

พระสุตตันตปิฎก

ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

เล่มที่ ๗ ภาคที่ ๒

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

มหาวรรค ทิฏฐิกถา

ว่าด้วยทิฏฐิ

[๒๕๔] ที่ตั้งแห่งทิฏฐิเท่าไร ความกลุ่มรวมแห่งทิฏฐิเท่าไร ทิฏฐิ-
เท่าไร ความถือผิดแห่งทิฏฐิเท่าไร ความถอนที่ตั้งแห่งทิฏฐิเป็นไฉน ทิฏฐิ
คือความลบล้างด้วยความถือผิดเท่าไร ?

ถามว่า ที่ตั้งแห่งทิฏฐิเท่าไร ตอบว่า ที่ตั้งแห่งทิฏฐิ ๘ ถามว่า
ความกลุ่มรวมแห่งทิฏฐิเท่าไร ตอบว่า ความกลุ่มรวมแห่งทิฏฐิ ๑๘ ถามว่า
ทิฏฐิเท่าไร ตอบว่า ทิฏฐิ ๑๖ ถามว่า ความถือผิดแห่งทิฏฐิเท่าไร ตอบว่า
ความถือผิดแห่งทิฏฐิ ๑๓๐ ถามว่า ความถอนที่ตั้งแห่งทิฏฐิเป็นไฉน ตอบว่า
โศคาปัตติมรรคเป็นเครื่องถอนที่ตั้งแห่งทิฏฐิ.

[๒๕๕] คำว่า ทิฏฐิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดเท่าไร ?
ตอบว่า ทิฏฐิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดซึ่งรูปว่า นั่นของเรา เราเป็น
นั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิฏฐิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดซึ่งเวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา

ทิวฏฐิ คือ ความลบลคำด้วยความถือผิดซึ่งตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่า
นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิวฏฐิ คือ ความลบลคำด้วย
ความถือผิดซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ว่า นั่นของเรา
เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา.

[๒๕๖] ทิวฏฐิ คือ ความลบลคำด้วยความถือผิด ซึ่งจักขุวิญญาณ
โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณว่า
นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิวฏฐิ คือ ความลบลคำด้วย
ความถือผิดซึ่งจักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส
มโนสัมผัส ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิวฏฐิ คือ
ความลบลคำด้วยความถือผิดซึ่งจักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา
ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโน-
สัมผัสสชาเวทนาว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา.

[๒๕๗] ทิวฏฐิ คือ ความลบลคำด้วยความถือผิดซึ่งรูปสัญญา
สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ว่า นั่น
ของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิวฏฐิ คือ ความลบลคำด้วย
ความถือผิดซึ่งรูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา
โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ธรรมสัญญาเจตนา ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็น
ตัวตนของเรา ทิวฏฐิ คือ ความลบลคำด้วยความถือผิดซึ่งรูปตัณหา สัททตัณหา
คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ว่า นั่นของเรา เรา
เป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิวฏฐิ คือ ความลบลคำด้วยความถือผิดซึ่ง
รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก ว่า นั่นของเรา
เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิวฏฐิ คือ ความลบลคำด้วยความถือผิดซึ่ง

รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โผฏฐัพพวิจารณ์ ธรรมวิจารณ์ ว่า
นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา.

[๒๕๘] ทิฏฐิ คือ ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิดซึ่งปฐวีธาตุ อาโปธาตุ
เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญูณธาตุ ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น
นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิฏฐิ คือ ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิดซึ่งปฐวิกถิน
อาโปกถิน เตโชกถิน วาโยกถิน นีลกถิน ปิตกถิน โลหิตกถิน โอทาทกถิน
อากาศกถิน วิญญูณกถิน ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา.

[๒๕๙] ทิฏฐิ คือ ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิดซึ่งผม ขน เล็บ
ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังพืด
ไต ฯลฯ น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมองศีรยะ ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น
นั่นเป็นตัวตนของเรา.

[๓๐๐] ทิฏฐิ คือ ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิดซึ่งจักขายตนะ
รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ
รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธรรมายตนะ จักขุธาตุ
รูปธาตุ จักขุวิญญูณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญูณธาตุ ฆานธาตุ
คันธธาตุ ฆานวิญญูณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญูณธาตุ กายธาตุ
โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญูณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญูณธาตุ ว่า
นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา.

[๓๐๑] ทิฏฐิ คือ ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิดซึ่งจักขุนทรีย์
โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชิวิตินทรีย์
โสมนัสสินทรีย์ โทมณัสสินทรีย์ อุเปกจินทรีย์ สัทชินทรีย์ วิริยินทรีย์
สติดินทรีย์ สมาชินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็น
ตัวตนของเรา.

[๓๐๒] ทิฏฐิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดซึ่งกามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุpekขา-เจโตวิมุตติ อากาสนัญญาตนสมาบัติ วิญญาณัญญาตนสมาบัติ อากิญจัญญา-ตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา.

[๓๐๓] ทิฏฐิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดซึ่งอวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชราและมรณะ ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิฏฐิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดอย่างนี้.

[๓๐๔] ที่ตั้งแห่งทิฏฐิ ๘ เป็นไหน ? แม้ขันธทั้งหลายก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ แม้อวิชา ผัสสะ สัญญา วิตก อโยนิโสมนสิการ มิตรชั่ว เสียงแต่ที่อื่น ทุกอย่างเป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ.

ขันธทั้งหลายเป็นเหตุ เป็นปัจจัย ชื่อว่าเป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ เพราะ อรรถว่าเป็นที่อาศัยตั้งขึ้น แม้ขันธทั้งหลายก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิอย่างนี้ ... อวิชา... ผัสสะ... สัญญา... วิตก... อโยนิโสมนสิการ... มิตรชั่ว... เสียงแต่ที่อื่น ก็เป็นเหตุเป็นปัจจัย ชื่อว่าเป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัยตั้งขึ้น แม้เสียงแต่ที่อื่นก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิอย่างนี้ ที่ตั้งแห่งทิฏฐิ ๘ เหล่านี้.

[๓๐๕] ความกลุ่มรวมแห่งทิฏฐิ ๑๘ เป็นไหน ? ทิฏฐิ คือ ทิฏฐิคตะ ทิฏฐิรกชัญญ ทิฏฐิกันถาร ทิฏฐิเป็นเสี้ยนหนาม ทิฏฐิวิบัติ ทิฏฐิเป็นสังโยชน์ ทิฏฐิเป็นลูกศร ทิฏฐิเป็นความคับแคบ ทิฏฐิเป็นเครื่องกังวล ทิฏฐิเป็นเครื่อง

ผูกพัน ทิฏฐิเป็นเหว ทิฏฐิเป็นอนุสัย ทิฏฐิเป็นเหตุให้เดือดร้อน ทิฏฐิเป็นเหตุให้เร่าร้อน ทิฏฐิเป็นเครื่องร้อยรัด ทิฏฐิเป็นเครื่องยึดมั่น ทิฏฐิเป็นเหตุให้ถือผิด ทิฏฐิเป็นเหตุให้ลุบคลำ ความกัฏฐมรุมแห่งทิฏฐิ ๑๘ เหล่านี้.

[๓๐๖] ทิฏฐิ ๑๖ เป็นไฉน ? คือ อัสสาททิฏฐิ ๑ อัตตานุทิฏฐิ ๑ มิจฉาทิฏฐิ ๑ สักกายทิฏฐิ ๑ สัสสตทิฏฐิอันมีสักกายะเป็นวัตถุ ๑ อุจเจททิฏฐิอันมีสักกายะเป็นวัตถุ ๑ อันตคาทิกทิฏฐิ ๑ ปุพพันตานุทิฏฐิ ๑ อปรันตานุทิฏฐิ ๑ สังโยชนิกาทิฏฐิ ๑ ทิฏฐิอันผูกพันด้วยมานะว่าเป็นเรา ๑ ทิฏฐิอันผูกพันด้วยมานะว่าของเรา ๑ ทิฏฐิอันสัมปยุตด้วยอิตตวาทะ ๑ ทิฏฐิอันสัมปยุตด้วยโลกวาทะ ๑ ภาวทิฏฐิ ๑ วิภวทิฏฐิ ๑ ทิฏฐิ ๑๖ เหล่านี้.

[๓๐๗] อัสสาททิฏฐิ มีความถือผิดด้วยอาการเท่าไร อัตตานุทิฏฐิ... มิจฉาทิฏฐิ... สักกายทิฏฐิ... สัสสตทิฏฐิอันมีสักกายะเป็นวัตถุ... อุจเจททิฏฐิอันมีสักกายะเป็นวัตถุ... อันตคาทิกทิฏฐิ... ปุพพันตานุทิฏฐิ... อปรันตานุทิฏฐิ... สังโยชนิกาทิฏฐิ... ทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่าเรา... ทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่าของเรา... ทิฏฐิอันสัมปยุตด้วยโลกวาทะ... ภาวทิฏฐิ... วิภวทิฏฐิ มีความถือผิดด้วยอาการเท่าไร ?

[๓๐๘] อัสสาททิฏฐิ มีความถือผิดด้วยอาการ ๓๕ อัตตานุทิฏฐิ... ๒๐ มิจฉาทิฏฐิ... ๑๐ สักกายทิฏฐิ... ๒๐ สัสสตทิฏฐิอันมีสักกายะเป็นวัตถุ... ๑๕ อุจเจททิฏฐิอันมีสักกายะเป็นวัตถุ... ๕ อันตคาทิกทิฏฐิ... ๕๐ ปุพพันตานุทิฏฐิ... ๑๘ อปรันตานุทิฏฐิ... ๔๔ สังโยชนิกาทิฏฐิ... ๑๘ ทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่าเรา... ๑๘ ทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่าของเรา... ๑๘ ทิฏฐิอันปฏิสังยุตด้วยอิตตวาทะ... ๒๐ ทิฏฐิอันปฏิสังยุตด้วยโลกวาทะ... ๘ ภาวทิฏฐิ... ๑๕ วิภวทิฏฐิ มีความถือผิดด้วยอาการ ๑๕.

[๓๐๕] อัสสาททิกฺขุณีมีความถือผิดด้วยอาการ ๓๕ เป็นไฉน? ทิกฺขุณี คือ ความลุ่มคล้ำด้วยถือความผิดว่า สุขโสมนัสสาक्षิรูปใดเกิดขึ้น นี่เป็น อัสสาทะ (ความยินดี) แห่งรูป ทิกฺขุณีไม่ใช่อัสสาทะ อัสสาทะมิใช่ทิกฺขุณี ทิกฺขุณี เป็นอย่างหนึ่ง อัสสาทะเป็นอย่างหนึ่ง ทิกฺขุณีและอัสสาทะ นี้ท่านกล่าวว่า อัสสาททิกฺขุณี อัสสาททิกฺขุณีเป็นมิจฉาทิกฺขุณี เป็นทิกฺขุณีวิบัติ บุคคลผู้ประกอบด้วย ทิกฺขุณีวิบัตินั้น เป็นผู้มิติกฺขุณีวิบัติ บุคคลผู้มีทิกฺขุณีวิบัติ ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรนั่งใกล้ ซ่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นมีทิกฺขุณฺลามก ทิกฺขุณีใด รากะใด รากะไม่ใช่ทิกฺขุณี ทิกฺขุณีไม่ใช่รากะ ทิกฺขุณีเป็นอย่างหนึ่ง รากะเป็น อย่างหนึ่ง ทิกฺขุณีและรากะ นี้ท่านกล่าวว่า ทิกฺขุณฺนํรากะ บุคคลผู้ประกอบด้วย ทิกฺขุณฺนํและรากะนั้น เป็นผู้ยินดีในทิกฺขุณฺนํรากะ ทานที่ให้ในบุคคลผู้ยินดีใน ทิกฺขุณฺนํรากะ เป็นทานไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก ซ่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นมีทิกฺขุณฺลามก อัสสาททิกฺขุณีเป็นมิจฉาทิกฺขุณี บุรุษบุคคลผู้ประกอบด้วยมิจฉาทิกฺขุณี มีคติเป็น ๒ คือ นรกรหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อนึ่ง บุรุษ บุคคลผู้ประกอบด้วยมิจฉาทิกฺขุณี สมาทาน กายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม ให้บริบูรณ์ตามที่ทิกฺขุณี ธรรมทั้งปวง คือ เจตนา ความปรารถนา ความตั้งใจ และสังขารเหล่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่อผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร ไม่น่า พอใจ เพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ ซ่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะ บุคคลนั้นมีทิกฺขุณฺลามก เปรียบเหมือนพืชสะเดา พืชบวบขม หรือพืชน้ำเต้าขม ที่เขาฝังลงในแผ่นดินเปียก อาศัรสแผ่นดินและรสน้ำ พืชทั้งปวงนั้นย่อม เป็นไปเพื่อความเป็นของมีรสขม รสปร่า ไม่เป็นสาระ ซ่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะสะเดาเป็นต้นนั้นมีพืชเลว ฉันทใด บุรุษบุคคลผู้ประกอบด้วยมิจฉาทิกฺขุณี ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน สมาทานกายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม ให้บริบูรณ์

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้า 7

ตามทิวฏฐิ ธรรมทั้งปวงคือเจตนา ความปรารถนา ความตั้งใจ และสังขาร
เหล่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่อผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ เพื่อ
มิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ ซ้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้น
มีทิวฏฐิตามก อัสสาททิวฏฐิเป็นมิจฉาทิวฏฐิ ทิวฏฐิ คือ ทิวฏฐิคตะ ทิวฏฐิรกชัญญ ๗๓๗
ทิวฏฐิเป็นเหตุให้ถือผิดและลูปคล่ำ.

[๓๑๐] ทิวฏฐิ คือ ความลูปคล่ำด้วยความถือผิดว่า สุขโสมนัส
อาศัยเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป
เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ
ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ จักขุสัมผัส ฆาน-
สัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัส-
สชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชา-
เวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนาใดเกิดขึ้น นี้เป็นอัสสาทะแห่งมโนสัมผัสสชาเวทนา
ทิวฏฐิไม่ใช่อัสสาทะ อัสสาทะไม่ใช่ทิวฏฐิ ทิวฏฐิเป็นเหตุให้ถือผิดและลูปคล่ำ
ความเกี่ยวข้องแห่งจิตอันทิวฏฐิกลุ่มรุม เป็นมิจฉาทิวฏฐิซึ่งจัดเป็นอัสสาททิวฏฐิ
ด้วยอาการ ๑๘ นี้.

[๓๑๑] สังโยชนฺ์และทิวฏฐิมิอยู่ สังโยชนฺ์แต่มีใช่ทิวฏฐิมิอยู่ สังโยชนฺ์
และทิวฏฐิเป็นไฉน ? ความลูปคล่ำด้วยสักกายทิวฏฐิ สักกายทิวฏฐิและสีลัพพต
ปรัมมาส เหล่านี้เป็นสังโยชนฺ์และทิวฏฐิ สังโยชนฺ์แต่มีใช่ทิวฏฐิเป็นไฉน
กามราคสังโยชนฺ์ ปฏิฆสังโยชนฺ์ มานสังโยชนฺ์ วิจิกิจฉาสังโยชนฺ์ ภวราคสังโยชนฺ์
อิสสาสังโยชนฺ์ มัจฉริยสังโยชนฺ์ อนุสัยสังโยชนฺ์ อวิชาสังโยชนฺ์ เหล่านี้เป็น
สังโยชนฺ์แต่มีใช่ทิวฏฐิ อัสสาททิวฏฐิ มีความถือผิดด้วยอาการ ๑๕ เหล่านี้.

[๓๑๒] อตตานุทิกฺขิตฺติ มีความถือผิดด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

ปุถุชนผู้ไม่ได้ระดับในโลกนี้ ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็นสัพบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัพบุรุษ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัพบุรุษ ย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตนบ้าง เห็นตนว่ามีรูปบ้าง เห็นรูปในตนบ้าง เห็นตนในรูปบ้าง ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตนเอง เห็นตนว่ามีวิญญาณบ้าง เห็นวิญญาณในตนบ้าง เห็นตนในวิญญาณบ้าง.

[๓๑๓] ปุถุชนย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นปฐวีภิกขิตโดยความเป็นตน คือ ย่อมเห็นปฐวีภิกขิตและตนไม่เป็นสองว่า ปฐวีภิกขิตอันใด เราก็อันนั้น เรอันใด ปฐวีภิกขิตก็อันนั้น เปรียบเหมือนเมื่อประทีป น้ำมันกำลังลุกโพลงอยู่ บุคคลเห็นเปลวไฟและแสงสว่างไม่เป็นสองว่า เปลวไฟอันใด แสงสว่างก็อันนั้น แสงสว่างอันใด เปลวไฟก็อันนั้น ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นปฐวีภิกขิตโดยความเป็นตน คือ ย่อมเห็นปฐวีภิกขิตและตนไม่เป็นสองว่า ปฐวีภิกขิตอันใด เราก็อันนั้น เรอันใด ปฐวีภิกขิตก็อันนั้น ทิกฺขิตฺติ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิด ทิกฺขิตฺติไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิกฺขิตฺติ ทิกฺขิตฺติเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ทิกฺขิตฺติและวัตถุนี้เป็นอตตานุทิกฺขิตฺติมีรูปเป็นวัตถุที่ ๑ อตตานุทิกฺขิตฺติเป็นมิจฉาทิกฺขิตฺติ เป็นทิกฺขิตฺติวิบัติ บุรุษบุคคลผู้ประกอบด้วยอตตานุทิกฺขิตฺติ ย่อมมีคติเป็นสอง ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่มิใช่ทิกฺขิตฺติ.

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นอาโปภิกขิต เตโชภิกขิต วาโยภิกขิต นีลกขิต ปิตกขิต โลหิตกขิต โอทาทกขิต โดยความเป็นตน คือ ย่อมเห็นโอทาทกขิตและตนไม่เป็นสองว่า โอทาทกขิตอันใด เราก็อันนั้น เรอันใด

โอทาทกสถิณก็อันนั้น เปรียบเหมือนเมื่อประทีปน้ำมันกำลังลุกโพลงอยู่ บุคคลเห็นเปลวไฟและแสงสว่างไม่เป็นสองว่า เปลวไฟอันใด แสงสว่างก็อันนั้น แสงสว่างอันใด เปลวไฟก็อันนั้น ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน ฯลฯ ย่อมเห็นโอทาทกสถิณและตนไม่เป็นสอง ทิฏฐิ คือ ความลูปคล้ำด้วยความถือผิด ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นอัตตานุทิฏฐิมิรูปเป็นวัตถุที่ ๑ อัตตานุทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ เป็นทิฏฐิวิบัติ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ บุคคลย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตนอย่างนี้.

[๓๑๔] ปุถุชนย่อมเห็นตนว่ามีรูปอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี้แลเป็นตัวตนของเรา แต่ตัวตนของเรานี้มีรูปด้วยรูปนี้ ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมเห็นตนว่ามีรูป เปรียบเหมือนต้นไม้มิมีเงา บุรุษพึงพูดถึงต้นไม้นั้นอย่างนี้ว่า นี้ต้นไม้นี้เงา ต้นไม้เป็นอย่างหนึ่ง เงาเป็นอย่างหนึ่ง แต่ต้นไม้นั้นแลมีเงาด้วยเงานี้ ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมเห็นต้นไม้วามีเงา ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี้แลเป็นตัวตนของเรา แต่ตัวตนของเรานี้มีรูปด้วยรูปนี้ ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมเห็นตนว่ามีรูป ทิฏฐิ คือ ความลูปคล้ำด้วยความถือผิด ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นอัตตานุทิฏฐิ มีรูปเป็นวัตถุที่ ๒ อัตตานุทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุถุชนย่อมเห็นตนว่ามีรูปอย่างนี้.

[๓๑๕] ปุถุชนย่อมเห็นรูปในตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา ก็แลในตัวตนนี้ มีรูปเช่นนี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นรูปในตน เปรียบเหมือนดอกไม้ มีกลิ่นหอม บุรุษพึงพูดถึงดอกไม้เช่นนั้นอย่างนี้ว่า นี่ดอกไม้ นี้กลิ่นหอม ดอกไม้ อย่างหนึ่ง กลิ่นหอมอย่างหนึ่ง แต่กลิ่นหอมนี้มันแลมีอยู่ในดอกไม้นี้ ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมเห็นกลิ่นหอมในดอกไม้ ฉนใด บุรุษบางคนในโลกนี้ก็ฉนนัน เหมือนกัน ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน เขาย่อมมีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา ก็แลในตัวตนนี้มีรูป เช่นนี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นรูปในตน ทิฏฐิ คือ ความลบลค่าด้วยความถือผิด ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ ฯลฯ นี้เป็นอัตตานุทิฏฐิมิรูปเป็นวัตถุที่ ๓ อัตตานุทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุณฺชน ย่อมเห็นรูปในตนอย่างนี้.

[๓๑๖] ปุณฺชนย่อมเห็นตนในรูปอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา แต่ตัวตน ของเรานี้มันมีอยู่ในรูปนี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นตนในรูป เปรียบเหมือนแก้วมณี ที่ใส่ไว้ในขวด บุรุษพึงพูดถึงแก้วมณีนั้นอย่างนี้ว่า นี่แก้วมณี นี้ขวด แก้วมณี เป็นอย่างหนึ่ง ขวดเป็นอย่างหนึ่ง แต่แก้วมณีนี้มันแลมีอยู่ในขวดนี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นแก้วมณีในขวด ฉนใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนนัน เหมือนกัน ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน เขามีความเห็น อย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา แต่ตัวตนของเรานี้มันแลมีอยู่ในรูปนี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นในรูป ทิฏฐิ คือ ความลบลค่าด้วยความถือผิด ทิฏฐิไม่ใช่

วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิวฐิ ทิวฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ทิวฐิและวัตถุ
นี้เป็นอัตตานุทิวฐิ มีรูปเป็นวัตถุที่ ๔ อัตตานุทิวฐิเป็นมิจฉาทิวฐิ ฯลฯ เหล่านี้
เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิวฐิ ปุถุชนย่อมเห็นรูปในตนอย่างนี้.

[๓๑๓] ปุถุชนย่อมเห็นเวทนาโดยความเป็นตนอย่างไร

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นจักขุสัมผัสสชาเวทนา... มโนสัมผัส-
สชาเวทนา โดยความเป็นตน คือ ย่อมเห็นมโนสัมผัสสชาเวทนาและตนไม่
เป็นสองว่า มโนสัมผัสสชาเวทนาอันใด เราก็อันนั้น เราก็อันใด มโนสัมผัสสชา-
เวทนาจักขุสัมผัสสชาเวทนาอันนั้น เปรียบเหมือนเมื่อประทีปน้ำมันลูกโพลองอยู่ บุคคลย่อมเห็น
เปลวไฟและแสงสว่างไม่เป็นสองว่า เปลวไฟอันใด แสงสว่างก็อันนั้น แสงสว่าง
อันใด เปลวไฟก็อันนั้น ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน
ย่อมเห็นมโนสัมผัสสชาเวทนา โดยความเป็นตน คือ ย่อมเห็นมโนสัมผัสสชา
เวทนาและตนไม่เป็นสองว่า มโนสัมผัสสชาเวทนาอันใดเราก็อันนั้น เราก็อันใด
มโนสัมผัสสชาเวทนาจักขุสัมผัสสชาเวทนาอันนั้น ทิวฐิ คือ ความลูบคลำด้วยความถือผิด ทิวฐิ
ไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิวฐิ ทิวฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ทิวฐิและ
วัตถุ นี้เป็นอัตตานุทิวฐิมิเวทนาเป็นวัตถุที่ ๑ อัตตานุทิวฐิเป็นมิจฉาทิวฐิ ฯลฯ
เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิวฐิ ปุถุชนย่อมเห็นเวทนา โดยความเป็นตน
อย่างนี้.

[๓๑๔] ปุถุชนย่อมเห็นตนว่ามีเวทนาอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นสัญญา สังขาร วิญญาณ รูป
โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี้แลเป็นตัวตนของเรา แต่ว่าตัวตน
ของเรานั้นนั้นแลมีเวทนาด้วยเวทนานี้ ดังนี้ชื่อว่าเห็นตนว่ามีเวทนา เปรียบ
เหมือนต้นไม้มีเงา บุรุษพึงพูดถึงต้นไม้ดังนี้ว่า นี้ต้นไม้ นี้เงา ต้นไม้

เป็นอย่างหนึ่ง เงามเป็นอย่างหนึ่ง แต่ว่าต้นไม้ที่นั่นแลมีเงาด้วยเงา นี้ ดังนี้
ชื่อว่าย่อมเห็นต้นไม้มีเงา ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นเหมือนกัน
ย่อมเห็นสัญญา สังขาร วิญญาณ รูป โดยความเป็นตน เขามีความเห็น
อย่างนี้ว่า นี้แลเป็นตัวตนของเรา แต่ตัวตนของเรานี้ที่นั่นแลมีเวทนาด้วยเวทนานี้
ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นตนว่ามีเวทนา ทิฏฐิ คือ ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิด
ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง
ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นอัตตานุทิฏฐิมิเวทนาเป็นวัตถุที่ ๒ อัตตานุทิฏฐิเป็นมิจฉา-
ทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุณฺชนยอมเห็นตนว่ามีเวทนา
อย่างนี้.

[๓๑๕] ปุณฺชนยอมเห็นเวทนาในตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นสัญญา สังขาร วิญญาณ รูป
โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี้แลเป็นตัวตนของเรา ก็และใน
ตัวตนนี้มีเวทนานี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นเวทนาในตน เปรียบเหมือนดอกไม้
มีกลิ่นหอม บุรุษพึงพูดถึงดอกไม้ที่นั่นอย่างนี้ว่า นี้ดอกไม้ นี้กลิ่นหอม ดอกไม้
เป็นอย่างหนึ่ง กลิ่นหอมเป็นอย่างหนึ่ง แต่กลิ่นหอมมีอยู่ในดอกไม้ที่นี้ ดังนี้
ชื่อว่าย่อมเห็นกลิ่นหอมในดอกไม้ ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้น
เหมือนกัน ย่อมเห็นสัญญา สังขาร วิญญาณ รูป โดยความเป็นตน เขามี
ความเห็นอย่างนี้ว่า นี้แลเป็นตัวตนของเรา ก็และในตัวตนนี้มีเวทนา ดังนี้
ชื่อว่าย่อมเห็นเวทนาในตน ทิฏฐิ คือ ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิด ทิฏฐิไม่ใช่
วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ ฯลฯ นี้เป็นอัตตานุทิฏฐิมิเวทนาเป็นวัตถุที่ ๓ อัตตานุทิฏฐิ
เป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุณฺชนยอมเห็น
เวทนาในตนอย่างนี้.

[๑๒๐] ปุถุชนย่อมเห็นตนในเวทนาอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นสัญญา สังขาร วิญญาณ รูป โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา แต่ว่าตัวตนของเรานี้มันแลมีอยู่ในเวทนานี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นตนในเวทนา เปรียบเหมือน ฯลฯ ชื่อว่าย่อมเห็นแก้วมณีในขวด ฉันได บุคคลบางคนในโลกนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน...ชื่อว่า ย่อมเห็นตนในเวทนา ทิฏฐิ คือความลูปคลำ ด้วยความถือผิด ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นอัตตานุทิฏฐิมิเวทนาเป็นวัตถุที่ ๔ อัตตานุทิฏฐิเป็นมิจจาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุถุชนย่อมเห็นตนในเวทนาอย่างนี้.

[๑๒๑] ปุถุชนย่อมเห็นสัญญาโดยความเป็นตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นจักขุสัมผัสสชาตสัญญา...มโนสัมผัสสชาตสัญญา โดยความเป็นตน คือ ย่อมเห็นมโนสัมผัสสชาตสัญญาและตนไม่เป็นสองว่า มโนสัมผัสสชาตสัญญาอันใด เราก็อันนั้น เรอันใด มโนสัมผัสสชาตสัญญาก็อันนั้น เปรียบเหมือนเมื่อประทีปน้ำมันลุกโพลงอยู่ บุคคลย่อมเห็นเปลวไฟและแสงสว่างไม่เป็นสอง... ฉันได บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นมโนสัมผัสสชาตสัญญาและตนไม่เป็นสองว่า มโนสัมผัสสชาตสัญญาอันใด เราก็อันนั้น เรอันใด มโนสัมผัสสชาตสัญญาก็อันนั้น ทิฏฐิ คือความลูปคลำด้วยความถือผิด ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง นี้เป็นอัตตานุทิฏฐิ มีสัญญาเป็นวัตถุที่ ๑ อัตตานุทิฏฐิเป็นมิจจาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุถุชนย่อมเห็นสัญญาโดยความเป็นตนอย่างนี้.

[๓๒๒] ปุถุชนย่อมเห็นตนว่ามีสัญญาอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นสังขาร วิญญาณ รูป เวทนา โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา แต่ว่าตัวตนของเรานี้มันแลมีสัญญาด้วยสัญญานี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นตนว่ามีสัญญาเปรียบเหมือนต้นไม้มีเงา... ชื่อว่าย่อมเห็นต้นไม้ว่ามีเงา ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ย่อมเห็นสังขาร วิญญาณ รูป เวทนา โดยความเป็นตน... นี้เป็นอตตานุกฎฐิมิสัญญายเป็นวัตถุที่ ๒ อตตานุกฎฐิมิสัญญายเป็นมิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฎฐิ ปุถุชนย่อมเห็นตนว่ามีสัญญาอย่างนี้.

[๓๒๓] ปุถุชนย่อมเห็นสัญญาในตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นสังขาร วิญญาณ รูป เวทนา โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา ก็แลในตัวตนนี้มีสัญญานี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นสัญญาในตน เปรียบเหมือนดอกไม้มีกลิ่นหอม... ชื่อว่าย่อมเห็นกลิ่นหอมในดอกไม้ ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ย่อมเห็นสังขาร วิญญาณ รูป เวทนา โดยความเป็นตน... นี้เป็นอตตานุกฎฐิมิสัญญายเป็นวัตถุที่ ๓ อตตานุกฎฐิมิสัญญายเป็นมิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฎฐิ ปุถุชนย่อมเห็นสัญญาในตนอย่างนี้.

[๓๒๔] บุคคลย่อมเห็นตนในสัญญาอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นสังขาร วิญญาณ รูป เวทนา โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่เป็นตัวตนของเรา แต่ว่าตัวตนของเรานี้มันแลมีอยู่ในสัญญานี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นตนในสัญญา เปรียบเหมือนแก้วมณีที่เขาใส่ไว้ในขวด... ชื่อว่าย่อมเห็นแก้วมณีในขวด ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ย่อมเห็นสังขาร วิญญาณ รูป เวทนา

โดยความเป็นตน... นี่เป็นอตตานทิฎฐิมิสังขารเป็นวัตถุที่ ๔ อตตานทิฎฐิเป็นมิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฎฐิ ปุถุชนย่อมเห็นตนในสังขารอย่างนี้.

[๓๒๕] ปุถุชนย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นจักขุสัมผัสผัสสาเจตนา...มโนสัมผัส-
สชาเจตนา โดยความเป็นตน คือ ย่อมเห็นมโนสัมผัสผัสสาเจตนาและตนไม่
เป็นสอง มโนสัมผัสผัสสาเจตนาอันใด เราก็อันนั้น เราอันใด มโนสัมผัสผัสสา-
เจตนาอันนั้น เปรียบเหมือนเมื่อประทีปน้ำมันกำลังลุกโพลงอยู่ บุคคลย่อม
เห็นเปลวไฟและแสงสว่างไม่เป็นสอง... ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้น
เหมือนกัน ย่อมเห็นมโนสัมผัสผัสสาเจตนาโดยความเป็นตน...นี่เป็นอตตานทิฎฐิ
มิสังขารเป็นวัตถุที่ ๑ อตตานทิฎฐิเป็นมิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่
ไม่ใช่ทิฎฐิ ปุถุชนย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นตนอย่างนี้.

[๓๒๖] ปุถุชนย่อมเห็นตนว่ามีสังขารอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นวิญญาณ รูป เวทนา สัญญา
โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา แต่ตัวตน
ของเรานั้นนั้นแลมิสังขารด้วยสังขารนี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นตนมิสังขาร เปรียบ
เหมือนต้นไม้มิเงา บุรุษพึงพูดถึงต้นไม้อย่างนี้... ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นว่า
ต้นไม้มิเงาฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นวิญญาณ
รูป เวทนา สัญญา โดยความเป็นตน... ต้นเป็นอตตานทิฎฐิมิสังขารเป็นวัตถุ
ที่ ๒ อตตานทิฎฐิเป็นมิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฎฐิ
ปุถุชน ย่อมเห็นตนว่ามีสังขารอย่างนี้.

[๓๒๗] ปุถุชนย่อมเห็นสังขารในตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นวิญญูณ รูป เวทนา สัญญา โดย
ความเป็นคน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา ก็แลในตัวตนนี้
มีสังขารเหล่านี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นสังขารในตนเปรียบเหมือนดอกไม้มีกลิ่น-
หอม...ฉันใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นวิญญูณ
รูป เวทนา สัญญา โดยความเป็นตน...นี้เป็นอัตตานุทิฏฐิมิสังขารเป็นวัตถุ
ที่ ๓ อัตตานุทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ
ปุถุชนย่อมเห็นสังขารในตนอย่างนี้.

[๓๒๘] ปุถุชนย่อมเห็นตนในสังขารอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นวิญญูณ รูป เวทนา สัญญา
โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา แต่ว่าตัวตน
ของเรานั้นแลมีอยู่ในสังขารนี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นตนในสังขาร เปรียบเหมือน
แก้วมณีที่เขาใส่ไว้ในขวด...ชื่อว่าเห็นแก้วมณีในขวด ฉันใด บุคคลบางคน
ในโลกนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นวิญญูณ รูป เวทนา สัญญา โดยความ
เป็นตน...นี้เป็นอัตตานุทิฏฐิมิสังขารเป็นวัตถุที่ ๔ อัตตานุทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ
ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุถุชนย่อมเห็นตนในสังขารเหล่านี้.

[๓๒๙] ปุถุชนย่อมเห็นวิญญูณ โดยความเป็นตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นจักขุวิญญูณ... มโนวิญญูณ โดย
ความเป็นตน คือ ย่อมเห็นมโนวิญญูณและตนไม่เป็นสองว่า มโนวิญญูณ
อันใด เราก็อันนั้น เราอันใด มโนวิญญูณก็อันนั้น เปรียบเหมือนประทีป
น้ำมันอันลุกโพลงอยู่ บุคคลย่อมเห็นเปลวไฟและแสงสว่างไม่เป็นสอง...
ฉันใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นมโนวิญญูณโดย
ความเป็นตน...นี้เป็นอัตตานุทิฏฐิมิวิญญูณเป็นวัตถุที่ ๑ อัตตานุทิฏฐิเป็น

มิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุถุชนย่อมเห็นวิญญาน โดยความเป็นตนอย่างนี้.

[๓๓๐] ปุถุชนย่อมเห็นตนว่ามีวิญญานอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา แต่ว่าตัวตนของเรานี้ นั้นแลมีวิญญานด้วยวิญญานนี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นตนว่ามีวิญญาน เปรียบเหมือนต้นไม้มีเงา... ชื่อว่าย่อมเห็นต้นไม้ว่ามีเงา ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ ก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร โดยความเป็นตน นี่เป็นอตตานุทิฏฐิมิวิญญานเป็นวัตถุที่ ๒ อตตานุทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุถุชนย่อมเห็นตนว่ามีวิญญานอย่างนี้.

[๓๓๑] ปุถุชนย่อมเห็นวิญญานในตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา ก็แลในตัวตนนี้มีวิญญาน ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นวิญญานในตน เปรียบเหมือนดอกไม้มีกลิ่นหอม... ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ ก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร โดยความเป็นตน... นี่เป็นอตตานุทิฏฐิมิวิญญานเป็นวัตถุที่ ๓ อตตานุทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุถุชนย่อมเห็นวิญญานในตนอย่างนี้.

[๓๓๒] ปุถุชนย่อมเห็นตนในวิญญานอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร โดยความเป็นตน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา แต่ว่าตัวตน

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๘ ภาค ๒ - หน้าที่ 18
ของเรานี้มันแลมืออยู่ในวิญญาณนี้ ดังนี้ ชื่อว่ายอมเห็นตนในวิญญาณ เปรียบ
เหมือนแก้วมณีที่เขาใส่ไว้ในขวด... ชื่อว่ายอมเห็นแก้วมณีในขวด ฉนั้นใด
บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ยอมเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร
โดยความเป็นตน นี่เป็นอัตตานุทิฏฐิมิวิญญาณเป็นวัตถุที่ ๔ ฯลฯ เหล่านี้เป็น
สังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ปุถุชนยอมเห็นตนในวิญญาณอย่างนี้ อัตตานุทิฏฐิ
มีความถือผิดด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๓๓๓] มิจฉาทิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๑๐ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ คือ ความลบลบล้างด้วยความถือผิดแห่งมิจฉาทิฏฐิอันกล่าวถึง
วัตถุอย่างนี้ว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิ
เป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุ นี่เป็นมิจฉาทิฏฐิมิวัตถุผิด
ที่ ๑ มิจฉาทิฏฐิเป็นทิฏฐิวิบัติ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิ
คือ ความลบลบล้างด้วยความถือผิดแห่งมิจฉาทิฏฐิอันกล่าวถึงวัตถุอย่างนี้ว่า ยัญ
ที่บูชาแล้วไม่มีผล ฯลฯ การเช่นสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่บุคคล
ทำดีทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี สัตว์ผู้ผูก
เกิดขึ้นก็ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติศิปปฏิบัติชอบ ผู้ทำโลกนี้และโลกหน้าให้
แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว สั่งสอนประชุมชนให้รู้ตาม ไม่มีในโลก ทิฏฐิ
ไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและ
วัตถุ นี่เป็นมิจฉาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ มิจฉาทิฏฐิเป็นทิฏฐิวิบัติ ฯลฯ บุรุษบุคคล
ผู้ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ย่อมมีคติเป็น ๒ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่
ทิฏฐิ มิจฉาทิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๑๐ เหล่านี้.

[๓๓๔] สักกายทิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

ปุถุชนผู้ไม่ได้ระดับแล้วในโลกนี้ มิได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดใน
ธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็น
สัพบุรุษไม่ฉลาดในธรรมของสัพบุรุษ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัพบุรุษ
ย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตนบ้าง เห็นตนว่ามีรูปบ้าง เห็นรูปในตนบ้าง เห็น
ตนในรูปบ้าง ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน
บ้าง เห็นตนว่ามีวิญญาณบ้าง เห็นตนในวิญญาณบ้าง เห็นวิญญาณในตนบ้าง.

ปุถุชนย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นปลฐวิกสิน ฯลฯ โอทาทกสินโดยความ
เป็นตน คือ ย่อมเห็นโอทาทกสินและตนไม่เป็นสองว่า โอทาทกสินอันใด
เราก็อันนั้น เรานั้นใด โอทาทกสินก็อันนั้น เปรียบเหมือนประทีปน้ำมัน
ลุกโพลงอยู่ ฯลฯ ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นนั้น เหมือนกัน ย่อมเห็น
โอทาทกสินโดยความเป็นตน ทิฎฐิ คือ ความลุ่มล่ำด้วยความถือผิด ฯลฯ
นี่เป็นสักกายทิฎฐิมิรูปเป็นวัตถุที่ ๑ สักกายทิฎฐิเป็นมิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ เหล่านี้
เป็นสังโยชน์ แต่มิใช่ทิฎฐิ ปุถุชนย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตนอย่างนี้ ฯลฯ
สักกายทิฎฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๓๓๕] สัสสตทิฎฐิมีสักกายทิฎฐิเป็นวัตถุ มีความถือผิดด้วยอาการ
๑๕ เป็นไฉน ?

ปุถุชนผู้ไม่ได้ระดับในโลกนี้ มิได้เห็นพระอริยเจ้า...ไม่ได้รับ
แนะนำในธรรมของสัพบุรุษ ย่อมเห็นตนว่ามีรูปบ้าง เห็นรูปในตนบ้าง เห็น
ตนในรูปบ้าง เห็นตนว่ามีเวทนาบ้าง เห็นตนว่ามีสัญญาบ้าง เห็นตนว่ามี
สังขารบ้าง เห็นตนว่ามีวิญญาณบ้าง เห็นวิญญาณในตนบ้าง เห็นตนใน
วิญญาณบ้าง.

ปุถุชนย่อมเห็นตนว่ามีรูปอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นคน เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นี่แลเป็นตัวตนของเรา แต่ว่าตัวตนของเรานี้มันแล มีรูปด้วยรูปนี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นตนว่ามีรูป เปรียบเหมือนต้นไม้มีเงา บุรุษพึงพูดถึงต้นไม้เช่นนี้ว่า นี่ต้นไม้ นี่เงา ต้นไม้เป็นอย่างหนึ่ง เงาเป็นอย่างหนึ่ง แต่ว่าต้นไม้มันนั้นแล มีเงาด้วยเงานี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นต้นไม้ว่ามีเงา ฉะนั้น บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นเวทนา... โดยความเป็นตน นี้เป็นสัสตตทิกฺกุณฺโณมีสัฏฺกกายทิกฺกุณฺโณเป็นวัตถุที่ ๑ สัสตตทิกฺกุณฺโณเป็นมิจฺฉาทิกฺกุณฺโณ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิกฺกุณฺโณ ปุถุชนย่อมเห็นตนว่ามีรูปอย่างนี้ ฯลฯ สัสตตทิกฺกุณฺโณมีสัฏฺกกายทิกฺกุณฺโณเป็นวัตถุ มีความถือผิดด้วยอาการ ๑๕ เหล่านี้.

[๓๗๖] อุจฺเจททิกฺกุณฺโณมีสัฏฺกกายทิกฺกุณฺโณเป็นวัตถุ มีความถือผิดด้วยอาการ ๑๕ เป็นไฉน ?

ปุถุชนผู้ไม่ได้สติบในโลกลนี้ ไม่ได้เห็นพระอรียเจ้า...ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัปปบุรุษ ย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตน เห็นเวทนาโดยความเป็นตน เห็นสัญญาโดยความเป็นตน เห็นสังขารโดยความเป็นตน เห็นวิญญาณโดยความเป็นตน.

ปุถุชนย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตนอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นปฐฺวีกสสิณ ฯลฯ โอทาทกสสิณโดยความเป็นตน คือ ย่อมเห็นโอทาทกสสิณและตนไม่เป็นสองว่า โอทาทกสสิณอันใด เราก็อันนั้น เรานั้นใด โอทาทกสสิณก็อันนั้น เปรียบเหมือนเมื่อประทีปน้ำมัน ลูกโปลงอยู่ ฯลฯ นี้เป็นอุจฺเจททิกฺกุณฺโณมีสัฏฺกกายทิกฺกุณฺโณเป็นวัตถุที่ ๑ อุจฺเจททิกฺกุณฺโณ

เป็นมิจจาทิฎฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฎฐิ ปุถุชนยอมเห็นรูป โดยความเป็นตนอย่างนี้ ฯลฯ อจเจททิฎฐิอันมีสักกายทิฎฐิเป็นวัตถุ มีความ ถือผิดด้วยอาการ ๑๕ เหล่านี้.

[๓๓๗] อันตคาหิกทิฎฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๕๐ เป็นไฉน ?

ทิฎฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มี ที่สุด ชีพอันนั้น สรีระก็อันนั้น ชีพเป็นอื่น สรีระก็เป็นอื่น สัตว์เบื้องหน้า แต่ตายแล้วยอมเป็นอีก สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมไม่เป็นอีก สัตว์ เบื้องหน้าแต่ตายแล้วยอมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตาย แล้วยอมเป็นอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เป็นอีกก็หาไม่ได้ ย่อมถือผิดด้วยอาการเท่าไร.

ทิฎฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกเที่ยง ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ ฯลฯ ทิฎฐิ อันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วยอมเป็นอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เป็น อีกก็หาไม่ได้ ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕.

[๓๓๘] ทิฎฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกเที่ยง ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

ทิฎฐิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดว่า รูปเป็น โลกและเป็นของเที่ยง ทิฎฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฎฐิ ทิฎฐิไม่ใช่ วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฎฐิ ทิฎฐิและวัตถุ นี้เป็นทิฎฐิที่ถือเอาที่สุดว่าโลกเที่ยงที่ ๑ อันตคาหิกทิฎฐิเป็นมิจจาทิฎฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์แต่ไม่ใช่ทิฎฐิ ทิฎฐิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดว่า เวทนาเป็น โลกและเป็นของเที่ยง ฯลฯ สัญญาเป็น โลกและเป็นของเที่ยง ฯลฯ สังขารเป็น โลกและเป็นของเที่ยง ฯลฯ วิญญาณเป็น โลกและเป็นของเที่ยง ฯลฯ ทิฎฐินั้นถือเอาที่สุด เช่นนั้น เพราะ ฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฎฐิ ทิฎฐิไม่ใช่วัตถุ... นี้เป็นทิฎฐิที่ถือเอาที่สุด

ว่าโลกเที่ยงที่ ๕ อันตคาหิกทิกฐิเป็นมิจฉาทิกฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิกฐิ ทิกฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกเที่ยงย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เหล่านี้.

[๓๓๙] ทิกฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกไม่เที่ยง ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

ทิกฐิ คือ ความลบลคำด้วยความถือผิดว่า รูปเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง ทิกฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อันตคาหิกทิกฐิ ฯลฯ นี่เป็นทิกฐิที่ถือเอาที่สุดว่าโลกไม่เที่ยงที่ ๑ อันตคาหิกทิกฐิเป็นมิจฉาทิกฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิกฐิ ฯลฯ ทิกฐิ คือ ความลบลคำด้วยความถือผิดว่า เวทนาเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ สัญญาเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ สังขารเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง วิญญาณเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง ทิกฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิกฐิ อันตคาหิกทิกฐิเป็นมิจฉาทิกฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิกฐิ ทิกฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกไม่เที่ยง ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เหล่านี้.

[๓๔๐] ทิกฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกมีที่สุด ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำสี่เขี้ยวแผ่ไปสู่โอกาสนิดหน่อย เขามีความเห็นอย่างนี้ว่าโลกนี้มีที่สุดกลม ดังนี้ เขาจึงมีความสำคัญว่าโลกมีที่สุด ทิกฐิ คือ ความลบลคำด้วยความถือผิดว่า ที่ที่แผ่ไปนั้นเป็นวัตถุและเป็นโลก เครื่องที่แผ่ไปนั้นเป็นตนและเป็นโลก ทิกฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อันตคาหิกทิกฐิ ทิกฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิกฐิ ทิกฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ทิกฐิและวัตถุนี้เป็นทิกฐิอันถือเอาที่สุดว่าโลกมีที่สุดที่ ๑ อันตคาหิกทิกฐิเป็นมิจฉาทิกฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิกฐิ บุคคล

บางคนในโลกนี้ ทำสีเหลืองแผ่ไป ทำสีแดงแผ่ไป ทำสีขาวแผ่ไป ทำแสงสว่างแผ่ไป สู้ออกาสนิคหน้อย เขามีความคิดอย่างนี้ว่า โลกนี้มีที่สุดกลมดังนี้ เขาก็มีความสำคัญว่าโลกมีที่สุด ทิฏฐิ คือ ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิดว่า ที่ที่แผ่ไปนั้นเป็นวัตถุและเป็นโลก เครื่องที่แผ่ไปนั้นเป็นตนและเป็นโลก ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ ฯลฯ ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกมีที่สุด ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เหล่านี้.

[๓๔๑] ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกไม่มีที่สุด ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำสีเขียวแผ่ไปสู้ออกาสอันกว้าง เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า โลกนี้ไม่มีที่สุด หาที่สุดมิได้ ดังนี้ จึงมีความสำคัญว่าโลกไม่มีที่สุด ทิฏฐิ คือ ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิดว่า ที่ที่แผ่ไปนั้นเป็นวัตถุและเป็นโลก เครื่องที่แผ่ไปนั้นเป็นตนและเป็นโลก ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ... นี้เป็นทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่าโลกไม่มีที่สุดที่ ๑ อันตคาหิกทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ.

บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำสีเหลือง ทำสีแดง ทำสีขาว ทำแสงสว่างแผ่ไปสู้ออกาสอันกว้าง เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า โลกนี้ไม่มีที่สุด หาที่สุดมิได้ ดังนี้ เขาก็มีความสำคัญว่า โลกไม่มีที่สุด ทิฏฐิ คือ ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิดว่า ที่ที่แผ่ไปนั้นเป็นวัตถุและเป็นโลก เครื่องที่แผ่ไปนั้นเป็นตนและเป็นโลก ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ ฯลฯ ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกไม่มีที่สุด ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เหล่านี้.

[๓๔๒] ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า ชีพอันนั้น สรรีระก็อันนั้น ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ คือ ความลบลค่าด้วยความถือผิดว่า รูปเป็นชีพและสรีระ ชีพอันใด สรรีระก็อันนั้น ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ...นี้เป็นทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า ชีพอันนั้น สรรีระก็อันนั้นที่ ๑ อันตคาหิกทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้สังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิ คือ ความลบลค่าด้วยความถือผิดว่า เวทนา เป็นชีพและเป็นสรีระ สัตถุญญาเป็นชีพและเป็นสรีระ สังขารเป็นชีพและเป็นสรีระ วิญญูญานเป็นชีพและเป็นสรีระ ชีพอันใด สรรีระก็อันนั้น ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ ฯลฯ ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า ชีพอันนั้น สรรีระก็อันนั้น ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เหล่านี้.

[๓๔๓] ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า ชีพเป็นอื่น สรรีระก็เป็นอื่น ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ คือ ความลบลค่าด้วยความถือผิดว่า รูปเป็นสรีระ ไม่ใช่ชีพ รูปนั้นเป็นสรีระ ชีพเป็นอย่างหนึ่ง สรรีระเป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ...นี้เป็นทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า ชีพเป็นอื่น สรรีระก็เป็นอื่นที่ ๑ อันตคาหิกทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ.

ทิฏฐิ คือ ความลบลค่าด้วยความถือผิดว่า เวทนาเป็นสรีระ ไม่ใช่ชีพ สัตถุญญาเป็นสรีระ ไม่ใช่ชีพ สังขารเป็นสรีระ ไม่ใช่ชีพ วิญญูญานเป็นสรีระ ไม่ใช่ชีพ วิญญูญานนั้นเป็นสรีระ ชีพเป็นอย่างหนึ่ง สรรีระก็เป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ ฯลฯ ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า ชีพเป็นอื่น สรรีระเป็นอื่น ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เหล่านี้.

[๓๔๔] ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีก
ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ คือ ความลบลกล่าวด้วยความถือผิดว่า รูปต้องตายเป็นธรรมดา
ในโลกนี้แหละ สัตว์แต่กายแตกแล้วย่อมเป็นอีกบ้าง คงอยู่บ้าง อุบัติขึ้นบ้าง
เกิดบ้าง ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ
ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ...นี้เป็นทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้า
แต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกที่ ๑ อันตคาหิกทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็น
สังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ.

ทิฏฐิ คือ ความลบลกล่าวด้วยความถือผิดว่า เวทนาต้องตายเป็น
ธรรมดาในโลกนี้แหละ สัญญาต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ สังขารต้อง
ตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ วิญญาณต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ
สัตว์แต่กายแตกแล้วย่อมเป็นอีกบ้าง คงอยู่บ้าง อุบัติขึ้นบ้าง เกิดบ้าง ทิฏฐิ
นั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ ฯลฯ ทิฏฐิอัน
ถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีก ย่อมถือผิดด้วยอาการ
๕ เหล่านี้.

[๓๔๕] ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่
เป็นอีก ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ คือ ความลบลกล่าวด้วยความถือผิดว่า รูปต้องตายเป็นธรรมดา
ในโลกนี้แหละ สัตว์แต่กายแตกแล้วย่อมขาดสูญ. ย่อมพินาศไป สัตว์เบื้องหน้า
แต่ตายแล้วย่อมไม่เป็นอีก ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า
อันตคาหิกทิฏฐิ ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ...นี้เป็นทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า

สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เป็นอีกที่ ๑ อันตคาหิกทิกฺขิเป็นมิจจาทิกฺขิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิกฺขิ.

ทิกฺขิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดว่า เวทนาต้องตายเป็น ธรรมดาในโลกนี้แหละ สัญญาต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ สังขาร ต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ วิญญาณต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ สัตว์แต่กายแตกแล้วย่อมไม่เป็นอีก ทิกฺขินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อันตคาหิกทิกฺขิ ฯลฯ ทิกฺขิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตาย แล้วย่อมไม่เป็นอีก ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เหล่านี้ ?

[๗๔๖] ทิกฺขิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็น อีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

ทิกฺขิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดว่า รูปต้องตายเป็นธรรมดา ในโลกนี้แหละ สัตว์แต่กายแตกแล้วย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี ทิกฺขิ นั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิกฺขิ ทิกฺขิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิกฺขิ...นี้เป็นทิกฺขิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อม เป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มีที่ ๑ อันตคาหิกทิกฺขิเป็นมิจจาทิกฺขิ ฯลฯ เหล่านี้ เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิกฺขิ.

ทิกฺขิ คือ ความลบล้างด้วยความถือผิดว่า เวทนาต้องตายเป็น ธรรมดาในโลกนี้แหละ สัญญาต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ สังขาร ต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ วิญญาณต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ สัตว์แต่กายแตกแล้วย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี ทิกฺขินี้ถือเอาที่สุด เช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิกฺขิ ฯลฯ ทิกฺขิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี ย่อมถือผิดด้วย อาการ ๕ เหล่านี้.

[๓๔๗] ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วยอมเป็น
อิกก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอิกก็หามิได้ ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ คือ ความลบลค่าด้วยความถือผิดว่า รูปต้องตายเป็นธรรมดา
ในโลกนี้แหละ สัตว์แต่กายแตกแล้วยอมเป็นอิกก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอิกก็หา
มิได้ ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ
ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ...นี้เป็นทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้า
แต่ตายแล้วยอมเป็นอิกก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอิกก็หามิได้ที่ ๑ อันตคาหิกทิฏฐิ
เป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ.

ทิฏฐิ คือ ความลบลค่าด้วยความถือผิดว่า เวทนาต้องตายเป็น
ธรรมดาในโลกนี้แหละ สัญญาต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ สังขาร
ต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ วิญญาณต้องตายเป็นธรรมดาในโลกนี้
แหละ สัตว์แต่กายแตกแล้วยอมเป็นอิกก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอิกก็หามิได้
ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฐิ ทิฏฐิไม่ใช่
วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ...ทิฏฐิและวัตถุ นี้เป็นทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์
เบื้องหน้าแต่ตายแล้วยอมเป็นอิกก็หามิได้ ย่อมไม่เป็นอิกก็หามิได้ที่ ๑
อันตคาหิกทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิ
อันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอิกก็หามิได้ ย่อมไม่เป็น
อิกก็หามิได้ ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๕ เหล่านี้ อันตคาหิกทิฏฐิ ย่อมถือผิด
ด้วยอาการ ๕๐ เหล่านี้.

[๓๔๘] ปุพพันตานุทิฏฐิ (ความตามเห็นขั้นส่วนอดีต) ย่อมถือผิด
ด้วยอาการ ๑๘ เป็นไฉน ?

สัตตตทิกฺขิ (ทิกฺขิวาทนและโลกเทียง) ๔ เอกัจจสัตตตทิกฺขิ (ทิกฺขิวาทนและโลกเทียงเป็นบางอย่าง) ๔ อันตานั้นตทิกฺขิ (ทิกฺขิวาโลกมีที่สุดและหาที่สุดมิได้) ๔ อมราวิกเขปิกาทิกฺขิ (ทิกฺขิซัดสายไม่ตายตัว) ๔ อธิจ-สมุปป็นนิกาทิกฺขิ (ทิกฺขิวาทนและโลกเกิดขึ้นลอยๆ) ๒ ปุพพันตานุกฺขิ ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๑๘ เหล่านี้ ?

[๑๔๕] อปรันตานุกฺขิ (ความตามเห็นชั้นส่วนอนาคต) ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๔๔ เป็นไฉน ?

สัจญิวาททิกฺขิ (ทิกฺขิวาทนเมื่อตายแล้วมีสัจญญา) ๑๗ อสัจญิวาททิกฺขิ (ทิกฺขิวาทนเมื่อตายแล้วไม่มีสัจญญา) ๘ เนวสัจญินาสัจญิวาททิกฺขิ (ทิกฺขิวาทนเมื่อตายแล้วมีสัจญญาก็มิใช่ ไม่มีสัจญญาก็มิใช่) ๘ อจเฉทวาททิกฺขิ (ทิกฺขิวาสัตว์ตายแล้วขาดสูญ) ๗ ทิกฺขิธรรมนิพพานวาททิกฺขิ (ทิกฺขิวานิพพานเป็นปัจจุบันเป็นธรรมอย่างยิ่งของสัตว์) ๔ อปรันตานุกฺขิ ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๔๔ เหล่านี้.

[๑๕๐] สัจโยชนิกาทิกฺขิ (ทิกฺขิเป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ) ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๑๘ เป็นไฉน ?

ทิกฺขิ คือ ทิกฺขิกคตะ ทิกฺขิที่รกชัญ ๗๗ ทิกฺขิเป็นเหตุให้ถือผิด ทิกฺขิเป็นเหตุให้ลบลค่า สัจโยชนิกาทิกฺขิ ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๑๘ เหล่านี้.

[๑๕๑] ทิกฺขิอันกางกั้นด้วยมานะว่า เป็นเรา ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๑๘ เป็นไฉน ?

ทิกฺขิอันกางกั้นด้วยมานะว่า ตาเป็นเรา ทิกฺขิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิกฺขิ...นี่เป็นทิกฺขิอันกางกั้นด้วยมานะว่าเป็นเราที่ ๑ มานวินพันธาทิกฺขิเป็นมิจฉาทิกฺขิ ๗๗ เหล่านี้เป็นสัจโยชน์ แต่มิใช่ทิกฺขิ ทิกฺขิอันกางกั้นด้วยมานะว่า

หูเป็นเรา ฯลฯ จมูกเป็นเรา ฯลฯ ลิ้นเป็นเรา ฯลฯ กายเป็นเรา ฯลฯ ใจ
เป็นเรา ฯลฯ ธรรมารมณฺ์เป็นเรา ฯลฯ จักขุวิญญาณเป็นเรา ฯลฯ มโน-
วิญญาณเป็นเรา ฯลฯ ความลุ่มคล้ำความถือผิดว่าเป็นเรา ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ
วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ...นี่เป็นทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่าเป็นเราที่ ๘ มานวินิพฺพันชา-
ทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชนฺ์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิอันกางกั้น
ด้วยมานะว่า เป็นเรา ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๑๘ เหล่านี้ .

[๑๕๒] ทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่า ของเรา ย่อมถือผิดด้วยอาการ
๑๘ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่า ตาของเรา ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่
ทิฏฐิ...นี่เป็นทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่าของเราที่ ๑ มานวินิพฺพันชาทิฏฐิเป็น
มิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชนฺ์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะ
ว่า หูของเรา ฯลฯ จมูกของเรา ฯลฯ ลิ้นของเรา ฯลฯ กายของเรา ฯลฯ
ใจของเรา ฯลฯ ธรรมารมณฺ์ของเรา ฯลฯ จักขุวิญญาณของเรา ฯลฯ มโน-
วิญญาณของเรา ความลุ่มคล้ำด้วยความถือผิดว่า ของเรา ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ
วัตถุไม่ใช่ทิฏฐิ... นี่เป็นทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่า ของเรา ที่ ๘ มานวินิ-
พฺพันชาทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชนฺ์ แต่มีใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิอัน
กางกั้นด้วยมานะว่า ของเรา ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๑๘ เหล่านี้ .

[๑๕๓] ทิฏฐิอันปฏิสังขตด้วยวาตะปรารภตน ย่อมถือผิดด้วยอาการ
๒๐ เป็นไฉน ?

บุุคคลผู้ไม่ได้สดับในโลกนี้ ไม่ได้เห็นพระอรียเจ้า...ไม่ได้รับแนะนำ
ในธรรมของสัปปบุุรุษ ย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตน เห็นตนว่ามีรูปบ้าง เห็น
รูปในตนบ้าง เห็นตนในรูปบ้าง ฯลฯ เห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

โดยความเป็นตน เห็นตนว่ามีวิญญาณบ้าง เห็นวิญญาณในตนบ้าง เห็นตน
ในวิญญาณบ้าง ฯลฯ

ปุถุชนมองเห็นรูปโดยความเป็นตนอย่างไร บุคคลบางคนในโลกนี้
ย่อมเห็นปฐวิกสิณ ฯลฯ โอทาทกสิณ โดยความเป็นตน คือ ย่อมเห็น
โอทาทกสิณและตนไม่เป็นสอง เปรียบเหมือนเมื่อประทีปน้ำมันลุกโพลงอยู่
บุคคลเห็นเปลวไฟ และแสงสว่างไม่เป็นสองฉันใด บุคคลบางคนในโลกนี้
ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นโอทาทกสิณโดยความเป็นตน ฯลฯ นี่เป็นทฤษฎี
อันปฏิสังขตด้วยอัตตวาทะมีรูปเป็นวัตถุที่ ๑ ทฤษฎีอันปฏิสังขตด้วยอัตตวาทะ
เป็นมิจฉาทฤษฎี ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทฤษฎี ทฤษฎีอันปฏิสังขต
ด้วยวาทะปรารภตน ย่อมถือผิด ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๓๕๔] ทฤษฎีอันปฏิสังขตด้วยวาทะปรารภโลก ย่อมถือผิดด้วยอาการ
๘ เป็นไฉน ?

ความลुบลคำด้วยความถือผิดว่า ตนและโลกเที่ยง เป็นทฤษฎีอันปฏิ-
สังขตด้วยวาทะปรารภโลก ทฤษฎีไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทฤษฎี... นี่เป็นทฤษฎีอัน
ปฏิสังขตด้วยวาทะปรารภโลกที่ ๑ ทฤษฎีอันปฏิสังขตด้วยวาทะปรารภโลกเป็น
มิจฉาทฤษฎี ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทฤษฎี.

ความลुบลคำด้วยความถือผิดว่า ตนและโลกไม่เที่ยง ฯลฯ ตนและโลก
เที่ยงก็มี ไม่เที่ยงก็มี ตนและโลกเที่ยงก็หามิได้ ไม่เที่ยงก็หามิได้ ตนและโลก
มีที่สุด ตนและโลกไม่มีที่สุด ตนและโลกมีที่สุดก็มี ไม่มีที่สุดก็มี ตนและ
โลกมีที่สุดก็หามิได้ ไม่มีที่สุดก็หามิได้ เป็นทฤษฎีอันปฏิสังขตด้วยวาทะปรารภ-
โลก ทฤษฎีไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทฤษฎี... นี่เป็นทฤษฎีอันปฏิสังขตด้วยวาทะ
ปรารภโลกที่ ๘ ทฤษฎีอันปฏิสังขตด้วยวาทะปรารภโลกเป็นมิจฉาทฤษฎี ฯลฯ

เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิอันปฏิเสธด้วยวาตะปรารภโลก
ย่อมถือผิดด้วยอาการ ๘ เหล่านี้.

[๓๕๕] ความถือผิดด้วยความติดอยู่ เป็นภวทิฏฐิ ความถือผิดด้วย
ความเล่นเลยไป เป็นวิภวทิฏฐิ อัสสาททิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๓๕ เป็น
ภวทิฏฐิเท่าไร เป็นวิภวทิฏฐิเท่าไร อัตตานุทิฏฐิ มีความถือผิดด้วยอาการ ๒๐
เป็นภวทิฏฐิเท่าไร เป็นวิภวทิฏฐิเท่าไร ฯลฯ ทิฏฐิอันปฏิเสธด้วยวาตะปรารภ-
โลก มีความถือผิดด้วยอาการ ๘ เป็นภวทิฏฐิเท่าไร เป็นวิภวทิฏฐิเท่าไร.

อัสสาททิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๓๕ เป็นภวทิฏฐิก็มี เป็นวิภว-
ทิฏฐิก็มี อัตตานุทิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๒๐ เป็นภวทิฏฐิ ๑๕ เป็นวิภว-
ทิฏฐิ ๕ มัจฉาทิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๑๐ เป็นวิภวทิฏฐิทั้งหมด สักกาย
ทิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๒๐ เป็นภวทิฏฐิ ๑๕ เป็นวิภวทิฏฐิ ๕ สัสสตทิฏฐิ
อันมีสักกายทิฏฐิเป็นวัตถุ มีความถือผิดด้วยอาการ ๑๕ เป็นภวทิฏฐิทั้งหมด
อูจเฉททิฏฐิอันมีสักกายทิฏฐิเป็นวัตถุ มีความถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นวิภวทิฏฐิ
ทั้งหมด ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกเที่ยงมีความถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็น
ภวทิฏฐิทั้งหมด ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกไม่เที่ยง มีความถือผิดด้วยอาการ ๕
เป็นวิภวทิฏฐิทั้งหมด ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกมีที่สุด มีความถือผิดด้วย
อาการ ๕ เป็นภวทิฏฐิก็มี เป็นวิภวทิฏฐิก็มี ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า โลกไม่มี
ที่สุด มีความถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นภวทิฏฐิก็มี เป็นวิภวทิฏฐิก็มี ทิฏฐิอัน
ถือเอาที่สุดว่า ชีพอันนั้น สรรีระอันนั้น มีความถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็น
วิภวทิฏฐิทั้งหมด ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า ชีพเป็นอื่น สรรีระก็เป็นอื่น มีความ
ถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นภวทิฏฐิทั้งหมด ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้า
แต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็มี มีความถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นภวทิฏฐิทั้งหมด

ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เป็นอีก มีความถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นวิภวทิฏฐิทั้งหมด ทิฏฐิอันถือเอาที่สุดว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มี มีความถือผิดด้วยอาการ ๕ เป็นภวทิฏฐิก็มี เป็นวิภวทิฏฐิก็มี อปรันตานุทิฏฐิ มีความถือผิดด้วยอาการ ๔๔ เป็นภวทิฏฐิก็มี เป็นวิภวทิฏฐิก็มี สังโยชนิกาทิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๑๘ เป็นภวทิฏฐิก็มี เป็นวิภวทิฏฐิก็มี ทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่า เป็นเรามีความถือผิดด้วยอาการ ๑๘ เป็นวิภวทิฏฐิทั้งหมด ทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่าของเรา มีความถือผิดด้วยอาการ ๑๘ เป็นภวทิฏฐิทั้งหมด ทิฏฐิอันปฏิบัติสังขุตด้วยวาทะปรารภตน มีความถือผิดด้วยอาการ ๒๐ เป็นภวทิฏฐิ ๑๕ เป็นวิภวทิฏฐิ ๕ ทิฏฐิอันปฏิบัติสังขุตด้วยวาทะปรารภโลก มีความถือผิดด้วยอาการ ๘ เป็นภวทิฏฐิก็มี เป็นวิภวทิฏฐิก็มี ทิฏฐิทั้งหมดเป็นอัตตานุทิฏฐิ เป็นมิจฉาทิฏฐิ เป็นสักกายทิฏฐิ เป็นอันตคาหิกทิฏฐิ เป็นสังโยชนิกาทิฏฐิ ทิฏฐิอันปฏิบัติสังขุตด้วยวาทะปรารภตนเป็นภวทิฏฐิ เป็นวิภวทิฏฐิ ชนเหล่าใดยึดถือทิฏฐิ ๒ อย่างนี้ ญาณในนิโรธย่อมไม่มีแก่ชนเหล่านั้น สัตว์โลกนี้ยึดถือในทิฏฐิใด ก็เป็นผู้มีสัตถุญญาวิปริตเพราะทิฏฐินั้น.

[๑๕๖] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ผู้ถูกทิฏฐิ ๒ อย่าง กลุ้มรวมแล้ว พวกหนึ่งยอมติดอยู่ พวกหนึ่งยอมเล่นเลยไป ส่วนผู้มีจักขุเห็นอยู่.

คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งยอมติดอยู่อย่างไร คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ผู้ชอบภพ ยินดีในภพ บันเทิงอยู่ในภพ จิตของเทวดาและมนุษย์เหล่านั้นยอมไม่เล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในธรรมที่เราแสดงเพื่อความดับภพ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ พวกหนึ่งยอมติดอยู่อย่างนี้แล.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งยอมเล่นเลยไปอย่างไร ก็เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งยอมอี๊ดอัด ระอา เกลียคชังภพ ย่อมยินดีความปราศจากภพว่า ชาวเราเอ๋ย ได้ยินว่าเมื่อใด คนแต่กายแตกไปแล้วยอมขาดสูญ ย่อมพินาศ เมื่อนั้น คนเบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เป็นอีก เพราะฉะนั้น ความไม่เกิดนี้ละเอียด ประณีต ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่ง ย่อมเล่นเลยไปอย่างนี้แล.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ส่วนผู้มีจักขุเห็นอยู่อย่างไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเห็นความเป็นสัตว์ตามความเป็นจริง ครั้นแล้วยอมปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับความเป็นสัตว์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนผู้มีจักขุเห็นอยู่ อย่างนี้แล.

ถ้าภิกษุใด เห็นความเป็นสัตว์ตามความเป็นจริง

และก้าวล่วงความเป็นสัตว์แล้วย่อมน้อมใจไปในธรรม ตามที่เป็นจริง เพื่อความหมดสิ้นแห่งภวตัณหา ภิกษุนั้น กำหนดรู้ ความเป็นสัตว์แล้ว ผู้ปราศจากตัณหา ในภพน้อยภพใหญ่ ย่อมไม่มาสู่ภพใหม่ เพราะความไม่มีแห่งความเป็นสัตว์ ดังนี้.

[๓๕๗] บุคคล ๓ จำพวกมีทิฏฐิวิบัติ บุคคล ๓ จำพวกมีทิฏฐิสมบัตติ.

บุคคล ๓ จำพวกเหล่าไหนมีทิฏฐิวิบัติ เดียรถีย์ ๑ สวากเดียรถีย์ ๑

บุคคลผู้มีทิฏฐิผิด ๑ บุคคล ๓ จำพวกเหล่านั้นมีทิฏฐิวิบัติ.

บุคคล ๓ จำพวกเหล่าไหนมีทิฏฐิสมบัตติ พระตถาคต ๑ สวากพระ-
ตถาคต ๑ บุคคลผู้มีทิฏฐิชอบ ๑ บุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้มีทิฏฐิสมบัตติ.

นรชนใด เป็นคนมักโกรธ มักผูกโกรธ มีความ
ลบหลู่ลามก มีทัญญูวิบัติ เจ้าเล่ห์ พึงรู้จักนรชนนั้น
ว่าเป็นคนเลว นรชนใด เป็นคนไม่มักโกรธ ไม่ผูก-
โกรธ ไม่ลบหลู่คุณท่าน ถึงความเป็นผู้บริสุทธิ์ มีทัญญู-
สมบัติ มีปัญญา พึงรู้จักนรชนนั้นว่า เป็นผู้ประเสริฐ
ดังนี้.

[๓๕๘] ทัญญูวิบัติ ๓ ทัญญูสมบัติ ๓.

ทัญญูวิบัติ ๓ เป็นโณ ความเห็นวิบัติว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น
นั่นเป็นตัวตนของเรา ทัญญูวิบัติ ๓ เหล่านี้.

ทัญญูสมบัติ ๓ เป็นโณ ความเห็นอันถูกต้องว่า นั่นไม่ใช่ของเรา
เราไม่ใช่นั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ทัญญูสมบัติ ๓ เหล่านี้.

[๓๕๙] ทัญญูอะไรว่า นั่นของเรา เป็นทัญญูเท่าไร ทัญญูเหล่านั้น
ตามถือส่วนสุดอะไร ทัญญูอะไรว่า เราเป็นนั่น เป็นทัญญูเท่าไร ทัญญูเหล่านั้น
ตามถือส่วนสุดอะไร ทัญญูอะไรว่า นั่นเป็นตัวตนของเรา เป็นทัญญูเท่าไร
ทัญญูเหล่านั้นตามถือส่วนสุดอะไร.

ความเห็นตามขั้นส่วนอดีตว่า นั่นของเรา เป็นทัญญู ๑๘ ทัญญูเหล่านั้น
ตามถือขั้นส่วนอดีต ความเห็นตามขั้นส่วนอนาคตว่า เราเป็นนั่น เป็น
ทัญญู ๔๔ ทัญญูเหล่านั้นตามถือขั้นส่วนอนาคต อรรถานุทัญญูมีวัตถุ ๒๐ ว่า
นั่นเป็นตัวตนของเรา เป็นสักกายทัญญู มีวัตถุ ๒๐ ทัญญู ๖๒ โดยมีสักกาย-
ทัญญูเป็นประธานทัญญูเหล่านั้น ตามถือขั้นทั้งส่วนอดีตและส่วนอนาคต.

[๓๖๐] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งถึงความเชื่อแนใน
เรา ชนเหล่านั้นทั้งหมดเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทัญญู บุคคล ๕ จำพวกเชื่อแนใน
ธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกเชื่อแนในภพสุทธาวาส ในธรรมนี้.

บุคคล ๕ จำพวกเหล่านี้ เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้ คือ สัตตักขัตตอุปรมโศดาบัน ๑ โกลังโกลโศดาบัน ๑ เอกพิชีโศดาบัน ๑ พระสกทาคามี ๑ พระอรหันต์ในปัจจุบัน ๑ เชื่อในธรรมนี้.

บุคคล ๕ จำพวกเหล่านี้ เชื่อแนในภพสุทธาวาสในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้ คือ อันตรายปรินิพพายีอนาคามีบุคคล ๑ อุพหัจจปรินิพพายีอนาคามีบุคคล ๑ อสังขารปรินิพพายีอนาคามีบุคคล ๑ สสังขารปรินิพพายีอนาคามีบุคคล ๑ อุทังโสโตอกนิฏฐคามีบุคคล ๑ เชื่อแนในภพสุทธาวาส ในธรรมนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่านี้ใดเหล่านี้ ถึงความเชื่อแนในเรา บุคคลเหล่านั้นทั้งหมด ถึงพร้อมด้วยทิวฐิ บุคคล ๕ จำพวกนี้เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้เชื่อแนในภพสุทธาวาสในธรรมนี้.

[๓๖๑] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่านี้ใดเหล่านี้เลื่อมใสในเรา อย่างแน่นแฟ้น บุคคลเหล่านั้น ทั้งหมดเป็นพระโศดาบัน พระโศดาบันเหล่านั้น รวม ๕ จำพวกนี้ เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกเชื่อแนในภพชั้นสุทธาวาสในธรรมนี้.

บุคคล ๕ จำพวกเหล่านี้ เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้ คือ สัตตักขัตตอุปรมโศดาบัน ๑... พระอรหันต์ในปัจจุบัน ๑ เชื่อแนในธรรมนี้.

บุคคล ๕ จำพวกนี้ คือ อันตราปรินิพพายีอนาคามีบุคคล ๑ ... อุทังโสโตอกนิฏฐคามีบุคคล ๑ เชื่อแนในภพสุทธาวาสในธรรมนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่านี้ใดเหล่านี้เลื่อมใสในเราอย่างแน่นแฟ้น บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นพระโศดาบัน พระโศดาบันเหล่านั้นรวมเป็น ๕ จำพวกนี้ เชื่อแนในธรรมนี้ บุคคล ๕ จำพวกนี้ เชื่อแนในภพสุทธาวาสในธรรมนี้ ฉะนี้แล.

จบทิวฐิกถา

อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค

ชื่อว่าสัทธัมมปกาสินี ในขุททกนิกาย

ภาคที่ ๒

ทิวฏฐิกถาในมหารวรรค

๑. อรรถกถาอัธสาททิวฏฐินิเทศ

บัดนี้ ถึงคราวที่จะพรรณนาความตามลำดับแห่งทิวฏฐิกถา อันท่านกล่าวแล้วในลำดับแห่งญาณกถา. จริงอยู่ ทิวฏฐิกถานี้ชำระมลทินคือมิจฉาทิวฏฐิของผู้บรรลุตัมมาทิวฏฐิ ซึ่งสะสมญาณที่ทำไว้แล้ว ด้วยญาณกถาเป็นอันทำให้ด้วยดี. อนึ่ง สัมมาทิวฏฐิท่านกล่าวไว้ในลำดับแห่งญาณกถาว่า เป็นความบริสุทธิ์ด้วยดี. ในทิวฏฐิกถานั้นมีอยู่ ๔ ปริเฉท คือ คำถามมีอาทิว่า ทิวฏฐิ คืออะไร ๑. การตอบคำถามที่ถามมีอาทิว่า คำว่า ทิวฏฐิ คืออะไร คือการลูปค้ำด้วยความถือผิด ๑ แสดงถึงความพิสดารของการตอบ ที่ตอบมีอาทิว่า ทิวฏฐิ คือการลูปค้ำด้วยความถือผิด เป็นอย่างไร ๑ การเปรียบเทียบกับทิวฏฐิสูตรมีอาทิว่า ทิวฏฐิเหล่านั้นทั้งหมดเป็นอัธสาททิวฏฐิ (ความเห็นด้วยความพอใจ) ๑. ใน ๔ ปริเฉทนั้น พึงทราบวินิจฉัยในปุจฉาปริเฉทก่อน. ถ้ามว่า ทิวฏฐิเป็นอย่างไร เป็นธรรมปุจฉา (ถามธรรมดา) เป็นสภาวะปุจฉา (ถามตามสภาพ).

ถามว่า ที่ตั้งแห่งทักขณิเท่าไร เป็นเหตุปุจฉา (ถามตามเหตุ) เป็น
ปัจฉยปุจฉา (ถามตามปัจฉย). อธิบายว่า เหตุแห่งทักขณิทั้งหลายมีเท่าไร.

ถามว่า ความกัฏุมรุมแห่งทักขณิเท่าไร เป็นสมุททาจรปุจฉา (ถามตาม
ความปรากฏ) เป็นวิการปุจฉา (ถามทำให้แปลกไป). จริงอยู่ ทักขณิทั้งหลาย
นั้นแล ชื่อว่า **ทักขณิปริยฎฐานะ** (ความกัฏุมรุมแห่งทักขณิ) เพราะตั้งขึ้น
หุ้มห่อจิตด้วยอำนาจแห่งความปรากฏ.

ถามว่า ทักขณิเท่าไร เป็นสังขยาปุจฉา (ถามตามจำนวน) เป็น
คณนาปุจฉา (ถามตามค่านวณ) แห่งทักขณิทั้งหลาย.

ถามว่า ความถือผิดแห่งทักขณิเท่าไร เป็น**ทักขณิประเภทปุจฉา** (ถาม
ตามประเภทของทักขณิ) ด้วยประเภทแห่งวัตถุ ด้วยความต่างกันแห่งอารมณ์.
เพราะว่า ทักขณิทั้งหลายนั้นแล ย่อมยึดถือ ย่อมลูปคลำวัตถุ นั้น ๆ อารมณ์นั้น ๆ
เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า **ทักขณิปรามาส** (ลูปคลำทักขณิ).

ถามว่า ความถอนที่ตั้งแห่งทักขณิเป็นไฉน เป็น**ปฏิบัติกขปุจฉา**
(คำถามเป็นปฏิบัติกษกัน) เป็น**ปหานุบายปุจฉา** (คำถามหาอุบายที่จะละ) แห่ง
ทักขณิทั้งหลาย จริงอยู่เหตุแห่งทักขณิเหล่านั้นมีขันธเป็นต้น เป็นเหตุแห่งทักขณิ จึง
เป็นไปไม่ได้ด้วยการถอนทักขณิ เพราะเหตุ นั้นจึงชื่อว่า เป็นอันต้องถอนเหตุ
เหล่านั้น ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **ทักขณิฐานสมุคฆาตะ** (ถอนที่ตั้งแห่งทักขณิ)
เพราะที่ตั้งแห่งทักขณิเป็นเหตุเบียดเบียนอย่างร้ายกาจ.

บัดนี้พึงทราบคำตอบ ๖ ข้อ มีอาทิว่า ทักขณิเป็นอย่างไร ของคำถาม
ทั้ง ๖ ข้อเหล่านั้น. ในคำถามเหล่านั้น พึงทราบคำถามที่ควรตอบว่า ทักขณิ
เป็นอย่างไร ดังต่อไปนี้.

คำตอบว่า **ทักขณิ** คือการลูปคลำด้วยความเห็นผิด. ก็ทักขณินั้นชื่อว่า
อกินิเวสะ เพราะยึดถือ ตั้งมั่น ถ้อมมั่น ด้วยอำนาจแห่งความเที่ยงเป็นต้น

ในวัตถุอันไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่า **ปรามาสะ** เพราะก้าวล่วงอาการไม่เที่ยงเป็นต้น แล้วลบลคำยึดถือต่อไป เป็นไปด้วยอำนาจแห่งความเป็นของเที่ยงเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปรามาสะ** เพราะลบลคำยึดถือสิ่งอื่น มีอาทิว่าเป็นของเที่ยง ว่าเป็นของจริงอย่างสูงสุด. ความยึดถือและการลบลคำนั้น ชื่อว่า **อภินิเวสปรามาสะ**. พระสารีบุตรเถระย่อมตอบสภาวะของทิกฺขุณฺโณโดยกิจว่า ทิกฺขุณฺโณมีประการอย่างนี้ ดังนี้.

บทว่า **ตีณิสฺสํ** คือ ๓๐๐* เป็นความคลาดเคลื่อนของวจนะ. ถามว่า การถอนที่ตั้งแห่งทิกฺขุณฺโณเป็นไฉน เป็นการยกคำถามขึ้นแล้ว ตอบว่า โสคาปัตติมรรคเป็นเครื่องถอนที่ตั้งแห่งทิกฺขุณฺโณ.

บัดนี้ พึงทราบการแสดงโดยพิสดารของบทมีอาทิว่า **กถํ อภินิเวสปรามาสํ** การลบลคำด้วยการถือผิดเป็นอย่างไร.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **รูปํ** เป็นทุตยาวิภักติ. เชื่อมความว่า การลบลคำด้วยความถือผิดซึ่งรูป. อนึ่ง ในบทว่า **รูปํ** นี้ ได้แก่ รูปูปาทานขันธ และกสิณรูป. ทิกฺขุณฺโณคือการลบลคำด้วยความถือผิดว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา พึงประกอบเฉพาะอย่าง.

บทว่า **เอตํ** เป็นสามัญวจนะ. ด้วยบทนั้นท่านทำให้เป็นนปุงสกวจนะ และเอกวจนะว่า นั่นเวทนาของเรา นั่นสังขารของเรา. แต่บทว่า **เอโส** ท่านเพ่งถึงสิ่งที่ควรกล่าวถึง จึงทำให้เป็นปุลลึงกวจนะ.

พระสูตรเป็น ตีสสคฺ (๑๓๐) แต่รรถกถาใช้คำว่า ตีณิสฺสํ (๓๐๐) เป็นวจนะวิปลาส นับจำนวนดังนี้คือ ขันธ ๕, อายุตนะ ๑๒, วิญญาณ ๖, จักขุสัมผัสสชาเวทนา ๖, สัตถุญา ๖, สัตถุเจตนา ๖, ตัณหา ๖, วิตก ๖, วิจาร ๖, ธาตุ ๖, กสิณ ๑๐, โภกฺขุราส ๓๒, อายุตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทริย์ ๑๕, ธาตุ ๒๓, ปฏิจจะ ๑๒, รวม ๑๕๓ นับที่ตั้งแห่งทิกฺขุณฺโณ ๘ ความกัลุ่มรุม ทิกฺขุณฺโณ ๑๘ ทิกฺขุณฺโณ ๑๖, ทิกฺขุณฺโณอีก ๓ (คือนั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา) และทิกฺขุณฺโณ ๖๒ รวมทั้งหมด ๓๐๐ พอดี.

บทว่า **เอตัมม** (นั่นของเรา) เป็นทิวฐิมีความสำคัญ เพราะค้นหา เป็นมูล.

บทว่า **เอโสมสมฺมิ** (เราเป็นนั่น) เป็นทิวฐิมีความสำคัญ เพราะ มานะเป็นมูล.

บทว่า **เอโส เม อตุตา** (นั่นเป็นตัวตนของเรา) มีความสำคัญ เพราะทิวฐินั่นเอง.

ส่วนอาจารย์บางพวกพรรณนาความแห่งคำทั้ง ๓ เหล่านี้ว่า ความดำริ ด้วยมมังการ (ความถือว่าเป็นของเรา) ว่านั่นเป็นของเรา ความดำริด้วย อหังการ (ความถือว่าเป็นเรา) ว่าเราเป็นนั่น และการถือมั่นตัวตนอันดำริ ด้วยอหังการ มมังการว่า นั่นเป็นตัวตนของเรา. อนึ่ง การยกย่องด้วยมานะ อาศัยค้นหาเป็นมูลตามลำดับ อันมานะยกย่องแล้วอาศัยค้นหาเป็นมูล และการยึดถือตัวตน. การไม่เห็นลักษณะที่เป็นทุกข์แห่งสังขารทั้งหลาย การไม่เห็นลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยงแห่งสังขารทั้งหลาย และการยึดถือตัวตนอันเป็น เหตุไม่เห็นพระไตรลักษณ์แห่งสังขารทั้งหลาย การยึดถือตัวตนของผู้ที่ถึงความ วิปัสสนาในความทุกข์ว่าเป็นความสุข ในความไม่งามว่าเป็นความงาม ในความ เป็นของไม่เที่ยงว่าเป็นของเที่ยง และผู้ถึงความวิปัสสนา ๔ อย่าง. ความดำริ ด้วยอาการแห่งปุพเพนิวาสญาณ ความดำริ เพื่อจะได้ในอนาคตแห่งทิพยจักขุ ญาณ และการยึดถือตัวตนของผู้อาศัยความดำริในธรรมทั้งหลายอันเป็น อิทัปปัจจยตา (สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) และปฏิจสมุปบาททั้งส่วนเบื้องต้น และส่วนเบื้องปลาย คำนี้ถึงอดีตด้วยความพอใจ หวังอนาคตด้วยความพอใจ หมกมุ่นอยู่ในปัจจุบัน ชื่อว่ายึดถือตัวตน. ทิวฐิมีความไม่รู้เป็นเหตุในส่วน เบื้องต้น ในส่วนเบื้องปลาย และการยึดถือตัวตนมีความไม่รู้เป็นเหตุ ในธรรม

ทั้งหลายอันเป็นอทิปปัจจยตา และปฏิจสมุปบาทในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย.

อนึ่ง ทิฏฐิทั้งหลายในทิฏฐิกถานี มีขันธ ๕ เป็นวัตถุ เป็นที่หนึ่ง. แต่นั้นท่านกล่าวถึงทิฏฐิทั้งหลาย มีอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ กายสัมผัส กายเวทนา กายสัญญา กายเจตนา กายคัณหา กายวิตกวิจารณ์ธาตุ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ เป็นวัตถุ.

อนึ่ง ในอาการ ๓๒ พึงทราบว่ ไม่ควรยึดถือไว้แผนกหนึ่ง ทำการยึดถือดูยึดถือไว้แผนกหนึ่ง โดยยึดถือสรณะทั้งสิ้น แต่นั้นก็ประกอบด้วยอายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๑๕ ประกอบอินทรีย์อันเป็นโลกุตระโดยส่วนเดียว ๓ เพราะทิฏฐิทั้งหลายย่อมไม่มีโลกุตระเป็นวัตถุ. อนึ่ง ในธรรมทั้งหลายที่เจือด้วยโลกิยะและโลกุตระแม้ทั้งปวง พึงถือเอาโลกิยะอย่างเดียวยกเว้นโลกุตระ และไม่ควรถือรูปอันเนื่องด้วยอนินทรีย์เท่านั้น แต่นั้นก็ประกอบด้วยธาตุ ๓ ภพ ๕ อย่าง ฌาน พรหมวิหารสมาบัติ และองค์แห่งปฏิจสมุปบาท. การบริหารในการถือเอาชาติ ชรา และมรณะไว้ต่างหาก มีนัยดังได้กล่าวแล้ว. บททั้งหลายมีรูปเป็นต้นเท่านี้ทั้งหมด อันมีชราและมรณะเป็นที่สุด มีอยู่ ๑๕๘ บท.

พึงทราบวินิจฉัยในที่ตั้งแห่งทิฏฐิทั้งหลาย ดังต่อไปนี้ บทว่า **ขนฺธาปิ ทิฏฺฐิจฺจุจฺจํ** แม้ขันธทั้งหลายก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ ความว่า อุปาทานขันธ ๕ ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งทิฏฐิทั้งหลาย เพราะสักกายทิฏฐิแม้มีวัตถุ ๒๐ อย่าง ก็เป็นวัตถุแห่งขันธ ๕ และเพราะเหตุพระผู้มีพระภาคเจ้ากล่าวไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่ง เมื่อพิจารณาอยู่เสมอ ๆ ย่อมพิจารณาเห็นตนเสมอ ๆ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าทั้งหมด ย่อมพิจารณาเห็น**

เสมอ ๆ ในอุปาทานชั้น ๕ นั้นแล หรือชั้นธ้อย่างใดอย่างหนึ่งแห่งชั้น ๕ เท่านั้น.

บทว่า อวิชาปี ทิฏฐิภูฐาน (แม้วิชาก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ)

ความว่า อวิชาเป็นเหตุแห่งทิฏฐิทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นความเกิดขึ้นแห่งทิฏฐิของคนบอดทั้งหลาย และเพราะบาลีว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทิฏฐิวา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมปรากฏในท่านผู้มิได้ตรัสรู้เองโดยชอบ ดังนี้ ทิฏฐินี้ย่อมปรากฏ เพราะอาศัยอะไร พระเจ้าข้า. คุณก่อนกิจงานะ ชาติ นี้ใหญ่นักแล คือ อวิชาชาติ คุณก่อนกิจงานะ สัญญาแล ทิฏฐิแล ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยชาติแล.

บทว่า ผัสโสปี ทิฏฐิภูฐาน (แม้ผัสสะก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ) ความว่า

ผัสสะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิทั้งหลาย เพราะความกระทบด้วยผัสสะนั้นเป็นความเกิดขึ้นแห่งทิฏฐิ และเพราะบาลีว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์ เหล่าใด ดำริส่วนเบื้องต้น มีความเห็นตามส่วนเบื้องต้น ย่อมกล่าวถึงบทที่พอใจหลาย ๆ อย่าง ปรารภส่วนเบื้องต้น แม้ข้อนั้นก็ปึงจัยแห่งผัสสะ.

บทว่า สยญาปี ทิฏฐิภูฐาน (แม้สัญญาก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ) ความว่า

สัญญาเป็นเหตุแห่งทิฏฐิทั้งหลาย เพราะความที่สัญญาเป็นเหตุถือเอาตามสภาพที่ไม่เป็นจริง โดยถือเอาเพียงอาการ เพราะคำอันสภียปริพาชกทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยกาลว่า

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระปัญญาเสมอ

ด้วยแผ่นดิน พระองค์ทรงกำจัดทิฏฐิ ๓ และ ๖๐ ที่

อาศัยกัมภีร์อันเป็นวาทะเป็นประธานของสมณะผู้ถือ

ลัทธิอื่นที่อาศัยอักษรคือความหมายรู้กัน [ว่าหญิงว่า

ชาย) และสัญญาอันวิปริต ทรงก้าวล่วงความมิดคือ
โอะมะได้แล้ว.

และเพราะบาลีว่า ธรรมเป็นส่วนแห่งความเนิ่นช้ามีสัญญาเป็นเหตุ ดังนี้.

บทว่า วิตกโกปิ ทิฏฐิจฺจุจฺจํ (แม้วิตกก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ) ความว่า
วิตกเป็นเหตุแห่งทิฏฐิทั้งหลาย เพราะความเกิดแห่งทิฏฐิด้วยวิตกถึงอาการและ
เพราะบาลีว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

สัจจะมากหลายต่าง ๆ กัน เว้นจากสัญญาว่า
เที่ยงเสียหายไม่มีในโลกไม่. ก็สมณพราหมณ์ทั้งหลายมา
กำหนดความคาดคะเนทิฏฐิทั้งหลายแล้ว จึงกล่าว
ทิฏฐิอันเป็นคู่กันว่า จริงๆ เท็จๆ.

บทว่า อโยนิโสมนสิการโรปิ ทิฏฐิจฺจุจฺจํ (เมื่อโยนิโสมนสิการ
ก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ) ความว่า อโยนิโสมนสิการเป็นเหตุแห่งทิฏฐิทั้งหลาย
เพราะอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุทั่วไปแห่งอกุศลทั้งหลาย และเพราะบาลีว่า
เมื่อพระโยคาวจรนั้นกระทำไว้ในใจ โดยอุบายไม่แยบคาย ทิฏฐิ ๖ อย่าง
อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้น.

บทว่า ปาปมิตฺตโรปิ ทิฏฐิจฺจุจฺจํ (แม้มิตรชั่วก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ)
ความว่า มิตรชั่วเป็นเหตุแห่งทิฏฐิทั้งหลาย เพราะมิตรชั่ว เป็นความเกิดแห่ง
ทิฏฐิ ด้วยการคล้อยตามไปกับความเห็น และเพราะบาลีว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
เราไม่พิจารณาเห็นองค์อื่นในภายนอกแม้องค์เดียวที่จะเป็นไปเพื่อความฉิบหาย
อันใหญ่อย่างนั้นเหมือนความมีมิตรชื่อนี้เลย.

บทว่า ปรโต โฆโสปิ ทิฏฐิจฺจุจฺจํ (แม้เสียงแต่ที่อื่นก็เป็นที่ตั้ง
แห่งทิฏฐิ) ความว่า เสียงทำให้เป็นมิจฉาทิฏฐิ แต่ที่อื่นกลาประกอบด้วย

มิจฉาทิฏฐิ เป็นเหตุแห่งทิฏฐิทั้งหลาย เพราะความเกิดแห่งทิฏฐิด้วยการฟัง
ธรรมที่กล่าวไม่ดีและเพราะบาปว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุ ๒ อย่าง ปัจจย
๒ อย่าง เหล่านี้คือเสียงแต่ที่อื่น และอโยนิโสมนสิการยอมเป็นไปเพื่อให้เกิด
มิจฉาทิฏฐิ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะไขความแห่งบทว่า **ทิฏฐิภูฐาน** ที่
ตั้งแห่งทิฏฐิ จึงกล่าวคำมีอาทิว่าชั้นทั้งหลายเป็นเหตุ เป็นปัจจยดังนี้. อธิบายว่า
ชั้นทั้งหลายเหล่านั้นเป็นเหตุเกิดและเป็นปัจจยอุปถัมภ์เพราะอาศัยทิฏฐิทั้งหลาย.

บทว่า **สมุฏฐานตุเถน** (เพราะอรรถว่าตั้งขึ้น) ความว่า ชื่อว่า
สมุฏฐาน เพราะเป็นเหตุตั้งขึ้น คือ เกิดขึ้น. อธิบายว่า เป็นเหตุ เพราะ
อรรถว่าตั้งขึ้นนั้น คือเพราะความเป็นเหตุแห่งทิฏฐิ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะแสดงถึงประเภทของทิฏฐิโดย
ประเภทแห่งกิจ จึงกล่าวคำเป็นอาทิว่า **กตมานิ อฏฐารส ทิฏฐิปริยภู-**
ฐานานิ ความกลุ่มรวมแห่งทิฏฐิ ๑๘ เป็นไฉน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ยา ทิฏฐิ** เป็นบทต้นเหตุอันทั่วไปแก่บท
ทั้งหลาย ๑๘ บทซึ่งจะกล่าวในบัดนี้. ฟังทำการเชื่อมด้วยบททั้งปวงว่า ทิฏฐิ
คือ ทิฏฐิคตะ ทิฏฐิรกชฎ เป็นต้น. ชื่อว่าทิฏฐิ เพราะอรรถว่าไม่เห็นตามความ
เป็นจริง. การเห็นไปในทิฏฐิทั้งหลายนั้นนั่นแล ชื่อว่าทิฏฐิคตะ เพราะหยั่งลง
ภายในทิฏฐิ ๖๒. ท่านกล่าวความแห่งทิฏฐิคตะนั้นแล้วแม้ในหนหลัง แม้เพราะ
ที่สุดสองอย่างไปโดยส่วนเดียวก็เป็นทิฏฐิคตะ.

ทิฏฐินั้นชื่อว่า ทิฏฐิรกชฎ เพราะอรรถว่าก้าวไปได้ยาก จุจรกด้วย
หญ้า ป่าและภูเขา. ชื่อว่าทิฏฐิกันดาร เพราะอรรถว่า มีความรังเกียจ และ
มีภัยเฉพาะหน้า คู่กันดารเพราะโจร เพราะสัตว์ร้าย เพราะไม่มีน้ำ เพราะ

หาภิกษาได้ยาก. ในธรรมสังคณิมาแล้วโดยลึงค์ว่า ทิฏฐิกนฺตาโร (กัณดารด้วยทิฏฐิ) ชื่อว่าทิฏฐิเป็นเสี้ยนหนาม เพราะอรรถว่าเสียดแทงและตรงข้ามกับสัมมาทิฏฐิ.

จริงอยู่ การเห็นผิย้อมเจอะทะลุและตรงข้ามกับการเห็นชอบซึ่งเกิดขึ้น. ในธรรมสังคณิมาแล้วว่า เป็นข้าศึกของทิฏฐิ. ชื่อว่า ทิฏฐิวิบัติ เพราะเป็นทิฏฐิปรวนแปรผิครูปโดยที่บางครั้งถือเอาสัตสตทิฏฐิ บางครั้งถือเอาอุจเฉททิฏฐิ.

จริงอยู่ เจ้าทิฏฐิไม่สามารถตั้งอยู่ในทิฏฐิเดียวได้ บางครั้งระลึกถึงสัตสตทิฏฐิ บางครั้งระลึกถึงอุจเฉททิฏฐิ. ชื่อว่าทิฏฐิเป็นสังโยชน์ เพราะทิฏฐินั้นแลประกอบในสิ่งไม่เป็นประโยชน์.

ชื่อว่าทิฏฐิเป็นลูกศร เพราะทิฏฐินั้นแล ชื่อว่าเป็นลูกศร เพราะอรรถว่า เจาะเข้าไปในภายใน และเพราะอรรถว่า นำออกได้ยาก.

ชื่อว่าทิฏฐิเป็นความคับแคบ เพราะทิฏฐินั้นแล ชื่อว่าคับแคบ เพราะทำการบีบคั้น.

ชื่อว่าทิฏฐิเป็นเครื่องกังวล เพราะทิฏฐินั้นแล ชื่อว่าเป็นเครื่องกังวล เพราะปิดกั้นความพ้น.

ชื่อว่าทิฏฐิเป็นเครื่องผูกพัน เพราะทิฏฐินั้นแล ชื่อว่าเป็นเครื่องผูกพัน เพราะแก้ได้ยาก.

ชื่อว่าทิฏฐิเป็นเหว เพราะทิฏฐินั้นแล ชื่อว่าเป็นเหว เพราะขึ้นได้ยาก.

ชื่อว่าทิฏฐิเป็นอนุสัย เพราะทิฏฐินั้นแล ชื่อว่าเป็นอนุสัย เพราะไปด้วยเร็วแรง.

ชื่อว่าทวิภูติเป็นเหตุให้เค็ดร้อน เพราะทวิภูตินั้นแล ทำตนให้เค็ดร้อน.

ชื่อว่าทวิภูติเป็นเหตุให้เร่าร้อน เพราะทวิภูตินั้นแล ตามเผาผลาญตน.

ชื่อว่าทวิภูติเป็นเครื่องรื้อยรัด เพราะทวิภูตินั้นแล รื้อยรัดกายด้วยกิเลส.

ชื่อว่าทวิภูติเป็นเครื่องยึดมั่น เพราะทวิภูตินั้นแล ยึดถือไว้อย่างมั่น.

ชื่อว่าทวิภูติเป็นเหตุให้ถือผิด เพราะถือผิดด้วยการยึดว่า เป็นจริงเป็นต้น.

ชื่อว่าทวิภูติเป็นเหตุให้ลุ่มคลำ เพราะทวิภูตินั้นแล ย่อมลุ่มคลำว่าเป็นอื่น หรือลุ่มคลำจากอื่น.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะชี้ถึงทวิภูติ ๑๖ ด้วยอำนาจแห่งหมู่ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า ทวิภูติ ๑๖ เป็นไฉน.

พึงทราบวินิจฉัยในทวิภูติ ๑๖ นั้นดังต่อไปนี้. ทวิภูติในความพอใจ คือ สุขและโสมนัส ชื่อว่า อัสดาททวิภูติ ทวิภูติอันไปตามตนชื่อว่า อัตตานุทวิภูติ-ทวิภูติอันวิปริต เพราะเป็นไปว่าไม่มี ชื่อว่า มิจฉาทวิภูติ. ทวิภูติในกายอันมีอยู่ หรือทวิภูติอันมีอยู่ในกาย ชื่อว่า สักกายทวิภูติ. อนึ่ง ในบทว่า กาโย นี้ คือ ชันรปัญญาจก. ทวิภูติชื่อว่า สกกายวตถุกา เพราะมีสักกายะคือชันรปัญญาจก เป็นวัตถุคือเป็นที่ตั้ง. ทวิภูติอันเป็นไปแล้วว่าเที่ยง ชื่อว่า สัสสตทวิภูติ. ทวิภูติอันเป็นไปแล้วว่าสูญ ชื่อว่า อจเจททวิภูติ. ชื่อว่า อันตคาหิกทวิภูติ เพราะถือเอาที่สุดมีสัสสตทวิภูติเป็นต้น หรือเพราะมีการถือเอาที่สุด. ทวิภูติอันไปตามที่สุดเบื้องต้นคืออดีต ชื่อว่า ปุพพันตานุทวิภูติ. ทวิภูติอันไปตามที่สุดเบื้องปลายคืออนาคต ชื่อว่า อปรันตานุทวิภูติ. ชื่อว่า สังโยชนิกาทวิภูติ เพราะประกอบในสิ่ง

ไม่มีประโยชน์. ทิฏฐิอันผูกพัน สืบต่อให้เกิดขึ้นด้วยมานะอันเกิดขึ้นว่าเป็นเรา ด้วยการถือตัว อันเป็นมูลแห่งทิฏฐิ ชื่อว่าทิฏฐิผูกพันด้วยมานะว่าเป็นเรา. อนึ่ง ทิฏฐิอันผูกพันด้วยมานะอันเกิดขึ้นว่า ของเราด้วยการถือว่าเป็นของเรา ชื่อว่าทิฏฐิผูกพันด้วยมานะว่า ของเรา. การพูด การกล่าวของตน ชื่อว่า อัตตวาทะ. ทิฏฐิอันสัมปยุตเกี่ยวข้องกับอัตตวาทะนั้นชื่อว่าทิฏฐิอันสัมปยุตด้วยอัตตวาทะ. การพูดการกล่าวว่าโลกของตน ชื่อว่า โลกวาทะ. ทิฏฐิอันสัมปยุตด้วยโลกวาทะนั้น ชื่อว่าทิฏฐิอันสัมปยุตด้วยโลกวาทะ ความเที่ยงท่านกล่าวว่า ภพ. ทิฏฐิอันเกิดขึ้นด้วยความเที่ยง ชื่อว่าภวทิฏฐิ. ความสูญท่านกล่าวว่า วิภาวะ. ทิฏฐิอันเกิดขึ้นด้วยความสูญ ชื่อว่าวิภวทิฏฐิ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงความถือผิดด้วยทิฏฐิ

๓๐๐ จึงถามว่า การถือผิดด้วยทิฏฐิ ๓๐๐ เป็นไฉน. ไม่แก้ความถือผิดเหล่านั้น ประสงค์จะแก้โดยแก้ความถือผิดไว้แผนกหนึ่ง จึงถามถึงอาการถือผิดแห่งทิฏฐิ ๑๖ อย่างโดยนัยมีอาทิว่า อัสสาททิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการเท่าไร แล้วแก้การนับอาการถือผิดแห่งทิฏฐิ ๑๖ อย่างเท่านั้นมีอาทิว่า อัสสาททิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๓๕ ต่อไป เมื่อจะแก้การนับเหล่านั้นอีก จึงกล่าวคำมีอาทิว่า อัสสาททิฏฐิมีความถือผิดด้วยอาการ ๓๕ เป็นไฉน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **รูป ปฏิจจ** คืออัสัชรูปขั้น. บทว่า **อุปปชชติ สุข โสมนสฺส** (สุข โสมนัสเกิดขึ้น) ความว่า สุข โสมนัสสัมปยุตด้วยราคะ อัสัชรู้อน ย่อมเกิดขึ้นเพราะอัสัชรูปสมบัติว่า ภายของเรา เป็นเช่นนี้ดังนี้. สุขและโสมนัสโดยอรรถได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

บทว่า **รูปตฺส อตฺสทาโท** (อัสสาทะแห่งรูป) คือ ความยินดีอัสัชรูป. ชื่อว่า **อัสสาทะ** เพราะยินดีเสวยสุขนั้นด้วยอำนาจแห่งตัณหา.

บทว่า **อภินิเวสปรามาโศ ทิฏฐิ** (ทิฏฐิคือการลบล้างด้วยความ
ถือผิด) ความว่า ความยินดีนั้นเป็นการลบล้างด้วยความถือผิดว่า เทียงก็ดี
จักสูญก็ดี ย่อมทำคนเที่ยงหรือสูญให้มีความสุขก็ดี. เพราะฉะนั้น บทว่า
ยา จ ทิฏฐิ โย จ อสสาโท (ทิฏฐิและอัสสาทะ) คือทิฏฐินั้นเว้นอัสสาทะ
จะมีไม่ได้ แม้อัสสาทะจะมีและไม่มีทิฏฐิ เพราะเหตุนี้ ทั้งสองอย่างจึงทำ
รวมกัน.

บทว่า **อสุสาททิฏฐิ** ท่านอธิบายว่า ได้แก่ ทิฏฐิที่เป็นไปในความ
ยินดี.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระครั้งเทียบเคียงด้วยสูตรต่าง ๆ แล้วประสงค์
ติเตียนมิจฉาทิฏฐิและผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า อัสสาททิฏฐิเป็น
มิจฉาทิฏฐิ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ทิฏฐิวิปตฺติ** ได้แก่ วิบัติด้วยทิฏฐิ คือ
มิจฉาทิฏฐิอันยังสัมมาทิฏฐิให้พินาศ. บทว่า **ทิฏฐิวิปฺโน** บุคคลผู้มีทิฏฐิ-
วิบัติ อธิบายว่า ชื่อว่า **ทิฏฐิวิปฺโน** เพราะมีสัมมาทิฏฐิวิบัติคือพินาศ
หรือวิบัติพินาศด้วยทิฏฐิ. บุคคลผู้มีทิฏฐิวิบัตินั้นไม่ควรเสพด้วยการเข้าไปหา
ไม่ควรคบด้วยจิต ไม่ควรนั่งใกล้ด้วยการเข้าไปหาแล้วนั่งลง.

บทว่า **ตํ กิสุส เหตุ** (ข้อนี้ เพราะเหตุไร) เป็นการณปุจฉา (ถาม
ถึงเหตุ) ของบุคคลนั้นว่า เพราะเหตุไร จึงไม่ควรทำการเสพเป็นต้นนั้น.
ตอบถึงเหตุว่า เพราะบุคคลนั้นมีทิฏฐิลามก ฉะนั้นจึงไม่ควรทำการเสพ
เป็นต้นนั้น.

บทว่า **ทิฏฐิ โย ราโค** (ทิฏฐิราคะใด) ความว่า ราคะเกิดขึ้นด้วย
ทิฏฐิปรารภทิฏฐิว่า ทิฏฐิของเราดี ดังนี้. บทว่า **ทิฏฐิราครโต** (เป็นผู้ยินดี

ในทิวฏฐิราคะ) ความว่า เป็นผู้ยินดีด้วยทิวฏฐิราคะนั้นดุจผ้าข้อมด้วยสี. บทว่า น มหปผล (เป็นทานไม่มีผลมาก) คือ ด้วยผลอันเป็นวิบาก. บทว่า น มหानถัส (เป็นทานไม่มีอานิสงส์มาก) คือ ด้วยผลอันหลังไหลหรือผลลัพท์. บทว่า ปุริสปุคฺคสฺส คือแห่งบุรุษบุคคล. เพราะโดยโวหารของชาวโลก สรีระท่านเรียกว่า ปุ. ชื่อ ปุริส เพราะนอนคือเป็นไปในสรีระนั้น. นรก ท่านเรียกว่า ปุ. ชื่อ ปุคฺค เพราะไปสู่นรกนั้น. จริงอยู่ โดยมากสัตว์ทั้งหลาย จูติจากสุคติแล้ว ย่อมเกิดในทุคติทั้งนั้น.

บทว่า ตํ กิสฺส เหตุ คือความที่ไม่มีผลมากนั้น เป็นเพราะเหตุไร. บทว่า ทิวฏฺฐิ หิสฺส ปาปิกา ความว่า เพราะบุคคลนั้นมีทิวฏฐิตามาก ฉะนั้น จึงไม่มีผลมาก. บทว่า เทว คติโย มิคติเป็น ๒ คือ มิคติเป็น ๒ ในคติ ๕ เป็นนรกเพราะทิวฏฐิวิบัติ เป็นกำเนิดดิรัจฉานเพราะทิวฏฐิสมบัติ.

บทว่า ยญฺเจว กายกมฺมํ คือ กายกรรมมีดำรงเพศของตนประกอบ ข้อปฏิบัติ อภิวาท บำรุง และทำอัญชลีเป็นต้น.

บทว่า ยญฺจ วจิกมฺมํ คือ วจกรรมมีการเล่าเรียน ท่อง แสดง ชักชวนในลัทธิของตนเป็นต้น.

บทว่า ยญฺจ มโนกมฺมํ คือ มโนกรรมประกอบด้วยความคิด คำนี้ถึงโลกนี้โลกหน้า และสิ่งที่ทำแล้ว และยังไม่ได้ทำ. กายกรรม วจกรรม มโนกรรม ในหล้า ขอนไม้ ข้าวเปลือก ฟืชทั้งหลาย และในการมอบให้รับ บริโภคทานของสัตว์ผู้มีทิวฏฐิ. บทว่า ยถาทิวฏฺฐิ (ตามทิวฏฐิ) คือ สมควรแก่ทิวฏฐิ นั้น. บทว่า สมตฺตํ คือ ให้บริบูรณ์. บทว่า สมาทินฺนํ (สมาทาน) คือ ถือเอา.

แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า กายกรรมนั้นมี ๓ อย่าง คือ กายกรรม ตั้งไว้ตามทิวฐิ ๑ กายกรรมเกิดร่วมกับทิวฐิ ๑ กายกรรมอนุโลมตามทิวฐิ ๑. ในกายกรรม ๓ อย่างนั้น กายกรรมกล่าวคือ ปาณาติบาต อทินนาทาน และ มิฉฉาจารย์ของผู้มีทิวฐิอย่างนี้ว่า ผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกามไม่มี บาป อันมีกายกรรมนั้นเป็นเหตุ บาปไม่มาถึง นี้ชื่อว่า กายกรรมตั้งอยู่ตาม ทิวฐิ. กายกรรมเกิดร่วมกันด้วยความเห็นตามทิวฐินี้ว่า ผู้ฆ่าสัตว์ ผู้ลักทรัพย์ ผู้ประพฤติผิดในกามไม่มีบาป อันมีกายกรรมนั้นเป็นเหตุ บาปไม่มาถึง นี้ชื่อว่า กายกรรมเกิดร่วมกันกับทิวฐิ. กายกรรมนั้นนั้นแลผู้ประกอบด้วยมิฉฉาทิวฐิ สมทานแล้ว ถือเอาแล้ว ถูบลำแล้วให้บริบูรณ์ ชื่อว่า กายกรรมอนุโลม ตามทิวฐิ. แม้ในวจิกรรม มโนกรรม ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง ในวจิกรรม มโนกรรมนี้พึงประกอบว่า ผู้พูดเท็จ พูดต่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพื่อเจ้า มีความโลภ มีจิตพยาบาท มีความเห็นผิดไม่มีบาป อันมีวจิกรรม มโนกรรม นั้นเป็นเหตุ บาปไม่มาถึง ดังนี้. อนึ่ง นัยที่กล่าวด้วยการดำรงเพศ การ เล่าเรียน และความคิดของชาวโลกเป็นต้น เป็นนัยที่ดีในข้อนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในเจตนาเป็นต้นดังต่อไปนี้. ความคิดอันเกิดร่วมกับ ทิวฐิ ชื่อว่า เจตนา. ความต้องการอันเกิดร่วมกับทิวฐิ ชื่อว่า ความปรารถนา. การตั้งจิตด้วยอำนาจแห่งความปรารถนาด้วยความตั้งใจ ชื่อว่า ความตั้งใจ. ธรรมทั้งหลาย อันเนื่องด้วยสังขารชั้นมีผัสสะเป็นต้น สัมปยุตด้วยเจตนา เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า สังขาร.

ด้วยบทมีอาทิว่า อนิฏฐาย (เพื่อผลไม่น่าปรารถนา) ท่านกล่าวถึง ทุกข์ทั้งนั้น. เพราะทุกข์อันสัตว์ทั้งหลายผู้ใคร่ความสุข ชื่อว่า ไม่ปรารถนาเพราะ ไม่แสวงหา ชื่อว่า ไม่น่าใคร่ เพราะไม่เป็นที่รัก ชื่อว่า ไม่น่าพอใจ เพราะ

ไม่ทำให้เจริญใจ และเพราะไม่สบบารมณฺ์ ชื่อว่า ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพราะไม่เจริญต่อไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะบีบคั้น.

บทว่า **ตํ ภิสุต เหตุ** ความว่า การเป็นไปอย่างนั้นเพราะเหตุไร. แสดงถึงเหตุที่นั้นว่า เพราะบุคคลนั้นมีทิฏฐิตามก. อธิบายว่า เพราะทิฏฐิของบุคคลนั้นเลวทราม ตามก ฉะนั้นจึงเป็นไปอย่างนั้น.

บทว่า **อลุทาย ปรวียา นิกุจิตฺตํ** (ฝังลงในแผ่นดินเปียก) คือ ปลุกลงไปใ้ในแผ่นดินที่ชุ่มด้วยน้ำ. บทว่า **ปรวีรตํ อาโปรตํ** (รสแผ่นดิน รสน้ำ) ความว่า ในที่นั้นๆ สมบูรณ์ด้วยแผ่นดินและน้ำ. เพราะในที่ที่ฝังพืช แผ่นดินทั้งหมดและน้ำทั้งหมด ไม่ยังพืชและผลให้ผลิตได้. ส่วนพื้นที่ของแผ่นดินและน้ำเหล่านั้นเท่านั้นที่สัมผัสพืช ย่อมให้พืชผลผลิตได้. เพราะฉะนั้นพื้นที่นั้นจึงเป็นปัจจัยเพื่อเลี้ยงพืช ฟังทราบว่าเป็นรสแผ่นดิน เป็นรสน้ำ. เพราะรสศัพท์มีความสมบูรณ์ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า ชื่อว่ารส ท่านกล่าวด้วยความสมบูรณ์ด้วยกิจ หนึ่ง เมื่อชาวโลกกล่าวว่า คนธรรมมีเสียงดี ย่อมรู้ความว่า คนธรรมสมบูรณ์ดีแล้ว.

บทว่า **อุปาทิยติ** คือ ถือเอา. เพราะพืชได้พื้นที่ที่เป็นปัจจัย ย่อมผลิตได้. บทว่า **สพฺพนุตํ** คือรสทั้งปวงนั้น. บทว่า **ติตฺตกตฺตตาย** (เพื่อความเป็นของมีรสขม) ความว่า รสแผ่นดิน และรสน้ำนั้น แม้ไม่มีรสขมอาศัยพืชที่ขม ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นของขมแห่งต้นสะเดาเป็นต้น และผลเท่านั้น. บทว่า **กฏุกตฺตตาย** (มีรสปร่า) นี้เป็นไวพจน์ของบทก่อนนั่นเอง. ฟังทราบว่ารสขมในที่นี้ชื่อว่า รสปร่า เพราะไม่เป็นที่ชอบใจจุจในอากาศสถานที่ว่า

มะม่วงนี้เมื่อก่อนได้รับความนิยมนิสิตกินและ

รส เพราะเหตุไร มะม่วงจึงมีรสปร่าไป.

บทว่า อสารถาย เพื่อความไม่เป็นสาระ คือ ไม่มีรสหวาน. ปาฐะว่า อสาทุตตาย บ้าง ความว่า มีรสไม่อร่อย. เพราะบทว่า สาทุ แปลว่า อร่อย. บทว่า พิชฺหิ สุต ได้แก่พิชของสะเดาเป็นต้นนั้น. บทว่า เอวเมว ตักบทยเป็น เอว เอว. เพราะสุขเวทนาเป็นความยินดีอย่างยิ่ง. ฉะนั้นท่าน จึงแสดงถึงโทษแห่งมิจฉาทิฎฐิ ด้วยอำนาจแห่งทุกขเวทนา. พระสารีบุตรเถระ เพื่อแสดงถึงโทษแห่งทิฎฐิโดยประเภท ๑๘ อย่าง จึงกล่าวคำมีอาทิว่า อัสสาทิฎฐิเป็นมิจฉาทิฎฐิ. บทนั้นมีความดังได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า อิมหิ อฏฺฐารสฺหิ อากาเรหิ ปรียญฺจิตฺตฺตฺตฺสฺส ตโย- โค (ความเกี่ยวข้องแห่งจิตอันทิฎฐิกลุ่มรวมด้วยอาการ ๑๘ อย่างเหล่านี้) ท่าน แสดงถึงความผูกพันในสังสารด้วยทิฎฐินั้นเอง.

ก็เพราะสังโยชน์แม้เป็นทิฎฐิกัมม แม้ไม่เป็นทิฎฐิกัมม ฉะนั้น พระสารี- บุตรเถระเมื่อจะแสดงประเภทนั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า อตฺถิ สลฺโยชนานิ เจว สังโยชน์นี้อยู่ดังนี้.

ในบทนั้น เพราะกามราคสังโยชน์มีที่มาว่า อนุนยสฺลฺโยชนํ คือ สังโยชน์ที่มีนัยตามกัน. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อนุนยสฺลฺโยชนํ พิงฺทราบวํ อนุนยสังโยชน์นี้ ท่านกล่าวหมายถึงความโลกที่เป็นไป ยังไม่ถึงความเป็น กามราคสังโยชน์. ในวาระแม้เป็นมูลเหตุ มีจันทร์และอายตนะที่เหลือเป็นต้น ก็พึงทราบความโดยนัยนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง เพราะอัสสาทะมิเวทนาเป็นอย่างยิ่ง ท่านจึงทำเทศนา มีเวทนา เป็นที่สุด ไม่ถือเอาสัญญาเป็นต้น.

บทว่า อิมหิ ปญฺจตฺตีสาย อากาเรหิ (ด้วยอาการ ๓๕ เหล่านี้) คือ ด้วยอาการ ๓๕ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ คือ อัสสาทะอันเกิดขึ้นเพราะ อาศัยวัตถุ ๓๕ เหล่านี้ คือ เบญจจันทร์ ๕ และอายตนะภายในเป็นต้น ๖ หมวด.

จบอรรถกถาอัสสาททิฎฐินิเทศ

อรรถกถาอัตตานุทิฏฐินิเทศ

(แสดงถึงอัตตานุทิฏฐิ)

พึงทราบวินิจฉัยในอัตตานุทิฏฐิ ดังต่อไปนี้. บทว่า อสฺสุตวา
ปฺปุชฺชโน. (ปฺปุชฺชนผู้ไม่ได้ลำดับ) คือ ผู้ควรรู้ไม่ได้ลำดับ เพราะไม่มีการศึกษา
เล่าเรียนและการบรรล. ผู้ที่ชื่อว่าไม่มีการศึกษา ทำการปฏิเสธอัตตานุทิฏฐิ
เพราะปราศจากการเล่าเรียน การสอบถามและการวินิจฉัย ในขั้นนี้ ชาติ
อายตนะ สัจจะ ปัจจัยการและสติปัญญานเป็นต้น. และผู้ที่ชื่อว่าไม่บรรล เพราะ
ไม่บรรลข้อปฏิบัติที่ควรบรรล. ชื่อว่าเป็นโง่เขลาบุคคลผู้ไม่ได้ลำดับ เพราะไม่มี
การศึกษาและการบรรล.

จริงอยู่ บทว่า สุตฺ (ลำดับแล้ว) คือ มีการศึกษาพุทธวจนะ และบรรล
ด้วยการกล่าวถึงเหตุ เพราะมีสุตะเป็นผล ชื่อว่า สุตวา ผู้ลำดับเพราะมีสุตะ
นั้น ผู้ไม่มีสุตะ ชื่อว่าผู้ไม่ได้ลำดับ. บุคคลผู้ไม่ได้ลำดับนี้นั้น

เป็นปฺปุชฺชนด้วยเหตุยังกิเลสหนาให้เกิดเป็นต้น

ชนนี้เป็นผู้ชื่อว่า มีกิเลสหนาเพราะเป็นผู้ยังกิเลสหนา

ให้เกิดขึ้นหยั่งลงถึงภายใน.

จริงอยู่ ชนนั้นเป็นปฺปุชฺชนด้วยเหตุยังกิเลสเป็นต้น อันหนามีประการ
ต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าปฺปุชฺชน เพราะยังกิเลสหนา
ให้เกิดขึ้น, เพราะกำจัดสักกายทิฏฐิอันหนาไม่ได้, เพราะเห็นแก่น้ำของศาสดา
ทั้งหลายเป็นอันมาก, เพราะร้อยรัดไว้ด้วยคติต่าง ๆ เป็นอันมาก เพราะปรุง
แต่งอภิสังขารต่าง ๆ มาก, เพราะถูกห้วงคือกิเลสต่าง ๆ มากพัดพาไป เพราะ

เดือดร้อนด้วยความเดือดร้อนต่าง ๆ เป็นอันมาก, เพราะถูกความร่ำร้อนต่าง ๆ เป็นอันมากเผาผลาญ, เพราะกำหนดอยากยินดี สยบ ชบ ดิด คล้อง พัวพัน ในกามคุณ ๕ เป็นอันมาก, เพราะกั้น ล้อม ขัดขวาง ปิด ปกปิด ครอบ ด้วยนิวรรณ์ ๕ เป็นอันมาก.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุถุชน เพราะเป็นชนมีความประพฤติธรรมต่ำหยั่ง ลงในภายใน มีการเบือนหน้าจากอริยธรรม จะเลยการนับครั้งที่หนึ่งเป็นอันมาก หรือเพราะชนนี้มากแยกพวกออกไปไม่สมาคมกับพระอริยะผู้ประกอบด้วยคุณ มีศีลและสุตะเป็นต้น.

ด้วยบท ๒ บทเหล่านั้นว่า อสุตฺวา ปุถุชนฺ ทานกถาปุถุชน ๒ จำพวกว่า

พระพุทฺธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ ตรัสถึง

ปุถุชนไว้ ๒ จำพวก คือ อัมธปุถุชน ๑ กัลยาณปุถุชน ๑.

ในปุถุชน ๒ จำพวกนั้น พึงทราบว่ ทานกถาถึงอัมธปุถุชน. บทว่า อริยา ในบทมีอาทิว่า อริยานํ อทฺสฺสาวิ ไม่ได้เห็นพระอริยะเจ้า พระพุทฺธเจ้า ทั้งหลาย พระปัจเจกพุทฺธเจ้าทั้งหลายและพระพุทฺธสาวกทั้งหลายท่านกล่าวว่ เป็นอริยะ ในที่นี้พระพุทฺธเจ้าทั้งหลายท่านนั้นเป็นอริยะ เพราะเป็นผู้ไกลจาก กิเลส เพราะไม่ทรงนำไปในทางเสื่อม เพราะทรงนำไปในทางเจริญ เพราะ ยังโลกพร้อมด้วยเทวโลกให้พ้นทุกข์. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ในโลกพร้อมด้วยเทวโลก ฯลฯ เรากล่าวว่ ตถาคตเป็น อริยะ.

อนึ่ง พระปัจเจกพุทฺธเจ้าและพระสาวกของพระตถาคต พึงทราบว่ เป็นสัตบุรุษ ในบทว่า สปุริสา นี้. จริงอยู่ท่านเหล่านั้นชื่อว่า เป็นสัตบุรุษ

เพราะเป็นบุรุษผู้งามด้วยการประกอบโลกุตระคุณ. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเหล่านั้นทั้งหมด ท่านก็กล่าวไว้ทั้งสองอย่าง แม้พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย พระปัจเจกพุทธรเจ้าทั้งหลาย แม้พระพุทธรสาวกทั้งหลาย เป็นทั้งพระอริยะและเป็นทั้งสัตบุรุษ. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ผู้ใดแลเป็นคนกตัญญูกตเวที เป็นนักปราชญ์

เป็นกัลยาณมิตร และเป็นผู้มีความรักดีมั่นคง ย่อมทำ

กิจของผู้ได้รับทุกข์โดยเคารพ นักปราชญ์ทั้งหลาย

ย่อมกล่าวถึงผู้เป็นอย่างนั้นว่า เป็นสัตบุรุษ

ในบทนี้ ท่านกล่าวพระปัจเจกสัมพุทธรเจ้าว่า เป็นผู้กตัญญูกตเวทีเป็นนักปราชญ์ ท่านกล่าวพระพุทธรสาวกว่าเป็น กัลยาณมิตรและเป็นผู้มีความรักดีมั่นคง กล่าวพระสัมมาสัมพุทธรเจ้าว่า ย่อมทำกิจของผู้ได้รับทุกข์โดยความเคารพ.

บัดนี้ พึงทราบว่ ผู้ที่ปกติไม่เห็นพระอริยะเหล่านั้น และไม่ทำความดีในการเห็นว่า เป็นผู้ไม่เห็นพระอริยะทั้งหลาย. อนึ่ง ผู้นั้นมี ๒ อย่างคือ ไม่เห็นด้วยจักขุ ไม่เห็นด้วยญาณ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ในที่นี้ท่านประสงค์เอาไม่เห็นด้วยญาณ. จริงอยู่ พระอริยะทั้งหลาย แม้เห็นด้วยมังสจักขุ หรือด้วยทิพยจักขุก็ไม่ใช่อันเห็น เพราะจักขุเหล่านั้นถือเอาเพียงสี เพราะไม่เป็นอารมณ์แห่งความเป็นอริยะ. เพราะว่า แม้สุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นก็เห็นพระอริยะด้วยจักขุ. คนเหล่านั้นจึงชื่อว่า ไม่เห็นพระอริยะ. เพราะฉะนั้น การเห็นด้วยจักขุ จึงไม่เป็นการเห็น การเห็นด้วยญาณเท่านั้น จึงเป็นการเห็น. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณอนวักกलि ประโยชน์อะไรด้วยการที่เธอเห็นกายอันเปื่อยเน่านี้ คุณอนวักกलि ผู้ใด เห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่า เห็นเรา.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๘ ภาค ๒ - หน้าที่ 55
เพราะฉะนั้น แม้เห็นด้วยจักขุ ก็มีได้เห็นด้วยลักษณะมีอนิจลักษณะเป็นต้น
ที่พระอริยะเห็นแล้วด้วยญาณ และไม่บรรลุธรรมที่พระอริยะบรรลุแล้ว ฟัง
ทราบ ว่า ชื่อว่า ไม่เห็นพระอริยะทั้งหลาย เพราะไม่เห็นความเป็นอริยะของ
ธรรมอันทำให้เป็นอริยะ.

บทว่า อริยมมุสส อโกวิท ได้แก่ ไม่ฉลาดในธรรมของอริยะ
คือไม่ฉลาดในอริยธรรม อันมีสติปัญญาเป็นต้น. อนึ่ง ฟังทราบวินิจฉัยใน
บทว่า อริยมมุสส อโกวิท ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของพระอริยะนี้
ดังต่อไปนี้

ชื่อว่าวินัยนี้ ๒ อย่าง ในวินัย ๒ อย่างนี้ วินัย

ข้อหนึ่ง ๆ มี ๕ อย่าง เพราะไม่มีวินัยนั้น ท่านจึง

กล่าวว่าผู้นี้ไม่ได้รับแนะนำ.

จริงอยู่ วินัยนี้มี ๒ อย่าง คือ สังฆวินัย ๑ ปหานวินัย ๑. ในวินัยแม้
๒ อย่างนี้วินัยข้อหนึ่ง ๆ แบ่งเป็น ๕ อย่าง.

แม้สังฆวินัยก็มี ๕ อย่าง คือ ศีลสังฆ ๑ สติสังฆ ๑ ญาณสังฆ ๑
ขันติสังฆ ๑ วิริยสังฆ ๑.

แม้ปหานวินัยก็มี ๕ อย่าง คือ ตทังคปหาน ๑ วิกขัมภนปหาน ๑
สมุจเฉทปหาน ๑ ปฏิปัสสัทธิปหาน ๑ นิสสรณปหาน ๑.

ในสังฆวินัยนั้น ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้. ภิกษุเข้าถึง เข้าถึง
พร้อมด้วยปาฏิโมกขสังฆ นี้ ชื่อว่า ศีลสังฆ. ภิกษุ รักษาจักขุนทรีย์ถึงความ
สำรวมในจักขุนทรีย์ นี้ ชื่อว่า สติสังฆ.

สติเป็นเครื่องกั้นกระแสในโลก เรากล่าวสติ

ว่าเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย กระแสเหล่านั้นย่อม

ปิดได้ด้วยปัญญา.

นี้ชื่อว่า ญาณสังวร. เป็นผู้อดทนต่อหนาวและร้อน นี้ ชื่อว่า ชันติสังวร
ไม่ให้กามวิตกที่เกิดขึ้นแล้วทับถมได้ นี้ชื่อว่า วิริยสังวร.

สังวรแม่ทั้งหมดนี้ ท่านกล่าวว่า สักร เพราะสักรวมกายทุจริตเป็นต้น
ที่ควรสำรวม และที่ควรกำจัดออกไปตามหน้าที่ของตน. ท่านกล่าวว่า วินัย
เพราะกำจัดออกไป. พึงทราบสังวรวินัยแบ่งออกเป็น ๕ ส่วนด้วยประการดังนี้.

อนึ่ง การละสิ่งไม่เป็นประโยชน์นั้น ๆ ด้วยวิปัสสนาญาณนั้น ๆ เพราะ
เป็นปฏิปักษ์ในวิปัสสนาญาณมีกำหนดนามรูปเป็นต้น จุลละความมืดด้วยแสง
ประทีปฉะนั้น เช่นการละสักกายทิฐิด้วยกำหนดนามรูป ละความเห็นว่ามี
ไม่มีเหตุและเป็นเหตุลุ่ม ๆ ดอน ๆ ด้วยกำหนดปัจจัย ละความสงสัยด้วย
ข้ามพ้นความสงสัย ละการถือว่ามีเรา เป็นเรา เป็นของเราด้วยพิจารณาเป็นกอง ๆ
ละความสำคัญในสิ่งไม่ใช่มรรคว่าเป็นมรรค ด้วยกำหนดมรรคและมีใช่มรรค
ละอุจเฉททิฐิด้วยเห็นความเกิด ละสัสสตทิฐิด้วยเห็นความเสื่อม ละความ
สำคัญในสิ่งมีภัยว่า ไม่มีภัย ด้วยการเห็นภัย ละความสำคัญในสิ่งที่น่าพอใจ
ด้วยการเห็นโทษ ละความสำคัญในสิ่งที่น่ายินดีด้วยการพิจารณาเห็นความ
เบื่อบานาย ละความใคร่ในอันที่จะไม่พ้นไป ด้วยญาณคือความใคร่ในอันที่จะ
พ้นไป ละความไม่วางเฉยด้วยอุเบกขาญาณ ละความโต้แย้งต่อสิ่งที่ตั้งอยู่
โดยธรรมและโต้แย้งนิพพาน ด้วยอนุโลมญาณ (กำหนดรู้ด้วยการคล้อยตาม)
ละความยึดถือในนิमितสังขาร ด้วยโคตรภูญาณ (ญาณข้ามพ้นโคตรปฏุชน)
นี้ชื่อว่า ตทังคปหาน.

การละธรรมมีนิเวรณเป็นต้นเหล่านั้น ๆ เพราะป้องกันความเป็นไป
ด้วยสมาธิอันเป็นอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ จุลทำลายสาหร่ายบนหลังน้ำ
ด้วยการเกลี่ยให้กระจายไป นี้ชื่อว่า วิกขัมภนปหาน.

การละความยึดถือกิเลสอันเป็นฝ่ายแห่งสมุทัยที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยมี
อาทิว่า เพื่อละทวิภูฏีทั้งหลายในสันดานของตน ๆ โดยมรรคนั้น ๆ เพราะเจริญ
อริยมรรค ๔ แล้วโดยความไม่ให้เป็นไปอีกต่อไป นี้ชื่อว่า สมุจเฉทปหาน.

ความที่กิเลสทั้งหลายสงบ ในขณะที่แห่งผล นี้ชื่อว่า ปฏิปัตสัทธิปหาน.

การดับอันเป็นการละเครื่องปรุงแต่งทั้งหมด เพราะสลัดเครื่องปรุง-
แต่งทั้งหมดได้แล้ว นี้ชื่อว่า นิสสรณปหาน.

ก็ปหานทั้งหมดนี้ชื่อว่า ปหาน เพราะอรรถว่า สละ ชื่อว่า วินัย
เพราะอรรถว่า แนะนำให้วิเศษ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ปหานวินัย. อีก
อย่างหนึ่ง ปหานนี้เรียกว่า ปหานวินัย เพราะละอกุศลนั้น ๆ เพราะมีวินัยนั้น ๆ.
แม้ปหานวินัยพึงทราบว่าเป็น ๕ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

วินัยนี้โดยสังเขปมี ๒ อย่าง อย่างนี้ และโดยประเภทมี ๑๐ อย่าง
ไม่มีแก่ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับนี้ เพราะขาดสังวรและเพราะไม่ละสิ่งที่ควรละ ฉะนั้น
ปุถุชนนี้ท่านจึงกล่าวว่า ไม่ได้รับแนะนำ เพราะไม่มีวินัยนั้น. แม้ในบทว่า
สปปุริสถานํ อทสฺสาวิ สปปุริสฺสุมฺมุตฺส อโกวิทฺถ สปปุริสฺสุมฺเม
อวิณีโต ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ
ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของสัตบุรุษนี้ก็มีนัยนี้. โดยความบทนี้ ไม่มีเหตุ
ต่างกันเลย.

สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ใดเป็นอริยะ ผู้นั้นเป็นสัตบุรุษ. ผู้ใดเป็น
สัตบุรุษผู้นั้นเป็นอริยะ. ธรรมใดของพระอริยะ ธรรมนั้นของสัตบุรุษ. ธรรม
ใดของสัตบุรุษ ธรรมนั้นของพระอริยะ. วินัยใดเป็นวินัยของพระอริยะ วินัย
นั้นเป็นวินัยของสัตบุรุษ. วินัยใดเป็นวินัยของสัตบุรุษ วินัยนั้นเป็นวินัยของ
พระอริยะ. รวมความว่า อริยะก็ดี สัตบุรุษก็ดี ธรรมของอริยะก็ดี ธรรมของ

สัตบุรุษก็ดี วินัยของอริยะก็ดี วินัยของสัตบุรุษก็ดีเหล่านั้น เป็นอันเดียวกัน ตั้งอยู่ในที่เดียวกันเสมอกันเสมอภาคกัน เกิดในที่นั้นเหมือนกันด้วยประการ ฉะนี้.

ก็เพราะเหตุไร พระเถระจึงถามว่า อัตตานุทิกฐิฐิมิความเห็นผิดด้วย อากาโร ๒๐ เป็นไฉน แล้วไม่แก้คำถามนั้นกลับอ้างถึงปุถุชนอย่างนี้ว่า ปุถุชน ในโลกนี้ไม่ได้ระดับดังนี้. ฟังทราบว่าเป็นพระเถระเพื่อจะทำความนั้นให้แจ่มแจ้ง ด้วยเทศนาอันเป็นบุคลาธิษฐาน จึงอ้างถึงปุถุชนก่อน.

พระเถระครั้นอ้างถึงปุถุชนอย่างนี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะแสดงถึงอุเทศ แห่งการถือผิด จึงกล่าวคำมีอาทิว่า รูป อตฺตโต สมฺนุสฺสติ ปุถุชนย่อม เห็นรูปโดยความเป็นตนดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในบทนั้นดังต่อไปนี้. บทว่า รูป อตฺตโต สมฺนุสฺสติ ความว่า ย่อมเห็นรูปขั้นและกสิณรูปโดยเห็นด้วยทิกฐิฐิว่าเป็น ตัวตน. แต่ในนิเทศฟังทราบว่าเป็นท่านมิได้กล่าวถึงรูปนั้นว่า การถือผิดใน รูปขั้นของปุถุชนนั้นปรากฏเพราะอริการแห่งเบญจขั้น แล้วกล่าวถึงกสิณรูป โดยเป็นสามัญว่า รูป.

บทว่า รูปวนฺตฺ ว อตฺตานิ (เห็นตนว่ามีรูป) คือถือสิ่งไม่มีรูปว่า ตัวตน แล้วเห็นตนนั้นมีรูป.

บทว่า อตฺตนิ ว รูป (เห็นรูปในตน) คือถือสิ่งไม่มีรูปนั้นแล้ว ตัวตน แล้วเห็นรูปในตนนั้น.

บทว่า รูปสฺมิ ว อตฺตานิ (เห็นตนในรูป) คือถือสิ่งไม่มีรูป นั้นแล้ว ตัวตน แล้วเห็นตนนั้นในรูป.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **รูป อตฺตโต สมฺนุสฺสตี** เป็นรูปอย่างเดียว ท่านกล่าวว่าเป็นตัวตน. สิ่งไม่ใช่รูปในฐานะ ๑ เหล่านี้ คือ เห็นตนว่ามีรูป ๑ เห็นรูปในตน ๑ เห็นตนในรูป ๑ เห็นเวทนา ๑ สัญญา ๑ สังขาร ๑ วิญญาณ ๑ โดยความเป็นตน ท่านกล่าวว่า เป็นตัวตน.

ท่านกล่าวถึงตัวตนปนด้วยรูปและอรูปรูปรูปรูปรู ๑๒ อย่างด้วยอำนาจแห่งเวทนา ๑ ในชั้น ๔ อย่างนี้ว่า เห็นตนว่ามีเวทนา เห็นเวทนาในตน เห็นตนในเวทนา อนึ่ง ทิฏฐิแม่ ๒๐ เหล่านี้ ห้ามมรรค ไม่ห้ามสวรรค์ ทำลายเสียด้วยโสคาปัตติมรรค.

บัดนี้ พระเถระเมื่อจะชี้แจงถึงรูปนั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **กถํ รูปํ** เห็นรูปโดยความเป็นตนอย่างไร.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปฐวีกสิณํ** ได้แก่ ปฐวีกสิณอันเป็นปฏิภาคนิมิตให้เกิดขึ้นเพราะอาศัยปฐวีมณฑล โดยการแผ่ไปทั่ว. บทว่า **อหํ** ท่านหมายถึงตนนั่นเอง. บทว่า **อตุตํ** คือตน. บทว่า **อหุยํ** ไม่เป็นสอง คือหนึ่งนั่นเอง. บทว่า **เตลปฺปทีปสฺส** คือประทีปมีน้ำมัน. บทว่า **ณายโต** คือ ลูกโพลงอยู่. บทมีอาทิว่า **ยา อจฺจึ โส วณฺโณ** เปลวไฟอันใด แสงสว่างก็อันนั้น ท่านกล่าวเพราะปราศจากเปลวไฟเสียแล้วก็ไม่มีแสงสว่าง.

บทว่า **ยา จ ทิฏฺฐิ ยลฺลจ วตฺถุ** ทิฏฐิและวัตถุ อธิบายว่า ท่านทำทั้งสองอย่างนั้นรวมกันแล้วกล่าวว่า อตฺตานุทิฏฐิมิรูปเป็นวัตถุ.

อาโปกสิณเป็นต้น เป็นกสิณนิมิตเกิดขึ้นเพราะอาศัยน้ำเป็นต้น. อนึ่ง อากาศกสิณที่กำหนดไว้ แม้เป็นอารมณ์แห่งรูปฌาน เมื่อท่านกล่าวว่าเป็น อากาศกสิณ เป็นอันระคนแล้วด้วยอารมณ์แห่งรูปฌาน อันเป็นกสิณคณาภิมาภาส

เพราะเหตุนี้พึงทราบว่าคุณจึงไม่ถือเอา. เพราะอริการแห่งรูปจึงไม่ควรถือเอาวิญญาณกสิณโดยแท้ละ.

บทว่า อิเชกฺโขจ เวทนํ สณฺณํ สงฺขารํ วิญฺญาณํ อตฺตโต สมฺนุสฺสติ บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน ท่านไม่แยกชั้น แล้วกล่าวด้วยสามารถการถือรวมกัน. จริงอยู่ เพราะไม่สามารถแยกจิตและเจตสิกไว้ต่างหากกันได้ จึงทำชั้นทั้งหมดรวมกันแล้วถือเอาว่าเป็นตัวตน.

ในบทว่า อิมินา รุปเณ รุปวา มีรูปด้วยรูปนี้ ย่อมได้สรีรรูปบ้าง กสิณรูปบ้าง. บทว่า ฉายาสมฺปนฺโน (ต้นไม้มิเภา) คือต้นไม้มิเภางอกงามถึงพร้อมด้วยเงา. ศัพท์ว่า เอน ในบทนี้ว่า ตเมน เป็นเพียงนิบาต เป็นตเมตฺ บ้าง. บทว่า ฉายาว คือมีเงา. ท่านกล่าวว่า อตฺตทานุทฺทิสฺสิมิรูปเณ วัตถุ เพราะแม้เมื่อไม่ถือว่ารูปเป็นตัวตนก็ไม่ปล่อยรูป จึงเกิดขึ้นด้วยทิสฺส.

บทว่า อตฺตนิ รุปํ สมฺนุสฺสติ คือเห็นรูปนั้นในตนอันเป็นกองแห่งอรุพนั้น เพราะสรีรรูปและกสิณรูปอาศัยจิต. บทว่า อโย คนฺโธ นี้ กลิ่นหอม กล่าวถึงกลิ่นที่สุดเข้าไป. บทว่า อิมสฺมิ ปุเป ในดอกไม้นี้ กล่าวอย่างนี้เพราะกลิ่นหอมอาศัยดอกไม้.

บทว่า รุปสฺมิ อตฺตานิ สมฺนุสฺสติ เห็นตนในรูป คือรูปไป ณ ที่ใด จิตย่อมไป ณ ที่นั้น. เพราะฉะนั้นยึดจิตอาศัยรูปแล้ว เห็นตนอันเป็นกองอรุพนั้น ในรูปนั้น. ท่านกล่าวถึงหีบรองรับของหยาบ เพราะรูปเป็นของหยาบ.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า อิเชกฺโขจ จกฺขุสมฺมุตฺตํ เวทนํ (บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นจักขุสัมผัสสชาเวทนา) ความว่า แม้

เมื่อไม่มีการยึดถือทิวฏฐิในเวทนาต่างหากกัน ก็ยึดถือโดยถือเป็นอันเดียวกันว่า
เวทนา เพราะเวทนาทั้งปวงห้อยลงในภายใน จึงเป็นอันถือเอาต่างหากกัน
เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่ ท่านประกอบไว้ต่างหากกัน. เพราะปุถุชนนั้น
ย่อมถือเวทนานั้นแล้วเป็นตัวตน เพราะเวทนาเป็นของหายไปด้วยอำนาจ
เสวย.

บทว่า สลฺยํ สงฺขารํ วิญฺญาณํ รูปํ อตฺตโต สมฺนุสฺสตี
ปุถุชนย่อมเห็น สัญญา สังขาร วิญญาณ รูป โดยความเป็นตน ความว่า
ทำรูปธรรม มีสัญญาเป็นต้น และรูปรวมกันแล้วเห็นว่าเป็นตัวตน เพราะ
ปุถุชนย่อมถือตามที่ปรากฏ จุคนบ้าจะนั้น.

ในบทมีอาทิว่า จกฺขุสมฺผลฺสขฺ สลฺยํ มีอธิบายว่า ปุถุชนย่อม
ถือสัญญาว่าเป็นตัวตน เพราะสัญญาปรากฏ ด้วยอำนาจแห่งการรู้พร้อม. บท
ที่เหลือพึงทราบโดยนัยดังกล่าวแล้วในเวทนา.

ในบทมีอาทิว่า จกฺขุสมฺผลฺสขฺ เจตนํ มีอธิบายว่า ท่านแสดงถึง
เจตนาเท่านั้น เพราะเจตนาเป็นประธานและปรากฏในธรรมทั้งหลาย อันเนื่อง
ด้วยสังขารขันธ. แม้ขันธนอกนี้ก็อันว่าท่านแสดงด้วยเจตนา. ส่วนปุถุชน
นั้นย่อมถือเจตนาว่าเป็นตัวตน เพราะปรากฏด้วยความเป็นเจตสิก. บทที่เหลือ
มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

ในบทมีอาทิว่า จกฺขุวิญฺญาณํ มีอธิบายว่า ปุถุชนย่อมถือจิตว่าเป็น
ตัวตน เพราะจิตปรากฏด้วยอำนาจแห่งการรู้แจ้ง. บทที่เหลือแม้ในที่นี้ก็มิมีนัยดัง
กล่าวแล้วนั้นแล.

จบอรรถกถาอัฏฏตานุทิวฏฐินิเทศ

อรรถกถามัจฉาทิฏฐินิเทศ

มัจฉาทิฏฐิมิเนื้อความคงได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง แต่พึงทราบนัยอื่นดังต่อไปนี้.

บทว่า **นตฺถิ ทินฺนํ** ทานที่ให้แล้วไม่มีผล คือปฏิเสชผลของท่าน เพราะเป็นอุจเฉททิฏฐิ. บทว่า **ยิฏฺฐํ** การบูชาช้อยในบทว่า **นตฺถิ ยิฏฺฐํ** ช้อยที่บูชาแล้ว ไม่มีผลนี้เป็นช้อยเล็กน้อย. บทว่า **หุตํ** เช่นสรวงเป็นมหาช้อย. ปฏิเสชผลของช้อยทั้งสอง.

บทว่า **นตฺถิ สุกฺกทุกฺกฏฺฐานํ กมฺมานํ ผลํ วิปาโก ผลวิบาก** แห่งกรรมที่บุคคลทำดีทำชั่วไม่มี คือปฏิเสชผลแห่งบุญกรรม มีศีลเป็นต้น เพราะปฏิเสชผลแห่งทาน ปฏิเสชผลแห่งบาปกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น. บทว่า **นตฺถิ อัย โลก โลกนํ** ไม่มี คือ ด้วยกรรมที่ทำไว้ในก่อน. บทว่า **นตฺถิ ปโร โลก โลกนํ** ไม่มี คือ ด้วยกรรมที่ทำไว้ในโลกนี้. บทว่า **นตฺถิ มาตา นตฺถิ ปิตา มารดา** ไม่มี **บิดา** ไม่มี คือปฏิเสชผลของกรรมที่ทำไว้ในมารดา บิดาเหล่านั้น. บทว่า **นตฺถิ สตุตา โอปปาติกา** สัตว์ผู้ผุดขึ้นก็ไม่มี คือ ปฏิเสชการผุดขึ้นอันมีกรรมเป็นเหตุ. บทว่า **นตฺถิ โลเก สมณพฺรหฺมณฺณา** ฯลฯ **ปเวทนตฺถิ** สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ผู้ทำโลกนี้และโลกหน้า ให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง แล้วสั่งสอนประชุมชนให้รู้ตาม ไม่มีในโลก คือ ปฏิเสชปฏิบัติทาในการได้อภิญญา เพื่อเห็นในโลกนี้และโลกหน้า.

แต่ในบาลีนี้ บทว่า **นตฺถิ ทินฺนํ** ได้แก่ วัตถุ คือ ทานที่ท่าน กล่าววาทานที่ให้แล้วไม่มีผล. อธิบายว่า วัตถุแห่งทิฏฐินั้น.

บทว่า **เอวฺวาโท มิจฺฉา** วาทะอย่างนี้ผิด คือ วาทะคำพูดว่าทาน ที่ให้แล้วไม่มีผลอย่างนี้ผิด คือ วิปริต.

จบอรรถกถามัจฉาทิฏฐินิเทศ

อรรถกถาสักกายทิฏฐินิเทศ

บทว่า **สักกายทิฏฐิ** คืออัตตานุทิฏฐินั่นเอง พึงทราบว่าเป็นท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงคำโดยปริยายอันมาแล้วในที่อื่น.

จบอรรถกถาสักกายทิฏฐินิเทศ

อรรถกถาสัสสตทิฏฐินิเทศ

บทว่า **สักกายวตฺตูกาย สสฺสตทิฏฺฐิยา** สัสสตทิฏฐิมีสักกายะเป็นวัตถุ เป็นกัมมชารยสมาส.

พึงเชื่อมบทว่า **สมนุปลฺลสฺสติ** ย่อมเห็นไว้ในท้ายคำ ๑๕ คำ มีอาทิว่า **รูปวนฺตํ वा อตฺตํ**. เพราะจะได้ไม่ลืมตัวด้วยอย่างอื่น ทิฏฐิที่เหลือ ๑๔ อย่าง แสดงย่อไว้เป็นอย่างเดียวกันว่า **รูปวนฺตํ वा อตฺตํ สมนุปลฺลสฺสติ** เห็นตนว่ามีรูปด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาสัสสตทิฏฐินิเทศ

อรรถกถาอุจนเทททิฏฐินิเทศ

บทว่า สกฺกายวตฺตูกาย อุจนเทททิฏฐิยา อุจนเทททิฏฐิมิสํกฺกายะ
เป็นวัตถุ คือทิฏฐิที่เหลือ ๔ อย่าง แสดงย่อไว้เป็นอย่างเดียวกันว่า เห็นรูป
โดยความเป็นตน ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาอุจนเทททิฏฐินิเทศ

อรรถกถาอันตคาหิกทิฏฐิ

บทว่า อนฺตคาหิกาย ทิฏฐิยา ทิฏฐิอันถือเอาที่สุด เป็นการถาม
ตามอาการในวาระที่หนึ่ง ถือเอาตามอาการในวาระที่สอง กล่าวแก้อาการ
ในวาระที่สาม.

ในบทเหล่านั้น บทว่า โลกฺ คือ ตัวตน. บทว่า โส อนฺโต
โลกนฺน มีที่สุด คือ ในที่สุดของความเที่ยงและความสูญอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน
ที่สุดของความเที่ยง ในการถือน่าเที่ยงที่สุดของความสูญในการถือน่าไม่เที่ยง.
บทว่า ปริตฺตํ โอกาสํ สู่ออกาสนิตหน้อย คือ สูที่เล็กน้อยเพียงกระดิ่งหรือ
ชาม. บทว่า นิลกโต ผรติ ทำสีเขียวแผ่ไป คือ เป็นอารมณ์ว่า สีเขียว.
บทว่า อยฺม โลกฺ โลกนึํ ท่านกล่าวหมายถึงตน. บทว่า ปริวฏฺโหม
โลกกลม คือ มีกำหนดไว้โดยรอบ. บทว่า อนฺตสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ว่ามีที่สุด.

บทว่า ยัม ผรติ คือ กสิณรูปแผ่ไป. บทว่า ตัมตถ เจว โลโก จ วัตถุและโลก คือกสิณรูปนั้นเป็นอารมณ์และโลกด้วยอรรถว่าพึงแลดู. บทว่า เยน ผรติ คือแผ่ไปด้วยจิต. บทว่า โส อตฺตา เจว โลโก จ ได้แก่ ตนและโลกทำให้เป็นปงฺลึงค์เพราะเพ่งตน. ท่านอธิบายว่า ตนนั้นแล คือ จิตและชื่อว่าโลก เพราะอรรถว่า พึงมองดู.

บทว่า อนฺตฺวา คือ มีที่สุด. บทว่า โภภาสกโต ผรติ ทำ แสงสว่างแผ่ไป คือ แสงสว่างด้วยอาโลกกสิณ เตโชกสิณ หรือโอทาทกสิณ แผ่ไป. เพราะยิดกสิณมีแสงสว่าง ๕ ชนิด มีนิลกสิณเป็นต้น จึงควรถือว่า ไม่มีการถือผิดคนด้วยอำนาจปฐวิกสิณ อาโปกสิณและวาโยกสิณ. บทว่า วิปุลํ โภภาสํ สฺวโภภาสกอันกว้าง คือสฺวที่ใหญ่โดยมีประมาณบริเวณลานเป็นต้น. บทว่า อนฺตฺวา ไม่มีที่สุด คือไม่มีที่สุดกว้างขวาง. บทว่า อปรินฺนโต หาทิสฺสุมิได้ คือหาที่สุดอันกว้างขวางมิได้. บทว่า อนฺตฺสญฺญิ คือมีความ สำคัญว่าโลกไม่มีที่สุด.

บทว่า ตัม ชีวํ คือชีพอันนั้น. อนึ่ง บทว่า ชีโว คือตัวตนนั่นเอง. แม้ชั้น ๕ มีรูปชั้นเป็นต้น ก็ชื่อว่าสรีระ เพราะอรรถว่ามีความหมุนไป. บทว่า ชีวํ น สรีรํ ชีพไม่ใช่สรีระ คือ ชีพได้แก่ตน ไม่ใช่สรีระอันได้แก่รูป. ในเวทนาเป็นต้นก็มีนัยนี้.

บทว่า ตถาคโต คือ สัตว์. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า พระอรหันต์. บทว่า ปรมฺมรณํ เบื้องหน้าแต่ตาย คือในโลกอื่น. บทว่า รูปํ อีเชว มรณชฺชมํ รูปมีความตายเป็นธรรมดาในโลกนี้แหละ คือการถือเบญจจันท์ โดยหัวข้อของจันท์ที่ปรากฏแก่ตน. อธิบายว่า รูปนั้นปกติสูญหายไป ในโลกนี้แหละ. แม้ในจันท์ที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า กายสฺส เกทา แต่กายแตก คือเบื้องหน้าแต่กายคือจันท์ ๕ แตก. ท่านกล่าวความของอุเทศนี้ว่า ปรมฺมรณํ เบื้องหน้าแต่ตายด้วยคำนี้.

บทว่า โหติ ในบทมีอาทิว่า โหติปิ เป็นอยู่บ้าง เป็นบทหลัก.

อปี ศัพท์ แม้ในบททั้ง ๔ เป็นสมุจจยัตถะมีความรวม. บทว่า ตัญฺหติ คือ คงอยู่ เพราะเป็นของเที่ยง อธิบายว่า ไม่จุติ. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบวาท่านกล่าวบทว่า ตัญฺหติ เพื่อความต่างแห่งความของบทว่า โหติ. บทว่า อุปฺปชฺชติ อุบัติขึ้นคือ อุบัติขึ้นด้วยเข้าไปสู่กำเนิดที่เป็นอณตชะ (เกิดแต่ไข่) และชลัพพะชะ (เกิดแต่น้ำ). บทว่า นิพฺพชฺชติ เกิด คือเกิดด้วยเข้าไปสู่กำเนิดที่เป็นสังเสทชะ (เกิดแต่เหงื่อไคล) โอปปาทิกะ (ผูกเกิดขึ้น). พึงทราบการประกอบความดังนี้แล. บทว่า อัจฺจชฺชติ ย่อมขาดสูญ คือด้วยไม่มีการเกี่ยวเนื่องกัน. บทว่า วินฺสฺสติ ย่อมพินาศไป คือด้วยการแตกทำลายไป. บทว่า น โหติ ปรมุจฺจมา เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เป็นอีก เป็นการขยายความของบทก่อน. อธิบายว่า เบื้องหน้าแต่จุติแล้ว ย่อมไม่เป็นอีก.

บทว่า โหติ จ น จ โหติ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็มี ไม่เป็นอีกก็มี เป็นทัญฺหติของพวกถือว่า เที่ยงบางอย่าง ความย่อมเป็นโดยปริยายเดียว ไม่เป็นโดยปริยายเดียว. ท่านอธิบายว่า ย่อมเป็นเพราะความเป็นชีพ ไม่เป็นเพราะไม่มีชีพมาก่อน.

บทว่า เนว โหติ น น โหติ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอีกก็ห้ามมิได้ ย่อมไม่เป็นอีกก็ห้ามมิได้ เป็นทัญฺหติของพวกอมราวิกเขปิกา (ทัญฺหติชดสายไม่ตายตัว). อธิบายว่า มีก็ห้ามมิได้ ไม่มีก็ห้ามมิได้ ย่อมทำเพียงปฏิเสชนัยที่ท่านกล่าวไว้ก่อน เพราะกลัวถูกติเตียนและเพราะกลัวพูดเท็จ เพราะความมีปัญญาอ่อนและเพราะความมมงาย.

บทว่า อิมหิ ปญฺญาสา ยอาการหิ ด้วยอาการ ๕๐ เหล่านี้ คือด้วยอาการ ๕๐ ด้วยสามารถแห่งหมวด ๕ หมวดละ ๑๐ ตามที่กล่าวแล้ว.

จบอรรถกถาอันตคหาหิกทัญฺหตินิเทศ

อรรถกถาปุพพันตานุทฺธินฺเทศ

เจ้าทิฏฐิชื่อว่า สัสตวาทะ เพราะกล่าวถึงความเที่ยงใน ปุพพัน-
ตานุทฺธิ (ความตามเห็นขั้นใน ส่วนอดีต) และอปรัณตานุทฺธิ (ความตาม
เห็นขั้นส่วนอนาคต). อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วาทะ เป็นเหตุกล่าว. บทนี้
เป็นชื่อของเจ้าทิฏฐิ. แม้วาทะว่าเที่ยง ก็ชื่อว่า สัสตตะ เพราะประกอบด้วย
สัสตทิฏฐิ. ชื่อว่า สัสตวาทะ เพราะมีวาทะว่าเที่ยง. อนึ่ง วาทะว่า
เที่ยงเป็นบางอย่างชื่อว่า เอกัจจสัสตตะ ชื่อว่า เอกัจจสัสตติกา เพราะ
มีทิฏฐิว่า เที่ยงเป็นบางอย่างนั้น. อนึ่ง วาทะเป็นไปว่า โลกมีที่สุด ไม่มีที่สุด
ทั้งมีที่สุดทั้งไม่มีที่สุด มีที่สุดก็ห้ามมิได้ ไม่มีที่สุดก็ห้ามมิได้ ชื่อว่า อันตานันตะ
ชื่อว่า อันตานันตติกา เพราะมีทิฏฐิว่า โลกมีที่สุดและไม่มีที่สุด. ชื่อว่า อมรา
เพราะไม่ตาย. อะไรไม่ตาย. ทิฏฐิและวาทะของเจ้าทิฏฐิผู้ปราศจากที่สุดโดยนัย
มีอาทิว่า แม้อย่างนี้ก็ไม่มีการ. ความซัดส่ายไปมี ๒ อย่าง คือ ซัดส่ายไป
ด้วยทิฏฐิหรือวาทะอันไม่ตายตัว ชื่อว่า อมราวิกเขปะ. ชื่อว่า อมราวิกเข-
ปิกา เพราะมีทิฏฐิซัดส่ายไม่ตายตัว.

บทว่า อธิจฺจสมุปฺปนุโน เกิดขึ้นลอย ๆ คือความเห็น ว่า ตนและ
โลกเกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ ชื่อว่า อธิจฺจสมุปฺปนนะ ชื่อว่า อธิจฺจสมุปฺปนนิกา
เพราะมีทิฏฐิว่า ตนและโลกเกิดขึ้นลอย ๆ.

จบอรรถกถาปุพพันตานุทฺธินฺเทศ

อรรถกถาปรินทานุทฺตินิเทศ

เจ้าทูลฐิติชื่อว่า สัตฺตญฺญิวาทะ เพราะกล่าวตนเมื่อตายแล้วมีสัตฺตญฺญา.
ชื่อว่า อสัตฺตญฺญิวาทะ เพราะกล่าวว่ตนเมื่อตายแล้วไม่มีสัตฺตญฺญา. ชื่อว่า
เนวสัตฺตญฺญินาสัตฺตญฺญิวาทะ เพราะกล่าวว่ตนเมื่อตายแล้วมีสัตฺตญฺญาก็มิใช่ไม่มี
สัตฺตญฺญาก็มิใช่.

อีกอย่างหนึ่ง วาทะอันเป็นไปว่ามีสัตฺตญฺญา ชื่อว่า สัตฺตญฺญิวาทะ เจ้าทูลฐิติ
เท่านั้นชื่อว่า สัตฺตญฺญิวาทะ เพราะมีวาทะว่ามีสัตฺตญฺญา. อสัตฺตญฺญิวาทะและ
เนวสัตฺตญฺญินาสัตฺตญฺญิวาทะก็เหมือนอย่างนั้น.

เจ้าทูลฐิติชื่อว่า อัจเจทวาทะ เพราะกล่าวว่สุญฺ. บทว่า ทิฏฺฐธมฺโม
คือ ธรรมที่เห็นประจักษ์หมายถึงธรรมเป็นปัจจุบัน. บทนี้เป็นชื่อของอตฺตภาพ
ที่ได้ในปัจจุบันนั้น ๆ. นิพพานในปัจจุบันชื่อว่าทิฏฺฐิธรรมนิพพาน. ความว่า
การเข้าไปสงบทุกข์ในอตฺตภาพนี้แล. ชื่อว่า ทิฏฺฐิธรรมนิพพานวาทะ เพราะ
กล่าวถึงนิพพานเป็นปัจจุบันธรรมนั้น.

อนึ่ง เมื่อบทนี้พิสดารในนิเทศนี้ จึงควรกล่าวถึงพรหมชาลสูตร
ทั้งสิ้นพร้อมด้วยอรรถกถา. ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ย่อมซ้ำเกินไป เพราะฉะนั้นจึง
ไม่ให้พิสดาร. ผู้มีความต้องการสูตรนั้น ควรค้นคว้าหาดูเอาเอง.

จบอรรถกถาปรินทานุทฺตินิเทศ

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๘ ภาค ๒ - หน้าที่ 69

เพราะสังโยชนิกทัญญู (ทัญญูเป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ) เป็น
ทัญญูทั่วไปแก่ทัญญูทั้งหมด. ฉะนั้น ท่านจึงแสดงความทั่วไปแก่ทัญญูทั้งหมด
เพราะสังโยชนิกทัญญูนั่นเป็นเครื่องประกอบทัญญูไว้ทั้งหมด. พึงทราบความนั้น
โดยการครอบงำทัญญู ดังได้กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแล.

จบอรรถกถาสัญญโยชนิกทัญญูนีเทศ

อรรถกถาฆานวินิพันธทัญญูนีเทศ

ในฆานวิพันธทัญญู (ทัญญูอันกางกั้นด้วยมานะ) ทั้งหลายพึงทราบ
วินิจัยดังต่อไปนี้. การลูบลำด้วยการถือผิดว่าตาเป็นเรา ชื่อว่า ลูบลำด้วย
การถือผิด มีมานะเป็นเบื้องต้น. เพราะทัญญูไม่ได้สัมปยุตด้วยมานะ. ด้วย
เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ฆานวิพันธ ทัญญูกางกั้นด้วยมานะ. ความว่า
ทัญญูกางกั้นด้วยมานะมีมานะเป็นมูล.

แม้ในบทที่ว่า จกฺขุ มมฺหติ อภินเวสปรามาโธ การลูบลำ
ด้วยความถือผิดว่า ตาของเราก็มีนัยนี้. อนึ่ง ในบท จกฺขุ มมฺหติ นี้
ควรกล่าวว่า มมาติ พึงทราบว่าลงนิกหิตอาคมเป็น มมฺหติ. พึงทราบ
อายตนะภายในมีรูปเป็นต้น ด้วยทัญญูอันกางกั้นด้วยมานะว่า เป็นเรา ย่อมไม่
ถืออายตนะภายนอกว่า เป็นเราเว้นกสิณรูป. แม้อายตนะภายนอกก็ย่อมได้
ด้วยทัญญูอันกางกั้นด้วยมานะว่า ของเรา เพราะย่อมถือแม้อายตนะภายนอกว่า
ของเรา. ก็เพราะทุกขเวทนาไม่เป็นวัตถุของมานะ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา
ฉะนั้น เวทนา ๖ และผัสสะ ๖ จึงไม่ถือเอาเป็นมูลปัจจัยของเวทนาเหล่านั้น.
แต่สัญญาเป็นต้น พึงทราบว่าท่านไม่ถือเอาในที่นี้ เพราะตัดขาดแล้ว.

จบอรรถกถาฆานวิพันธทัญญูนีเทศ

อรรถกถาอิตถวาทปฏิสังยุตตทิกฐินิเทศ

อิตถวาทปฏิสังยุตตทิกฐิ (ทิกฐิอันปฏิสังยุตด้วยการปรารภตน) ได้แก่
อิตถานิทิกฐินั่นเอง. ท่านกล่าวถึงทิกฐิอย่างนี้อีก เพราะปฏิสังยุตด้วยวาตะว่า
ตัวตน ดังนี้.

จบรรณกถาอิตถวาทปฏิสังยุตตทิกฐินิเทศ

อรรถกถาโลกวาทปฏิสังยุตตทิกฐินิเทศ

(ทิกฐิปฏิสังยุตด้วยการปรารภโลก)

บทว่า อตฺตา จ โลโก จ ตนและโลก ความว่า ตนนั้นนั่นแลและ
ชื่อว่าโลกเพราะอรรถว่าพึงแลดู. บทว่า สสุสโต คือทิกฐิของผู้มีวาตะว่าเที่ยง.
บทว่า อสสุสโต คือทิกฐิของผู้มีวาตะว่าสูญ. บทว่า สสุสโต จ อสสุสโต
จ คือทิกฐิของผู้เห็นว่าเที่ยงเป็นบางอย่าง. บทว่า เวน สสุสโต นาสสุสโต
ตนและโลกเที่ยงก็หาไม่ได้ ไม่เที่ยงก็หาไม่ได้ คือทิกฐิของผู้ซัดสายไม่ตายตัว.
บทว่า อนนฺตวา มีที่สุด คือ ทิกฐิของผู้หลอกลวงและของนิกรนถ์อาชีวกผู้ได้
กสิณนิคหน้อย. อีกอย่างหนึ่ง พวกอุจเจทิกฐิย่อมกล่าวว่า สัตว์มีขันธส่วน
อดีตโดยกำเนิด มีขันธส่วนอนาคตโดยความตาย. พวกเห็นว่าตนและโลก
เกิดขึ้นลอย ๆ กล่าวว่า สัตว์มีขันธส่วนอดีตโดยกำเนิด. บทว่า อนนฺตวา
ไม่มีที่สุด คือทิกฐิของผู้ได้กสิณหาประมาณมิได้. แต่พวกมีวาตะว่าเที่ยงย่อม
กล่าวว่า สัตว์ไม่มีขันธส่วนอดีตและส่วนอนาคต ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีที่สุด.

พวกเห็นว่าตนและโลกเกิดขึ้นลอย ๆ กล่าวว่า ไม่มีที่สุดด้วยขั้นส่วนอนาคต. บทว่า อนุตวา จ อนนุตวา จ มีที่สุดก็มี ไม่มีที่สุดก็มี คือทิวฏฐิของผู้มีกสิณขึ้น ๆ ลง ๆ ไม่เจริญ เจริญไปอย่างขวาง ๆ. บทว่า เหน อนุตวา น อนนุตวา มีที่สุดก็หาไม่ได้ ไม่มีที่สุดก็หาไม่ได้ ต่อทิวฏฐิของผู้มีความซัดส่าย ไม่ตายตัว.

จบอรรถกถาโลกวาทปฏิสังยุตตทิวฏฐินิเทศ

อรรถกถาวิภวาทิวฏฐินิเทศ

พระสารีบุตรเถระ ไม่ทำการนิเทศทิวฏฐิและวิภวาทิวฏฐิไว้ต่างหาก เพราะไม่มีการถือผิดต่างหากจากทิวฏฐิตามที่กล่าวแล้ว และไม่ทำการถามเพื่อแสดงอาการอย่างหนึ่ง ๆ คือ ความติดอยู่ ความเล่นเลยไป ด้วยอำนาจแห่งทิวฏฐิตามที่กล่าวแล้วนั้นแล แล้วจึงกล่าวว่า ความถือผิดด้วยความติดอยู่เป็นภวาทิวฏฐิ. ความถือผิดด้วยความเล่นเลยไปเป็นวิภวาทิวฏฐิ ดังนี้.

พึงทราบความในบทนั้นดังต่อไปนี้. การถือผิดด้วยความติดอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อความดับภพ จิตของเทวดาและมนุษย์เหล่านั้นย่อมไม่เล่นไป ความว่า การถือผิดด้วยความเบื้อหน่ายจากนิพพาน ด้วยความสำคัญว่าเที่ยง. การถือผิดด้วยความเล่นเลยไป ดังที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า เทวดาและมนุษย์บางพวกอึดอัด ระอา เกลียดชัง ด้วยภพนั้นแล ย่อมเพลิดเพลिनความขาดสูญ ความว่า การถือผิดด้วยความละเลยปฏิบัติอันนำไปสู่ความดับทุกข์ ด้วยสำคัญว่าสูญ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเพื่อแสดงประกอบภวทฤษฎีและวิภวทฤษฎีไว้ในทฤษฎี
ทั้งปวง จึงกล่าวคำมีอาทิว่า อสสาททฤษฎียา ดังนี้. ในบทนั้น เพราะผู้มี
อัสสาททฤษฎีอาศัยความเที่ยง หรือความสูญ ย่อมถือว่าโทษในกามทั้งหลาย
ย่อมไม่มี ดังนี้. ฉะนั้น แม้อัสสาททฤษฎีมีอาการ ๓๒ ท่านก็กล่าวว่า เป็น
ภวทฤษฎีก็มี เป็นวิภวทฤษฎีก็มี.

ในบทนั้นทฤษฎีแม้อย่างหนึ่ง ๆ ก็เป็นภวทฤษฎีด้วยการถือว่าเที่ยง. เป็น
วิภวทฤษฎีด้วยการถือว่าสูญ. ด้วยอรรถาภิธานทฤษฎีย่อมเห็นรูป เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน เพราะเหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นวิภวทฤษฎี
๕ เพราะถือว่าเมื่อขันธ ๕ เหล่านั้นสูญเพราะความที่ตนไม่เป็นอื่นจากรูปเป็นต้น
ตนจึงสูญ. เมื่อฐานะ ๑๕ ที่เหลือสูญเพราะความที่ตนเป็นอย่างอื่นจากรูป
เป็นต้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นภวทฤษฎี ๑๕ เพราะถือว่าตนเที่ยง.

ผู้ได้ทิพยจักขุได้ฌานอันเป็นปริตตารมณฺ์และอัปปมาณารมณฺ์ ใน
ทฤษฎีมีที่สุดและไม่มีที่สุด เพราะมิจกาทฤษฎีเป็นไปแล้ว ด้วยอำนาจแห่งความ
สูญว่า ทั้งหมดนั้นเป็นวิภวทฤษฎี ครั้นจตุจากรูปธาตุ แล้วเห็นสัตว์ทั้งหลาย
เกิดในที่อื่นไม่เห็นภวทฤษฎี ย่อมถือเอาวิภวทฤษฎี. เพราะฉะนั้น ในบทนั้น
ท่านจึงกล่าวว่าเป็นภวทฤษฎีก็มี เป็นวิภวทฤษฎีก็มี ดังนี้.

บทว่า โหติ จ ในบทนี้ว่า โหติ จ น จ โหติ มีและไม่มี
เป็นภวทฤษฎี. บทว่า น จ โหติ ไม่มีเป็นวิภวทฤษฎี.

บทว่า เนว โหติ ในบทนี้ว่า เนว โหติ น น โหติ มีก็หา
มิได้ ไม่มีก็มิได้ เป็นวิภวทฤษฎี. บทว่า น น โหติ ไม่มีก็หามิได้ เป็น
ภวทฤษฎี. เพราะฉะนั้น ในบทนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็น ลียา พิงเป็น.

พวกที่เห็นว่าเที่ยงเป็นบางส่วนแห่งการตามเห็นขั้นส่วนอดีต ย่อม
บัญญัติว่าเที่ยง และบัญญัติว่าไม่เที่ยง. เพราะฉะนั้น ทิฏฐินั้นจึงเป็นทั้ง
ภวทิฏฐิ ทั้งวิภวทิฏฐิ. พวกที่เห็นว่ามีที่สุดและไม่มีที่สุด ๔ จำพวก ย่อม
บัญญัติว่ามีที่สุดและไม่มีที่สุด. เพราะฉะนั้น ทิฏฐินั้นจึงเป็นทั้งภวทิฏฐิ
ทั้งวิภวทิฏฐิเช่นเดียวกับอัตตานุทิฏฐิ. พวกที่มีความเห็นชัศสายไม่ตายตัว ๔
จำพวก อาศัยภวทิฏฐิหรือวิภวทิฏฐิ ย่อมถึงความฟุ้งซ่านทางวจา ส่วนที่เหลือ
เป็นภวทิฏฐิ. เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า สिया หมายถึง ทิฏฐินั้น ๆ
พวกที่กล่าวว่าสูญ ๗ จำพวกแห่งความเห็นตามขั้นส่วนอนาคต เป็นวิภวทิฏฐิ
ที่เหลือเป็นภวทิฏฐิ. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สिया เพราะหมายถึงทิฏฐิ
นั้น ๆ. ท่านกล่าวว่า สियाแห่งสัจญโชนิกทิฏฐิ ด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิตั้งปวง.
ตัวตนเป็นอันพินาศไปในเพราะความพินาศแห่งทิฏฐิเหล่านั้น เพราะถือจักษุ
เป็นต้นว่า เป็นเรา ด้วยทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่า เป็นเรา เพราะเหตุนี้ท่าน
จึงกล่าวว่า ทั้งหมดนั้นเป็นวิภวทิฏฐิ.

คนย่อมไม่พินาศไปแม้ในเพราะความพินาศแห่งทิฏฐิเหล่านั้น เพราะ
ทิฏฐิอันกางกั้นด้วยมานะว่า ของเรา จุจอัตตานุทิฏฐิเป็นอื่นจากจักษุเป็นต้น
ของตน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทั้งหมดเป็นทิฏฐิ.

ภวทิฏฐิและวิภวทิฏฐิแห่งทิฏฐิปฏิสังขตด้วยวาทะปรารภโลกปรากฏแล้ว
เพราะท่านกล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า ตนและโลกเที่ยง. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้
เป็นอันท่านแสดงถึงความถือผิดทิฏฐิ ๑๖ และ ๓๐ มีอัสสาททิฏฐิเป็นเบื้องต้น
มีวิภวทิฏฐิเป็นที่สุด. อัตตานุทิฏฐิ สักกายทิฏฐิ และทิฏฐิปฏิสังขตด้วยอัตตวาทะ
ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นอันเดียวกัน โดยปริยายมี ๓ อย่าง. แต่ทิฏฐิแม้ทั้งหมด
โดยมีประเภทไม่แน่นอน เป็นสัจญโชนิกทิฏฐิ.

บัดนี้ บทมีอาทิว่า สพฺพาว ตา ทิฏฺฐิโย อสฺสาททิฏฺฐิโย ทิฏฺฐิทั้งหมด
นั้นเป็นอัสสาททิฏฺฐิ เป็นการเทียบเคียงทิฏฺฐิ ตามที่ประกอบไว้โดยปริยายอื่น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า สพฺพาว ตา ทิฏฺฐิโย ทิฏฺฐิทั้งหมดเหล่านั้น
ได้แก่ ทิฏฺฐิที่ไม่มีเหลือตามที่กล่าวแล้ว. ทิฏฺฐิอันสงเคราะห์เข้าในทิฏฺฐิทั้งหมด
๗ เหล่านี้คือ ชื่อว่าอัสสาททิฏฺฐิ เพราะยินดีด้วยทิฏฺฐิราคะ และเพราะอาศัย
ความพอใจด้วยตัณหา ชื่อว่าอัตตานุทิฏฺฐิ เพราะไปตามความเส่นหาในตน
ชื่อว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิ เพราะความเห็นวิปริต ชื่อว่า สักกายทิฏฺฐิ เพราะ
เป็นที่ตั้งแห่งขันธ ชื่อว่า อันตคาหิกทิฏฺฐิ เพราะถือเอาที่สุดอย่างหนึ่ง ๆ
ชื่อว่า สังโยชนิกทิฏฺฐิ เพราะประกอบด้วยสิ่งไม่มีประโยชน์ ชื่อว่าอัตต-
วาทปฏิสังยุตตทิฏฺฐิ เพราะประกอบด้วยอัสสวาทะ ส่วนทิฏฺฐิ ๕ ที่เหลือ
ไม่สงเคราะห์เข้าในทิฏฺฐิทั้งหมด.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระย่อทิฏฺฐิเหล่านั้นทั้งหมดที่กล่าวไว้โดยพิสดาร
ลงในทิฏฺฐิ ๒ อย่าง เมื่อจะแสดงถึงธรรมเป็นที่อาศัยของทิฏฺฐิ ๒ หมวดแก่
สัตว์ทั้งหลาย จึงกล่าวคาถามีอาทิว่า ภวญฺจ ทิฏฺฐิ. จริงอยู่ ทิฏฺฐิเหล่านั้น
แม้ทั้งหมดเป็นทิฏฺฐิหรือวิภวทิฏฺฐิ.

จ ศัพท์ในบทนี้ว่า ภวญฺจ ทิฏฺฐิ วิภวญฺจ ทิฏฺฐิ รวมทิฏฺฐิ
เท่านั้น ไม่รวมธรรมที่อาศัย. เพราะธรรมอันหนึ่ง มิได้อาศัยภวทิฏฺฐิและ
วิภวทิฏฺฐิ. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้อาศัยภวทิฏฺฐิก็ดีเป็น
ผู้อาศัยวิภวทิฏฺฐิก็ดีดังนี้.

บทว่า ตกฺกิกา ชื่อว่า ตกฺกิกา เพราะกล่าวด้วยความตริกตรอง.
เพราะเจ้าทิฏฺฐิเหล่านั้น ย่อมเป็นไปด้วยความตริกตรองอย่างเดียว เพราะไม่มี
ปัญญาแทงตลอดความเป็นจริง อนึ่ง ชนเหล่าใดได้ฌานก็ดี ได้อภิญญาก็ดี

ย่อมถือทิฏฐิ แม้ชนเหล่านั้นก็เป็นตักกิกา เพราะตริกแล้วถือเอา. บทว่า
นิสฺสุติตา เส ความว่า อาศัยแล้ว. บทว่า เส บทเดียวเท่านั้นเป็นเพียง
นิบาต. บทว่า เตสํ นิโรธมฺหิ น หตฺถิ ญาณํ ญาณในนิโรธย่อม
ไม่มีแก่ชนเหล่านั้น นี่เป็นบทกล่าวถึงเหตุแห่งทิฏฐินิสัย. ความว่า เพราะ
ญาณในการดับสัฏกกายทิฏฐิ คือนิพพานไม่มีแก่ชนเหล่านั้น ฉะนั้นชนทั้งหลาย
จึงยึดถือทิฏฐิ ๒ อย่างนี้. หิ อักษรในบทว่า น หิ อตฺถิ ญาณํ นี้เป็น
นิบาตลงในความแสดงถึงเหตุ.

บทว่า ยตุถายํ โลกํ วิปริตสณฺุณิ สัตว์โลกนี้ยึดถือทิฏฐิใดก็เป็น
ผู้มีสัญญาวิปริตเพราะทิฏฐินั้น ความว่า โลกพร้อมด้วยเทวโลกนี้เป็นผู้มีสัญญา
วิปริตในนิโรธอันเป็นสุขใด ว่าเป็นทุกข์ พึงเชื่อว่าญาณในนิโรธนั้นย่อม
ไม่มี. เพราะเป็นผู้มีสัญญาวิปริตว่าเป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกาลา
ประพันธ์นี้ว่า

รูป เสียง กลิ่น รส ผัสสะ และธรรมารมณํ

ล้วนน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีประมาณเท่าใด
โลกกล่าวว่ามีอยู่. อารมณํ ๖ อย่างเหล่านี้ โลกพร้อม
ทั้งเทวโลก สมมติกันว่าเป็นสุข แต่ว่าธรรมเป็นที่ดับ
อารมณํ ๖ เหล่านี้ ชนเหล่านั้นสมมติกันว่าเป็นทุกข์.
ความดับแห่งเบญจขันธ์พระอริยเจ้าทั้งหลายเห็นว่าเป็น
ความสุข ความเห็นขัดแย้งกันกับโลกทั้งปวงนี้ ย่อม
มีแก่บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นอยู่. ชนเหล่าอื่นกล่าววัตถุ-
กามใด โดยความเป็นสุข พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าว
วัตถุกามนั้นโดยความเป็นทุกข์ ชนเหล่าอื่นกล่าว

นิพพานได้โดยความเป็นทุกข์ พระอริยเจ้าทั้งหลาย
ผู้รู้แจ้งกล่าวนิพพานนั้นโดยความเป็นสุข. ท่านจง
พิจารณาธรรมที่รู้ได้ยาก ชนพาลทั้งหลายผู้ไม่รู้แจ้ง
พากันลุ่มหลงอยู่ในโลกนี้ ความมืดตื้อย่อมมีแก่ชน
พาลทั้งหลาย ผู้ถูกอวิชาหุ้มห่อแล้วผู้ไม่เห็นอยู่.
ส่วนนิพพานเป็นธรรมชาติเปิดเผยแก่สัตบุรุษผู้เห็นอยู่
เหมือนอย่างแสงสว่าง ฉะนั้น ชนทั้งหลายเป็นผู้ค้ำ
คว้า ไม่ฉลาดต่อธรรม ย่อมไม่รู้แจ้งนิพพานที่มีอยู่.
ในที่ใกล้. ชนทั้งหลายผู้ถูกภวราคะครอบงำแล้ว เล่น
ไปตามกระแสภวตัณหา ผู้เข้าถึงวิภูฏะอันเป็นบ่วง
แห่งมารเนื่อง ๆ ไม่ตรัสรู้ธรรมมิได้โดยง่าย. นอกจาก
พระอริยเจ้าทั้งหลาย ใครหนอย่อมควรจะรู้บท คือ
นิพพานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายตรัสรู้ดีแล้ว พระอริยเจ้า
ทั้งหลายเป็นผู้ไม่มีอาสวะ เพราะรู้โดยชอบ ย่อม
ปรินิพพาน.

บัดนี้ พระสารีบุตรประสงค์จะแสดงทฤษฎีทั้งหมดเป็น ๒ อย่าง
และการตอนทฤษฎีโดยพระสูตร จึงนำพระสูตรมาว่า ทวีติ ภิกขเว ดังนี้
เป็นอาทิ.

ในบทเหล่านั้น แม้พรหมทั้งหลายท่านก็เรียกว่าเทว. บทว่า โอลิยนฺติ
ย่อมติด คือ กำไว้. บทว่า อติชวานฺติ คือล่วงเลยไป. บทว่า จกฺขมฺนฺโต
คือมีปัญญา. จ ศัพท์มีเนื้อความเป็นอดีต.

บทว่า ภวารามา ผู้ชอบภพ คือมีภพเป็นที่อิริยมย์. บทว่า ภวรตา คือยินดีในภพ. บทว่า ภวสมมุติตา คือพอใจด้วยภพ. บทว่า เทลียมานะ คือเมื่อธรรมอันพระตถาคตหรือพระสาวกของพระตถาคตแสดงอยู่. บทว่า น ปกฺขนุทฺติ ไม่เล่นไป คือไม่เข้าถึงพระธรรมเทศนา หรือการคัมภพ. บทว่า น ปลีทฺติ ไม่เลื่อมใส คือไม่ถึงความเลื่อมใสในธรรมนั้น. บทว่า น สนฺติภูจฺติ ไม่ตั้งอยู่ คือ ไม่ตั้งอยู่ในธรรมนั้น. บทว่า นาริมฺมุจฺติ ไม่น้อมไป คือ ไม่ถึงความแนบแน่นในธรรมนั้น. ท่านกล่าวถึงสัตสสตทิฏฐิด้วยเหตุเพียงเท่านี้.

บทว่า อฏฺฐิยฺมานา อึดอัด คือ ถึงความทุกข์. บทว่า หรายฺมานา ระอา คือ ถึงความละลาย. บทว่า ชิกฺขุจฺจฺมานา คือ ถึงความเกลียดชัง. บทว่า วิภวํ อภินนุทฺติ ยินดีความปราศจากภพ คือ ยินดีอาศัยความสูญ หรือปรารถนาความสูญ. บทว่า กิร ได้ยินว่า เป็นนิบาตลงในอรรถอนุสสวนะ (การได้ยินมา). บทว่า โภ เป็นคำร้องเรียก. บทว่า สนฺตํ คือ ดับแล้ว. บทว่า ปลนฺตี ความว่า เชื่อว่าประณีตเพราะไม่มีทุกข์ หรือเพราะนำไปสู่ความเป็นประธาน. บทว่า ยถาภวํ คือ ตามความเป็นจริง. ท่านแสดงอุจเจททิฏฐิ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้. บทว่า อิธ คือ ในศาสนานี้. บทว่า ภูตํ ความจริง คือ ทุกข์อันได้แก่ขั้น ๕ อันเกิดแต่เหตุ. บทว่า ภูตโต ปสฺสฺสติ เห็นโดยความเป็นจริง คือ เห็นความจริงนี้ว่าเป็นทุกข์. บทว่า นิพฺพพิทาย เพื่อความเบื่อหน่าย คือ เพื่อความเห็นแจ้ง. บทว่า วิรคาย เพื่อคลายกำหนด คือ เพื่ออริยมรรค. บทว่า นิโรธาย เพื่อดับ คือ เพื่อนิพพาน.

บทว่า ปฏฺธิปฺนุโน โหติ คือเป็นผู้ปฏิบัติปฏิบัติพาอันสมควรแก่นิพพาน นั้น. บทว่า เอว ปสฺสฺนฺติ ผู้มีจักขุเห็นอยู่อย่างนี้ คือ เห็นด้วยโลกียญาณใน

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๘ ภาค ๒ - หน้าที่ 78
ส่วนเบื้องต้น ด้วยโลกุตระญาณในกาลแห่งตลอดด้วยประการฉะนี้. ท่านกล่าว
สัมมาทิฐิด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระแสดงอานิสงส์แห่งสัมมาทิฐินั้น ด้วยคาถา ๒
คาถา.

ในบทเหล่านั้น บทว่า โย ภูโต ภูโตติ ทิสฺวา เห็นความเป็นสัตว์
โดยความเป็นจริง ความว่า ตรัสรู้ทุกข์โดยตรัสรู้ด้วยการกำหนดรู้. บทว่า
ภูตสฺส จ อติกมฺมํ ก้าวล่วงความเป็นสัตว์ ความว่า ตรัสรู้การดับทุกข์
โดยตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง. บทว่า ยถาภูเตชิมุจฺจติ ย่อมโน้มใจไปใน
ธรรมตามที่เป็นจริง คือ โน้มใจไปในความดับทุกข์ตามความเป็นจริงด้วย
อำนาจแห่งการตรัสรู้ด้วยมรรคภาวนาว่า นี้สงบ นี้ประณีต. บทว่า ภวตฺตฺหา
ปริกฺขยา เพื่อความสิ้นไปแห่งภวตัณหา ความว่า ด้วยการละเหตุให้เกิด
ทุกข์.

อนึ่ง เมื่อไม่มีการตรัสรู้ต่าง ๆ ของสังขารธรรม ฟังทราบที่ท่านกล่าว
คำในตอนต้นว่า ทิสฺวา ด้วยโวหารพร้อมกับปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้น
เพราะเห็นก่อนแล้วภายหลังไม่โน้มใจไป. การตรัสรู้ริยสัจ ๔ ย่อมมิได้
ตลอดกาลเสมอทีเดียว. อีกอย่างหนึ่ง บททั้งหลายที่กล่าวไว้ในตอนต้น ย่อมมิ
ได้แม้ในกาลอันเสมอ เพราะเหตุนี้จึงไม่เป็นโทษ.

บทว่า ส เว คือ พระอรหันต์นั้นโดยส่วนเดียว. บทว่า ภูตปริญฺญาโต
กำหนดรู้ความเป็นสัตว์แล้ว คือ กำหนดรู้ทุกข์. บทว่า วิตตฺตฺโห คือมี
ตัณหาไปปราศแล้ว. บทว่า ภวาทเว คือ ในภพน้อยภพใหญ่. บทว่า
อกฺโข คือภพใหญ่ เพราะมี อ อักษรเป็นไปในอรรกว่าเจริญ. ฟังทราบ
ภพน้อยภพใหญ่นั้นเพราะความเปรียบเทียบกัน.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ภเว ได้แก่ สัสสตทิวฏฐิ. บทว่า วิภเว ได้แก่ อจเจททิวฏฐิ. ชื่อว่าปราศจากตัณหา เพราะไม่มีทิวฏฐิราคะแม้ในสองอย่างนั้น. บทว่า ภูตสุต วิภวา เพราะความไม่มีแห่งความเป็นสัตว์ คือ เพราะสูญวิภูทุกข์. บทว่า นนิจจจฺจนฺติ ปุณฺนพฺภวํ ย่อมไม่มาสู่ภพใหม่ ท่านกล่าวถึงปรินิพพานแห่งพระอรหันต์.

บทมีอาทิว่า ตโย ปุคฺคฺลา บุคฺคฺล ๓ จำพวก ท่านกล่าวเพื่อเตือนผู้ที่เป็นมิจฉาทิวฏฐิ และเพื่อสรรเสริญผู้ที่เป็นสัมมาทิวฏฐิ. ชื่อว่ามีทิวฏฐิวิบัติ เพราะมีทิวฏฐิถึงคือไปสู่ความน่าเกลียด. ชื่อว่ามีทิวฏฐิสมบัติ เพราะมีทิวฏฐิถึงคือไปสู่ความดี.

บทว่า ติตฺถึโย ทิวฏฐิท่านกล่าวลัทธิ เพราะปฏิบัติทิวฏฐินั้นเป็นความดีในลัทธิ หรือชื่อว่า ติตฺถึยะ เพราะมีลัทธิ เข้าถึงการบรรพชาภายนอกลัทธินั้น. บทว่า ติตฺถึยสวาทโก สวาทเคียรธึยํ คือ คฤหัสถ์ผู้ถึงทิวฏฐานุคติของสวาทเคียรธึยเหล่านั้น. บทว่า โย จ มิจฺฉาทิวฏฐึโก บุคฺคฺลผู้มีทิวฏฐิผิดคือ ผู้เข้าถึงทิวฏฐิตั้งสองอย่างนั้น เป็นมิจฉาทิวฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า ตถาคโต คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าก็สงเคราะห์เข้าในบทนี้เหมือนกัน. บทว่า ตถาคตสวาทโก คือผู้บรรลุมรรคและผู้บรรลุผล. บทว่า โย จ สมฺมาทิวฏฐึโก ผู้เป็นสัมมาทิวฏฐิ คือ ผู้พ้นจากทิวฏฐิสองอย่างนั้นเป็นสัมมาทิวฏฐิ ด้วยสัมมาทิวฏฐิของชาวโลก.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทิ้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า โกรธโน เป็นคนมักโกรธ คือ คนที่มักโกรธเนื่อง ๆ. บทว่า อุปนาหึ มักผูกโกรธ คือ มีปกติเพิ่มความโกรธนั้นแล้วผูกไว้. บทว่า ปาปมกฺขิ มีความลบหลู่ลามก คือมีความลบหลู่อันเป็นความลามก. บทว่า วสโต เป็นคนเลว คือมีชาติ

แห่งคนเลว. บทว่า **วิสุทฺโธ** เป็นผู้ประเสริฐ คือ เป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยญาณ-
ทัศนวิสุทธิ. บทว่า **สุทฺธตํ ฌโต** ถึงความเป็นผู้บริสุทธิ์ คือถึงความเป็น
ผู้บริสุทธิ์อันได้แก่มรรคผล. บทว่า **เมธาวิ** คือ ผู้มีปัญญา. ด้วยกาลานี้
ท่านสรรเสริญผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิอันเป็นโลกุตระ.

บทว่า **วิปฺนฺนทิกฺขิโย สมฺปฺนฺนทิกฺขิโย ทิกฺขิวิปท ทิกฺขิสมฺบติ**
พระสารีบุตรละโวหารว่าบุคคล กล่าวติเตียน และสรรเสริญธรรม. บทว่า **เอตฺ**
มฺม นั้นของเรา คือทิฐิด้วยอำนาจแห่งความสำคัญค้นหา. บทว่า **เอโส-**
หฺมสมฺมิ เราเป็นนั่นคือทิฐิมีความสำคัญด้วยมานะเป็นมูล. บทว่า **เอโส เม**
อตุตา นั่นเป็นตัวตนของเรา คือมีความสำคัญด้วยทิฐินั่นเอง.

ท่านถามการจำแนก การนับ และการสงเคราะห์กาลแห่งทิฐิวิบัติ ๓
ด้วยบทมีอาทิว่า **เอตํ มฺมฺนฺติ กา ทิกฺขิ** ทิฐิอะไรว่านั่นของเราแล้วแก้.
ในบทเหล่านั้น บทว่า **กา ทิกฺขิ** ความว่า บรรดาทิฐิมากมาย ทิฐิอะไร.
บทว่า **กตฺมฺนฺตฺนุคฺคฺหิตา** ตามถือส่วนสุดอะไร ความว่า ในสองกาล คือ
กาลมีขันธเป็นส่วนอดีต และกาลมีขันธเป็นส่วนอนาคต ตามถือโดยกาลไหน.
อธิบายว่า ติดตาม.

เพราะเมื่อลুবกล่าวว่า นั่นของเรา อ้างถึงวัตถุในอดีตว่า นั่นได้เป็น
ของเราแล้ว ได้เป็นของเราแล้วอย่างนี้ ได้เป็นของเราแล้วประมาณเท่านั้น
แล้วลুবกล่าว ฉะนั้น จึงเป็นอุปพัตตานุทิฐิ (ความตามเห็นขันธส่วนอดีต).
และทิฐิเหล่านั้นจึงเป็นทิฐิตามถือขันธส่วนอดีต.

เพราะเมื่อลুবกล่าวว่า เราเป็นนั่นย่อมลুবกล่าวอาศัยผลในอนาคตว่า
เราจักบริสุทธิ์ได้ด้วย สีล พรต ตบะ พรหมจรรย์นี้. ฉะนั้น จึงเป็น
อุปรัตนานุทิฐิ ตามเห็นขันธส่วนอนาคต. และทิฐิเหล่านั้นจึงเป็นทิฐิ
ตามถือขันธส่วนอนาคต.

เพราะเมื่อลูปกล่าวว่า นั่นเป็นตัวตนของเรา อาศัยความสืบต่ออันเกิดขึ้นในอดีตและอนาคต ย่อมลูปกล่าวว่านั่นเป็นตัวตนของเรา และย่อมลูปกล่าวด้วยสักกายทัญญู ฉะนั้นจึงเป็นสักกายทัญญู. และทัญญูเหล่านั้นเป็นปุพพพันตา-ปรัตตานุคคหิตา ตามถือขั้นทั้งส่วนอดีตและส่วนอนาคต.

อนึ่ง เพราะทัญญู ๖๒ มีสักกายทัญญูเป็นประธาน และทัญญู ๖๒ ย่อมถึงการถอนด้วยการถอนสักกายทัญญุนั้นแล ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ทัญญู ๖๒ โดยมีสักกายทัญญูเป็นประธาน ความว่า ทัญญู ๖๒ ย่อมมีโดยทวารแห่งสักกายทัญญู อันมีสักกายทัญญูเป็นประธาน. ปาฐะว่า สกกายทัญญูปมุขานิ ดังนี้คิดว่า. ชื่อว่า สกกายทัญญูปมุขานิ เพราะมีสักกายทัญญูเป็นประธาน คือเป็นเบื้องต้น. สักกายทัญญูเหล่านั้น คืออะไร คือทัญญู ๖๒.

อัตตานุทัญญูมีวัตถุ ๒๐ ด้วยคำถามว่า ทัญญูอะไร แก้วว่า คือ สักกาย-ทัญญูมีวัตถุ ๒๐. ด้วยคำถามว่า ทัญญูเท่าไร แก้วว่า ทัญญู ๖๒ มีสักกายทัญญูเป็นประธาน. อนึ่ง สักกายทัญญุนั้นแล ท่านกล่าวว่าอัตตานุทัญญูโดยคำสามัญว่า นั่นเป็นตัวตนของเรา. เมื่อกล่าวถึงอัตตานุทัญญุนั้น ก็เป็นอันกล่าวถึงแม้ทัญญูที่ปฏิสังขตด้วยอิตตวาท.

เพื่อแสดงการจำแนกบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทัญญู โดยสัมพันธ์กับบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทัญญู ท่านจึงนำพระสูตรมามีอาทิว่า เย เกจิ ภิกขเว คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ดังนี้. ในบทเหล่านั้น บทว่า นิฏฺฐัง คตา คือ ถึงความเชื่อ คือเชื่อว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ด้วยสามารถแห่งมรรคญาณ ความว่า หมคความสงสัย. ปาฐะว่า นิฏฺฐาจคตา เป็นบทสมาส ความอย่างเดียวกัน. บทว่า ทัญญูสมุปนฺนา คือถึงความงาม

ด้วยทิฏฐิ. บทว่า อธิ นิฏฺฐา เชื่อแนในธรรมนี้ คือการดับด้วยกามชาตุนี.
บทว่า อธิ วิหยา นิฏฺฐา เชื่อแนในภพสุทธาวาส ในธรรมนี้ คือ ละกาม
ภพนี้แล้ว ปรีนิพพานพรหมโลกชั้นสุทธาวาส.

บทว่า สตุตฺถขตุตฺตฺปรมฺมสฺส คือ ฟังถืออรรถภาพเกิดในภพ ๗ ครั้ง
คือ ๗ คราวเป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า สตุตฺถขตุตฺตฺปรโม คือไม่ถือเอาภพที่ ๘ อื่น
ไปจากภพที่อุบัติถืออรรถภาพนั้น. ได้แก่พระสัตตักขัตตฺตฺปรโมโสคาบันนั้น. บทว่า
โกลฺลโกลฺลสฺส ชื่อว่า โกล้งโกละ เพราะไปสู่ตระกูลจากตระกูล. ความว่า
เพราะไม่เกิดใน ตระกูลต่ำจำเดิมแต่ทำให้แจ้งโสคาปัตติผล ย่อมเกิดในตระกูล
โภคสมบัติมากเท่านั้น. ได้แก่พระโกล้งโกลโสคาบัน. บทว่า เอกพีชิสฺส ท่าน
กล่าวพีชคือขันธ. โสคาบันมีพีชคือขันธหนึ่งเท่านั้น ถืออรรถภาพหนึ่งชื่อว่า
เอกพีช. ได้แก่พระเอกพีชโสคาบัน. ชื่อของบุคคลเหล่านั้น เป็นชื่อที่พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงตั้งไว้. เพราะบุคคลผู้ถึงฐานะประมาณเท่านี้ ชื่อว่า สัตตักขัตต-
ตฺตฺปรมะ ประมาณเท่านี้ชื่อโกล้งโกละ ประมาณเท่านี้ชื่อว่าเอกพีช เพราะเหตุนี้
จึงเป็นชื่อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งให้แก่บุคคลเหล่านี้. จริงอยู่ พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าทรงรู้ว่า บุคคลนี้จักถึงฐานะประมาณเท่านี้ บุคคลนี้จักถึงฐานะประมาณ
เท่านี้แล้วจึงทรงตั้งชื่อนั้น ๆ แก่บุคคลเหล่านั้น.

จริงอยู่ พระโสคาบันมีปัญญาอ่อนเกิด ๗ ภพ จึงชื่อว่าสัตตักขัตต-
ตฺตฺปรมะ มีปัญญาปานกลาง เกิดอีกไม่เกินภพที่ ๖ จึงชื่อว่าโกล้งโกละ มีปัญญา
กล้าเกิดภพเดียว จึงชื่อว่าเอกพีช. การที่พระโสคาบันเหล่านั้น มีปัญญาอ่อน
ปานกลางและกล้านี้ นั่น ย่อมกำหนดเพราะบุรพเหตุ. พระโสคาบันแม่ ๓ เหล่า
นี้ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งกามภพ แต่ในรูปภพและอรุภพย่อมถือปฏิสนธิ
แม้มาก.

บทว่า สกทาคามิสฺส ชื่อว่า สกทาคามี เพราะมาสู่กามภ
คราวเดียว ด้วยสามารถแห่งปฏิสนธิ. ได้แก่พระสกทาคามีนั่น. บทว่า ทิฏฺฐเว
ธมฺเม อรหา พระอรหันต์ในปัจจุบัน คือพระอรหันต์ในอภิปหานี้แล. ปาฐะว่า
อรหํ ดังนี้บ้าง. บทว่า อิธ นิฏฺฐา เชื้อในธรรมนี้ ท่านกล่าวหมายถึงผู้
ท่องเที่ยวไปสู่กามภ. ส่วนพระอริยเจ้าทั้งหลายเกิดในรูปภพและอรุภพ
ย่อมไม่เกิดในกามภ ย่อมปรินิพพานในภพนั่นเอง.

บทว่า อนฺตรปรินิพฺพายิสฺส ชื่อว่า อนฺตรปรินิพฺพายี เพราะ
จะปรินิพพานด้วยการดับกิเลสในระหว่างกึ่งอายุ. อนึ่ง พระอนาคามีนั่นมี ๓
จำพวก คือ ท่านผู้จะปรินิพพานในระหว่างใกล้เกิด ๑ ท่านผู้จะปรินิพพาน
ในระหว่างอายุยังไม่ถึงกึ่ง ๑ ท่านผู้จะปรินิพพานในระหว่างอายุถึงกึ่ง ๑. ได้แก่
พระอันตรปรินิพพายีอนาคามีนั่น.

บทว่า อุพฺหจฺจปรินิพฺพายิสฺส ได้แก่ พระอนาคามีผู้พ้นอายุกึ่ง
หรือใกล้จะถึงกาลกิริยา แล้วนิพพานด้วยการดับกิเลส.

บทว่า อสงฺขารปรินิพฺพายิสฺส ได้แก่ พระอนาคามีผู้ไม่ต้องทำ
ความเพียรมากนัก แล้วปรินิพพานด้วยการดับกิเลส โดยไม่ต้องใช้ความเพียร
นัก.

บทว่า สสงฺขารปรินิพฺพายี ได้แก่ พระอนาคามีผู้ต้องทำความเพียร
มาก แล้วปรินิพพานด้วยการดับกิเลส ต้องใช้ความเพียรยากลำบาก.

บทว่า อิทุชฺโศตฺตสฺส อกฺนิฏฺฐคามินิ ได้แก่ พระอนาคามีผู้มีกระแส
เบื้องบน ต่อกระแสต้นหา กระแสวัฏฏะในเบื้องบน เพราะนำไปในเบื้องบน
หรือมีกระแสในเบื้องบน คือ กระแสสมรรคในเบื้องบน เพราะไปในเบื้องบน
แล้วพึงได้. ชื่อว่า อกฺนิฏฺฐคามิ เพราะไปสู่อกนิฏฐา. ได้แก่พระอนาคามี
อุทฺธงฺโศตอกนิฏฐคามินั่น. นี้ คือพระอนาคามี ๔ ประเภท.

พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้าที่ 84

ท่านผู้ยังพรหมโลก ๔ ตั้งแต่วิหา ให้บริสุทธิแล้วไปสู่อกนิฐาจึง
ปรินิพพาน ชื่อว่า อุทชังโสโตอกนิฐคามิ.

ท่านผู้ยังพรหมโลก ๓ เบื้องต่ำให้บริสุทธิ แล้วตั้งอยู่ในสุทตสีพรหม-
โลก จึงปรินิพพาน ชื่อว่า อุทชังโสโต ไม่ชื่อว่า อกนิฐคามิ.

ท่านผู้ไปสู่อกนิฐาจากนี้แล้วปรินิพพาน ไม่ชื่อว่า อุทชังโสโต ชื่อว่า
อกนิฐคามิ.

ท่านผู้ปรินิพพานในที่นั้น ๆ ในพรหมโลก ๔ เบื้องต่ำ ไม่ชื่อว่า
อุทชังโสโต ไม่ชื่อว่า อกนิฐคามิ.

พระอนาคามี ๕ เหล่านี้ ท่านกล่าวถือเอาสุทธาวาส. ส่วนพระอนาคามี
ทั้งหลาย. เพราะยังละรูปราคะอรูปราคะไม่ได้ ยังหวังอยู่ยอมเกิดในรูปภพและ
อรูปรภพที่เหลือ แต่พระอนาคามีทั้งหลายเกิดในสุทธาวาสไม่เกิดในที่อื่น.

บทว่า อเวจฺจปฺปสฺสนา เลื่อมใสอย่างแน่นแฟ้น คือ รู้ตรัสรู้ด้วย
อริยมรรคแล้ว เลื่อมใสด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหว. บทว่า โสตาปฺนฺนา
คือท่านผู้ถึงกระแสอริยมรรค. แม้บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอริยผลทั้งปวง ท่านก็ถือเอา
ด้วยบทนี้.

จบอรรถกถาวิภาวทีฎฐิกถา

แห่งอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ชื่อว่า สัทธัมมปกาสินี

มหาวรรค อานาปานกถา

ว่าด้วยเรื่องอานาปานสติสมาธิ

[๓๖๒] เมื่อพระโยคาวจรเจริญสมาธิอันปฏิสังขตด้วยอานาปานสติมี
วัตถุ ๑๖ ญาณ ๒๐๐ อันเนื่องมาแต่สมาธิย่อมเกิดขึ้น คือ ญาณในธรรมอัน
เป็นอันตราย ๘ ญาณในธรรมอันเป็นอุปการะ ๘ ญาณในอุปกิเลส ๑๘ ญาณ
ในโศกาน ๑๓ ญาณในความเป็นผู้ทำสติ ๓๒ ญาณด้วยสามารถสมาธิ ๒๔
ญาณด้วยสามารถวิปัสสนา ๗๒ นิพพิทาญาณ ๘ นิพพิทานุโลมญาณ ๘ นิพ-
พิทาปฏิบัติสัทธาญาณ ๘ ญาณในวิมุตตिसุข ๒๑.

[๓๖๓] ญาณในธรรมอันเป็นอันตราย ๘ และญาณในธรรมอันเป็น
อุปการะ ๘ เป็นไฉน ?

กามฉันทะเป็นอันตรายแก่สมาธิ เนกขัมมะเป็นอุปการะแก่สมาธิ
พยาบาทเป็นอันตรายแก่สมาธิ ความไม่พยาบาทเป็นอุปการะแก่สมาธิ ถีน-
มิทระเป็นอันตรายแก่สมาธิ. อาโลกสัญญาเป็นอุปการะแก่สมาธิ อุทัจจะ
เป็นอันตรายแก่สมาธิ ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นอุปการะแก่สมาธิ. วิจิกิจจา
เป็นอันตรายแก่สมาธิ ความกำหนดธรรมเป็นอุปการะแก่สมาธิ อวิชชา
เป็นอันตรายแก่สมาธิ ญาณเป็นอุปการะแก่สมาธิ orted เป็นอันตราย
แก่สมาธิ ความปราโมทย์เป็นอุปการะแก่สมาธิ อกุศลธรรมแม้ทั้งปวง
เป็นอันตรายแก่สมาธิ กุศลธรรมทั้งปวงเป็นอุปการะแก่สมาธิ ญาณ
ในธรรมอันเป็นอันตราย ๘ และญาณในธรรมเป็นอุปการะ ๘ เหล่า
นั้น จิตอันฟุ้งซ่านและจิตสงบระงับ ย่อมดำรงอยู่ใน
ความเป็นธรรมอย่างเดียวและย่อมหมดจดจากนิวรณ์ ด้วยอาการ ๑๖
เหล่านี้.

[๓๖๔] ความเป็น ธรรมอย่างเดียวกันเหล่านั้นเป็นไฉน?

เนกขัมมะ ความไม่พยาบาท อาโลกสัญญา ความไม่ฟุ้งซ่าน ความกำหนดธรรม ญาณ ความปราโมทย์ กุศลธรรมทั้งปวงเป็นธรรมอย่างเดียวกัน (แต่ละอย่าง).

นิวรรณ์นั้นเป็นไฉน กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา อวิชชา อรติ อกุศลธรรมทั้งปวง เป็นนิวรรณ์ (แต่ละอย่าง).

[๓๖๕] คำว่า นิวรรณา ความว่า ชื่อว่านิวรรณ์เพราะอรรถว่ากระไร ชื่อว่านิวรรณ์เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก.

ธรรมเครื่องนำออกเป็นไฉน เนกขัมมะเป็นธรรมเครื่องนำออกของ พระอริยเจ้าทั้งหลาย และพระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมนำออกด้วยเนกขัมมะนั้น กามฉันทะเป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก และบุคคลไม่รู้จักเนกขัมมะอัน เป็นธรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ถูกกามฉันทะนั้น กั้นไว้ เพราะเหตุนี้ กามฉันทะจึงชื่อว่าเป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก ความไม่พยาบาทเป็นธรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย และพระอริย เจ้าทั้งหลายย่อมนำออกด้วยความไม่พยาบาทนั้น ความพยาบาทเป็นเครื่องกั้น ธรรมเครื่องนำออก และบุคคลไม่รู้จักความไม่พยาบาทอันเป็นธรรมเครื่องนำ ออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ถูกความพยาบาทนั้นกั้นไว้ เพราะ เหตุนี้ พยาบาทจึงชื่อว่าเป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก อาโลกสัญญาเป็น ธรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย และพระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมนำ ออกด้วยอาโลกสัญญานั้น ถีนมิทธะเป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก และ บุคคลย่อมไม่รู้จักอาโลกสัญญาอันเป็นธรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้ง หลาย เพราะเป็นผู้ถูกถีนมิทธะนั้นกั้นไว้ เพราะเหตุนี้ ถีนมิทธะจึงชื่อว่า

เป็นเครื่องกันกรรมเครื่องนำออก ความไม่ฟังชานเป็นกรรมเครื่องนำออกของ พระอริยเจ้าทั้งหลาย และพระอริยเจ้าทั้งหลายยอมนำออกด้วยความไม่ฟังชาน นั้น อุทธัจจะ^๑จะเป็นเครื่องกันกรรมเครื่องนำออก และบุคคลยอมไม่รู้จักความไม่ ฟังชานอันเป็นกรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ถูก อุทธัจจะ^๑นั้น^๒ไว้ เพราะเหตุ^๓นั้น อุทธัจจะ^๑จึงชื่อว่าเป็นเครื่องกันกรรมเครื่อง นำออก การกำหนดกรรมเป็นกรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย และ พระอริยเจ้าทั้งหลายยอมนำออกด้วยการกำหนดกรรมนั้น วิจิกิจนา^๔เป็นเครื่อง กันกรรมเครื่องนำออก และบุคคลยอมไม่รู้จักการกำหนดกรรมอันเป็นเครื่อง นำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ถูกวิจิกิจนานั้น^๕ไว้ เพราะเหตุ^๖ นั้น วิจิกิจนาจึงชื่อว่าเป็นเครื่องกันกรรมเครื่องนำออก.

ญาณเป็นกรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย และพระอริย เจ้าทั้งหลายยอมนำออกด้วยญาณนั้น อวิชา^๗เป็นเครื่องกันกรรมเครื่องนำออก และบุคคลยอมไม่รู้จักญาณอันเป็นกรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ถูกอวิชานั้น^๘ไว้ เพราะเหตุ^๙นั้น อวิชา^๗จึงชื่อว่าเป็นเครื่องกัน ธรรมเครื่องนำออก ความปราโมทย์เป็นกรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้า ทั้งหลาย และพระอริยเจ้าทั้งหลายยอมนำออกด้วยความปราโมทย์นั้น อรติ^{๑๐}เป็น เครื่องกันกรรมเครื่องนำออก และบุคคลยอมไม่รู้จักความปราโมทย์อันเป็น ธรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ถูกอรตินั้น^{๑๑}ไว้ เพราะเหตุ^{๑๒}นั้น อรติ^{๑๐}จึงชื่อว่าเป็นเครื่องกันกรรมเครื่องนำออก กุศลธรรมแม้ ทั้งปวงก็เป็นกรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย และพระอริยเจ้าทั้ง หลายยอมนำออกด้วยกุศลกรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมแม้ทั้งปวงก็เป็นเครื่องกัน ธรรมเครื่องนำออก และบุคคลยอมไม่รู้จักกุศลธรรมอันเป็นกรรมเครื่องนำออก

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้าที่ 88

ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ถูกอกุศลธรรมเหล่านั้นกั้นไว้ เพราะเหตุ
นั้น อกุศลธรรมแม้ทั้งปวงจึงถือว่าเป็นเครื่องกั้น ธรรมเครื่องนำออก ก็แลเมื่อ
พระโยคาวจรผู้มีจิตหมัดจจากนิรณันเหล่านั้น เจริญสมาธิอันปฏิสังขตด้วยอา-
นาปานสติมีวิัตถุ ๑๖ ความที่จิตตั้งมั่นเป็นไปชั่วขณะย่อมมีได้.

[๓๖๖] อุปกิเลส ๑๘ เป็นไฉน ย่อมเกิดขึ้น.

เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งลม
หายใจเข้า จิตถึงความฟุ้งซ่านในภายใน ย่อมเป็นอันตรายแก่สมาธิ เมื่อบุคคล
ใช้สติไปตามเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งลมหายใจออก จิตถึงความฟุ้ง-
ซ่านในภายนอก ย่อมเป็นอันตรายแก่สมาธิ ความพอใจคือความปรารถนา
ลมหายใจเข้า การเที่ยวไปด้วยตัณหา เป็นอันตรายแก่สมาธิ ความพอใจคือ
ความปรารถนาลมหายใจออก การเที่ยวไปด้วยตัณหา เป็นอันตรายแก่สมาธิ
ความหลงในการได้ลมหายใจออก แห่งบุคคลผู้ถูกลมหายใจเข้าเข้าครอบงำ
ย่อมเป็นอันตรายแก่สมาธิ ความหลงในการได้ลมหายใจเข้า แห่งบุคคลผู้ถูก
ลมหายใจครอบงำ ย่อมเป็นอันตรายแก่สมาธิ.

สติที่ไปตามลมหายใจเข้า ที่ไปตามลมหายใจ

ออก ที่ฟุ้งซ่านในภายใน ที่ฟุ้งซ่านในภายนอก ความ

ปรารถนาลมหายใจเข้า และความปรารถนาลมหายใจ

ออก อุปกิเลส ๖ ประการนี้ เป็นอันตรายแก่สมาธิ

อันสัมปยุต ด้วยอานาปานสติ อุปกิเลสเหล่านั้น ถ้า

จิตของบุคคลผู้หวั่นไหว ย่อมเป็นเครื่องไม่ให้หลุดพ้น

ไป และเป็นเหตุไม่ให้รู้ชัดซึ่งวิโมกข์ ให้ถึงความเชื่อ

ต่อผู้อื่น ฉะนั้นแล.

[๓๖๗] เมื่อพระโยคาวจรค้ำนั่งถึงนิมิต จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจ
เข้า นี่เป็นอันตรายแก่สมาธิ เมื่อพระโยคาวจรค้ำนั่งถึงลมหายใจเข้า จิต
กวัดแกว่งอยู่ที่นิมิต นี่เป็นอันตรายแก่สมาธิ เมื่อพระโยคาวจรค้ำนั่งถึงนิมิต
จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก นี่เป็นอันตรายแก่สมาธิ เมื่อพระโยคาวจร
ค้ำนั่งถึงลมหายใจออก จิตกวัดแกว่งอยู่ที่นิมิต นี่เป็นอันตรายแก่สมาธิ เมื่อ
พระโยคาวจรค้ำนั่งถึงลมหายใจเข้า จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก นี่เป็น
อันตรายแก่สมาธิ เมื่อพระโยคาวจรค้ำนั่งถึงลมหายใจออก จิตกวัดแกว่งอยู่ที่
ลมหายใจเข้า นี่เป็นอันตรายแก่สมาธิ.

เมื่อค้ำนั่งถึงนิมิต ใจกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจ
เข้า เมื่อค้ำนั่งถึงลมหายใจเข้า จิตกวัดแกว่งอยู่ที่นิมิต
เมื่อค้ำนั่งถึงนิมิต ใจกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก เมื่อ
ค้ำนั่งถึงลมหายใจออก จิตกวัดแกว่งอยู่ที่นิมิต เมื่อ
ค้ำนั่งถึงลมหายใจเข้า ใจกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก
เมื่อค้ำนั่งถึงลมหายใจออก จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจ-
ใจเข้า อุปกิเลส ๖ ประการนี้ เป็นอันตรายแต่สมาธิ
อันสัมปยุตด้วยอานาปานสติ อุปกิเลสเหล่านั้น ถ้า
จิตของบุคคลผู้หวั่นไหว ย่อมเป็นเครื่องไม่ให้หลุดพ้น
ไป และเป็นเหตุไม่ให้รู้ชัดซึ่งวิโมกข์ ให้ถึงความเชื่อ
ต่อผู้อื่น ฉะนั้นแล.

จิตที่เล่นไปตามอดีตารมณฺ์ ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน ย่อมเป็นอันตราย
แก่สมาธิ จิตที่ปรารถนาอนาคตารมณฺ์ ถึงความฟุ้งซ่าน ย่อมเป็นอันตรายแก่
สมาธิ จิตที่หัดหู่ ตกไปข้างฝ่ายเกียจคร้าน ย่อมเป็นอันตรายแก่สมาธิ จิตที่

ถือจิต ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน ย่อมเป็นอันตรายแก่สมาธิ จิตที่นุ่มเกินไป
ตกไปข้างฝ่ายความกำหนัด ย่อมเป็นอันตรายแก่สมาธิ จิตที่ไม่นุ่ม ตกไป
ข้างฝ่ายพยายาม ย่อมเป็นอันตรายแก่สมาธิ.

[๓๖๘] จิตที่เล่นไปตามอดีตารมณ์ ที่ปรารถนา

อนาคตารมณ์ จิตที่หุดหู่ ที่ถือจิต ที่รู้เกินไป ที่ไม่รู้
ย่อมไม่ตั้งมั่น อุปกิเลส ๖ ประการนี้ เป็นอันตรายแก่
สมาธิอันสัมปยุตด้วยอานาปานสติ อุปกิเลสเหล่านั้น
ย่อมเป็นเหตุให้บุคคลผู้มีความดำริเศร้าหมอง ไม่รู้ชัด
ซึ่งอธิจิต ฉะนั้นแล.

[๓๖๙] เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด
แห่งลมหายใจเข้า กายและจิตย่อมมีความปรารถ ห้วนไหวและคั่นรณ เพราะ
จิตถึงความฟุ้งซ่าน ณ ภายใน เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามเบื้องต้น ท่า
กลางและที่สุดแห่งลมหายใจออก กายและจิตย่อมมีความปรารถ ห้วนไหวและ
คั่นรณ เพราะจิตถึงความฟุ้งซ่าน ณ ภายนอก กายและจิตย่อมมีความปรารถ
ห้วนไหวและคั่นรณ เพราะความปรารถนา เพราะความพอใจลมหายใจเข้า
เพราะความเที่ยวไปด้วยตัณหา กายและจิตย่อมมีความปรารถ ห้วนไหวและ
คั่นรณ เพราะความปรารถนา เพราะความพอใจลมหายใจออก เพราะความ
เที่ยวไปด้วยตัณหา กายและจิตย่อมมีความปรารถนา ห้วนไหวและคั่นรณ
เพราะความที่พระโยคาวจรผู้ถูกลมหายใจเข้าครอบงำ เป็นผู้หลงใหลในการได้
ลมหายใจออก กายและจิตมีความปรารถ ห้วนไหวและคั่นรณ เพราะ
ความที่พระโยคาวจรถูกลมหายใจออกครอบงำ เป็นผู้หลงใหลในการได้ลม-
หายใจเข้า กายและจิตย่อมมีความปรารถ ห้วนไหวและคั่นรณ เพราะความ

ที่จิตของพระโยคาวจรผู้ค้ำนั่งถึงนิมิต กวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจเข้า กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะความที่จิตของพระโยคาวจรผู้ค้ำนั่งถึงลมหายใจเข้า กวัดแกว่งอยู่ที่นิมิต กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะความที่จิตของพระโยคาวจรผู้ค้ำนั่งถึงนิมิต กวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะความที่จิตของพระโยคาวจรผู้ค้ำนั่งถึงลมหายใจออก กวัดแกว่งอยู่ที่นิมิต กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะความที่จิตของพระโยคาวจรผู้ค้ำนั่งถึงลมหายใจเข้า กวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะความที่จิตของพระโยคาวจรค้ำนั่งถึงลมหายใจออก กวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจเข้า กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะจิตแล่นไปตามอดีตารมณฺ์ ตกไปข้างฝ่ายความฟุ้งซ่าน กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะจิตหวังถึงอนาคตารมณฺ์ ถึงความกวัดแกว่ง กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะจิตหุดหู่ ตกไปข้างฝ่ายเกียจคร้าน กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะถือตัว ตกไปข้างฝ่ายอุทธัจจะ กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะจิตรู้เกินไป ตกไปข้างฝ่ายความกำหนัด กายและจิตย่อมมีความปรารถน หวันไหวและคั่นรน เพราะจิตไม่รู้ ตกไปข้างฝ่ายพยาบาท.

ผู้ใดไม่บำเพ็ญ ไม่เจริญอานาปานสติ กายและ
จิตของผู้นั้นย่อมหวั่นไหว คั่นรน ผู้ใดบำเพ็ญ เจริญ
อานาปานสติดี กายและจิตของผู้นั้น ย่อมไม่หวั่นไหว
ไม่คั่นรน ฉะนี้แล.

ก็และเมื่อพระโยคาวจร ผู้มีจิตหมัดจจากนิรณันต์เหล่านั้น เจริญสมาธิอันสัมปยุตด้วยอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ ความที่จิตตั้งมั่นเป็นไปชั่วขณะย่อมมีได้ อุปกิเลส ๑๘ เหล่านี้ย่อมเกิดขึ้น.

[๓๗๐] ญาณในโงทาน ๑๓ เป็นไฉน ?

จิตแล่นไปตามอดีตารมณฺ์ ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน พระโยคาวจรเว้นจิตนั้นเสีย ย่อมตั้งมั่นจิตนั้นไว้ในฐานะหนึ่ง จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่านแม้ด้วยอาการอย่างนี้ จิตจางหวังอนาคตารมณฺ์ ถึงความกวัดแกว่ง พระโยคาวจรเว้นจิตนั้นเสีย น้อมจิตนั้นไปในฐานะนั้นแล จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่านแม้ด้วยอาการอย่างนี้ จิตหดหู่ ตกไปข้างฝ่ายความเกียจคร้าน พระโยคาวจรประคองจิตนั้นไว้แล้ว ละความเกียจคร้าน จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่านแม้ด้วยอาการอย่างนี้ จิตถือจัด ตกไปข้างฝ่ายอุทธัจจะ พระโยคาวจรข่มจิตนั้นเสียแล้วละอุทธัจจะ จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่านแม้ด้วยอาการอย่างนี้ จิตรู้เกินไป ตกไปข้างฝ่ายความกำหนัด พระโยคาวจรผู้รู้ทันจิตนั้น ละความกำหนัดเสีย จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่านแม้ด้วยอาการอย่างนี้ จิตไม่รู้ ตกไปข้างฝ่ายความพยายาท พระโยคาวจรเป็นผู้รู้ทันจิตนั้น ละความพยายาทเสีย จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่านแม้ด้วยอาการอย่างนี้ จิตบริสุทธิ์ด้วยฐานะ ๖ ประการนี้ ย่อมขาวส่อง ถึงความเป็นธรรมอย่างเดียว.

[๓๗๑] ความเป็นธรรมอย่างเดียวเหล่านั้นเป็นไฉน ?

ความเป็นธรรมอย่างเดียวในความปรากฏแห่งการบริจาคตาน ความ
เป็นธรรมอย่างเดียวในความปรากฏแห่งสมณนิมิต ความเป็นธรรมอย่างเดียว
ในความปรากฏแห่งลักษณะความเสื่อม ความเป็นธรรมอย่างเดียวในความ
ปรากฏแห่งนิโรธ ความเป็นธรรมอย่างเดียวในความปรากฏแห่งการบริจาคตาน

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้าที่ 93
ของบุคคลผู้น้อมใจไปในจาคะทั้งหลาย ความเป็นธรรมอย่างเดียวในความ
ปรากฏแห่งสมณินิคมิต ของบุคคลผู้หมั่นประกอบในอธิจิตทั้งหลาย ความเป็น
ธรรมอย่างเดียวในความปรากฏแห่งลักษณะความเสื่อม ของบุคคลผู้เจริญ
วิปัสสนาทั้งหลาย และความเป็นธรรมอย่างเดียวในความปรากฏแห่งนิโรธ
ของพระอริยบุคคลทั้งหลาย จิตที่ถึงความเป็นธรรมอย่างเดียวโดยฐานะ ๔
เหล่านี้ ย่อมเป็นจิตที่มีปฏิปทาวิสุทธิฟ่องใส เจริญงอกงามด้วยอุเบกขา และ
ถึงความร่าเริงด้วยญาณ.

[๓๗๒] อะไรเป็นเบื้องต้น เป็นท่ามกลาง เป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน
ความหมจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้น ความพอกพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลาง
ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน.

[๓๗๓] ความหมจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน ลักษณะ
แห่งเบื้องต้นเท่าไร.

ลักษณะแห่งเบื้องต้น ๓ คือ จิตหมจดจากอันตรายแห่งเบื้องต้นนั้น
จิตดำเนินไปสู่สมณินิคมิตอันเป็นท่ามกลาง เพราะเป็นจิตหมจด จิตแล่นไป
ในสมณินิคมิตนั้น เพราะเป็นจิตที่ดำเนินไปแล้ว จิตหมจดจากอันตราย ๑
จิตดำเนินไปสู่สมณินิคมิตอันเป็นท่ามกลางเพราะเป็นจิตอันหมจด ๑ จิตแล่น
ไปในสมณินิคมิตเพราะเป็นจิตดำเนินไปแล้ว ๑ ความหมจดแห่งปฏิปทาเป็น
เบื้องต้นแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งเบื้องต้น ๓ ประการเหล่านั้น เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปฐมฌานเป็นฌานมีความงามในเบื้องต้น และถึงพร้อมด้วย
ลักษณะ.

[๓๗๔] ความพอกพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งท่ามกลางเท่าไร.

ลักษณะแห่งท่ามกลาง ๓ คือ จิตหมจดวงเฉยอยู่ จิตดำเนินไปสู่สมถะวางเฉยอยู่. จิตมีความปรากฏในความเป็นธรรมอย่างเดียววางเฉยอยู่ จิตหมจดวงเฉยอยู่ จิตดำเนินไปสู่สมถะวางเฉยอยู่ ๑ จิตมีความปรากฏในความเป็นธรรมอย่างเดียววางเฉยอยู่ ๑ ความพอกพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งปฐมฌาน ๓ ประการเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปฐมฌานเป็นฌานมีความงามในท่ามกลาง และถึงพร้อมด้วยลักษณะ.

[๓๗๕] ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งที่สุดเท่าไร.

ลักษณะแห่งที่สุด ๔ คือ ความร่าเริงด้วยอรรถว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในปฐมฌานนั้นไม่ล่วงเกินกัน ๑ ความร่าเริงด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ความร่าเริงด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรสมควรแก่ความที่ธรรมทั้งหลายไม่ล่วงเกินกันและความที่อินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ความร่าเริงด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ ๑ ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ลักษณะแห่งที่สุด ๔ ประการเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปฐมฌานมีความงามในที่สุด และถึงพร้อมด้วยลักษณะ จิตอันถึงความเป็นไป ๓ ประการ มีความงาม ๓ อย่าง ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการอย่างนี้ ย่อมเป็นจิตถึงพร้อมด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข การอธิษฐานจิต ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และถึงพร้อมด้วยปัญญา.

[๓๗๖] อะไรเป็นเบื้องต้น เป็นท่ามกลาง เป็นที่สุดแห่งทุติยฌาน.

ความหมจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้น ความพอกพูนอุเบกขา เป็นท่ามกลาง ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งหฤทัยมาน ฯลฯ จิตอันถึงความเป็นไป ๓ ประการ มีความงาม ๓ อย่าง ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการอย่างนี้ ย่อมเป็นจิตถึงพร้อมด้วยวิจาร์ ปิติ... และถึงพร้อมด้วยปัญญา.

[๓๗๗] อะไรเป็นเบื้องต้น เป็นท่ามกลาง เป็นที่สุดแห่งตติยมาน ฯลฯ จิตอันถึงความเป็นไป ๓ ประการ มีความงาม ๓ อย่าง ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการอย่างนี้ ย่อมเป็นจิตถึงพร้อมด้วยปิติ สุข... และถึงพร้อมด้วยปัญญา.

[๓๗๘] อะไรเป็นเบื้องต้น เป็นท่ามกลาง เป็นที่สุดแห่งจตุตถมาน ฯลฯ จิตอันถึงความเป็นไป ๓ ประการ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการอย่างนี้ ย่อมเป็นจิตถึงพร้อมด้วยอุเบกขา การอธิษฐานจิต ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และถึงพร้อมด้วยปัญญา.

[๓๗๙] อะไรเป็นเบื้องต้น เป็นท่ามกลาง เป็นที่สุดแห่งอากาสนัญญาตนสมาบัติ วิญญาณัญญาตนสมาบัติ อากิญจัญญาตนสมาบัติ เนวสัณญาตัญญาตนสมาบัติ ฯลฯ จิตอันถึงความเป็นไป ๓ ประการ มีความงาม ๓ อย่าง ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการอย่างนี้ ย่อมเป็นจิตถึงพร้อมด้วยอุเบกขา การอธิษฐานจิต ฯลฯ และถึงพร้อมด้วยปัญญา.

[๓๘๐] อะไรเป็นเบื้องต้น เป็นท่ามกลาง เป็นที่สุดแห่งอนิจจานุปัสสนา ฯลฯ จิตอันถึงความเป็นไป ๓ ประการ มีความงาม ๓ อย่าง อย่างนี้ ย่อมเป็นจิตถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการ ถึงพร้อมด้วยวิจาร์... และถึงพร้อมด้วยปัญญา.

อะไรเป็นเบื้องต้น เป็นท่ามกลาง เป็นที่สุดแห่งทุกขานุปัสสนา
อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิ-
สัสถคานุปัสสนา ขยานุปัสสนา วยานุปัสสนา วิปริณามานุปัสสนา อนิมิตตานุ-
ปัสสนา อปฺปณฺหิตานุปัสสนา สุธมฺมตานุปัสสนา อธิปฺปญฺญา ธรรมวิปัสสนา
ยถากุตญาณทัสนะ อาทินวานุปัสสนา ปฏิสังขานุปัสสนา วิวัฏฏนานุปัสสนา
โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค ฯลฯ

[๓๘๑] อะไรเป็นเบื้องต้น เป็นท่ามกลาง เป็นที่สุดแห่งอรหัตมรรค.
ความหมจดแห่งปฏิบัติเป็นเบื้องต้น ความพอกพูนอุเบกขา เป็น
ท่ามกลาง ความร่าเริงเป็นที่สุด แห่งอรหัตมรรค.

ความหมจดแห่งปฏิบัติ เป็นเบื้องต้นแห่งอรหัตมรรค ลักษณะแห่ง
เบื้องต้นเท่าไร.

ลักษณะแห่งเบื้องต้น ๓ ประการ คือ จิตหมจดจากอันตรายแห่ง
เบื้องต้นนั้น จิตดำเนินไปสู่สมณนิมิตอันเป็นท่ามกลางเพราะเป็นจิตหมจด
จิตแล่นไปในสมณนิมิตนั้นเพราะเป็นจิตดำเนินไปแล้ว จิตหมจดจากอันตราย ๑
จิตดำเนินไปสู่สมณนิมิตอันเป็นท่ามกลางเพราะเป็นจิตหมจด ๑ จิตแล่นไป
ในสมณนิมิตนั้น เพราะเป็นจิตดำเนินไปแล้ว ๑ ความหมจดแห่งปฏิบัติ
เป็นเบื้องต้นแห่งอรหัตมรรค ลักษณะแห่งเบื้องต้น ๓ ประการเหล่านี้ เพราะ
เหตุนี้ ท่านจึงกล่าววว่า อรหัตมรรคเป็นธรรมมีความงามในเบื้องต้น และถึง
พร้อมด้วยลักษณะ.

[๓๘๒] ความพอกพูนอุเบกขา เป็นท่ามกลางแห่งอรหัตมรรค
ลักษณะแห่งท่ามกลางเท่าไร.

ลักษณะแห่งท่ามกลาง ๓ คือ จิตหมดจดวางเฉยอยู่ ๑ จิตดำเนินไปสู่สมถะวางเฉยอยู่ ๑ จิตมีความปรากฏในความเป็นธรรมอย่างเดียวยางเฉยอยู่ ๑ เพราะเหตุที่จิตหมดจดวางเฉยอยู่ จิตดำเนินไปสู่สมถะวางเฉยอยู่ จิตมีความปรากฏในความเป็นธรรมอย่างเดียวยางเฉยอยู่นั้น ท่านจึงกล่าวว่า อรหัตมรรคเป็นธรรมมีความงามในท่ามกลาง และถึงพร้อมด้วยลักษณะ.

[๓๘๑] ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งอรหัตมรรค ลักษณะแห่งที่สุทธ่าไร ?

ลักษณะแห่งที่สุทธ่าไร ๔ คือ ความร่าเริงด้วยอรรถว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในอรหัตมรรคนั้นไม่ล่วงเกินกัน ๑ ความร่าเริงด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ความร่าเริงด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรสมควรแก่ความที่ธรรมทั้งหลายไม่ล่วงเกินกัน และความที่อินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ความร่าเริงด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ ๑ ความร่าเริงเป็นที่สุทธ่าไรแห่งอรหัตมรรค ลักษณะแห่งที่สุทธ่าไร เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า อรหัตมรรคเป็นธรรม มีความงามในที่สุทธ่าไรและถึงพร้อมด้วยลักษณะจิตอันถึงความเป็นไป ๓ ประการ มีความงาม ๓ อย่าง ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการอย่างนี้ ย่อมเป็นจิตถึงพร้อมด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข การอธิษฐานจิต ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และพร้อมด้วยปัญญา.

นิमित ลมอัสสาสปีตสาสะ ไม่เป็นอารมณ์แห่ง

จิตดวงเดียว เพราะไม่รู้ธรรม ๓ ประการ จึงไม่ได้

ภาวนา นิมิตลมอัสสาสปีตสาสะ ไม่เป็นอารมณ์แห่ง

จิตดวงเดียว เพราะรู้ธรรม ๓ ประการ จึงจะได้ภาวนา

ณะนี้แล.

[๑๘๔] ธรรม ๓ ประการนี้ ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เป็น
ธรรมไม่ปรากฏ ก็หาไม่ได้ จิตไม่ถึงความฟุ้งซ่าน จิตปรากฏเป็นประธาน
จิตให้ประโยชน์สำเร็จและบรรลุผลพิเศษอย่างไร ?

เปรียบเทียบเหมือนต้นไม้ที่เขาวางไว้ ณ ภาคพื้นที่เรียบ บุรุษเอาเถื่อยเถื่อย
ต้นไม้ขึ้น สติของบุรุษยอมเข้าไปตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งพื้นเถื่อยซึ่งถูกที่ต้นไม้
บุรุษนั้นไม่ได้ใส่ใจถึงพื้นเถื่อยที่มาหรือที่ไป พื้นเถื่อยที่มาหรือที่ไปไม่ปรากฏ
ก็หาไม่ได้ จิตปรากฏเป็นประธาน จิตให้ประโยชน์สำเร็จ และบรรลุผลพิเศษ
ความเนื่องกันเป็นนิमित เหมือนต้นไม้ที่เขาวางไว้ ณ ภาคพื้นที่เรียบ ลม
อัสสาสปัสสาสะ เหมือนพื้นเถื่อย ภิกษุตั้งสติไว้มั่นที่ปลายจุกหรือที่ริมฝีปาก
ไม่ได้ใส่ใจถึงลมอัสสาสปัสสาสะเข้าหรือออก ลมอัสสาสปัสสาสะเข้าหรือออกจะ
ไม่ปรากฏก็หาไม่ได้ จิตปรากฏเป็นประธาน จิตให้ประโยชน์สำเร็จ และบรรลุ
ถึงผลพิเศษ เหมือนบุรุษตั้งสติไว้ด้วยสามารถพื้นเถื่อยอันถูกที่ต้นไม้ เขาไม่ได้
ใส่ใจถึงพื้นเถื่อยที่มาหรือที่ไป พื้นเถื่อยที่มาหรือที่ไปจะไม่ปรากฏก็หาไม่ได้
จิตปรากฏเป็นประธาน จิตให้ประโยชน์สำเร็จ และบรรลุถึงผลพิเศษ ฉะนั้น

[๑๘๕] ประธานเป็นไหน ? แม้กาย แม้จิตของภิกษุผู้ปรารถนา
ความเพียร ย่อมควรแก่การงาน นี้เป็นประธาน ประโยคเป็นไหน ? ภิกษุ
ผู้ปรารถนาความเพียร ย่อมละอุปกิเลสได้ วิตกยอมสงบไป นี้เป็นประโยค
ผลพิเศษเป็นไหน ? ภิกษุผู้ปรารถนาความเพียรยอมละสังโยชน์นี้ได้ อนุสัยยอม
ถึงความพินาศไป นี้เป็นผลพิเศษ ก็ธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมไม่เป็นอารมณ์
แห่งจิตดวงเดียวอย่างนี้ และธรรม ๓ ประการนี้ไม่ปรากฏก็หาไม่ได้ จิตไม่ถึง
ความฟุ้งซ่าน ปรากฏเป็นประธาน ยังประโยชน์ให้สำเร็จ และบรรลุถึงผลพิเศษ.

[๓๘๖] ภิกษุใด เจริญอานาปานสติให้บริบูรณ์

ดีแล้ว อบรมแล้วตามลำดับ ตามที่พระพุทธเจ้าทรง
แสดงแล้ว ภิกษุนั้นย่อมทำโลกนี้ให้สว่างไสว เหมือน
พระจันทร์พ้นแล้วจากหมอก ฉะนั้น.

ลมอัศสาสะ ชื่อว่า อานะ ไม่ใช่ลมปัสสาสะ ลมปัสสาสะ ชื่อว่า
อปานะ ไม่ใช่ลมอัศสาสะ สติเข้าไปตั้งอยู่ด้วยสามารถลมอัศสาสะ ปัสสาสะ ย่อม
ปรากฏแก่บุคคลผู้หายใจเข้าและผู้หายใจออก.

คำว่า **ปริบูรณ์** ความว่า บริบูรณ์ ด้วยอรรถว่า ถือเอารอบ
ด้วยอรรถว่ารวมไว้ ด้วยอรรถว่าเต็มรอบ.

ภavana ในคำว่า สุภาวิตา มี ๔ คือ ภavana ด้วยอรรถว่า ธรรม
ทั้งหลายที่เกิดในอานาปานสนินั้นไม่ล่วงเกินกัน ๑ ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลาย
มีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ความที่
ธรรมทั้งหลายไม่ล่วงเกินกัน และความที่อินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑
ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ ๑ อรรถแห่งภavana ๗ ประการนี้ เป็นอรรถอัน
ภิกษุนั้นทำให้เป็นดังยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง น้อมไป อบรมแล้ว ปรารภเสมอ
ดีแล้ว.

คำว่า **ยานิกตา** ความว่า ภิกษุนั้นจำนงหวังในธรรมใด ๆ ย่อมเป็น
ผู้ถึงความชำนาญ ถึงกำลัง ถึงความแก่กล้า ในธรรมนั้น ๆ ธรรมเหล่านั้น
ของภิกษุนั้น เป็นธรรมเนื่องด้วยความคำนึง เนื่องด้วยความหวัง เนื่องด้วย
มนสิการ เนื่องด้วยจิตตูปบาท เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ทำให้เป็น
ดังยาน.

คำว่า **วตูกฤตา** ความว่า จิตย่อมมั่นคงในวัตถุใด ๆ สติย่อมปรากฏในวัตถุนั้น ๆ ก็หรือว่าสติย่อมปรากฏในวัตถุใด ๆ จิตย่อมมั่นคงในวัตถุนั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่าทำให้เป็นที่ตั้ง.

คำว่า **อนัญฺจिता** ความว่า จิตน้อมไปด้วยอาการใด ๆ สติก็หมุนไปตาม (คุมอยู่) ด้วยอาการนั้น ๆ ก็หรือว่าสติหมุนไปด้วยอาการใด ๆ จิตก็น้อมไปด้วยอาการนั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า น้อมไป.

คำว่า **ปริจิตา** ความว่า อบรม ด้วยอรรถว่าถือเอารอบ ด้วยอรรถว่ารวมไว้ ด้วยอรรถว่าเต็มรอบ ภิกษุกำหนดถือเอาด้วยสติ ย่อมชนะอกุศลธรรมอันลามกได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อบรม.

คำว่า **สุสมารทุธา** ความว่า ธรรม ๔ อย่างภิกษุปรารภดีแล้ว คือ ปรารภดีด้วยอรรถว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในอานาปานสตินั้นไม่ล่วงเกินกัน ๑ ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ความที่ธรรมทั้งหลายไม่ล่วงเกินกัน และความที่อินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ เพราะเพิกถอนกิเลสทั้งหลายซึ่งเป็นข้าศึกแก่ธรรมนั้น ๑.

คำว่า **สุสมิ** ความว่า ความเสมอก็มี ความเสมอดีก็มี ความเสมอเป็นไฉน ? กุศลทั้งหลายอันไม่มีโทษ เกิดในธรรมนั้นเป็นฝักใฝ่แห่งความตรัสรู้ นี่เป็นความเสมอ ความเสมอดีเป็นไฉน ? ความดับอารมณ์แห่งธรรมเหล่านั้นเป็นนิพพาน นี่เป็นความเสมอดี ก็ความเสมอและความเสมอดีนี้ดังนี้ ภิกษุนั้นรู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา ความเพียร ภิกษุนั้นปรารภแล้ว ไม่ย่อหย่อน สติตั้งมั่น ไม่หลงลืม กายสงบ ปรารภแล้ว จิตเป็นสมาธิมีอารมณ์เดียว เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปรารภแล้วเสมอดี.

คำว่า **อนุพุพฺพ ปริจิตา** ความว่า ภิกษุผู้นั้นอบรมอานาปานสติข้างต้น ๆ ด้วยสามารถมหายใจเข้ายาว อบรมอานาปานสติข้างหลัง ๆ ตามลำดับ อบรมอานาปานสติข้างต้น ๆ ด้วยสามารถมหายใจออกยาว ก็อบรมอานาปานสติข้างหลัง ๆ ตามลำดับ อบรมอานาปานสติข้างต้น ๆ ด้วยสามารถมหายใจเข้าสั้น ก็อบรมอานาปานสติข้างหลัง ๆ ตามลำดับ อบรมอานาปานสติข้างต้น ๆ ด้วยสามารถมหายใจออกสั้น ก็อบรมอานาปานสติข้างหลัง ๆ ตามลำดับ ฯลฯ อบรมอานาปานสติข้างต้น ๆ ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า ก็อบรมอานาปานสติข้างหลัง ๆ ตามลำดับ อบรมอานาปานสติข้างต้น ๆ ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก ก็อบรมอานาปานสติข้างหลัง ๆ ตามลำดับ อานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ แม้ทั้งปวงอาศัยกันภิกษุผู้นั้นอบรมแล้ว และอบรมตามลำดับแล้ว เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่อบรมแล้วตามลำดับ.

คำว่า **ยถา** ความว่า อรรถแห่งยถาศัพท์มี ๑๐ คือ ความฝึกตน ๑ ความสงบตน ๑ ความยังตนให้ปรินิพพาน ๑ ความรู้ยิ่ง ๑ ความกำหนดรู้ ๑ ความละ ๑ ความเจริญ ๑ ความทำให้แจ้ง ๑ ความตรัสรู้สัจจะ ๑ ความยังตนให้ประดิษฐานอยู่ในนิโรธ ๑.

คำว่า **พุทฺโธ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใดเป็นสยัมภูไม่มีอาจารย์ ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายเองในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้สดับมาแต่กาลก่อน ทรงบรรลุความเป็นพระสัพพัญญูในธรรมนั้นและทรงถึงความเป็นผู้มีความชำนาญในพลธรรมทั้งหลาย.

คำว่า **พุทฺโธ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าพุทฺธะ เพราะอรรถว่าอะไร ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าพุทฺธะ เพราะอรรถว่า ตรัสรู้สัจจะ
ทั้งหลาย เพราะอรรถว่า ทรงสอนให้หมู่สัตว์ตรัสรู้ เพราะความเป็นพระ-
สัพพัญญู เพราะความที่พระองค์ทรงเห็นธรรมทั้งปวง เพราะความที่พระองค์
มีเนยยบทไม่เป็นอย่างอื่น เพราะความเป็นผู้มีพระสติไพบุลย์ เพราะนับว่า
พระองค์สิ้นอาสวะ เพราะนับว่าพระองค์ไม่มีอุปกิเลส เพราะอรรถว่า ทรง
ปราศจากราคะโดยส่วนเดียว เพราะอรรถว่า ทรงปราศจากโทสะโดยส่วนเดียว
เพราะอรรถว่า ทรงปราศจากโมหะโดยส่วนเดียว เพราะอรรถว่า พระองค์
ไม่มีกิเลสโดยส่วนเดียว เพราะอรรถว่า พระองค์เสด็จไปแล้วสู่หนทางที่ไปแห่ง
บุคคลผู้เดียว เพราะอรรถว่า ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณพระองค์เดียว
เพราะทรงกำจัดเสียซึ่งความไม่มีปัญญา เพราะทรงได้ซึ่งพระปัญญาเครื่องตรัสรู้.

พระนามว่า พุทฺโธ นี้ พระมารดา พระบิดา พี่ชายน้องชาย พี่หญิง
น้องหญิง มิตร อำมาตย์ ญาติสายโลหิต สมณะ พราหมณ์ เทวดา มิได้
แต่งตั้งให้เลย พระนามว่า พุทฺโธ นี้ เป็นวิโมกข์ขันติกนาม พระนามที่เกิด
ในที่สุดแห่งอหัตผล แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้แล้ว พระนามว่า พุทฺโธ นี้
เป็นสังคิภาปัญญาติ เกิดขึ้นพร้อมกับการทรงได้สัพพัญญุตญาณ ณ ควงไม้
โพธิพฤกษ์.

คำว่า ทรงแสดงแล้ว ความว่า ความฝึกตน มียถาศัพทเป็นอรรถ
เหมือนบุคคลเป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตาม ฝึกตนแล้ว พระพุทฺธเจ้า
ทรงแสดงแล้ว ฉะนั้น ความสงบตน... ความยังตนให้ปรินิพพาน ฯลฯ
ความยังตนให้ประดิษฐานอยู่ในนิโรธ มียถาศัพทเป็นอรรถ เหมือนบุคคล
เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตาม ยังตนให้ประดิษฐานอยู่ในนิโรธแล้ว
พระพุทฺธเจ้าก็ทรงแสดงแล้ว ฉะนั้น.

คำว่า โลก ได้แก่ขันธโลก ธาตุโลก อายตนโลก วิปตติภวโลก
วิปตติสัมภวโลก สัมปตติภวโลก สัมปตติสัมภวโลก โลก ๑ คือ สัตว์ทั้งปวง
ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร ฯลฯ โลก ๑๘ คือธาตุ ๑๘.

คำว่า ย่อมให้สว่างไสว ความว่า ภิกษุ นั้น ย่อมยังโลกนี้ให้สว่างไสว
แจ่มใส เพราะเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งความฝีกตน ความสงบตน ความยังตน
ให้ปรินิพพาน ฯลฯ ความยังตนให้ประดิษฐานอยู่ในนิโรธ ซึ่งมียถาคัพพัต
เป็นอรรถทุกประการ.

คำว่า เหมือนพระจันทร์พ้นแล้วจากหมอก ความว่า กิเลส
เหมือนหมอก อริยญาณเหมือนดวงจันทร์ ภิกษุเหมือนจันทเทพบุตร ภิกษุ
พ้นจากกิเลสทั้งปวง แล้วย่อมยังโลกนี้ให้สว่างไสวเปล่งปลั่ง และไฟโรจน์
เหมือนดวงจันทร์พ้นจากหมอก พ้นจากควันและธุลีในแผ่นดิน พ้นจากฝ่ามือ
ราหู ยังโอกาสโลกให้สว่างไสวเปล่งปลั่ง และไฟโรจน์ ฉะนั้น เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า เหมือนพระจันทร์พ้นแล้วจากหมอก ญาณในโงทาน ๑๓
ประการนี้.

จบภาณวาร

[๓๘๗] ญาณในความทำสติ ๓๒ เป็นไฉน ?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี อยู่ที่โคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี
นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ภิกษุนั้นเป็นผู้มีสติหายใจเข้า
เป็นผู้มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจเข้าสั้น
ก็รู้ว่า หายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ว่า หายใจออกยาว เมื่อหายใจ
ออกสั้น ก็รู้ว่าหายใจออกสั้น ย่อมศึกษาว่า จักเป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวง

หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักเป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจออก ย่อมศึกษาว่า
จักระงับกายสังขารหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจออก
ย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งปีติหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งปีติหายใจออก
ย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งสุขหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งสุขหายใจออก
ย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งจิตสังขารหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งจิตสังขาร
หายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักระงับจิตสังขารหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักระงับ
จิตสังขารหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งจิตหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จัก
รู้แจ้งจิตหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักทำจิตให้บันเทิงหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า
จักทำจิตให้บันเทิงหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักตั้งจิตไว้หายใจเข้า ย่อมศึกษา
ว่า จักตั้งจิตไว้หายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักเปลื้องจิตหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า
จักเปลื้องจิตหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า
ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จัก
พิจารณาเห็นความคลายกำหนดหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาเห็นความ
คลายกำหนดหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาเห็นความดับหายใจเข้า
ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาเห็นความดับหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาเห็น
ความสลесกินหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า ก็พิจารณาเห็นความสลесกินหายใจออก.

[๑๘๘] คำว่า อธิ ความว่า ในทิวณินี้ ในความอดทนนี้ ในความ
ชอบใจนี้ ในเขตนี้ ในธรรมนี้ ในวินัยนี้ ในธรรมวินัยนี้ ในปาพจน์นี้
ในพรหมจรรย์นี้ ในสัตตศาสนา นี้ เพราะเหตุ นั้นท่านจึงกล่าวว่า ในธรรมวินัยนี้.

คำว่า ภิกขุ ความว่า ภิกขุเป็นกัลยาณปุถุชนก็ตาม เป็นพระเสขะ
ก็ตาม เป็นพระอรหันต์ผู้มีธรรมไม่กำเริมก็ตาม.

คำว่า อรณัม ความว่า สถานที่ทุกแห่งนอกเสาขึ้นไป สถานที่
นั้นป่า.

คำว่า **รุกขมุข** ความว่า อาสนะของภิกษุซึ่งจัดไว้ที่โคนไม้ นั่น คือ เตียง ตั่ง ฟูก เสื่อ ท่อนหนัง เครื่องลาดทำด้วยหญ้า เครื่องลาดทำด้วยใบไม้ หรือเครื่องลาดทำด้วยฟาง ภิกษุ เดิน ยืน นั่ง หรือนอนที่อาสนะนั้น.

คำว่า **สุญญ** ความว่า เป็นสถานที่ไม่เคลื่อนกล่นด้วยใคร ๆ เป็น คฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตาม.

คำว่า **อาคารี** คือ วิหาร โรงมีหลังคาครึ่งหนึ่ง ปราสาท เรือนโล้น ถ้ำ.

คำว่า **นิสิตติ ปลุลงฺกิ อาภุชิตฺวา** ความว่า ภิกษุนั้นเป็นผู้นั่ง คู่บัลลังก์ ตั้งกายตรง คือ กายเป็นกายอันภิกษุนั้นตั้งวางไว้ตรง.

ศัพท์ว่า **ปริ** ในคำว่า **ปริมุข สติ อุปลุจเปตฺวา** มีความกำหนด ถือเอาเป็นอรรถ ศัพท์ว่า **มุข** มีความนำออกเป็นอรรถ ศัพท์ว่า **สติ** มีความเข้าไปตั้งไว้เป็นอรรถ เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า ตั้งสติไว้เฉพาะหน้า.

[๑๘๕] คำว่า **เป็นผู้มีสติหายใจเข้า** ความว่า ภิกษุอมรมสติโดย อาการ ๑๒ คือ ภิกษุเป็นผู้ตั้งสติมั่นเพราะรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว ชื่อว่าเป็นผู้อมรมสติด้วยสตินั้น ด้วย ญาณนั้น เป็นผู้ตั้งสติไว้มั่น เพราะรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว...เป็นผู้ตั้งสติไว้มั่นเพราะรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้าสั้น ...เป็นผู้ตั้งสติไว้มั่น เพราะรู้ ความที่มีจิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกสั้น ชื่อว่า เป็นผู้อมรมสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ เป็นผู้ตั้งสติไว้มั่นเพราะรู้ความ ที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความ สละคืนหายใจเข้า ... เป็นผู้ตั้งสติไว้มั่นเพราะรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่

ฟังชาน ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า ...เป็นผู้ตั้งสติไว้มั่นเพราะรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟังชาน ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก ชื่อว่าเป็นผู้อบรมสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น.

[๓๕๐] ภิกษุเมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ว่า หายใจออกยาว อย่างไร ?

ภิกษุเมื่อหายใจเข้ายาว ย่อมหายใจเข้าในขณะที่นับยาว เมื่อหายใจออกยาว ย่อมหายใจออกในขณะที่นับยาว เมื่อหายใจเข้าและหายใจออกยาว ย่อมหายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับยาว ฉันทะย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้เมื่อหายใจเข้าหายใจออกยาว หายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับยาว เมื่อหายใจเข้ายาวละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถฉันทะ ย่อมหายใจเข้าในขณะที่นับยาว เมื่อหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถฉันทะ ย่อมหายใจออกในขณะที่นับยาว เมื่อหายใจเข้าหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถฉันทะ ย่อมหายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับยาว ความปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุเมื่อหายใจเข้าหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถฉันทะ หายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับยาว เมื่อหายใจเข้ายาวละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถความปราโมทย์ ย่อมหายใจเข้าในขณะที่นับยาว เมื่อหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถความปราโมทย์ ย่อมหายใจออกในขณะที่นับยาว เมื่อหายใจเข้าหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถความปราโมทย์ ย่อมหายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับยาว จิตของภิกษุผู้เมื่อหายใจเข้าหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถความปราโมทย์ หายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับยาว ย่อมหลีกออกจากการหายใจเข้าใจออก

ยาว อุเบกขาย่อมตั้งอยู่ กาย คือ ลมหายใจเข้าลมหายใจเข้ายาวด้วยอาการ
๕ อย่างนี้ ย่อมปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ กายปรากฏ ไม่ใช่สติ สติ
ปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น
เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัญฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็น
กายในกาย.

[๑๕๑] คำว่า **อนุปัสสูติ** ความว่า ภิกษุพิจารณากายนั้นอย่างไร ?

พิจารณาโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาโดยความเที่ยง พิจารณาโดย
ความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาโดยความเป็นสุข พิจารณาโดยความเป็นอนัตตา
ไม่พิจารณาโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด
ไม่กำหนด ย่อมให้ระคาดับไป ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อ
พิจารณาโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาโดยความเป็น
ทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตต-
สัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละ
ระคาได้ เมื่อให้ระคาดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้
ภิกษุพิจารณากายนั้น อย่างนี้.

[๑๕๒] ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ คือ ภาวนาด้วยอรรถว่า
ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภวานานั้นไม่ล่วงเกินกัน ๑ ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลาย
มีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ด้วยอรรถว่านำไป ซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ความ
ที่ธรรมทั้งหลายไม่ล่วงเกินกันและความที่อินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑
ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ ๑ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วย
สามารถลมหายใจเข้าลมหายใจออกยาว เวทนาจึงปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไป

ตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป สัญญาย่อมปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป วิตกย่อมปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป.

[๓๕๓] เวทนาย่อมปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับ อย่างไร ?

ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมปรากฏอย่างไร ? ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมปรากฏ ด้วยอรรถว่าเพราะปัจจัยเกิดว่า เพราะอวิชชาเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะตัณหาเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะกรรมเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะผัสสะเกิดเวทนาจึงเกิด แม้เมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิด ความเกิดแห่งเวทนาย่อมปรากฏ ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมปรากฏ อย่างนี้.

ความเข้าไปตั้งอยู่แห่งเวทนาย่อมปรากฏอย่างไร ? เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความสิ้นไปย่อมปรากฏ เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความเป็นภัยย่อมปรากฏ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความว่างเปล่าย่อมปรากฏ ความเข้าไปตั้งอยู่แห่งเวทนาย่อมปรากฏ อย่างนี้.

ความดับไปแห่งเวทนาย่อมปรากฏอย่างไร ? ความดับไปแห่งเวทนาย่อมปรากฏ ด้วยอรรถว่าเพราะปัจจัยดับว่า เพราะอวิชชาดับเวทนาจึงดับ เพราะตัณหาดับเวทนาจึงดับ เพราะกรรมดับเวทนาจึงดับ เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะความแปรปรวน ความดับไปแห่งเวทนาย่อมปรากฏ ความดับไปแห่งเวทนาย่อมปรากฏอย่างนี้ เวทนาย่อมปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป อย่างนี้.

[๑๕๔] สัญญาข่อมปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับ อย่างไร ?

ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาข่อมปรากฏอย่างไร ? ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาข่อมปรากฏ ด้วยอรรถว่าเพราะปัจจัยเกิดว่า เพราะอวิชาเกิดสัญญาจึงเกิด ... ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาข่อมปรากฏ อย่างนี้.

ความเข้าไปตั้งอยู่แห่งสัญญาข่อมปรากฏอย่างไร ? เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความสิ้นไปข่อมปรากฏ... ความเข้าไปตั้งอยู่แห่งสัญญาข่อมปรากฏ อย่างนี้.

ความดับไปแห่งสัญญาข่อมปรากฏอย่างไร ? ความดับไปแห่งสัญญาข่อมปรากฏ ด้วยอรรถว่าเพราะปัจจัยดับว่า เพราะอวิชาดับสัญญาจึงดับ... ความดับไปแห่งสัญญาข่อมปรากฏอย่างนี้ สัญญาข่อมปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป อย่างนี้.

[๑๕๕] วิตกข่อมปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป อย่างไร ?

ความเกิดขึ้นแห่งวิตกข่อมปรากฏอย่างไร ? ความเกิดขึ้นแห่งวิตกข่อมปรากฏ ด้วยอรรถว่าเพราะปัจจัยเกิดว่า เพราะอวิชาเกิดวิตกจึงเกิด เพราะตัณหาเกิดวิตกจึงเกิด เพราะกรรมเกิดวิตกจึงเกิด แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะความเกิด ความเกิดขึ้นแห่งวิตกก็ข่อมปรากฏ ความเกิดขึ้นแห่งวิตกข่อมปรากฏ อย่างนี้.

ความเข้าไปตั้งอยู่แห่งวิตกข่อมปรากฏอย่างไร ? เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความสิ้นไปข่อมปรากฏ เมื่อมนสิการโดยความ

เป็นทุกข์ ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความเป็นภัยย่อมปรากฏ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความว่างเปล่าย่อมปรากฏ ความเข้าไปตั้งอยู่แห่งวิตกย่อมปรากฏ อย่างนี้.

ความดับไปแห่งวิตกย่อมปรากฏอย่างไร ? ความดับไปแห่งวิตกย่อมปรากฏ ด้วยอรรถว่าเพราะปัจจัยดับว่า เพราะอวิชชาดับวิตกจึงดับ เพราะตัณหาดับวิตกจึงดับ เพราะกรรมดับวิตกจึงดับ เพราะสัญญาดับวิตกจึงดับ แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะความแปรปรวน ความดับไปแห่งวิตกก็ย่อมปรากฏ ความดับไปแห่งวิตกย่อมปรากฏอย่างนี้ วิตกย่อมปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป อย่างนี้.

[๗๕๖] บุคคลรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้าลมหายใจออกยาว ย่อมให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง รู้จักโคจร และแทงตลอดธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์ ฯลฯ ย่อมให้ธรรมทั้งหลายประชุมกัน รู้จักโคจรและแทงตลอดธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์.

คำว่า ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง ความว่า บุคคลย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลงอย่างไร ?

บุคคลย่อมยังสัทธินทรีย์ให้ประชุมลงด้วยความน้อมใจเชื่อ ยังวิริยอินทรีย์ให้ประชุมลงด้วยความระคองไว้ ยังสติอินทรีย์ให้ประชุมลงด้วยความเข้าไปตั้งไว้ ยังสมาธิอินทรีย์ให้ประชุมลงด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ยังปัญญาอินทรีย์ให้ประชุมลงด้วยความเห็น บุคคลนี้ยังอินทรีย์เหล่านี้ให้ประชุมลงในอารมณ์นี้ เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่าย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง.

คำว่า **รู้จักโคจร** ความว่า รู้จักอารมณ์แห่งบุคคลนั้นว่าเป็นโคจรแห่งบุคคลนั้น รู้จักโคจรแห่งบุคคลนั้นว่าเป็นอารมณ์แห่งบุคคลนั้น บุคคลความรู้ ปัญญา.

คำว่า **สงบ** ความว่า อารมณ์ปรากฏเป็นความสงบ จิตไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความสงบ จิตตั้งมั่นเป็นความสงบ จิตผ่องแผ้วเป็นความสงบ.

คำว่า **ประโยชน์** ความว่า ธรรมอันไม่มีโทษเป็นประโยชน์ ธรรมอันไม่มีกิเลสเป็นประโยชน์ ธรรมอันมีความผ่องแผ้วเป็นประโยชน์ ธรรมอันประเสริฐเป็นประโยชน์.

คำว่า **แทงตลอด** ความว่า แทงตลอดความที่อารมณ์ปรากฏ แทงตลอดความที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน แทงตลอดความที่จิตตั้งมั่น แทงตลอดความที่จิตผ่องแผ้ว เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า และแทงตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๓๕๗] คำว่า **ยอมให้พละทั้งหลายประชุมลง** ความว่า ยอมให้พละทั้งหลายประชุมลงอย่างไร ?

บุคคลยอมยังสัทธาพละให้ประชุมลงด้วยความไม่หวั่นไหวไปในความไม่มีศรัทธา ยังวิริยพละให้ประชุมลงด้วยความไม่หวั่นไหวไปในความประมาท ยังสมาธิพละให้ประชุมลงด้วยความไม่หวั่นไหวไปในอุทัจจะ ยังปัญญาพละให้ประชุมลงด้วยความไม่หวั่นไหวไปในอวิชา บุคคลนี้ยอมยังพละเหล่านี้ให้ประชุมลงในอารมณ์นี้ เพราะเหตุคั้งนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ย่อมยังพละทั้งหลายให้ประชุมลง.

คำว่า **รู้จักโคจร** ฯลฯ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า และแทงตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๑๕๘] คำว่า **ยอมยังโพชฌงค์ทั้งหลายให้ประชุม** ความว่า
บุคคลยอมยังโพชฌงค์ทั้งหลายให้ประชุมลงได้อย่างไร ?

บุคคลยอมยังสติสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยความเข้าไปตั้งไว้ ยัง
ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยความเลือกเฟ้น ยังวิริยสัมโพชฌงค์ให้
ประชุมลงด้วยความประคองไว้ ยังปีติสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยความแผ่
ชานไป ยังปีสัทธิตัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยความสงบ ยังสมาธิสัมโพชฌงค์
ให้ประชุมลงด้วยความไม่ฟุ้งชาน ยังอุเบกขาสัมโพชฌงค์ให้ประชุมลงด้วยความ
วางเฉย บุคคลนี้ยอมยังโพชฌงค์ทั้งหลายให้ประชุมลงในอารมณ์ เพราะเหตุ
ดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า ย่อมยังโพชฌงค์ทั้งหลายให้ประชุมลง.

คำว่า **รู้โจจร** ฯลฯ เพราะเหตุนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า และแห่งตลอด
ธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๑๕๙] คำว่า **ยอมยังมรรคให้ประชุมลง** ความว่า บุคคลยอม
ยังมรรคให้ประชุมลงอย่างไร ?

บุคคลยอมยังสัมมาทิฐิให้ประชุมลงด้วยความเห็น ยังสัมมาสังกัปปะให้
ประชุมลงด้วยความยกขึ้นสู่อารมณ์ ยังสัมมาวาจาให้ประชุมลงด้วยความกำหนด
ยังสัมมากัมมันตะให้ประชุมลงด้วยความที่เกิดขึ้นดี ยังสัมมาอาชีวะให้ประชุม
ลงด้วยความผ่องแผ้ว ยังสัมมาวายามะให้ประชุมลงด้วยความประคองไว้ ยัง
สัมมาสติให้ประชุมลงด้วยความเข้าไปตั้งไว้ ยังสัมมาสมาธิให้ประชุมลงด้วย
ความไม่ฟุ้งชาน บุคคลนี้ยอมยังมรรคนี้ให้ประชุมลงในอารมณ์นี้ เพราะเหตุ
ดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า ย่อมยังมรรคให้ประชุมลง.

คำว่า **รู้จักโคจร** ฯลฯ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่ และแห่งตลอด
ธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๐๐] คำว่า **ย่อมยังธรรมทั้งหลายให้ประชุมลง** ความว่า
บุคคลย่อมยังธรรมทั้งหลายให้ประชุมลง อย่างไร ?

บุคคลย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลงด้วยความเป็นใหญ่ ยังพละ
ทั้งหลายให้ประชุมลงด้วยความไม่หวั่นไหว ยังโพชนงค์ทั้งหลายให้ประชุมลง
ด้วยความเป็นธรรมเครื่องนำออก ยังมรรคให้ประชุมลงด้วยความเป็นเหตุ ยัง
สติปัญญาให้ประชุมลงด้วยความเข้าไปตั้งไว้ ยังสัมมัตตปธานให้ประชุมลงด้วย
ความเริ่มตั้ง ยังอิทธิบาทให้ประชุมลงด้วยความให้สำเร็จ ยังสังขะให้ประชุมลง
ด้วยความถ่องแท้ ยังสมณะให้ประชุมลงด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ยังวิปัสสนาให้
ประชุมลงด้วยความพิจารณาเห็น ยังสมณะและวิปัสสนาให้ประชุมลงด้วยความ
มีกิจเป็นอันเดียวกัน ยังธรรมเป็นคู่กันให้ประชุมลงด้วยความไม่ล่วงเกินกัน
ยังศีลวิสุทธิให้ประชุมลงด้วยความสำรวม ยังจิตวิสุทธิให้ประชุมลงด้วยความ
ไม่ฟุ้งซ่าน ยังทัญญูวิสุทธิให้ประชุมลงด้วยความเห็น ยังวิโมกข์ให้ประชุมลงด้วย
ความหลุดพ้น ยังวิชาให้ประชุมลงด้วยความแห่งตลอด ยังวิมุตติให้ประชุม
ลงด้วยความสละรอบ ยังญาณในความสิ้นไปให้ประชุมลงด้วยความตัดขาด ยัง
ญาณในความไม่เกิดขึ้นให้ประชุมลงด้วยความเห็นเฉพาะ ยังฉันทะให้ประชุม
ลงด้วยความเป็นมูลเหตุ ยังมนสิการให้ประชุมลงด้วยความเป็นสมุฏฐาน ยัง
ผัสสะให้ประชุมลงด้วยความประสพ ยังเวทนาให้ประชุมลงด้วยความรู้สึก ยัง
สมาธิให้ประชุมลงด้วยความเป็นประธาน ยังสติให้ประชุมลงด้วยความเป็นใหญ่
ยังสติสัมปชัญญะให้ประชุมลงด้วยความเป็นธรรมที่ยิ่งกว่านั้น ยังวิมุตติให้ประชุม

ลงด้วยความเป็นสาระ ยังนิพพานอันยังลงในอมตะให้ประชุมลงด้วยความเป็นที่สุด บุคคลนี้ย่อมยังธรรมเหล่านั้นให้ประชุมลงในอารมณ์นี้ เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า ย่อมยังธรรมทั้งหลายให้ประชุมลง.

คำว่า **รู้จักโคจร** ความว่า รู้จักอารมณ์แห่งธรรมนั้นว่าเป็นโคจรแห่งธรรมนั้น รู้จักโคจรแห่งธรรมนั้นว่าเป็นอารมณ์แห่งธรรมนั้นบุคคลความรู้ปัญญา.

คำว่า **สงบ** ความว่า อารมณ์ปรากฏเป็นความสงบ จิตไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความสงบ จิตตั้งมั่นเป็นความสงบ จิตผ่องแผ้วเป็นความสงบ.

คำว่า **ประโยชน์** ความว่า ธรรมอันไม่มีโทษเป็นประโยชน์ ธรรมอันไม่มีกิเลสเป็นประโยชน์ ธรรมอันมีความผ่องแผ้วเป็นประโยชน์ ธรรมอันประเสริฐเป็นประโยชน์.

คำว่า **แทงตลอด** ความว่า แทงตลอดความที่อารมณ์ปรากฏ แทงตลอดความที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน แทงตลอดความที่จิตตั้งมั่น แทงตลอดความที่จิตผ่องแผ้ว เพราะเหตุนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า และแทงตลอดธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๐๑] บุคคลเมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้ว่า หายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้นก็รู้ว่า หายใจออกสั้น อย่างไร.

บุคคลเมื่อหายใจเข้าสั้น ย่อมหายใจเข้าในขณะที่นับได้นิดหน่อย เมื่อหายใจออกสั้น ย่อมหายใจออกในขณะที่นับได้นิดหน่อย เมื่อหายใจเข้าหายใจออกสั้น ย่อมหายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับได้นิดหน่อย ฉะนั้นย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้เมื่อหายใจเข้าหายใจออกสั้น หายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับได้นิดหน่อย เมื่อหายใจเข้าสั้นละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถ ฉะนั้น ย่อมหายใจเข้าในขณะที่นับได้นิดหน่อย เมื่อหายใจออกสั้นละเอียด

กว่านั้นด้วยสามารถฉันทะ ย่อมหายใจออกในขณะที่นับได้นิดหน่อย เมื่อหายใจเข้าหายใจออกสั้นละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถฉันทะ ย่อมหายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับได้นิดหน่อย ความปรามิทย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้หายใจเข้าหายใจออกละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถฉันทะ หายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้าง ในขณะที่นับได้นิดหน่อย เมื่อหายใจเข้าสั้นละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถความปรามิทย่อมหายใจเข้าในขณะที่นับได้นิดหน่อย เมื่อหายใจออกสั้นละเอียดกว่านั้น ด้วยสามารถความปรามิทย่อมหายใจออกในขณะที่นับได้นิดหน่อย เมื่อหายใจเข้าหายใจออกสั้นละเอียดกว่านั้น ด้วยสามารถความปรามิทย่อมหายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับได้นิดหน่อย จิตของภิกษุผู้เมื่อหายใจเข้าหายใจออกสั้นละเอียดกว่านั้นด้วยสามารถความปรามิทย่อมหายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างในขณะที่นับได้นิดหน่อย ย่อมหลีกเลี่ยงไปจากลมอัสสาสปัสสาสะสั้นอุเบกขา ย่อมตั้งอยู่ ภาย คือ ลมหายใจเข้าหายใจออกสั้นด้วยอาการ ๕ เหล่านี้ ปราภฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ ภายปราภฏ มิใช่สติ สติปราภฏด้วยเป็นตัวสติด้วย บุคคลพิจารณาภายในด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้นี้ ท่านจึงกล่าวว่สติปัญฐานภาวนา คือ การพิจารณาภายในกาย.

[๔๐๒] คำว่า **ย่อมพิจารณา** ความว่า บุคคลย่อมพิจารณาภายในนั้นอย่างไร ฯลฯ พิจารณาภายในอย่างนี้.

ภวานาในคำว่า ภวานา มี ๔ ฯลฯ ภวานา ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพเมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้าและลมหายใจออกสั้น เวทนาย่อมปราภฏเกิดขึ้น ฯลฯ บุคคลรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้าลมหายใจออกสั้น ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง

ฯลฯ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า และย่อมแห่งตลอดธรรมอันมีความสงบ เป็นประโยชน์.

[๔๐๓] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักเป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักเป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจออกอย่างไร ?

กาย ในคำว่า กาย มี ๒ คือ นามกาย ๑ รูปกาย ๑ นามกาย เป็นไฉน ? เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ เป็นนามด้วย เป็นนามกายด้วย และท่านกล่าวจิตสังขารว่า นี้เป็นนามกาย รูปกายเป็นไฉน ? มหาภูตรูป ๔ รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ ลมอัสสาสปัสสาสะ นิमित และท่านกล่าวว่ากายสังขารที่เนื่องกัน นี้เป็นรูปกาย.

[๔๐๔] กายเหล่านั้น ย่อมปรากฏ อย่างไร ?

เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น กายเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น กายเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้าสั้น...เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกสั้น...เมื่อคำนึงถึงกายเหล่านั้นย่อมปรากฏเมื่อรู้...เมื่อเห็น...เมื่อพิจารณา...เมื่ออธิษฐานจิต...เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา...เมื่อประกอบความเพียร...เมื่อดั่งสติไว้มั่น...เมื่อดั่งจิตมั่น...เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง...เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้...เมื่อละธรรมที่ควรละ...เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ...เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง กายเหล่านั้นย่อมปรากฏ กายเหล่านั้นย่อมปรากฏอย่างนี้ กาย

คือ ความเป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจเข้าหายใจออกปรากฏ สติเป็นอนุ-
ปัสสนาญาณ กายปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วยเป็นตัวสติด้วย บุคคล
ย่อมพิจารณาภายในด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึง
กล่าวว่า สติปฏิฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นภายในกาย.

[๔๐๕] คำว่า ย่อมพิจารณา ฯลฯ สีสวิสฺสทฺธิ ด้วยอรรถว่าความเป็น
ผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวงระว่างลมหายใจเข้าลมหายใจออก จิตวิสฺสทฺธิ ด้วยอรรถว่า
ไม่ฟุ้งซ่าน ทิฏฺฐวิสฺสทฺธิ ด้วยอรรถว่าเห็นความระว่างในสีตวิสฺสทฺธินั้นเป็นอภิสล-
ลิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านในจิตวิสฺสทฺธินั้นเป็นอภิจิตลลิกขา ความเห็นในทิฏฺฐวิสฺสทฺธิ
นั้นเป็นอภิปัญญาลลิกขา บุคคลคำนึงถึงลลิกขา ๓ ประการนี้ศึกษาอยู่ รู้ศึกษา
เห็นศึกษา พิจารณาศึกษา อธิษฐานศึกษา น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาศึกษา
ประคองความเพียรศึกษา ดำรงสติไว้มั่นศึกษา ตั้งจิตมั่นศึกษา รู้ชัดด้วย
ปัญญาศึกษา รู้ยังธรรมที่ควรรู้อย่างศึกษา กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ศึกษา
และธรรมที่ควรละศึกษา เจริญธรรมที่ควรเจริญศึกษา ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควร
ทำให้แจ้งศึกษา เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความ
เป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจเข้าหายใจออก เวทนาย่อมเกิดปรากฏ ฯลฯ
บุคคลเมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้ง
กองลมทั้งปวงหายใจเข้าหายใจออก ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง ฯลฯ
เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า และแห่งตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๐๖] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจเข้า ย่อมศึกษา
ว่าจักระงับกายสังขารหายใจออก อย่างไร ?

กายสังขารเป็นไฉน ? ลมหายใจเข้ายาว เป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้
เนื่องด้วยกาย เป็นกายสังขาร ลมหายใจออกยาว เป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้

เนื่องด้วยกาย เป็นกายสังขาร บุคคลระงับ คือ ดับ สงบกายสังขารเหล่านั้น
ศึกษาอยู่ ลมหายใจเข้าสั้น ลมหายใจออกสั้น ลมที่บุคคลรู้แจ้งกองลมทั้งปวง
หายใจเข้า เป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกาย เป็นกายสังขาร บุคคล
ระงับ คือ ดับ สงบกายสังขารเหล่านั้น ศึกษาอยู่ ความอ่อนไป ความนุ่มไป
ความเอนไป ความโอนไป ความห้วนไหว ความคืนรน ความโยก ความโคลง
แห่งกาย มีอยู่ เพราะกายสังขารเห็นปานใด บุคคลศึกษาอยู่ว่า จักระงับกาย
สังขารหายใจเข้า ศึกษาว่า จักระงับกายสังขารหายใจออก ความไม่อ่อนไป
ความไม่นุ่มไป ความไม่เอนไป ความไม่โอนไป ความไม่ห้วนไหว ความ
ไม่คืนรน ความไม่โยก ความไม่โคลง แห่งกาย มีอยู่เพราะกายสังขารเห็น
ปานใด บุคคลศึกษาอยู่ว่า จักระงับ กายสังขารที่ละเอียดสุขุมหายใจเข้า ศึกษา
อยู่ว่า จักระงับกายสังขารที่ละเอียดสุขุมหายใจออก ได้ทราบมาดังนี้ว่า บุคคล
ศึกษาอยู่ว่า จักระงับกายสังขารหายใจเข้า ศึกษาอยู่ว่า จักระงับกายสังขาร
หายใจออก เมื่อเป็นอย่างนี้ ความได้ลมก็ไม่ปรากฏ ลมอัธสาสปีสาสะก็ไม่
ปรากฏ อานาปานสติก็ไม่ปรากฏ อานาปานสติสมาธิก็ไม่ปรากฏ และบัณฑิต
ทั้งหลายแม้จะเข้าแม้จะออกสมาธินั้นก็หาไม่ได้ ได้ทราบมาดังนี้ว่า บุคคลศึกษา
อยู่ว่า จักระงับกายสังขารหายใจเข้า ศึกษาอยู่ว่า จักระงับกายสังขารหายใจออก
เมื่อเป็นอย่างนี้ ความได้ลมก็ปรากฏ ลมอัธสาสปีสาสะก็ปรากฏ อานาปาน-
สติก็ปรากฏ อานาปานสติสมาธิก็ปรากฏ และบัณฑิตทั้งหลายย่อมเข้าและย่อม
ออกสมาธินั้น ข้อนั้นเหมือนอะไร เหมือนเมื่อบุคคลตีกังสดาลเสียงดังย่อม
เป็นไปก่อนตามที่หมาย นึก ทรงจำด้วยดีซึ่งนิมิตแห่งเสียงดัง เมื่อเสียงดัง
ค่อยลง ต่อมาเสียงค่อยก็เป็นไปภายหลังตามที่หมาย นึก ทรงจำด้วยดีซึ่งนิมิต
แห่งเสียงค่อย และเมื่อเสียงค่อยดับลง ต่อมาจิตย่อมเป็นไปในภายหลัง แม้

เพราะนิमितแห่งเสียงค่อยเป็นอารมณ์ ข้อนี้ก็เหมือนกันจะนั้น ลมหายใจเข้า และลมหายใจออกที่หยาบ ย่อมเป็นไปก่อนตามที่หมาย นึกทรงจำด้วยดีซึ่ง นิमितแห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่หยาบ เมื่อลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่หยาบเบาลง ต่อมาลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่ละเอียด ย่อมเป็นไปในภายหลังตามที่หมาย นึก ทรงจำด้วยดีซึ่งนิमितแห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่ละเอียด และเมื่อลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่ละเอียดเบาลง อีก ต่อมาจิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่านในภายหลัง แม้เพราะความที่นิमितแห่งลมหายใจเข้าลมหายใจออกที่ละเอียดเป็นอารมณ์ เมื่อเป็นอย่างนี้ ความได้ลมก็ปรากฏ ลมอัสสาสปัสสาสก็ปรากฏ อานาปานสติก็ปรากฏ อานาปานสติสมาธิก็ปรากฏ และบัณฑิตทั้งหลายย่อมเข้าและออกสมาบัติ นั้น ๆ ภายคือความที่บุคคลระงับกายสังขารหายใจเข้าหายใจออกปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ ภายปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย บุคคลย่อมพิจารณา กายนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัญฐาน-ภาวนา คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย.

[๔๐๗] คำว่า พิจารณา ความว่า บุคคลย่อมพิจารณากายนั้นอย่างไร ? ฯลฯ ย่อมพิจารณากายนั้นอย่างนี้.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนาด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ สีสิวสุทธิตัวอรรถว่า ความเป็นผู้ระงับกายสังขารระงับลมหายใจเข้าลมหายใจออก จิตวิสุทธิตัวอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ทิฏฐิวสุทธิตัวอรรถว่าเห็น ความระงับในจิตวิสุทธินั้น เป็นอธิศีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านในจิตวิสุทธินั้น เป็นอธิจิตสิกขา ความเห็นในทิฏฐิวสุทธินั้น เป็นอธิปัญญาสิกขา บุคคลเมื่อ

ค่านึงถึงศึกษา ๓ ประการนี้ศึกษาอยู่ ฯลฯ ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง
ศึกษาอยู่ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็น
ผู้ระงับกายสังขารหายใจเข้าหายใจออก เวทนาย่อมปรากฏเกิดขึ้น ฯลฯ เมื่อรู้
ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้ระงับกายสังขาร
หายใจเข้าหายใจออก ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ปะชุมลง ฯลฯ เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า และแห่งตลอดธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์อนุปัสสนาญาณ
[ญาณในการพิจารณา] ๘ อุปัฏฐานานุสติ [อนุสติที่ปรากฏ] ๘ และ
สุตตันตปิฎก [เรื่องอันมีมาในพระสูตร] ในการพิจารณาภายในกาย ๕.

จบภาณวาร

[๔๐๘] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งปิติหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า
จักรู้แจ้งปิติหายใจออกอย่างไร ?

ปิติเป็นไฉน ? เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วย
สามารถลมหายใจเข้ายาว ปิติและปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ เมื่อรู้ความที่
จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว ปิติและ ปราโมทย์
ย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถ
ลมหายใจเข้าสั้น ด้วยสามารถลมหายใจออกสั้น ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้ง
กายทั้งปวงหายใจเข้า ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งกายทั้งปวงหายใจออก ด้วย
สามารถความเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจเข้า ด้วยสามารถความเป็นผู้ระงับ
กายสังขารหายใจออก ปิติและปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น ปิติและปราโมทย์ คือ
ความเบิกบาน ความบันเทิง ความหรรษา ความรื่นเริงแห่งจิต ความปลื้มจิต
ความดีใจ ปิตินี้ย่อมปรากฏ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วย

สามารถลมหายใจเข้ายาว สติข้อมตั้งมั่น ปีตินั้นยอมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วย
ญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจ
ออกยาว สติข้อมตั้งมั่น ปีตินั้นยอมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้
ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้าสั้น ด้วย
สามารถลมหายใจออกสั้น ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งกายทั้งปวงหายใจเข้า
ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งกายทั้งปวงหายใจออก ด้วยสามารถความเป็นผู้
ระงับกายสังขารหายใจเข้า ด้วยสามารถความเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออก
สติข้อมตั้งมั่น ปีติยอมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อคำนึงถึง ปีตินั้น
ยอมปรากฏ เมื่อรู้...เมื่อเห็น เมื่อพิจารณา เมื่ออธิษฐานจิต เมื่อน้อมใจ
ไปด้วยศรัทธา เมื่อประคองความเพียร เมื่อเข้าไปตั้งสติไว้ เมื่อจิตตั้งมั่น
เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา เมื่อรู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควร
กำหนดรู้ เมื่อละธรรมที่ควรรู้ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ เมื่อทำให้แจ้ง
ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ปีตินั้น ย่อมปรากฏ เวทนาด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้ง
ปีติหายใจเข้าหายใจออกอย่างนี้นั้นปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ เวทนา
ปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย บุคคลยอมพิจารณาเวทนา
นั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุคังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่ สติปัญฐาน
ภาวนา คือ การพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย.

คำว่า พิจารณา ความว่า ย่อมพิจารณาความนั้นอย่างไร ? ฯลฯ
ย่อมพิจารณาเวทนานั้นอย่างนี้.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนาด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ
สีลวิสุทธิ ด้วยอรรถว่าความรู้แจ้งปีติระว่างลมหายใจออก ฯลฯ

เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งปิด หายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้รู้ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า และแห่งตลอดกรรมอันมีความสงบเป็น ประโยชน์

[๔๐๕] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งสุขหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งสุขหายใจออก อย่างไร ?

สุข ในคำว่า สุข มี ๒ คือ กายิกสุข ๑ เจตสิกสุข ๑.

กายิกสุขเป็นไฉน ? ความสำราญทางกาย ความสุขที่ได้เสวยทางกาย สุขเวทนาซึ่งเป็นความสำราญเกิดในกายสัมผัสเป็นกายิกสุข.

เจตสิกสุขเป็นไฉน ? ความสุขทางจิต ความสุขที่ได้เสวยเป็นความ สำราญเกิดแต่เจโตสัมผัส สุขเวทนาซึ่งเป็นความสำราญเกิดแต่เจโตสัมผัสนี้ เป็นเจตสิกสุข.

สุขเหล่านั้นย่อมปรากฏอย่างไร ? เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น สุขเหล่านั้น ย่อมปรากฏ ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วย สามารถลมหายใจออกยาว สติย่อมคงมั่น สุขเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ เมื่อทำให้แจ้ง ซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง สุขเหล่านั้นย่อม ปรากฏ สุขเหล่านั้น ย่อมปรากฏอย่างนั้น.

เวทนา ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งสุขหายใจเข้าหายใจออก ปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ เวทนาปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติ ด้วย บุคคลย่อมพิจารณาเวทนานั้น ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้

นั่น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัญญาภาวนา คือ การพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย.

คำว่า **ย่อมพิจารณา** ความว่า ย่อมพิจารณาเวทนาอย่างไร ? ย่อมพิจารณาโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ ย่อมพิจารณาเวทนานั้น อย่างนี้

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนาด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ สิวีสุทธิ ด้วยอรรถว่ารู้แจ้งสุขระงับ ลมหายใจออกลมหายใจเข้า ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้ แจ้งสุขหายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า และแห่งตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นอรรถ.

[๔๑๐] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งจิตสังขารหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งจิตสังขารหายใจออก อย่างไร ?

จิตสังขารเป็นไฉน ? สัญญาและเวทนาด้วยสามารถลมหายใจเข้า ยาว เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตสังขาร สัญญาและเวทนาด้วยสามารถลมหายใจออกยาว เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตสังขาร ฯลฯ สัญญาและเวทนาด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งสุขหายใจเข้า ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งสุขหายใจออกเป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตสังขาร นี้เป็นจิตสังขาร.

จิตสังขารเหล่านั้นย่อมปรากฏอย่างไร ?

เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้า ยาว สติย่อมตั้งมั่น จิตสังขารเหล่านี้ย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น จิตสังขารเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ เมื่อ

ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง จิตสังขารเหล่านั้น ย่อมปรากฏ จิตสังขารเหล่านั้น ย่อมปรากฏอย่างนี้.

เวทนา ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งจิตสังขารหายใจเข้าหายใจออก ปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ เวทนาปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วยเป็นตัวสติด้วย บุคคลย่อมพิจารณาเวทนานั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า สติปฏิฐานภาวนา คือ พิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย.

คำว่า พิจารณา ความว่า ย่อมพิจารณาเวทนานั้นอย่างไร? ย่อมพิจารณาโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนา ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ สิวีสุทธิ ด้วยอรรถว่ารู้แจ้งจิต สังขารระว่างลมหายใจเข้าลมหายใจออก ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งจิตสังขารหายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า และแห่งตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๑๑] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักระงับจิตสังขารหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักระงับจิตสังขารหายใจออก อย่างไร?

จิตสังขารเป็นไหน? สัญญาและเวทนา ด้วยสามารถลมหายใจเข้า ยาว เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิตเป็นจิตสังขาร บุคคลระงับ คือ ดับสงบจิตสังขารเหล่านั้นศึกษาอยู่ สัญญาและเวทนา ด้วยสามารถลมหายใจออก ยาว เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตสังขาร บุคคลระงับ คือ ดับ สงบจิตสังขารเหล่านั้นศึกษาอยู่ สัญญาและเวทนาด้วยสามารถความ

เป็นผู้รู้แจ้งจิตสังขารหายใจเข้า ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งจิตสังขาร
หายใจออก เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตสังขาร บุคคล
ระงับ คือ ดับ สงบจิตสังขารเหล่านั้น ศึกษาอยู่ เวทนา ด้วยสามารถความ
เป็นผู้ระงับจิตสังขารหายใจเข้าหายใจออก ปราภฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ
เวทนาปราภฏ ไม่ใช่สติ สติปราภฏด้วย เป็นตัวสติด้วย บุคคลพิจารณาเวทนา
นั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ท่านจึงกล่าวว่า สติปัญฐานภาวนา
คือ การพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย.

คำว่า **ย่อมพิจารณา** ความว่า ย่อมพิจารณาเวทนานั้นอย่างไร ฯลฯ
ย่อมพิจารณาเวทนานั้นอย่างนี้.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนา ด้วยอรรถว่าเป็นที่
เสพลีลวิสุทธิ ด้วยอรรถว่าความเป็นผู้ระงับจิตสังขาร ระงับลมหายใจเข้า
ลมหายใจออก ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถ.
ความเป็นผู้ระงับจิตสังขารหายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลรู้ที่อยู่ ย่อมยัง
อินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า และแทงตลอด
ธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์ อนุปัสสนาญาณ (ญาณในการพิจารณา) ๘
อุปัญฐานานุสติ (อนุสติที่ปราภฏ) ๘ สุตตันตักวัตถุ (เรื่องอันมีมาในพระสูตร)
ในการพิจารณาเวทนาในเวทนา ๔.

จบภาณวาร

[๔๑๒] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักรู้แจ้งจิตหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า
จักรู้แจ้งจิตหายใจออกอย่างไร ?

จิตนั้นเป็นไฉน ? วิญญาณจิต ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว จิต คือ มนะ มานัส หทัย ปันพระ มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณชั้น มโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่จิตนั้น วิญญาณจิต ด้วยสามารถลมหายใจออก ยาว ฯลฯ ด้วยสามารถความเป็นผู้ระงับจิตสังขารหายใจเข้า จิต คือ มนะ... มโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่จิตนั้น นี้เป็นจิต.

จิตปรากฏอย่างไร ? บุคคลเมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น จิตนั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วย ญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจ ออกยาว สติย่อมตั้งมั่น จิตนั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ เมื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง จิตนั้นย่อมปรากฏ จิตนั้นย่อมปรากฏ อย่างนี้ วิญญาณจิต ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้ง จิตหายใจเข้าหายใจออก ปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ จิตปรากฏไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นต้น สติด้วย บุคคลย่อมพิจารณาจิตนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่าสติปัญฐานภาวนา คือ การพิจารณาจิตในจิต.

คำว่า ย่อมพิจารณา ความว่า ย่อมพิจารณาจิตนั้นอย่างไร ฯลฯ ย่อมพิจารณาจิตอย่างนี้.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนา ด้วยอรรถว่าเป็นที่ เสพสีลวิสุทธิ ด้วยอรรถว่าความรู้แจ้งจิตระว่างลมหายใจเข้าลมหายใจออก ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งจิต หายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ย่อมยังอินทริยทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า และแทงตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๑๓] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักให้จิตเบิกบานหายใจเข้า ย่อมศึกษา ว่า จักให้จิตเบิกบานหายใจออกอย่างไร ?

ก็ความเบิกบานแห่งจิตเป็นไฉน ? เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่
ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว ความเบิกบานแห่งจิตย่อมเกิดขึ้น ความ
เบิกบาน ความบันเทิง ความหรรษา ความร่าเริงแห่งจิต ความปลื้มจิต
ความดีใจ ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลม
หายใจออกยาว ความเบิกบานแห่งจิตย่อมเกิดขึ้น ความเบิกบาน ความบันเทิง
ความหรรษา ความร่าเริงแห่งจิต ความปลื้มจิต ความดีใจ ฯลฯ เมื่อรู้
ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งจิตหายใจ
เข้า ด้วยสามารถความเป็นผู้รู้แจ้งจิตหายใจออก ความเบิกบานแห่งจิตย่อม
เกิดขึ้น ความเบิกบาน ความบันเทิง ความหรรษา ความร่าเริงแห่งจิต
ความปลื้มจิต ความดีใจ นี้เป็นความเบิกบานแห่งจิต วิญญูณจิต ด้วย
สามารถความเป็นผู้ยังจิตให้เบิกบานหายใจเข้าหายใจออกปรากฏ สติเป็นอนุ-
ปัตสนาญาณ จิตปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย บุคคล
ย่อมพิจารณาจิตนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าว
ว่า สติปัญฐานภาวนา คือ การพิจารณาจิตในจิต.

คำว่า **ย่อมพิจารณา** ความว่า ย่อมพิจารณาจิตนั้นอย่างไร ? ฯลฯ
ย่อมพิจารณาจิตนั้นอย่างนี้.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนา ด้วยอรรถว่าเป็นที่
เสพลีลวิสุทธิ ด้วยสามารถความเป็นผู้ยังจิตให้เบิกบาน ระว่างลมหายใจเข้า
ลมหายใจออก ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถ
ความเป็นผู้ยังจิตให้เบิกบานหายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ย่อมยัง
อินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่ และแห่งตลอด
ธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๑๔] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักตั้งจิตมั่นหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักตั้งจิตมั่นหายใจออกอย่างไร ?

ก็สมาธิในทรีย์เป็นไฉน ? ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว เป็นสมาธิ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว เป็นสมาธิ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้ตั้งจิตมั่นหายใจออก เป็นสมาธิ ความตั้งอยู่ ความตั้งอยู่ดี ความตั้งมั่น ความไม่กวัคแกว่ง ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความมีใจ ไม่กวัคแกว่ง ความสงบ สมาธิในทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ วิญญาณจิต ด้วยความสามารถความเป็นผู้ตั้งจิตมั่นหายใจเข้าหายใจออกนี้ ปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ จิตปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย บุคคลย่อมพิจารณาจิตนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุคังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า สติปฏิฐานภาวนา คือ การพิจารณาจิตในจิต.

คำว่า ย่อมพิจารณา ความว่า ย่อมพิจารณาจิตนั้นอย่างไร ? ฯลฯ ย่อมพิจารณาจิตนั้นอย่างนี้.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนา ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพลีลวิสุทธิ ด้วยอรรถว่าความเป็นผู้ตั้งจิตมั่นระวังลมหายใจเข้าลมหายใจออก ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้ตั้งจิตมั่นหายใจเข้า ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า และแห่งตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๑๕] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักเปลื้องจิตหายใจออก ย่อมศึกษาว่า จักเปลื้องจิตหายใจเข้าอย่างไร ?

บุคคลย่อมศึกษาว่า จักเปลี่ยนจิตจากราคะหายใจเข้า จักเปลี่ยนจิตจากราคะหายใจออก จักเปลี่ยนจิตจากโทสะหายใจเข้า จักเปลี่ยนจิตจากโทสะหายใจออก จักเปลี่ยนจิตจากโมหะหายใจเข้า จักเปลี่ยนจิตจากโมหะหายใจออก ฯลฯ จักเปลี่ยนจิตจากมานะ จักเปลี่ยนจิตจากทิฏฐิ จักเปลี่ยนจิตจากวิจิกิจฉา จักเปลี่ยนจิตจากถีนมิทธะ จักเปลี่ยนจิตจากอุทธัจจะ จักเปลี่ยนจิตจากความไม่ละเอียดเบาบาง จักเปลี่ยนจิตจากความไม่สะคั่งกลัวเบาบางหายใจเข้า จักเปลี่ยนจิตจากความไม่สะคั่งกลัวเบาบางหายใจออก วิญญาณจิต ด้วยสามารถความเป็นผู้เปลี่ยนจิตหายใจเข้าหายใจออก ปราภฏ ฯลฯ

คำว่า **ย่อมพิจารณา** ความว่า ย่อมพิจารณาจิตนั้นอย่างไร ฯลฯ ย่อมพิจารณาจิตนั้นอย่างนี้.

ภavana ในคำว่า ภavana มี ๔ ฯลฯ ภavana ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพลีลวิสุทธิ ด้วยอรรถว่าความเป็นผู้เปลี่ยนจิตระว่างลมหายใจเข้าลมหายใจออก ฯลฯ เมื่อรู้ความที่มีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้เปลี่ยนจิตหายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า และแห่งตลอดกรรมอันมีความสงบเป็นอรรถ อนุปัสสนาญาณ ๔ อุปปิฎฐานานุสติ ๘ สุตตันตักวัตถุในการพิจารณาจิตในจิต ๔.

[๔๑๖] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความไม่เที่ยงหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความไม่เที่ยงหายใจออกอย่างไร ?

คำว่า **อนิจจัง** ความว่า อะไรไม่เที่ยง เบญจขันธ์ไม่เที่ยง ไม่เที่ยงเพราะอรรถว่าอะไร ไม่เที่ยงเพราะอรรถว่าเกิดขึ้นและเสื่อมไป.

บุคคลเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะเท่าไร
เมื่อเห็นความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อเห็นความ
เกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะเท่าไร ?

บุคคลเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๒๕ ฯลฯ
เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕๐ นี้
บุคคลย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความไม่เที่ยงในรูปหยาบใจออก ย่อมศึกษาว่า
จักพิจารณาความไม่เที่ยงในรูปหยาบใจออก ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความไม่
เที่ยงในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในจักขุ ฯลฯ ในชรา
และมรณะ หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความไม่เที่ยงในชราและ
มรณะหายใจออก ธรรมทั้งหลายด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาความไม่เที่ยง
หายใจเข้าหายใจออกปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ ธรรมปรากฏ ไม่ใช่สติ
สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย บุคคลพิจารณาธรรมเหล่านั้นด้วยสตินั้น ด้วย
ญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่ สติปัญญาญาณภาวนา คือ การ
พิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย.

คำว่า ย่อมพิจารณา ความว่า ย่อมพิจารณาธรรมเหล่านั้นอย่างไร ?
ฯลฯ ย่อมพิจารณาธรรมเหล่านั้นอย่างนี้.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนา ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ
สืลวิสุทธิ ด้วยอรรถว่าความเป็นผู้พิจารณาความไม่เที่ยง ระว่างลมหายใจเข้า
หายใจออก ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถ
ความเป็นผู้พิจารณาความไม่เที่ยงหายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้
ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่ และแห่ง
ตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๑๖] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความคลายกำหนด หายใจเข้า
ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความคลายกำหนดหายใจออก อย่างไร ?

บุคคลเห็นโทษในรูปแล้ว เป็นผู้เกิดฉันทะในความคลายกำหนดในรูป
น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นดี ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความคลาย
กำหนดในรูปหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความคลายกำหนด ในรูป
หายใจออก บุคคลเห็นโทษในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ใน
จักขุ ฯลฯ ในชราและมรณะ เป็นผู้เกิดฉันทะในความคลายกำหนด ในชรา
และมรณะ และมีจิตตั้งมั่นดี ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความคลายกำหนดใน
ชราและมรณะหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความคลายกำหนดในชรา
และมรณะหายใจออกธรรมทั้งหลายด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาความคลาย
กำหนดหายใจเข้าหายใจออก ปราภฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ ธรรมปราภฏ
ไม่ใช่สติ สติปราภฏด้วย เป็นตัวสติด้วย บุคคลย่อมพิจารณาธรรมเหล่านั้น
ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่ สติปัญญาภาวนา
คือ การพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย.

คำว่า **ย่อมพิจารณา** ความว่า ย่อมพิจารณาธรรมเหล่านั้นอย่างไร ?
ฯลฯ ย่อมพิจารณาธรรมเหล่านั้น อย่างนี้.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนา ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ
สืลวิสุทธิ ด้วยอรรถว่าความเป็นผู้พิจารณาความคลายกำหนด ระวังลมหายใจเข้า
ลมหายใจออก ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถ
ความเป็นผู้พิจารณาความคลายกำหนดหายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้
ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่ และแห่ง
ตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๑๘] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความดับหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความดับหายใจออก อย่างไร ?

บุคคลเห็นโทษในรูปแล้ว เป็นผู้เกิดฉันทะในความดับในรูป น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นดี ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความดับในรูป หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความดับในรูปหายใจออก เห็นโทษในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในภิกขุ ฯลฯ โนชราและมรณะแล้ว เป็นผู้เกิดฉันทะในความดับในชราและมรณะ น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นดี ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความดับในชราและมรณะหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความดับในชราและมรณะหายใจออก.

[๔๑๙] โทษในอวิชชาย่อมมีด้วยอาการเท่าไร อวิชชาย่อมดับด้วยอาการเท่าไร ? โทษในอวิชชาย่อมมีด้วยอาการ ๕ อวิชชาย่อมดับด้วยอาการ ๘.

โทษในอวิชชาย่อมมีด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ? โทษในอวิชชาย่อมมีด้วยอรรถว่าไม่เที่ยง ๑ ด้วยอรรถว่าเป็นทุกข์ ๑ ด้วยอรรถว่าเป็นอนัตตา ๑ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุให้เดือดร้อน ๑ ด้วยอรรถว่าแปรปรวน ๑ โทษในอวิชชาย่อมมีด้วยอาการ ๕ เหล่านี้.

อวิชชาย่อมดับไปด้วยอาการ ๘ เป็นไฉน ? อวิชชาย่อมดับด้วยนิทานดับ ๑ ด้วยสมุทัยดับ ๑ ด้วยชาติดับ ๑ ด้วยอาหารดับ ๑ ด้วยเหตุดับ ๑ ด้วยปัจจัยดับ ๑ ด้วยวิญญาณเกิดขึ้น ๑ ด้วยนิโรธปรากฏ ๑ อวิชชาย่อมดับด้วยอาการ ๘ เหล่านี้.

บุคคลเห็นโทษในอวิชชาด้วยอาการ ๕ เหล่านี้แล้ว เป็นผู้เกิดฉันทะในความดับแห่งอวิชชาด้วยอาการ ๘ เหล่านี้ น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิต

ตั้งมันดี ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความดับแห่งอวิชชาหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความดับแห่งอวิชชาหายใจออก.

[๔๒๐] โทษในสังขารย่อมมีด้วยอาการเท่าไร สังขารย่อมดับด้วยอาการเท่าไร ฯลฯ โทษในวิญญาณย่อมมีด้วยอาการเท่าไร วิญญาณย่อมดับด้วยอาการเท่าไร โทษในนามรูปย่อมมีด้วยอาการเท่าไร นามรูปย่อมดับด้วยอาการเท่าไร โทษในสพายตนะย่อมมีด้วยอาการเท่าไร สพายตนะย่อมดับด้วยอาการเท่าไร โทษในสัมผัสย่อมมีด้วยอาการเท่าไร สัมผัสย่อมดับด้วยอาการเท่าไร โทษในเวทนาย่อมมีด้วยอาการเท่าไร เวทนาย่อมดับด้วยอาการเท่าไร โทษในตัณหาย่อมมีด้วยอาการเท่าไร ตัณหาย่อมดับด้วยอาการเท่าไร โทษในอุปาทานย่อมมีด้วยอาการเท่าไร อุปาทานย่อมดับด้วยอาการเท่าไร โทษในภพย่อมมีด้วยอาการเท่าไร ภพย่อมดับด้วยอาการเท่าไร โทษในชาติย่อมมีด้วยอาการเท่าไร ชาติย่อมดับด้วยอาการเท่าไร โทษในชราและมรณะย่อมมีด้วยอาการเท่าไร ชราและมรณะย่อมดับด้วยอาการเท่าไร ? โทษในชราและมรณะย่อมมีด้วยอาการ ๕ ชราและมรณะย่อมดับด้วยอาการ ๘.

โทษในชราและมรณะย่อมมีด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ? โทษในชราและมรณะย่อมมีด้วยอรรถว่าไม่เที่ยง ๑ ด้วยอรรถว่าเป็นทุกข์ ๑ ด้วยอรรถว่าเป็นอนัตตา ๑ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุให้เดือดร้อน ๑ ด้วยอรรถว่าแปรปรวน ๑ โทษในชราและมรณะย่อมมีด้วยอาการ ๕ เหล่านี้.

ชราและมรณะย่อมดับด้วยอาการ ๘ เป็นไฉน ? ชราและมรณะย่อมดับด้วยนิทานดับ ๑ ด้วยสมุทัย ๑ ด้วยชาติดับ ๑ ด้วยภพดับ ๑ ด้วยเหตุดับ ๑ ด้วยปัจจัยดับ ๑ ด้วยญาณเกิด ๑ ด้วยนิโรธเกิดขึ้น ๑ ชรามรณะย่อมดับด้วยอาการ ๘ เหล่านี้.

บุคคลเห็นโทษด้วยชราและมรณะในอาการ ๕ เหล่านี้แล้ว เป็นผู้เกิด
ฉันทะในความดับแห่งชราและมรณะด้วยอาการ ๘ เหล่านี้ น้อมใจไปด้วย
ศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นดี ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความดับในชราและมรณะ
หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความดับในชราและมรณะหายใจออก
ธรรมทั้งหลายด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาความดับหายใจเข้าหายใจออก
ปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ ธรรมทั้งหลายปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏ
ด้วย เป็นตัวสติด้วย บุคคลย่อมพิจารณาธรรมเหล่านั้น ด้วยสติ นั้น ด้วยญาณ
นั้น เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัญญาภาวนา คือ การพิจารณา
ธรรมในธรรมทั้งหลาย.

คำว่า ย่อมพิจารณา ความว่า ย่อมพิจารณาธรรมเหล่านั้นอย่างไร ?
ฯลฯ ย่อมพิจารณาธรรมเหล่านั้นอย่างนี้.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนามี ๔ ฯลฯ ภาวนา ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ
ศีลวิสุทธิ ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาความดับ ระว่างลมหายใจเข้า
ลมหายใจออก ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความ
เป็นผู้พิจารณาความดับหายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ ย่อมยังอินทรีย์
ทั้งหลายให้ประชุมลง เพราะเหตุนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า และแทงตลอดธรรมอัน
มีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๒๑] บุคคลย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความสละคืนหายใจเข้า
ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความสละคืนหายใจออก อย่างไร ?

ความสละคืนมี ๒ อย่าง คือ ความสละคืนด้วยการบริจาต ๑ ความ
สละคืนด้วยความเล่นไป ๑ จิต (คิด) สละรูป เพราะฉะนั้นจึงเป็นความสละ
คืนด้วยการบริจาต จิตเล่นไปในนิพพานอันเป็นที่ดับรูป เพราะฉะนั้นจึงเป็น

ความสละคืนด้วยการแลกเปลี่ยน บุคคลย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความสละคืน
ในรูปหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความสละคืนในรูปหายใจออก จิต
(คิด) สละเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ
เพราะฉะนั้น จึงเป็นความสละคืนด้วยการบริจาคนั้น จิตแลกเปลี่ยนในนิพพานอันเป็น
ที่ดับชราและมรณะ เพราะฉะนั้นจึงเป็นความสละคืนด้วยการแลกเปลี่ยน บุคคล
ย่อมศึกษาว่า จักพิจารณาความสละคืนในชราและมรณะ หายใจเข้า ย่อม
ศึกษาว่า จักพิจารณาความสละคืนในชราและมรณะหายใจออกธรรมทั้งหลาย
ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาความสละคืนหายใจเข้าหายใจออก ปรากรุก
สติเป็นอนุปัตสนาญาณ ธรรมทั้งหลายปรากรุก ไม่ใช่สติ สติปรากรุกด้วย
เป็นตัวสติด้วย บุคคลย่อมพิจารณาธรรมเหล่านั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น
เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัญญาญาณภาวนา คือ การพิจารณาธรรม
ในธรรมทั้งหลาย.

คำว่า **ย่อมพิจารณา** ความว่า ย่อมพิจารณา ธรรมเหล่านั้นอย่างไร ?
ย่อมพิจารณาโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาโดยความเที่ยง ฯลฯ ย่อมสละคืน
ไม่ถื้อมัน เมื่อพิจารณาโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ ฯลฯ เมื่อ
สละคืน ย่อมสละความถื้อมันได้ ย่อมพิจารณาธรรมเหล่านั้นอย่างนี้.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ คือ ภาวนา ด้วยอรรถว่า ธรรม
ทั้งหลายอันเกิดในภวานานั้น ไม่ล่วงเกินกัน ฯลฯ ภาวนาด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ
ศีลวิสุทธิ ด้วยอรรถว่าความเป็นผู้พิจารณา ความสละคืนระว่างลมหายใจเข้าลม
หายใจออก จิตวิสุทธิ ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่านทัญญูวิสุทธิ ด้วยอรรถว่าเห็นความ
ตำรวมในศีลวิสุทธินั้น เป็นอธิศีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านในจิตวิสุทธินั้น เป็น
อธิจิตสิกขา ความเห็นในทัญญูวิสุทธินั้น เป็นอธิปัญญาสิกขา บุคคลเมื่อคำนึง

ถึงศึกษา ๑ประการนี้ศึกษาอยู่ เมื่อรู้ ศึกษาอยู่ ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาความสละคืนหายใจเข้า หายใจออก เวทนาปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาความสละคืนหายใจเข้าหายใจออก ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลาย ให้ประชุมลงย่อมรู้จักโคจร และแทงตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์ ย่อมยังผละทั้งหลายให้ประชุมลง ย่อมยังธรรมทั้งหลายให้ประชุมลง ย่อมยังมรรคให้ประชุมลง ย่อมยังธรรมทั้งหลายให้ประชุมลง ย่อมรู้จักโคจร และแทงตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

คำว่า ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลง ความว่า ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ประชุมลงอย่างไร ?

ย่อมยังสัทธินทรีย์ด้วยอรรถว่า น้อมใจเชื่อให้ประชุมลง ฯลฯ เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงกล่าวว่ และแทงตลอดธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์ อนุปัสสนา ญาณ ๘ อุปปุฏฐานานุสสติ ๘ สุตตันตคิกวัตถุ ในการพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย ๔ ญาณในความเป็นผู้ทำสติ ๓๒ นี้.

[๔๒๒] ญาณด้วยสามารถแห่งสมาธิ ๒๔ เป็นไฉน ?

ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว เป็นสมาธิ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถลมหายใจออกยาว เป็นสมาธิ ฯลฯ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้เปลื้องจิตหายใจเข้าหายใจออก เป็นสมาธิ ญาณด้วยสามารถของสมาธิ ๒๔ เหล่านี้.

ญาณด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา ๗๒ เป็นไฉน ?

วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาลมหายใจเข้ายาว โดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาลมหายใจเข้ายาว โดยความเป็นทุกข์
วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาลมหายใจเข้ายาว โดยความเป็นอนัตตา
วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาลมหายใจออกยาว โดยความเป็นของไม่เที่ยง
วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาลมหายใจออกยาว โดยความเป็นทุกข์ วิปัสสนา
ด้วยอรรถว่าพิจารณาลมหายใจออกยาว โดยความเป็นอนัตตา ฯลฯ วิปัสสนา
ด้วยอรรถว่าความเป็นผู้เปลื้องจิตพิจารณาลมหายใจเข้าหายใจออก โดยความ
เป็นของไม่เที่ยง วิปัสสนาด้วยอรรถว่าความเป็นผู้เปลื้องจิตพิจารณาลมหายใจเข้า
หายใจออก โดยความเป็นทุกข์ วิปัสสนาด้วยอรรถว่า ความเป็นผู้เปลื้องจิต
พิจารณาลมหายใจเข้าหายใจออก โดยความเป็นอนัตตา ญาณด้วยสามารถ
แห่งวิปัสสนา ๗๒ เหล่านี้.

นิพพิทาญาณ ๘ เป็นไฉน ? ญาณชื่อนิพพิทาญาณ เพราะอรรถ
ว่าเป็นเครื่องให้บุคคลผู้พิจารณาหายใจเข้า โดยความเป็นของไม่เที่ยง รู้เห็น
ตามความเป็นจริง เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องให้บุคคลผู้พิจารณาลมหายใจออก
โดยความเป็นของไม่เที่ยง รู้เห็นตามความเป็นจริง ฯลฯ ญาณชื่อนิพพิทา-
ญาณ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องให้บุคคลพิจารณาความสละคืนลมหายใจเข้า
รู้เห็นตามความเป็นจริง เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องให้บุคคลผู้พิจารณาความ
สละคืนลมหายใจออก รู้เห็นตามความเป็นจริง นิพพิทาญาณ ๘ เหล่านี้.

นิพพิทานุโลมญาณ ๘ เป็นไฉน ? ปัญญาในความเป็นผู้พิจารณา
ลมหายใจเข้า โดยความเป็นของไม่เที่ยง ปราภฏโดยความเป็นของน่ากลัว เป็น
นิพพิทานุโลมญาณ ปัญญาในความเป็นผู้พิจารณาลมหายใจออก โดยความเป็น
ของไม่เที่ยง ปราภฏโดยความเป็นของน่ากลัว เป็นนิพพิทานุโลมญาณ ฯลฯ
ปัญญาในความเป็นผู้พิจารณาสละคืนลมหายใจเข้าปราภฏ โดยความ

เป็นของน่ากลัว เป็นนิพพิทานุโลมญาณ ปัญญาในความเป็นผู้พิจารณาความ
สละคืนลมหายใจออกปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เป็นนิพพิทานุโลมญาณ
นิพพิทานุโลมญาณ ๘ เหล่านี้.

นิพพิทาปฏิปัสสัทธิญาณ ๘ เป็นไฉน ? ปัญญาในความเป็นผู้พิจารณา
ลมหายใจเข้าโดยความเป็นของไม่เที่ยง พิจารณาหาทางวางเฉยอยู่ เป็น
นิพพิทาปฏิปัสสัทธิญาณ ปัญญาในความเป็นผู้พิจารณาลมหายใจออกโดยความ
เป็นของไม่เที่ยง พิจารณาหาทางวางเฉยอยู่ เป็นนิพพิทาปฏิปัสสัทธิญาณ ฯลฯ
นิพพิทาปฏิปัสสัทธิญาณ ๘ เหล่านี้.

ญาณในวิมุตตिसุข ๒๑ เป็นไฉน ? ญาณในวิมุตตिसุขย่อมเกิดขึ้นเพราะ
ละเพราะตัดขาดซึ่งสักกายทิฏฐิด้วยโศคาปัตติมรรค...เพราะละ เพราะตัดขาด
ซึ่งวิจิจจนาด้วยโศคาปัตติมรรค...เพราะละ เพราะตัดขาดซึ่งสีลัพพตปรามาส
ทิฏฐานุสัย วิจิจจนาณุสัยด้วยโศคาปัตติมรรค...เพราะละ เพราะตัดขาดซึ่ง
กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบ ๆ
ด้วยสกทาคามิมรรค...เพราะละ เพราะตัดขาดซึ่งกามราคสังโยชน์ ปฏิฆ-
สังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียด ๆ ด้วยอนาคามิมรรค
ญาณในวิมุตตिसุขย่อมเกิดขึ้นเพราะละ เพราะตัดขาดซึ่งรูปราคะ อรูปราคะ มานะ
อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัย ด้วยอรหัตมรรค
ญาณในวิมุตตिसุข ๒๑ เหล่านี้ เมื่อบุคคลเจริญสมาธิอันสัมปยุตด้วยอานาปานสติ
อันมีวัตถุ ๑๖ ญาณ ๒๐๐ เหล่านี้ อันสัมปยุตด้วยสมาธิ ย่อมเกิดขึ้น.

จบอานาปานกถา

อานาปานสติกา ในมหาวรรค

๑. อรรถกถาคณนวาร

บัดนี้ ถึงลำดับที่จะพรรณานาคามที่ยังไม่เคยพรรณานา แห่งอานา-
ปานสติกาที่ท่านกล่าวไว้ในลำดับแห่งทิวฐิกถา.

จริงอยู่ อานาปานสติกา^๑ เป็นสมาธิภาวนาอันทำได้ง่ายเพื่อตรัสรู้
ตามความเป็นจริง แห่งโทษของทิวฐิกถา^๒ที่กล่าวไว้ดีแล้ว ในทิวฐิกถา แห่งจิต
บริสุทธิ์ด้วยดี ด้วยการชำระมลทินแห่งมิจฉาทิวฐิกถา. อนึ่ง ในสมาธิภาวนาทั้งปวง
อานาปานสติกา^๓ ท่านกล่าวไว้ในลำดับแห่งทิวฐิกถาว่าเป็นสมาธิภาวนาและ
เป็นประธาน เพราะตรัสรู้ตามความเป็นจริง แห่งจิตตั้งมั่นแล้วด้วยสมาธิ^๔นี้ ฌ
โพธิมูล ของพระสัมพันธัญญโพธิสัตว์ทั้งปวง.

พึงทราบวินิจฉัยในอานาปานสติกา^๕นั้นดังต่อไปนี้. บทว่า โสฬส-
วตถุ^๖ อานาปานสุตติสมาธิ^๗ ภาวยโต สมชิกานิ เทว ญาณสถานิ

อุป^๘ปช^๙ชน^{๑๐}ติ เมื่อพระโยคาวจรเจริญสมาธิอันปฏิสังยุตด้วยอานาปานสติ มี
วัตถุ ๑๖ ญาณ ๒๐๐ อันเนื่องมาแต่สมาธิย่อมเกิดขึ้น เป็นการยกขึ้นแสดง
จำนวนญาณ. บทมีอาทิว่า อภุจ^{๑๑} ปริปนุเต ญาณานิ ญาณในธรรมอัน
เป็นอันตราย ๘ เป็นการชี้แจงจำนวนญาณ. บทต้นว่า กตมานิ อภุจ^{๑๒} ปริปนุเต
ญาณานิ ญาณในธรรมอันเป็นอันตราย ๘ เป็นไฉน. บทสุดท้ายว่า อิมานิ
เอกวิสติ วิมุตติสุข ญาณานิ ญาณในวิมุตติสุข ๒๑ เหล่านี้ เป็นการชี้แจง
ความพิสดารของญาณทั้งปวง. พึงทราบการกำหนดบาลีก่อนอย่างนี้ว่า บทมี

อาทิวา โสฬสวัตถุ อานาปานสติสมาธิ ภาวยโต เมื่อพระโยคาวจร เจริญสมาธิอันปฏิสังขตด้วยอานาปานสติ มีวัตถุ ๑๖ เป็นบทรูปในที่สุด.

พึงทราบวินิจฉัยในการยกแสดงจำนวน ในการนับจำนวนว่า อานา-
ปานสติสมาธิ มีวัตถุ ๑๖ ก่อนดังต่อไปนี้. ชื่อว่า โสฬสวัตถุ เพราะมีวัตถุ
เป็นที่ตั้ง คือมีอารมณ์ ๑๖ ด้วยสามารถแห่งจุดกะ ละ ๔ เหล่านี้ คือ ลมหายใจ
ยาว สั้น กำหนดรู้กองลมทั้งปวง สงบกายสังขาร ชื่อว่า กายานุปัสสนาจุดกะ ๑
กำหนดรู้ปิติ สุข จิตสังขาร สงบจิตสังขาร ชื่อว่า เวทนานุปัสสนาจุดกะ ๑
กำหนดรู้จิต จิตยินดียิ่ง จิตตั้งมั่น จิตพ้น ชื่อว่า จิตตานุปัสสนาจุดกะ ๑
พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ความคลายกำหนด การดับทุกข์ การสละ ชื่อว่า
มัชฌานุปัสสนาจุดกะ ๑. อานาปานสติสมาธิ มีวัตถุ ๑๖ นั้น. ก็ในบทนี้
ลบลวิภัตติด้วยวิธีของสมาส.

บทว่า อานํ ได้แก่ ลมหายใจเข้าไปภายใน. บทว่า อปานํ ได้แก่
ลมหายใจออกในภายนอก. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวโดยตรงกันข้าม เพราะ
หายใจออกท่านกล่าวว่า อปานะ เพราะปราศจากการหายใจเข้า. แต่ในนิเทศ
ท่านกล่าวว่า อปาน เพราะเพ่งถึงทีฆะ น อักษร. เมื่อมีอานาปาน นั้น
ชื่อว่า อานาปานสติ. อานาปานสตินี้เป็นชื่อของสติกำหนดอัสสาสะ ปัสสาสะ
(ลมหายใจเข้าและหายใจออก) สมาธิประกอบด้วยอานาปานสติ หรือสมาธิ
ในอานาปานสติ ชื่อว่า อานาปานสติสมาธิ.

บทว่า ภาวยโต คือเจริญนิพเพชภาติ (ธรรมเป็นส่วนแห่งการ
แทงตลอด). บทว่า สมาธิกาณี อันเนื่องมาแต่สมาธิ คือ เป็นไปกับด้วย
ความยิ่ง ความว่า มีความยิ่งเกิน. ในบทว่า สมาธิกาณี นี้ ม อักษรเป็น
บทสนธิ. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า อธิกาณี. เมื่อเป็นอย่างนั้นก็ไ้

ความว่า ญาณ ๒๐๐ ด้วย ยิ่งด้วย. ข้อนั้นไม่ถูก เพราะญาณ ๒๐๐ เหล่านี้ก็จะเกินไป ๒๐.

บทว่า **ปริปนุเส ญาณานิ** ญาณในธรรมเป็นอันตราย คือญาณอันเป็นไป เพราะทำอันตรายให้เป็นอารมณ์. อนึ่ง ญาณในธรรมเป็นอุปการะในอุปกิเลส. บทว่า **โฆทาน ญาณานิ** ญาณในโฆทาน (ความฟ่องแผ้ว) คือ ชื่อว่า โฆทาน เพราะจิตฟ่องแผ้วบริสุทธิ์ด้วยญาณนั้น. ควรกล่าววว่า **โฆทานญาณานิ** ท่านกล่าววว่า **โฆทาน ญาณานิ** ญาณในโฆทานคุณในบทมีอาทิว่า **สุตมเย ญาณิ** ญาณในสุตมยปัญญา. ชื่อว่า **สตถการี** เพราะมีสติสัมปชัญญะทำ ญาณของผู้มีสติทำนั้น.

บทว่า **นิพพิทาญาณานิ** คือญาณอันเป็นนิพพิทา (เบื่อหน่าย). บทว่า **นิพพิทานุโลเม ญาณานิ** คือญาณเกื้อกูลนิพพิทา. ปาฐะว่า **นิพพิทานุโลมิญาณานิ** บ้าง. ความว่า ชื่อว่า **นิพพิทานุโลมิ** เพราะมีญาณเกื้อกูลแก่นิพพิทา. บทว่า **นิพพิทาปฏิบัติปสุตสุทธิญาณานิ** คือญาณในความสงบนิพพิทา. บทว่า **วิมุตตिसุเข ญาณานิ** คือญาณสัมปยุตด้วยวิมุตตिसุข.

ด้วยบทมีอาทิว่า **กตมานิ อฏฐ(๘)เป็นโฉน** ท่านแสดงถึงญาณร่วมกันในธรรมอันตรายและในธรรมเป็นอุปการะเหล่านั้น เพราะญาณในธรรมเป็นอันตราย และในธรรมเป็นอุปการะเป็นคู่ ตรงกันข้ามและเป็นเข้าสีกกัน. บทมีอาทิว่า **กามจจนุทเนกขมฺมา** มีความดังได้กล่าวแล้วในหนหลัง. อนึ่ง บทว่า **อุปการี** เป็นนปุงสกลิงค์ โดยเป็นลิงควิปลาต.

บทว่า **สพฺเพปิ อกุสลา ฐมฺมา** อกุศลธรรมแม้ทั้งปวง คืออกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหลือดังกล่าวแล้ว. อนึ่ง อกุศลธรรมทั้งปวงเป็นฝ่าย

แห่งการแทงตลอด. บทว่า **ปริปนุโล** และ**อุปการ** เป็นเอกวจนะ เพราะ
เพ่งถึงบทนั้น ๆ นั้นเอง. พระสารีบุตรเถระ ครั้นถามถึงญาณในธรรมเป็น
อันตราย และญาณในธรรมเป็นอุปการะนี้แล้ว ก็อารมณ์แห่งญาณเหล่านั้น
แล้วแสดงสรุปญาณอันมีญาณนั้นเป็นอารมณ์ว่า เป็นอันแก่ญาณเหล่านั้นด้วย
ธรรมเป็นปริปนละ และอุปการะเหล่านั้นแล้ว. แม้ในบทมีอาทิว่า ญาณใน
อุปกิเลสก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

จบอรรถกถาคณนวาร

๒. อรรถกถาโสฬสญาณนิเทศ

บทว่า **โสฬส** อากาเรหิ ด้วยอาการ ๑๖ เหล่านั้น คือด้วยส่วน
แห่งญาณ ๑๖ ดังได้กล่าวแล้วโดยเป็นฝ่ายทั้งสอง. บทว่า **อุทูปิตจิตต์ สมุท-**
ปิตจิตต์ จิตอันฟุ้งซ่านและจิตสงบระงับ ความว่า ในอุปจารภูมิ จิตสะสม
ไว้เบื้องบน สะสมไว้เบื้องบนโดยชอบ ทำการสะสมสูงขึ้น ๆ ทำการสะสม
สูงขึ้น ๆ โดยชอบ. ปาฐะว่า **อุทุชิต์ จิตต์ สมุชิต์** บ้าง. ความว่า จิตชนะ
เพราะความสูง หรือชนะด้วยญาณอันทำความสูง.

บทว่า **สมุทุชิต์** คือชนะเพราะความสูงเสมอ หรือชนะด้วยญาณ
อันทำความสูง เป็นอันปฏิเสธความไม่เสมอ ในบทนี้ว่า **สมา** เสมอ. ใน
ปาฐะนี้มีอุปสรรค ๒ ตัว คือ อุ. ทุ. ปาฐะว่า **อุรุชิต์ จิตต์ สมมารุชิต์**
บ้าง. แม้ในปาฐะนี้ก็มีความว่าชนะแล้วเหมือนกัน. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า
บทว่า **อุรุ อุรุ** นี้ เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น.

ในอรรถกถาวิไลปมสูตรท่านกล่าวความว่า **ตชชิต์** และ **สุตชชิต์** คือ คุกคามแล้ว คุกคามด้วยดีแล้ว . ความนั้นไม่สมควรในที่นี้. บทว่า **เอกตฺเต สนฺติภูจฺติ** ย่อมดำรงอยู่ในความเป็นธรรมอย่างเดียว คือ ย่อมตั้งอยู่ในความเป็นธรรมอย่างเดียวในอุปจารภูมิ โดยไม่มีความฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่าง ๆ.

ในบทนี้ว่า **นินฺยฺยานาวรณฺฏเจเน นีวรณา** ชื่อว่า นีวรณฺเพราะ อรรถว่าเป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก ท่านกล่าวว่า แม้ความไม่ยินดี แม้ อกุศลทั้งปวงก็ชื่อว่า นีวรณฺเพราะอรรถว่าเป็นเครื่องกั้น. บทว่า **นินฺยฺยานาวรณฺฏเจเน** ชื่อว่า นีวรณฺเพราะอรรถว่าเป็นเครื่องปิดทางมาแห่งธรรมเครื่อง นำออก. ปาฐะว่า **นินฺยฺยานาวรณฺฏเจเน** บ้าง. ความว่า ชื่อว่า นีวรณฺ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องห้ามธรรมเครื่องนำออก.

บทว่า **เนกขมฺมํ อริยานํ นินฺยฺยานํ** เนกขัมมะเป็นธรรมเครื่องนำ ออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย คือที่ตั้งแห่งมรรค ชื่อว่า เป็นธรรมเครื่องนำ ออกของพระอริยเจ้าทั้งหลายด้วยผลูปจาร เพราะเป็นเหตุแห่งอริยมรรค กล่าว คือเป็นธรรมเครื่องนำออกของพระอริยเจ้าทั้งหลาย. พระอริยเจ้าทั้งหลายย่อม นำออกคือเข้าถึงในขณะแห่งมรรค ด้วยผลูปจารนั้นเป็นเหตุ. ส่วนอาจารย์ บางพวกกล่าวว่า บทว่า **นินฺยฺยานํ** คือมรรค ข้อนั้นไม่ถูก เพราะในที่นี้ ท่านประสงค์เอาอุปจาร และเพราะไม่มีอาโลกสัญญาและกุศลธรรมทั้งปวงใน ขณะแห่งมรรค. บทว่า **นิวุตฺตตา** เพราะถูกอกุศลธรรมกั้นไว้คือปกปิดไว้. บทว่า **นปฺปชานาติ** ย่อมไม่รู้ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งบุคคล. บทว่า **วิสุทฺธิจิตฺตสฺส** ผู้มีจิตบริสุทธิ์ ได้แก่ ในอุปจารภูมินั่นเอง.

บทว่า **ขณิกสโมธานา** ความที่จิตตั้งมั่นเป็นไปชั่วขณะ ความว่า ชื่อว่า **ขณิกา** เพราะมีขณะ เพราะเกิดขึ้นในขณะจิต ในขณะจิต ได้แก่

อุปกิเลส การตั้งมั่น การประชุม การรวบรวมจิตเป็นไปชั่วขณะ ชื่อว่า **ขณิก-**
สโมธาน เพราะฉะนั้น จึงมีความที่จิตตั้งมั่นเป็นไปชั่วขณะ. ท่านอธิบายไว้
ว่า อุปกิเลสทั้งหลายเมื่อเกิด ย่อมเกิดด้วยการเกี่ยวเนื่องกันชั่วขณะ ด้วยการ
สืบต่อกันมาชั่วขณะ คือ ไม่เกิดด้วยอำนาจแห่งขณะจิตดวงหนึ่ง.

จบอรรถกถาโศฬสญาณนิเทศ

๓. อรรถกถาอุปกิเลสญาณนิเทศ

ปฐมฉักกะ (ฉักกะที่๑)

พึงทราบวินิจฉัยในปฐมฉักกะดังต่อไปนี้. บทว่า **อสุสาธาติมชฺฌ-**
ปริโยธานํ เบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดของลมหายใจเข้า คือ ปลายจมูก หรือ
นิมิตปาก เป็นเบื้องต้นของลมเข้าในภายใน หัวใจเป็นท่ามกลาง มีนาภีเป็น
ที่สุด. เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งลม
หายใจเข้านั้น จิตถึงความฟุ้งซ่านในภายใน โดยไปตามความต่างกันแห่งที่ตั้ง
จิตถึงความฟุ้งซ่านในภายในนั้น เป็นอันตรายแก่สมาธิ เพราะไม่ดำรงอยู่ใน
อารมณ์เดียว.

บทว่า **ปสุสาธาติมชฺฌปริโยธานํ** เบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดของ
ลมหายใจออก คือ สะคือเป็นเบื้องต้นของลมออกไปในภายนอก หัวใจเป็น
ท่ามกลาง ปลายจมูก นิมิตปาก หรืออากาศภายนอกเป็นที่สุด. ในที่นี้พึง
ทราบการประกอบโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า **อสุสาสปฏิกงฺขณา นิกฺขติ ตณฺหาจริยา** ความในใจ คือ ความปรารถนาลมหายใจเข้า การเที่ยวไปด้วยค้นหา ความว่า การกำหนดว่า ธรรมเนียมเนื่องด้วยลมจุกแล้วพอใจ คือปรารถนาลมหายใจเข้าอันหยาบและหยาบ ความเป็นไปด้วยค้นหา. เมื่อมีความเป็นไปแห่งค้นหา ชื่อว่า เป็นอันตรายแก่สมาธิ เพราะไม่ดำรงอยู่ในอารมณ์เดียว.

บทว่า **ปสุสาสปฏิกงฺขณา นิกฺขติ** ความปรารถนาความพอใจ ลมหายใจออก ความว่า ความพอใจคือความปรารถนาลมหายใจออก ซึ่งเป็นไปก่อนลมหายใจเข้า. บทที่เหลือพึงประกอบตามนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล. บทว่า **อสุสาเสนาภิตฺตุนฺนสุส** แห่งบุคคลผู้ถูกลมหายใจเข้าครอบงำ ความว่า เมื่อลมหายใจเข้ายาวเกินไป หรือสั้นเกินไป ถูกลมหายใจเข้าทำลายเบียดเบียน เพราะมีความลำบากแห่งกายและจิตอันมีลมหายใจเข้าเป็นมูล.

บทว่า **ปสุสาสปฏิลาภ มุจฺจนา** ความหลงในการได้ลมหายใจ ออก คือเพราะถูกลมหายใจเข้าบีบคั้น ผู้มีความสำคัญในความพอใจในลมหายใจออก ปรารถนาลมหายใจออก ยินดีในการได้ลมหายใจออกนั้น. แม้ในลมหายใจออกเป็นมูลก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาประพันธ์ที่ท่านกล่าว เพื่อพรรณนาตามความ ดังที่ได้กล่าวแล้วดังต่อไปนี้.

บทว่า **อนุจฺจนา** คือไปตาม. บทว่า **สติ** คือสติอันเป็นเหตุ ฟุ้งซ่านในภายในและภายนอก. ชื่อว่า **วิกฺเขโป**. เพราะจิตฟุ้งซ่านด้วยลมหายใจนั้น. ความฟุ้งซ่านในภายใน ชื่อว่า **อหฺมตฺตวิกฺเขโป**. ความปรารถนา ความฟุ้งซ่านในภายในนั้น ชื่อว่า **อหฺมตฺตวิกฺเขปาทฺตงฺขณา** ท่านอธิบายว่า ความปรารถนาลมหายใจเข้าอันฟุ้งซ่านในภายใน ด้วยการไม่มีใจชอบ. พึง

ทราบความปรารถนาความฟุ้งซ่านในภายนอกโดยนัยนี้เหมือนกัน. บทว่า **เยหิ** คือด้วยอุปกิเลสเหล่านี้. บทว่า **วิกมฺปมานสุส** ผู้หวั่นไหว คือผู้ฟุ้งซ่านถึงความฟุ้งซ่าน.

บทว่า **โน เจ จิตฺตํ วิมฺจจติ** ถ้าจิตไม่หลุดพ้น คือจิตไม่น้อมไปในอารมณ์อันเป็นอัสสาสปีสสาสะ และไม่หลุดพ้นจากธรรมเป็นข้าศึก. ฟังทราบการเชื่อม่า จิตไม่หลุดพ้น และให้ถึงความเชื่อต่อผู้อื่น. บทว่า **วิโมกฺขํ อปฺปชานนฺตา** ไม่รู้ชัดซึ่งวิโมกข์ คือผู้นั้นหรือผู้อื่นไม่รู้ชัดซึ่งวิโมกข์ อันเป็นความพอใจแห่งอารมณ์ และซึ่งวิโมกข์อันเป็นความพ้นจากธรรมเป็นข้าศึกอย่างนี้. บทว่า **ปรปฺตติยา** คือมีคนอื่นเป็นปัจจัย เชื่อคนอื่น ไม่มีญาณที่ประจักษ์แก่ตน เมื่อควรกล่าวว่า **ปรปฺจยิกา** ท่านกล่าว **ปรปฺตติยา**. ความอย่างเดียวกัน.

จบปฐมฉกฺกะ

ทุติยฉกฺกะ (ฉกฺกะที่ ๒)

ฟังทราบวินิจฉัยในทุติยฉกฺกะดังต่อไปนี้. บทว่า **นิมิตฺตํ** ที่สัมผัสแห่งลมหายใจเข้าและหายใจออก. เพราะอัสสาสปีสสาสะกระทบตั้งจุมกของผู้มีจุมกยาว กระทบริมฝีปากบนของผู้มีจุมกสั้น. ถ้าพระโยคาวจรนี้ค้ำนั่งถึงนิมิตนั้น จิตของพระโยคาวจรผู้ค้ำนั่งถึงนิมิตนั้น ย่อมกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจเข้า คือไม่ตั้งอยู่ได้. เมื่อจิตของพระโยคาวจรนั้นไม่ตั้งอยู่ ความกวัดแกว่งนั้นเป็นอันตรายของสมาธิ เพราะไม่มีสมาธิ. หากว่า ค้ำนั่งถึงอัสสาสะอย่างเดียว จิตของพระโยคาวจรนั้นย่อมนำมาซึ่งความฟุ้งซ่านด้วยการเข้าไปในกาย

ใน จิตไม่ตั้งอยู่ในนิมิต. เพราะฉะนั้น จิตย่อมกวัดแกว่งในนิมิต โดยนัยนี้พึงทำการประกอบแม่ในบทที่เหลือ. บทว่า **วิกมฺปติ** ในคาถาทั้งหลาย ได้แก่ ความฟุ้งซ่าน คือถึงความฟุ้งซ่าน.

จบตติยฉกฺกะ

ตติยฉกฺกะ (ฉกฺกะที่ ๓)

พึงทราบวินิจฉัยในตติยฉกฺกะดังต่อไปนี้. บทว่า **อดีตานุชวานํ จิตฺตํ** จิตที่เล่นไปตามอดีตารมณํ คือจิตที่ไปตามอัสสาสะ หรือปัสสาสะอันล่วงเลยที่สัมผัสไป.

บทว่า **วิกฺเขปานุปฺปิตํ** ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน คือไปตามด้วยความฟุ้งซ่าน หรือตกไป คือไปตามความฟุ้งซ่านเอง. บทว่า **อนาคตปฏิกฺกขณํ จิตฺตํ** จิตที่ปรารณานอนาคตารมณํ คือจิตที่ปรารณา คือหวังอัสสาสะหรือปัสสาสะอันยังไม่ถึงที่สัมผัส. บทว่า **วิกมฺปิตํ** หวั่นไหว คือหวั่นไหวด้วยความฟุ้งซ่านอันไม่ตั้งอยู่ในอัสสาสะและปัสสาสะนั้น. บทว่า **ลีนํ** จิตหดหู่ คือจิตที่อ้อมแอ้อมด้วยความเพียรอันย่อหย่อนเกินไปเป็นต้น. บทว่า **โกสฺสุชานุปฺปิตํ** จิตตกไปข้างฝ่ายเกียจคร้าน คือไปตามความเกียจคร้าน. บทว่า **อติปคฺคหฺตํ** จิตที่ประคองไว้จัด คือจิตที่มีความอุตสาหะจัดด้วยปรารภความเพียรจัด. บทว่า **อุทฺทจฺจานุปฺปิตํ** จิตตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน คือไปตามความฟุ้งซ่าน. บทว่า **อภินฺตํ** จิตที่น้อมเกินไป คือจิตที่น้อมไปยิ่ง คือติดอยู่ในวัตถุแห่งอัสสาสะทั้งหลาย. บทว่า **อปนฺตํ** จิตที่ไม่น้อมไป คือจิตกระทบในวัตถุแห่งความไม่ยินดี หรือจิตปราศจากวัตถุแห่งความยินดีนั้น หรือยังไม่ปราศจากไป ความว่า ไม่ปราศจากไปจากวัตถุนั้น. บทว่า **ราคานุปฺปิตํ**

จิตตกไปข้างฝ่ายความกำหนัด คือเมื่อพระโยคาวจรกำหนดไว้ในใจถึงอัสสาส-
ปัสสาสนิมิต ความกำหนัดตกไปในปิตีและสุข หรือในวัตถุที่รื่นเริง รำพัน
และการเล่นในก่อน. บทว่า พุยาปาทานุปลิตฺตํ จิตตกไปข้างฝ่ายพยาบาท
คือเมื่อพระโยคาวจรมีจิตไม่ยินดีในการกำหนดไว้ในใจ ความพยาบาทย่อมนตก
ไปตามอำนาจแห่งความโทมนัสที่เกิดขึ้นแล้ว หรือในอาฆาตวัตถุ (วัตถุแห่ง
ความอาฆาต) ที่ประพฤติมาในกาลก่อน.

บทว่า น สมာธิตฺติ ในคาถาทั้งหลาย ได้แก่ จิตไม่ตั้งมั่น. บทว่า
อธิจิตฺตํ อธิจิต คือสมาธิอันยิ่ง ท่านแสดงโดยจิตเป็นประธาน.

ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระสารีบุตรเถระครั้งแสดงอุปกิเลส ๑๘ ด้วย
น้กกะ ๓ แล้วบัดนี้ เมื่อจะแสดงถึงโทษแห่งอุปกิเลสเหล่านั้นโดยให้สำเร็จความ
เป็นอันตรรายแก่สมาธิ จึงกล่าวคาถามีอาทิว่า อสุสาธาติมชฺฌปริโยสานํ
ดังนี้อีก ความว่า เบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดแห่งลมหายใจเข้า.

ในบทเหล่านั้น บทว่า กาโยปี จิตฺตมุปี สารทฺธา จ โหนฺติ กาย
และจิตย่อมมีความปรารภ ความว่า แม้รูปกาย ด้วยอำนาจแห่งรูปอันมีความ
ฟุ้งซ่านเป็นสมุฏฐาน แม้จิตด้วยอำนาจแห่งความฟุ้งซ่านเป็นการสืบต่อ ย่อม
เป็นอันยุ่งยากด้วยความลำบากและมีความกระวนกระวาย โดยความอ่อนกว่า
นั้นก็ตื่นตื่นหวั่นไหว โดยความอ่อนกว่านั้นก็ดิ้นรนวุ่นวาย ย่อมมีความ
ยุ่งยาก มีกำลังบ้าง ปานกลางบ้าง อ่อนบ้าง. ท่านอธิบายว่า ไม่สามารถจะ
ไม่ให้ยุ่งยากได้.

บทว่า จิตฺตํ วิกรมปีตตฺตฺตาปี คือเพราะจิตหวั่นไหว. บทว่า ปริปฺลฺยุณา
อภาวิตา ในคาถาทั้งหลาย คือไม่เจริญเหมือนอย่างที่บำเพ็ญไว้. บทว่า
อญฺชโรโต คือหวั่นไหว. บทว่า ผนฺทโรโต ดิ้นรน คือหวั่นไหวอย่างอ่อน.

เพราะความที่นิวรรณ์ทั้งหลายในเบื้องต้นไม่มีลำดับ ท่านจึงแสดงด้วยอัจฉริย-
ปะ (ใกล้ที่สุด) ด้วยบทมีอาทิว่า ก็และด้วยนิวรรณ์ทั้งหลายเหล่านี้. แต่ใน
ที่นี่ เพราะนิวรรณ์ทั้งหลายมีลำดับในบทสรุป ท่านจึงแสดงเป็นปรัมมุข (ลับ
หลัง) ด้วยบทมีอาทิว่า ก็และด้วยนิวรรณ์ทั้งหลายเหล่านั้น.

จบอรรถกถาอุปกิเลสญาณนิกาย

๔. อรรถกถาโวทานญาณนิกาย

บทว่า โวทาน ญาณในโวทาน คือญาณบริสุทธิ.

บทว่า ตัม วิชยิตฺวา เว้นจิตนั้นเสีย พึงเชื่อมความว่า เว้นจิตเด่นไปตาม
อติคารมณ์ ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน ดังกล่าวไว้ในก่อนเสีย. บทว่า เอกภูฏาเน
สมาทหติ ย่อมตั้งมั่นจิตไว้ในฐานะหนึ่ง คือ ตั้งมั่นไว้เสมอในที่สัมผัสแห่ง
อัสสาสะและปีสสาสะ. บทว่า ตตฺถ เหว อธิโมกฺเขติ น้อมจิตไปในฐานะนั้นแล
เมื่อท่านกล่าวว่า เอกภูฏาเน ในฐานะหนึ่ง พระโยคาวจรย่อมทำความตกลง
ในที่สัมผัสแห่งอัสสาสะและปีสสาสะ.

บทว่า ปคฺคณฺหิตฺวา ประคองจิตไว้แล้ว คือ ประคองจิตไว้ด้วย
เจริญธรรมวิยสัมโพชฌงค์และปีติสัมโพชฌงค์. บทว่า วินิคฺคณฺหิตฺวา
ข่มจิตนั้นเสีย คือ ข่มจิตไว้ด้วยการเจริญปีติสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์
และอุเบกขาสัมโพชฌงค์. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ประคองจิตไว้ด้วย
สตินทรีย์และวิริยินทรีย์ ข่มจิตไว้ด้วยสตินทรีย์และสมาชินทรีย์.

บทว่า **สมุปชาโน หุตฺวา** พระโยคาวจรรู้ทันจิตนั้น คือรู้ทันด้วย
อสุภภาวนาเป็นต้น อีกอย่างหนึ่งรู้ทันด้วยเมตตากาวนาเป็นต้น ฟังทราบความ
เชื่อว่า พระโยคาวจรย่อมละระคายบาทที่จิตตกตามไป. ความว่า เมื่อรู้ทันว่า
จิตนั้นเป็นเช่นนี้ ย่อมละระคายบาทโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อจิตนั้น. บทว่า
ปริสุทฺถ ปริสุทฺถคือไม่มีอุปกิเลส. บทว่า **ปริโยทาค** ขาวผ่อง คือ ประภัสสร.
บทว่า **เอกตฺตคต** โหติ จิตถึงความเป็นธรรมอย่างเดียว คือ เมื่อพระโยคาวจร
ถึงความวิเศษนั้น ๆ จิตนั้น ๆ ก็ย่อมถึงความเป็นธรรมอย่างเดียว.

บทว่า **กตฺเม เต เอกตฺตา** ความเป็นธรรมอย่างเดียวเหล่านั้น
เป็นใจน. พระสารีบุตรเถระ เมื่อถามความเป็นธรรมอย่างเดียว แม้ประกอบ
และยังไม่ประกอบ ย่อมถามทำรวมกัน. บทว่า **ทานโวสุตฺตคฺคฺกุญฺจานกตฺต**
ความเป็นธรรมอย่างเดียวในความปรากฏแห่งการบริจาคตาน คือ การบริจาค
การสละทานอันเป็นทานวัตถุ ชื่อว่า **ทานุปสฺสคฺโค** ได้แก่ เจตนาบริจาคตาน
วัตถุ. การเข้าไปตั้งความปรากฏแห่งทานนั้นด้วยทำให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่า
ทานุปสฺสคฺคฺกุญฺจาน ความปรากฏแห่งการบริจาคตาน. อีกอย่างหนึ่งความเป็น
ธรรมอย่างเดียว ในความปรากฏแห่งการบริจาคตาน ชื่อว่า **ทานุปสฺสคฺคฺกุญ-**
จานกตฺต. ปาฐะว่า **ทานโวสุตฺตคฺคฺกุญฺจานกตฺต** ดีกว่า ความอย่างเดียวกัน.

ด้วยบทนี้ท่านกล่าวจากานุสติสมาธิด้วยการยกบทขึ้น. อนึ่ง แม้ท่าน
กล่าวจากานุสติสมาธินั้น ด้วยการยกบทที่เป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งความเป็นธรรม
อย่างเดียวกัน แม้ ๓ อย่างนอกนี้ เพราะฉะนั้น อาจารย์พวกหนึ่งจึงกล่าว
ไว้ในที่นี้ว่า ท่านชี้แจงไว้แล้วดังนี้. จริงอยู่ แม้นางวิสาขมหาอุบาสิกาที่ยัง
กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่จำพรรษาในทิศทั้งหลาย
ในศาสนาจักมาสู่กรุงสาวัตถี เพื่อเฝ้าพระมีพระภาคเจ้า ครั้นเฝ้าพระผู้มี-

พระภาคเจ้าแล้วจักทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุชื่อมรณภาพแล้ว ภิกษุนั้นจักมีคติอย่างไร อภิสังขารายกจักเป็นอย่างไรดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จักทรงพยากรณ์ถึงคติและสังขารายกนั้นในโศคาปัตติผลก็ดี ในสกคาทามิผลก็ดี ในอนาคามิผลก็ดี ในอรหัตผลก็ดี. ข้าพเจ้าเข้าไปหาภิกษุเหล่านั้นแล้วจักถามว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าทั้งหลาย พระคุณเจ้ารูปนั้นเคยมากรุงสาวัตถีหรือหนอ. หากภิกษุทั้งหลายจักกล่าวแก่ข้าพเจ้าว่า ภิกษุรูปนั้นเคยมากรุงสาวัตถี. ข้าพเจ้า จักตัดสินใจถวายวัสตสิกสาฎก อาคันตุกภัตร คมิกภัตร คิลานภัตร คิลานุปัจฉฐากภัตร คิลานเภตซ์ หรือธูยาคุ (ข้าวยาคุเป็นประจำ) ให้พระคุณเจ้ารูปนั้น บริโภคโดยไม่ต้องสงสัย เมื่อข้าพเจ้าระลึกถึงดังนั้น จักเกิดความปราโมทย์ เมื่อปราโมทย์แล้วจักเกิดปีติ เมื่อมีใจปีติ กายจักสงบ เมื่อกายสงบจักเสวยสุข เมื่อมีสุข จิตจักตั้งมั่น อินทรีย์ภาวนา พลภาวนา โพชฌงค์ภาวนา นั้นจักมี แก่ข้าพเจ้า. อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบว่าเป็นธรรมอย่างเดียวกันทั้งหลาย ท่านกล่าวถึงธรรมที่หนึ่งด้วยอุปะจาสมาธิ ธรรมที่สองด้วยอัปปนาสมาธิ ธรรมที่สามด้วยวิปีสสนาสมาธิ ธรรมที่สี่ด้วยมรรคและผล. นิमितแห่งสมณะ ชื่อว่าสมณนิमित. ลักษณะอันเป็นความเสื่อมความทำลาย ชื่อว่า วยลักษณะ. บทว่า นิโรโธ คือนิพพาน. บทที่เหลือ ฟังประกอบตามนัยที่กล่าวแล้วใน ๓ บทเหล่านี้. บทว่า จาคธมฺมุตฺตานํ ของบุคคลผู้น้อมใจไปในจาคะ คือ น้อมไปในทาน. บทว่า อธิจิตฺตํ ได้แก่ สมาธิอันเป็นบทแห่งวิปีสสนา. บทว่า วิปฺสฺสกาณํ ของบุคคลผู้เจริญวิปีสสนาทั้งหลาย คือ ของผู้เห็นแจ้ง ตั้งขารด้วยอนุปีสสนา ๓ ตั้งแต่กังคานุปีสสนา (พิจารณาเห็นความดับสังขาร). บทว่า อริยปฺกุคฺคานํ คือพระอริยบุคคล ๘. ความเป็นธรรมอย่างเดียวกัน ๓ มีธรรมที่ ๒ เป็นต้น ย่อมประกอบด้วยอานาปานสติ และด้วยกรรมฐาน ที่เหลือ. บทว่า จตฺตฺหิ จาเนหิ คือด้วยเหตุทั้งหลาย ๔. บทที่ยกขึ้นว่า

จิตถึงความเป็นธรรมอย่างเดียว เป็นจิตแล่นไปสู่ปฏิบัติวิสุทธิ เป็นจิตเจริญ
งอกงามด้วยอุเบกขา และเป็นจิตร่าเริงด้วยญาณดังนี้ด้วยอำนาจแห่งสมาธิ-
วิปัสสนามรรคและผล. บทขยายความอันเป็นเบื้องต้นแห่งคำถามเพราะใครจะ
ทำเพื่อความพิสดารแห่งบทที่ยกขึ้นเหล่านั้นมีอาทิว่า อะไรเป็นเบื้องต้นแห่ง
ปฐมฌาน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปฏิบัติวิสุทธิปสนุญฺเจว** ย่อมเป็นจิต
ที่มีปฏิบัติวิสุทธิผ่องใส คือปฏิบัติทานั่นเองชื่อว่า วิสุทธิ เพราะชำระมลทิน
คือนิวรณ์ จิตแล่นไป คือ เข้าไปสู่ปฏิบัติวิสุทธินั้น. บทว่า **อุเบกขานุ-**
รหิตญฺจ คือ เจริญงอกงามด้วยอุเบกขา คือความเป็นกลางนั้น. บทว่า
ญาณน จ สมฺปหฺลิตํ ร่าเริงด้วยญาณ คือ ร่าเริง ผ่องแผ้ว บริสุทธิ
ด้วยญาณอันขาวผ่อง. อาจารย์พวกหนึ่งพรรณนาไว้ว่าอย่างนี้ว่า อุปจาระพร้อม
ด้วยการสะสม ชื่อว่า ปฏิบัติวิสุทธิ อธิบายชื่อว่า การเจริญงอกงามด้วย
อุเบกขา ปัจจเวกขณะชื่อว่า ความร่าเริง.

อนึ่ง เพราะท่านกล่าวบทมีอาทิว่า จิตถึงความเป็นธรรมอย่างเดียว
เป็นจิตแล่นไปสู่ปฏิบัติวิสุทธิ ฉะนั้นพึงทราบปฏิบัติวิสุทธิด้วยการมาแห่ง
อัปนาภายใน การเจริญงอกงามด้วยอุเบกขาด้วยกิจแห่งอุเบกขา คือ ความ
เป็นกลางนั้น การร่าเริงด้วยการสำเร็จกิจแห่งญาณอันขาวผ่องด้วยสำเร็จความ
ไม่ล่วงไปแห่งธรรมทั้งหลาย. เป็นอย่างไร เพราะจิตย่อมบริสุทธิ์จากหมู่กิเลส
คือ นิวรณ์อันเป็นอันตรายแก่ฌานนั้นในวาระที่อัปนาเกิด. เพราะจิตบริสุทธิ์
จิตปราศจากเครื่องกีดกันย่อมดำเนินไปสู่สมณนิมิตอันเป็นท่ามกลาง สมาธิคือ
อัปนาไปเสมอชื่อว่าสมณนิมิต อันเป็นท่ามกลาง.

แต่ปฐมจิต (จิตดวงก่อน) ในลำดับแห่งอัปนาสมาธินั้นเข้าถึงความ
เป็นของแท้โดยนัยแห่งความปรวนแปรสันตติอย่างเดียว ชื่อว่าย่อมดำเนินสู่

สมณนิมิตอันเป็นท่ามกลาง เพราะดำเนินไปอย่างนี้ จิตจึงชื่อว่าเล่นไปในสมณนิมิตนั้นโดยเข้าถึงความเป็นของแท้.

พึงทราบปฏิบัติทวิสุทธิ อันสำเร็จอาการมีอยู่ในปุริมจิตอย่างนี้ก่อนด้วยอำนาจแห่งการมาในขณะที่ปฐมฌานเกิดนั่นเอง. อนึ่ง เมื่อจิตบริสุทธิ์แล้วไม่ทำความขวนขวายในการชำระจิต เพราะไม่มีสิ่งที่ควรชำระอีก ชื่อว่าจิตหมดจดวางเฉยอยู่. เมื่อดำเนินสู่สมณะด้วยการเข้าถึงความเป็นสมณะแล้วไม่ทำความขวนขวายในการสมาทานอีก ชื่อว่า จิตดำเนินสู่สมณะวางเฉยอยู่. เพราะดำเนินสู่สมณะเมื่อจิตละความเกี่ยวข้องด้วยกิเลสแล้วปรากฏด้วยความเป็นธรรมอย่างเดียว ไม่ทำความขวนขวายในการปรากฏแห่งความเป็นธรรมอย่างเดียวยก ชื่อว่า จิตมีความปรากฏในความเป็นธรรมอย่างเดียวยางเฉยอยู่. พึงทราบความพอกพูนอุเบกขาด้วยอำนาจกิจของความวางเฉยเป็นกลางนั้น.

ธรรมเทียมคู่ คือ สมานธิและปัญญาเหล่าใดเกิดแล้วในจิตนั้น อันพอกพูนด้วยอุเบกขาอย่างนี้ เมื่อยังไม่ล่วงเกินซึ่งกันและกัน ได้เป็นไปแล้ว. อินทรีย์มีสี่อินทรีย์เป็นต้นเหล่าใด มีรสอันเดียวกันด้วยรสคือวิมุตติเพราะพ้นจากกิเลสต่าง ๆ เป็นไปแล้ว พระโยคาวจรนั้นนำความเพียงใด อันเข้าถึงวิมุตตินั้น สมควรแก่ความเป็นรสเดียวด้วยความไม่เป็นไป แห่งอินทรีย์เหล่านั้น. การเสพอศเป็นไปแล้วในขณะที่ของพระโยคาวจรนั้น อาการเหล่านั้นแม้ทั้งหมด เพราะเห็นโทษและอนิสงสันนั้น ๆ ในความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วด้วยญาณแล้วสำเร็จเพราะเป็นจิตว่างเป็นจิตผ่องใส ฉะนั้นพึงทราบว่า ความว่างด้วยอำนาจแห่งความสำเร็จกิจ แห่งญาณอันวางผ่องด้วยสำเร็จความไม่ล่วงเกินกันเป็นต้นแห่งธรรมทั้งหลาย ท่านอธิบายไว้ดังนี้แล.

ในบทนั้นมีความดังนี้ เพราะญาณปรากฏด้วยสามารถแห่งอุเบกขา สมดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า จิตระคองไว้แล้วอย่างนั้น ย่อมวางเฉย ด้วยดี ปัญญาไตรปิฎกมีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งปัญญาด้วยอำนาจแห่งอุเบกขา จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสต่างๆ ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา ปัญญาไตรปิฎกมีประมาณ ยิ่ง ด้วยสามารถแห่งปัญญา ด้วยอำนาจแห่งความหลุดพ้น ธรรมเหล่านั้น ย่อมมีกิจเป็นอันเดียวกัน เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติหลุดพ้นแล้ว ปัญญา- ไตรปิฎกมีประมาณยิ่ง ด้วยสามารถแห่งปัญญา ด้วยอำนาจแห่งภาวนา เพราะ อรรถว่าเป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ความร่าเริง อันเป็นกิจของญาณเป็นที่สุด.

บทมีอาทิว่า **เอวัติวตคตฺตํ** จิตอันถึงความเป็นไป ๓ ประการ เป็นคำสรรเสริญจิตนั้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า **เอวัติวตคตฺตํ** ได้แก่ จิต ถึงความเป็นไป ๓ อย่างด้วยสามารถแห่งความแล่นไปสู่ปฏิบัติทางวิสุทธิ ความ พอกพูนอุเบกขาและความร่าเริงด้วยญาณ. บทว่า **วิตกฺกสมฺปนฺนํ** เป็นจิต ถึงพร้อมด้วยวิตก คือ ถึงความเป็นจิตงามด้วยวิตก เพราะปราศจากความ กำเริบแห่งกิเลส.

บทว่า **จิตฺตสฺส อธิชฺฐานสมฺปนฺนํ** ถึงพร้อมด้วยการอธิชฐาน แห่งจิต คือ จิตสมบูรณ์ไม่ย่อหย่อนด้วยการอธิชฐาน กล่าวคือเป็นไปตามลำดับ แห่งจิตในอารมณ์นั้นนั่นเอง ความเป็นไปแห่งฌานชื่อว่าอธิชฐาน ในเพราะ ความชำนาญแห่งอธิชฐาน นั้นใด แม้ในที่นี้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ก็ ชื่อว่า อธิชฐานจิตย่อมควร ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ จิตย่อมตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว เท่านั้น แต่เพราะกล่าวว่า **สมาธิสมฺปนฺนํ** ถึงพร้อมด้วยสมาธิไว้ต่างหาก จึงควรถือเอาตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล. อีกอย่างหนึ่ง เพราะสงเคราะห์สมาธิ

เข้าไปในองค์ฌาน จึงกล่าวว่า **จิตตสุต อธิฐานสมุปนฺน** ด้วยสามารถ
แห่งหมวด ๕ ขององค์ฌาน. บทว่า **สมาธิสมุปนฺน** ท่านกล่าวด้วยสามารถ
แห่งหมวด ๕ ของอินทรีย์ เพราะสงเคราะห์สมาธิเข้าไปในอินทรีย์.

แต่ในทุตติยฌานเป็นต้น ท่านละบทที่ยังไม่ได้แล้วกล่าวว่า **ปีติสม-**
ปนฺน ถึงพร้อมด้วยปีติ ด้วยสามารถแห่งการได้.

ในมหาวิปัสสนา ๑๘ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น วิตกเป็นต้นต้น บริบูรณ์
แล้วเพราะมหาวิปัสสนาเหล่านั้นเป็นกามาวจร. อนึ่ง เพราะในมหาวิปัสสนาเหล่า
นั้นไม่มีอุปปนา จึงควรประกอบปฏิบัติวิสุทธิเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งสมาธิ
ชั่วขณะ. ท่านกล่าววิตกเป็นต้นบริบูรณ์ ด้วยสามารถการได้เพราะได้วิตกเป็นต้น
ด้วยปฐมฌานิก (ผู้ได้ปฐมฌาน) ในมรรค ๔ เพราะวิตกเป็นต้นในมรรค
มีผู้ได้ทุตติยฌานเป็นต้น ย่อมเสื่อมลงในฌานทั้งหลาย.

ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น เป็นอันท่านแสดงโฆทานญาณ (ญาณบริสุทธิ์)
๑๓ โดยพิสดาร. แสดงอย่างไร ท่านแสดงญาณ ๑๓ เหล่านี้ก็คือ ญาณทั้งหลาย
๖ สัมปยุตด้วยการตั้งมั่นในที่เดียวกัน ด้วยการน้อมไปในความตั้งมั่นนั่นเอง
ด้วยการละความเกียจคร้าน ด้วยการละความฟุ้งซ่าน ด้วยการละราคะ ด้วย
การละพยาบาท ญาณ ๔ สัมปยุต ด้วยความเป็นธรรมอย่างเดียว ๔ ญาณ ๓
สัมปยุตด้วยปฏิบัติวิสุทธิ การพอกพูนอุเบกขาและความร่าเริง.

แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงความสำเร็จแห่ง
ญาณเหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งการเจริญอานาปานสติสมาธิ ไม่สรุปญาณ
เหล่านั้น แล้วแสดงวิธีเจริญอานาปานสติสมาธิ อันเป็นเบื้องต้นแห่งการท้วง
โดยนัยมีอาทิว่า **นิมิต्तํ อสุตาตปสุตาตา นิมิตตมอัสสาสปีสสาสะ** แล้ว
แสดงสรุปญาณในที่สุด. นิมิตในญาณนั้นท่านกล่าวไว้แล้ว.

บทว่า **อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส** คือ ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว. ในบทนี้ **ม** อักษรเป็นบทสนธิ. ปาฐะว่า **อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส** บ้าง ความว่า ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว. บทว่า **ตโย ชมฺเม** ธรรม ๓ ประการ คือ ธรรม ๓ ประการมีนิमितเป็นต้น. บทว่า **ภาวนา** ได้แก่ อานาปานสติสมาธิภาวนา. บทว่า **ถล** อย่างไร เป็นคำถามใครจะกล่าวความแห่งคาถาแก้ ดังกล่าวแล้วในลำดับแห่งคาถาท้วงดังกล่าวแล้วครั้งแรก. บทว่า **น จิเม** ตัดบทเป็น **น จ อิเม** ปาฐะว่า **น จ เม** ดังนี้บ้าง. ปาฐะนั้น เป็นปาฐะกำหนดบท.

พึงประกอบ **ถล** ศัพท์ด้วยบทแม่ที่เหลือ ๕ อย่างนี้ว่า **ถล น จ อวิตฺตา โหนฺติ ถล น จ จิตฺตํ วิกุเขปํ คจฺจติ** เป็นธรรมไม่ปรากฏ ก็หาไม่ได้อย่างไร และจิตไม่ถึงความฟุ้งซ่านอย่างไร. บทว่า **ปธานญฺจ** **ปญฺญาติ** จิตปรากฏเป็นประธาน คือ ความเพียรปรารภการเจริญอานาปานสติสมาธิปรากฏ เพราะว่ามีวิริยะท่านกล่าวว่า **ปธาน** เพราะเป็นเหตุเริ่มตั้ง. บทว่า **ปโยคญฺจ** **สาเชติ** จิตให้ประโยชน์สำเร็จ คือ พระโยคาวจร ยังฉานนั้นนิर्वณให้สำเร็จ เพราะว่า ฉานท่านกล่าวว่า **ปโยค** เพราะประกอบด้วยการข่มนิर्वณ. บทว่า **วิเสสมชฺคจฺจติ** บรรลุผลพิเศษ คือ ได้มรรค อันทำการละสังโยชน์ เพราะว่า มรรคท่านกล่าวว่า **วิเสส** เพราะเป็นอันิสงส์แห่งสมณะและวิปัสสนา. อนึ่ง เพราะมรรคเป็นประธานแห่งความพิเศษ จึงไม่ทำการสะสมด้วยการทำ.

บัดนี้ พระสตรีนุตรเถระยังความที่ถามนั้นให้สำเร็จด้วยอุปมา จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **เสยฺยถาปี รุกฺโข** เปรียบเหมือนต้นไม้ ดังนี้.

บทนั้นมีความดังต่อไปนี้. เปรียบเหมือนต้นไม้ที่เขาทำพื้นที่ให้เรียบ
เหมาะที่จะทำงานเพื่อเลื่อยด้วยเลื่อย เพื่อไม่ให้หักลงไปมา ในเวลาเอามีดถาก
และผ่า. บทว่า กกเจณ คือเลื่อยด้วยมือ. บทว่า อาคเต คือฟันเลื่อยที่
เลื่อยต้นไม้มาใกล้ตน. บทว่า คเต คือฟันเลื่อยที่เลื่อยต้นไม้ไปส่วนอื่น. วา
ศัพท์เป็นสมุจจัตตะ ลงในอรรธรวรรณ. บทว่า น อวิตตา โหนติ
ไม่ปรากฏก็หามิได้ คือ ฟันเลื่อยแม้ทั้งหมดที่บุรุษเลื่อยต้นไม้ แม้ไม่ถึงที่มองดู
ก็ย่อมปรากฏ เพราะไม่ใส่ใจถึงฟันเลื่อยที่มาหรือที่ไป. บทว่า ปธานัม เป็น
ประธาน คือความเพียรในการตัดต้นไม้. บทว่า ปโยคัม ปะโยค คือ
กิริยาที่ตัดต้นไม้. บทว่า วเสสมริคจจติ ถึงความวิเศษไม่มีด้วยอุปมา.

บทว่า อุปนิพยุชญา นิमित्तัม ความเนื่องกันเป็นนิमित คือปลาย
จมูกก็ดี ริมฝีปากก็ดี เป็นนิमित คือ เป็นเหตุแห่งสติอันเนื่องกัน. สติชื่อว่า
อุปนิพยุชญา เพราะเป็นเครื่องผูกจิตไว้ในอารมณ์. บทว่า นาสิกคุเควา คือ
ผู้มีจมูกยาวตั้งสติไว้ที่ปลายจมูก. บทว่า มุขนิमितเต วา คือผู้มีจมูกสั้นตั้งสติ
ไว้ที่ริมฝีปากบน เพราะริมฝีปากบนเป็นนิमितแห่งสติที่ปาก เพราะฉะนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า มุขนิमित्तัม ริมฝีปาก. บทว่า อาคเต คือลมอัสสาสะ
ปีสสาสะที่มาในภายในจากที่สัมผัส. บทว่า คเต คือลมอัสสาสะปีสสาสะที่ไป
ภายนอกจากที่สัมผัส. บทว่า น อวิตตา โหนติ ลมอัสสาสะปีสสาสะไม่
ปรากฏก็หามิได้ คือ ลมอัสสาสะปีสสาสะแม้ทั้งหมดเหล่านั้น ยังไม่ถึงที่สัมผัส
ก็ย่อมปรากฏ. เพราะไม่ใส่ใจถึงการมาการไปของลมอัสสาสะปีสสาสะ. บทว่า
กมฺมณีนํ โหติ ย่อมควรแก่การงาน คือ ทั้งกาย ทั้งจิต ย่อมควรแก่การงาน
เหมาะแก่ภาวนากรรม สมควรแก่ภาวนากรรม. ความเพียรนี้ชื่อว่า ปธาน
เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวถึงเหตุด้วยผล.

บทว่า **อุปกิเลส** **ปหีนุติ** ภิกษุผู้ปรารภความเพียรข่มละ
อุปกิเลสได้ คือละนิวรณ์ได้ด้วยการข่มไว้. บทว่า **วิตุกา** **วุปสมนุติ** วิตก
ข่มสงบไป คือ วิตกไม่ตั้งมั่นแล้ว เทียบไปในอารมณ์ต่าง ๆ ข่มถึงความสงบ
ภิกษุปรารภความเพียรละอุปกิเลสได้ด้วยฉานใจ วิตกทั้งหลายข่มสงบด้วย
ฉานนั้น. บทว่า **อัย** **ปโยโค** ท่านทำเป็นปฏิลิงค์เพราะเพ่งถึงประโยชน์.
บทว่า **สญฺโฆชนานิ** **ปหีนุติ** ภิกษุผู้ปรารภความเพียรข่มละสังโยชน์ได้
คือ ละสังโยชน์อันมรรคนั้น ๆ ทำลายด้วยสมุจเฉทปหาน. บทว่า **อนุสยา**
พฺยาสนุติ อนุสยข่มถึงความพินาศ คือ เพราะอนุสยที่ละได้แล้วไม่เกิดขึ้นอีก
จึงชื่อว่า **พฺยनुตา** เพราะมีเกิดหรือเสื่อมปราศจากไปแล้ว. ชื่อว่า **พฺยनुติ**
โหนติ เพราะไม่เสื่อมมาก่อน ข่อมมาเสื่อม ความว่า พินาศ. เพื่อแสดงว่า
การละสังโยชน์ข่มมิได้ด้วยการละอนุสย มิใช่ด้วยอย่างอื่น ท่านจึงกล่าวถึง
การละอนุสย. ความว่า ละสังโยชน์ได้ด้วยมรรคใด อนุสยข่มพินาศไปด้วย
มรรคนั้น นี้เป็นความพิเศษ.

ในจุดกะที่ ๔ ท่านกล่าวถึงอริยมรรคไว้ในที่นี้ เพราะเมื่ออริยมรรค
ท่านก็ได้ชี้แจงไว้แล้ว แม้เมื่อไม่กล่าวถึงความไม่มีอารมณ์เป็นสองแห่งจิต
ดวงเดียว เพราะสำเร็จแล้วท่านจึงไม่แก้จิตดวงนั้นแล้วสรุปว่า ธรรม ๓ อย่าง
เหล่านั้นไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียวอย่างนี้.

บัดนี้ พระสารีบุตรระเมื่อจะสรรเสริญพระโยคาวจร ผู้สำเร็จภาวนา
นั้นจึงกล่าวคาถาว่า **อานาปานสูตติ** **ยสุส** แล้วกล่าวนิเทศแห่งคานั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในบทนั้นดังต่อไปนี้ ภิกษุใดเจริญอานาปานสติให้
บริบูรณ์ดีแล้ว อบรมแล้วตามลำดับ ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ภิกษุ
นั้นข่อมทำโลกนี้ให้สว่างไสว เหมือนอะไร เหมือนพระจันทร์พ้นแล้วจาก

หมอกจะนั่น. ฟังทราชมความเชื่อมด้วยคาถาว่า พระโยคาวจรนั้น ยังโลกมี
ชั้นโลกเป็นต้นนี้ ให้สว่างไสว เหมือนพระจันทร์พ้นแล้ว จากหมอกเป็นต้น
ยังโอกาสโลกนี้ให้สว่างไสวจะนั่น. ฟังทราบว่าเป็นบทนี้ ท่านทำการลบอาทิ
ศัพท์เพราะท่านกล่าวถึง แม่น้ำค้ำเป็นต้นในนิเทศแห่งบทว่า **อพฺภา มุตฺโตว**
จฺนุทฺติมา เหมือนพระจันทร์พ้นแล้วจากหมอกจะนั่น.

ในคาถานิเทศท่านกล่าวแปลออกไปโดยปฏิเสธความนั้นว่า โน
ปสฺสฺวาโส โน อสฺสฺวาโส ไม่ใช่ลมปีศาจ ไม่ใช่ลมอัสสาสะ. บทว่า
อุปฺภูณฺหิ สติ สติเข้าไปตั้งอยู่ ความว่า ชื่อว่าสติเข้าไปตั้งลมอัสสาสะนั้น
เพราะความไม่หลง. ลมปีศาจก็เหมือนกัน ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ เป็นอันท่าน
กล่าวความว่า สติในลมหายใจเข้าและหายใจออกชื่อว่า อานาปานสติ. บัดนี้
ประสงค์จะชี้แจงถึงบุคคลที่ท่านกล่าวว่า **ยสฺส** ด้วยอำนาจแห่งสติเท่านั้น จึง
กล่าวว่า สติย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้หายใจเข้าและหายใจออก. ความว่า ผู้ใด
หายใจเข้า สติของผู้นั้นย่อมกำหนดลมอัสสาสะ. ผู้ใดหายใจออก สติของผู้นั้น
ย่อมกำหนดลมปีศาจ.

บทว่า **ปริปฺปญฺญา** คือ บริบูรณ์ด้วยบรรลุมรรค อันสืบ
มาจากมรรคในฉนและวิปัสสนา พระสารีบุตรเถระกล่าวคำมีอาทิว่า **ปริคฺค-**
หฺนุเจณ ด้วยอรรถว่าถือเอารอบ หมายถึงธรรมคือมรรคฉนและวิปัสสนาฉน.
เพราะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ปริคฺคหา** เพราะอันพระโยคาวจรนี้ถือเอารอบ.
ชื่อว่า **ปริปฺปญฺญา** ด้วยอรรถว่าถือเอารอบนั้น. ชื่อว่า **ปริปฺปญฺญา** ด้วย
อรรถว่าเป็นบริวาร เพราะจิตและเจตสิกทั้งปวงเป็นบริวารของกันและกัน
ชื่อว่า **ปริปฺปญฺญา** ด้วยอรรถว่าบริบูรณ์ ด้วยความบริบูรณ์แห่งภavana.

บทมีอาทิว่า จตสุโธ ภาวนา ภาวนา ๔ ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่ง
บทที่กล่าวแล้วว่า สุภาวิตา เจริญแล้ว. ภาวนา ๔ ท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลัง.
บทว่า ยานิกตา ทำให้เป็นดังยาน คือทำเช่นกับยานเทียมแล้ว. บทว่า
วตุถุกตา ทำให้เป็นที่ตั้ง คือทำเช่นกับวัตถุ ด้วยอรรถว่าเป็นที่ตั้ง. บทว่า
อนุญจिता น้อมไปคือปรากฏแล้ว. บทว่า ปริจิตา อบรม คือ ตั้งสะสมไว้
โดยรอบ. บทว่า สุตมารทฐา. ปรารภดีแล้ว คือ ปรารภด้วยดี ทำด้วยดี.

บทว่า ยตุถ ยตุถ อากงขติ ภิกษุจำนงหวังในที่ใด ๆ คือ หาก
ภิกษุปรารถนาในฉานใด ๆ ในวิปัสสนาใด ๆ. บทว่า ตตุถ ตตุถ คือ
ในฉานนั้น ๆ ในวิปัสสนานั้น ๆ. บทว่า วลิตฺตฺโต เป็นผู้ถึงความชำนาญ
ได้แก่ ถึงความเป็นผู้ชำนาญ คือความเป็นผู้มีวิเสสก. บทว่า พลิตฺตฺโต
ถึงกำลัง คือถึงกำลังสมณะและวิปัสสนา. บทว่า เวสธรรชฺชปฺตฺโต ถึงความ
แก่กล้าคือ ถึงความเป็นผู้แก่กล้า ความเป็นผู้ฉลาด. บทว่า เต ธมฺมา
ได้แก่ ธรรม คือ สมณะและวิปัสสนา. บทว่า อวชฺชนปฏิพฺพฐา เป็นธรรม
เนื่องด้วยความคำนึง คือเพราะเนื่องด้วยความคำนึง ความว่า เพียงภิกษุนั้น
คำนึงเท่านั้น ธรรมทั้งหลายย่อมถึงการประกอบพร้อมด้วยสันดาน หรือด้วย
ญาณ. บทว่า อากงฺขณฺปฏิพฺพฐา เนื่องด้วยความหวัง คือเพราะเนื่องด้วย
ความชอบใจ ความว่า เพียงภิกษุชอบใจเท่านั้น ธรรมทั้งหลายย่อมถึงการ
ประกอบพร้อมโดยนัยดังกล่าวแล้ว. อนึ่ง มนสิการในบทว่า มนสิการปฏิพฺพ-
ฐา นี้ เป็นจิตตูปบาทแห่งความคำนึง. ท่านกล่าวเพื่อขยายความด้วยสามารถแห่ง
ไวพจน์ของความหวัง. บทว่า เตน วุจฺจติ ยานิกตา เพราะเหตุานั้น ท่านจึง
กล่าวว่าทำให้เป็นดังยาน อธิบายว่า ธรรมเหล่านั้นทำให้เป็นเช่นกับยาน
เพราะทำแล้วอย่างนั้น.

บพว่า ยสุมี ยสุมี วตฺตสุมี ในวตฺตใด ๆ คือ ในวตฺตหนึ่ง ๆ

ในวตฺต ๑๖. บพว่า สุวชิฐฺจติ มั่นคงดีแล้ว คือ ตั้งไว้ดีแล้ว. บพว่า
สุปฺติฐฺจตา ปราบกฏดีแล้ว คือ เข้าไปตั้งไว้ด้วยดี. ท่านแสดงธรรม ๒ อย่าง
เหล่านั้น ประกอบด้วยอนุโลมปฏิโลมเพราะทำกิจของตน ๆ ร่วมกันแห่งสติ
อันมีจิตสัมปยุตแล้ว. บพว่า เตน วุจฺจติ วตฺตูกตา ด้วยเหตุนี้ท่านจึง
กล่าวว่า ทำให้เป็นที่ตั้ง อธิบายว่า เพราะความเป็นอย่างนี้ ธรรมทั้งหลาย
จึงทำให้เป็นที่ตั้ง.

บพว่า เยน เยน จิตฺตํ อภินิหฺรติ จิตฺตํ น้อมไปด้วยอาการใด ๆ
คือ จิตนำออกจากความเป็นไปในก่อนแล้วน้อมเข้าไปในภาวนาวิเศษใด ๆ.
บพว่า เตน เตน สติ อนุปริวตฺตติ สติก็หมุนไปตามด้วยอาการนั้น ๆ
คือ สติช่วยเหลือในภาวนาวิเศษนั้น ๆ หมุนไปตาม เพราะเป็นไปแต่ก่อน.
ในบพว่า เยน เตน นี้ พึงทราบว่าเป็นสัตตตมวิภักตติ คุณในประโยชน์อาทิว่า
เยน ภควา เตนุปลสงฺกมิ พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ที่ใด เข้าไปหา
ณ ที่นั้นดังนี้. บพว่า เตน วุจฺจติ อนุฐฺจตา ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า
น้อมไป คือ เพราะทำอย่างนั้นนั้นแล ท่านอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายไปตาม
ภาวนา นั้น ๆ ตั้งอยู่ เพราะอานาปานสติเป็นประธานของสติ พึงทราบ
ท่านทำการประกอบพร้อมทั้งสติในบพว่า วตฺตูกตา และอนุฐฺจตา.

อนึ่ง เพราะสติอันภิกษุอบรมให้บริบูรณ์แล้ว เป็นอันงอกงามแล้ว
ได้อาสวะณะแล้ว ฉะนั้น อรรถทั้ง ๓ ที่ท่านกล่าวไว้ในบพว่า ปริปลฺลณา
เป็นอันกล่าวแม้ในบพว่า ปริจิตา ด้วย. ท่านกล่าวอรรถที่ ๔ เป็นอรรถ
วิเศษ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า สติยา ปริคฺคณฺหนฺโต ภิภฺษุกำหนตฺถือ
เอาด้วยสติ คือ พระโยคาวจรกำหนดถือเอาสิ่งที่ควรถือเอาด้วยสติอันสัมปยุต
แล้ว หรือเป็นบุพภาค. บทว่า ชินาติ ปาปเก อกุสเล ฌมฺเม ภิภฺษุ
ย่อมชนะอกุศลธรรมอันลามกได้ คือ ย่อมชนะ ย่อมครอบงำ กิเลสอันลามก
ด้วยการตัดขาด. ธรรมเทศนานี้เป็นบุคลาธิษฐาน เพราะเมื่อธรรมทั้งหลาย
ชนะ แม้บุคคลผู้พร้อมเพียงด้วยธรรมนั้น ก็ชื่อว่าย่อมชนะด้วย. อนึ่ง
ธรรมเหล่านั้นไม่ละสติปรารภเพื่อจะชนะในขณะที่ยังเป็นไปของตน ท่านกล่าว
ว่าชนะแล้ว เหมือนที่ท่านกล่าวว่า บุคคลปรารภเพื่อจะบริโภค ก็เป็นอัน
บริโภคแล้ว. อนึ่ง พึงทราบลักษณะในบทนี้โดยอรรถแห่งศัพท์.

แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น เมื่อควรจะกล่าวว่า ปริจิตา ท่านแปลง ข
อักษรเป็น จ อักษรกล่าวว่า ปริจิตา. ท่านทำโดยลักษณะของภาษา แปลง
ท เป็น ต ในอรรถวิกิภาว่า สมฺมา คโท อสุสฺสตี สุกฺโต ชื่อว่า สุกต
เพราะมีพระวาจาชอบ ฉันทใด แม้ในบทนี้ก็พึงทราบฉันทนั้น. บทว่า ปริจิตา
ในอรรถวิกิภาเป็นกัตตฺสาธนะ ๓ บทก่อนเป็นกัมมสาธนะ.

บทว่า จตฺตาริ สฺสุมารฺทฺธา ธรรม ๔ อย่างภิภฺษุปรารภดีแล้ว
ท่านอธิบายว่า ธรรม ๔ อย่างมีอรรถอันภิภฺษุปรารภดีแล้ว. พึงเห็นว่าลบบ
อตุล ศัพท์. แม้อรรถแห่งบทว่า สฺสุมารฺทฺธา พึงทราบที่ท่านกล่าวว่า
สุสฺมารฺทฺธา ในที่นี้ หรือ สฺสุมารฺทฺธมฺมา มีธรรมอันภิภฺษุปรารภดีแล้ว.
พึงทราบที่ท่านกล่าวว่า จตฺตาริ โดยประเภทแห่งอรรถ มิใช่โดยประเภท
แห่งธรรม. อนึ่ง เพราะธรรมทั้งหลายอันภิภฺษุเจริญแล้วเป็นอันชื่อว่า ปรารภ
ดีแล้ว มิใช่ธรรมเหล่าอื่น ฉะนั้นท่านกล่าวอรรถแห่งความเจริญ ๓ อย่าง
ไว้แม้ในที่นี้. แม้อรรถแห่งอาเสวนะ (การเสพ) ท่านก็กล่าวในอรรถแห่ง

ความเจริญ ๓ อย่างที่กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น ท่านไม่กล่าวอรรถแห่งธรรมนั้น เป็นอันกล่าวถึงอรรถแห่งกิเลสอันเป็นข้าศึกแก่ธรรมนั้นที่ถอนแล้ว เพราะที่สุด แห่งการปรารภย่อมปรากฏ โดยการถอนกิเลสอันเป็นข้าศึก ด้วยเหตุอันเป็น อันท่านกล่าวถึงอรรถอันถึงยอดแห่งธรรมที่ปรารภดีแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตปฺปจฺจนิกานํ** กิเลสอันเป็นข้าศึกแก่ ธรรมนั้น คือ กิเลสเป็นข้าศึกแก่ฉานวิปัสสนาและมรรคเหล่านั้น. บทว่า **กิเลสานํ** แห่งกิเลสทั้งหลาย คือ แห่งกิเลสทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้น และสักกายทิฏฐิ อันสัมปยุตด้วยนิจจสัญญาเป็นต้น. บทว่า **สุสมฺมุขมาตตฺตา** เพราะเพิกถอนด้วยดี คือ เพราะถอนด้วยดี เพราะพินาศไปด้วยสามารถแห่ง วิกัมภณะ ตทังคะและสมุจเฉตะ. แต่ในคัมภีร์ทั้งหลาย พวกอาจารย์เขียน ไว้ว่า **สุสมฺมุขมาตตฺตา** บทนั้นไม่ดี.

พระสารีบุตรเถระเมื่อแสดงอรรถวิภังค์อื่นแห่งบทนั้นอีก จึงกล่าว คำมีอาทิว่า **สุสมํ** ความเสมออดี. ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตตฺถ ชาคา** กุศลธรรมทั้งหลายเกิดในธรรมนั้น คือ เกิดในภาวนาวิเศษอันถึงยอดนั้น. บทว่า **อนวชฺชา** ไม่มีโทษ คือ ปราศจากโทษ คือ กิเลสด้วยการไม่เข้าถึง ความที่กิเลสทั้งหลายเป็นอารมณ์. บทว่า **กุสลา** ได้แก่ กุศลโดยกำเนิด. บทว่า **โพธิปฺกฺขิยา** เป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ คือ ชื่อว่า **โพธิปฺกฺขิยา** เพราะเป็นฝ่ายแห่งพระอริยเจ้าอันได้ชื่อว่า **โพธิ** เพราะอรรถว่าตรัสรู้. บทว่า **ปฺกฺเข ภวตฺตา** เพราะเป็นในฝ่าย คือ เพราะตั้งอยู่ในความเป็นอุปการะ หนึ่ง ธรรม ๓๗ เหล่านั้นคือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘. บทว่า **อิทํ สมํ**

นี่เป็นความเสมอ คือชื่อว่า **เสมอ** เพราะธรรมชาติในขณะมรรคนี้อยู่ยังกิเลสทั้งหลายให้สงบคือ ให้พินาศไปด้วยการตัดขาด. บทว่า **นิโรธ นิพพาน** ความดับเป็นนิพพาน คือชื่อว่า **นิโรธ** เพราะดับทุกข์ ชื่อว่า **นิพพาน** เพราะไม่มีค้นหา กล่าวคือเครื่องร้อยรัด. บทว่า **อิทํ สุตมํ** นี่เป็นความเสมอดี คือนิพพานนี้ ชื่อว่า เสมอดี เพราะเสมอด้วยดี เพราะปราศจากความไม่เสมอ คือ สังขตธรรมทั้งปวง. บทว่า **ณาคํ** รู้แล้ว คือ รู้เสมอ กล่าวคือโพธิปักขิยธรรมด้วยญาณ เพราะไม่หลง รู้เสมอดี กล่าวคือนิพพานด้วยญาณโดยความเป็นอารมณ์ เห็นทั้งสองนั้นคุณเห็นด้วยตานี้ตนเอง. บทว่า **วิทิตํ** ทราบแล้ว คือ ได้ทั้งสองอย่างนั้นด้วยเกิดขึ้นสันดานและด้วยทำเป็นอารมณ์ ทำให้แจ้งแล้วและถูกต้องแล้วด้วยปัญญาคุณรู้แล้ว ประกาศอรรถแห่งบทก่อน ๆ ว่าไม่ย่อหย่อน ไม่หลงลืม ไม่ป่นปวน มีอารมณ์เป็นหนึ่ง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อารทุชฺช** ปรารถแล้ว คือปรารถนาแล้ว. บทว่า **อลลัน** ไม่ทอดอย. บทว่า **อุปปฐจिता** ตั้งมั่นแล้ว คือ เข้าไปตั้งไว้แล้ว. บทว่า **อสมมุจฺจา** ไม่หลงลืม คือ ไม่หายไป. บทว่า **ปสฺสทฺโธ** สงบแล้วคือดับแล้ว. บทว่า **อสารทฺโธ** ไม่ป่นปวน คือ ไม่กระวนกระวาย. บทว่า **สมาหิตํ** ตั้งมั่นแล้ว คือ ตั้งไว้เสมอ. บทว่า **เอกคฺคํ** มีอารมณ์เดียว คือ ไม่ฟุ้งซ่าน.

บทมีอาทิว่า **จตุตฺตารโ สุตฺตมารทฺธา** ธรรม ๔ อย่างภิกษุปรารถนาดีแล้ว มีอรรถเป็นมูลรากของคำ **สุตฺตมารทฺธา** ทั้งสิ้น. ส่วนบทมีอาทิว่า **อตุลฺลิ สมํ** ความเสมอก็มี มีอรรถเป็นมูลรากของ**สุตฺตม**. บทมีอาทิว่า **ณาคํ** มีอรรถเป็นวิกัปของคำ **อารทฺธ**.

ต่อไปนี้เป็น การเปรียบเทียบบรรดแห่งบท เมื่อควรจะกล่าว ว่า **สมา**
จ **สุตมา** **จ** **สมสุตมา** เสมอและเสมอดี ชื่อว่า **สมสุตมา** ท่านทำเป็น
เอกเสสสมาสมิรูปเป็นเอกเทศ แล้วกล่าว ว่า **สุตมา** เหมือนกล่าวว่า **นามญ**
จ **รูปญจ** **นามรูปญจ** **นามรูป** **นาม** **รูป** และ **นามรูป** ชื่อว่า **นามรูป**.
บทว่า **อิทํ สมํ อิทํ สุตมํ** นี้เสมอ นี้เสมอดี ท่านทำเป็นค้ำนปุงสกลิงค์
เพราะไม่เพ่งเป็นอย่างอื่น. อนึ่ง เพราะแม่ **ภาต** รู้แล้วท่านกล่าวว่า **ทิจฺฉ**
เห็นแล้ว. เห็นแล้ว และปรารภแล้วโดยอรรถเป็นอันเดียวกัน. ส่วนบทว่า
วิทิต รู้แล้ว **สจฺฉนิกต** ทำให้แจ้งแล้ว **ผลฺลิต** ถูกต้องแล้ว เป็นไวพจน์
ของบทว่า **ภาต** รู้แล้ว. ฉะนั้นจึงเป็นอันท่านกล่าวอรรถแห่ง **อารทฺธ**
ปรารภแล้วว่า **ภาต** รู้แล้ว. บทว่า **อารทฺธ** **โหติ** **วีริย** **อลฺลีน** ความ
เพียรภิกขุ นั้นปรารภแล้ว 'ไม่ย่อหย่อน มีอรรถตรงกับคำว่า **อารทฺธ** แต่บท
มีอาทิว่า **อุปญฺจिता** สติตั้งมั่น ท่านกล่าวเพื่อแสดงธรรมอันเป็นอุปการะ
แก่ความเพียรอันสัมปยุตแล้ว มิได้กล่าวเพื่อแสดงอรรถแห่งคำว่า **อารทฺธ**
ชื่อว่า **สุตมารทฺธา** เพราะปรารภแล้วด้วยดี โดยอรรถก่อน และชื่อว่า
สุตมารทฺธา เพราะเริ่มเสมอดี ด้วยอรรถนี้เมื่อท่านทำเป็นเอกเสสสมาส
จึงกล่าวว่า **สุตมารทฺธา**. ท่านกำหนดถือเอาอรรถนี้ แล้วกล่าวด้วยเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า **สุตมารทฺธา** ปรารภแล้วเสมอดี.

บทว่า **อนุพุพฺพ** คือตามลำดับ. อธิบายว่าก่อน ๆ หลัง. บทว่า
ทิมฺหอสฺสาสวเสน ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว คือด้วยสามารถลมหายใจ
เข้าที่ท่านกล่าวว่า **ทิม** ยาว. บทว่า **ปุริมา** **ปุริมา** ข้างต้น ๆ คือ สติ
สมาธิ ข้างต้น ๆ. ท่านกล่าวอรรถแห่งบทว่า **พุพฺพ** ด้วยบทนั้น. บทว่า
ปจฺฉิมา **ปจฺฉิมา** ข้างหลัง ๆ คือสตินั้นเอง. ท่านกล่าวอรรถแห่งบทว่า

อนู ด้วยบทนั้น. ด้วยบททั้งสองนั้น เป็นอันได้ความว่า อบรม อานาปานสติ ก่อนและหลัง. เพราะกล่าวยังวัตถุ ๑๖ อย่างข้างบนให้พิสดาร ในที่นี้ท่านจึงย่อ แล้วแสดงบทสุดท้ายว่า **ปฏินิสสุคคานุปัสสี** พิจารณาเห็นความสละคืน ดังนี้.

เพราะอานาปานสติ แม้ทั้งปวงภิกษุอบรมตามลำดับ เพราะเป็นไปตามความชอบใจ บ่อย ๆ แห่งการเจริญถึงยอด. เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า **อญฺญมมญฺญปริจิตา เจว โหนฺติ อญฺฺปริจิตา จ อาศัยกันฺนิภิกษุณฺฺนอฺบรม** แล้วและอบรมตามลำดับแล้ว ดังนี้.

บทว่า **ยถตุตา อรรคแห่ง ยถาศัพทํ** คืออรรคตามสภาวะ. บทว่า **อตุตทมถฺญโ** ความฝึกตน คือความหมดยศของตนในขณะอรหัตมรรค. บทว่า **สมถฺญโ** ความสงบตน คือความเป็นผู้เยือกเย็น. บทว่า **ปรินิพฺพาปนฺญโ** ความยังตนให้ปรินิพพาน คือด้วยการดับกิเลส. บทว่า **อภิญฺญโ** ความรู้ยิ่ง คือด้วยอำนาจแห่งธรรมทั้งปวง. บทว่า **ปริยฺญโ** ความกำหนดรู้เป็นต้น คือด้วยอำนาจแห่งกิจคือมรรคญาณ. บทว่า **สจฺจาภิสมยฺญโ** ความตรัสรู้สัจจะ คือด้วยอำนาจแห่งการเห็นแจ้งแทงตลอด อริยสัจ ๔. บทว่า **นิโรธ ปติฏฺฐาปกฺญโ** ความยังตนให้ประดิษฐานอยู่ในนิโรธ คือด้วยอำนาจแห่งการกระทำอารมณ์. ท่านประสงค์จะชี้แจงว่า **พุทฺโธ** ในบทว่า **พุทฺเธน** แม้ไม่มีบทว่า **พุทฺธสฺส** จึงกล่าวว่า **พุทฺโธ**. บทว่า **สยฺมญฺ** พระผู้เป็นเอง คือเป็นเองปราศจากการแนะนำ. บทว่า **อนาจริยโก** ไม่มีอาจารย์ คือ ขยายอรรคแห่งบทว่า **สยฺมญฺ**. เพราะว่าผู้ใดแทงตลอด อริยสัจปราศจากอาจารย์ ผู้นั้นเป็นพระสยัมมญฺ. แม้บทมีอาทิว่า **ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ** ในธรรมที่ไม่เคยสดับมาแต่กาลก่อน เป็นการประกาศอรรค

แห่งความไม่มีอาจารย์. บทว่า **อนนุสสุเตสุ** คือไม่เคยสดับมาแต่อาจารย์.
บทว่า **สามิ** คือ เอง. บทว่า **อภิสมฺพุชฺฉิ** ตรีสฺรู้ คือ เถงตลอดโดย
ชอบอย่างยิ่ง. บทว่า **ตตฺถ จ สพฺพญฺญุตํ ปาปฺปณิ** คือ บรรลุความเป็น
พระสัพพัญญูในสังคมนั้น. ท่านกล่าวอย่างนั้น เพราะเถงตลอดสังจะโดยที่
พระสัพพัญญูทั้งหลายเป็นผู้เถงตลอดสังจะ ปาฐะว่า **สพฺพญฺญุตํ ปตฺโต**
บรรลุความเป็นพระสัพพัญญูบ้าง. บทว่า **พลฺลสุ จ วลีภาวํ** เป็นผู้มีความ
ชำนาญในพลกรรมทั้งหลาย คือ บรรลุความเป็นอิสระในกำลังของพระตถาคต
๑๐. ผู้ใดเป็นอย่างนั้น ท่านกล่าวผู้นั้นว่าเป็น **พุทฺธะ** ในบทว่า **พฺพุโ**
นั้นเป็นบัญญัติ หมายถึง ชั้นธสันดานที่อบรมบรรลุความหลุดพ้นอันยอดเยี่ยม
นิमितแห่งญาณอันอะไรๆ ไม่กระทบแล้วในธรรมทั้งปวง หรือพุทธเจ้าผู้วิเศษ
กว่าสัตว์เป็นบัญญัติ หมายถึง การตรีสฺรู้ยังสังจะ อันเป็นปทัฏฐานแห่งสัพพัญญ
ุตญาณ. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงการชี้แจง บทว่า **พฺพุธะ**
โดยอรรถ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะชี้แจงโดยพยัญชนะ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า
พฺพุโติ เกนญฺเจน **พฺพุโ** บทว่า **พฺพุโ** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระ
นามว่า พุทธะด้วยอรรถว่ากระไร ในบทนั้นท่านกล่าวว่า **อโรคโต** เพราะ
ตรีสฺรู้ในโลกตามเป็นจริง ชื่อว่า **พฺพุโ** เพราะตรีสฺรู้สังกรรม ชื่อว่า
พฺพุโ ทรงสอนให้หมู่สัตว์ตรีสฺรู้ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า **ไปไมแห่ง**
เพราะลมกระทบ. บทว่า **สพฺพญฺญุตาย พฺพุโ** ชื่อว่า **พฺพุโ** เพราะความ
เป็นพระสัพพัญญู. ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **พฺพุโ** เพราะมีปัญญาสามารถ
ตรีสฺรู้ธรรมทั้งปวง. บทว่า **สพฺพทสฺสวิตาย พฺพุโ** ชื่อว่า **พฺพุโ** ทรง
เห็นธรรมทั้งปวง. ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **พฺพุโ** เพราะทรงเห็นธรรมทั้งปวง
ด้วยญาณจักขุ. บทว่า **อนนฺถนฺนญฺญตฺตํ พฺพุโ** ชื่อว่า **พฺพุโ** เพราะ

ไม่มีผู้อื่นแนะนำ ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า พุทฺโธ เพราะอรรกว่าตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยไม่ตรัสรู้ด้วยผู้อื่น. บทว่า วิสวิตาย พุทฺโธ ชื่อว่า พุทฺโธ เพราะมีพระสติไพบุลย์ ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า พุทฺโธ เพราะอรรกว่าเยี่ยมดุจดอกบัวเยี่ยมโดยที่ทรงเยี่ยมด้วยคุณต่าง ๆ. ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า พุทฺโธ เพราะเป็นผู้ฉลาดในการลึกลงไปแห่งการนอนหลับด้วยกิเลสทั้งปวงด้วยละธรรมอันทำจิตให้ท้อแท้โดยปริยาย ๖ มีอาทิว่า จินาสวขุขาเตน พุทฺโธ ชื่อว่า พุทฺโธ เพราะนับว่าพระองค์สิ้นอาสวะ คุณบุรุษผู้ฉลาดในการลึกลงไปแห่งการนอนหลับ. เพราะบทว่า สขุขา สขุขาคี โดยอรรถเป็นอย่างเดียวกัน ความว่า โดยส่วนแห่งคำว่า สขุขาเตน. ชื่อว่า เพราะนับว่าไม่มีเครื่องอุปได้ เพราะไม่มีเครื่องอุปได้ต่อตัณหาและเครื่องอุปได้ต่อทิวฏฐิ. ท่านอธิบายบทมีอาทิว่า เอกนุตวิตราคี ทรงปราศจากราคะโดยส่วนเดียวให้แปลกด้วยคำว่า โดยส่วนเดียว เพราะละกิเลสทั้งปวงพร้อมด้วยवासนาได้แล้ว. บทว่า เอกนุตนิกกิเลโส พระองค์ไม่มีกิเลสโดยส่วนเดียว คือ ไม่มีกิเลสด้วยกิเลสทั้งปวงอันเหลือจากราคะ โทสะ และโมหะ. ชื่อว่า พุทฺโธ เพราะเสด็จไปแล้วสู่หนทางไปแห่งบุคคลผู้เดียว แม้อรรถแห่งการตรัสรู้ ก็ชื่อว่า เป็นอรรถแห่งการไปสู่ธาตุทั้งหลาย เพราะอรรถแห่งการตรัสรู้อันเป็นอรรถแห่งการไปถึง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ชื่อว่า พุทฺโธ เพราะเสด็จไปสู่หนทางที่ไปแห่งบุคคลผู้เดียว.

อนึ่ง ในบทว่า เอกายนมคฺโค นี้ ท่านกล่าวชื่อของทางไว้ในชื่อเป็นอันมากกว่า

มรรค ปันถะ ปละ ปัชชะ อัญชชะ วฏฺฐมะ

อายนะ นาวา อุตตรสตฺถุ (สะพานข้าม) กุลล (แพ)

สังกมะ (ทางก้าวไป).

เพราะฉะนั้นทางจึงมีทางเดียว ไม่เป็นทาง ๒ แพร่ง. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า **เอกายนมรรค** เพราะเป็นทางอันบุคคลเดียวพึงไป. บทว่า **เอเคน**
ผู้เดียว คือ ด้วยจิตสังคเพราะละความคลุกคลีด้วยหมู่. บทว่า **อิตพุโพ** พึงไป
คือพึงปฏิบัติ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อโยโน** เพราะเป็นเหตุไป. ความว่า ไปจาก
สงสารสู่นิพพาน. การไปของผู้ประเสริฐ ชื่อว่า **เอกายนะ**. บทว่า **เอเก**
คือผู้ประเสริฐ. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งปวง. เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทางอันเป็นทางไปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย
ชื่อว่า **เอกายนมรรค** หรือชื่อว่า **อโยโน** เพราะไป ความว่า ย่อมไป
ย่อมเป็นไป. ชื่อว่า **เอกายนมรรค** เพราะเป็นทางไปในทางเดียว. ท่าน
อธิบายว่า ทางเป็นไปในพระพุทธศาสนาทางเดียวเท่านั้น มิใช่ในทางอื่น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **เอกายโน** เพราะไปทางเดียว ท่านอธิบายว่า
ในเบื้องต้นแม้เป็นไป ด้วยความเป็นมุขต่าง ๆ และนัยต่าง ๆ ในภายหลัง ก็ไป
นิพพานอย่างเดียวกันเท่านั้น เพราะฉะนั้น บทว่า **เอกายนมคฺโค** ความว่า
ทางไปนิพพานทางเดียว. ชื่อว่า **พุทฺโธ** เพราะเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ
อย่างเยี่ยมผู้เดียว ไม่เป็น **พุทฺโธ** เพราะตรัสรู้ด้วยคนอื่น ท่านอธิบายว่า
ชื่อว่า **พุทฺโธ** เพราะตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณอย่างยอดเยี่ยม ด้วยพระองค์
เองเท่านั้น. บทว่า **อพุทฺธิริหตตฺตา พุทฺธิปฏิลาภา พุทฺโธ** ชื่อว่า
พุทฺโธ เพราะทรงกำจัดเสียซึ่งความไม่มีปัญญา เพราะทรงได้ซึ่งพระปัญญา
เครื่องตรัสรู้. บทนี้ว่า **พุทฺธิ พุทฺธํ โโพ** เป็นคำบรรยาย. ในบทนี้
ท่านกล่าวไว้เพื่อให้รู้ว่า ชื่อว่า **พุทฺโธ** เพราะประกอบด้วยพุทธคุณ ดังกล่าวว่า
ผ้าสีเขียว สีแดง เพราะประกอบด้วยชนิดของสีเขียวสีแดง.

ต่อจากนั้นไป บทมีอาทิว่า พุทฺโธติ เนตํ นามํ บทว่า พุทฺโธ นี้ มีชื่อที่มารดาเป็นต้นตั้งให้ ท่านกล่าวเพื่อให้รู้ว่า นี่เป็นบัญญัติไปตามอรรถ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า มิตฺตา คือ สหาย. บทว่า อมจฺจา คือคนรับราชการ. บทว่า ฌาติ คือญาติฝ่ายบิดา. บทว่า สาลโหิตา คือญาติฝ่ายมารดา. บทว่า สมณฺหา คือผู้เป็นบรรพชิต. บทว่า พุราหฺมณฺหา คือผู้มีวาทีว่าเป็นผู้เจริญ หรือผู้มีบาปสงบบิบาปลอยแล้ว. บทว่า เทวตา คือท้าวสักกะเป็นต้นและพรหม. บทว่า วิโมกฺขนฺตฺติกํ พระนามที่เกิดในที่สุดแห่งพระอรหันต์ผลคือวิโมกขะ ได้แก่อรหันต์มรรค ที่สุดแห่งวิโมกขะ คืออรหันต์ผล ความเกิดในที่สุดแห่งวิโมกขะนั้น ชื่อว่า วิโมกขันตฺติกะ.

จริงอยู่ ความเป็นพระสัมพัญญ ย่อมสำเร็จด้วยอรหันต์มรรค เป็นอันสำเร็จในการเกิดอรหันต์ผล. เพราะฉะนั้น ความเป็นพระสัมพัญญจึงเป็นความเกิดในในที่สุดแห่งอรหันต์ผล แม้เนमितตกนามนี้ที่ชื่อว่า เป็นการเกิดในที่สุดแห่งอรหันต์ผล ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า นี่เป็นวิโมกขันตฺติกนาม พระนามที่เกิดในที่สุดแห่งอรหันต์ผล แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้แล้ว.

บทว่า โปธิยามูเล สห สพฺพญฺญุตญาณสุต ปฏฺฐิตาภา เกิดขึ้นพร้อมกับการได้พระสัมพัญญุตญาณ ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์ คือ พร้อมกับการได้พระสัมพัญญุตญาณในขณะที่ตามที่ได้กล่าวแล้ว ณ ควงไม้มหาโพธิ. บทว่า สจฺฉิกา ปญฺญตฺติ สัจฉิกาบัญญัติ คือ ด้วยทำให้แจ้งซึ่งอรหันต์ผล หรือบัญญัติเกิดด้วยการทำให้แจ้งธรรมทั้งปวง. บทว่า ยทิทํ พุทฺโธ บัญญัติว่า พุทฺโธ นี้ เป็นการประกาศความเป็นพุทธะ โดยพยัญชนะ.

การเทียบเคียงกันนี้ โดยอรรถดังที่กล่าวแล้ว ในบทภาษานี้ขึ้นแห่งบาทคาถาว่า ยถา พุทฺเธน เทลิตา อันพระพุทธรเจ้าทรงแสดงแล้ว.

โดยประการที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอานาปานสติแล้ว โดยประการที่
พระพุทธเจ้าทรงแสดง ยถา ศัพท์เป็นอรรถ ๑๐ อย่าง สงเคราะห์ด้วย ยถา
ศัพท์ ด้วยเหตุนี้ ฟังทราบว่าท่านทำให้เป็นเอกเสตสมาสด้วย ด้วยอำนาจแห่ง
เอกเสตสมาสรูป ยถาศัพท์ มีปการศัพท์ เป็นอรรถ และยถาศัพท์ มีสภาวะ
ศัพท์เป็นอรรถ แล้วกล่าวว่า ยถา. แต่ในบทภาษานี้ท่านทำให้เป็นเอกวจนะ
ว่า เทลิตอ ด้วยการประกอบศัพท์หนึ่ง ๆ ใน ยถา ศัพท์นั้น. แม้ในบทต้น
เพราะท่านกล่าวว่า โหติ คหฺนุโธ วา โหติ ปพฺพชิตอ วา เหมือนบุคคล
เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตาม ท่านกล่าวว่า ยสุส คหฺนุสสุส วา
ปพฺพชิตสุส วา แห่งคฤหัสถ์ก็ตาม แห่งบรรพชิตก็ตาม ท่านกล่าวถึง
อรรถแห่งโลก. บทว่า ปภาเสติ ย่อมให้สว่างไสว ความว่า ทำให้ปรากฏ
แก่ญาณของตน. บทว่า อภิสมฺพุชฺชตฺตา เพราะเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะ คือ
เพราะแทงตลอดด้วยสาวกปารมิตฺตญาณ. บทว่า โอบาเสติ ย่อมยังโลกนี้ให้
สว่างไสว คือ โลกอันเป็นกามาวจร. บทว่า ภาเสติ ยังโลกให้สว่างไสว คือ
โลกเป็นรูปาวจร. บทว่า ปภาเสติ ยังโลกนี้ให้สว่างไสว คือ โลกเป็นอรุฬาวจร.
บทว่า อริยญาณํ คืออรรถมรรคญาณ. บทว่า มหิกมฺมุตฺโต คือพ้นจากน้ำค้ำ.
น้ำค้ำท่านเรียกว่า มหิก. ปาฐะว่า มหิยา มฺมุตฺโต บ้าง. บทว่า ฐมฺรชา
มฺมุตฺโต คือพ้นจากควันและธุลี. บทว่า ราหุคฺคฺคฺคา วิปฺปมฺมุตฺโต คือพ้น
จากการจับของราหู ท่านกล่าวให้แปลกด้วยอุปสรรค ๒ อย่าง เพราะราหูเป็น
ภาวะทำให้ดวงจันทร์เศร้าหมองเพราะใกล้กัน. บทว่า ภาเสติ คือ ให้สว่างไสว
ด้วยมีแสงสว่าง. บทว่า ตปเต ได้แก่ ให้เปล่งปลั่งด้วยมีเดช. บทว่า วิโรจเต
คือให้ไฟโรจน์ด้วยมีความรุ่งเรือง. บทว่า เอวเมวํ ตตฺตบฺทเป็น เอวํ เอวํ. อนึ่ง

เพราะแม้ดวงจันทร์เมื่อสว่างไสวไพโรจน์ ย่อมยังโอกาสโลกนี้ให้สว่างไสว และภิกษุเมื่อสว่างไสว เปล่งปลั่ง ไพโรจน์ด้วยปัญญา ย่อมยังโลกมีขันธโลก เป็นต้น ให้สว่างไสวด้วยปัญญา ฉะนั้น แม้ในบททั้งสองท่านไม่กล่าวว่า ภาสติ แต่กล่าว ภาสते ดังนี้ เพราะเมื่อกล่าวอย่างนั้นก็เป็นอันกล่าวแม้อรธแห่ง เหตุด้วย. หากถามว่า เพราะเหตุไรจึงไม่อุปมาด้วยพระอาทิตย์ซึ่งมีแสงกล้า ยิ่งนัก กลับไปอุปมาด้วยพระจันทร์. ตอบว่า พึงทราบที่ถ้อยอย่างนั้นเพราะ การอุปมาด้วยดวงจันทร์ อันประกอบด้วยคุณสมบัติเยือกเย็น เป็นการสมควร แก่ภิกษุผู้สงบ ด้วยการสงบความเร่าร้อน เพราะกิเลสทั้งปวง.

พระสารีบุตรเถระครั้งสรรเสริญพระโยคาวจร ผู้ยังสิทธิในการเจริญ อานาปานสติให้สำเร็จ แล้วแสดงสรุปลักษณะเหล่านั้นว่า อิมานิ เทรส โวทานเณ ฉานานิ ญาณในโวทาน ๑๓ เหล่านี้แล.

จบอรรถกถาโวทานญาณนิกาย

๕. อรรถกถาสโตการิญาณนิตเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในสโตการิญาณนิตเทศ (ญาณในการทำสติ) ดังต่อไปนี้. ในมติกขา บทว่า อธิ ภิกขุ คือภิกษุในศาสนานี้. จริงอยู่ อธิ ศัพท์ ในบทนี้ นี้แสดงถึงคำสอนอันเป็นนิสัยของบุคคลผู้ยังอานาปานสติสมาธิ มีประการทั้งปวงให้เกิด และปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นของศาสนาอื่น. ดังที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะมีในศาสนานี้เท่านั้น ฯลฯ ลัทธิของศาสนาอื่นว่างจากสมณะผู้รู้ทั่วถึง. บทว่า อรรถกถาสโต วา รุกขมูลกโต วา สุธมฺมาคารกโต วา อยู่ในป่าก็ดี อยู่ที่โคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี นี้แสดงถึงการกำหนดถือเอาเสนาสนะอันสมควรแก่การเจริญ อานาปานสติสมาธิของภิกษุนั้น. จิตของภิกษุนั้นคุ่นในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูป เป็นต้นตลอดกาลนาน ไม่ปรารถนาจะพอกพูนอารมณ์ อันเป็นอานาปานสติสมาธิ จิตย่อมแล่นไปนอกทางที่เดียว ควรเทียบด้วยโคโคง เพราะฉะนั้น เปรียบเหมือนคนเลี้ยงโค ประสงค์จะผูกผูกโคโคงที่ค้ำน้ำมันทั้งหมดของแม่โคนมโคงให้เจริญ จึงนำออกจากแม่โคนม ผึงเสาใหญ่ไว้ข้างหนึ่ง เอาเชือกผูกไว้ที่เสานั้น ที่นั้นลูกโคของเขาไม่อาจเดินจากที่นั้น ๆ หนีไปได้ จึงหมอบนอนนิ่งอยู่กับเสานั้นเอง ฉันทใด แม้ภิกษุนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ประสงค์จะฝึกจิตที่ประทุษร้ายให้เจริญ ด้วยการค้ำรมสติรูปารมณเป็นต้นตลอดกาลนาน จึงนำออกจากอารมณ์มีรูป เป็นต้น แล้วเข้าไปยังป่าก็ดี โคนไม้ก็ดี เรือนว่างก็ดี ผูกด้วยเชือกคือสติ ที่เสาคืออลมอัสสาสะและปัสสาสะนั้น จิตของภิกษุนั้นแม้เดินรนไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่สะสมไว้ในกาลก่อน ก็ไม่สามารถจะตัด

เชือกคือสติหนีไปได้ จึงนั่งสงบ นอนนิ่งอยู่กับอารมณ์นั้นนั่นเอง ด้วยสามารถ
แห่งอุปจารและอัปปนา. ด้วยเหตุนี้ ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

นรชนพึงผูกอุกโคที่ควรฝึกไว้ที่เสานี้ จันใด

ภิกษุพึงผูกจิตของตนไว้ในอารมณ์ ด้วยสติให้มั่นคง

จันนั้น.

เสนาสนะนั้นของภิกษุนั้นสมควรแก่ภาวนา ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะอานาปานสติกรรมฐาน อันเป็นปทัฏฐานแห่ง
สุขวิหารธรรมในปัจจุบันของการบรรลุคุณวิเศษ ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจก-
พุทธเจ้า และพระสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งปวง เป็นยอดในประเภทของ
กรรมฐานนี้ อันพระโยคาวจรไม่สละท่ายบ้าน อันวุ่นวายไปด้วยเสียงหญิง
บุรุษ ช้างและม้าเป็นต้น ทำได้ไม่ถนัดนักเพื่อเจริญ เพราะฉะฉานมีเสียงเสียบแทง
ส่วนพระโยคาวจรกำหนดถือเอากรรมฐานนี้ในป่ามิใช่หมู่บ้าน ยังอานาปานสติ
จตุตถฌานให้เกิด ทำมานั้นให้เป็นบาท พิจารณาสังขารทั้งหลายเป็นการทำ
ได้ง่ายเพื่อบรรลุพระอรหัตอันสมเป็นผลเลิศ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะ
ทรงอ้างถึงเสนาสนะอันสมควรแก่พระโยคาวจรนั้น จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า
อรณฺณคโถ ว่า ดังนี้. พระเถระก็เหมือนอย่างนั้น เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า
ดูอาจารย์ผู้มีวิชาเกี่ยวกับพื้นที่. จริงอยู่ อาจารย์ผู้มีวิชาเกี่ยวกับพื้นที่นั้นเห็น
พื้นที่สร้างนครแล้วกำหนดไว้ด้วยดี แนะนำว่า พวกท่านจงสร้างนคร ณ พื้นที่
นี้เถิด เมื่อนครสำเร็จลงด้วยดี ย่อมได้สักการะใหญ่ จันใด พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าก็จันนั้นเหมือนกัน ทรงกำหนดเสนาสนะอันสมควรแก่พระโยคาวจร
แล้วทรงแนะนำว่าควรประกอบกรรมฐาน ณ ที่นี้ แต่นั้นเมื่อพระโยคาวจร

ประกอบกรรมฐาน ณ ที่นั้น บรรลุพระอรหัตโดยลำดับ พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงได้รับสักการะใหญ่กว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหนอ ดังนี้.

อนึ่ง ภิกษุนี้ท่านกล่าวว่าเป็นเช่นกับเสือเหลือง. พึงทราบว่ามีเหมือนอย่างพญาเสือเหลืองชุ่มอาศัยห้วยารกชฎ ป่ารกชฎ ภูเขาารกชฎ ในป่าจับเนื้อ มีควายป่า กวาง สุนทรเป็นต้น ฉันได ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ประกอบกรรมฐานในป่าเป็นต้น ถือเอาโศดาปัตติมรรคสทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตมรรคและอริยผลทั้งหลายตามลำดับ. ดังที่พระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

ธรรมดาเสือเหลืองชุ่มจับเนื้อทั้งหลาย ฉันได

พระพุทธรูปนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ประกอบความ

เพียร เจริญวิปัสสนาเข้าไปสู่ป่า ย่อมถือเอาผลอันสูง

สุด.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะในป่าอันเป็นพื้นที่ประกอบความเพียรอย่างไวจึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า **อรณฺณคโถ** วา ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อรณฺณคโถ** อยู่ป่า คือ อยู่ป่าอันเป็นความสุข เกิดแต่ความสงบใดอย่างหนึ่ง มีลักษณะดังกล่าวแล้วในตอนก่อน. บทว่า **รุกขมฺมูลคโถ** อยู่โคนไม้ คือ อยู่ใกล้ต้นไม้. บทว่า **สุญฺญาคารคโถ** อยู่เรือนว่าง คือ อยู่โอกาสสงัดว่างเปล่า.

อนึ่ง ในบทนี้แม้อยู่เสนาสนะ ๓ อย่างที่เสือเว้นป่าและโคนไม้ก็ควรกล่าวว่ **สุญฺญาคารคโถ** อยู่เรือนว่างได้. จริงอยู่เสนาสนะมี ๕ อย่าง.

ดังนี้ท่านกล่าวไว้ว่า ภิกษุ^๑นั้นเสพเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา
ชอกเขา ถ้ำเขา ป่าช้า ราวป่า ที่แจ้ง กองฟาง. พระผู้มีพระภาคเจ้า^๒ครั้น
ทรงแนะนำเสนาสนะอันสมควรแก่การเจริญอานาปานสติกรรมฐาน อันเกื้อกูล
ด้วย ๓ ฤดูและเกื้อกูลด้วยธาตุจิริยาแก่ภิกษุ^๑นั้น แล้วเมื่อจะทรงแนะนำถึง
อิริยาบถอันสงบอันเป็นฝ่ายแห่งความไม่ท้อแท้และไม่ฟุ้งซ่านจึงตรัสว่า **นิสิตติ**
นั่ง ครั้นแล้วเมื่อจะทรงแสดงความที่ภิกษุ^๑นั้นนั่งได้มั่นคง ความที่ลมอัสสาสะ
ปัสสาสะเป็นไปปกติและอุบายกำหนดถือเอาอารมณ์ จึงตรัสพระคำ^๓ร่ำมีอาทิว่า
ปลุลุงกั อากุขิตฺวา **คู้บัลลังกั** (ขัดสมาธิ).

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปลุลุงกั** คือนั่งพับขาโดยรอบ. บทว่า
อากุขิตฺวา **คู้** คือ พับ. บทว่า **อุขั** **กายั** **ปณิชาย** ตั้งกายตรง คือ ตั้ง
สรีระเบื้องบนให้ตรง ให้กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อนจดกัน เพราะเมื่อนั่งอย่างนี้
หนัง เนื้อ เอ็น จะไม่น้อมลง เวทนาที่เกิดขึ้นทุก ๆ ขณะเพราะหนัง เนื้อ
และเอ็นน้อมลงเป็นเหตุจะไม่เกิดขึ้นแก่ภิกษุ^๑นั้น เมื่อเวทนาไม่เกิดจิตก็มี
อารมณ์เดียว กรรมฐานไม่ตก ย่อมเข้าถึงความเจริญออกงาม. บทว่า **ปริมุขั**
สตี **อุปลุฏฺฐเปตฺวา** ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า คือ ดำรงสติเฉพาะกรรมฐาน.
บทว่า **โส** **สโต** **อสฺสสตี** **สโต** **ปสฺสสตี** ภิกษุ^๑นั้น เป็นผู้มีสติหายใจเข้า
เป็นผู้มีสติหายใจออก คือ ภิกษุ^๑นั้นครั้งนั่งอย่างนี้และดำรงสติไว้^๔อย่างนี้ เมื่อ
ไม่ละสตินั้น ชื่อว่าเป็นต้นมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก. ท่านอธิบายว่า
เป็นผู้ทำสติ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงถึงประการที่ภิกษุทำสติ จึง
ตรัสพระคำ^๓ร่ำมีอาทิว่า **ทิมฺ** **วา** **อสฺสสนฺโต** เมื่อหายใจเข้ายาว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ทิมฺ วา อสฺสสนฺโต** เมื่อหายใจเข้ายาว คือ ลมหายใจเข้าเป็นไปยาว. หายใจเข้าสั้นก็เหมือนอย่างนั้น. อนึ่ง พึงทราบ ความที่ลมหายใจเข้าหายใจออกยาวและสั้นโดยกาล.

จริงอยู่ มนุษย์ทั้งหลายบางครั้งหายใจเข้าและหายใจออกยาว เหมือน ช้างและงูเป็นต้น บางครั้งสั้นเหมือนสุนัขและกระต่ายเป็นต้น. ลมอัสสาสะ ปัสสาสะที่เหน็ดเหนื่อยยุ่งยากด้วยประการอื่นไม่มียาวและสั้น. เพราะฉะนั้นลม อัสสาสะปัสสาสะเมื่อเข้าและออกตลอดกาลนานพึงทราบว่ายาว เมื่อเข้าและออก ตลอดกาลสั้นพึงทราบว่าสั้น. ในเรื่องนี้ ภิกษุนี้ เมื่อหายใจเข้า และหายใจ ออกยาวโดยอาการ ๕ อย่างดังกล่าวแล้วในตอนก่อนย่อมรู้ว่าเราหายใจเข้า หายใจออกยาว. สั้นก็เหมือนกัน อนึ่ง

วรรณะ ๔ คือ ยาว สั้น ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ
เช่นนั้นย่อมเป็นไป บนปลายจมูกของภิกษุผู้รู้อยู่
อย่างนั้น.

พึงทราบว่า การเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานย่อมสมบูรณ์แก่ภิกษุ นั้นด้วยอาการหนึ่งแห่งอาการ ๕ อย่าง.

บทว่า **สพฺพกายปฏิสฺสเวทึ อสฺสสึสฺสามิตึ สิกฺขติ** **สพฺพกาย-**
ปฏิสฺสเวทึ ปสฺสสึสฺสามิตึ สิกฺขติ ภิกษุย่อมศึกษาว่าจักเป็นผู้รู้แจ้งกองลม ทั้งปวงหายใจเข้า ย่อมศึกษาว่าจักเป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวง หายใจออก คือ ภิกษุย่อมศึกษาว่า เราจะทำเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดของกองลมอัสสาสะทั้งสั้น ให้รู้แจ้ง ทำให้ปรากฏ หายใจเข้า ย่อมศึกษาว่า เราจะทำเบื้องต้นท่ามกลาง และที่สุดของกองลมปัสสาสะทั้งสั้นให้รู้แจ้ง ให้ปรากฏหายใจออก. ภิกษุทำให้ รู้แจ้งให้ปรากฏอย่างนี้ หายใจเข้าและหายใจออกด้วยจิตสัมปยุตด้วยญาณ.

เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อสุตตีสุตตานิ ปสุตตีสุตตานิ ลิกขติ** ย่อมศึกษาว่าเราจักหายใจเข้า เราจักหายใจออก. จริงอยู่เบื้องต้นในกองลมอัสสาสะ หรือในกองลมปีสสาสะที่เป็นของละเอียด ๆ ไหลไปของภิกษุ นั้นย่อมปรากฏ แต่ท่ามกลางที่สุดไม่ปรากฏ. ภิกษุ นั้นย่อมอาจเพื่อกำหนดถือเอาเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมลำบากในท่ามกลางและที่สุด. ภิกษุรูปหนึ่งท่ามกลางปรากฏ เบื้องต้นและที่สุดไม่ปรากฏ. ภิกษุรูปนั้นอาจเพื่อกำหนดถือเอาท่ามกลางเท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและที่สุด. รูปหนึ่งที่สุดปรากฏ เบื้องต้นและท่ามกลางไม่ปรากฏ. รูปนั้นอาจเพื่อกำหนดถือเอาที่สุดเท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและท่ามกลาง. รูปหนึ่งปรากฏทั้งหมด รูปนั้นอาจเพื่อกำหนดถือเอาแม้ทั้งหมดได้ ไม่ลำบากในที่ไหน ๆ. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงว่า ควรเป็นเช่นนั้น จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า **สพฺพกายปฏฺฐิเวทึ** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ลิกขติ** ย่อมศึกษา คือ เพียรพยายามอย่างนี้. ฟังทราบความในบทนี้ อย่างนี้ว่า ภิกษุย่อมศึกษา ย่อมเสพ ย่อมเจริญ ย่อมทำให้มากซึ่งศึกษา ๓ เหล่านี้ คือ ความสำรวมของผู้เป็นอย่างนั้น ชื่อว่า อธิศีลสิกขา สมาธิของผู้เป็นอย่างนั้น ชื่อว่า อธิจิตสิกขา ปัญญาของผู้เป็นอย่างนั้นชื่อว่า อธิปัญญาสิกขา ในอารมณ์นั้น ด้วยสติ นั้น ด้วยมโนสิการนั้น.

ในบทนั้นควรหายใจเข้าและควรหายใจออกอย่างเดียวโดยนัยก่อน ไม่ควรทำอะไร ๆ อย่างอื่น แต่จำเดิมแต่นั้นควรทำความเพียรในการให้ญาณเกิดขึ้นเป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงอาการอันยังญาณให้เกิดขึ้น ซึ่งท่านกล่าวถึงบาลีด้วยอำนาจแห่งปัจจุบันกาลว่า **อสุตตานิ ปชานาติ ปสุตตานิ ปชานาติ** ภิกษุย่อมรู้ว่า เราหายใจเข้า ย่อมรู้ว่า เราหายใจออกแล้วควรทำตั้งแต่นี้ไป ฟังทราบที่ท่านยกบาลีขึ้นด้วยอำนาจแห่งอนาคตกาลโดยนัยมีอาทิ

ว่า สพฺพกายปฏิสัเวที อสฺสตีสุตฺตมิตี เราจักเป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวง
หายใจเข้า ดังนี้.

บทว่า ปสฺสสมุภยํ กายสงฺขารํ ฯลฯ ลิกฺขติ ย่อมศึกษาว่าจัก
ระงับกายสังขาร ฯลฯ คือย่อมศึกษาว่า เราระงับ สงบ คับ และเข้าไป
สงบกายสังขาร กล่าวคือลมอัสสาสปัสสาสะอย่างหยาบ หายใจเข้าหายใจออก.
ในบทนั้นพึงทราบถึงความหยาบ ความละเอียด และความสงบด้วยประการ
อย่างนี้.

ในกาลที่ภิกษุนี้มีได้กำหนดถือเอาก่อน กายและจิตย่อมกระวนกระวาย
และเป็นของหยาบ เมื่อกายและจิตหยาบไม่สงบ แม้อลมอัสสาสะ ลมปัสสาสะก็
หยาบด้วย ลมอัสสาสะลมปัสสาสะมีกำลังกว่ายังเป็นไป จมูกไม่เพียงพอ ต้อง
หายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างทางปาก อนึ่ง เมื่อใดกายบ้าง จิตบ้าง อัน
ภิกษุนั้นกำหนดถือเอา เมื่อนั้นลมอัสสาสปัสสาสะเหล่านั้นสงบระงับ เมื่อลม
อัสสาสปัสสาสะเหล่านั้นสงบ ลมอัสสาสปัสสาสะละเอียดยังเป็นไป ย่อม
ถึงอาการที่ควรคั่นคว่ำว่า ลมอัสสาสปัสสาสะมีหรือไม่มี. เหมือนอย่างว่าเมื่อ
บุรุษวิ่งลงจากภูเขาหรือยกภาระหนักลงจากศีรษะยืนอยู่ ลมอัสสาสปัสสาสะ
ก็หยาบ จมูกไม่เพียงพอ ต้องยื่นหายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างทางปาก.

อนึ่ง เมื่อใดบุรุษนั้นบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้น อาบน้ำ คั้นน้ำ
เอาผ้าสาฎกเปียกปิดอก นอนได้รุ่มเงานั้น เมื่อนั้นลมอัสสาสปัสสาสะของ
บุรุษนั้นละเอียด ย่อมถึงอาการที่ควรคั่นคว่ำว่า ลมอัสสาสปัสสาสะมีหรือ
ไม่มี ฉันทใด พึงให้พิสดารว่า ในกาลที่ภิกษุที่กำหนดถือเอาอย่างนั้นก็ฉันทนั้น.

จริงอย่างนั้น ในกาลที่ภิกษุนั้นไม่กำหนดถือเอาก่อน การผูกใจ การ
รวบรวมและการใส่ใจว่า เราย่อมสงบกายสังขารหยาบ ๆ ดังนี้ย่อมไม่มี. แต่

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้าที่ 180

ในกาลที่กำหนดถือเอาข้อมมี. ด้วยเหตุนี้ ในกาลที่ภิกษุนี้กำหนดถือเอาจาก กาลที่มีได้กำหนดถือเอา กายสังขารเป็นของละเอียด. ดังที่พระโบราณจารย์ ทั้งหลายกล่าวว่า

เมื่อกายและจิตปั่นป่วน กายสังขารข้อมเป็นไป

รุนแรง. เมื่อกายไม่ปั่นป่วน กายสังขารข้อมเป็นไป

อย่างสุขุม.

แม้ในกาลกำหนดถือเอา กายสังขารหยาบ ในอุปจารแห่งปฐมฌาน กายสังขารสุขุม. แม้ในอุปจารแห่งปฐมฌานนั้น กายสังขารก็ยังหยาบ ในปฐมฌานจึงสุขุม. ในปฐมฌานและในอุปจารแห่งทุติยฌาน กายสังขารก็ยังหยาบ ในทุติยฌานจึงสุขุม ในทุติยฌานและในอุปจารแห่งตติยฌานก็ยังหยาบ ในตติยฌานจึงสุขุม. ในตติยฌานและในอุปจารแห่งจตุตถฌานก็ยังหยาบ ในจตุตถฌานจึงสุขุมยิ่งนัก ข้อมถึงการไม่เป็นไปอีกเลย. นี้เป็นมติของท่านผู้กล่าว ที่มภาณกสังยุต.

ส่วนท่านมัชฌิมภิกษุข้อมปรารถนาความสุขุมกว่าแม้ในอุปจาร แห่งฌานสูง ๆ จากฌานต่ำ ๆ อย่างนี้ว่า ในปฐมฌานยังหยาบ ในอุปจาร แห่งทุติยฌานจึงสุขุม. ตามมติของท่านภิกษุทั้งหลายทั้งปวง กายสังขารที่เป็น ไปแล้วในกาลมิได้กำหนดถือเอา ข้อมสงบในกาลที่กำหนดถือเอา กายสังขาร ที่เป็นไปแล้วในกาลกำหนดถือเอา ข้อมสงบในอุปจารแห่งปฐมฌาน ฯลฯ กายสังขารที่เป็นไปแล้วในอุปจารแห่งจตุตถฌาน ข้อมสงบในจตุตถฌาน. นี้ เป็นนัยในสมณะเท่านั้น.

ส่วนในวิปัสสนา กายสังขารที่เป็นไปแล้วในกาลที่มีได้กำหนดถือเอา
ยังหยาบ ในกาลกำหนดถือเอามหาภูตรูปจึงสุขุม. แม้มันก็ยังหยาบ
ในกาลกำหนดถือเอาอุปาทารูปจึงสุขุม. แม้มันก็ยังหยาบ ในกาลกำหนดถือเอา
รูปทั้งสี่จึงสุขุม. แม้มันก็ยังหยาบ ในกาลกำหนดถือเอารูปจึงสุขุม. แม้มัน
ก็ยังหยาบ ในกาลกำหนดถือเอารูปและอรุปรจึงสุขุม. แม้มันก็ยังหยาบ ใน
กาลกำหนดถือเอาปัจฉัยจึงสุขุม. แม้มันก็ยังหยาบ ในการเห็นนามรูปพร้อมกับ
ปัจฉัยจึงสุขุม. แม้มันก็ยังหยาบ ในวิปัสสนาอันมีลักษณะ. เป็นอารมณ์จึงสุขุม.
แม้มันก็เชื่อว่ายังหยาบ เพราะเป็นวิปัสสนายังอ่อน ในวิปัสสนามีกำลังจึง
สุขุม. พึงทราบความสงบแห่งกายสังขารก่อน ๆ ด้วยกายสังขารหลัง ๆ
โดยนัยดังกล่าวแล้วในก่อนนั้นแล. ในบั้นนี้พึงทราบความที่กายสังขารหยาบ
และสุขุม และความสงบอย่างนี้. นี่เป็นการพรรณนาไปตามลำดับแห่งปฐม
จุดะที่ท่านกล่าวไว้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งกายานุปัสสนาในที่นี้

ก็เพราะในที่นี้ท่านกล่าวจุดะนี้ ด้วยอำนาจแห่งกรรมฐานแห่งอาทิ-
กรรมิก. ส่วนจุดะ ๓ นอกนี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งเวทนานุปัสสนา
จิตตานุปัสสนา และธรรมานุปัสสนา. ฉะนั้น กุลบุตรผู้เป็นอาทิกรรมิก
ประสงค์จะเจริญกรรมฐานนี้ แล้วบรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา แห่ง
วิปัสสนาอันเป็นปทัฏฐานของจุดะกมาน ทำกิจทั้งปวงมียังศีลให้บริสุทธิ์เป็นต้น
โดยนัยดังกล่าวแล้วในวิสุทธิมรรค แล้วพึงเรียนกรรมฐานอันมีสันธิ (การ
ติดต่อก) ๕ ในสำนักของอาจารย์ผู้ประกอบด้วยองค์ ๗.

สันธิ ๕ เหล่านี้ คือ การเรียน ๑ การสอบถาม ๑ ความปรากฏ ๑
ความแนบแน่น ๑ ลักษณะ ๑.

ในสันธิเหล่านั้น การเรียนกรรมฐานชื่อว่า **อุคคหะ**. การสอบถาม
กรรมฐานชื่อว่า **ปริปุจจา**. ความปรากฏแห่งกรรมฐานชื่อว่า **อุปัฏฐานะ**.

ความแนบแน่นแห่งกรรมฐานชื่อว่า **อัปนา**. ลักษณะแห่งกรรมฐาน ชื่อว่า **ลักษณะ**. ท่านอธิบายไว้ว่า กรรมฐานเป็นลักษณะอย่างนี้ ได้แก่การ ไตร่ตรองสภาพของกรรมฐาน.

กุลบุตรผู้เรียนกรรมฐาน มีสังขี ๕ อย่างนี้ แม้ตนเองก็ไม่ลำบาก แม้อาจารย์ก็ไม่ลำบาก. เพราะฉะนั้น ให้อาจารย์ยกขึ้นหน่อยหนึ่งแล้วใช้เวลา ท่องให้มาก เรียนกรรมฐานมีสังขี ๕ อย่างนี้ เว้นที่อยู่อันประกอบด้วยโทษ ๑๘ อย่าง ในสำนักของอาจารย์หรือในที่อื่น แล้วอยู่ในเสนาสนะประกอบด้วย องค์ ๕ ตัดกังวลเล็กน้อย บริโภคเสร็จแล้วบรรเทาความมัวเมาอาหาร นั่งให้ สบาย ระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย ทำจิตให้ร่าเริง ไม่ให้เสื่อมแม้แต่บทเดียว จากการเรียนจากอาจารย์ ฟังทำอานาปานสติกรรมฐานนี้ไว้ในใจ

ต่อไปนี้เป็นวิธีมนสิการกรรมฐาน คือ

คณนา (การนับ) อนุพัชณา (การติดตาม) ผุสนา

(การสัมผัส) การตั้งไว้ ความเห็นแจ้ง ความเจริญ

ความบริสุทธิ์ การพิจารณากรรมฐานเหล่านั้น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **คณนา** คือการนับนั่นเอง. บทว่า **อนุพัชณา** คือการไปตาม. บทว่า **ผุสนา** คือการถูกต้อง. บทว่า **อัปนา** คือการ แนบแน่น. บทว่า **สตูลุกขณา** คือการเห็นแจ้ง. บทว่า **วิวิฏฐณา** คือ มรรค. บทว่า **ปารีสุทฺธิ** คือผล. บทว่า **เตสญฺจ ปฏิปสุสนา** คือการ พิจารณากรรมฐานเหล่านั้น.

ในบทนั้น กุลบุตรผู้เป็นอาทิกกรรมนี้ ฟังใส่ใจกรรมฐานนี้ด้วยการนับ ก่อน. เมื่อนับไม่ควรให้ต่ำกว่า ๕ ไม่ควรสูงกว่า ๑๐ ไม่ควรแสดงเป็น ตอนๆ

ในระหว่าง เมื่อนับต่ำกว่า ๕ จิตตูปบาท ย่อมคืนรนในโอกาสคับแคบ จุจ
ฝูงโคที่ถูกขังไว้ในคอกอันคับแคบ เมื่อนับเกิน ๑๐ จิตตูปบาทอาศัยการนับ
เท่านั้น เมื่อแสดงเป็นตอน ๆ ในระหว่าง จิตย่อมหวั่นไหวว่า ธรรมเนียม
ของเราถึงยอดแล้วหรือยังหนอ เพราะฉะนั้น ควรนับเว้นโทษเหล่านี้เสีย.

อนึ่ง เมื่อนับควรนับเหมือนการดวงข้าวเปลือกนับซ้ำ ๆ ก่อน เพราะ
ดวงข้าวเปลือกให้เต็มทะนาน แล้วนับหนึ่ง แล้วเกลี่ยลง เมื่อเต็มอีก ครั้นเห็น
หยากเชื้อไร ๆ ก็ทิ้งเสียนับหนึ่ง หนึ่ง. แม้ในการนับสอง สอง ก็มีนัยนี้
เหมือนกัน.

ผู้ใดกำหนดลมอัสสาสปัสสาสะ แม้ด้วยวิธีนี้ อย่างนี้ กำหนดนับว่า
หนึ่ง หนึ่ง ไปจนถึง สิบ สิบ เมื่อผู้นั้นนับอย่างนี้ ลมอัสสาสปัสสาสะทั้งเข้า
และออกย่อมปรากฏ. ต่อแต่นั้นกุลบุตรควรละการนับเหมือนดวงข้าวเปลือกที่
นับซ้ำ ๆ นั้นเสีย แล้วนับด้วยการนับของคนเลี้ยงโคคือนับเร็ว เพราะโคบาล
ผู้ฉลาด เอาก้อนกรวดใส่ปาก ถือเชือกและไม้ไปคอกแต่เช้าตรู่ ดินที่หลังโค
นั่งบนปลายเสาเขื่อนคิดก้อนกรวด นับโคที่ไปถึงประตูว่า หนึ่ง สอง. โคที่
อยู่อย่างลำบากในที่คับแคบมาตลอด ๓ ยาม จึงออกเบียดเสียดกันและกัน
รีบออกเป็นหมู่ ๆ. โคบาลนั้นรีบนับว่า สาม สี่ ห้า สิบ. เมื่อโคบาลนับ
โดยนัยก่อน ลมอัสสาสปัสสาสะปรากฏสัญจรไปเร็ว ๆ บ่อย ๆ.

แต่นั้น โคบาล ครั้นรู้ว่าลมอัสสาสปัสสาสะสัญจรบ่อย ๆ จึงไม่นับ
ทั้งภายในทั้งภายนอก นับเฉพาะที่ถึงประตูเท่านั้น แล้วรีบนับเร็ว ๆ ว่า ๑
๒ ๓ ๔ ๕, ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖, ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗, ๘ ๙ ๑๐.

จริงอยู่ ในธรรมเนียมอันเนื่องด้วยการนับจิต ย่อมอารมณ์เป็นหนึ่ง
ด้วยกำลังการนับ จุจจอดเรือไว้ที่กระแสน้ำเชี่ยว ด้วยความจำเป็นของถ่อ.

เมื่อถูกลบถูกรับเร็วๆ อย่างนี้ กรรมฐานย่อมปรากฏความเป็นไปติดต่อกัน เมื่อรู้ว่า กรรมฐานเป็นไปติดต่อกันแล้วไม่กำหนดถือเอาลมภายในและภายนอก รีบนับโดยนัยก่อนนั้นแล เมื่อจิตเข้าไปพร้อมกับลมเข้าไปภายใน จิตกระทบกับ ลมภายใน ย่อมเป็นจุดเต็มด้วยมันขุ่น เมื่อนำจิตออกพร้อมกับลมออกภายนอก จิตย่อมพุ่งชานไปในอารมณ์ของความหนาในภายนอก. อนึ่ง เมื่อเจริญเวินสติ ในโอกาสสัมผัส ภาวนาย่อมสมบูรณ์ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ไม่พึง กำหนดถือเอาลมภายในและภายนอก แล้วรีบนับโดยนัยก่อนนั้นแล.

ก็จิตนี้ควรนับนานเพียงไร ตลอดเมื่ออารมณ์แห่งอัสสาสปีตสาสะ ยังมีอยู่ เวินการนับจิตย่อมดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์แห่งอัสสาสปีตสาสะยังมีอยู่ การนับเพื่อให้จิตดำรงอยู่ ทำการตัดวิตกอันชานไปในภายนอกเสีย ควรทำให้ไว้ในใจ ด้วยการนับอย่างนี้แล้วทำให้ไว้ในใจด้วยการติดตาม. การรวบรวมการนับ แล้วติดตามลมอัสสาสปีตสาสะในลำดับแห่งสติ ชื่อว่า **อนุพณฺหา** (การติดตาม). การนับนั้นมิใช่ด้วยอำนาจแห่งการติดตามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด. เบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด และโทษในการติดตามการนับนั้น ท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแล.

เพราะฉะนั้น เมื่อมนสิการด้วยการติดตาม ไม่ควรใส่ใจด้วยอำนาจ แห่งเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด. อีกอย่างหนึ่ง ควรใส่ใจด้วยอำนาจแห่ง การสัมผัสและด้วยอำนาจแห่งการแนบแน่น เพราะหาไม่มีใส่ใจไว้ต่างหาก ด้วยอำนาจแห่งการสัมผัสและแนบแน่น คุณด้วยอำนาจแห่งการนับและการ ติดตาม. อนึ่ง เมื่อนับในที่สัมผัสย่อมใส่ใจด้วยการนับ และด้วยการสัมผัส รวบรวมการนับในที่สัมผัสนั้นแล้วติดตามการนับและการสัมผัสเหล่านั้นด้วยสติ และดำรงจิตไว้ด้วยสามารถแห่งอัปปนา ท่านกล่าวว่า ย่อมใส่ใจด้วยการติดตาม

ด้วยการสัมผัสและด้วยการแนบแน่น. พึงทราบความนี้ด้วยอุปมา ด้วยคนพิการและคนเฝ้าประตู ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย และด้วยอุปมาด้วยเลื่อย ดังที่ท่านกล่าวไว้ในบาลีนี้แหละ. ต่อไปนี้เป็นอุปมาด้วยคนพิการ. เปรียบเหมือนคนพิการแกว่งชิงช้าแก่มารดาและบุตรผู้เล่นอยู่ที่ชิงช้า นั่งอยู่ที่โคนเสาชิงช้านั่นเอง ย่อมเห็นที่สุดทั้งสองและท่ามกลางของกระดานชิงช้าที่แกว่งไปมาตามลำดับ ไม่ขวนขวายเพื่อจะดูที่สุดทั้งสองและท่ามกลางนั้นใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันอยู่ที่โคนเสา คือการติดตามด้วยอำนาจแห่งสติ แล้วนั่งแกว่งชิงช้าคือลมอัสสาสและปัสสาสะด้วยสติ ในนิมิตนั้นติดตามเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดของลมอัสสาสและปัสสาสะในที่สัมผัสทั้งไปและมาด้วยสติ ดำรงจิตไว้ ณ ที่นั้นนั้นแลย่อมเห็น และไม่ขวนขวายเพื่อจะดูลมอัสสาสและปัสสาสะเหล่านั้น นี้อุปมาด้วยคนพิการ.

ส่วนอุปมาด้วยคนเฝ้าประตูมีดังนี้ เปรียบเหมือนคนเฝ้าประตู. ย่อมไม่ตรวจสอบคนภายในและภายนอกนครว่า ท่านเป็นใคร มาแต่ไหน จะไปไหนอะไรในมือของท่าน เพราะคนเหล่านั้น ไม่ใช่หน้าที่ของเขา แต่เขาตรวจสอบเฉพาะคนที่มาถึงประตูแล้วเท่านั้น ฉนั้นใด ลมเข้าไปภายใน และลมออกไปภายนอกไม่ใช่ภาระของภิกษุนั้น ฉนั้นนั้นเหมือนกัน ลมที่ถึงทวารเท่านั้น จึงเป็นภาระ นี้เป็นอุปมาด้วยคนเฝ้าประตู.

ส่วนอุปมาด้วยเลื่อยได้กล่าวไว้ในอานาปานสติกถาโดยนัยมีอาทิว่า นิมิต्तํ อสุสาสปสุสาสา นิมิต ลมอัสสาสและลมปัสสาสะ. แต่ในที่นี้พึงทราบว่าเป็นการประกอบเพียงความไม่ใส่ใจด้วยสามารถแห่งการมาและการไปของเลื่อยเท่านั้น.

เมื่อใคร ๆ มนสิการกรรมฐานนี้ไม่ชำนาญย่อมเกิด. และการแนบแน่นกล่าว คือ อธิปนา ประดับด้วยองค์ฌานที่เหลืองอมสมบูรณ์. จำเดิมแต่กาลมนสิการด้วยการนับของใคร ๆ เปรียบเหมือนผู้มีกายป่นป่วนนั่งบนเตียงหรือตั้ง เตียงและตั้งข้อมน้อมลงข้อมมิเสียงเอี้ยดอ้าด เครื่องปลูกดข้อมย่นยับ ส่วนผู้มีกายไม่ป่นป่วนนั่ง เตียง และตั้งข้อมไม่น้อยลง ไม่ส่งเสียงเอี้ยดอ้าด เครื่องปลูกดไม่ย่นยับ เตียงและตั้งข้อมเป็นเหมือนเต็มด้วยปุยนุ่น เพราะเหตุไร เพราะผู้มีกายไม่ป่นป่วนเบา ฉันทิใด จำเดิมแต่กาลมนสิการด้วยการนับอย่างนั้นก็ฉันทินั้น เมื่อความกระวนกระวายกายสงบด้วยอำนาจแห่งการคัมภัสสสาสะและปัสสสาสะอย่างหยาบตามลำดับ กายก็ดี จิตก็ดีเป็นของเบา ร่างกายเป็นจุลลอยไปบนอากาศ.

เมื่อลมอัสสสาสะและปัสสสาสะอย่างหยาบของภิกษุ นั้นดับแล้ว จิตมีลมอัสสสาสะปัสสสาสะละเอียดเป็นนิมิต เป็นอารมณ์ข้อมเป็นไป. แม้เมื่อจิตนั้นดับ ลมอัสสสาสะปัสสสาสะอันเป็นนิมิต เป็นอารมณ์ละเอียดกว่า ละเอียดกว่านั้นยังเป็นไป ๆ มา ๆ อยู่นั่นเอง. พึงทราบความนี้ด้วยอุปมาด้วยลาดโลหะดังกล่าวแล้วในตอนก่อน.

กรรมฐานนี้ไม่เหมือนกรรมฐานเหล่าอื่น ซึ่งแจ่มแจ้งแล้วยิ่ง ๆ ขึ้นไป อนึ่ง กรรมฐานนี้ ข้อมถึงความละเอียดแก่ผู้เจริญยิ่ง ๆ แม้ความปรากฏก็ไม่ถึงเมื่อกรรมฐานนั้นไม่ปรากฏอย่างนี้ ภิกษุ นั้นไม่ควรลุกจากอาสนะไป ด้วยคิดว่าเราจักถามอาจารย์หรือว่า บัดนี้กรรมฐานของเราฉิบหายเสียแล้ว ดังนี้ เพราะเมื่อภิกษุยังอิริยาบถให้กำเริบแล้วไป กรรมฐานข้อมมีใหม่ ๆ โดยแท้ เพราะฉะนั้น ควรนำกรรมฐานมาจากที่ตามที่นั่งแล้วนั้นแล.

ต่อไปนี้เป็นอุบายนำกรรมฐานมา ฝึกหัดนั้นรู้ความที่กรรมฐานไม่ปรากฏ พึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า ชื่อว่า ลมอัสสาสปีสสาสะเหล่านี้มีอยู่ที่ไหน ไม่มีที่ไหน มีแก่ใคร หรือไม่มีแก่ใคร. ครั้นฝึกหัดสำเหนียกอย่างนี้รู้ว่า ลมอัสสาส ปัสสาสะเหล่านี้ไม่มีแก่คนอยู่ในครรภ์มารดา ไม่มีแก่คนค้ำน้ำ แก่อัญญาสัตตว์ คนตาย ผู้เข้าจตุตถฌาน ผู้รวมอยู่ในรูปภพ อรูปภพ ผู้เข้านิโรธแล้วพึงเตือนคนด้วยตนเองอย่างนี้ว่า คุณก่อนบัตถจิต ท่านมิได้อยู่ในครรภ์มารดา มิได้ค้ำน้ำ มิได้เป็นอัญญาสัตตว์ มิได้ตาย มิได้เข้าจตุตถฌาน มิได้รวมอยู่ในรูปภพ อรูปภพ มิได้เข้านิโรธมิใช่หรือ. ลมอัสสาสปีสสาสะของท่านยังมีอยู่แน่ ๆ แต่ท่านไม่สามารถกำหนดถือเอาได้ เพราะท่านมีปัญญาน้อย.

ครั้นแล้วฝึกหัดนั้นควรตั้งจิต ด้วยสัมผัสเป็นปกติแล้วยังมนสิการให้เป็นไป. เพราะว่าลมอัสสาสปีสสาสะเหล่านี้กระทบดั้งจมูกของผู้มีจมูกยาว เป็นไป กระทบริมฝีปากของผู้มีริมฝีปากสั้น เพราะฉะนั้น ฝึกหัดนั้นควรตั้งนิมิตว่า ลมอัสสาสปีสสาสะกระทบที่นี้. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอาศัยอำนาจแห่งประโยชน์ว่า คุณก่อนฝึกหัดทั้งหลาย เราไม่กล่าวถึงการเจริญอานาปานสติของผู้มีสติหลง ผู้ไม่มีความรู้สึกดังนี้. จริงอยู่ กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมสมบูรณ์แก่ผู้มีสติ ผู้มีสัมปชัญญะโดยแท้ แต่เมื่อมนสิการอื่นจากนี้ กรรมฐานก็ยังปรากฏ.

อนึ่ง อานาปานสติกรรมฐานนี้ เป็นการเจริญอย่างหนัก ๆ เป็นภูมิแห่งมนสิการของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระพุทธบุตรผู้เป็นมหาบุรุษนั่นเอง มิได้เป็นนอกไปจากนี้ ทั้งสัตว์นอกนี้มิได้เสพ. กรรมฐานเป็นอันสงบและสุขุม โดยประการที่ทำได้ในใจ เพราะฉะนั้น ในที่นี้พึงปรารภนาสติและปัญญามีกำลัง.

เหมือนอย่างว่า ในเวลาเข็มนาฬิกาเนื้อเกลี้ยง ฟิงต้องการแม่เข็มที่ละเอียด แม่ด้ายร้อยเข็มก็ยังคงต้องการละเอียดกว่านั้น ฉันทิ ในเวลาเจริญกรรมฐานนี้เช่นกับเข็มนาฬิกาเนื้อเกลี้ยง ฉันทิเหมือนกัน แม่สติเปรียบด้วยเข็ม ปัญญาสัมปยุตด้วยสตินั้นเปรียบด้วยการร้อยเข็ม ก็ฟิงปรารภนาที่มีกำลัง. ก็แลภิกษุผู้ประกอบด้วยสติปัญญาเหล่านั้น ไม่ฟิงแสวงหาลมอัสสาสปัสสาสะเหล่านั้น นอกจากโอกาสที่สัมผัสตามปกติ.

เหมือนอย่างว่า ชาวนาไถนาแล้วปล่อยโคผู้ไป แล้วนั่งพักบริโภคอาหาร. ลำดับนั้น โคผู้เหล่านั้นของเขาวิ่งเข้าดงไป. ชาวนาที่เป็นคนฉลาดประสงค์จะจับโคเหล่านั้นเทียมไถ ไปเที่ยวตามรอยเท้าของโคเหล่านั้นไปยังดง. เขาถือเชือกและปฏักไปยังทำน้ำที่โคเหล่านั้นลงโดยตรง นั่งบ้าง นอนบ้าง. ครั้นเขาเห็นโคเหล่านั้นเที่ยวไปตลอดวันแล้ว ลงสู่ทำที่เคยลงอาบและคิมแล้ว ขึ้นยืนอยู่ จึงเอาเชือกถ่วงเอาปฏักถ่วงนำมาเทียมไถทำงานต่อไปฉันทิ ภิกษุนั้นก็ฉันทิเหมือนกันไม่ฟิงแสวงหาลมอัสสาสปัสสาสะเหล่านั้น นอกจากโอกาสที่สัมผัสตามปกติ ฟิงถือเชือกคือสติและปฏัก คือ ปัญญาตั้งจิตไว้ในโอกาสที่สัมผัสตามปกติ แล้วยังมนสิการให้เป็นไป. ก็เมื่อภิกษุมนสิการอย่างนี้ ไม่ซาลมอัสสาสปัสสาสะเหล่านั้นก็ปรากฏจตุโค ปรากฏที่ทำที่เคยลงแต่นั้น ภิกษุนั้น ฟิงผูกด้วยเชือกคือสติประกอบไว้ในที่นั้นแล้วแทงด้วยปฏักคือปัญญา ฟิงประกอบกรรมฐานบ่อย ๆ เมื่อประกอบอย่างนี้ไม่ซ้านัก นิमितย่อมปรากฏ ก็นิमितนี้ฉัน มิได้เป็นเช่นเดียวกันแห่งนิमितทั้งปวง. อีกอย่างหนึ่ง นิमितยังสุขสัมผัสให้เกิดขึ้นแก่ใคร ๆ ย่อมปรากฏ จุขปุยนุ่น ปุขปายและสายลม อาจารย์บางพวกกล่าวไว้ดังนี้.

ส่วนในอรรถกถาทั้งหลายมีวินิจฉัยดังต่อไปนี้. จริงอยู่ นิมิตต์นี้มีรูปคล้ายดาวปรากฏแก่ใคร ๆ ดอกก่อนแก้วมณี และดอกก่อนแก้วมุกดา เป็นสัมผัสแข็งปรากฏแก่ใคร ๆ ดอกเมล็ดฝ้าย และดอกเสี้ยนไม้แก่น ปรากฏแก่ใคร ๆ ดอกสายสังวาลยาว ดอกพวงดอกไม้และดอกเปลวควัน ปรากฏแก่ใคร ๆ ดอกใบแมลงมุมอันกว้าง ดอกกลุ่มเมฆ ดอกดอกปทุม ดอกล้อมรถ ดอกมณฑลดวงจันทร์ และดอกมณฑลดวงอาทิตย์. ก็แลนิมิตต์นั้น เมื่อภิกษุหลายรูปนั่งท่องพระสูตรเมื่อภิกษุรูปหนึ่งกล่าวว่า พระสูตรนี้ปรากฏแก่ท่านทั้งหลายเช่นไร ภิกษุรูปหนึ่งกล่าวว่า ปรากฏแก่ผมดุจแม่น้ำใหญ่ไหลจากภูเขา. อีกรูปหนึ่งกล่าวว่า ปรากฏแก่ผมดุจแนวป่าแห่งหนึ่ง. รูปอื่นกล่าวว่า ปรากฏแก่ผมดุจต้นไม้มีร่มเงาเย็นสมบูรณ์ด้วยกิ่งเต็มด้วยผล. สูตรเดียวเท่านั้นปรากฏแก่ภิกษุเหล่านั้น โดยความต่างกัน เพราะสัญญาต่างกัน. ธรรมเนียมเดียวกันย่อมปรากฏโดยความต่างกันเพราะสัญญาต่างกันด้วยอาการอย่างนี้ เพราะธรรมเนียมนั้นเกิดแต่สัญญา มีสัญญาเป็นนิทาน มีสัญญาเป็นแดนเกิด ฉะนั้นพึงทราบว่าย่อมปรากฏโดยความต่างกันเพราะสัญญาต่างกัน.

อนึ่ง เมื่อนิมิตปรากฏ ภิกษุนั้นพึงไปหาอาจารย์แล้วบอกให้ทราบว่า ท่านอาจารย์ขอรับ นิมิตปรากฏเห็นปานนี้ ย่อมปรากฏแก่ผม. ส่วนอาจารย์ควรกล่าวว่า ดูก่อนอาวุโส นี่เป็นนิมิต ดูก่อนสัตบุรุษ ท่านจงทำกรรมฐานไว้ในใจบ่อย ๆ เกิด แต่นั้นพึงตั้งจิตไว้ในนิมิตเท่านั้น.

จำเดิมแต่นี้ไป ภิกษุนั้นย่อมมีภavanaด้วยความแนบแน่นด้วยประการฉะนี้. สมดังที่พระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

ผู้มีปัญญายังจิตให้แนบแน่นในนิมิต เจริญอาการ

ต่าง ๆ ย่อมผูกจิตของตนในลมอัสสาสะและปัสสาสะ

ดังนี้.

จำเดิมแก่ความปรากฏแห่งนิมิตอย่างนี้ เป็นอันภิกษุนั้นข่มนิวรณ์ทั้งหลายได้แล้ว. กิเลสทั้งหลายสงบ. จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ ครั้นแล้วภิกษุนั้นไม่ควรใส่ใจถึงนิมิตนั้นโดยความเป็นสี ไม่ควรพิจารณาโดยความเป็นลักษณะ. แต่แล้วภิกษุควรเว้นอัสปายะ ๗ มีอวาสาเป็นต้น แล้วเสพสัปปายะ ๗ เหล่านั้นควรรักษาไว้ให้ดีดุจขัตติยมเหสีรักษาครรภ์ของพระเจ้าจักรพรรดิ และดุจชวานารักษาท้องข้าวสาทิและข้าวเหนียวขณะนั้น. ต่อแต่นั้น พึงรักษานิมิตนั้นไว้อย่างนี้แล้ว ถึงความเจริญงอกงามด้วยมนสิการบ่อย ๆ ยังความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนา ๑๐ อย่างให้ถึงพร้อม พึงประกอบภาวนาโดยมีความเพียรสม่ำเสมอเมื่อภิกษุพยายามอยู่อย่างนี้ จตุกถมานและปัญจกถมานย่อมเกิดในนิมิตนั้นตามลำดับ ดังที่ท่านกล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรค. อนึ่ง ภิกษุผู้มีจตุกถมานเกิดแล้วอย่างนี้ ประสงค์จะเจริญกรรมฐานด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาและมรรคแล้วบรรลุความบริสุทธิ์จึงทำมานนั้นให้คล่องแคล่วถึงความชำนาญด้วยอาการ ๕ อย่างแล้ว กำหนดนามรูปเริ่มตั้งวิปัสสนา.

อย่างไร เพราะภิกษุนั้นออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นว่า ทรชกายและจิตเป็นเหตุเกิดลมอัสสาสะปัสสาสะ. เหมือนอย่างว่า ลมย่อมสังขจรเพราะอาศัยเครื่องสูบของช่างทองและความพยายาม เกิดแต่การสูบเครื่องของบุรุษนั้นใด ลมอัสสาสะปัสสาสะย่อมสังขจรเพราะอาศัยกาย และจิตนั้นนั้นเหมือนกัน แต่เนิ่นย่อมกำหนดกายว่า เป็นรูปในเพราะอัสสาสะปัสสาสะ และกำหนดจิตว่าเป็นอรูปในเพราะธรรมอันสัมปยุตด้วยจิตนั้น.

ครั้นภิกษูกำหนดนามรูปอย่างนี้ แล้วแสวงหาปัจจัยแห่งนามรูปนั้น เมื่อแสวงหา ครั้นเห็นปัจจัยนั้นแล้ว ประารถถึงความเป็นไปแห่งนามรูปในกาลแม่ ๓ แล้วจึงข้ามความสงสัยได้ ข้ามความสงสัยได้แล้ว จึงยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเป็นกลาปะ (กอง) เมื่อส่วนเบื้องต้นแห่งอุท্থัพพยานุปีตสนาเกิด จึงละวิปีตสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาสเป็นต้น แล้วกำหนดอุท্থัพพยานุปีตสนาญาณอันพ้นจากอุปกิเลสว่า มรรค ละความเกิด ถึงภังคานุปีตสนา (พิจารณาเห็นความดับ) เมื่อสังขาร ทั้งปวงปรากฏโดยความเป็นภัย ด้วยภังคานุปีตสนาเป็นลำดับ จึงเบื้อหน่าย พ้นบรรลอรุยมรรค ๔ ตามลำดับ ตั้งอยู่ในอรหัตผลถึงที่สุดแห่งปัจจเวกขณาญาณ ๑๕ เป็นทักษิโณชยุคคลผู้เลิศของโลกพร้อมทั้งเทวโลก. ด้วยเหตุประมาณเท่านี้ การเจริญอานาปานสติสมาธิ ตั้งต้นแต่การนับลมอัสสาสะ ปัสสาสะนั้น มีวิปีตสนาเป็นที่สุด เป็นอันครบบริบูรณ์. นี่เป็นการพรรณนาปฐมจตุกะโดยอาการทั้งปวง ดังนี้แล.

อนึ่ง ในจตุกะ ๓ นอกนี้ เพราะไม่มีนัยแห่งกรรมฐานภาวนาไว้ต่างหาก ฉะนั้น พึงทราบความอย่างนี้แห่งจตุกะเหล่านั้นโดยนัยแห่งการพรรณนาอนุบทนั้นแล.

บทว่า ปีติปฏิสเวที รู้แจ้งปีติ คือ ย่อมศึกษาว่าเราทำปีติให้รู้แจ้ง ทำให้ปรากฏ หายใจเข้า หายใจออก. ในบทนั้นเป็นอันรู้แจ้งปีติโดยอาการ ๒ คือ โดยอารมณ์ และโดยความไม่หลง.

รู้แจ้งปีติโดยอารมณ์เป็นอย่างไร. ภิกษุย่อมเข้าฌาน ๒ อย่างพร้อมด้วยปีติ ภิกษุนั้นชื่อว่ารู้แจ้งปีติโดยอารมณ์ ด้วยการได้ฌานในขณะที่สมาบัติ เพราะรู้แจ้งอารมณ์แล้ว.

รู้แจ้งโดยความไม่หลงเป็นอย่างไร. ภิกษุเข้ามาน ๒ อย่าง ครั้น ออกเที้ย่อมพิจารณาปีติอันสัมปยุตด้วยฌานโดยความเป็นของสิ้นไปโดยความเป็นของเสื่อมไป เป็นอันภิกษุนั้นรู้แจ้งปีติโดยความไม่หลง ด้วยการแทงตลอด ลักษณะในขณะแห่งวิปัสสนา. โดยนัยนี้แลพึงทราบแม้บทที่เหลือโดยอรรถ. แต่ในบทนี้มีเนื้อความสักว่าต่างกันนี้ พึงทราบว่า เป็นอันภิกษุรู้แจ้งสุขด้วย สามารถแห่งฌาน ๓ รู้แจ้งจิตสังขารด้วยสามารถแห่งฌานแม่ ๔.

บทว่า **จิตตสงฺขาร** จิตสังขาร คือ เวทนาขั้นและสัญญาขั้น.

บทว่า **ปฐสมฺภย** จิตตสงฺขร ระวังจิตสังขาร ความว่า ระวังจิตสังขารหยาบ ๆ คือ คับ. พึงทราบจิตสังขารนั้นโดยพิสดารตามนัยดังกล่าวแล้วในกายสังขาร.

อีกอย่างหนึ่ง ในบทว่า **ปีติ** นี้ท่านกล่าวเวทนาโดยหัวข้อแห่งปีติ.

ในบทว่า **สุข** ท่านกล่าวเวทนาโดยสรุป. ในบทแห่ง **จิตสังขาร** ทั้งสอง เวทนาสัมปยุตด้วยสัญญาเพราะบาลีว่า สัญญาและเวทนาเป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตสังขารด้วย เหตุนี้พึงทราบว่าท่านกล่าวจตุกะนี้โดยนัยแห่งเวทนานุปัสสนาอย่างนี้. แม้ในจตุกะที่ ๓ ก็พึงทราบความเป็นผู้รู้แจ้งจิตด้วยอำนาจแห่งฌาน ๔.

บทว่า **อภิปรโมทย** จิตต ทำจิตให้บันเทิง คือ ภิกษุยอมศึกษาว่าเรายังจิตให้บันเทิง ให้ปราโมทย์ ให้ร่าเริง ให้รื่นเริง จักหายใจเข้า จักหายใจออก. ในบทนั้น ภิกษุเป็นผู้บันเทิงด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยสามารถแห่งสมาธิ และด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา.

ด้วยสามารถแห่งสมาธิเป็นอย่างไร. ภิกษุเข้าถึงฌานสองอย่างพร้อมด้วยปีติ ครั้นออกแล้วย่อมพิจารณาปีติสัมปยุตด้วยฌานโดยความสิ้นไปโดยความเสื่อมไป. ภิกษุทำปีติสัมปยุตด้วยฌานในขณะแห่งวิปัสสนาอย่างนี้ ให้เป็นอารมณ์ ยังจิตให้ชื่นชมบันเทิง ปฏิบัติอย่างนี้ท่านกล่าวว่า ภิกษุยอมศึกษาว่า เราจักยังจิตให้บันเทิง หายใจเข้า หายใจออก.

บทว่า **สมาทหิ จิตตํ** ตั้งจิตไว้ คือ ตั้งดำรงจิตไว้เสมอในอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌานเป็นต้น หรือเข้าฌานเหล่านั้น ครั้นออกแล้ว จิตสัมปยุตด้วยฌานย่อมเกิดขึ้นโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป ด้วยการแทงตลอดลักษณะในขณะแห่งวิปัสสนา เพราะจิตมีอารมณ์เดียวชั่วขณะ เมื่อจิตมีอารมณ์เดียวชั่วขณะเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ภิกษุตั้งดำรงจิตไว้เสมอในอารมณ์ แม้ด้วยอำนาจท่านก็กล่าวว่า ภิกษุยอมศึกษาว่า เราจักตั้งจิตไว้หายใจเข้า หายใจออก.

บทว่า **วิโมจยิ จิตฺตํ** เปลื้องจิต คือ เปลื้องปล่อยจิตจากนิเวรณํ ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน เปลื้องปล่อยจิตจากวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน จากปีติด้วยตติยฌาน จากสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน หรือเข้าฌานทั้งหลายเหล่านั้น ครั้นออกแล้วย่อมพิจารณาจิตสัมปยุตด้วยฌานโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป ภิกษุนั้นเปลื้องปล่อยจิตจากนิจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนาในขณะแห่งวิปัสสนา เปลื้องปล่อยจิตจากสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา จากอตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา จากความเพลิดเพลिन ด้วยนิพพิทานุปัสสนา จากราคะด้วยวิราคานุปัสสนา จากสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา จากความถือมั่น ด้วยปฏินิสัสคคานุปัสสนา ย่อมหายใจเข้า และย่อมหายใจออก.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า วิโมจย จิตฺต อสฺสสิสุ-
ตามิ ปสฺสสิสุตามิตี ลิกฺขติ ภิกษุยอมศึกษาว่า เราจักเปลื้องจิตหายใจเข้า
หายใจออก. ฟังทราบว่าจะดูขณะนี้ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งจิตตานุปัสสนา.

ฟังทราบวินิจฉัยในจุดที่ ๔ ดังต่อไปนี้. ฟังทราบ อนิจฺจํ ใน
บทว่า อนิจฺจานุปสฺสี พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงนี้ก่อน. ฟังทราบอนิจฺจตา
ฟังทราบอนิจฺจานุปัสสนา ฟังทราบอนิจฺจานุปสฺสี.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อนิจฺจํ ความไม่เที่ยง ได้แก่ ชั้น ๕.
เพราะเหตุไร. เพราะเบญจขันธ์มีเกิด เสื่อมและเป็นอย่างอื่น.

บทว่า อนิจฺจตา ความเป็นของไม่เที่ยง คือ ความที่เบญจขันธ์
เหล่านั้นเกิดเสื่อมและเป็นอย่างอื่น หรือเป็นแล้วไม่เป็น ความว่า การไม่
ตั้งอยู่โดยอาการนั้นของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดแล้วแตกไปโดยการทำลายแห่งขณะ.

บทว่า อนิจฺจานุปสฺสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง คือ พิจารณา
เห็นว่าไม่เที่ยง ในรูปเป็นต้นด้วยสามารถแห่งความไม่เที่ยงนั้น.

บทว่า อนิจฺจานุปสฺสี พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง คือ ประกอบ
ด้วยอนุปัสสนานั้น เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่า ภิกษุเป็นอย่างนั้นหายใจเข้า
และหายใจออก ย่อมศึกษาในที่นี้ว่า เราจักพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า
และหายใจออก ดังนี้.

ในบทว่า วิราคานุปสฺสี พิจารณาเห็นความคลายกำหนดนี้ ความ
คลายกำหนด มี ๒ อย่าง คือ ความคลายกำหนดเพราะสิ้นไป และความคลาย
กำหนดเพราะล่วงส่วน. ใน ๒ บทนั้น บทว่า ขยวิราโค ความคลายกำหนด
เพราะสิ้นไป ได้แก่ ความทำลายขณะแห่งสังขารทั้งหลาย. บทว่า อจฺจนฺตวิ-
ราโค ความคลายกำหนดเพราะล่วงส่วน ได้แก่ นิพพาน.

บทว่า **วิราคานุปัสสนา** พิจารณาเห็นความคลายกำหนด ได้แก่
วิปัสสนาและมรรคอันเป็นไปแล้ว ด้วยสามารถแห่งการเห็นทั้งสองอย่างนั้น.
พึงทราบว่ ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนาแม้สองอย่างหายใจเข้า และ
หายใจออก ย่อมศึกษาว่าเราจักพิจารณาความคลายกำหนด หายใจเข้าหายใจออก
ดังนี้. แม้ในบทว่า **นิโรธานุปัสสี** ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ความสละคืนในบทว่า **ปฏินิสสัคคานุปัสสี** พิจารณาเห็นความ
สละคืนนี้ มี ๒ อย่าง คือ สละคืนเพราะบริจาต และสละคืนเพราะการเล่นไป.
ความพิจารณาเห็นความสละคืนชื่อว่า **ปฏินิสสัคคานุปัสสนา**. บทนี้เป็น
ชื่อของวิปัสสนามรรค เพราะวิปัสสนาย่อมสละกิเลสทั้งหลายพร้อมด้วยขันธา-
ภิสังขารด้วยสามารถแห่งตทั้งคะ ย่อมเล่นไปเพราะเห็นโทษแห่งสังขตธรรม
และเพราะน้อมไปในนิพพานอันตรงกันข้ามกับโทษแห่งสังขตธรรมนั้น เพราะ
เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่ สละคืนเพราะบริจาต และสละคืนเพราะเล่นไป.
มรรคยอมสละกิเลสทั้งหลายพร้อมขันธาภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งการ
ตัดขาด ย่อมเล่นไปในนิพพานด้วยการทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่ สละคืนเพราะบริจาต สละคืนเพราะเล่นไป. แม้ทั้งสองบท
นี้ ท่านก็กล่าวว่เป็น **อนุปัสสนา** เพราะความเห็นญาณก่อน ๆ พึงทราบว่
ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความสละคืน)
แม้สองอย่างนั้น หายใจเข้าและหายใจออกย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณา
เห็นความสละคืนหายใจเข้า หายใจออก.

อนึ่ง พึงทราบว่ ในบทว่า **อนิจจานุปัสสี** นี้ ท่านกล่าวด้วย
อำนาจแห่งวิปัสสนาอ่อน. บทว่า **วิราคานุปัสสี** ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่ง
วิปัสสนาอันสามารถคลายความกำหนด ในสังขารทั้งหลายได้ เพราะมีกำลังมาก

กว่านั้น. บทว่า **ปฏินิสฺสคฺคาหุสฺสตี** ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาอันกล้าแข็ง โกลัมมรรคเข้าไปแล้ว.

แม้มรรคก็มีได้ทำลายไปในวิปัสสนาที่ได้ ท่านกล่าววตุกะนี้ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาบริสุทธี แต่ ๓ อย่างข้างต้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งสมณะและวิปัสสนา.

จบอรรถกถาอาปานสติมาติกกา

บัดนี้ เพื่อแสดงจำแนกมาติกาตามที่วางไว้โดยลำดับ จึงเริ่มบทมีอาทิว่า **อิธาติ อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา**. บทว่า **อิธ** คือในทิฏฐินี้. ในบทเหล่านั้น ท่านกล่าวถึงคำสอนของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าท่านนั้น อันได้แก่ไตรสิกขาด้วยบท ๑๐ บทมีอาทิว่า **อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา** ในทิฏฐินี้ เพราะคำสอนนั้นท่านกล่าวว่า ทิฏฐิ เพราะพระพุทธรเจ้าผู้มีพระภาคทรงเห็นแล้ว ท่านกล่าวว่า **ขันติ** ด้วยสามารถความอดทน กล่าววว่า **รุจิ** ด้วยสามารถความชอบใจ กล่าววว่า **เขต** ด้วยสามารถการถือเอา กล่าววว่า **ธรรม** ด้วยอรรถวว่าเป็นสภาวะธรรม กล่าววว่า **วินัย** ด้วยอรรถวว่าควรศึกษา กล่าววว่า **ธรรมวินัย** แม้ด้วยอรรถทั้งสองนั้น กล่าววว่า **ปาพจน์** ด้วยสามารถธรรมที่ตรัส กล่าววว่า **พรหมจรรย์** ด้วยอรรถวว่าเป็นความประพฤติอันประเสริฐ กล่าววว่า **สัตตฺตฺสฺส** ด้วยสามารถให้คำสั่งสอน.

เพราะฉะนั้น ในบทว่า **อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา** เป็นต้นพึงทราบความว่า ในความเห็นของพระพุทธรเจ้านี้ ในความอดทนของพระพุทธรเจ้านี้ ในความชอบใจของพระพุทธรเจ้านี้ ในเขตของพระพุทธรเจ้านี้ ในธรรมของพระพุทธรเจ้านี้ ในวินัยของพระพุทธรเจ้านี้ ในธรรมและวินัยของพระพุทธรเจ้านี้

ในปาพจน์ของพระพุทธเจ้านี้ ในพรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้านี้ ในสัตตอภิสัทสน์
ของพระพุทธเจ้านี้.

อีกอย่างหนึ่ง ปาพจน์ทั้งสิ้น อันได้แก่ ไตรสิกขานี้ ชื่อว่า ทิฏฐิ
เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นแล้ว เพราะเป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฏฐิ และ
เพราะมีสัมมาทิฏฐิเป็นธรรมถึงก่อน ชื่อว่า ขันติ ด้วยสามารถความอดทนของ
พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า รุจิ ด้วยสามารถความพอใจ ชื่อว่า อาทาย
ด้วยสามารถการถือเอา ชื่อว่า ธรรม เพราะทรงไว้ซึ่งผู้ปฏิบัติของตนมิให้
ตกไปในอบาย ชื่อว่า วินัย เพราะขจัดฝ่ายเศร้าหมองออกไป ธรรมและ
วินัยนั้นชื่อว่า ธรรมวินัย หรือชื่อว่า ธรรมวินัย เพราะขจัดอกุศลธรรมทั้งหลาย
ด้วยกุศลธรรม ด้วยเหตุนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คู่ก่อนโคตมี
ท่านพึงรู้ธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้นย่อมเป็นไปเพื่อคลายความกำหนัด ไม่
เป็นไปเพื่อมีความกำหนัด ฯลฯ คู่ก่อนโคตมี ท่านพึงทรงไว้โดยส่วนเดียว
นี้เป็นธรรม นี้เป็นวินัย นี้เป็นสัตตอภิสัทสน์ หรือชื่อว่า ธรรมวินัย เพราะ
เป็นข้อบังคับโดยธรรม มิใช่ข้อบังคับโดยอาชญาเป็นต้น. สมดังที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ชนบางพวกฝึกด้วยอาชญา ด้วยขอ และด้วย

หว่าน พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาธรรมใหญ่ มิใช่

อาชญา มิใช่ศีลตรา ฝึกผู้ประเสริฐ.

อนึ่ง ชื่อว่า ธรรมวินัย เพราะแนะนำโดยธรรม ว่าอะไรเป็นความริษยา
ของผู้รู้ หรือปฏิบัติโดยธรรม. จริงอยู่วินัยนั้นเพื่อธรรมไม่มีโทษ มิใช่เพื่อ
อานิสงส์แห่งโลกสมบัติในภพ ด้วยเหตุนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พรหมจรรย์นี้มีใช้อยู่เพื่อหลอกลวงคน. แม้พระปุลณเถระก็กล่าวว่ ดูก่อนอาวุโส การประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่ออนุपाทาปรินิพพาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วินัย เพราะนำไปให้บริสุทธิ์ การนำไปโดยธรรม ชื่อว่า ธรรมวินัย. วินัยนั้นย่อมนำไปจากธรรมคือสงสาร หรือจากธรรมมีความโศกเป็นต้น สุนิพพานอันบริสุทธิ์ หรือการนำไปสู่ธรรมมิใช่ นำไปสู่พวกเจ้าลัทธิ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า ธรรมวินัย. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ทรงธรรม วินัยนั้นของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นนั่นแล. อีกอย่างหนึ่ง เพราะธรรมทั้งหลายนั้นแล ควรรู้ยิ่ง ควรกำหนดรู้ ควรละ ควรเจริญ และควรทำให้แจ้ง ฉะนั้น วินัยนั้นเป็นการนำไปในธรรมทั้งหลาย มิใช่ นำไปในสัตว์ และในสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า ธรรมวินัย.

คำเป็นประธานเพราะคำของคนอื่นโดยพร้อมด้วยอรรถและพร้อมด้วยพยัญชนะ ชื่อว่า คำเป็นประธาน คำเป็นประธานนั้นแล ชื่อว่า ปาพจน์. ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะมีความประพฤติประเสริฐด้วยจริยาทั้งปวง. ชื่อว่า สัตถุศาสน์ เพราะเป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย หรือคำสอนอันเป็นของพระศาสดา ชื่อว่า สัตถุศาสน์. เพราะพระธรรมวินัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นศาสดาในพระบาลีว่า ดูก่อนอานนท์ ธรรมและวินัยใดอันเราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว ธรรมและวินัยนั้นจักเป็นศาสดาของพวกเธอโดยล่วงเราไป. พึงทราบความแห่งบททั้งหลายเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง เพราะภิกษุผู้ยังอานาปานสติสมาธิให้เกิด โดยอาการทั้งปวงมีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น มิได้มีในศาสนาอื่น ฉะนั้น ในบทนั้น ๆ

ท่านจึงกำหนดความแน่นอนลงไปว่า **อิมสุต** แห่งศาสนานี้ และ **อิมสุมี** ในศาสนานี้. นี่เป็นอรรถแห่งการชี้แจงของมาติกาว่า **อิธ**.

อนึ่ง ท่านไม่กล่าวอรรถแห่งคำของ **ภิกขุ** ศัพท์ด้วยคำมีอาทิว่า **ปฺนุชฺชนกฺลฺยาณโก** ภิกขุผู้เป็นกัลยาณปฺนุชฺชน แล้วแสดงถึงภิกษุที่ประสงค์เอาในที่นี้เท่านั้น. ในบทนั้นชื่อว่าปฺนุชฺชน เพราะเป็นผู้ยังตัดกิเลสไม่ได้ และชื่อว่ากัลยาณชน เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยข้อปฏิบัติมีศีลเป็นต้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า กัลยาณปฺนุชฺชน กัลยาณปฺนุชฺชนั้นแล ชื่อว่า **ปฺนุชฺชนกฺลฺยาณโก**.

ชื่อว่า **เสกฺโข** เพราะยังศึกษาอริศีลเป็นต้น ได้แก่ พระโศดาบัน พระสกทาคามี หรือพระอนาคามี.

ชื่อว่า **อกุปฺปชฺมโม** เพราะมีธรรมคืออรหัตผล ไม่กำเรบคือไม่อาจให้หวนไหวได้. จริงอยู่ แม้ผู้มีธรรมไม่กำเรบนั้นก็ยังเจริญสมาธินี้.

พึงทราบวินิจฉัยในอรัญญนิเทศดังต่อไปนี้. โดยปริยายแห่งวินัย คำว่า **ป่า** มาในบทมีอาทิว่า ป่าที่เหลือนอกจากบ้านและอุปจารแห่งบ้าน. โดยปริยายแห่งพระสูตร หมายถึงภิกษุผู้อยู่ป่า มาแล้วในบทมีอาทิว่า เสนาสนะท้ายสุดชั่ว ๕๐๐ ธนุ ชื่อว่า ป่า. พระวินัยและพระสูตรแม้ทั้งสองเป็นปริยายเทศนา (เทศนาแบบบรรยาย) เพื่อแสดงป่าโดยปริยายแห่งอภิธรรมว่า พระอภิธรรมเป็นนิปริยายเทศนา (เทศนาไม่อ้อมค้อม) จึงกล่าวว่า ป่าคือออกนอกเสาเชื่อนไป. ป่าฐะว่า **นิภฺขมิตฺวา พหิ อินฺทฺขิล** ท่านกล่าวว่า เลยเสาเชื่อนออกไป. อนึ่ง ในบทว่า **อินฺทฺขิล** นี้ คือ ธรณีประตูป่านหรือนคร.

พึงทราบวินิจฉัยในรุกขมุลนิเทศดังต่อไปนี้. เพราะโคนไม้ปรากฏแล้ว. ท่านจึงไม่กล่าวถึงโคนไม้ นั้น กล่าวคำมีอาทิว่า **ยตุถ** ดังนี้.

บทว่า **ยตุล** คือที่โคนไม้ใด. ชื่อว่า **อาสนะ** เพราะเป็นที่นั่ง. บทว่า **ปลยุตตุต** คือตั้งไว้แล้ว. บทว่า **มญฺโจ วา** เป็นอาทิ เป็นคำกล่าวถึงประเภทของอาสนะ. จริงอยู่ แม้เพียงท่านก็กล่าวไว้ในอาสนะทั้งหลาย ในบทนี้เพราะเป็นโอกาสนั่งก็ได้. อนึ่ง เที่ยงนั้นเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาเตียงพิเศษคือมสารถะ (เตียงมีแม่แคร่สอดเข้าไปในขา) พุนทิกาพัทช์ (เตียงติดกันเป็นแผง) กุฬีรปาทกะ (เตียงมีเท้าตั้งดินปู) อาหัจจปาท (เตียงมีขาจดแม่แคร่). บรรดาตั้งเหล่านั้น ตั้งอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนกัน.

บทว่า **ภิลิ** พุก ได้แก่พุกอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาพุกทำด้วยขนแกะ พุกทำด้วยผ้า พุกทำด้วยเปลือกไม้ พุกทำด้วยหญ้า พุกทำด้วยใบไม้. บทว่า **ตญฺญิกาลิ** เสื่อ คือเสื่อทอด้วยใบตาลเป็นต้น. บทว่า **จมุมขณฺโฑ** ท่อนหนัง คือท่อนหนังอย่างใดอย่างหนึ่งอันสมควรเป็นที่นั่ง. เครื่องลาดทำด้วยหญ้าเป็นต้น คือ เอาหญ้าเป็นต้นสุมกันเข้า. บทว่า **ตตุล** คือ ที่โคนไม้นั้น ด้วยบทมีอาทิว่า **จกฺกมฺติ วา** เดินท่านกล่าวถึงความที่โคนไม้ใช้เป็นที่ยังอิริยาบถ ๔ ให้เป็นไปได้. ด้วยบททั้งปวงมี บทว่า **ยตุล** เป็นอาทิ ท่านกล่าวถึงความที่โคนไม้มีร่มเงาหนาทึบ และเพราะเป็นที่สงัดจากผู้คน. บทว่า **เกนจิ** ด้วยหมู่ชนใด ๆ. ท่านแยกหมู่ชนนั้นให้พิสดารออกไปจึงกล่าวว่า **คหฺญฺเจน วา ปพฺพชิตฺเตน วา** เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตาม. บทว่า **อนาภินฺณ** ไม่เคลื่อนกล่น คือไม่มั่วสุม ไม่คับแคบ. เสนาสนะใดเป็นที่รกรกด้วยภูเขา รกชฎด้วยป่า รกชฎด้วยแม่น้ำ คาวุตหนึ่งบ้าง กิ่งโยชน์บ้างโดยรอบ ใคร ๆ ไม่อาจเข้าไป โดยมีใช้เวลาอันควรได้ เสนาสนะนี้ชื่อว่าไม่เคลื่อนกล่นแม้ในที่ใกล้. ส่วนเสนาสนะใดอยู่กิ่งโยชน์หรือโยชน์หนึ่ง เสนาสนะนี้ ชื่อว่าไม่เคลื่อนกล่นเพราะอยู่ไกล.

บทว่า วิหาโร วิหาร ได้แก่ที่อยู่อันเหลือพ้นจากโรมีหลังคาครั้งหนึ่ง เป็นต้น.

บทว่า อทุลโยโค โรมีหลังคาครั้งหนึ่ง ได้แก่เรือนปีกครุฑ.

บทว่า ปาสาทो ปราสาท ได้แก่ ปราสาทขามีสองห้อง.

บทว่า หมุมิมิย เรือนโถ้น ได้แก่ ปราสาทมีเรือนยอดตั้งอยู่ ณ พื้นอากาศเบื้องบน.

บทว่า คูหา ถ้า ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาชั้นชกยะอย่างนี้ คือ ถ้าอิฐ ถ้าหิน ถ้าไม้ ถ้าดิน. ส่วนในอรรถกถาวิภังค์ ท่านกล่าวถึงเสนาสนะที่ทําแสดงทางบริหารโดยรอบ และที่ปักกลางคืนและกลางวันไว้ในภายในว่าวิหาร.

บทว่า คูหา ได้แก่ ถ้าพื้นดิน ควรได้พักอาศัยตลอดคืนและวัน. ท่านกล่าวบททั้งสองนี้ให้ต่างกัน คือ ถ้าภูเขาหรือถ้าพื้นดิน ท่านทำให้เป็น วัตตมานาวิภัตติว่า นิสิตติ ย่อมนั่งด้วยอำนาจแห่งลักษณะทั่วไปแก่กาลทั้งปวง แห่งมาติกา แต่ท่านทำเป็นรูปสำเร็จว่า นิสินฺโน นั่งแล้ว เพื่อแสดงการเริ่มและการสุดท้ายของการนั่ง เพราะมีการเริ่มภาวนาของภิกษุผู้นั่ง ณ ที่นี้.

อนึ่ง เพราะเมื่อภิกษุนั่งตั้งกายตรง กายย่อมตรง ฉะนั้นท่านไม่เอื้อในพยัญชนะ เมื่อจะแสดงถึงความประสงค์อย่างเดียว จึงกล่าวคำมีอาทิว่า อุกุโถ ตรง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ฐิตो สุปณฺธิโต กายเป็นกายอันภิกษุนั้นตั้งไว้ตรง ความว่า เป็นกายตั้งไว้ตรง เพราะตั้งตรงอยู่แล้ว มิใช่ตั้งไว้ตรงด้วยตนเอง. บทว่า ปริคฺคหฺนฺโฐ คือมีความกำหนดถือเอาเป็นอรรถ. กำหนดถือเอาอะไร. ถือการนำออก. นำอะไรออก. นำอานาปาสติสมาธิตลอดถึง

อรหัตมรรคออก ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า **นียยานุโจ** มีความนำออก เป็นอรรถ. ท่านกล่าวมีการนำออกเป็นอรรถ จากสงสารด้วยสามารถแห่งอรรถ อันเจริญของมุขศัพท์.

บทว่า **อุปฏฐานโต** มีความเข้าไปตั้งไว้เป็นอรรถ คือ มีสภาวะธรรม เป็นอรรถ. ด้วยบทเหล่านี้ทั้งหมดเป็นอันท่านอธิบายว่า ตั้งสติมีความนำออก กำหนดถือเอา. แต่อาจารย์บางพวกพรรณนาว่า บทว่า **ปริกคหุโจ** คือ มีความกำหนดถือเอาเป็นอรรถด้วยสติ. บทว่า **นียยานุโจ** คือมีทวารเข้า ออกของลมอัสสาสะปัสสาสะ. ท่านอธิบายว่า ตั้งสติมีความนำลมอัสสาสะ ปัสสาสะที่กำหนดถือเอาออก.

บทว่า **พตฺตีสาย อาการหิ** ด้วยอาการ ๓๒ ท่านกล่าวด้วยสามารถ การถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือ ของภิกษุทั้งหลายผู้ได้รับตามลำดับ ในสิ่งที่ไม่ แน่นอนนั้น ๆ. บทว่า **ทิม อสุตาสวเสน** ด้วยสามารถลมหายใจเข้ายาว คือ ด้วยสามารถลมอัสสาสะที่กล่าวแล้วว่า ยาว ในมาติกา. ในบทที่เหลือ ก็อย่างนี้. บทว่า **เอกคฺคตํ** คือความที่จิตมีอารมณ์เดียว. บทว่า **อวิกฺเขปนํ** ไม่ฟุ้งซ่าน คือความที่จิตมีอารมณ์เดียวท่านกล่าวว่า ไม่ฟุ้งซ่าน เพราะจิตไม่ ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ. บทว่า **ปชานโต** รู้ อยู่ คือรู้ รู้ชัดด้วยความ ไม่หลง หรือรู้ด้วยทำให้เป็นอารมณ์ว่า เราได้ความไม่ฟุ้งซ่านแล้ว. บทว่า **ตยา สติยา** คือด้วยสติที่เข้าไปตั้งไว้แล้ว. บทว่า **เตน ฉาเนน** คือด้วย ฉาณรู้ความไม่ฟุ้งซ่านนั้น. ในบทว่า **สโตการี โหติ** เป็นผู้ทำสตินี้ เพราะ สติสัมปยุตด้วยฉาณนั้นแล ท่านประสงค์เอาสติ. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ไว้ว่า ภิกษุประกอบสติและปัญญาอย่างยิ่ง ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ. ฉะนั้นแม้ ฉาณท่านก็ถือเอาด้วยคำว่า **สโต** มีสติ.

บทว่า **อทุธานสงฺฆาเต** คือในกาลที่นับยาว. ทางยาวท่านก็เรียกว่า **อทุธาโน**. แมื่กาลนี้ท่านก็กล่าวว่ **อทุธาโน** เพราะยาวคฺจทางยาว แมื่กล่าว ลมอัสนาสะ และลมปีสสาสะต่างหากกันว่ **อสุสสติ** หายใจเข้าบ้าง และ **ปสุสสติ** หายใจออกบ้าง เพื่อแสดงความเป็นไปตามลำดับแห่งภาวณา ท่าน จึงกล่าวย่ออีกว่ **อสุสสติ** บ้าง **ปสุสสติ** บ้าง. บทว่า **ฉนฺโท อุปฺปชฺชติ** ฉันทะย่อมเกิด คือ ฉันทะย่อมเกิดเพื่อความยิ่ง ๆ ในรูปแห่งความเจริญยิ่งของ ภาวณา. บทว่า **สุขุมตรํ** ละเอียดกว่ ท่านกล่าวเพราะมีความสงบ. บทว่า **ปามุขฺชํ อุปฺปชฺชติ** ความปราโมทย์ย่อมเกิด คือปีติย่อมเกิด เพราะความ บริบูรณ์แห่งภาวณา.

บทว่า **อสุสสาปฺสสาสาปี จิตฺตํ วิวญฺญติ** จิตย่อมหลีกออกจาก ลมอัสนาสปีสสาสะ คือ เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิด เพราะอาศัยลมอัสนาสปีสสาสะ จิตย่อมกลับจากลมอัสนาสปีสสาสะปกติ. บทว่า **อุเปกฺขา สณฺฐาติ** อุเบกขา ย่อมตั้งอยู่ คือในปฏิภาคนิมิตนั้น มัชฌัตตุเบกขาอันเป็นอุจาระและอัปนา ย่อมตั้งอยู่ เพราะไม่มีความขนขวายในการตั้งไว้ซึ่งการบรรลุมหาภิ.

บทว่า **นวหาการเหิ** ด้วยอาการ ๕ อย่าง ได้แก่ อาการ ๕ อย่าง คือ อาการ ๓ ท่านกล่าวว่ **อสุสสติ** บ้าง **ปสุสสติ** บ้าง ก่อนแต่ฉันทะเกิด ตั้งแต่เริ่มภาวณา อาการ ๓ ก่อนความปราโมทย์เกิดตั้งแต่ฉันทะเกิด อาการ ๓ ตั้งแต่ความปราโมทย์เกิด. บทว่า **กาโย** กาย ชื่อว่ กาย เพราะประชุม ลมอัสนาสะและปีสสาสะที่เป็นของละเอียด ๆ ขึ้นไป. แมื่นิมิตที่เกิดเพราะอาศัย ลมอัสนาสปะปกติปีสสาสะปกติ ก็ย่อมได้ชื่อว่ ลมอัสนาสะ ปีสสาสะ.

บทว่า **อุปฺปญฺจัน สติ** สติปรากฏ ชื่อว่ สติปรากฏ เพราะสติ กำหนดอารมณ์นั้นตั้งอยู่. บทว่า **อนุปฺสฺสนาณานํ** สติเป็นอนุปัสสนาญาณ

ความว่า กายานุปัสสนาเป็นนิมิตด้วยสามารถสมณะอนุปัสสนา คือ นามกาย
รูปกาย เป็นญาณด้วยสามารถวิปัสสนา.

บทว่า กายโอบุฏฐานํ กายปรากฏ คือ ชื่อว่า ปรากฏ เพราะกายมี
สติเข้าไปตั้งอยู่. บทว่า โน สติ ไม่ใช่สติ ความว่า กายนั้นไม่ใช่สติ.
บทว่า ตาย สติยา คือ สติที่กล่าวแล้วในบัดนี้. บทว่า เตน ฉาณน
ด้วยญาณนั้น คือ ด้วยญาณที่กล่าวในบัดนี้เหมือนกัน. บทว่า ตํ กายํ อนุปสุ-
สติ พิจารณาเห็นกายนั้น คือ ไปตามกายตามที่กล่าวด้วยอำนาจแห่งสมณะและ
วิปัสสนา แล้วเห็นด้วยญาณสัมปยุตด้วยฉาน หรือด้วยวิปัสสนาญาณ. แม้ใน
ความไม่มีบทมี กาย เป็นต้น ในมาติกา ก็ควรกล่าวในบัดนี้เพราะจุดจะ
ท่านกล่าวด้วยสามารถกายานุปัสสนา ท่านชี้แจงบทแห่ง กาย หมายถึงคำว่า
กาย กายานุปัสสนา สติปฏิฐานภาวนา สติปฏิฐานภาวนา คือ การ
พิจารณาเห็นภายในกาย.

บทว่า กาย กายานุปัสสนา คือ การพิจารณาเห็นกายนั้น ๆ ใน
กายหลายอย่าง. อีกอย่างหนึ่ง ท่านอธิบายว่า การพิจารณาเห็นภายในกาย
มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอื่น มิใช่พิจารณาเห็นความเที่ยงความเป็นทุกซ์ความงาม
ในกายอันเป็นความไม่เที่ยงเป็นทุกซ์ เป็นอนัตตาและไม่งาม โดยที่แท้การ
พิจารณาเห็นกายเท่านั้น โดยความไม่เที่ยงเป็นทุกซ์ เป็นอนัตตาและไม่งาม. อีก
อย่างหนึ่ง ท่านอธิบายว่า การพิจารณาเห็นกายสักแต่ว่ากาย เพราะไม่เห็น
ใคร ๆ ที่ควรถือในกายว่า เรา ของเรา หญิง หรือชาย.

แม้ใน ๓ บท มีอาทิว่า เวทนาสุ เวทนานุปัสสนา ข้างต้นก็มี
นัยนี้เหมือนกัน. สตินั้นแลปรากฏชื่อว่า สติปฏิฐาน สติปฏิฐานสัมปยุตด้วย
กายานุปัสสนา ชื่อว่า กายานุปัสสนาสติปฏิฐาน การเจริญกายานุปัสสนาสติปฏิ-
ฐานนั้น ชื่อว่า กายานุปัสสนาสติปฏิฐานภาวนา.

บทว่า **ตํ กายํ** ท่านกล่าวทำดูว่าแสดงแล้วเพราะกายนั้น ท่าน สงเคราะห์ด้วย กาย ศัพท์ ในนามกาย รูปกาย แม้ยังมีได้แสดงไว้ เพราะ อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ย่อมได้ในนามกายและรูปกายนั่นเอง ไม่ได้ในกาย นิमित อนุปัสสนาและภาวนาย่อมได้เพราะท่านกล่าวไว้แล้ว.

บทมีอาทิว่า **ทึมฺ อสุตาสปลสุตาสวเสน** ด้วยสามารถลมหายใจ เข้า ลมหายใจออกยาว ท่านกล่าวเพื่อแสดงถึงอานิสงส์แห่งอานาปานสติภาวนา เพราะความที่สติไพบุลย์และญาณไพบุลย์เป็นอานิสงส์อานาปานสติภาวนานั้น. บทว่า **จิตฺตสุส เอกกุตฺต อวิกุเขป ปชานโต** เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์ เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ท่านกล่าวหมายถึงความที่จิตมีอารมณ์เดียวในกาลเห็นแจ้งฉาน ที่ได้แล้ว. บทว่า **วิทิตา เวทนา** คือเวทนาซึ่งปรากฏด้วยเห็นการเกิดขึ้น จากความเป็นสามัญ. บทว่า **วิทิตา อุปฏฺฐหนฺติ** ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ คือ ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป โดยความสูญ. บทว่า **วิทิตา อพฺกตฺถํ คจฺจนฺติ** ปรากฏถึงความดับไป คือ ปรากฏถึงความพินาศ ด้วยเห็นความเสื่อมโดยความเป็นสามัญ อธิบายว่า ทำลาย. แม้ในสัญญาและ วิตกก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง เมื่อท่านกล่าว เวทนา สัญญาและวิตก ๓ อย่างเหล่านี้ แม้รูป ธรรมที่เหลือก็เป็นอันกล่าวไว้ด้วย. เพราะเหตุไรจึงกล่าว ๓ อย่างเท่านั้น. เพราะกำหนดถือเอาได้ยาก สุขทุกข์ปรากฏในเวทนามาก่อน แต่อุเบกขา สุขุม กำหนดถือเอาได้ยาก ไม่ปรากฏด้วยดี แม้อุเบกขาก็ยังปรากฏแก่ภิกษุนี้. สัญญาถือเอาตามสภาวะ. ไม่ปรากฏเพราะถือเอาเพียงอาการ. อนึ่ง สัญญานั้น สัมปยุตด้วยวิปัสสนาญาณถือเอาลักษณะเป็นสามัญตามสภาวะไม่ปรากฏอย่างยิ่ง แม้สัญญาจะปรากฏแก่ภิกษุนี้ วิตกทำไว้ต่างหากจากญาณ เพราะเป็นญาณ

ปฏิรูป จึงกำหนดถือเอายาก เพราะญาณปฏิรูปเป็นวิตก. สมดังที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนอาวโโสวิสาขะ ธรรมคือ สัมมาทิฐิและสัมมา-
สังกัปปะสงเคราะห์เข้าในปัญญาขั้นนี้.

แม้วิตกนั้นก็ปรากฏแก่ภิกษุนี้ เพราะเหตุนี้ เมื่อกล่าวถึงการกำหนด
ถือเอายากอย่างนี้ รูปธรรมที่เหลือก็เป็นอันกล่าวแล้วด้วย. ในนิเทศแห่งบทเหล่านี้
ท่านถามว่า เวทนาปรากฏเกิดขึ้นอย่างไร ไม่แก็บทนั้นแก้เพียงปรากฏแห่ง
เวทนาที่เกิดขึ้น จึงเป็นอันแก้ความที่เวทนาปรากฏ เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวคำ
มีอาทิว่า **กถ** เวทนา **อุป** ปาโท **วิ** ทิโต **โห** ทิ ความเกิดแห่งเวทนาปรากฏ
อย่างไร. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทมีอาทิว่า **อ** วิชฺชาสมุทฺทยา **อ** วิชฺชานิโรธา เพราะอวิชาเกิด
เพราะอวิชาดับ มีความดังได้กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล. แม้สัญญาและวิตก
ก็พึงทราบโดยนัยนี้แล. ในวิตักกวาระ ท่านมิได้กล่าวว่า เพราะผัสสะดับ
แล้วกล่าวในที่แห่งผัสสะว่า เพราะสัญญาเกิด เพราะสัญญาดับ. หากถามว่า
ที่กล่าวดังนั้นเพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะวิตกมีสัญญาเป็นมูล เพราะท่าน
กล่าวไว้ว่า ความต่างกันแห่งสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งสัญญา.

อนึ่ง ในบทมีอาทิว่า **อน** ิจฺจโตะ **ม** นสิกโรโต เมื่อมนสิการโดยความ
ไม่เที่ยง พึงประกอบธรรมนั้น ๆ ในวาระนั้น ๆ โดยนัยมีอาทิว่า **เว** ทน
อน ิจฺจโตะ **ม** นสิกโรโต เมื่อมนสิการเวทนาโดยความไม่เที่ยง ก็เพราะ
เวทนาสัมปยุตด้วยวิปัสสนา จึงไม่เป็นอุปการะแก่วิปัสสนา เพราะไม่สามารถ
ในการทำกิจแห่งวิปัสสนาได้ ฉะนั้นนั่นเอง เวทนาจึงไม่มาในโพธิปักขิยธรรม
กิจแห่งสัญญาสัมปยุตด้วยวิปัสสนา จึงไม่คลาดเคลื่อน เพราะฉะนั้น สัญญานั้น

จึงเป็นอุปการะส่วนเดียวของวิปัสสนา แต่กิจแห่งการเห็นแจ้งเว้นวิตกย่อมไม่มี เพราะวิปัสสนามีวิตกเป็นสหายย่อมทำกิจของตน. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ปัญญาตามธรรมชาติของตนย่อมไม่สามารถจะตัดสินอารมณ์ว่า **อนิจจัง ทุกขัง อนตตา**ได้ แต่เมื่อวิตกกระทบแล้ว กระทบแล้วให้อารมณ์ จึงสามารถตัดสินได้ เหมือนเหรียญกวักหาปณะไว้ที่มือ แม้ประสงค์จะตรวจดูในส่วนทั้งหมดก็ไม่สามารถจะพลิกกลับด้วยสายตาได้ แต่ครั้งเอานิ้วมือพลิกกลับไปมาข้างโน้นข้างนี้ ก็สามารถตรวจดูได้ฉับใจ ปัญญาที่ฉับนั้นเหมือนกัน ตามธรรมชาติของตนไม่สามารถวินิจฉัยอารมณ์ด้วยอำนาจแห่งความไม่เที่ยงเป็นต้นได้ แต่สามารถวินิจฉัยอารมณ์อันวิตกมีการยกขึ้นเป็นลักษณะ มีการกระทบและการจดจ่อเป็นรสอันมาแล้ว ๆ ให้ได้ ดูกระทบและพลิกกลับไปมา ฉะนั้น.

เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงเพียงลักษณะเพราะเวทนาและสัญญาทั้งหลาย เป็นอุปการะแก่วิปัสสนา ท่านจึงชี้แจงด้วยเอกวจาณะในบทนั้น ๆ ว่า **เวทนาย สลฺยา** ดังนี้.

บทว่า **ทิม อสุตาปลสุตาสวเสน** ด้วยสามารถลมหายใจเข้าลมหายใจออกยาวเป็นอาทิ ท่านกล่าวเพื่อแสดงความถึงพร้อมแห่งอานาปานสติภาวนา และผลแห่งภาวนา.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สโมชานนติ** ให้ประชุมลง ความว่า ตั้งไว้ซึ่งอารมณ์หรือยังอารมณ์ให้ตั้งไว้ ชื่อว่า บุคคลย่อมตั้งอารมณ์ เพื่อความบริบูรณ์แห่งภาวนา แม้ในความไม่มีความตั้งมั่น และความขวนขวาย. บทว่า **โจรัม** อารมณ์ คือ สังขารเป็นอารมณ์ในขณะแห่งวิปัสสนาและนิพพานเป็นอารมณ์ในขณะแห่งมรรคและขณะแห่งผล. บทว่า **สมตฺถิ** คือความสงบเป็น

ประโยชน์ หรือชื่อว่า สมตฺโถ เพราะประโยชน์ของความสงบ ซึ่งธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์นั้น. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า มคฺคํ สโมธานติ ยังมรรคให้ประชุมลง คือนิพพานนั่นเอง เป็นโคจรในขณะมรรคและผล. บทว่า อัยํ ปุคฺคโถ บุคคลนี้คือพระโยคาวจร ผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอานาปานสติภาวนา. ในบทว่า อิมสฺมี อารมฺมณ ในอารมณฺ์นี้ คือในอารมณฺ์อันเป็นสังขตะ กล่าวคือ นามกาย รูปกาย ที่ท่าน สงเคราะห์ ด้วยบทว่า กาย และในนิพพานเป็นอารมณฺ์อันเป็นมรรคโดยลำดับ นั้น. ท่านกล่าวศัพท์ว่า อารมฺมณ และ โจร มีความอันเดียวกันด้วย บทว่า ยนฺตสฺส เป็นอาทิ. บทว่า ตสฺส คือ แห่งบุคคลนั้น. บทว่า ปชานาตีติ ปุคฺคโถ ปชานนา ปญฺญา ท่านอธิบายว่า บุคคลย่อมรู้ด้วย ปัญญา. บทว่า อารมฺมณสฺส อูปฏฺฐานํ ความปรากฏซึ่งอารมณฺ์ คือ สติ เป็นความปรากฏแห่งสังขารเป็นอารมณฺ์ในขณะแห่งวิปัสสนาและนิพพานเป็น อารมณฺ์ในขณะแห่งมรรคผล. ในบทที่ เป็นลัทธิวิภังคิตลงในกรรม(ทุติยาวิภังคิต) เหมือนกล่าวว่ามีบารุงซึ่งพระราชา. บทว่า อวิกฺเขโป ความไม่ฟุ้งซ่าน คือสมาธิ. บทว่า อธิฏฺฐานํ ความตั้งมั่น คือมีสังขารตามที่กล่าวแล้วเป็นอารมณฺ์และมี นิพพานเป็นอารมณฺ์ ชื่อว่า อธิฏฺฐานํ เพราะอารมณฺ์มีจิตตั้งมั่น. บทว่า โวทานํ ความปล่อยแผ้ว คือ ญาณ ชื่อว่า โวทานํ เพราะอารมณฺ์เป็น เหตุให้ปล่อยแผ้วบริสุทธฺิ.

สมาธิอันเป็นฝ่ายหคฺหุ ชื่อว่า สงบ เพราะเป็นความสงบด้วยการถึงความไม่หคฺหุ. ญาณอันเป็นฝ่ายฟุ้งซ่านชื่อว่า สงบ เพราะเป็นความสงบ ด้วยภาวะความไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยเหตุนี้เป็นอันกล่าวถึงความที่สมถะและ วิปัสสนาเป็นธรรมเทียมนุในขณะแห่งวิปัสสนามรรคและผล แต่สติ ชื่อว่า

สงบ เพราะมีอุปการะแก่ความสงบทั้งสองนั้น เพราะมีประโยชน์ทั้งหมด
อารมณ์ชื่อว่าสงบเพราะตั้งมั่นด้วยสมณะ. บทว่า **อนวชฺชชฺชโล** ธรรมอันไม่มี
โทษเป็นประโยชน์ คือ สภาวะแห่งวิปัสสนาไม่มีโทษ. บทว่า **นิกฺกิลฺลชฺชโล**
ธรรมอันไม่มีกิเลสเป็นประโยชน์ คือ สภาวะแห่งมรรคไม่มีกิเลส. บทว่า
โวทานชฺชโล ธรรมมีความผ่อนคลายเป็นประโยชน์ คือ สภาวะแห่งผลบริสุทธิต์
บทว่า **ปรมชฺชโล** ธรรมอันประเสริฐเป็นประโยชน์ คือ สภาวะแห่งนิพพาน
เป็นธรรมสูงสุดกว่าธรรมทั้งปวง. บทว่า **ปฏฺวิชฺชติ** ย่อมแทงตลอด คือ
แทงตลอดสภาวะนั้น ๆ โดยความไม่หลง. ในบทนี้ท่านกล่าวถึงการแทงตลอด
โดยชอบด้วยบทมีอาทิว่า **อารมฺมฺมฺสฺส อฺปฺชฺชจฺฉานํ** ปราบกฏซึ่งอารมณ์. อนึ่ง
ในบทนี้นั้นแหละ เพราะท่านกล่าวถึงการแทงตลอดธรรมอันมีความผ่อนคลาย
เป็นประโยชน์ จึงเป็นอันกล่าวถึงธรรมอันไม่มีโทษเป็นประโยชน์ ธรรมอัน
ไม่มีกิเลสเป็นประโยชน์ และธรรมอันประเสริฐเป็นประโยชน์ มีลักษณะอย่าง
เดียวกัน. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ธรรมเครื่องนำไปมีลักษณะดังที่ท่านกล่าวว่า

เมื่อกล่าวถึงธรรมอย่างเดียวกัน เป็นอันกล่าวถึงธรรม

บางอย่างทั้งหมดที่มีลักษณะอย่างเดียวกัน.

อนึ่ง ในบทนี้ว่า ธรรมอันไม่มีโทษเป็นประโยชน์ ธรรมอันไม่เศร้า-
หมองเป็นประโยชน์ ชื่อว่า เป็นธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์ เพราะเป็น
ประโยชน์ของความสงบกล่าวคือความไม่ฟุ้งซ่าน. ธรรมอันผ่อนคลายเป็น
ประโยชน์ ชื่อว่า เป็นธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์ เพราะความสงบ
นั้นแหละหมายถึงความผ่อนคลายแห่งมรรควิปัสสนาเป็นประโยชน์. ชื่อว่า เป็น
ธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์ เพราะเป็นประโยชน์แห่งความสงบกล่าวคือความ

ฟ่องแผ้วแห่งมรรค หมายถึงความฟ่องแผ้วแห่งผล. ส่วนธรรมอันประเสริฐเป็นประโยชน์เป็นธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์ เพราะมีความสงบนั้นแลเป็นประโยชน์ หรือเพราะเป็นประโยชน์แห่งความสงบทั้งหมด เพราะประกอบด้วยนิพพานความสงบและธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์มีประการดังกล่าวแล้วนั้นท่านทำให้เป็นเอกเสตสมาสรูปเป็นเอกเทศ แล้วจึงกล่าวว่า **สมตฺถญฺจ ปฏฺวิขุณฺติ** แหงตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์. ธรรม คือ อินทรีย์ พละและโพชฌงค์ย่อมได้แม้ในขณะที่แห่งวิปัสสนามรรคและผล.

มรรคและวิสุทธิ ๓ ย่อมได้ในขณะมรรคผลนั่นเอง. วิโมกข์วิชา และความรู้ในคำสั่งไปย่อมได้ในขณะมรรคนั่นเอง. วิมุตติและรู้ในการไม่เกิด ย่อมได้ในขณะผลนั่นเอง. ทำเหลือย่อมได้แม้ในขณะที่แห่งวิปัสสนา.

ฟังทราบวินิจฉัยในธรรมวารดังต่อไปนี้ บทว่า **อิเม ชฺมฺเม อิมฺสุมี อารมฺมเณ สโมธานติ** ยังธรรมเหล่านี้ให้ประชุมลงในอารมณ์นี้ ฟังทราบธรรมที่เหลือตามความประกอบเว้นนิพพาน. ท่านกล่าวบทนี้ด้วยสามารถเป็นเขยูนัย (เป็นส่วนมาก) อนึ่ง ในบทนี้ท่านกล่าวอรรถที่ยังไม่ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง. แม้เมื่อท่านแสดงธรรมเป็นเครื่องนำออกด้วยจุดกะหนึ่ง ๆ ก็เป็นอันแสดงถึงธรรมเป็นเครื่องนำออกโดยส่วนหนึ่งๆ เพราะความที่ส่วนแม้หนึ่งๆ มีการหยั่งลงไปในที่สุดแห่งจุดกะเป็นอุปนิสัยแห่งธรรมเป็นเครื่องนำออก เพราะเว้นส่วนหนึ่ง ๆ เสียไม่เป็นการนำออก.

จบอรรถกถาแสดงลมหายใจเข้าและหายใจออกยาว

ฟังทราบวินิจฉัยในรัสตนิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า **วิตฺตรสงฺขาเต** ในขณะที่นับได้นิดหน่อย คือ ในกาลที่นับได้เล็กน้อย. บทที่เหลือฟังทราบโดยนัยดังกล่าวแล้วในนิเทศนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในสัพพกายปฏิสังเวทนิเทศ ดังต่อไปนี้. เพื่อถือเอาความสุขเพราะเวทนาในรูปธรรมหยาบ ท่านจึงกล่าวถึงเวทนาเสวยอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ก่อน แต่นั่นกล่าวถึงสัญญาถือเอาอาการแห่งอารมณ์ของเวทนาอย่างนี้ว่า บุคคลย่อมรู้พร้อมถึงเวทนาที่เสวย แต่นั่นกล่าวถึงเจตนาอันเป็นอกิสังขารด้วยอำนาจแห่งสัญญา แต่นั่นกล่าวถึงผัสสะ เพราะบาลีว่า สัมผัสแล้วย่อมเสวยอารมณ์ สัมผัสแล้วย่อมรู้เวทนา สัมผัสแล้วย่อมคิดถึงเวทนา แต่นั่นกล่าวถึงมนสิการอันมีลักษณะทั่วไปแห่งเวทนาทั้งปวง กล่าวถึงสังขารชั้นด้วยเจตนาเป็นต้น เมื่อท่านกล่าวถึงชั้น ๓ อย่าง อย่างนี้เป็นอันกล่าวถึงวิญญาณชั้นอาศัยชั้นนั้น. บทว่า **นามญฺจ** ได้แก่ นามมีประการดังกล่าวแล้ว. บทว่า **นามกาโย จ** นี้ ท่านกล่าวเพื่อนำนามนั้น ออก เพราะท่านสงเคราะห์นิพพานเข้าโดยนาม และเพราะโลกุตรธรรมไม่เข้าถึงวิปัสสนาเป็นอันท่านนำเอานิพพานออกด้วยคำว่า **กาโย** เพราะนิพพานพ้นจากกอง. บทว่า **เย จ วุจฺจนฺติ จิตฺตสงฺขารา** ท่านกล่าวจิตสังขารว่าเป็นนามกาย คือ ท่านกล่าวว่าจิตสังขาร แม้กล่าวอย่างนี้ว่า สัญญาและเวทนาเป็นเจตสิกธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิตเป็นจิตสังขาร ก็สงเคราะห์เข้าด้วยนามกายในที่นี้.

บทว่า **มหาภูตา มหาภูตรูป** ชื่อว่า **มหาภูตา** เพราะเป็นใหญ่ โดยความปรากฏใหญ่ โดยความสามัญเป็นของใหญ่ โดยบริหารใหญ่ โดยผิดปกติใหญ่. มหาภูตรูปมี ๔ อย่าง คือ **ปฐวี อาโป เตโช วาโย**.

บทว่า **จตุหนฺนญฺจ มหาภูตानํ อุปาทยรूपํ** รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔

เป็นัญญวิรัตติลงในอรรถแห่งทุดิยาวิรัตติ ความว่า รูปที่ยังไม่ละยังเป็นไป เพราะอาศัยซึ่งมหาภูตรูป ๔. ก็อุปาทายรูปนั้นมี ๒๔ อย่าง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส หึง ชาย ชีวิต หทัยวัตถุ โอชะ กายวิญญูติ วจวิญญูติ อากาศธาตุ รูปเบา อ่อน ควรแก่การงาน การสะสม การสืบทอด ความคร่ำคร่า ความไม่เที่ยง.

บทว่า อสุตาโส จ ปสุตาโส จ คือ ลมอัสสาสะ ปัสสาสะตาม ปกตินั่นเอง. แม้ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นเพราะอาศัยลมอัสสาสะปัสสาสะก็ได้ชื่อนั้น จุจปฏิภาคนิมิตเป็นต้น. อนึ่ง เพราะเห็นคล้ายรูปปฏิภาคนิมิต จึงได้ชื่อว่า รูป จุจในประโยชน์มีอาทิว่า เห็นรูปในภายนอก. บทว่า นิมิตตฺยจ อุปนิพฺพชฺชา คือ ที่สัมพัสมอัสสาสะปัสสาสะเป็นนิमितแห่งการเนื่องกันด้วยสติ.

บทว่า เย จ วุจฺจนฺติ กายสงฺขารฯ ท่านกล่าวกายสังขารว่าเป็น รูปกาย คือ ท่านกล่าวว่ กายสังขารแม้กล่าวอย่างนี้ว่า ลมอัสสาสะปัสสาสะเป็น ไปในกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกายเป็นกายสังขาร ก็สงเคราะห์เข้าด้วยรูปกาย ในที่นี้.

บทว่า เต กายา ปฏิวิทิตา โหนฺติ กายเหล่านี้ย่อมปรากฏ คือ กายมีลมอัสสาสะปัสสาสะเป็นนิमित ในขณะที่แห่งฌาน กายมีรูปและไม่มีรูป ที่เหลือในขณะที่แห่งวิปัสสนาย่อมปรากฏโดยอารมณ์ ในขณะที่แห่งมรรคย่อม ปรากฏโดยความไม่หลง. ท่านกล่าวบทมีอาทิว่า ที่มฺ อสุตาสฺปญฺญาสวสฺสน ด้วยสามารถแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะยาวหมายถึง แม้ในวิปัสสนามรรคเกิดขึ้น แล้วแก่พระโยคาวจร ผู้ได้ฌานด้วยสามารถแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะ.

บพมื่ออาทิวา **อวชชโต ปชานโต** เมื่อกำเนิงถึง เมื่อรูู้มีความดัง
ได้กล่าวแล้วในศีลลกา. ท่านทำกายทั้งหลายมีประการดังกล่าวแล้วเหล่านั้น
ไว้ในภายในแล้วกล่าวว่า **สพุกายปฏิลัเวท** เป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวง

ในบพมื่ออาทิวา **สพุกายปฏิลัเวท** อุตสาสปลยณัน สัรวรจน
ด้วยอรธว่าความเป็นผู้รู้แจ้งกองลมทั้งปวง ระวังลมหายใจเข้าลมหายใจออก
ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความสำรวมในฌานวิปัสสนามรรคอันเกิดขึ้นแล้ว
แต่ลมอัสสาสปีสสาสะดังท่านกล่าวว่า **สพุกายปฏิลัเวท** เป็นผู้รู้แจ้งกองลม
ทั้งปวง เป็นศีลวิสุทธิดด้วยอรธว่าระวัง ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นจิตวิสุทธิดด้วย
อรธว่าไม่ฟุ้งซ่าน ปัญญานั้นแลเป็นทัญญิวิสุทธิดด้วยอรธว่าเห็น เพียงความ
ไม่มีบาป แม้ในความไม่มีวิรติในฌานและวิปัสสนากัฟังทราบว่าชื่อว่าสำรวม.

ฟังทราบวินิจฉัยในนเทศแห่งบพมื่ออาทิวา **ปลุตมญ** ระงับ ดังต่อ
ไปนี้. บพว่า กายกา เป็นไปทางกาย คือ มีในรูปกาย. บพว่า **กายปฏิพิทฐา**
คือ เนื่องด้วยกาย อาศัยกาย. เมื่อกายมี ลมอัสสาสปีสสาสะก็มี เมื่อกายไม่มี
ลมอัสสาสปีสสาสะก็ไม่มี เพราะฉะนั้น ลมอัสสาสปีสสาสะจึงชื่อว่ากายสังขาร
เพราะลมอัสสาสปีสสาสะเหล่านั้นปรุงขึ้นด้วยกาย. บพว่า **ปลุตมญ โท**
ระงับ คือ ให้ดับให้สงบ. ความระงับกายสังขารอย่างหยาบ สำเร็จด้วยคำว่า
ปลุตมญ. บพว่า **นิโรธนโต** ดับ คือ ดับด้วยไม่ให้กายสังขารอย่างหยาบ
เกิดขึ้น บพว่า **จูปสเมนโต** สงบ คือ นำความสงบโดยนัยแห่งการ
แปรปรวนสันตติอย่างหนึ่งในกายสังขารอย่างหยาบนั้นแล. บพว่า **ลิกขติ**
ยอมเชื่อมความว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักหายใจเข้าด้วยสามารถแห่งอธิการ
(หน้าที่) หรือยอมศึกษาไตรสิกขา. บัดนี้เพื่อแสดงถึงความระงับกายสังขาร
อย่างหยาบ ท่านจึงกล่าวคำมื่ออาทิวา **ยถารูเปหิ** เพราะกายสังขารเห็นปานใด

บทว่า อานมนา ความอ่อนไป คือ อ่อนไปข้างหลัง. บทว่า วินมมา ความนุ่มไป คือ นุ่มไปทั้งสองข้าง. บทว่า สนฺนมนฺนา ความเอนไป คือ เอนไปเป็นอย่างดีของกายสังขารที่เอนไปแม้โดยข้างทั้งปวง. บทว่า ปณฺมมา ความโอนไป คือ โอนไปข้างหน้า. บทว่า อิฏฺชนา ความหวั่นไหว คือ สั่นไป. บทว่า ผนฺนุทฺตา ความคิ่นรน คือ สายไปนิดหน่อย. บทว่า ปกฺกมฺปนา ความโยก คือ โคลงไปมามาก. พึงทำการเชื่อมว่า ความอ่อนไป ฯลฯ ความโยกกายด้วยกายสังขารเห็นปานใด ระวังกายสังขารเห็นปานนั้น และความอ่อนไป ฯลฯ ความโยกใดแห่งกาย ระวังความอ่อนไปเป็นต้นนั้น เพราะความกายสังขารระวัง ก็เป็นอันระวังความอ่อนไปเป็นต้นของกาย. พึงทราบโดยการเชื่อมความว่า กายไม่มีการนุ่มไปเป็นต้น ด้วยกายสังขารเห็นปานใด ระวังกายสังขารแม้ละเอียดสุขุมเห็นปานนั้นได้. กายไม่มีการนุ่มไปเป็นต้นใด ระวังกายสังขารอันละเอียดสุขุมนั้นได้. บทว่า สนฺนํ ตฺถ สุขุมํ ละเอียด สุขุมนี้เป็นภาวนปฺงสกะ (เป็นนปฺงสกลิงค์) ในบทว่า อิติ กิร นี้ บทว่า อิติ มาในความว่า เอว อย่างนี้. บทว่า กิร มาในความว่า ยทิ ผิว่า คือ ผิว่า เล่าลือกันมาว่า ภิกษุยอมศึกษาว่า เราจักระวังบรมอัศสาสปีสสาสะ. แม้สุขุมอย่างนี้หายใจเข้าหายใจออก ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า กิร ท่านอธิบายว่า เพราะเป็นคำเล่าลือ จึงควรลงในอรรถว่า ไม่น่าเชื่อ ไม่น่าอดกลั้น และคนอื่นเขาพูดมา เราจึงไม่เชื่อ ไม่น่าอดกลั้น ไม่ประจักษ์แก่เราว่า ภิกษุยอมศึกษาความระวังกายสังขารแม้สุขุมด้วยประการฉะนี้ ดังนี้.

บทว่า เอว สนฺนเต เมื่อเป็นอย่างนี้ คือ เมื่อระวังกายสังขารอันสุขุมอย่างนี้มีอยู่. บทว่า จาตุปฺลทฺธิยา จ ปภาวนา น โหติ ความได้ลม

ก็ไม่ปรากฏ คือ ได้ลมอัสสาสปัสสาสะ. บทว่า **อุปลทฺธิ** ความได้ คือ ความรู้สึก ความว่า ความรู้สึกในการภาวนาอันมีลมอัสสาสปัสสาสะนั้นเป็น อารมณ์ ซึ่งได้รับลมอัสสาสปัสสาสะมาย่อมไม่ปรากฏ คือ ไม่เกิด อารมณ์ นั้นไม่มีภาวนา.

บทว่า **อสุสาสปสุสาธานนฺจ ปภาวนา น โหติ** ลมอัสสาสะ ปัสสาสะก็ไม่ปรากฏ ความว่า เพราะดับลมอัสสาสปัสสาสะแม้สุขุมด้วยภาวนา ลมอัสสาสปัสสาสะเหล่านี้ก็ไม่เกิด ไม่ปรากฏ.

บทว่า **อานาปานสติยา จ ปภาวนา น โหติ** อานาปานสติ ก็ไม่ปรากฏ คือสติสัมปยุตด้วยความรู้สึกในภาวนา อันมีอานาปานสตินั้นเป็น อารมณ์ เพราะไม่มีลมอัสสาสปัสสาสะก็ไม่ปรากฏ เพราะฉะนั้น การเจริญ อานาปานสติสมาธิอันสัมปยุตด้วยความรู้สึกในภาวนานั้นย่อมไม่มี. บทว่า **จ นํ** ในบทนี้ว่า **น จ นํ ตํ** เป็นเพียงนิบาตจในบทว่า **ภิกฺขุ จ นํ** เป็นอาทิ. เชื่อมความว่า บัณฑิตทั้งหลายจะเข้าสมาบัติอย่างที่กล่าวแล้วนั้นก็หามิได้ แม้ จะออกจากสมาบัตินั้น ก็หามิได้.

บทว่า **อิติ กิร** คือด้วยประการอย่างนี้ โดยเป็นถ้อยคำของฝ่าย เล่าลือ. ฟังเห็นว่า **กิร** ศัพท์ในบทนี้ลงในอรรถว่า ด้วยประการอย่างนี้. บทว่า **เอวํ สนฺเต** คือเมื่อความระงับมีอยู่อย่างนี้. บทว่า **ยถา กตํ วิว** ข้อนั้นเหมือนอะไร คือ ถ้ามความเปรียบเทียบว่า ข้อนั้นเหมือนวิธีที่กล่าวไว้ อย่างไร ท่านแสดงความเปรียบเทียบนั้น ด้วยบทว่า **เสยฺยถาปี** เหมือน อย่างว่า. บทว่า **กัมเส** กังสตาล คือ ภาชนะทำด้วยโลหะ. บทว่า **นิมิตฺตํ** คือ อากาธแห่งเสียงเหล่านั้น. อนึ่ง บทว่า **นิมิตฺตํ** เป็นทุตติยวิภัตติลงในอรรถ แห่งจัญญีวิภัตติ ความว่า แห่งนิมิต นิมิตแห่งเสียงไม่ใช่อื่นจากเสียง. บทว่า **สุกฺกหิตฺตฺตา** คือ เพราะถือเอาด้วยดี. บทว่า **สุมนลิกิตฺตฺตา** คือเพราะนึก

ด้วยดี. บทว่า **สุปฺปชาริตฺตฺตา** เพราะทรงจำไว้ด้วยดี คือตั้งไว้ในจิตด้วยดี.

บทว่า **สุขุมสทฺทฺทฺทฺนิมิตฺตฺตารมฺมณฺตฺตาปี** แม้นิมิตแห่งเสียงค่อยเป็น
อารมณ์ คือ เพราะเสียงแม้อ่อนในกาลนั้นดับไป จิตแม่มิมีนิมิตแห่งเสียงเป็น
อารมณ์ค่อยกว่าย่อมเป็นไปได้ เพราะทำนิมิตแห่งเสียงค่อยกว่า แม้มิเป็นอารมณ์
แห่งนิมิตเสียงตามที่หมายไว้. อีกอย่างหนึ่ง แม้ความเป็นนิมิตแห่งเสียง
ค่อยกว่าเป็นอารมณ์. พึงทราบความแม้อ่อนในอัปฺปนาโดยในนี้แล.

ในบทมีอาทิว่า **ปฺปสฺสทฺมฺภุญ** พึงทราบการประกอบว่า ลมอัสนาสสะ
ปัสสาสะ ท่านกล่าววว่า ระวังกายสังขาร คือ กาย หรือลมอัสนาสปัสสาสะ
ในบทนี้ว่า ระวังกายสังขาร คือกาย. เมื่อพระโยคาวจรมีความคิดค้ำนึ่งว่า
เมื่อกายสังขารแม้อ่อนไปด้วยภาวนาวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งภาวนา)เราจะ
ระวังกายสังขารอย่างหยาบ ดังนี้ ชื่อว่าระวังอย่างยิ่ง ด้วยความเอาใจใส่นั้น
ความหายใจอย่างสุขุมก็ยังไม่ปรากฏ.

บทว่า **อภฺฐอนฺุปฺปสฺสเน** **ณฺณานิ** ญาณในการพิจารณา ๘ ได้แก่
อนปัสสนาญาณ ๘ คือ เมื่อกล่าวัตถุ ๔ ว่า เป็นผู้รู้แจ้งกลมทั้งปวง ยาว
สั้น ระวังกายสังขาร ด้วยอำนาจลมอัสนาสสะ ๔ ด้วยอำนาจลมปัสสาสะ ๔.

บทว่า **อภฺฐ จ อฺปฺภูจฺจฺานานฺุสฺสตีโย** อนุสติที่ปรากฏ ๘ ได้แก่
อฺปฺภูจฺจฺานานฺุสฺสตี ๘ คือ เมื่อท่านกล่าวถึงวัตถุ ๔ โดยนัยมีอาทิว่า เมื่อรู้ความ
ที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น
ด้วยอำนาจแห่งลมอัสนาสสะ ๔ ด้วยอำนาจแห่งลมปัสสาสะ ๔.

บทว่า **จตฺตารี** **สุตฺตฺนฺุติกวตฺตฺตฺนฺิ** เรื่องอันมีมาในพระสูตร ๔ คือ
สุตตันตีกวตฺต ๔ ด้วยสามารถแห่งจตุกะที่ ๑ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้แล้วในอานาปานสติสูตร.

จบอรรถกถาปฐมจตุกนิเทศ

จบภาณวาร

พึงทราบวินิจฉัยในปิติปฏิสังเวทนิเทศแห่งจตุกะที่ ๒ ดังต่อไปนี้ ใน
บทว่า **อุปฺปฺชชติ ปิตฺติปามุชฺช** ปิติและปราโมทย์ย่อมเกิดนี้. บทว่า **ปิตฺติ**
เป็นมูลบท. บทว่า **ปามุชฺช** เป็นบทขยายความ คือความปราโมทย์. ใน
บทมีอาทิว่า ยา **ปิตฺติ ปามุชฺช** ท่านกล่าวว่า ปิตติยอมได้ชื่อมีอาทิอย่างนี้ว่า
ปิตติและปราโมทย์. ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปิตฺติ** เป็นบทแสดงสภาวะ. ความ
เป็นแห่งความปราโมทย์ ชื่อว่า **ปามุชฺช**. อาการแห่งความเบิกบาน ชื่อว่า
อาโมทนา. อาการแห่งความบันเทิง ชื่อว่า **ปโมทนา**. อีกอย่างหนึ่งการทำ
เกล็ด น้ำมัน หรือน้ำร้อนน้ำเย็นให้รวมเป็นอันเดียวกัน ท่านเรียกว่า **โมทนา**
ฉนฺใด แม้ด้วยการทำกรรมทั้งหลายให้รวมเป็นอันเดียวกัน ก็เรียกว่า **โมทนา**
ฉนฺนั้น. ท่านกล่าวว่า **อาโมทนา ปโมทนา** เพราะเพิ่มบทอุปสรรคลงไป.
ชื่อว่า **หาโส** เพราะอรรถว่า ความหรรษา. ชื่อว่า **ปหาโส** เพราะอรรถว่า
ความรื่นเริง. บทนี้เป็นชื่อของความหรรษาว่าเริง. ชื่อว่า **วิตฺติ** เพราะความ
ปลื้มใจ. บทนี้เป็นชื่อของทรัพย์. อนึ่ง ชื่อว่า **วิตฺติ** เพราะเป็นปัจจัยแห่ง
โสมนัส เพราะทำให้เกิดความสบายใจ. เหมือนอย่างว่า ความโสมนัสยอมเกิด
แก่คนมีทรัพย์ เพราะอาศัยทรัพย์ ฉนฺใด ความโสมนัสยอมเกิดแม้แก่คนมี
ปิตติ เพราะอาศัยปิตติฉนฺนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **วิตฺติ** ความปลื้มใจ
จริงอยู่ บทนี้เป็นชื่อของปิตติอันดำรงสภาวะแห่งความยินดีไว้. อนึ่ง บุคคลผู้มี
ปิตติท่านเรียกว่า **อุทฺทฺโถ** ผู้ยินดี เพราะเป็นผู้มีกายและใจสูง สูงยิ่ง. ส่วน
แห่งความเป็นผู้มีใจสูง ชื่อว่า **โอทกฺข**. ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน ชื่อว่า
อตุตฺตมนตา ความดีใจ. จริงอยู่ ใจของผู้ไม่ยินดี เพราะมีทุกข์เป็นเหตุ ไม่
ชื่อว่า มีใจของตน. ใจของผู้ยินดี เพราะสุขเป็นเหตุ ชื่อว่า มีใจของตน.
ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน ชื่อว่า **อตุตฺตมนตา** ด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง

เพราะความเป็นผู้มีใจเป็นของตน ไม่ใช่ของใคร ๆ อื่น ความเป็นแห่งจิต นั้นแล ชื่อว่า เจตสิกธรรม ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่ **อตุตมมตา จิตตสส** ความที่จิตเป็นของตน. บทที่เหลือพึงทราบประกอบโดยนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้ว ในที่นี้ ในตอนก่อนและตอนหลัง.

พึงทราบวินิจฉัยใน **สุขปฏิสัเวทินิเทศ** ดังต่อไปนี้. บทว่า **เทว สุขานิ** สุขมี ๒ อย่าง ท่านกล่าวเพื่อแสดงถึงภูมิของสมณะ และวิปัสสนา. เพราะกายิกสุข (สุขทางกาย) เป็นภูมิของวิปัสสนา. เจตสิกสุข (สุขทางใจ) เป็นภูมิของสมณะและวิปัสสนา.

บทว่า **กายิกิ** กายิกสุข ชื่อว่า **กายิกิ** เพราะประกอบแล้วในกาย โดยเกิดขึ้นตามลำดับเว้นประสาทกาย. บทว่า **เจตสิกิ** เจตสิกสุข ชื่อว่า **เจตสิกิ** เพราะประกอบไว้ในใจโดยไม่พราหายไป. ในสองบทนั้นปฏิเสธเจตสิกสุข ด้วย บทว่า **กายิกิ**. ปฏิเสธกายิกทุกข์ ด้วยบทว่า **สุข**. อนึ่ง ปฏิเสธกายิกสุข ด้วยบทว่า **เจตสิกิ** ปฏิเสธเจตสิกทุกข์ ด้วยบทว่า **สุข**. บทว่า **สาต** ความสำราญ คือความหวาน หวานด้วยดี. บทว่า **สุข** คือสุขนั่นเอง มิใช่ทุกข์. บทว่า **กายสมมุสสุซ** คือ เกิดในกายสัมผัส. บทว่า **สาต** **สุข** **เวทยิต** ความสุขที่ได้เสวยเป็นความสำราญ คือ ความสุขที่ได้เสวยเป็นความสำราญ ที่ไม่ได้เสวยไม่เป็นความสำราญ ความสุขที่ได้เสวย มิใช่ความทุกข์ที่ได้เสวย ๓ บทต่อไป ท่านกล่าวด้วยเป็นอิตถิลิงค์. ความในบทนี้มีว่า **สาตา เวทนา น อสาตา สุข เวทนา น ทุกขา** สุขเวทนาเป็นความสำราญ มิใช่ความไม่สำราญ เวทนาเป็นสุข มิใช่เป็นทุกข์.

พึงประกอบเจตสิกสุขนิเทศ โดยนัยตรงข้ามกับที่ที่กล่าวแล้ว. บทว่า **เต สุขา** สุขเหล่านั้นเป็นลึงควิปลาส. ท่านกล่าวว่ **ตานิ สุขานิ**. บทที่

เหลือในนิเทศนี้ ฟังทราบโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในปฐมจตุกะหลังในจตุกะ ฟังทราบสุตตันตคิวัตถุ (เรื่องอันมีในพระสูตร) ด้วยอำนาจแห่งทุตติยจตุกะ.

จบอรรถกถาทุตติยจตุกนิเทศ

จบภาณวาร

ฟังทราบวินิจฉัยในตติยจตุกนิเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า จิตฺตํ เป็น มูลบท. บทว่า วิญฺญาณํ เป็นบทขยายความ. บทมีอาทิว่า ยํ จิตฺตํ จิตฺโต ฟังประกอบโดยนัยดังกล่าวแล้วในปีติ ในบทอาทิว่า จิตฺตํ นั้น ชื่อว่า จิตฺตํ เพราะวิจิตรด้วยจิต. ชื่อว่า มโน เพราะรู้กำหนดอารมณ์. บทว่า มานสํ คือ ใจนั่นเอง. ท่านกล่าวธรรมอันสัมปยุตแล้วว่า มานโส ในบทนี้ว่า บ่วงใด มีใจเที่ยวไปในอากาศ ดังนี้เป็นต้น พระอรหันต์ท่านกล่าว มานสํ ในบทนี้ว่า

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ปรากฏในหมู่มชน

สาวกของพระองค์ยืนดีในพระศาสนา ยังไม่ได้บรรลु

พระอรหันต์ ยังเป็นพระเสขะอยู่ ไฉนจะฟังทำกาละ

เสียเล่า.

บทว่า หทยํ คือจิต. อูระท่านกล่าวว่า หทัย ในบทมีอาทิว่า เราจัก ทำจิตของท่านให้พลุ่งพล่าน หรือจักฉีกอกของท่าน ท่านกล่าวว่า จิตในบท มีอาทิว่า เห็นจะฉีกจิตจากจิตด้วยความไม่รู้. ท่านกล่าวหทยวัตถุ ในบทว่า ม้าม หทัย. แต่ในที่นี้ จิต ท่านกล่าวว่า หทัย เพราะอรรถว่าอยู่ภายใน. จิตนั้นชื่อว่า ปญฺหฺตริ ขาว เพราะอรรถว่า บริสุทฺธิ์ ท่านกล่าวหมายถึง ภวังคจิต. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ ประภัสสร แต่จิตนั้นถูกอุปกิเลสทั้งหลายที่จรมาจึงเศร้าหมอง. อนึ่ง แม้จิตอกุศล

ท่านก็กล่าวว่า ปัณฑระเหมือนกัน เพราะอกุศลออกจากจิตนั้นแล้ว คุณแม่น้ำคองคาไหลออกจากแม่น้ำคองคา และคุณแม่น้ำโคธาวรี ไหลออกจากแม่น้ำโคธาวรี ฉะนั้น. อนึ่ง เพราะจิตมีลักษณะรู้อารมณ์ จึงไม่เป็นกิเลสด้วยความเศร้าหมอง โดยสภาพเป็นจิตบริสุทธิ์ทีเดียว แต่เมื่อประกอบด้วยอุปกิเลสจิตจึงเศร้าหมอง แม้เพราะเหตุนี้จึงควรเพื่อกล่าวว่า **ปัณฑระ** (ขาวผ่อง). อนึ่ง การถือเอา **มโน** ในบทนี้ว่า **มโน มนายตนะ** เพื่อแสดงถึงความเป็นอายตนะของใจ. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงแสดงถึงบทว่า **มนายตนะ** นี้ ว่ามิใช่ชื่อว่ามนายตนะ. เพราะเป็นอายตนะของใจ คุณทวยตนะ (ที่อยู่ของทเวดา) ที่แท้ใจนั้นแหละ เป็นอายตนะ. จึงชื่อว่า **มนายตนะ**. อรรถแห่งอายตนะท่านกล่าวไว้ในหนหลังแล้ว. ชื่อว่า **มโน** เพราะรู้ ความว่า รู้แจ้ง. ส่วนพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่ ชื่อว่า **มโน** เพราะรู้แจ้งอารมณ์ คุณดวงด้วยทะนานและคุณทรงซัง ด้วยเครื่องซังใหญ่. ชื่อว่า **อินทริย** เพราะทำประโยชน์ไว้ในลักษณะรู้. ใจนั้นแหละเป็นอินทริย จึงชื่อว่า **มโนอินทริย**. ชื่อว่า **วิญญาณ** เพราะอรรถ ว่ารู้แจ้ง. วิญญาณนั้นเป็นขันธ จึงชื่อว่า **วิญญาณขันธ** ท่านกล่าวว่า ขันธงอกขึ้น วิญญาณหนึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิญญาณขันธด้วยอรรถว่าเป็นกอง. เพราะฉะนั้น ท่านกล่าวว่า บุคคลเมื่อตัดส่วนหนึ่งของต้นไม้นี้ชื่อว่า ตัดต้นไม้ ฉันท วิญญาณแม่หนึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิญญาณขันธก็ฉันทนั้น เหมือนกัน ท่านจึงกล่าวว่า วิญญาณขันธงอกขึ้น. อนึ่ง เพราะอรรถแห่งกอง มิใช่เป็นอรรถแห่งขันธ อรรถแห่งส่วนจึงเป็นอรรถแห่งขันธเท่านั้น ฉะนั้น จึงมีความว่า **วิญญาณโฏฐาโส** ส่วนแห่งวิญญาณคังนี้บ้าง เพราะเป็น อรรถแห่งส่วน.

บทว่า **ตชฺชา มโนวิญญานชาตุ** มโนวิญญานชาตุอันสมควรแก่
จิตนั้น คือ มโนวิญญานชาตุอันสมควรแก่สัมปยุตธรรมมีผัสสะเป็นต้น
เหล่านั้น. จริงอยู่ ในบทนี้จิตดวงเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวโดย ๓ ชื่อคือชื่อว่า
มโน เพราะอรรถว่า นับ ชื่อว่า **วิญญาน** เพราะอรรถว่า รู้แจ้ง ชื่อว่า
ชาตุ เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะ หรือเพราะอรรถว่า มิใช่สัตว์. บทว่า
อภิปรโมโท ความเบิกบาน คือความยินดียิ่ง.

พึงทราบวินิจฉัยในสมาธิเทศดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **จิตติ** ความตั้งอยู่
เพราะตั้งอยู่ในอารมณ์โดยความไม่หวั่นไหว. สองบทต่อไปเพิ่มอุปสรรคเข้า
ชื่อว่า **ตณฺหจิตติ** ความตั้งอยู่ดี เพราะประมวลสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ด้วยอารมณ์
แล้วตั้งอยู่ ชื่อว่า **อวฺภูจิตติ** ความตั้งมั่นเพราะเข้าไปเหนี่ยวอารมณ์ตั้งอยู่.

ธรรม ๔ อย่างในฝ่ายกุศลคือ **ศรัทธา สติ สมาธิ ปัญญา** ย่อม
เหนี่ยวอารมณ์ไว้. ด้วยเหตุนี้ศรัทธาท่านจึงกล่าวว่า **โอกปฺปนา** ความ
เชื่อถือ. สติท่านกล่าวว่า **อปีลาปนตา** ความไม่ใจลอย. สมาธิท่านกล่าวว่า
อวฺภูจิตติ ความตั้งมั่น. ปัญญาท่านกล่าวว่า **ปริโยคาหมา** การหยั่งลง.

ส่วนธรรม ๓ อย่างในฝ่ายอกุศล คือ **ตัณหา ทิฏฐิ อวิชชา** ย่อม
เหนี่ยวอารมณ์ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวธรรมเหล่านั้น ว่า **โอมะ** หวัง. ชื่อว่า
อวิสาหาโร ความไม่กวดแกว่ง เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความกวดแกว่งอันเป็น
ไปแล้วด้วยสามารถแห่งอุทธัจจะและวิจิกิจจา. จิตไปด้วยอำนาจแห่งความ
ฟุ้งซ่านและความสงสัย ชื่อว่า **ย่อมฟุ้งซ่าน**. สมาธินี้ไม่เป็นเช่นนั้นจึงชื่อว่า
อวิกฺเขโป ความไม่ฟุ้งซ่าน. จิตชื่อว่า **กวดแกว่ง** ด้วยอำนาจแห่งอุทธัจจะ
และวิจิกิจจา ย่อมส่ายไปข้างโน้นข้างนี้. แต่สมาธินี้มีใจไม่กวดแกว่ง จึงชื่อว่า
อวิสาหฺฆมานสตา ความมีใจไม่กวดแกว่ง.

บทว่า สมโธ ความสงบ ได้แก่ ความสงบ ๓ อย่าง คือ จิตสงบ

๑ อธิกรณ์สงบ ๑ สังขารทั้งปวงสงบ ๑. ในความสงบ ๓ อย่างนั้น ชื่อว่า จิตสงบ เพราะจิตมีอารมณ์เป็นอย่างเดียวในสมาบัติ ๘ เพราะความหวั่นไหวแห่งจิต ความดิ้นรนแห่งจิตย่อมสงบ ย่อมเข้าไปสงบเพราะอาศัยจิตสงบนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวสมาธินั้นว่า จิตตสมโธ จิตสงบ.

ชื่อว่า อธิกรณ์สงบ อธิกรณ์มี ๗ อย่าง มีสัมมุขาวินัยเป็นต้น เพราะอธิกรณ์เหล่านั้นสงบ เข้าไปสงบเพราะอาศัยอธิกรณ์สมถะนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวสมาธินั้นว่า อธิกรณ์สมโธ อธิกรณ์สงบ.

อนึ่ง เพราะสังขารทั้งหลายทั้งปวง สงบ เข้าไปสงบ เพราะอาศัย นิพพาน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวสมาธินั้นว่า สัพพสังขารสมโธ สังขารทั้งปวง สงบ. ในอรรถนี้ท่านประสงค์เอาจิตสงบ. ชื่อว่า สมาธิอนุทริย เพราะทำ ความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งสมาธิ. ชื่อว่า สมาธิพล เพราะไม่หวั่นด้วย อุทัจจะ บทว่า สมฺมาสมาธิ ได้แก่ สมาธิแน่นอน สมาธิทำให้พันทุกข์ กุศลสมาธิ ท่านกล่าวถึงการเปลื้องจิตจากวัตถุแห่งกิเลส ๑๐ อย่าง มีอาทิว รากโต วโมจย จิตฺตํ เปลื้องจิตจากราคะ. อนึ่ง ในบทนี้ท่านรวมมิทท ศัพท์ด้วยดินศัพท์ และรวม กุกกัจจ ศัพท์ด้วย อุทัจจ ศัพท์ด้วย เหตุนี้ ท่านจึงอธิบายถึงการเปลื้องจากนิเวรณเป็นต้น ด้วยปฐมฌานเป็นต้น ด้วยกล่าว ถึงการเปลื้องจากวัตถุอันเป็นกิเลส เพราะไปรวมกันในปาฐะเหล่านี้ และการ เปลื้องจากนิจจัญญาเป็นต้น ด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น.

อนึ่ง ในไปยาลนี้ว่า ถลํ ตํ จิตฺตํ อนุปสุตฺติ ย่อมพิจารณาจิตนั้น อย่างไร เป็นอันท่านกล่าวถึงการละนิจจัญญาเป็นต้น ด้วยอนิจจานุปัสสนา. พึงทราบเรื่องมาในพระสูตร ๔ ด้วยสามารถแห่งตติยจตุกะด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาตติยจตุกนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในจุดตถตุกนิเทศดังต่อไปนี้. ท่านตั้งคำถามด้วย
คำเป็นนปฺงสกลิงค์ว่า อนิจฺจนฺติ ก็ อนิจฺจํ บทว่า อนิจฺจํ อะไรไม่เที่ยง.

บทว่า อูปฺปาทยญฺเฐน เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นและเสื่อมไป
ความว่า เพราะสภาวะคือ ความเกิดและความเสื่อม. ในบทนี้ เบญจขันธ์
เป็นสภาวะลักษณะความเกิดและความเสื่อมของเบญจขันธ์เป็นวิการลักษณะ
(ลักษณะความเปลี่ยนแปลง) ด้วยบทนี้เป็นอันท่านกล่าวว่า ชื่อว่า ไม่เที่ยง
เพราะเป็นแล้วไม่เป็นที่ เป็นในอรรถถาแม้ท่านกล่าวว่า ความไม่เที่ยงด้วย
อำนาจแห่งสังขตลักษณะ. และว่าความที่เบญจขันธ์เหล่านั้นมีเกิดเสื่อมและเป็น
อย่างอื่น ก็ยังกล่าวว่า ความเป็นแล้วไม่เป็นที่. ด้วยบทนี้ อาการคือ เป็น
แล้วไม่เป็นที่ ท่านกล่าวว่า เป็น อนิจฺจลักษณะ. ท่านกล่าวทำไปยาลว่า เมื่อเห็น
ความเกิดและความเสื่อมแห่งเบญจขันธ์ย่อมเห็นลักษณะ ๕๐ เหล่านี้. บทว่า
ธมฺมา คือธรรมตามที่ท่านกล่าวแล้วมีรูปขันธ์เป็นต้น.

พึงทราบวินิจฉัยในวิราคานุสสินีเทศดังต่อไปนี้. บทว่า รูป
อาทินฺวํ ทิสฺวา เห็นโทษในรูป คือเห็นโทษในรูปขันธ์ด้วยการตั้งอยู่ในความ
ไม่เที่ยงเป็นต้น ดังที่ท่านกล่าวแล้วข้างหน้าตั้งแต่กัถกานุปัสสนาญาณ. บทว่า
รูปวิราโค ในความคลายกำหนดในรูป คือนิพพาน เพราะบุคคลอาศัยนิพพาน
คลายกำหนดรูป ย่อมดับด้วยการถึงความไม่เกิดอีกเป็นธรรมดา ฉะนั้น ท่าน
จึงกล่าวว่า คลายความกำหนด ในรูป. บทว่า ฉนฺนฺชาโตนฺ โหติ เป็นผู้เกิด
ฉันทะ คือมีฉันทะในธรรมอันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการฟัง. บทว่า
สทฺถธมฺมุตฺโต น้อมใจไปด้วยศรัทธาคือน้อมไป ตัดสินใจไปในนิพพานนั้น.
ด้วยศรัทธา. บทว่า จิตฺตญฺจสุตฺตยาธิญฺฐิตํ และมีจิตตั้งมั่นดี พึงทราบ
โดยเชื่อมความว่า จิตของพระโยคาวจรนั้นตั้งมั่นด้วยดี ประดิษฐานไว้ด้วยดี

ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ในการทำลายรูปอันได้แก่ ความคลายกำหนดในความ
สิ้นไปด้วยสามารถแห่งการได้ยินได้ฟัง นิพพานอันคลายความกำหนดในรูป
กล่าวคือ คลายความกำหนดหมดสิ้น.

บทว่า **รูป วิราคานุปสุตี** พิจารณาความคลายกำหนดในรูป
ท่านกล่าวความคลายกำหนดในความสิ้นไปแห่งรูปด้วยสัตตมีวิภัตติว่า **รูป
วิราโค** ความคลายกำหนดในรูป. ท่านกล่าวความคลายกำหนดหมดสิ้นแห่ง
รูปด้วยสัตตมีวิภัตติลงในอรรถแห่งนิมิตว่า **รูป วิราโค** ความคลายกำหนด
ในเพราะรูป. ท่านกล่าวความคลายกำหนดแม้ทั้งสองอย่างนั้น มีการพิจารณา
โดยอารมณ์และโดยอรรถาक्षยเป็นปกติว่า **รูป วิราคานุปสุตี** พิจารณาความ
คลายกำหนดในรูป. ในเวทนาเป็นต้นมีนัยนี้. แม้ในนิเทศแห่งบทว่า
นิโรธานุปสุตี ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในบทนี้ว่า **กตีหากาเรหิ** ด้วยอาการเท่าไร มีความพิเศษดังต่อ
ไปนี้. ท่านแสดงถึงการดับโทษ แม้แห่งรูปเป็นต้นด้วยการเห็นการดับโทษ
แห่งองค์ของปฏิจัสมุขบาทมอวิชชาเป็นต้น เพราะอวิชชาเป็นต้นเหล่านั้น
ไม่ล่วงองค์แห่งปฏิจัสมุขบาทไปได้ ด้วยคำพิเศษนี้แหละเป็นอันท่านกล่าวถึง
ความพิเศษแห่งนิโรธานุปัสสนา เพราะพิจารณาเห็นความคลายกำหนด. ใน
บทเหล่านั้น บทว่า **อนิจฺจกุญฺเณ** ด้วยอรรถว่าไม่เที่ยง คือด้วยอรรถว่าสิ้นไป
หรือด้วยอรรถว่า เป็นแล้วไม่เป็น. บทว่า **ทุกขกุญฺเณ** ด้วยอรรถว่าเป็นทุกข์
คือด้วยอรรถว่า น่ากลัว หรือด้วยอรรถว่าบีบคั้น. บทว่า **อนตฺตกุญฺเณ**
ด้วยอรรถว่าเป็นอนัตตา คือด้วยอรรถว่า หาสาระมิได้ หรือด้วยอรรถว่า
ไม่เป็นไปในอำนาจ. บทว่า **สนฺตฺตปฏฺเณ** ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุให้เดือดร้อน
คือด้วยอรรถว่ากิเลสเป็นเหตุให้เดือดร้อน. บทว่า **ปริณามกุญฺเณ** ด้วย

อรรถว่า แปรปรวน คือด้วยอรรถว่า แปรปรวนโดย ๒ ส่วน ด้วยอำนาจแห่ง
ชรา และภังคะ (ความดับ). บทว่า นิทานนิโรธেন ด้วยนิทานดับ
คือด้วยไม่มีเหตุปัจจัย. บทว่า นิรุชฺชติ ย่อมดับคือไม่มี. บทว่า สมุทฺย-
นิโรธেন ด้วยสมุทฺยดับ คือด้วยความไม่มีปัจจัยอันใกล้. เพราะเหตุปัจจัย
ท่านกล่าวว่า นิทาน จุจโกชนะไม่เป็นที่สบายแก่คนเจ็บป่วย ปัจจัยอันใกล้
ท่านกล่าว สมุทฺย จุลมนน้ำดีและเสมหะของคนเจ็บป่วย. เพราะ นิทาน ย่อม
ให้ผลด้วยการวินิจฉัย สมุทฺยเป็นเหตุเกิดผลด้วยดี. บทว่า ชาตินิโรธেন
ด้วยชาติดับ คือด้วยไม่มีการเกิดแห่งปัจจัย. บทว่า ปภวนิโรธেন ด้วยภพ
ดับ คือด้วยไม่มีการเกิดแห่งปัจจัยอันใกล้ (อาสัณนปัจจัย) ควรกล่าวว่า ชื่อว่า
ภพ เพราะชาติเป็นเหตุให้เกิดทุกข์. บทว่า เหตุนิโรธেন ด้วยเหตุดับคือ
ด้วยไม่มีปัจจัยให้เกิดชนกปัจจัย. บทว่า ปจฺจยนิโรธেন ด้วยปัจจัยดับ
คือด้วยไม่มีปัจจัยอุปถัมภ์ แม้เหตุปัจจัยก็เป็นทั้งอาสัณนปัจจัย ชนกปัจจัย
และอุปถัมภกปัจจัยนั่นเอง. ด้วยปัจจัยเหล่านั้น ที่กล่าวการดับชั่วคราว
ในขณะวิปัสสนากล้ำแข็ง. การดับเด็ดขาดในขณะแห่งมรรค. บทว่า ญาณ-
ปฺปาทน ด้วยญาณเกิด คือ ด้วยความเกิดแห่งวิปัสสนาญาณกล้ำแข็ง หรือ
แห่งมรรคญาณ. บทว่า นิโรธูปฺภูจฺจเนน ด้วยนิโรธปรากฏ คือด้วยความ
ปรากฏแห่งนิพพาน กล่าวคือนิโรธด้วยอำนาจแห่งการได้ฟังถึงการดับความ
สิ้นไปโดยประจักษ์ในขณะแห่งวิปัสสนา และด้วยความปรากฏแห่งนิพพาน
โดยประจักษ์ในขณะแห่งมรรค. ด้วยบทเหล่านี้เป็นอันท่านทำความแน่นอน
ด้วยอินทรีย์อันเป็นวิสัย และท่านกล่าวถึงความดับชั่วคราวและดับเด็ดขาด.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งบทว่า ปญฺญินิสฺสคฺคานุปฺปตฺติ (พิจารณา
ความสละคืน) ดังต่อไปนี้. บทว่า รูปํ ปริจฺจชติ สละรูป คือสละรูปขั้น
เพราะไม่พ่วงถึงด้วยการเห็นโทษ. บทว่า ปริจฺจจาตฺตปญฺญินิสฺสคฺคโ สละคืน

ด้วยการบริจาค ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **ปฏินิสสุคโค** เพราะอรรถว่า สละ.
ด้วยบทนี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงอรรถแห่งการบริจาคแห่งบทว่า **ปฏินิสสุคคะ**
เพราะฉะนั้น อธิบายว่า ได้แก่ การละกิเลสทั้งหลาย อนึ่ง ในบทนี้ วิปัสสนา
อัน เป็นวฏฐฐานคามินี (ญาณเป็นเครื่องออกไป) ย่อมสละกิเลสทั้งหลายได้โดย
ชั่วคราว มรรคย่อมสละได้โดยเด็ดขาด.

บทว่า **รูปนิโรธะ นิพพานะ จิตฺตํ ปกฺขนุทฺติ** จิตย่อมแล่นไปใน
นิพพานอันเป็นที่ดับรูป คือ วิปัสสนาอันเป็นวฏฐฐานคามินีย่อมแล่นไปเพราะ
น้อมไปในนิพพานนั้น มรรคย่อมแล่นไปด้วยการทำให้เป็นอารมณ์.

บทว่า **ปกฺขนุทฺตปฏินิสสุคโค** ความสละคืนด้วยการแล่นไป
ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **ปฏินิสสุคคะ** เพราะอรรถแล่นไป. ด้วยบทที่ท่าน
กล่าวถึงอรรถแห่งความแล่นไปของบทว่า **ปฏินิสสุคคะ** เพราะฉะนั้น จึงมี
ความว่า ได้แก่ การสละจิตลงในนิพพาน. ฟังทราบเรื่องอันมาในพระสูตร
๔ เรื่อง ด้วยสามารถแห่งจตุตถจตุกะ. ในจตุกะนี้ ฟังทราบถึงบทที่ควร
กล่าวถึงชราและมรณะโดยนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.

อนึ่ง ในสติปัฏฐานทั้งหลาย ฟังทราบว่า ท่านทำการชี้แจงเป็น
เอกวณะโดยกล่าวถึงกายและจิตเป็นอย่างเดียวว่า กายะ กายานุปัสสุณา
พิจารณาภายในกาย จิตฺเต จิตตานุปัสสุณา พิจารณาจิตในจิต ทำการ
ชี้แจงเป็นพหุวณะ โดยกล่าวถึงความต่าง ๆ กันของเวทนาและธรรมว่า
เวทนาสุ เวทนานุปัสสุณา พิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ธรรมเมสุ
ธมฺมานุปัสสุณา พิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลายด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาจตุตถจตุกนิเทศ และ

จบอรรถกถาสโตการญาณนิเทศ

อรรถถาญาณราสีนัถกนเทศ

บัดนี้ เป็นสมาธิ ๒๔ ในวัตถุ ๑๒ คือสมาธิละสอง คือ สมาธิหนึ่งด้วย สามารถลมอัสสาสะ สมาธิหนึ่งด้วยสามารถลมปีสสาสะ ในวัตถุละหนึ่งๆ แห่ง วัตถุ ๑๒ ด้วยสามารถจตุกะ ๓ มีกายานุปีสสนาเป็นต้น ในสมาธิญาณนเทศ ๒๔ ในญาณที่ท่านแสดงไว้แล้ว ด้วยกองทั้ง ๖ กอง. ญาณสัมปยุตด้วยสมาธิ เหล่านั้น ในขณะที่มานด้วยอำนาจแห่งสมาธิ ๒๔.

ฟังทราบวินิจฉัยในวิปีสสนาญาณนเทศ ๑๒ ดังต่อไปนี้ บทว่า **ทิม อสุสาธา** เพราะลมอัสสาสะที่ท่านกล่าวแล้วว่า ยาว ท่านกล่าวไว้อย่างไร. ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า **วิปีสสนา** เพราะอรรถว่า พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยงในขณะที่วิปีสสนาด้วยจิตตั้งมั่น เพราะได้มาน เพราะเหตุลมหายใจเข้ายาว. แม้ในอรรถอื่นก็มีนัยนี้. ในวัตถุ ๑๒ คืออนุปีสสนาอย่างละ ๖ อนุปีสสนา ๓ ด้วยสามารถแห่งลมอัสสาสะ. อนุปีสสนา ๓ ด้วยสามารถแห่งลมปีสสาสะในวัตถุ ละหนึ่ง ๆ แห่งวัตถุ ๑๒ เหล่านั้น รวมเป็นอนุปีสสนา ๑๒. อนุปีสสนา ๑๒ เหล่านั้นแลเป็นญาณด้วยสามารถแห่งวิปีสสนา ๑๒.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิพพิทาญาณนเทศดังต่อไปนี้. บทว่า **อนิจจานุ- ปสฺสตี อสุสาถิ** พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง หายใจเข้า คือ พิจารณาหายใจเข้าโดยความเป็นของไม่เที่ยง ความว่า พิจารณาเป็นไปโดย ความเป็นของไม่เที่ยง. อนึ่ง คำว่า **อสุสาถิ** นี้ ฟังเห็นว่าลงในอรรถแห่ง เหตุ.

บทว่า **ยถาภูถิ ปชานาถิ ปสฺสตีถิ นิพพิทาญาณ** ชื่อว่า นิพพิทาญาณ เพราะรู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตั้งแต่พิจารณาเป็นกอง ๆ ไป

จนถึงพิจารณาเห็นความดับ ย่อมรู้ตามความเป็นจริงของสังขารทั้งหลาย ย่อมเห็นด้วยญาณจักขุนั้นดูเห็นด้วยจักขุ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นิพพิทาญาณ. ท่านอธิบายว่าชื่อว่านิพพิทาญาณในสังขารทั้งหลาย. ฟังทราบว่ามีปีสสนาญาณเป็นนิพพิทาญาณตามที่ได้กล่าวไว้ในนิเทศนี้ เพราะญาณทั้งหลายมีภยตูปัญฐานญาณ (ปริษาคำนี้เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว) เป็นต้น และมัจจุจิกมัยตาญาณ (ปริษาคำนี้ด้วยความใคร่จะพ้นไป) เป็นต้นเป็นธรรมต่างกัน.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งนิพพิทานุโลมญาณดังต่อไปนี้. บทว่า **อนิจจานุปลสฺสึ อสฺสาสฺสึ** พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า คือ พิจารณาหายใจเข้าโดยเป็นของไม่เที่ยง. บทว่า **ภยตูปัญฐานเน ปญฺญา** ปัญญาในความปรากฏเป็นของน่ากลัว เป็นอันท่านกล่าวถึง ภยตูปัญฐานญาณ อาทิ-วานุปีสสนาญาณ และนิพพิทานุปีสสนาญาณ ด้วยคำนั้นแล เพราะญาณทั้ง ๓ มีลักษณะอย่างเดียวกัน. ญาณ ๓ เหล่านี้ ท่านกล่าวว่า นิพพิทานุโลมญาณ เพราะอนุโลมโดยความอนุกุลของนิพพิทาญาณดังที่กล่าวแล้วโดยลำดับ.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งนิพพิทาปฏิบัติสัทธินญาณดังต่อไปนี้. บทว่า **อนิจจานุปลสฺสึ อสฺสาสฺสึ** เช่นเดียวกับที่กล่าวมาตามลำดับนั้นแหละ. บทว่า **ปฏิสงฺขา สนฺตฺติฏฺฐนา ปญฺญา** ปัญญาพิจารณาหาทางวางเฉยอยู่ เป็นอันท่านกล่าวถึง มัจจุจิกมัยตาญาณ ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ (ปริษาคำนี้ถึงด้วยพิจารณาหาทาง) สังขารอุเบกขาญาณ (ปริษาคำนี้ด้วยความวางเฉยอยู่) ด้วยคำนั้นเอง เพราะญาณทั้ง ๓ มีลักษณะอย่างเดียวกัน. แม้อนุโลมญาณและมรรคญาณท่านก็รวมไว้ด้วยคำว่า **ปฏิสงฺขา สนฺตฺติฏฺฐนา** นั้นแหละ. แม้สังขารอุเบกขาญาณและอนุโลมญาณก็ชื่อว่า นิพพิทาปฏิบัติสัทธินญาณด้วยละความชวนชวายนในการเกิดนิพพิทา เพราะนิพพิทาถึงยอดแล้ว.

ส่วนมรรคญาณ ชื่อว่า นิพพิทาปฏิบัติสัทธญาณ เพราะเกิดในที่สุด
นิพพิทาปฏิบัติสัทธญาณ เพราะเหตุนี้ จึงควรอย่างยิ่ง. การไม่ถือเอาบุญจิต-
กัมมตาญาณอันเป็นเบื้องต้นลงในนิพพิทานุโลม. แล้วถือเอาญาณสองหมวด
ในที่สุดว่า ปฏิสงขา สนฺติภูตนา เพื่อสงเคราะห์เข้าในมรรคญาณ. เพราะ
เมื่อท่านกล่าวว่า มุญฺจิตฺตมฺยุตา ย่อมสงเคราะห์เอาอนุโลมญาณด้วย มิได้
สงเคราะห์เอามรรคญาณ. เพราะมรรคญาณมิได้ชื่อว่า มุญฺจิตฺตมฺยุตา. อนึ่ง
ปัญญาชื่อว่า สนฺติภูตนา เพราะวางเฉยอยู่ในความสำเร็จกิจ.

อนึ่ง แม้ในอรรถกถาท่านก็กล่าวว่ บทว่า ผุสนา ความถูกต้อง
คือ อปฺปนา ความแนบแน่น. ปัญญาชื่อว่า สนฺติภูตนา ความวางเฉย
เพราะทำมรรคญาณนี้เป็นอัปนาในนิพพาน ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงสงเคราะห์
แม้มรรคญาณ ด้วยคำว่า สนฺติภูตนา แม้นิพพิทานุโลมญาณ โดยอรรถ
ก็เป็นนิพพิทาญาณนั่นเอง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงสงเคราะห์นิพพิทานุโลมญาณ
เหล่านั้นด้วยนิพพิทาญาณแล้วใช้ศัพท์ นิพพิทา ว่า นิพพิทาปฏิบัติสัทธ
ญาณานิ ดังนี้ ไม่ใช่ศัพท์ว่า นิพพิทานุโลม. ในวัตถุ ๔ คือ ญาณละ
๒ คือ ญาณหนึ่งด้วยสามารถแห่งลมอัสสะ ญาณหนึ่ง ด้วยสามารถแห่งลม
ปัสสาสะในวัตถุหนึ่ง แห่งวัตถุ ๔ ที่ท่านกล่าวแล้วด้วยอำนาจแห่งธรรมานุปัส-
นาจตุกะที่ ๔ ในญาณภูฏกนิเทศ ๓ เหล่านี้ จึงรวมเป็นญาณ ๘.

พึงทราบวินิจฉัยในวิมุตติสุขญาณนิเทศดังต่อไปนี้. พระสารีบุตรเถระ
ครั้งแสดงการละด้วยบทว่า ปหีนฺตุตา เพราะละแล้วเมื่อจะแสดงการละนั้น
ด้วยสมุจเจตปหาน จึงกล่าวว่า สมุจฺฉินฺนฺตุตา เพราะตัดขาด.

บทว่า วิมุตฺติสุขฺเข ญาณํ ญาณในวิมุตติสุข คือ ญาณสัมปยุต
ด้วยวิมุตติสุขอันเป็นผล และญาณคือการพิจารณาวิมุตติสุขอันเป็นผลเป็น

อารมณ์. เพื่อแสดงว่า การละวัตถุทุจริตที่ถูกรวมด้วยการละกิเลสอันเป็นวัตถุ
นอนเนื่องในสันดาน ท่านจึงกล่าวถึงการละกิเลสอันเป็นอนุสัยอีก. ท่านทำการ
คำนวณญาณด้วยการคำนวณกิเลสที่ละได้แล้ว หมายถึงผลญาณ ๒๑. และท่าน
คำนวณปัจเจกขณญาณอันเป็นผลด้วยการคำนวณพิจารณาถึงกิเลสที่ละได้แล้ว
หมายถึงปัจเจกขณญาณ.

จบอรรถกถาญาณราสีนิกกนิเทศ

จบอรรถกถาอานาปานสติกถาแห่งอรรถกถา

ปฏิสัมภิทามรรคชื่อว่าสัมมัมปกาสิโน

มหาวรรค อินทริยกถา

ว่าด้วยอินทรี ๕

[๔๒๓] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวันอาราม
ของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ใกล้พระนครสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับ
พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
อินทรี ๕ ประการนี้ ๕ ประการเป็นไฉน ? คือ สัทอินทรี ๑ วิริยอินทรี ๑
สตินอินทรี ๑ สมาธิอินทรี ๑ ปัญญาอินทรี ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อินทรี ๕
ประการนี้แล.

[๔๒๔] อินทรีย์ ๕ ประการนี้ย่อมหมคจด้วยอาการเท่าไร ?

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ย่อมหมคจด้วยอาการ ๑๕ เมื่อบุคคลลงวัน
พวกบุคคลผู้ไม่มีศรัทธา สมาคม คบหา นั่งใกล้พวกบุคคลผู้มีศรัทธา (และ)
พิจารณาพระสูตรอันเป็นเหตุนำมาซึ่งความเลื่อมใส สันชินทรีย์ย่อมหมคจ
ด้วยอาการ ๓ เหล่านี้ เมื่อบุคคลลงวันพวกบุคคลผู้เกียจคร้าน สมาคม คบหา
นั่งใกล้พวกบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร (และ) พิจารณาสัมมปธาน วิริยอินทรีย์
ย่อมหมคจด้วยอาการ ๓ เหล่านี้ เมื่อบุคคลลงวันพวกบุคคลผู้มีสติหลงลืม
สมาคม คบหา นั่งใกล้พวกบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น (และ) พิจารณาสติปัญฐาน
สตินทรีย์ย่อมหมคจด้วยอาการ ๓ เหล่านี้ เมื่อบุคคลลงวันพวกบุคคลผู้มีใจ
ไม่มั่นคง สมาคม คบหา นั่งใกล้พวกบุคคลมีใจมั่นคง (และ) พิจารณาฉาน
และวิโมกข์ สมาชินทรีย์ย่อมหมคจด้วยอาการ ๓ เหล่านี้ เมื่อบุคคลลงวัน
พวกบุคคลทรมปัญญา สมาคม คบหา นั่งใกล้พวกบุคคลผู้มีปัญญา (และ)
พิจารณาญาณจรยาอันลึกซึ้ง ปัญญินทรีย์ย่อมหมคจด้วยอาการ ๓ เหล่านี้
เมื่อบุคคลลงวันบุคคล ๕ จำพวก สมาคม คบหา นั่งใกล้บุคคล ๕ จำพวก
(และ) พิจารณาจำนวนพระสูตร ๕ ประการดังกล่าวมานี้ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้
ย่อมหมคจด้วยอาการ ๑๕ เหล่านี้.

[๔๒๕] บุคคลย่อมนิธิอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร การเจริญ
อินทรีย์ ๕ ย่อมมีด้วยอาการเท่าไร ?

บุคคลย่อมนิธิอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๑๐ เจริญอินทรีย์ ๕ ย่อม
ด้วยอาการ ๑๐ บุคคลเมื่อละความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาชื่อว่าเจริญสันชินทรีย์
เมื่อเจริญสัทชินทรีย์ ชื่อว่าละความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา เมื่อละความเป็นผู้
เกียจคร้าน ชื่อว่าเจริญวิริยอินทรีย์ เมื่อเจริญวิริยอินทรีย์ ชื่อว่าละความเป็นผู้

เกียจคร้าน เมื่อละความประมาท ชื่อว่าเจริญสตินทรีย์ เมื่อเจริญสตินทรีย์ ชื่อว่าละความประมาท เมื่อละอุทัจจะ ชื่อว่าเจริญสมาธิินทรีย์ เมื่อเจริญสมาธิินทรีย์ ชื่อว่าละอุทัจจะ เมื่อละอวิชชา ชื่อว่าเจริญปัญญาธิินทรีย์ เจริญปัญญาธิินทรีย์ ชื่อว่าละอวิชชา บุคคลย่อมเจริญอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๑๐ เหล่านี้ การเจริญอินทรีย์ ๕ ย่อมมีด้วยอาการ ๑๐ เหล่านี้.

[๔๒๖] อินทรีย์ ๕ เป็นอินทรีย์อันบุคคลเจริญแล้ว อบรมแล้วด้วยอาการเท่าไร ?

อินทรีย์ ๕ เป็นอินทรีย์อันบุคคลเจริญแล้ว อบรมแล้วด้วยอาการ ๑๐ คือ สัททริย์เป็นคุณชาติอันบุคคลเจริญแล้ว อบรมแล้ว เพราะเป็นผู้ละแล้ว ละดีแล้วซึ่งอสังขินทรีย์ ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นโทษชาติอันบุคคลละแล้ว ละดีแล้ว เพราะความเป็นผู้เจริญแล้ว อบรมแล้วซึ่งสังขินทรีย์ วิริยอินทรีย์ เป็นคุณชาติอันเจริญแล้ว อบรมแล้ว เพราะความเป็นผู้ละแล้ว ละดีแล้ว ซึ่งความประมาท ความประมาทเป็นโทษชาติอันบุคคลละแล้ว ละดีแล้ว เพราะ ความเป็นผู้เจริญแล้ว อบรมแล้วซึ่งสตินทรีย์ สมาธิินทรีย์เป็นคุณชาติอัน บุคคลเจริญแล้ว อบรมแล้ว เพราะความเป็นผู้ละแล้ว ละดีแล้วซึ่งอุทัจจะ อุทัจจะเป็นโทษชาติอันบุคคลละแล้ว ละดีแล้ว เพราะความเป็นผู้เจริญแล้ว อบรมแล้วซึ่งสมาธิินทรีย์ ปัญญาธิินทรีย์เป็นคุณชาติอันบุคคลเจริญแล้ว อบรม แล้ว เพราะความเป็นผู้ละแล้ว ละดีแล้วซึ่งอวิชชา อวิชชาเป็นโทษชาติอัน บุคคลละแล้ว ละดีแล้ว เพราะความเป็นผู้เจริญแล้ว อบรมแล้วซึ่งปัญญาธิินทรีย์ อินทรีย์ ๕ เป็นอินทรีย์อันบุคคลเจริญแล้ว อบรมแล้วด้วยอาการ ๑๐ เหล่านี้.

[๔๒๗] อินทรีย์ บุคคลย่อมเจริญด้วยอาการเท่าไร เป็นอินทรีย์อัน บุคคลเจริญแล้ว อบรมแล้ว ระวังแล้ว และระวังดีแล้ว ด้วยอาการเท่าไร ?

อินทรีย์ ๕ บุคคลย่อมเจริญด้วย อากาโร ๔ เป็นอินทรีย์อันบุคคล
เจริญแล้ว อบรมแล้ว ระวังแล้ว และระวังดีแล้วด้วยอากาโร ๔ อินทรีย์ ๕
บุคคลย่อมเจริญในขณะโศคาปัตติมรรค เป็นอินทรีย์ อันบุคคลเจริญแล้ว
อบรมแล้ว ระวังแล้ว และระวังดีแล้วในขณะโศคาปัตติผล อินทรีย์ ๕
บุคคลย่อมเจริญในขณะสกทาคามีมรรค เป็นอินทรีย์อันบุคคลเจริญแล้ว อบรม
แล้ว ระวังแล้ว และระวังดีแล้วในขณะสกทาคามีผล อินทรีย์ ๕ บุคคล
ย่อมเจริญในขณะอนาคามีมรรค เป็นอินทรีย์อันบุคคลเจริญแล้ว อบรมแล้ว
ระวังแล้ว และระวังดีแล้วในอนาคามีผล อินทรีย์ ๕ บุคคลย่อมเจริญในขณะ
อรหัตมรรค เป็นอินทรีย์อันบุคคลเจริญแล้ว อบรมแล้ว ระวังแล้ว และ
ระวังดีแล้วในขณะอรหัตผล.

มรรควิสุทธิ ๔ ผลวิสุทธิ ๔ สมุจเฉทวิสุทธิ ๔ ปฏิปัสสัทธิวิสุทธิ ๔
ด้วยประการดังนี้ อินทรีย์ ๕ บุคคลย่อมเจริญด้วยอากาโร ๔ เหล่านี้ เป็น
อินทรีย์อันบุคคลเจริญแล้ว อบรมแล้ว ระวังแล้ว และระวังดีแล้วด้วยอากาโร
๔ เหล่านี้.

[๔๒๘] บุคคลเท่าไรเจริญอินทรีย์ บุคคลเท่าไรเจริญอินทรีย์แล้ว
บุคคล ๘ เจริญอินทรีย์ บุคคล ๓ เจริญอินทรีย์แล้ว.

บุคคล ๘ เหล่าไหนเจริญอินทรีย์? พระเสขบุคคล ๗ กัลยาณปุณฺณ ๑
บุคคล ๘ เหล่านี้เจริญอินทรีย์.

บุคคล ๓ เหล่าไหนเจริญอินทรีย์แล้ว? พระจินาสพสาวกพระตถาคต
ชื่อว่าพุทโธ ด้วยสามารถความเป็นผู้เจริญอินทรีย์แล้ว ชื่อว่าเจริญอินทรีย์แล้ว
พระปัจเจกพุทธะ ชื่อว่าพุทโธ ด้วยอรรถว่าตรัสรู้เอง ชื่อว่าเจริญอินทรีย์แล้ว
พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่าพุทโธ ด้วยอรรถว่ามีพระคุณ

ประมาณไม่ได้ ซึ่งว่าเจริญอินทรีย์แล้ว บุคคล ๓ เหล่านี้เจริญอินทรีย์แล้ว บุคคล ๘ เหล่านี้เจริญอินทรีย์ บุคคล ๓ เหล่านี้เจริญอินทรีย์แล้ว ด้วยประการดังนี้.

สาวัตถินิทาน

[๔๒๕] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ อินทรีย์ ๕ เป็นไฉน ? คือสัทธินทรีย์...ปัญญาอินทรีย์ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งเหตุเกิด ความคับ คุน โทษ และอุปาย เครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๕ เหล่านี้ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหาได้รับยกย่องว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ หรือได้รับยกย่องว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ไม่ และท่านเหล่านั้นหาได้ทำให้แจ้งซึ่งสามัญผล หรือพรหมัญผลด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบันแล้วเข้าถึงอยู่ไม่.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งรู้ชัดซึ่งเหตุเกิด ความคับ คุน โทษ และอุปายเครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๕ เหล่านี้ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นนั่นแล เป็นผู้ได้รับยกย่องว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ ได้รับยกย่องว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และท่านเหล่านั้น ย่อมทำให้แจ้งซึ่งสามัญผลและพรหมัญผล ด้วยปัญญาอันรู้ยิ่งเองในปัจจุบันเข้าถึงอยู่.

[๔๓๐] อินทรีย์ ๕ มีเหตุเกิดด้วยอาการเท่าไร บุคคลย่อมรู้เหตุเกิดแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร อินทรีย์ ๕ ย่อมดับไปด้วยอาการเท่าไร บุคคลย่อมรู้ความดับแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร อินทรีย์ ๕ มีคุณด้วยอาการเท่าไร บุคคลย่อมรู้คุณแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร อินทรีย์ ๕ มีโทษด้วยอาการเท่าไร บุคคลย่อมรู้โทษแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร

อินทรีย์ ๕ มีอุบายเป็นเครื่องสลัดออกด้วยอาการเท่าไร บุคคลย่อมรู้อุบายเป็นเครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร ?

อินทรีย์ ๕ มีเหตุเกิดด้วยอาการ ๔๐ บุคคลย่อมรู้เหตุเกิดแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๔๐ อินทรีย์ ๕ ย่อมดับไปด้วยอาการ ๔๐ บุคคลย่อมรู้ความดับแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๔๐ อินทรีย์ ๕ มีคุณด้วยอาการ ๒๕ บุคคลย่อมรู้คุณแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๕ อินทรีย์ ๕ มีโทษด้วยอาการ ๒๕ บุคคลย่อมรู้โทษแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๕ อินทรีย์ ๕ มีอุบายเป็นเครื่องสลัดออกไปด้วยอาการ ๑๘๐ บุคคลย่อมรู้อุบายเป็นเครื่องสลัดออกไปแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๑๘๐.

[๔๑๑] อินทรีย์ ๕ มีเหตุเกิดด้วยอาการ ๔๐ เป็นไฉน บุคคลย่อมรู้เหตุเกิดแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๔๐ เป็นไฉน ?

เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความน้อมใจเชื่อเป็นเหตุเกิดแห่งสัทชินทรีย์ เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยสามารถความน้อมใจ เชื่อเป็นเหตุเกิดแห่งสัทชินทรีย์ เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยสามารถความน้อมใจเชื่อ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทชินทรีย์ ความปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถสัทชินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทชินทรีย์ เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความระคองไว้ เหตุเกิดแห่งวิริยินทรีย์ เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยสามารถความระคองไว้ เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยินทรีย์ เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยสามารถความระคองไว้ เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยินทรีย์ ความปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถแห่งวิริยินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยินทรีย์ เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความตั้งมั่น เป็นเหตุเกิดแห่งสตินทรีย์ เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยสามารถความตั้งมั่น เป็นเหตุเกิดแห่งสตินทรีย์ เหตุเกิดแห่ง

มนสิการด้วยสามารถความตั้งมั่น เป็นเหตุเกิดแห่งสตินทรีย์ ความปรากฏ
ธรรมอย่างเดียวกันด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ เป็นเหตุแห่งสตินทรีย์ เหตุ-
เกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเหตุเกิดแห่ง
สมาชินทรีย์ เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยสามารถความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเหตุเกิด
แห่งสมาชินทรีย์ เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยสามารถความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเหตุ
เกิดแห่งสมาชินทรีย์ ความปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกันด้วยสามารถสมาชินทรีย์
เป็นเหตุเกิดแห่งสมาชินทรีย์ เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความ
เห็น เป็นเหตุเกิดแห่งปัญญินทรีย์ เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยสามารถความเห็น
เป็นเหตุเกิดแห่งปัญญินทรีย์ เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยสามารถความเห็น เป็น
เหตุเกิดแห่งปัญญินทรีย์ ความปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกันด้วยสามารถแห่ง
ปัญญินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งปัญญินทรีย์.

เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความน้อมใจเชื่อ เป็น
เหตุเกิดแห่งสัทชินทรีย์ เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความ
ระคองไว้ เป็นเหตุแห่งวิริยินทรีย์ เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อ
ประโยชน์แก่ความตั้งมั่น เป็นเหตุเกิดแห่งสมาชินทรีย์ เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึง
เพื่อประโยชน์แก่ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเหตุเกิดแห่งสมาชินทรีย์ เหตุเกิด
แห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความเห็น เป็นเหตุเกิดแห่งปัญญินทรีย์
เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยสามารถความน้อมใจเชื่อ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทชินทรีย์
เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยสามารถความระคองไว้ เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยินทรีย์
เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยสามารถความตั้งมั่น เป็นเหตุเกิดแห่งสตินทรีย์ เหตุ
เกิดแห่งฉันทะความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเหตุเกิดแห่งสมาชินทรีย์
เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยสามารถความเห็น เป็นเหตุเกิด แห่งปัญญินทรีย์
เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยสามารถความน้อมใจเชื่อ เป็นเหตุเกิดแห่ง

สัทชินทรีย์ เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยสามารถความประคองไว้ เป็น
เหตุเกิดแห่งวิริยินทรีย์ เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยสามารถความไม่ฟุ้งซ่าน
เป็นเหตุเกิดแห่งสมาชินทรีย์ เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยสามารถความเห็น
เป็นเหตุเกิดแห่งปัญญาชินทรีย์ ความปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถ
สัทชินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทชินทรีย์ ความปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับ
สามารถวิริยินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยินทรีย์ ความปรากฏเป็นธรรม
อย่างเดียวกับสามารถสติชินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งสติชินทรีย์ ความปรากฏเป็น
ธรรมอย่างเดียวกับสามารถสมาชินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งสมาชินทรีย์ ความ
ปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถปัญญาชินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่งปัญญา-
ชินทรีย์ อินทรีย์ ๕ มีเหตุเกิดด้วยอาการ ๔๐ เหล่านี้ บุคคลย่อมรู้เหตุเกิดแห่ง
อินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๔๐ เหล่านี้

[๔๗๒] อินทรีย์ ๕ ย่อมดับไปด้วยอาการ ๔๐ เป็นไหน บุคคลย่อม
รู้ความดับแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๔๐ เป็นไหน ?

ความดับแห่งความค้ำถึงเพื่อประโยชน์แก่การน้อมใจเชื่อ เป็นความ
ดับแห่งสัทชินทรีย์ ความดับแห่งฉันทะด้วยสามารถความน้อมใจเชื่อ เป็น
ความดับแห่งสัทชินทรีย์ ความดับแห่งมนสิการด้วยสามารถความน้อมใจเชื่อ
เป็นความดับแห่งสัทชินทรีย์ ความไม่ปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถ
แห่งสัทชินทรีย์ เป็นความดับแห่งสัทชินทรีย์ ความดับแห่งความค้ำถึงเพื่อ
ประโยชน์แก่ความประคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยินทรีย์ ความดับแห่ง
ฉันทะด้วยสามารถความประคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยินทรีย์ ความดับ
แห่งมนสิการด้วยสามารถความประคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยินทรีย์ ความ
ไม่ปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถแห่งวิริยินทรีย์ เป็นความดับแห่ง

วิริยินทรีย์ ความดับแห่งความค้ำนึ่งถึงเพื่อประโยชน์แก่ความตั้งมั่น เป็น
ความดับแห่งสตินทรีย์ ความดับแห่งฉันทะด้วยสามารถแห่งความตั้งมั่น เป็น
ความดับแห่งสตินทรีย์ ความดับแห่งมนสิการด้วยสามารถแห่งความตั้งมั่น
เป็นความดับแห่งสตินทรีย์ ความไม่ปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถ
สตินทรีย์เป็นความดับแห่งสตินทรีย์ ความดับแห่งความค้ำนึ่งถึงเพื่อประโยชน์
แก่ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาธิินทรีย์ ความดับแห่งฉันทะด้วย
สามารถความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาธิินทรีย์ ความดับแห่งมนสิการ
ด้วยสามารถความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาธิินทรีย์ ความไม่ปรากฏ
เป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถสมาธิินทรีย์ เป็นความดับแห่งสมาธิินทรีย์
ความดับแห่งความค้ำนึ่งถึงเพื่อประโยชน์แก่ความเห็น เป็นความดับแห่ง
ปัญญินทรีย์ ความดับแห่งฉันทะด้วยสามารถแห่งความเห็น เป็นความดับ
แห่งปัญญินทรีย์ ความดับแห่งมนสิการด้วยสามารถแห่งความเห็น เป็นความ
ดับแห่งปัญญินทรีย์ ความไม่ปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถแห่ง
ปัญญินทรีย์ เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์.

ความดับแห่งความค้ำนึ่งถึงเพื่อประโยชน์แก่ความน้อมใจเชื่อ เป็น
ความดับแห่งสัทธินทรีย์ ความดับแห่งความค้ำนึ่งถึงเพื่อประโยชน์แก่ความ
ประคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยินทรีย์ ความดับแห่งความค้ำนึ่งถึงเพื่อ
ประโยชน์แก่ความตั้งมั่น เป็นความดับแห่งสตินทรีย์ ความดับแห่งความ
ค้ำนึ่งถึงเพื่อประโยชน์แก่ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาธิินทรีย์
ความดับแห่งความค้ำนึ่งถึงเพื่อประโยชน์แก่ความเห็น เป็นความดับแห่ง
ปัญญินทรีย์ ความดับแห่งฉันทะด้วยสามารถแห่งความน้อมใจเชื่อ เป็น
ความดับแห่งสัทธินทรีย์ ความดับแห่งฉันทะด้วยสามารถแห่งความประคองไว้
เป็นความดับแห่งวิริยินทรีย์ ความดับแห่งฉันทะด้วย สามารถแห่งความ

ตั้งมั่นเป็นความดับแห่งสตินทรีย์ ความดับแห่งฉันทะด้วยสามารถแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาชินทรีย์ ความดับแห่งฉันทะด้วยสามารถแห่งความเห็น เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์ ความดับแห่งมนสิการ ด้วยสามารถแห่งความน้อมใจเชื่อ เป็นความดับแห่งสัทชินทรีย์ ความดับแห่งมนสิการด้วยสามารถแห่งความระคองไว้ เป็นความดับแห่งวิริยินทรีย์ ความดับแห่งมนสิการด้วยสามารถแห่งความตั้งมั่น เป็นความดับแห่งสตินทรีย์ ความดับแห่งมนสิการด้วยสามารถแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความดับแห่งสมาชินทรีย์ ความดับแห่งมนสิการด้วยสามารถแห่งความเห็น เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์ ความไม่ปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถแห่งสัทชินทรีย์ เป็นความดับแห่งสัทชินทรีย์ ความไม่ปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถแห่งวิริยินทรีย์ เป็นความดับแห่งวิริยินทรีย์ ความไม่ปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถแห่งสตินทรีย์ เป็นความดับแห่งสตินทรีย์ ความไม่ปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถแห่งสมาชินทรีย์ เป็นความดับแห่งสมาชินทรีย์ ความไม่ปรากฏเป็นธรรมอย่างเดียวกับสามารถแห่งปัญญินทรีย์ เป็นความดับแห่งปัญญินทรีย์ อินทรีย์ ๕ ย่อมดับไปด้วยอาการ ๔๐. เหล่านี้ บุคคลย่อมรู้ความดับแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๔๐ เหล่านี้.

[๔๓๓] อินทรีย์ ๕ มีคุณด้วยอาการ ๒๕ เป็นไฉน บุคคลย่อมรู้คุณแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๕ เป็นไฉน ?

ความไม่ปรากฏแห่งความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา เป็นคุณแห่งสัทชินทรีย์ ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อน เพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา เป็นคุณแห่งสัทชินทรีย์ ความแก้แค้นแห่งความประพุดติด้วยความน้อมใจเชื่อ เป็นคุณแห่งสัทชินทรีย์ ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งสัทชินทรีย์ ความสุขความโสมนัสอันอาศัยสัทชินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งสัทชินทรีย์

ความไม่ปรากฏแห่งความเป็นผู้เกียจคร้าน เป็นคุณแห่งวิริยินทรีย์ ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อน เพราะความเป็นผู้เกียจคร้าน เป็นคุณแห่งวิริยินทรีย์ ความแกล้วกล้าแห่งความประพฤติด้วยความประคองไว้เป็นคุณแห่งวิริยินทรีย์ ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งวิริยินทรีย์ ความสุขความโสมนัสอันอาศัยวิริยินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งวิริยินทรีย์ ความไม่ปรากฏแห่งความประมาท เป็นคุณแห่งสติินทรีย์ ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อน เพราะความประมาท เป็นคุณแห่งสติินทรีย์ ความแกล้วกล้าแห่งความประพฤติด้วยการตั้งมั่นเป็นคุณแห่งสติินทรีย์ ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งสติินทรีย์ ความสุขความโสมนัสอันอาศัยสติินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งสติินทรีย์ ความไม่ปรากฏแห่งอุทัจจะ เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์ ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอุทัจจะ เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์ ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอุทัจจะ เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์ ความแกล้วกล้าแห่งความประพฤติด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์ ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์ ความสุขความโสมนัสอันอาศัยสมาธิินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งสมาธิินทรีย์ ความไม่ปรากฏแห่งอวิชา เป็นคุณแห่งปัญญาินทรีย์ ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอวิชา เป็นคุณแห่งปัญญาินทรีย์ ความแกล้วกล้าแห่งความประพฤติด้วยความเห็น เป็นคุณแห่งปัญญาินทรีย์ ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งปัญญาินทรีย์ ความสุขความโสมนัสอันอาศัยปัญญาินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งปัญญาินทรีย์ อินทรีย์ ๕ มีคุณด้วยอาการ ๒๕ เหล่านี้ บุคคลย่อมรู้คุณแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๕ เหล่านี้.

[๔๓๔] อินทรีย์ ๕ มีโทษด้วยอาการ ๒๕ เป็นไฉน บุคคลย่อมรู้โทษแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๕ เป็นไฉน ?

ความปรากฏแห่งอสังขัตถิย์ เป็นโทษแห่งสังขัตถิย์ ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอสังขัตถิย์ เป็นโทษแห่งสังขัตถิย์ สังขัตถิย์มีโทษ เพราะความไม่เที่ยง... เป็นทุกข์... เป็นอนัตตา ความปรากฏแห่งความเป็นผู้เกียจคร้าน เป็นโทษแห่งวิริยัตถิย์ ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะความเป็นผู้เกียจคร้าน เป็นโทษ แห่งวิริยัตถิย์ วิริยัตถิย์มีโทษเพราะความไม่เที่ยง ... เป็นทุกข์ ... เป็นอนัตตา ความปรากฏแห่งความประมาท เป็นโทษแห่งสติตถิย์ ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะความประมาท เป็นโทษแห่งสติตถิย์ สติตถิย์มีโทษเพราะความไม่เที่ยง... เป็นทุกข์... เป็นอนัตตา ความปรากฏแห่งอุทัจจะ เป็นโทษแห่งสมาธิตถิย์ ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอุทัจจะ เป็นโทษแห่งสมาธิตถิย์ สมาธิตถิย์มีโทษเพราะความไม่เที่ยง... เป็นทุกข์... เป็นอนัตตา ความปรากฏแห่งอวิชา เป็นโทษแห่งปัญญาตถิย์ ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอวิชา เป็นโทษแห่งปัญญาตถิย์ ปัญญาตถิย์มีโทษเพราะความไม่เที่ยง...เป็นทุกข์... เป็นอนัตตา อินทริย์ ๕ มีโทษด้วยอาการ ๒๕ เหล่านี้ บุคคลย่อมรู้โทษแห่งอินทริย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๕ เหล่านี้.

[๔๑๕] อินทริย์ ๕ มีอุปายเป็นเครื่องสลัดออกไปด้วยอาการ ๑๘๐ เป็นไฉน บุคคลย่อมรู้อุปายเป็นเครื่องสลัดออกไป แห่งอินทริย์ ๕ ด้วยอาการ ๑๘๐ เป็นไฉน ?

สังขัตถิย์ด้วยอรรถว่าความน้อมใจเชื่อ สลัดออกไปจากความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ๑ จากความเร่าร้อนเพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ๑ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ๑ จากขันธ ๑ จากสรรพนิมิตภายนอก ๑ จากสังขัตถิย์ซึ่งมีอยู่ก่อนแต่การ ได้สังขัตถิย์ที่ประณีตกว่านั้น ๑ วิริย-

ทริยด้วยอรรถว่าประคองไว้ สลัดออกไปจากความเป็นผู้เกียจคร้าน ๑ จากความ
เร่าร้อนเพราะความเป็นผู้เกียจคร้าน ๑ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามความเป็นผู้
เกียจคร้าน ๑ จากขันธ ๑ จากสรรพนิमितภายนอก ๑ จากวิริยินทริยซึ่งมีอยู่
ก่อนแต่การได้วิริยินทริยที่ประณีตกว่านั้น ๑ สตินทริยด้วยอรรถว่าตั้งมั่น สลัด
ออกไปจากความประมาท ๑ จากความเร่าร้อนเพราะความประมาท ๑ จากเหล่า
กิเลสที่เป็นไปตามความประมาท ๑ จากขันธ ๑ จากสรรพนิमितภายนอก ๑
จากสตินทริยซึ่งมีอยู่ก่อนแต่การได้สตินทริยที่ประณีตกว่านั้น ๑ สมาชินทริย
ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน สลัดออกไปจากอุทัจจะ ๑ จากความเร่าร้อนเพราะ
อุทัจจะ ๑ จากขันธ ๑ จากสรรพนิमितภายนอก ๑ จากสมาชินทริยซึ่งมีอยู่ก่อน
แต่การได้สมาชินทริยที่ประณีตกว่านั้น ๑ ปัญญินทริยด้วยอรรถว่าเห็น สลัด
ออกไปจากอวิชา ๑ จากความเร่าร้อนเพราะอวิชา ๑ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไป
ตามอวิชา จากขันธ ๑ จากสรรพนิमितภายนอก ๑ จากปัญญินทริยซึ่งมีอยู่
ก่อนแต่การได้ปัญญินทริยที่ประณีตกว่านั้น ๑.

อินทริย ๕ ด้วยสามารถปฐมฌาน สลัดออกไปจากอินทริย ๕ ใน
ส่วนเบื้องต้น อินทริย ๕ ด้วยสามารถทุติยฌาน สลัดออกไปจากอินทริย ๕
ในปฐมฌาน อินทริย ๕ ด้วยสามารถตติยฌาน สลัดออกไปจากอินทริย ๕
ในทุติยฌาน อินทริย ๕ ด้วยสามารถจตุตถฌาน สลัดออกไปจากอินทริย ๕
ในตติยฌาน อินทริย ๕ ด้วยสามารถแห่งอากาสาณัญจายตนสมาบัติ สลัด
ออกไปจากอินทริย ๕ ในจตุตถฌาน อินทริย ๕ ด้วยสามารถแห่งวิญญาณัญ-
จายตนสมาบัติ สลัดออกไปจากอินทริย ๕ ในอากาสาณัญจายตนสมาบัติ
อินทริย ๕ ด้วยสามารถแห่งอากิญจัญญายตนสมาบัติ สลัดออกไปจาก
อินทริย ๕ ในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ อินทริย ๕ ด้วยสามารถแห่ง
เนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ สลัดออกไปจากอินทริย ๕ ในอากิญจัญญา-

ยตนสมาบัติ อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งอนิจจานุปีตสนา สลัดออกไปจาก
อินทรีย์ ๕ ในแนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติ อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่ง
ทุกขานุปีตสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในอนิจจานุปีตสนา อินทรีย์ ๕
ด้วยสามารถแห่งอนัตตานุปีตสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในทุกขานุปีตสนา
อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งนิพพิทานุปีตสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ใน
อนัตตานุปีตสนา อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งวิราคานุปีตสนา สลัดออกไป
จากอินทรีย์ ๕ ในนิพพิทานุปีตสนา อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งนิโรธานุ
ปีตสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในวิราคานุปีตสนา อินทรีย์ ๕ ด้วย
สามารถแห่งปฏินิสัสคานุปีตสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในนิโรธานุปีตสนา
อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งขยานุปีตสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในปฏิ
นิสัสคานุปีตสนา อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งวยานุปีตสนา สลัดออกไปจาก
อินทรีย์ ๕ ในขยานุปีตสนา อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งวิปริณามานุปีตสนา
สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในวยานุปีตสนา อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่ง
อนิมิตตานุปีตสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในวิปริณามานุปีตสนา อินทรีย์
๕ ด้วยสามารถแห่งอัปป์นิตตานุปีตสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ใน
อนิมิตตานุปีตสนา อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งสุญญตานุปีตสนา สลัดออกไป
จากอินทรีย์ ๕ ในอัปป์นิตตานุปีตสนา อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่ง
อธิปัญญาธรรมวิปีตสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในสุญญตานุปีตสนา
อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งยถาภูตญาณทัสนะ สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ใน
อธิปัญญาธรรมวิปีตสนา อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งอาทีนวานุปีตสนา สลัด
ออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในยถาภูตญาณทัสนะ อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่ง
ปฏิบัติสังขานุปีตสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในอาทีนวานุปีตสนา อินทรีย์ ๕

ด้วยสามารถแห่งวิวิฏฐานานุปีสสนา สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในปฏิสังข-
านุปีสสนา อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งโศคาปัตติมรรค สลัดออกไปจาก
อินทรีย์ ๕ ในวิวิฏฐานานุปีสสนา อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งโศคาปัตติผล
สมาบัติ สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในโศคาปัตติมรรค อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถ
แห่งสกทาคามิมรรค สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในโศคาปัตติผลสมาบัติ
อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งสกทาคามีผลสมาบัติ สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕
ในสกทาคามิมรรค อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งอนาคามิมรรค สลัดออกไป
จากอินทรีย์ ๕ ในสกทาคามีผลสมาบัติ อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถแห่งอนาคามีผล
สมาบัติ สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในอนาคามิมรรค อินทรีย์ ๕ ด้วยสามารถ
แห่งอรหัตมรรค สลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในอนาคามีผลสมาบัติ อินทรีย์ ๕
ด้วยสามารถแห่งอรหัตผลสมาบัติสลัดออกไปจากอินทรีย์ ๕ ในอรหัตมรรค.

อินทรีย์ ๕ ในเนกขัมมะ สลัดออกไปจากกามฉันทะ อินทรีย์ ๕ ใน
อภัยบาท สลัดออกไปจากพยาบาท อินทรีย์ ๕ ในอาโลกสัญญา สลัดออกไปจาก
ถีนมิทระ อินทรีย์ ๕ ในความไม่ฟุ้งซ่าน สลัดออกไปจากอุทัจจะ อินทรีย์ ๕ ใน
ธรรมวัตตาน สลัดออกไปจากวิจิกิจฉา อินทรีย์ ๕ ในญาณ สลัดออกไป
จากอวิชชา อินทรีย์ ๕ ในความปราโมทย์ สลัดออกจากอโรติ อินทรีย์ ๕
ในปฐมฌาน สลัดออกไปจากนิรวรณ อินทรีย์ ๕ ในทุติยฌาน สลัดออกไป
จากวิตกวิจารณ์ อินทรีย์ ๕ ในตติยฌาน สลัดออกไปจากปีติ อินทรีย์ ๕ ใน
จตุตถฌาน สลัดออกไปจากสุขและทุกข์ อินทรีย์ ๕ ในอากาสนัญจายตน-
สมาบัติ สลัดออกไปจากรูปสัญญา ปฏิมสัญญา นานัตตสัญญา อินทรีย์ ๕
ในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ สลัดออกไปจากอากาสนัญจายตนสัญญา อินทรีย์
๕ ในอากิญจัญจายตนสมาบัติ สลัดออกไปจากวิญญาณัญจายตนสัญญา
อินทรีย์ ๕ ในเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ สลัดออกไปจากอากิญจัญญา-

ตนสัญญา อินทรีย์ ๕ ในอนิจจานุปัสสนา สลัดออกไปจากนิจสัญญา อินทรีย์ ๕ ในทุกขานุปัสสนา สลัดออกไปจากสุขสัญญา อินทรีย์ ๕ ในอนัตตานุปัสสนา สลัดออกไปจากอนัตตสัญญา อินทรีย์ ๕ ในนิพพิทานุปัสสนา สลัดออกไปจากความเพลิดเพลีน อินทรีย์ ๕ ในวิราคานุปัสสนา สลัดออกไปจากราคะ อินทรีย์ ๕ ในนิโรธานุปัสสนา สลัดออกไปจากสมุทัย อินทรีย์ ๕ ในปฏิ-
นิสัคคานุปัสสนา สลัดออกไปจากความยึดมั่น อินทรีย์ ๕ ในขยานุปัสสนา สลัดออกไปจากฆณสัญญา อินทรีย์ ๕ ในวยานุปัสสนา สลัดออกไปจากการ
ประมวลอายุ อินทรีย์ ๕ ในวิปริณามานุปัสสนา สลัดออกไปจากฐวสัญญา
อินทรีย์ ๕ ในอนิมิตตานุปัสสนา สลัดออกไปจากนิमित อินทรีย์ ๕ ในอัป-
ณิหิตานุปัสสนา สลัดออกไปจากปณิธิ อินทรีย์ ๕ ในสุญญตานุปัสสนา
สลัดออกไปจากความถือมั่น อินทรีย์ ๕ ในอธิปัญญาธรรมวิปัสสนา สลัดออก
ไปจากความยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นแก่นสาร อินทรีย์ ๕ ในยถาภูตญาณทัสนะ
สลัดออกไปจากความถือมั่นเพราะความหลง อินทรีย์ ๕ ในอาทีนวานุปัสสนา
สลัดออกไปจากความถือมั่นด้วยความอาลัย อินทรีย์ ๕ ในปฏิสังขานุปัสสนา
สลัดออกไปจากการไม่พิจารณาหาทาง อินทรีย์ ๕ ในวิวัฏฏนानุปัสสนา
สลัดออกไปจากความถือมั่นเพราะกิเลสเครื่องประกอบ อินทรีย์ ๕ ในโสคา-
ปัตติมรรค สลัดออกไปจากกิเลสซึ่งอยู่ในที่เดียวกันกับทิฏฐิ อินทรีย์ ๕ ใน
สกทาคามิมรรค สลัดออกไปจากกิเลสส่วนหยาบ ๆ อินทรีย์ ๕ ในอนาคามิมรรค
สลัดออกไปจากกิเลสส่วนละเอียด อินทรีย์ ๕ ในอรหัตมรรค สลัดออกไป
จากกิเลสทั้งปวง อินทรีย์ ๕ ในธรรมนั้น ๆ เป็นคุณชาติอันพระชินาสพ
ทั้งปวงเที่ยวสลัดออกแล้ว สลัดออกดีแล้ว ระวังแล้วและระวังดีแล้ว อินทรีย์
๕ มีอุบายเป็นเครื่องสลัดออกด้วยอาการ ๑๘๐ เหล่านี้ บุคคลย่อมรู้อุบาย
เครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๑๘๐ เหล่านี้.

จบภาณวาร

ธาวัตถินิทาน

ว่าด้วยประเภทของอินทรีย์ ๕

[๔๓๖] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ อินทรีย์ ๕ เป็นไฉน คือ สัทชินทรีย์ ๑ วิริยอินทรีย์ ๑ สตินทรีย์ ๑ สมาชินทรีย์ ๑ ปัญญาอินทรีย์ ๑.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็จะมีเห็นสัทชินทรีย์ในที่ไหน. มีเห็นในโสคาปัตตติยงคะ (ธรรมอันเป็นองค์แห่งการบรรลุกระแสนิพพาน) ๔.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็จะมีเห็นวิริยอินทรีย์ในที่ไหน. มีเห็นในสัมมปปธาน ๔.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็จะมีเห็นสตินทรีย์ในที่ไหน. มีเห็นในสติปัฏฐาน ๔.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็จะมีเห็นสมาชินทรีย์ในที่ไหน. มีเห็นในฌาน ๔.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็จะมีเห็นปัญญาอินทรีย์ในที่ไหน. มีเห็นในอริยสัจ ๔.

[๔๓๗] ด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ในโสคาปัตตติยงคะ ๔ จะพินิจเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร ด้วยสามารถแห่งวิริยอินทรีย์ ในสัมมปปธาน ๔ จะพินิจเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ในสติปัฏฐาน ๔ จะพินิจเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร ด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ในฌาน ๔ จะพินิจเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร ด้วยสามารถแห่งปัญญาอินทรีย์ในอริยสัจ ๔ จะพินิจเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร.

ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ในโศคาปัตตียังคะ จะพึงเห็นอินทรีย์ ๕
ด้วยอาการ ๒๐ ด้วยสามารถแห่งวิริยอินทรีย์ในสัมมปปธาน ๔ จะพึงเห็นอินทรีย์
๕ ด้วยอาการ ๒๐ ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ในสติปฏิฐาน ๔ จะพึงเห็นอินทรีย์
๕ ด้วยอาการ ๒๐ ด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์ในอริยสัจ ๔ จะพึงเห็นอินทรีย์
๕ ด้วยอาการ ๒๐.

[๔๓๘] ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ในโศคาปัตตียังคะ ๔ จะพึง
เห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

พึงเห็นสัทชินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในการน้อมใจเชื่อในโศคา-
ปัตตียังคะ คือ การคบสัตบุรุษ พึงเห็นวิริยอินทรีย์ด้วยอรรถว่าระคองไว้
พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นสมาธิินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน
พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น ด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ พึงเห็น
สัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่า เป็นใหญ่ในการน้อมใจเชื่อ ในโศคาปัตตียังคะ คือ
การฟังธรรมของท่าน การทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย การปฏิบัติธรรม
สมควรแก่ธรรม พึงเห็นวิริยอินทรีย์ด้วยอรรถว่าระคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์
ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นสมาธิินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็น
ปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็นด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ ด้วยสามารถแห่ง
สตินทรีย์ในโศคาปัตตียังคะ ๔ จะพึงเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๔๓๙] ด้วยสามารถแห่งวิริยอินทรีย์ในสัมมปปธาน ๔ จะพึงเห็น
อินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

พึงเห็นวิริยอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในการระคองไว้ ในสัมมปป-
ธาน ๔ คือ การไม่ยังอกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น พึงเห็น
สตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น เห็นสมาธิินทรีย์ ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน

พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น พึงเห็นสัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ ด้วยสามารถแห่งวิริยินทรีย์ พึงเห็นวิริยินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในการ ประคองไว้ ในสัมมปปธาน คือ การละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ ในสัมมปปธาน คือ การยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ฯลฯ ในสัมมปป- ธาน คือ ความตั้งมั่น ความไม่พินเพื่อน ความเจริญยิ่ง ความไพบูลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว พึงเห็นสตินทรีย์ด้วย อรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นสมาตินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเห็น พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ ด้วยสามารถแห่ง วิริยินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งวิริยินทรีย์ในสัมมปปธาน ๔ จะพึงเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๔๔๐] ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ในสติปัญญา จะพึงเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

พึงเห็นสตินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในการตั้งมั่น ในสติปัญญา คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย พึงเห็นสมาชินทรีย์ ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น พึงเห็นสัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ พึงเห็น สตินทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในการตั้งมั่น ในสติปัญญา คือ การพิจารณา เห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ฯลฯ ในสติปัญญา คือ การพิจารณาเห็นจิตใน จิต ฯลฯ ในสติปัญญา คือ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย พึงเห็น สมาชินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น พึงเห็น สตินทรีย์ด้วยน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าประคอง ด้วย

สามารถแห่งสตินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ในสติปัญญา ๔ จะพึงเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๔๔๑] ด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ในฌาน ๔ จะพึงเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

พึงเห็นสมาชินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความไม่ฟุ้งซ่าน ในปฐมฌาน พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น พึงเห็นสัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าระคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ พึงเห็นสมาชินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความไม่ฟุ้งซ่าน ในทุติยฌาน ฯลฯ ในตติยฌาน ฯลฯ ในจตุตถฌาน พึงเห็นปัญญินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเห็น พึงเห็นสัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าระคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ ด้วยสมาชินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ในฌาน ๔ จะพึงเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๔๔๒] ด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์ในอริยสัจ ๔ จะพึงเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

พึงเห็นปัญญินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในการเห็นอริยสัจ คือ ทุกข์ พึงเห็นสัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าระคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นสมาชินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์ พึงเห็นปัญญินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความเห็นในอริยสัจ คือ ทุกขสมุทัย ฯลฯ ในอริยสัจ คือ

ทุกขนิโรธ ฯลฯ ในอริยสัจ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา พึงเห็นสัทธินทรีย์ ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นสมาธินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์ในอริยสัจ ๔ จะพึงเห็นอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านั้น.

[๔๔๓] ด้วยสามารถแห่งสัทธินทรีย์ในโสคาปัตตียังคะ ๔ จะพึงเห็นความประพฤติแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร ฯลฯ ในสัมมปปธาน ๔ ฯลฯ ในสติปัญญาน ๔ ฯลฯ ในฉาน ๔ ในอริยสัจ ๔ จะพึงเห็นความประพฤติแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการเท่าไร ?

ด้วยสามารถแห่งสัทธินทรีย์ในโสคาปัตตียังคะ ๔ จะพึงเห็นความประพฤติแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ ในสัมมปปธาน ๔ ฯลฯ ในสติปัญญาน ๔ ฯลฯ ในฉาน ๔ ด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์ในอริยสัจ ๔ จะพึงเห็นความประพฤติแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐.

[๔๔๔] ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ในโสคาปัตตียังคะ ๔ จะพึงเห็นความประพฤติแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

พึงเห็นความประพฤติแห่งสัทธินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความน้อมใจเชื่อในโสคาปัตตียังคะ คือ การคบหาสัปปบุรุษ พึงเห็นความประพฤติแห่งวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ พึงเห็นความประพฤติแห่งสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นความประพฤติแห่งสมาธินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นความประพฤติแห่งปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น ด้วยสามารถแห่งสัทธินทรีย์ พึงเห็นความประพฤติแห่งสัทธินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความน้อมใจเชื่อในโสคาปัตตียังคะ คือ การฟังธรรมของท่าน ฯลฯ ในโสคา-

ปัตติยังคะ คือ การทำไว้ในใจ โดยอุบายอันแยบคาย ฯลฯ ในโศคาปัตติยังคะ คือ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ฟังเห็นความประพุดิแห่งวิริยอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าประคองไว้ ฟังเห็นความประพุดิแห่งสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ฟังเห็นความประพุดิแห่งสมาธิอินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ฟังเห็นความประพุดิแห่งปัญญาอินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น ด้วยสามารถแห่งสัทธินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งสัทธินทรีย์ในโศคาปัตติยังคะ ๔ จะฟังเห็นความประพุดิแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๔๔๕] ด้วยสามารถแห่งวิริยอินทรีย์ในสัมมปปธาน. จะฟังเห็นความประพุดิแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

จะฟังเห็นความประพุดิแห่งวิริยอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความประคองไว้ในสัมมปปธาน คือ การไม่ยั้งอกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ฟังเห็นความประพุดิแห่งสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ฯลฯ ฟังเห็นความประพุดิแห่งสัทธินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ ด้วยสามารถแห่งวิริยอินทรีย์ ฟังเห็นความประพุดิแห่งวิริยอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความประคองไว้ในสัมมปปธาน คือ การละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ ในสัมมปปธาน คือ การบำเพ็ญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ฯลฯ ในสัมมปปธาน คือ ความตั้งมั่น ความไม่พินเพื่อน ความเจริญยิ่ง ความไพบูลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฟังเห็นความประพุดิแห่งสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ฯลฯ ฟังเห็นความประพุดิแห่งสัทธินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ ด้วยสามารถแห่งวิริยอินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งวิริยอินทรีย์ในสัมมปปธาน ๔ จะฟังเห็นความประพุดิแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๔๔๖] ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ในสติปัฏฐาน ๔ จะพึงเห็นความ
ประพัตติแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

พึงเห็นความประพัตติแห่งสตินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความ
ตั้งมั่นในสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย พึงเห็นความประพัตติ
แห่งสมาชินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นความประพัตติแห่งปัญญินทรีย์
ด้วยอรรถว่าเห็น พึงเห็นความประพัตติแห่งสัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ
พึงเห็นความประพัตติแห่งวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ ด้วยสามารถแห่ง
สตินทรีย์ พึงเห็นความประพัตติแห่งสตินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความ
ตั้งมั่น ในสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ฯลฯ
ในสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นจิตในจิต ฯลฯ ในสติปัฏฐาน คือ การ
พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย พึงเห็นความประพัตติแห่งสมาชินทรีย์
ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ฯลฯ พึงเห็นความประพัตติแห่งวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่า
ประคองไว้ ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ในสติปัฏฐาน
๔ จะพึงเห็นความประพัตติแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๔๔๗] ด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ในฌาน ๔ จะพึงเห็นความ
ประพัตติแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

พึงเห็นความประพัตติแห่งสมาชินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความ
ไม่ฟุ้งซ่าน ในปฐมฌาน พึงเห็นความประพัตติแห่งปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่า
เห็น พึงเห็นความประพัตติแห่งสตินทรีย์ ด้วยอรรถที่น้อมใจเชื่อ พึงเห็นความ
ประพัตติแห่งวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ พึงเห็นความประพัตติแห่ง
สตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ พึงเห็นความ
ประพัตติแห่งสมาชินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความไม่ฟุ้งซ่าน ในทุคคิฌาน

ฯลฯ ในตติยฌาน ฯลฯ ในจตุตถฌาน ฯลฯ พึงเห็นความประพฤติแห่ง สตินทริย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ด้วยสามารถแห่งสมาธินทริย์ ด้วยสามารถแห่ง สมาธินทริย์ในฌาน ๔ จะพึงเห็นความประพฤติแห่งอินทริย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๔๔๘] ด้วยสามารถแห่งปัญญินทริย์ในอริยสัจ ๘ จะพึงเห็นความ ประพฤติแห่งอินทริย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๐ เป็นไฉน ?

พึงเห็นความประพฤติแห่งปัญญินทริย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในการ เห็นในอริยสัจ คือ ทุกข์ พึงเห็นความประพฤติแห่งสัทธินทริย์ด้วยอรรถว่า น้อมใจเชื่อ พึงเห็นความประพฤติแห่งวิริยินทริย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ พึง เห็นความประพฤติแห่งสตินทริย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นความประพฤติแห่ง สมาธินทริย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งปัญญินทริย์ พึงเห็นความ ประพฤติแห่งปัญญินทริย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความเห็น ในอริยสัจ คือ ทุกขสมุทัย ฯลฯ ในอริยสัจ คือ ทุกขนิโรธ ฯลฯ ในอริยสัจ คือ ทุกข- นิโรธคามินีปฏิปทา พึงเห็นความประพฤติแห่งสัทธินทริย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจ เชื่อ พึงเห็นความประพฤติแห่งวิริยินทริย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ พึงเห็น ความประพฤติแห่งสตินทริย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นความประพฤติแห่ง สมาธินทริย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งปัญญินทริย์ ด้วยสามารถ แห่งปัญญินทริย์ในอริยสัจ ๔ จะพึงเห็นความประพฤติแห่งอินทริย์ ๕ ด้วย อาการ ๒๐ เหล่านี้.

[๔๔๙] ความประพฤติและวิหารธรรม เป็นอันตรัสรู้แล้ว แทงตลอด แล้ว เหมือนอย่างสพรหมจารีผู้รู้แจ้ง กำหนดบุคคลไว้ในฐานที่ลึก ตามที่ ประพฤติตามที่อยู่ว่า ท่านผู้นี้บรรลุลแล้ว หรือว่าจักบรรลुเป็นแน่.

จริยา ในคำว่า ความประพฤติ มี ๘ คือ อริยาปถจริยา ๑
อายตนจริยา ๑ สติจริยา ๑ สมาธิจริยา ๑ ญาณจริยา ๑ มรรคจริยา ๑
ปัตติจริยา ๑ โลกัตถจริยา ๑.

ความประพฤติในอริยาปถ ๔ ชื่อว่าอริยาปถจริยา ความประพฤติใน
อายตนภายในภายนอก ๖ ชื่อว่าอายตนจริยา ความประพฤติในสติปัญญา ๔
ชื่อว่าสติจริยา ความประพฤติในฌาน ๔ ชื่อว่าสมาธิจริยา ความประพฤติใน
อริยสังข์ ชื่อว่าญาณจริยา ความประพฤติในอริยมรรค ๔ ชื่อว่ามรรคจริยา
ความประพฤติในสามัญผล ๔ ชื่อว่าปัตติจริยา ความประพฤติกิจซึ่งเป็น
ประโยชน์แก่โลก ในพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ในพระปัจเจก-
พุทธเจ้าบางส่วน ในพระสาวกบางส่วน ชื่อว่าโลกัตถจริยา อริยาปถจริยา
เป็นของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยการตั้งใจไว้ อายตนจริยา เป็นของท่านผู้คุ้มครอง
อินทรีย์ สติจริยา เป็นของท่านผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท สมาธิจริยา
เป็นของท่านผู้ขวนขวายในอธิจิต ญาณจริยาเป็นของท่านผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญา
มรรคจริยา เป็นของท่านผู้ปฏิบัติชอบ ปัตติจริยา เป็นของท่านผู้บรรลุผลแล้ว
และโลกัตถจริยาเป็นของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ของพระปัจเจก
พุทธเจ้าบางส่วนของพระสาวกบางส่วน จริยา ๘ เหล่านี้.

จริยา ๘ อีกประการหนึ่ง คือ บุคคลผู้น้อมใจเชื่อ ย่อมประพฤติ
ด้วยศรัทธา ผู้ระคองไว้ ย่อมประพฤติด้วยความเพียร ผู้เข้าไปตั้งไว้มั่น
ย่อมประพฤติด้วยสติ ผู้ทำจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ย่อมประพฤติด้วยสมาธิ ผู้รู้ชัด
ย่อมประพฤติด้วย ปัญญา ผู้รู้แจ้ง ย่อมประพฤติด้วยวิญญาน ผู้ทราบทั่ว ท่าน
ปฏิบัติอย่างนี้จึงบรรลุคุณพิเศษ ดังนี้ ย่อมประพฤติด้วยวิเสสจริยา ผู้ที่ทราบ

ว่ากุศลธรรมของท่านผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ย่อมยังอิฏฐผลให้ยืดยาวไป ดังนี้ ย่อมประพาศด้วยอายตนะจริยา จริยา ๘ เหล่านี้.

จริยา ๘ อีกประการหนึ่ง คือ ทัสสนจริยาแห่งสัมมาทิฐิ ๑ อภิโรปน-
จริยาแห่งสัมมาสังกัปปะ ๑ ปรัคคหจริยาแห่งสัมมาวาจา ๑ สมุฏฐานจริยา
แห่งสัมมากัมมันตะ ๑ โวทานจริยาแห่งสัมมาอาชีวะ. ปรัคคหจริยาแห่ง
สัมมาวายามะ ๑ อุပ္ปฏฐานจริยาแห่งสัมมาสติ ๑ อวิกเขปจริยาแห่งสัมมาสมาธิ ๑
จริยา ๘ เหล่านี้.

[๔๕๐] คำว่า วิหาโร ความว่า บุคคลผู้น้อมใจเชื่อ ย่อมอยู่ด้วย
ศรัทธา ผู้ประคองไว้ ย่อมอยู่ด้วยความเพียร ผู้ตั้งสติมั่น ย่อมอยู่ด้วยสติ
ผู้ทำจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ย่อมอยู่ด้วยสมาธิ ผู้รู้ชัด ย่อมอยู่ด้วยปัญญา.

คำว่า รู้ตาม ความว่า ความน้อมใจเชื่อแห่งสัทธินทรีย์ ความ
ประคองไว้แห่งวิริยอินทรีย์ ความตั้งมั่นแห่งสตินทรีย์ ความไม่ฟุ้งซ่านแห่ง
สมาธิอินทรีย์ ความเห็นแห่งปัญญินทรีย์ เป็นอันรู้ตามแล้ว.

คำว่า แทะงตลอดแล้ว ความว่า ความน้อมใจเชื่อแห่งสัทธินทรีย์...
ความเห็นแห่งปัญญินทรีย์ เป็นอันทะงตลอดแล้ว.

คำว่า ตามที่ประพาศ ความว่า ประพาศด้วยศรัทธาอย่างนี้ ด้วย
ความเพียรอย่างนี้ ด้วยสติอย่างนี้ ด้วยสมาธิอย่างนี้ ด้วยปัญญาอย่างนี้.

คำว่า ตามที่อยู่ ความว่า อยู่ด้วยศรัทธาอย่างนี้ ...ด้วยปัญญาอย่างนี้.

คำว่า วิญญู คือ ผู้รู้แจ้ง ผู้มีปัญญาแจ่มแจ้ง ผู้มีปัญญาทำลายกิเลส
ผู้เป็นบัณฑิต ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาเครื่องตรัสรู้.

คำว่า สพรหมจารี คือ บุคคลผู้มีการงานอย่างเดียวกัน มีอุเทศ
อย่างเดียวกัน มีการศึกษาเสมอกัน.

ฉาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ มรรค ผล อภิญญา และปฏิสัมภิทา
ท่านกล่าวว่า เป็นฐานะอันลึก ในคำว่า **คมฺภีเรสุ จานะสุ**.

คำว่า **โอกฺขุเปยฺยํ** ความว่า ฟังเชื่อ คือ ฟังน้อมใจเชื่อ.

คำว่า **อทฺธา** นี้ เป็นเครื่องกล่าวส่วนเดียว เป็นเครื่องกล่าวโดยไม่
สงสัย เป็นเครื่องกล่าวโดยสิ้นความเคลือบแคลง เป็นเครื่องกล่าวไม่เป็นสอง
เป็นเครื่องกล่าวโดยธรรมเครื่องนำออก เป็นเครื่องกล่าวไม่ผิด เป็นเครื่อง
กล่าวโดยหลักฐาน.

คำว่า **อายสฺมา** นี้ เป็นเครื่องกล่าวด้วยความรัก เป็นเครื่องกล่าว
ด้วยความเคารพ เป็นเครื่องกล่าวมีความเคารพยำเกรง.

คำว่า **บรรลุแล้ว** ความว่า ถึงทัฬหแล้ว คำว่า **หรือว่าจักบรรลุ**
ความว่า จักถึงทัฬห.

จบนิทานบริบูรณ์

[๔๕๑] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ ๕ เป็นโชน คือ
สัทธินทรีย์...ปัญญาอินทรีย์ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้แล.

อินทรีย์ ๕ เหล่านี้พึงเห็นด้วยอาการเท่าไร พึงเห็นด้วยอาการ ๖
พึงเห็นด้วยอรรถว่ากระไร ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องชำระ
ในเบื้องต้น ด้วยอรรถว่ามีประมาณยิ่ง ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ด้วยอรรถว่า
ครอบงำ ด้วยอรรถว่าให้ตั้งอยู่.

[๔๕๒] พึงเห็นอินทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่อย่างไร ?

พึงเห็นสัทธินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความน้อมใจเชื่อแห่ง
บุคคลและความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา พึงเห็นวิริยอินทรีย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้

พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นสมาธิทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น ด้วยสามารถแห่งสัทธาธิริย พึงเห็น วิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในการประคองไว้ แห่งบุคคลผู้ละความ เกียจคร้าน พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นสมาธิทรีย์ด้วยอรรถ ว่าไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น พึงเห็นสัทธาธิริยด้วย อรรถว่าน้อมใจเชื่อ ด้วยสามารถแห่งวิริยินทรีย์ พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถ ว่าใหญ่ในความตั้งมั่น แห่งบุคคลผู้ละความประมาท พึงเห็นสมาธิทรีย์ ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น.

พึงเห็นสัทธาธิริยด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วย อรรถว่าประคองไว้ ด้วยสามารถแห่งสตินทรีย์ พึงเห็นสมาธิทรีย์ด้วยอรรถว่า เป็นใหญ่ในความไม่ฟุ้งซ่านแห่งบุคคลผู้ละอุทัจจะ พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วย อรรถว่าเห็น พึงเห็นสัทธาธิริยด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วย อรรถว่าประคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ด้วยสามารถแห่งสมาธิ ธิริย พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในการเห็น แห่งบุคคลผู้ละ อวิชชา พึงเห็นสัทธาธิริยด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถ ว่าประคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นสมาธิทรีย์ด้วยอรรถ ว่าไม่ฟุ้งซ่านด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์ พึงเห็นสัทธาธิริยด้วยอรรถว่าเป็น ใหญ่ในความน้อมใจเชื่อ ด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ แห่งบุคคลผู้ละกามฉันทะ พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นสมาธิทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น ด้วยสามารถแห่งสัทธาธิริย พึงเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความ ประคองไว้ ด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ แห่งบุคคลผู้ละกามฉันทะ พึงเห็น

สตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ฟังเห็นสมาธิทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ฟังเห็น
ปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น ฟังเห็นสัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ ด้วย
สามารถแห่งวิริยินทรีย์ ฟังเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความตั้งมั่น
ด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ แห่งบุคคลผู้ละกามฉันทะ ฟังเห็นสมาธิทรีย์
ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ฟังเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น ฟังเห็นสัทชินทรีย์
ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ ฟังเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าระคองไว้ ด้วย
สามารถแห่งสตินทรีย์ ฟังเห็นสมาธิทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความไม่
ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ แห่งบุคคลผู้ละกามฉันทะ ฟังเห็น
ปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น.

ฟังเห็นสัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ ฟังเห็นวิริยินทรีย์ด้วย
อรรถว่าระคองไว้ ฟังเห็นสตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ด้วยสามารถแห่ง
สมาธิทรีย์ ฟังเห็นปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความเห็น ด้วย
สามารถแห่งเนกขัมมะ แห่งบุคคลผู้ละกามฉันทะ ฟังเห็นสัทชินทรีย์
ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ ฟังเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าระคองไว้ ฟังเห็น
สตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ฟังเห็นสมาธิทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ด้วย
สามารถแห่งปัญญินทรีย์ ฟังเห็นสัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความน้อม
ใจเชื่อ ด้วยสามารถแห่งความไม่พยายาม แห่งบุคคลผู้ละพยายาม ฯลฯ ด้วย
สามารถแห่งอาโลกสัญญา แห่งบุคคลผู้ละถีนมิทระ ฯลฯ ฟังเห็นสัทชินทรีย์
ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในความน้อมใจเชื่อ ด้วยสามารถแห่งอรหัตมรรค แห่ง
บุคคลผู้ละกิเลสทั้งปวง ฟังเห็นวิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าระคองไว้ ฟังเห็น
สตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ฟังเห็นสมาธิทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ฟังเห็น
ปัญญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น ด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ ฯลฯ ฟังเห็น
ปัญญินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในการเห็น ด้วยสามารถแห่งอรหัตมรรค

แห่งบุคคลผู้ละกิเลสทั้งปวง พึงเห็นสัทชินทรีด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีด้วยอรรถว่าประคองไว้ พึงเห็นสตินทรีด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พึงเห็นสมาชินทรีด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งปัญญินทรี พึงเห็นอินทรีด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่อย่างนี้.

[๔๕๓] พึงเห็นอินทรี ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องชำระในเบื้องต้นอย่างไร.

สัทชินทรีด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ เป็นศีลวิสุทธิตเพระอรรถว่าระวังความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา เป็นเครื่องชำระในเบื้องต้น แห่งสัทชินทรี วิริยินทรีด้วยอรรถว่าประคองไว้ เป็นศีลวิสุทธิตเพระอรรถว่าระวังความเกียจคร้าน เป็นเครื่องชำระในเบื้องต้นแห่งวิริยินทรี สตินทรีด้วยอรรถว่าตั้งมั่น เป็นศีลวิสุทธิตเพระอรรถว่าระวังความประมาท เป็นเครื่องชำระในเบื้องต้นแห่งสตินทรี สมาชินทรีด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน เป็นศีลวิสุทธิตเพระอรรถว่าระวังอุทธัจจะ เป็นเครื่องชำระในเบื้องต้นแห่งสมาชินทรี ปัญญินทรีด้วยอรรถว่าเห็น เป็นศีลวิสุทธิตเพระอรรถว่าระวังอวิชา เป็นเครื่องชำระในเบื้องต้นแห่งปัญญินทรี อินทรี ๕ ในเนกขัมมะ เป็นศีลวิสุทธิตเพระอรรถว่าระวังกามฉันทะ เป็นเครื่องชำระในเบื้องต้นแห่งอินทรี ๕ อินทรี ๕ ในความไม่พยาบาท เป็นศีลวิสุทธิตเพระอรรถว่าระวังพยาบาท เป็นเครื่องชำระในเบื้องต้นแห่งอินทรี ๕ ฯลฯ อินทรี ๕ ในอรหัตมรรค เป็นศีลวิสุทธิตเพระอรรถว่าระวังกิเลสทั้งปวง เป็นเครื่องชำระในเบื้องต้นแห่งอินทรี ๕ พึงเห็นอินทรีด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องชำระในเบื้องต้นอย่างนี้.

[๔๕๔] พึงเห็นอินทรีด้วยอรรถว่ามีประมาณยิ่งอย่างไร.

ฉันทะเกิดขึ้นเพื่อความเจริญสัทธินทรีย์ เพื่อละความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา เพื่อละความเร่าร้อนเพราะความไม่มีศรัทธา เพื่อละกิเลสอันตั้งอยู่ร่วมกันกับ ทิฎฐิ เพื่อละกิเลสส่วนหยาบ ๆ เพื่อละกิเลสส่วนละเอียด ๆ เพื่อละกิเลสทั้งปวง.

สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจฉันทะ ความปราโมทย์เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งฉันทะ สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วย สามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจความปราโมทย์ ปิติเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่ง ความปราโมทย์ สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจ แห่งปิติ ปัสสัทธิเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งปิติ สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วย สามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจปัสสัทธิ ความสุขเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่ง ปัสสัทธิ สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจแห่ง ความสุข โอกาสเกิดขึ้นด้วยสามารถความสุข สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วย สามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจโอกาส สังเวชเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งโอกาส สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจสังเวช จิตสังเวช แล้วยอมตั้งมั่น สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจ สมภาจิ จิตมั่นคงอย่างนั้นแล้วยอมประคองไว้ดี สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วย สามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจการประคองไว้ จิตประคองแล้วอย่างนั้นยอม วางเฉยดี สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธาด้วยอำนาจอุเบกขา จิตยอมหลุดพ้นจากกิเลสต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่งอุเบกขา สัทธินทรีย์มีประมาณ ยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจความหลุดพ้น ธรรมเหล่านั้นมีกิจ เสมอกัน เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติหลุดพ้นแล้ว สัทธินทรีย์มีประมาณ ยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจภาวนา เพราะอรรถว่าเป็นธรรมมีกิจ เสมอกัน ธรรมเหล่านั้นยอมหลักจากธรรมนั้นสู่ธรรมที่ประณีตกว่า เพราะ

เป็นธรรมที่เจริญแล้ว สัทชินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจความหนักไป จิตย่อมปล่อยจากธรรมนั้น เพราะเป็นธรรมที่หนักไปแล้ว สัทชินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจความปล่อย ธรรมทั้งหลายย่อมดับไปจากนั้น เพราะจิตเป็นธรรมชาติปล่อยไปแล้ว สัทชินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจความดับ ความปล่อยด้วยสามารถแห่งความดับ มี ๒ ประการ คือ ความปล่อยด้วยความสละ ๑ ความปล่อยด้วยความแค้นไป ๑ ชื่อว่าความปล่อยด้วยความสละ เพราะอรรถว่า สละกิเลส และขันธ ชื่อว่าความปล่อยด้วยความแค้นไป เพราะอรรถว่า จิตแค้นไปในนิพพานธาตุเป็นที่ดับ ความปล่อยด้วยอำนาจความดับมี ๒ ประการนี้.

[๔๕๕] ฉันทะย่อมเกิดเพื่อความเจริญวิริยอินทรีย์ เพื่อละความเกียจคร้าน เพื่อละความเร่าร้อนเพราะความเกียจคร้าน เพื่อละกิเลสอันตั้งอยู่ร่วมกันกับทัญญู ฯลฯ เพื่อละกิเลสทั้งปวง ฯลฯ ฉันทะย่อมเกิดเพื่อความเจริญสตินทรีย์ เพื่อละความประมาท เพื่อละความเร่าร้อนเพราะความประมาท ฯลฯ เพื่อละกิเลสทั้งปวง ฯลฯ ฉันทะย่อมเกิดเพื่อความเจริญสมาชินทรีย์ เพื่อละอุทัจจะ เพื่อละความเร่าร้อนเพราะอุทัจจะ ฯลฯ เพื่อละกิเลสทั้งปวง ฯลฯ ฉันทะย่อมเกิดเพื่อความเจริญปัญญาอินทรีย์ เพื่อละอวิชชา เพื่อละความเร่าร้อนเพราะอวิชชา เพื่อละกิเลสอันตั้งอยู่ร่วมกันกับทัญญู เพื่อละกิเลสส่วนหยาบ ๆ เพื่อละกิเลสส่วนละเอียด ๆ เพื่อละกิเลสทั้งปวง ปัญญาอินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งปัญญา ด้วยอำนาจฉันทะ ความปราโมทย์ย่อมเกิดด้วยสามารถฉันทะ ปัญญาอินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งปัญญา ด้วยอำนาจความปราโมทย์ ปีติย่อมเกิดด้วยสามารถแห่งความปราโมทย์ ปัญญาอินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยสามารถแห่งปัญญา ด้วยอำนาจปีติ ปีตสัทธีย่อมเกิดด้วยสามารถแห่งปีติ

ปัญญูญนทรีรียมีประมณยงค้วสเมรณหรงปัญญูญน ค้วยอำนจปัสสัทธิ คววมสุข
ย้อมเกดค้วสเมรณหรงปัสสัทธิ ปัญญูญนทรีรียมีประมณยงค้วสเมรณหรง
ปัญญูญน ค้วยอำนจคววมสุข โอภณสย้อมเกดค้วสเมรณหรงคววมสุข ปัญญูญน-
ทรีรียมีประมณยงค้วสเมรณหรงปัญญูญน ค้วยอำนจโอภณส คววมสังเวชย้อม
เกดค้วสเมรณหรงโอภณส ปัญญูญนทรีรียมีประมณยงค้วสเมรณหรงปัญญูญน
ค้วยอำนจคววมสังเวช จิตสังเวชแล้วย้อมตั้งมั่น ปัญญูญนทรีรียมีประมณยง
ค้วสเมรณหรงปัญญูญน ค้วยอำนจสมณจิตตั้งมั่น แล้วอย่งนััน ย้อมประคอง
ไว้ดี ปัญญูญนทรีรียมีประมณยงค้วสเมรณหรงปัญญูญน ค้วยอำนจคววมประคอง
ไว้ จิตประคองไว้แล้วอย่งนััน ย้อมวงเฉยค้วยดี

ปัญญูญนทรีรียมีประมณยงค้วสเมรณหรงปัญญูญน ค้วยอำนจอุเบกขณ
จิตย้อมหลุดพ้น จกคิเลสต่งง ค้วยสเมรณหรงอุเบกขณ ปัญญูญนทรีรียมีประ-
มณยงค้วสเมรณหรงปัญญูญน ค้วยอำนจคววมหลุดพ้น ธรรมเหล่านัันย้อมมี
คิจเป็นอันเดยวกัน เพราะคววมที่จิตเป็นธรรมชณคิหลุดพ้นแล้ว ปัญญูญนทรีรียมี
ประมณยงค้วสเมรณหรงปัญญูญน ค้วยอำนจภณณ เพราะอรรถว่เป็นธรรม
มีคิจเป็นอันเดยวกัน ธรรมเหล่านัันย้อมหลีกจกธรรมนัันไปสู่ธรรมที่ประณคิต
กว่ เพราะเป็นธรรมที่เจริณแล้ว ปัญญูญนทรีรียมีประมณยงค้วสเมรณหรงปัญญูญน
ค้วยอำนจคววมหลีกไป จิตย้อมปล่อยจกธรรมนััน เพราะเป็นจิตหลีกไปแล้ว
ปัญญูญนทรีรียมีประมณยงค้วสเมรณหรงปัญญูญน ค้วยอำนจคววมปล่อย ธรรม
ท่งหลดย้อมดับไปจกนััน เพราะจิตเป็นธรรมชณคิปล่อยแล้ว ปัญญูญนทรีรียมี
ประมณยงค้วสเมรณหรงปัญญูญน ค้วยอำนจคววมดับ คววมปล่อยค้วยอำนจ
หรงคววมดับมี ๒ ประคณ คีอ คววมปล่อยค้วยคววมสละ๑ คววมปล่อยค้วยคววม
แล่นไป ๑ ซีอว่คววมปล่อยค้วยคววมสละ เพราะอรรถว่ สละคิเลสและขันธ

ชื่อว่าความปล่อยด้วยความเล่นไป เพราะอรรถว่า จิตเล่นไปในนิพพานธาตุ อันเป็นที่ดับ ความปล่อยด้วยสามารถแห่งความดับ มี ๒ ประการนี้ พึงเห็น อินทรีย์ด้วยอรรถว่ามีประมาณยิ่งอย่างนี้.

จบภาณวาร

[๔๕๖] จะพึงเห็นอินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่นอย่างไร.

ฉันทะย่อมเกิดเพื่อความเจริญสักขินทรีย์ สักขินทรีย์ย่อมตั้งมั่นด้วย สามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจฉันทะ ความปราโมทย์ย่อมเกิดด้วยสามารถ แห่งฉันทะ สักขินทรีย์ย่อมตั้งมั่นด้วยสามารถแห่งศรัทธา ด้วยอำนาจความ ปราโมทย์ ฯลฯ จะพึงเห็นอินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่นอย่างนี้.

[๔๕๗] จะพึงเห็นอินทรีย์ด้วยอรรถว่าครอบงำอย่างไร.

สักขินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ ย่อมครอบงำความเป็นผู้ไม่มี ศรัทธา ย่อมครอบงำความเร่าร้อนเพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา วิริยอินทรีย์ ด้วยอรรถว่าระคองไว้ ย่อมครอบงำความเป็นผู้เกียจคร้าน ย่อมครอบงำ ความเร่าร้อนเพราะความเกียจคร้าน สตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ย่อมครอบงำ ความประมาท ย่อมครอบงำความเร่าร้อนเพราะความประมาท สมาชินทรีย์ ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมครอบงำอุทัจจะ ย่อมครอบงำความเร่าร้อน เพราะอุทัจจะ ปัญฺญินทรีย์ด้วยอรรถว่าเห็น ย่อมครอบงำอวิชา ย่อม ครอบงำความเร่าร้อนเพราะอวิชา อินทรีย์ ๕ ในเนกขัมมะ ย่อมครอบงำ กามฉันทะ อินทรีย์ ๕ ในความไม่พยาบาท ย่อมครอบงำพยาบาท อินทรีย์ ๕ ในอาโลกัญญา ย่อมครอบงำถิ่นมิทระ อินทรีย์ ๕ ในความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมครอบงำอุทัจจะ ฯลฯ อินทรีย์ ๕ ในอรหัตมรรค ย่อมครอบงำกิเลส ทั้งปวง จะพึงเห็นอินทรีย์ด้วยอรรถว่าครอบงำอย่างนี้.

[๔๕๘] จะพึงเห็นอินทรีย์ด้วยอรรถว่าให้ตั้งอยู่อย่างไร.

ผู้มีศรัทธา ย่อมให้ศัทธินทรีย์ตั้งอยู่ในความน้อมใจเชื่อ ศัทธินทรีย์
ของผู้มีศรัทธา ย่อมให้ตั้งอยู่ในความน้อมใจเชื่อ ผู้มีความเพียรย่อมให้
วิริยินทรีย์ตั้งอยู่ในความประคองไว้ วิริยินทรีย์ของผู้มีความเพียร ย่อมให้ตั้งอยู่
ในความประคองไว้ ผู้มีสติย่อมให้สตินทรีย์ตั้งอยู่ในความตั้งมั่น สตินทรีย์
ของผู้มีสติ ย่อมให้ตั้งอยู่ในความตั้งมั่น ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมให้สมาธินทรีย์ตั้งอยู่
ในความไม่ฟุ้งซ่าน สมาธินทรีย์ของผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมให้ตั้งอยู่ในความไม่ฟุ้ง-
ซ่าน ผู้มีปัญญาย่อมให้ปัญญินทรีย์ตั้งอยู่ในความเห็น ปัญญินทรีย์ของผู้มี
ปัญญา ย่อมให้ตั้งอยู่ในความเห็น พระโยคาวจรย่อมให้อินทรีย์ ๕ ตั้งอยู่ใน
เนกขัมมะ อินทรีย์ ๕ ของพระโยคาวจร ย่อมให้ตั้งอยู่ในเนกขัมมะ พระ
โยคาวจรย่อมให้อินทรีย์ ๕ ตั้งอยู่ในความไม่พยาบาท อินทรีย์ ๕ ของพระ-
โยคาวจร ย่อมให้ตั้งอยู่ในความไม่พยาบาท พระโยคาวจรย่อมให้อินทรีย์ ๕
ตั้งอยู่ในอาโลกสังขยา อินทรีย์ ๕ ของพระโยคาวจร ย่อมให้ตั้งอยู่ในอาโลก-
สังขยา พระโยคาวจรย่อมให้อินทรีย์ ๕ ตั้งอยู่ในความไม่ฟุ้งซ่าน อินทรีย์ ๕
ของพระโยคาวจร ย่อมให้ตั้งอยู่ในความไม่ฟุ้งซ่าน ฯลฯ พระโยคาวจรย่อม
ให้อินทรีย์ ๕ ตั้งอยู่ในอรหัตมรรค อินทรีย์ ๕ ของพระโยคาวจร ย่อมให้
ตั้งอยู่ในอรหัตมรรค จะพึงเห็นอินทรีย์ด้วยอรรถว่าให้ตั้งอยู่อย่างนี้.

[๔๕๙] ปุถุชนเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ
เท่าไร พระเสขะเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร
ท่านผู้ปราศจากราคะเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ
เท่าไร.

ปุถุชนเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๗
พระเสขะเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๘ ท่านผู้ปราศ-
จากราคะเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐.

[๔๖๐] ปุถุชนเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ
๗ เป็นไฉน ?

ปุถุชนผู้มีตนอันพิจารณาแล้ว ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งอารมณ์
๑ เป็นผู้ฉลาดให้ความตั้งไว้ซึ่งสมณนิมิต ๑ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่ง
ปัททนิมิต ๑ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งความไม่พึงชาน ๑ เป็นผู้ฉลาด
ในความตั้งไว้ซึ่งโอภาส เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งความร่าเริง ๑ เป็นผู้
ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งอุเบกขา ๑ ปุถุชนเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความ
ตั้งไว้ด้วยอาการ ๗ เหล่านี้.

พระเสขะเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๘
เป็นไฉน ?

พระเสขะมีตนอันพิจารณาแล้ว ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่ง
อารมณ์ ฯลฯ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งอุเบกขา เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้
ซึ่งความเป็นธรรมอย่างเดียว พระเสขะผู้เจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความ
ตั้งไว้ด้วยอาการ ๘ เหล่านี้.

ท่านผู้ปราศจากราคะเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วย
อาการ ๑๐ เป็นไฉน ?

ท่านผู้ปราศจากราคะมีตนอันพิจารณาแล้ว ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความ
ตั้งไว้ซึ่งอารมณ์ ฯลฯ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งความเป็นธรรมอย่างเดียว

เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งญาณ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งจิต ท่านผู้
ปราศจากราคะเจริญสมาธิ ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ เหล่านี้.

[๔๖๑] ปุถุชนเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วย
อาการเท่าไร เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร พระเสขะเจริญ-
วิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร เป็นผู้ฉลาดในความ
ไม่ตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร ท่านผู้ปราศจากราคะเจริญวิปัสสนา เป็นผู้ฉลาดใน
ความตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร.

ปุถุชนเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๕
เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๕ พระเสขะเจริญวิปัสสนา เป็นผู้ฉลาด
ในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ ท่านผู้
ปราศจากราคะเจริญวิปัสสนา เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๒ เป็นผู้
ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๒.

[๔๖๒] ปุถุชนเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วย
อาการ ๕ เป็นไฉน เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

ปุถุชนเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง ๑ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความเป็นของเที่ยง ๑ เป็นผู้ฉลาด
ในความตั้งไว้โดยความเป็นทุกข์ ๑ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความเป็น
สุข ๑ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นอนัตตา ๑ เป็นผู้ฉลาดในความ
ไม่ตั้งไว้โดยความเป็นอัตตา ๑ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความสิ้นไป ๑
เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความเป็นก่อน ๑ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดย
ความเสื่อมไป ๑ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความประมวลมา ๑ เป็นผู้

ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยความแปรปรวน ๑ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความยั่งยืน ๑ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยเป็นสภาพหानิมิตมิได้ ๑ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยเป็นสภาพมีนิमित ๑ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยเป็นสภาพไม่มีที่ตั้ง ๑ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยเป็นสภาพมีที่ตั้ง ๑ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยเป็นสภาพสูญ ๑ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความยึดมั่น ๑ ปุถุชนเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๕ เหล่านี้ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๕ เหล่านี้

พระเสขะเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ เป็นไฉน ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ เป็นไฉน ?

พระเสขะเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความเป็นของเที่ยง ฯลฯ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นสภาพสูญ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความยึดมั่น เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งญาณ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ซึ่งสิ่งมิใช่ญาณ พระเสขะเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ เหล่านี้ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ เหล่านี้

ท่านผู้ปราศจากราคะเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๒ เป็นไฉน เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๒ เป็นไฉน ?

ท่านผู้ปราศจากราคะเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความเป็นของเที่ยง ฯลฯ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งญาณ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ซึ่งสิ่งมิใช่ญาณ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความไม่เกี่ยวข้อง เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความเกี่ยวข้อง เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความดับ เป็นผู้ฉลาด

ในความไม่ตั้งไว้ซึ่งสังขาร ท่านผู้ปราศจากราคะเจริญวิปัสสนา ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๒ เหล่านี้ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ด้วย ๑๒ เหล่านี้ บุคคลผู้มีตนอันเว้นแล้ว ย่อมให้อินทรีย์ประชุม ด้วยสามารถ ความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งอารมณ์ รู้จักโคจร และแทงตลอดธรรม อันมีความสงบเป็นประโยชน์ ฯลฯ ย่อมให้ธรรมทั้งหลายประชุมลง รู้จักโคจร และแทงตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์

[๔๖๓] คำว่า ย่อมให้อินทรีย์ประชุมลง ความว่า ย่อมให้อินทรีย์ประชุมลงอย่างไร ย่อมให้สัทธินทรีย์ประชุมลงด้วยอรรถว่า น้อมใจเชื่อ ฯลฯ ย่อมให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งสมณนิมิต ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งปักษนิมิต ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งความไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งความร่าเริง ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งอุเบกขา ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นธรรมอย่างเดียว ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งญาณ ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งจิต ความสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความเป็นของเที่ยง ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นทุกข์ ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความเป็นสุข ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นอนัตตา ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความเป็นอัตตา ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความสิ้นไป ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาด

ในความไม่ตั้งไว้โดยความเป็นก่อน ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเสื่อมไป ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความประมวณมา ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ โดยความแปรปรวน ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ โดยความยั่งยืน ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ โดยความเป็นสภาพที่หาณิมิตมิได้ ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ โดยเป็นสภาพมีนิमित ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยเป็นสภาพไม่มีที่ตั้ง ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยสภาพมีที่ตั้ง ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นสภาพสูญ ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความยึดมั่น ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งญาณ ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ซึ่งสิ่งมิใช่ญาณ ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งความไม่เกี่ยวข้อง ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ซึ่งความไม่เกี่ยวข้อง ด้วยสามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งความคับย่อ มรู้จักโคจร และแทงตลอดธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์.

[๔๖๔] ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ด้วยอาการ ๖๔ เป็นอัสวักขยญาณ อินทรีย์ ๓ เป็นโจน คือ อนัญญาตัณญัสสามีดินทรีย์ ๑ อัญญินทรีย์ ๑ อัญญาตาวินทรีย์ ๑.

อนัญญาตัณญัสสามีดินทรีย์ย่อมาถึงฐานะเท่าไร อัญญินทรีย์ย่อมาถึงฐานะเท่าไร อัญญาตาวินทรีย์ย่อมาถึงฐานะเท่าไร.

อนัญญาตัณญัสสามีดินทรีย์ย่อมาถึงฐานะ ๑ คือ โสดาปัตติมรรค อัญญินทรีย์ย่อมาถึงฐานะ ๖ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามีผล

อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตมรรค อัญญาตาวินทริย์ย่อมถึงฐานะ ๑
คือ อรหัตผล.

[๔๖๕] ในขณะที่แห่งโศคาปัตติมรรค อนัญญาตัญญูสสามิดินทริย์
มีสัทธินทริย์ซึ่งมีความน้อมใจเชื่อเป็นบริวาร วิริยินทริย์มีความประคองไว้เป็น
บริวาร สตินทริย์มีความตั้งมั่นเป็นบริวาร สมาธินทริย์มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็น
บริวาร ปัญญินทริย์มีความเห็นเป็นบริวาร มนินทริย์มีความรู้แจ้งเป็นบริวาร
โสมนัสสินทริย์มีความยินดียิ่งเป็นบริวาร จีวัตินทริย์มีความเป็นใหญ่ในการ
สืบต่อแห่งความเป็นไปเป็นบริวารธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะที่แห่งโศคาปัตติมรรค
เว้นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ล้วนเป็นกุศลทั้งนั้น ล้วนไม่มีอาสวะ ล้วนเป็น
ธรรมที่น่าออก ล้วนเป็นเครื่องให้ถึงความไม่ตั้งสม ล้วนเป็นโลกุตระ ล้วน
เป็นธรรมมีนิพพานเป็นอารมณ์ ในขณะที่แห่งโศคาปัตติมรรค อนัญญาตัญญูสสามิ-
ดินทริย์มีอินทริย์ทั้ง ๘ นี้ ซึ่งมีสหชาตธรรมเป็นบริวาร มีธรรมอื่นเป็นบริวาร
มีธรรมที่อาศัยเป็นบริวาร มีสัมปยุตธรรมเป็นบริวาร เป็นสหคตธรรม เป็น
สหชาตธรรม เป็นธรรมเกี่ยวข้องกัน เป็นธรรมประกอบกัน ธรรมเหล่านั้น
แลเป็นอาการและเป็นบริวารแห่งอนัญญาตัญญูสสามิดินทริย์ ในขณะที่แห่งโศคา-
ปัตติผล ฯลฯ.

ในขณะที่แห่งอรหัตผล อัญญาตาวินทริย์ มีสัทธินทริย์ซึ่งมีความน้อมใจ
เชื่อเป็นบริวาร จีวัตินทริย์มีความเป็นใหญ่ในความสืบเนื่องแห่งความ
เป็นไปเป็นบริวาร ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะที่แห่งอรหัตผล เว้นรูปอันมีจิต
เป็นสมุฏฐาน ล้วนเป็นอัพพายุกตทั้งนั้น ล้วนไม่มีอาสวะ ล้วนเป็นโลกุตระ
ล้วนมีนิพพานเป็นอารมณ์ ในขณะที่แห่งอรหัตผล อัญญาตาวินทริย์มีอินทริย์
๘ นี้ ซึ่งมีสหชาตธรรมเป็นบริวาร ฯลฯ ธรรมเหล่านั้นแลเป็นอาการและ

เป็นบริวารแห่งอัญญาตาวิสุทธินั้น อินทรีย์ ๘ หมวดนี้รวมเป็นอินทรีย์ ๖๔ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๖๖] คำว่า **อาสวะ** ความว่า อาสวะเหล่านั้นเป็นไฉน อาสวะเหล่านั้น คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

อาสวะเหล่านั้นย่อมสิ้นไป ณ ที่ไหน ทิฏฐาสวะทั้งสิ้น กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันเป็นเหตุให้ไปสู่อบาย ย่อมสิ้นไปเพราะโศคาปัตติมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะโศคาปัตติมรรคนี้ กามาสวะส่วนหยาบ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ซึ่งตั้งอยู่ร่วมกันกับกามาสวะนั้น ย่อมสิ้นไปเพราะสกทาคามิมรรค อาสวะเหล่านั้นย่อมสิ้นไปในขณะสกทาคามิมรรคนี้ กามาสวะทั้งสิ้น ภวาสวะ อวิชชาสวะ ซึ่งตั้งอยู่ร่วมกันกับกามาสวะนั้น ย่อมสิ้นไปเพราะอนาคามิมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะอนาคามิมรรคนี้ ภวาสวะ และอวิชชาทั้งสิ้น ย่อมสิ้นไปเพราะอรหัตมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะอรหัตมรรคนี้.

บทรกรรมที่พระตถาคตนั้นไม่ทรงเห็น ไม่มีในโลกนี้ อนึ่ง บทรกรรมอะไร ๆ ที่พระตถาคตนั้นไม่ทรงทราบแล้ว ไม่พึงทรงทราบมิได้มี พระตถาคตทรงทราบธรรมที่ควรนำไปทั้งปวง เพราะเหตุนี้ พระตถาคตจึงชื่อว่าเป็นพระสมันตจักขุ.

คำว่า **สมนุดจกขุ** ความว่า ชื่อว่าสมันตจักขุ เพราะอรธว่า กระไร.

พระพุทธานุ ๑๔ คือ ญาณในทุกข์ ญาณในทุกขสมุทัย ฯลฯ สัพพัญญุตญาณ อนาวรณญาณ เป็นพระพุทธานุ พระพุทธานุ ๑๔ นี้

ในพระพุทธญาณ ๑๔ นี้ ญาณ ๘ ข้างต้นทั่วไปกับพระสาวก ญาณ ๖ ข้างหลังไม่ทั่วไปกับพระสาวก.

[๔๖๗] พระตถาคตทรงทราบ สภาพแห่งทุกข์เป็นสิ่งที่ทนได้ยาก ตลอดหมด ที่ไม่ทรงทราบมิได้มี เพราะเหตุนั้น พระตถาคตจึงทรงพระนามว่า สมันตจักขุ สมันตจักขุเป็นปัญญินทรีย์ สัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ วิริยินทรีย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ สตินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น สมาชินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์ สภาพแห่งทุกข์เป็นสิ่งที่ทนได้ยาก พระตถาคตทรงเห็นแล้ว ทรงทราบแล้ว ทรงทำให้แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอดหมดด้วยพระปัญญา ที่ไม่ทรงถูกต้องแล้วมิได้มี เพราะเหตุนั้น พระตถาคตจึงทรงพระนามว่า สมันตจักขุ สมันตจักขุเป็นปัญญินทรีย์ สัทชินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ ฯลฯ สมาชินทรีย์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์ ฯลฯ สภาพแห่งสมุทัยเป็นเหตุให้เกิด ฯลฯ สภาพแห่งนิโรธเป็นเหตุดับโดยไม่เหลือ ฯลฯ สภาพแห่งมรรคเป็นทางให้ถึง ฯลฯ สภาพแห่งอรรถปฏิสัมภิทาเป็นปัญญาเครื่องแตกฉานดีโดยอรรถ ฯลฯ สภาพแห่งธรรมปฏิสัมภิทา เป็นปัญญาแตกฉานดีโดยธรรม ฯลฯ สภาพแห่งนิรุตติปฏิสัมภิทา เป็นปัญญาแตกฉานดีโดยภาษา สภาพแห่งปฎิภาณปฏิสัมภิทา เป็นปัญญาแตกฉานดีโดยปฎิภาณ ญาณในความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ญาณในฉันทะอันมานอนและกิเลสอันนอนตามของสัตว์ทั้งหลาย ญาณในยมกปาฏิหาริย์ ญาณในมหากรุณาสมบัติ ฯลฯ อารมณ์ที่ได้เห็น ที่ได้สดับ ที่ได้ทราบ ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่เที่ยวตามหาด้วยใจ โนโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้ง สมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ พระตถาคตทรงทราบแล้ว ทรงเห็นแจ้งแล้ว

ทรงรู้แล้ว ทรงทำให้แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องด้วยพระปัญญาที่ไม่ทรงถูกต้องด้วย
ปัญญาไม่มี เพราะเหตุนี้ พระตถาคตจึงทรงพระนามว่า**สมันตจักขุ** สมันตจักขุ
เป็นปัญญินทรีย์ สัทธินทรีย์ด้วยอรธว่าน้อมใจเชื่อ...สมาธินทรีย์ด้วยอรธ
ว่าไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์ บุคคลเมื่อเชื่อยอมประคองไว้ เมื่อ
ประคองไว้ยอมเชื่อ เมื่อเชื่อยอมตั้งสติมั่น เมื่อตั้งสติมั่นยอมเชื่อ เมื่อเชื่อยอม
ตั้งใจมั่น เมื่อตั้งใจมั่นยอมเชื่อ เมื่อเชื่อยอมรู้ชัด เมื่อรู้ชัดยอมเชื่อ เมื่อประคอง
ไว้ยอมตั้งสติมั่น เมื่อตั้งสติมั่นยอมประคองไว้ เมื่อประคองไว้ยอมตั้งใจมั่น เมื่อ
ตั้งใจมั่นยอมประคองไว้ เมื่อประคองไว้ยอมรู้ชัด เมื่อรู้ชัดยอมประคองไว้ เมื่อ
ประคองไว้ยอมเชื่อ เมื่อเชื่อยอมประคองไว้ เมื่อตั้งสติมั่นยอมตั้งใจมั่น เมื่อตั้ง
ใจมั่นยอมตั้งสติมั่น เมื่อตั้งสติมั่นยอมรู้ชัด เมื่อรู้ชัดยอมตั้งสติมั่น เมื่อตั้งสติ
มั่นยอมเชื่อ เมื่อเชื่อยอมตั้งสติมั่น เมื่อตั้งสติมั่น ย่อมประคองไว้ เมื่อประคอง
ไว้ยอมตั้งสติมั่น เมื่อตั้งใจมั่นยอมรู้ชัด เมื่อรู้ชัดยอมตั้งใจมั่น เมื่อตั้งใจมั่น
ยอมเชื่อ เมื่อเชื่อยอมตั้งใจมั่น เมื่อตั้งใจมั่นยอมประคองไว้ เมื่อประคองไว้
ยอมตั้งใจมั่น เมื่อตั้งใจมั่นยอมตั้งสติมั่น เมื่อตั้งสติมั่นยอมตั้งใจมั่น เมื่อรู้ชัด
ยอมเชื่อ เมื่อเชื่อยอมรู้ชัด เมื่อรู้ชัดยอมประคองไว้ เมื่อประคองไว้ยอมรู้ชัด
เมื่อรู้ชัดยอมตั้งสติมั่น เมื่อตั้งสติมั่นยอมรู้ชัด เมื่อรู้ชัดยอมตั้งใจมั่น เมื่อตั้ง
ใจมั่นยอมรู้ชัด เพราะความเป็นผู้เชื่อจึงประคองไว้ เพราะความเป็นผู้ประคอง
ไว้จึงเชื่อ เพราะความเป็นผู้เชื่อจึงตั้งสติมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งสติมั่น จึงเชื่อ
เพราะความเป็นผู้เชื่อจึงตั้งใจมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งใจมั่นจึงเชื่อ เพราะ
ความเป็นผู้เชื่อจึงรู้ชัด เพราะความเป็นผู้รู้ชัดจึงเชื่อ เพราะความเป็นผู้ประ
คองไว้จึงตั้งสติมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งสติมั่นจึงประคองไว้ เพราะความเป็น
ผู้ประคองไว้จึงตั้งใจมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งใจมั่นจึงประคองไว้ เพราะความ

เป็นผู้ประคองไว้จึงรู้ชัด เพราะความเป็นผู้รู้ชัด จึงประคองไว้ เพราะความเป็นผู้ประคองไว้จึงเชื่อ เพราะความเป็นผู้เชื่อจึงประคองไว้ เพราะความเป็นผู้ตั้งสติมั่นจึงตั้งใจมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งใจมั่นจึงตั้งสติมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งสติมั่นจึงรู้ชัด เพราะความเป็นผู้รู้ชัดจึงตั้งสติมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งสติมั่นจึงเชื่อ เพราะความเป็นผู้เชื่อจึงตั้งสติมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งสติมั่นจึงประคองไว้ เพราะความเป็นผู้ประคองไว้จึงตั้งสติมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งใจมั่นจึงรู้ชัด เพราะความเป็นผู้รู้ชัดจึงตั้งใจมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งใจมั่นจึงเชื่อ เพราะความเป็นผู้เชื่อจึงตั้งใจมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งใจมั่นจึงประคองไว้ เพราะความเป็นผู้ประคองไว้จึงตั้งใจมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งใจมั่นจึงตั้งสติมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งสติมั่นจึงตั้งใจมั่น เพราะความเป็นผู้รู้ชัดจึงเชื่อ เพราะความเป็นผู้เชื่อจึงรู้ชัด เพราะความเป็นผู้รู้ชัดจึงประคองไว้ เพราะความเป็นผู้ประคองไว้จึงรู้ชัด เพราะความเป็นผู้รู้ชัดจึงตั้งสติมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งสติมั่นจึงรู้ชัด เพราะความเป็นผู้รู้ชัดจึงตั้งใจมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งใจมั่นจึงรู้ชัด พระพุทธจักขุเป็นพระพุทธานุภาพ พระพุทธานุภาพเป็นพระจักขุ อันเป็นเครื่องให้ พระตถาคตทรงเห็นหมู่สัตว์ผู้มีกิเลสฐลีน้อย ในปัญญาจักขุก็มี กิเลสฐลีน้อยมากในปัญญาจักขุก็มี มีอินทรีย์แก่กล้าก็มี มีอินทรีย์อ่อนก็มี มีอาการดีก็มี มีอาการชั่วก็มี ที่จะพึงฝึกให้รู้ได้โดยง่ายก็มี ที่จะพึงฝึกให้รู้ได้โดยยากก็มี บางพวกเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย บางพวกไม่เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย.

[๔๖๘] คำว่า **มีกิเลสฐลีน้อยในปัญญาจักขุ มีกิเลสฐลีน้อย**

ในปัญญาจักขุ ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธา เชื่อว่ามีกิเลสฐลีน้อยในปัญญาจักขุ ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อว่ามีกิเลสฐลีน้อยมากในปัญญาจักขุ ผู้ปรารถนาความเพียร...ผู้มี

สติตั้งมั่น...ผู้มีจิตตั้งมั่น...ผู้มีปัญญา เชื่อว่าผู้มีกิเลสฐลีน้อยในปัญญาจักขุ
บุคคลผู้เกียจคร้าน...ผู้มีสติหลงลืม...ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ...ผู้มีปัญญาทรา
ม เชื่อว่าผู้มีกิเลสฐลีนอกในปัญญาจักขุ.

คำว่า ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ผู้มีอินทรีย์อ่อน ความว่า บุคคลผู้มี
ศรัทธา เชื่อว่าผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อว่าผู้มีอินทรีย์อ่อน ฯลฯ
ผู้มีปัญญา เชื่อว่ามีอินทรีย์แก่กล้า ผู้มีปัญญาทรา ม เชื่อว่าผู้มีอินทรีย์อ่อน.

คำว่า ผู้มีอาการดี ผู้มีอาการชั่ว ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธา
เชื่อว่าผู้มีอาการดี ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อว่าผู้มีอาการชั่ว ฯลฯ ผู้มีปัญญา เชื่อว่า
ผู้มีอาการดี ผู้ไม่มีปัญญา เชื่อว่าผู้มีอาการชั่ว.

คำว่า จะพึงฝึกให้รู้ได้โดยง่าย จะพึงให้ฝึกให้รู้ได้โดยยาก
ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธา เชื่อว่าจะพึงฝึกให้รู้ได้โดยง่าย ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อว่า
จะพึงฝึกให้รู้ได้โดยยาก ฯลฯ ผู้มีปัญญา เชื่อว่าจะพึงฝึกให้รู้ได้โดยง่าย ผู้ไม่มี
ปัญญา เชื่อว่าจะพึงฝึกให้รู้ได้โดยยาก.

คำว่า บางพวกเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย บาง
พวกไม่เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธา
เชื่อว่าเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อว่าไม่เห็นปรโลก
และโทษโดยความเป็นภัย ฯลฯ ผู้มีปัญญา เชื่อว่าเห็นปรโลกและโทษโดยความ
เป็นภัย ผู้ไม่มีปัญญา เชื่อว่าไม่เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย.

คำว่า โลก คือ ชันชโลก ธาตุโลก อายตนโลก วิปตติภวโลก
วิปตติสัมภวโลก สัมปตติภวโลก สัมปตติสัมภวโลก โลก ๑ คือ สัตว์ทั้งปวง

ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร โลก ๒ คือ นามและรูป โลก ๓ คือ เวทนา ๓
โลก ๔ คือ อากาโร ๔ โลก ๕ คือ อุปาทานจันท์ ๕ โลก ๖ คือ อายตนะ
ภายใน ๖ โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗ โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘ โลก ๙
คือ สัตตาวาส ๙ โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐ โลก ๑๑ คือ อายตนะ ๑๑
โลก ๑๒ คือ ธาตุ ๑๒.

คำว่า โทษ ความว่า กิเลสทั้งปวงเป็นโทษ ทุจริตทั้งปวงเป็นโทษ
อกิสังขารทั้งปวงเป็นโทษ กรรมอันเป็นเหตุให้ไปสู่ภพทั้งปวงเป็นโทษ ความ
สำคัญในโลกนี้และในโทษนี้ด้วยประการดังนี้ โดยความเป็นภัยอย่างแรงกล้า
ปรากฏเฉพาะหน้า เปรียบเหมือนความสำคัญในเพชรฆาต ซึ่งกำลังแกว่งดาบ
เข้ามาโดยความเป็นภัย ฉะนั้น พระตถาคตย่อมทรงทราบ ทรงเห็น ทรง
รู้ชัดแทงตลอด ซึ่งอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการ ๕๐ เหล่านี้.

จบตติยภาณวาร

จบอินทริยกถา

๔. อินทริยกา

๑. อรรถกถาปฐมสุตตันตนิเทศ

บัดนี้ ถึงคราวที่จะพรรณนาตามความที่ยังไม่เคยพรรณนาในอินทริย-
กถา ซึ่งกล่าวในลำดับอานาปานสติกถา.

จริงอยู่ อินทริยกาที่ท่านกล่าวในลำดับอานาปานสติกถา เพื่อแสดง
วิธีมีการชำระอินทริย์ อันเป็นอุปการะแก่อานาปานสตินั้น เพราะไม่มี
อานาปานสติภาวนา ในเพราะความไม่มีอินทริย์ทั้งหลายอันเป็นอุปการะแก่อานา-
ปานสติภาวนา เพราะเหตุนี้ พระสารีบุตรเถระประสงคฺจะทำอินทริยกา
ที่ควรกล่าวนั้น อันเป็นเทศนาที่มีมาในพระสูตร โดยประสงคฺจะให้รู้ซึ่งตน
ได้ฟังมาเฉพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ให้เป็นเบื้องต้นจึงกล่าวคำ
เป็นอาทิว่า เอวมเม สุตฺ ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า เอวํ เป็นบทนิบาต. บททั้งหลายมีอาทิว่า เม
เป็นบทนาม. บทว่า วิ ในบทว่า วิหริติ นี้ เป็นบทอุปสรรค. บทว่า หริติ
เป็นบทอาขย. ฟังทราบการจำแนกบทโดยนัยนี้ด้วยประการฉะนี้.

แต่โดยอรรถ เอวํ ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถแห่งนิตฺสนะการชี้แจง
และในอรรถแห่งอวชาณะ (การรับรอง) ในการถือเอาคำอันเป็นอุปมาการอ้าง
การติเตียน การสรรเสริญและอาการ. แต่ เอวํ ศัพท์ในที่นี้วิญญูชนบัญญัติ
ลงในอรรถแห่งอาการและในอรรถแห่งนิตฺสนะ และในอรรถแห่งอวชาณะ
ก็เหมือนอย่างนั้น.

ในอรรถเหล่านั้น ท่านแสดงเรื่องนี้ด้วย เอว์ ศัพท์ อันมีอาการเป็น
อรรถ แปลว่า ด้วยอาการอย่างนี้. ใคร ๆ สามารถจะรู้พระดำรัสของพระผู้มี
พระภาคเจ้านั้น อันมีนัยต่าง ๆ ละเอียด มีอรรถาศัยไม่น้อยเป็นสมุฏฐาน
สมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ มีปาฏิหาริย์หลายอย่างลึกซึ้งด้วยเหตุผลเทศนา
และปฏิเวธอันมาสู่คลองโสตโดยสมควรแก่ภาษาของตน ๆ แห่งสัตว์ทั้งปวงได้
โดยทุกประการ แม้ยังผู้ประสงคจะฟังให้เกิดด้วยกำลังทั้งปวง จึงกล่าวว่า
เอว์ เม สุตฺติ คือแม้ข้าพเจ้าก็สดับมาแล้วด้วยอาการหนึ่งดังนี้. พระสารีบุตร
เถระ เมื่อจะออกตัวว่า เรามิใช่พระสัทมภู สิ่งนี้เรายังมิได้ทำให้แจ้ง ด้วย เอว์
ศัพท์อันมีนัยพิเศษเป็นอรรถ จึงแสดงสูตรทั้งสิ้นที่ควรกล่าวในบัดนี้ว่า เอว์ เม
สุตฺติ แม้เราก็คาดับมาแล้วอย่างนี้ดังนี้. ด้วยมีวาทธนะเป็นอรรถ พระสารีบุตร
เถระ เมื่อจะแสดงกำลังอันทรงไว้ของตน สมควรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรง
สรรเสริญ โดยนัยมีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุทั้งหลายผู้เป็น
สาวกของเรา มีปัญญามาก สารีบุตรเป็นผู้เลิศ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เรายัง
ไม่พิจารณาเห็นบุคคลอื่นแม้สักคนเดียว ซึ่งเป็นผู้ยังธรรมจักรอันยอดเยี่ยมที่
ตถาคตประกาศไปแล้วอย่างนี้ ให้เป็นไปตามได้อย่างถูกต้องเหมือนสารีบุตร
เลย คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรยังธรรมจักรอันยอดเยี่ยมที่ตถาคตประกาศ
แล้ว ให้เป็นไปตามได้อย่างถูกต้อง จึงยังความเป็นผู้ใคร่จะฟังให้เกิดแก่สัตว์
ทั้งหลายว่า เราสดับมาแล้วอย่างนี้ พระธรรมจักรนั้นแลไม่บกพร่องไม่เกิน
โดยอรรถหรือโดยพยัญชนะ ฟังเห็นเป็นอย่างนี้เท่านั้น ไม่ฟังเห็นเป็น
อย่างอื่น.

เม ศัพท์ย่อมปรากฏในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ จตุตถวิภัตติและฉกฺขี-
วิภัตติ. แต่ในที่นี้ย่อมควรในสองอรรถว่า มยา สุตฺติ อันเราสดับแล้ว และ

มม สุตติ สดับแล้วแก่เราดังนี้. ศัพท์ว่า สุตติ นี้เป็นทั้งอุปสรรคและมีใชอุปสรรค
ย่อมปรากฏในการฟังชัด การไป การชุ่มชื้น การสะสม การประกอบ การ
รู้แจ้งทางหู และเมื่อจะรู้ ย่อมปรากฏด้วยการเดินทางไปตามโสตทวาร. แต่ในที่นี้
สุตติ ศัพท์นั้นมีความว่า เข้าไปทรงไว้หรือการเข้าไปทรงไว้โดยเดินทางไปตาม
โสตทวาร.

เมื่อ เม ศัพท์ มีอรรถว่า มยา ย่อมควรว่า อันเราสดับแล้ว
อย่างนี้ คือ เข้าไปทรงไว้โดยเดินทางไปตามโสตทวาร. เมื่อมีอรรถว่า มม ย่อม
ควรว่า การฟังคือการเข้าไปทรงไว้โดยตามเดินทางไปทางโสตทวารของเราอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อไม่รู้ความที่การฟังอันตนให้เกิดแล้วว่า เราสดับ
มาแล้วอย่างนี้ เมื่อจะเปิดเผยการฟังอันมีมาก่อน ย่อมยังความไม่เชื่อถือใน
ธรรมนี้ให้พินาศไปว่า คำนี้เรารับมาแล้วเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า
พระองค์ผู้ทรงแก้แล้วด้วยเวสัชกรรม ๔ ผู้ทรงกำลัง ๑๐ ผู้ตั้งอยู่ในฐานะ
อันองอาจ ผู้บันลือสีหนาท ผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง ผู้เป็นอิสระในธรรม
ผู้เป็นพระธรรมราชา ผู้เป็นธรรมาธิบดี ผู้เป็นธรรมประทีป ผู้เป็นธรรมสรณะ
ผู้เป็นจักรพรรดิแห่งพระสังฆธรรมอันประเสริฐ ผู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ไม่ควรทำความเคลือบแคลงสงสัย ในอรรถ ในธรรม ในบท ในพยัญชนะ
นี้เลย ยังสัทธาสัมปทาให้เกิด. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า

สาวกของพระโคตมกล่าวอยู่อย่างนี้ว่า เราสดับ
มาแล้วอย่างนี้ ย่อมยังผู้ไม่เชื่อให้พินาศไป ยังผู้เชื่อ
ให้เจริญในพระศาสนา ดังนี้.

บทว่า เอกิ แสดงจำนวน. บทว่า สมยิ แสดงกำหนด. บทว่า เอกิ
สมยิ แสดงความไม่แน่นอน. สมย ศัพท์ในบทนั้นย่อมปรากฏ

ในการประชุม ขณะ กาล หมู่ เหตุ ทิฏฐิ

การได้ การละ และการแทงตลอด.

แต่ในที่นี้ สมย ศัพท์ เอาความว่า กาล. ด้วยเหตุนี้ท่านแสดงว่า เอก์ สมย โนสมยหนึ่ง บรรดาสมยทั้งหลายอันเป็นประเภทแห่งกาล มีปี ฤดู เดือน กิ่งเดือน กิ่ง วัน เช้า เทียง เย็น ยามต้น ยามกลาง ยามสุด และครู่ เป็นต้น.

ในกาลทั้งหลายมีปีเป็นต้นเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระสูตรใด ๆ ในปี ฤดู เดือน ปักข์ กลางคืนหรือกลางวันใด ๆ พระสูตรนั้นทั้งหมด พระเถระรู้แล้วเป็นอย่างดี กำหนดแล้วเป็นอย่างดีด้วยปัญญาโดยแท้. แต่เพราะเมื่อกล่าวอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าสดับมาแล้วอย่างนี้ ในปีโน้น ฤดูโน้น เดือนโน้น ปักข์โน้น กลางคืนวันโน้น หรือกลางวันวันโน้น ไม่สามารถจะทรงจำได้ จะยกขึ้นแสดงได้ หรือให้ยกขึ้นแสดงได้โดยง่าย ควรจะกล่าวให้มาก ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระประมวลความนั้นลงด้วยบทเดียวเท่านั้นแล้วกล่าวว่า เอก์ สมย.

ในบรรดาสมยอันมีประเภทมากมาย ตามประกาศไว้ในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้ามีอาทิอย่างนี้คือ สมยลงสู่พระครรภ์ สมยประสูติ สมยเกิดสังเวช สมยเสด็จทรงผนวช สมยทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา สมยชนะมาร สมยตรัสรู้ สมยเสวยสุขในทิฏฐิธรรม สมยเทศนา สมยปรินิพพาน แสดงถึงสมยหนึ่ง คือ สมยเทศนา. ท่านกล่าวว่า เอก์ สมย หมายถึง สมยใดสมยหนึ่ง ในบรรดาสมยอันเป็นสมยทรงบำเพ็ญกิจด้วยพระกรุณาในสมยทรงบำเพ็ญพระญาณกรุณา อันเป็นสมยทรงปฏิบัติประโยชน์ เพื่อผู้อื่น ในสมยที่ทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์เพื่อผู้อื่น อันเป็นสมยแสดง

ธรรมิกถาในสมัยที่ทรงกระทำกิจแก่ผู้มาประชุมกัน อันเป็นสมัยทรงประกาศ พระศาสนา.

อนึ่ง เพราะบทว่า **เอก์ สมัย** เป็นอัจฉินตสังโยคะ คือ เป็นทุติยา-
วิภัตติลงในอรรถว่า **สิ้น**. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระสูตรนี้หรือพระสูตร
อื่นสิ้นสมัยใด ทรงอยู่ด้วยพระกรุณาวิหาร **สิ้นสมัยนั้น** ตลอดกาล ฉะนั้น
เพื่อส่องความนั้น ท่านจึงทำให้เป็นทุติยาวิภัตติ ดังที่ท่านกล่าวว่

ท่านพึงถึงอรรถนั้น ๆ แล้วจึงกล่าว สมย ศัพท์

ในที่อื่นด้วยสัตตมวิภัตติ และตติยาวิภัตติ ในที่นี้กล่าว

ด้วยทุติยาวิภัตติ.

ส่วนพระโบราณาจารย์ทั้งหลายพรรณนาว่า **สมย ศัพท์** นี้มีความ
ต่างกันเพียงคำพูดว่า **ตสมิ สมย** ในสมัยนั้น **เตน สมย** ด้วยสมัย
นั้น หรือ **ติ สมย** สิ้นสมัยนั้น ในที่ทั้งปวงมีความเป็นสัตตมวิภัตติทั้งนั้น.
เพราะฉะนั้น แม้เมื่อกล่าวว่ **เอก์ สมัย** ก็พึงทราบความว่า **เอกสมิ สมย**
ในสมัยหนึ่ง.

บทว่า **ภคว** คือครู. เพราะชนทั้งหลายในโลกเรียกครูว่า **ภคว**
อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้านี้เป็นครูของสรรพสัตว์ เพราะเป็นผู้ประเสริฐด้วย
คุณทั้งปวง เพราะฉะนั้น พึงทราบบทว่า **ภคว** ต่อไป. แม้พระโบราณาจารย์
ทั้งหลายก็ยังกล่าวไว้ว่า

คำว่า ภคว เป็นคำประเสริฐที่สุด คำว่า ภคว

เป็นคำสูงที่สุด พระตถาคตนั้นทรงเป็นผู้ควรแก่ความ

เคารพ การวะ ด้วยเหตุนี้จึงขนานพระนามว่า ภคว.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความโดยพิสดารแห่งบทนั้นด้วยคานี้ว่า

เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงมีภาคยธรรม ๑

ทรงมีภคคธรรม ๑ ทรงประกอบด้วยภคธรรม ๑ ทรง

จำแนกธรรม ๑ ทรงมีผู้ภักดี ๑ ทรงคายการไปในภพ

ทั้งหลาย ๑ ฉะนั้น จึงได้รับการขนานพระนามว่า ภควา.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ท่านกล่าวไว้ในพุทธชาตุนิเทศ ในวิสุทฺธิมรรคแล้ว.

ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ในนิเทศนี้ท่านแสดงเทศนาสมบัติด้วยคำว่า เอวั แสดงสาวกสมบัติ ด้วยบทว่า เม สุตฺ แสดงกาลสมบัติว่า เอกํ สมยฺ แสดงเทศกสมบัติด้วยบทว่า ภควา.

อนึ่ง ในบทว่า สาวคฺคฺคิยฺ นี ชื่อว่า สาวคฺคฺคิ เป็นนครอันเป็นที่อยู่ของฤๅษีชื่อว่า สวตฺถะ. นักอักษรศาสตร์กล่าวไว้อย่างนี้ว่า เหมือนนครกัณฑ์มากัณฑ์. แต่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า สาวคฺคฺคิ เพราะมนุษย์ทั้งหลายมีเครื่องอุปโภคบริโภคอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งหมด. อนึ่ง เมื่อพวกกองเกวียนถามว่า มีสินค้าอะไร ชาวกรุงสวตฺถิตอบว่า มีทุกอย่าง.

เครื่องอุปกรณ์ทุกชนิด รวมอยู่ในกรุงสวตฺถิ

ตลอดทุกกาล เพราะฉะนั้น อาศัยเครื่องอุปกรณ์

ทั้งหมด จึงเรียกว่า สวตฺถิ.

ใกล้กรุงสวตฺถินั้น. บทว่า สาวคฺคฺคิยฺ เป็นสัตตมีวิภคฺติ ลงในอรรถว่า ใกล้. บทว่า วิหฺรติ นี แสดงการพร้อมด้วยการอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาการอยู่ด้วยอิริยาบถ และการอยู่อันเป็นของทิพย์ ของพรหม ของพระอริยะโดยไม่พิเศษ. แต่ในที่นี้แสดงถึงการประกอบด้วยอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอิริยาบถทั้งหลาย อันมีประเภทเช่นยืน เดิน นั่งและนอน. ด้วยเหตุนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้า แม่ประทับยืน แม่ทรงดำเนิน แม่ประทับนั่ง แม่บรรทม ก็พึงทราบว่ วิหริ ประทับอยู่นั้นแล.

ในบทว่า **เซตวน** นี้ ชื่อ **เซตะ** เพราะทรงขณะนผู้เป็นศัตรูของพระองค์ หรือชื่อ **เซตะ** เพราะเกิดเมื่อขณะนผู้เป็นศัตรูของพระราชาของตน หรือชื่อ **เซตะ** เพราะตั้งชื่ออย่างนี้แก่พระกุมาร เพราะทำให้เป็นมงคล. ชื่อว่า **วน** เพราะปรารถนา ความว่า เพราะทำความยินดีแก่สัตว์ทั้งหลาย เพื่ออรรถสมบัติ เพราะยังความสันทาให้เกิดในตน. หรือชื่อว่า **วน** เพราะเจริญชวน ความว่า คุณของร้องสัตว์ทั้งหลายว่า จงมาใช้สอยกะเราเถิด มีทั้งลมไหวอ่อน ๆ ต้นไม้ กิ่งไม้ คบไม้ หน่อไม้ ใบไม้ ซึ่งทำให้เกิดความเพลิดเพลินด้วยความหอมของดอกไม้ นานาชนิด และเป็นที่ยินดีของวิหคมีนคฤเหว่า เป็นต้น.

สวนของเจ้าเซต ชื่อว่า **เซตวัน** เพราะสวนนั้น พระราชกุมารพระนามว่า **เซตะ** ทรงปลูก ทำให้งอกงาม ทรงดูแลรักษาอย่างดี. อนึ่ง เจ้าเซตนั้นเป็นเจ้าของสวนนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **เซตวัน** สวนของเจ้าเซต. ในเซตวันนั้น ชื่อว่า **วน** มีสองอย่าง คือ สวนปลูกและเกิดเอง. เซตวันนี้และเวฬุวันเป็นต้นเป็นสวนปลูก. อันธวัน มหาวันเป็นต้นเกิดเอง.

บทว่า **อนาถปิณฑิกสุส อาราม** อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี มารดาบิดาตั้งชื่อว่า **สุทัตตคหบดี**. อนึ่ง เพราะเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยความประสงค์ทุกประการ เพราะปราศจากความตระหนี่และเพราะเพียบพร้อมด้วยคุณมีกรุณาเป็นต้น ได้บริจาคน้ำก่อนข้าวแก่คนอนาถตลอดกาล ด้วยเหตุนี้จึงชื่อว่า **อนาถปิณฑิกะ** ชื่อว่า **อาราม** เพราะเป็นที่มายินดีของสัตว์หรือโดยเฉพาะบรรพชิต. บรรพชิตทั้งหลายมาจากที่นั่น ๆ ย่อมยินดี ย่อมยินดียิ่ง เพราะ

อารามนั้นงามด้วยดอกไม้และผลไม้เป็นต้น และเพราะถึงพร้อมด้วยองค์แห่งเสนาสนะ ๕ อย่างมีไม้ไกลเกินไป ไม้ใกล้เกินไปเป็นต้น ความว่า เป็นผู้ไม่รำคาญอาศัยอยู่. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาราม เพราะแม่เมื่อชนไปในที่นั้น ๆ มาในระหว่างของตนแล้วให้ยินดีด้วยสมบัติ มีประการดังกล่าวแล้ว เพราะอารามนั้น อนาคตปิณฑิกคบตี ซื่อด้วยเงิน ๑๘ โกฏิ จากพระหัตถ์ของพระราชกุมารเชตะเพื่อเกลี้ยพื้นที่ แล้วให้สร้างเสนาสนะด้วยเงิน ๑๘ โกฏิ สร้างทางไปสู่วิหารด้วยเงิน ๑๘ โกฏิแล้วมอบถวายแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขด้วยบริจาคนเงิน ๕๔ โกฏิด้วยประการฉะนี้ ฉะนั้นจึงเรียกว่าอารามของอนาคตปิณฑิกะ. อารามของอนาคตปิณฑิกะนั้น.

อนึ่ง คำว่า เขตวเน ประกาศเจ้าของเดิม. คำว่า อนาคตปิณฑิกสุต อาราม ประกาศเจ้าของหลัง. ประโยชน์อะไรในการประกาศชนเหล่านั้น. เป็นการนึกถึงทิฏฐานุคติของผู้ประสงฆ์ทั้งหลาย. เจ้าเขตทรงบริจาคนเงิน ๑๘ โกฏิ ที่ได้จากการขายพื้นที่ในสร้างซุ้มประตูและปราสาท และต้นไม้มีค่าหลายโกฏิ อนาคตปิณฑิกบริจาคน ๕๔ โกฏิ ด้วยประการฉะนี้ ด้วยการประกาศชื่อชนเหล่านั้น ท่านพระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงว่า ผู้ใคร่บุญทั้งหลายยอมทำบุญอย่างนี้ ย่อมชักชวนผู้ใคร่บุญแม่เหล่าอื่น ในการนึกถึงทิฏฐานุคติของท่านเหล่านั้น.

ในข้อนั้นจะมีผู้พูดว่า หากพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี ก็ไม่ควรกล่าวว่า เขตวเน อนาคตปิณฑิกสุต อาราม ณ พระวิหารเชตวัน อารามของอนาคตปิณฑิกเศรษฐี ครั้นประทับอยู่ ณ ที่นั้นแล้ว ก็ไม่ควรกล่าวว่า สาวัตถีโย โกลักรุงสาวัตถี เพราะสมัยเดียวไม่สามารถจะประทับอยู่ในที่สองแห่งได้. ไม่ควรเห็นอย่างนั้น เราได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า บทว่า สาวัตถีโย เป็นสัทตมิวิตติลงในอรรถว่า โกลั คือ โกลักรุงสาวัตถี.

เพราะฉะนั้น เหมือนฝูงโคทั้งหลายเที่ยวไปใกล้แม่น้ำคงคาและยมนา เป็นต้น ก็เรียกว่า ฝูงโคเที่ยวไปใกล้แม่น้ำคงคา เที่ยวไปใกล้แม่น้ำยมนา ฉนั้นใด แม่น้ำในข้อนี้ก็ฉนั้นนั่น เขตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี ใกล้กรุงสาวัตถี เมื่อพระศาสดาประทับอยู่ ณ ที่นั้นก็กล่าวว่่า ประทับอยู่ ณ พระวิหาร เขตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐีใกล้กรุงสาวัตถี เพราะคำว่า กรุงสาวัตถี ของบทนั้นเพื่อแสดงถึงโคจรคาม คำที่เหลือเพื่อแสดงถึงที่อยู่อันสมควรแก่ บรรพชิต.

ในบทเหล่านั้น ท่านพระสารีบุตรแสดงถึงการทำความอนุเคราะห์ คฤหัสถ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยประกาศชื่อกรุงสาวัตถี แสดงถึงการทำความอนุเคราะห์บรรพชิต ด้วยประการชื่อเขตวัน เป็นต้น อนึ่ง ด้วยบทต้น แสดงถึงการเว้นการประกอบอรรถกถิมถานุโยค เพราะได้รับปัจจัย ด้วยบท หลังแสดงถึงอุบายเป็นเครื่องเว้นการประกอบกามสุขัลลิกานุโยค เพราะละ วัตตุคาม.

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยบทก่อนแสดงถึงการประกอบธรรมเทศนา ด้วย บทหลังแสดงถึงการน้อมไปเพื่อวิเวก. ด้วยบทก่อนแสดงถึงการเข้าถึงด้วย พระกรุณา ด้วยบทหลังแสดงถึงการเข้าถึงด้วยปัญญา. ด้วยบทต้นแสดงถึง ความเป็นผู้น้อมไปเพื่อยังประโยชน์สุขให้สำเร็จแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยบทหลัง แสดงถึงความไม่เข้าไปคิดในการทำประโยชน์สุขเพื่อผู้อื่น. ด้วยบทต้นแสดง ถึงการอยู่ผาสุก มีการไม่สละสุขอันประกอบด้วยธรรมเป็นนิमित ด้วยบทหลัง แสดงถึงการอยู่ผาสุก มีการประกอบธรรมอันยอดเยี่ยมของมนุษย์. ด้วยบทต้น แสดงถึงความเป็นผู้มากด้วยอุปการะแก่มนุษย์ทั้งหลาย ด้วยบทหลังแสดงถึง ความเป็นผู้มากด้วยอุปการะแก่ทวยเทพ. ด้วยบทต้นแสดงถึงความที่พระองค์

อุบัติขึ้นในโลกเป็นผู้เจริญในโลก ด้วยบทหลังแสดงถึงความเป็นผู้ไม่ถูกโลก
ฉาบทา. ด้วยบทต้นแสดงการชี้แจงถึงประโยชน์ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าอุบัติ
ขึ้นแล้ว เพราะพระบาลีว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นในโลก
ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ชนก่อกุลแก่ชนมาก เพื่อความสุขแก่ชนมาก เพื่อ
อนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อประโยชน์ก่อกุล เพื่อความสุขแก่เทวดา
และมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลหนึ่งคือใคร คือพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
ด้วยบทหลังแสดงถึงการอยู่อันสมควรในที่ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุบัติแล้ว.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุบัติในสวนที่นั่น ทั้งโลกียอุบัติ
และโลกุตระอุบัติ คือ ครั้งแรกทรงอุบัติ ณ ลุมพินีวัน ครั้งที่สองทรงอุบัติ
ณ โพธิมณฑล ด้วยเหตุที่นั่นพึงทราบการประกอบความในบพนี้ โดยนัยมี
อาทิอย่างนี้ว่า พระสารีบุตรเถระย่อมแสดงถึงการประทับอยู่ของพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าในสวนที่นั่น.

บทว่า ตตฺร ณ ที่นั้น เป็นบทแสดงถึงเทศะและกาละ. ท่านแสดงว่า
ในสมัยที่ประทับอยู่ และในพระวิหารเชตวันที่ประทับอยู่ หรือแสดงถึงเทศะ
และกาละอันควรกล่าว. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมไม่ทรงแสดงธรรม
ในเทศะหรือกาละอันไม่สมควร ดังตัวอย่างในข้อนี้ว่า คุณก่อนพาหิยะ ยังไม่
ถึงเวลาก่อน.

บทว่า โข เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งอวธารณะ เพียงทำบทให้เต็ม
หรือในอรรถแห่งกาลต้น. บทว่า ภควา คือแสดงถึงความเป็นผู้เคารพของ
โลก. บทว่า ภิกฺขุ เป็นคำกล่าวถึงบุคคลที่ควรฟังพระคำรัส. อีกอย่างหนึ่ง
ในบทว่า ภิกฺขุ นี้ พึงทราบอรรถแห่งคำโดยนัยมีอาทิว่า ชื่อว่า ภิกฺขุ เพราะ
เป็นผู้ขอ ชื่อว่า ภิกฺขุ เพราะเป็นผู้ขอเที่ยวเพื่อขอ. บทว่า อามนุเตสิ

คือตรัสเรียก ได้ตรัสให้รู้ นี่เป็นความในบทว่า อามนุเตสิ นี้ แต่ในที่อื่น เป็นไปในความให้รู้บ้าง ในการเรียกบ้าง. บทว่า ภิกขโว แสดงอาการเรียก. ด้วยบทนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงประกาศถึงความประพบัติที่คบคน เลวและคนดี ด้วยพระดำรัสอันสำเร็จด้วยการประกอบคุณ มีความเป็นผู้ขอ เป็นปกติ ความเป็นผู้ขอเป็นธรรมดา และความเป็นผู้ทำความดีในการขอ เป็นต้นของภิกษุเหล่านั้น จึงทรงกระทำการข่มความเป็นผู้ฟุ้งซ่าน และความ หดหู่. อนึ่ง ด้วยบทว่า ภิกขโว นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำภิกษุเหล่านั้น ให้หันหน้าเฉพาะพระพักตร์ของพระองค์ ด้วยพระดำรัสอันเปี่ยมไปด้วยพระ- กรุณาอย่างกว้างขวาง พระหฤทัยและพระเนตรสุภาพ ทรงยังภิกษุเหล่านั้น ให้ เกิดความสนใจเพื่อจะฟังด้วยพระดำรัส แสดงความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะกล่าว นั้นนั่นเอง.

อนึ่ง ด้วยบทว่า ภิกขโว นั้นทรงชักชวนภิกษุเหล่านั้น แม้ ตั้งใจฟังด้วยดี ด้วยพระดำรัสอันเป็นประโยชน์ในการตรัสรู้. จริงอยู่ ความ เป็นผู้ตั้งใจฟังด้วยดีเป็นสมบัติของพระศาสนา. หากมีคำถามว่า เมื่อมีเทวดา และมนุษย์เหล่าอื่นอยู่ด้วย เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียก เฉพาะภิกษุทั้งหลายเท่านั้นเล่า. ตอบว่า เพราะภิกษุทั้งหลายเป็นผู้เจริญที่สุด ประเสริฐที่สุด เป็นผู้นั่งใกล้ เป็นผู้เตรียมแล้วทุกเมื่อ และเป็นอุกขาขณะ อันที่จริง พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั่วไปแก่บริษัททั้งปวง. อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นผู้เจริญที่สุดในบริษัทเพราะเข้าไปถึงก่อน ชื่อว่าเป็น ผู้ประเสริฐที่สุด เพราะเป็นผู้ดำเนินตามพระจริยาของพระศาสดา ตั้งแต่ความ เป็นผู้ไม่ครองเรือนเป็นต้น และเพราะเป็นผู้รับคำสอนไว้ทั้งสิ้น ชื่อว่าเป็น ผู้ใกล้ เพราะเมื่อนั่ง ณ ที่นั้น ถิ่นนั่งใกล้พระศาสดา ชื่อว่าเป็นผู้เตรียมไว้ ทุกเมื่อ เพราะเป็นผู้ท่องเที่ยวไปในสำนักของพระศาสดา และชื่อว่าเป็นอุก ขาขณะของพระธรรมเทศนา เพราะเป็นผู้พร้อมที่จะปฏิบัติตามคำสั่งสอน.

ในข้อนั้นจะพึงมีผู้พูดว่า ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงธรรม
ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายก่อน ไม่ทรงแสดงธรรมไปเลยเพื่ออะไร. เพื่อให้ตั้งสติ
เพราะภิกษุทั้งหลายในที่ประชุมนั่งคิดอย่างอื่นบ้าง จิตฟุ้งซ่านบ้าง พิจารณา
ธรรมบ้าง มนสิการกรรมฐานบ้าง ภิกษุเหล่านั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่
ตรัสเรียก แล้วทรงแสดงธรรมไปเลย ก็ไม่สามารถจะกำหนดได้ว่า เทศนา
นี้มีอะไรเป็นนิทาน มีอะไรเป็นปัจจัย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโดยมีเรื่อง
เกิดขึ้นอย่างไรพึงถึงความฟุ้งซ่าน หรือพึงถือเอาผิด ๆ ด้วยเหตุ นั้น เพื่อให้
ภิกษุเหล่านั้นตั้งสติ จึงตรัสเรียกก่อนแล้วทรงแสดงธรรมในภายหลัง.

บทว่า **ภทฺนุเต** นี้เป็นคำแสดงความเคารพ หรือเป็นการให้คำรับ
ต่อพระศาสดา. อีกอย่างหนึ่ง ในบทว่า **ภทฺนุเต** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อ
ตรัสว่า **ภิกฺขโว** ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น. ภิกษุเหล่านั้นทูลว่า
ภทฺนุเต ทูลรับพระผู้มีพระภาคเจ้า. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ภิกฺขโว**
ภิกษุเหล่านั้นทูลรับว่า **ภทฺนุเต**. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ภิกษุทั้งหลายให้
คำรับว่า **ภิกฺขโว**. ภิกษุทั้งหลายทูลให้คำรับว่า **ภทฺนุเต**. บทว่า **เต ภิกฺขุ**
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสเรียก. บทว่า **ภควโต ปจฺจตุสฺสํ** คือภิกษุ
ทั้งหลายทูลรับการตรัสเรียกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ความว่า ภิกษุทั้งหลาย
หันหน้า ฟัง รับ ถือเอา. บทว่า **ภควา เอตทโวจ** คือพระผู้มีพระภาคเจ้า
ได้ตรัสพระสูตรทั้งสิ้นนั้นที่ควรตรัสในบัดนี้.

อนึ่ง ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ท่านพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวถึงนิทานใด
อันประดับด้วยการอ้างถึงกาละ เทศะ ผู้แสดง และบริษัท เพื่อความสะดวก
แห่งพระสูตรนี้ อันต้องถึงความลึกซึ้งของเทศนาและญาณ ของพระพุทธรเจ้า
ทั้งหลาย อันสมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ คุณทำน้าอันเป็นภูมิภาคที่สะอาด

เคลื่อนกลาดด้วยทรายเช่นกับลาดไว้ด้วยตาข่ายแก้วมุกดา มีบันไดแก้ววิลาส โสภิตขจิตด้วยพื้นศิลาราบรื่น เพื่อข้ามไปได้สะดวก ณ สระโบกขรณี มีน้ำ รสอร่อยใสสะอาดคาบไปด้วยดอกบัวและกอบัว คุ้งบันไดงดงามรุ่งเรือง ผุดขึ้นด้วยแสงสว่างแห่งมวลแก้วมณี อันผูกติดไว้กับแผ่นกระดานอันละเอียดอ่อนทำด้วยงาและลดาทอง เพื่อขึ้นสะดวกยังปราสาทอันประเสริฐ ตกแต่งไว้อย่างรุ่งโรจน์ ล้อมด้วยฝาที่จัดไว้เป็นอย่างดี และเวทีอันวิจิตร คุ้งเพราะใครจะสัมผัสทางแห่งนักษัตร คุ้งมหาทวารอันมีประตูและหน้าต่างไพศาล รุ่งโรจน์ โชติช่วง บริสุทธ์ด้วยทอง เงิน แก้วมณี แก้วมุกดา และแก้วประพาฬเป็นต้น เพื่อเข้าไปสะดวกยังเรือนใหญ่ อันงดงามด้วยอิสริยยสมบัติ อันโอฬาร อันเป็นหลักการประพฤติของชน ในเรือนซึ่งมีเสียงไพเราะด้วยการพูด การหัวเราะเจือไปด้วยเสียงกระทบ มีกำไรมือและกำไรเท้าทองคำเป็นต้น การพรรณนาความแห่งนิทานนั้นสมบูรณ์แล้ว.

บทว่า **ปญจ** ในพระสูตรเป็นการกำหนดจำนวน. บทว่า **อิมานิ อินทริยานิ** อินทริย์เหล่านี้ เป็นบทชี้แจงธรรมที่กำหนดไว้แล้ว. อรรถแห่งอินทริย์ ท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงพระสูตรนี้แล้ว มีพระประสงค์จะแสดงวิธีเจริญความบริสุทธ์แห่งอินทริย์ทั้งหลาย ที่ได้ตรัสไว้ในพระสูตรนี้ และความระงับอินทริย์ที่เจริญแล้ว จึงตรัสพระคำรัสมีอาทิว่า **อิมานิ ปญจอินทริยานิ อินทริย์ ๕** เหล่านี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **วิสุขมฺมุติ** คือยอมถึงความหมดจด. บทว่า **อสุตฺตฺเช** ผู้ไม่มีศรัทธา คือ ผู้ปราศจากความเชื่อในพระรัตนตรัย. บทว่า **ตฺตฺเช** ผู้มีศรัทธา คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาในพระรัตนตรัย. บทว่า **เสวโต**

สมาคม คือ เสพด้วยจิต. บทว่า **ภขโต** คบหา คือ เข้าไปนั่งใกล้. บทว่า **ปยิรฺุปาสโต** นั่งใกล้ คือ เข้าไปนั่งด้วยความเคารพ. บทว่า **ปาสาทนียะ** **สุดตฺนุเต** พระสูตรอันนำมาซึ่งความเลื่อมใส คือ พระสูตรปฏิสังยุตด้วยพระรัตนตรัยอันให้เกิดความเลื่อมใส. บทว่า **กฺุสึเต** ผู้เกียจคร้าน ชื่อว่า **กฺุสึทา** เพราะจมลงด้วยอาการเกียจคร้าน. **กฺุสึทา** นั้นแล คือ ผู้เกียจคร้าน. บุคคลผู้เกียจคร้านเหล่านั้น. บทว่า **สมฺมุปฺปชานเ** ความเพียรชอบ คือ พระสูตรปฏิสังยุตด้วยความเพียรชอบอันให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง. บทว่า **มฺุฏฺฐสฺสตี** ผู้มีสติหลงลืม คือ ผู้มีสติหายไป. บทว่า **สตีปฺภูจฺานเ** สติปัญญา คือ พระสูตรอันทำให้ยิ่งด้วยสติปัญญา. บทว่า **ฉานวิโมกฺเข** ฉานและวิโมกข์ คือ พระสูตรอันทำให้ยิ่งด้วย จตุตถฉาน วิโมกข์ ๘ และวิโมกข์ ๓ อย่าง. บทว่า **ทฺุปฺปฺลฺยเ** บุคคลปัญญาทรม คือ ไม่มีปัญญา หรือชื่อว่า **ทฺุปฺปฺลฺยา** เพราะเป็นผู้มีปัญญาทรมเพราะไม่มีปัญญา ซึ่งบุคคลผู้มีปัญญาทรมเหล่านั้น. บทว่า **คฺมฺุภีรฺุณจฺริยํ** ญาณจรียอันลึกซึ้ง คือ พระสูตรปฏิสังยุตด้วย อริยสัจ ๔ และปฏิจกสมุปบาทเป็นต้น หรือ เช่นกับญาณกถา. บทว่า **สฺุตฺต-นฺุตฺตฺกฺขฺนฺุเช** จำนวนพระสูตร คือ ส่วนแห่งพระสูตร.

บทว่า **อฺุสฺสทฺุชฺชียํ** ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ในบทมีอาทิว่า **อฺุสฺส-ทฺุชฺชียํ** คือ ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา บุคคลเห็นโทษในความไม่มีศรัทธา ละความไม่มีศรัทธา ย่อมเจริญสัทธินทรีย์ บุคคลเห็นอนิสงส์ในสัทธินทรีย์ เจริญสัทธินทรีย์ ย่อมละความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา. ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

บทว่า **โกสฺซชฺ** คือความเป็นผู้เกียจคร้าน. บทว่า **ปฺมาทํ** คือ การอยู่ปราศจากสติ. บทว่า **อฺุทฺทจฺจํ** คือความเป็นผู้ฟุ้งซ่าน ได้แก่ ชัดจิตไป.

บทว่า **ปหีนตุตา** เพราะเป็นผู้ละแล้ว คือเพราะเป็นผู้ละการบำเพ็ญ
ฉานด้วยสามารถแห่งอัปนา. บทว่า **สุปฺปหีนตุตา** เพราะความเป็นผู้ละ
ดีแล้ว คือเพราะความเป็นผู้ละแล้วด้วยดี ด้วยการบำเพ็ญวิปัสสนา ด้วย
สามารถแห่งวฏฐานคามินี. บทว่า **ภาวิต โหติ สุภาวิต** อันบุคคลเจริญแล้ว
อบรมดีแล้ว พึงประกอบตามลำดับดังที่กล่าวแล้วนั้นแล. จริงอยู่ เพราะละ
ด้วยสามารถตรงกันข้ามกับวิปัสสนา จึงควรกล่าวว่า **สุปฺปหีนตุตา** เพราะ
ฉะนั้น จึงควรกล่าวว่า **สุภาวิต** ไม่ใช่ด้วยฉาน. อนึ่ง เพราะการสำเร็จ
ภาวนาด้วยการละสิ่งที่ควรละ เป็นอันสำเร็จการละสิ่งที่ควรละด้วยความสำเร็จ
แห่งภาวนา ฉะนั้นท่านแสดงทำเป็นคู่กัน.

พึงทราบวินิจฉัยในปฏิปัสสัทธิวารดังต่อไปนี้ บทว่า **ภาวิตานิเจว**
โหนติ สุภาวิตานิ เป็นอินทรีย์อันบุคคลเจริญแล้ว อบรมแล้ว เพราะ
อินทรีย์ที่บุคคลเจริญแล้วนั้นแล เป็นอินทรีย์ที่อบรมดีแล้ว. บทว่า
ปฏิบัติปสุตธานิจ สุปฏิบัติปสุตธานิจ ระวังแล้วระวังดีแล้ว ท่าน
กล่าวถึงความที่อินทรีย์ระวังแล้วนั้นแล เป็นอินทรีย์ระวังดีแล้ว. พึงทราบ
ความที่อินทรีย์อันบุคคลเจริญแล้วและระวังแล้ว ด้วยสามารถแห่งการเกิดกิจ
ของมรรคในขณะแห่งผล. บทว่า **สมฺมุจฺเจทวิสุทฺธิโย สมฺมุจฺเจทวิสุทฺธิ** ได้แก่
มรรควิสุทธานั้นเอง. บทว่า **ปฏิบัติปสุตฺถวิสุทฺธิโย ปฏิปัสสัทธิวิสุทฺธิ**
ได้แก่ ผลวิสุทธานั้นเอง.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เพื่อแสดงประกอบอินทรีย์มีวิธีดังกล่าวแล้ว
อย่างนั้น ด้วยสามารถแห่งการกบุคคล จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **กตึนํ ปุคฺคสถานํ**
บุคคลเท่าไร. ในบทเหล่านั้น บทว่า **ภาวิตินุทฺทริยวเสน พุทฺโธ** ชื่อว่า
พุทฺโธ ด้วยสามารถความเป็นผู้เจริญอินทรีย์แล้ว ความว่า ผู้ตรัสรู้ ผู้รู้หรือยั้ง

๔ ด้วยการฟังธรรมกถาจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. นี่เป็นคำพูดถึงเหตุแห่ง
ความเป็นผู้เจริญอินทรีย์แล้ว เพราะว่า ผู้เจริญอินทรีย์แล้วในขณะแห่งผล
เพราะเป็นผู้ตรัสรู้มรรคด้วยสามารถบรรลุภาวนา. พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะ
แสดงถึงผู้ตั้งอยู่ในอหัตผลเท่านั้นให้วิเศษออกไป เพราะพระอริยบุคคล
ทั้งหลายแม้ ๘ ก็เป็นพระสาวกของพระตถาคต จึงกล่าวว่า จินาสโว พระ-
จินาสพ เพราะพระจินาสพเท่านั้น ท่านกล่าวว่า ภาวิตินุทริโย ผู้เจริญ
อินทรีย์แล้ว ด้วยการสำเร็จกิจทั้งปวง. ส่วนพระอริยบุคคลเมื่อนอกนั้นก็เป็นผู้
เจริญอินทรีย์แล้วเหมือนกัน โดยปริยาย เพราะสำเร็จกิจด้วยมรรคนั้น ๆ
เพราะฉะนั้น ในขณะแห่งผล ๔ ท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์ ๕ เป็นอินทรีย์อัน
บุคคลเจริญแล้วอบรมดีแล้ว. อนึ่ง เพราะอินทรีย์ภาวนายังมีอยู่นั่นเอง
แก่พระอริยบุคคลเหล่านั้น เพื่อประโยชน์แก่อุปรมรรค ฉะนั้น พระอริยบุคคล
เหล่านั้น จึงไม่ชื่อว่า เป็นผู้เจริญอินทรีย์แล้วโดยตรง. บทว่า สยมภูตภูเจน
ด้วยอรรถว่าตรัสรู้เอง คือเป็นผู้ไม่มีอาจารย์ เป็น ภควา ด้วยอรรถเป็นแล้ว
เกิดแล้วในชาติอันเป็นอริยะเอง. จริงอยู่แม้พระปัจเจกพุทธเจ้านั้น ก็เป็นพระ-
สยมภูในขณะผลด้วยอำนาจแห่งความสำเร็จภาวนา. ชื่อว่า ภาวิตินุทริโย ด้วย
อรรถว่าเป็นผู้รู้เองในขณะแห่งผลด้วยประการฉะนี้. บทว่า อปฺปเมยฺยุภูเจน
ด้วยอรรถว่า มีพระคุณประมาณไม่ได้ คือ ด้วยอรรถว่า ไม่สามารถประมาณได้
เพราะทรงประกอบด้วยอนันตคุณ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า มีพระคุณประมาณ
ไม่ได้ เพราะสำเร็จด้วยภาวนาในขณะผล เพราะฉะนั้นแล จึงเป็นผู้เจริญ
อินทรีย์แล้ว.

จบอรรถกถาปฐมสุตตันตนิเทศ

๒. อรรถกถาพุทธิสุตตันตนิเทศ

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะตั้งสูตรอื่นอีกแล้วจึงแจ้งถึงแบบอย่างแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย จึงแสดงพระสูตรมีอาทิว่า **ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้. ในบทเหล่านั้น บทว่า **เย हि เกจิ สมณะหรือ** พราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นบทถือเอาโดยไม่มีเหลือ. **हि** อักษรเป็นนิบาตลงในอรรถเพียงให้เต็มบท (บทสมบุรณ์). บทว่า **สมณฺวา วา พุราหฺมณฺวา วา** ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งโวหารของโลก. บทว่า **สมุทฺยํ** เหตุเกิดคือปัจจัย. บทว่า **อตุลฺลคมฺ** ความดับคือถึงความไม่มีแห่งอินทรีย์ที่เกิดแล้ว หรือความไม่เกิดแห่งอินทรีย์ที่ยังไม่เกิด. บทว่า **อสุสาทํ** คืออานิสงส์. บทว่า **อาทินวํ** คือโทษ. บทว่า **นิสุสรณํ** อุบายเครื่องสลัดออกคือ ออกไป. บทว่า **ยถาภูตํ** คือตามความเป็นจริง. บทว่า **สมณฺเสสุ** คือผู้สงบบาป. บทว่า **สมณฺสมฺมตา** ได้รับยกย่องว่าเป็นสมณะ คือ เราไม่ได้รับยกย่องว่าเป็นสมณะ. เมื่อกล่าวว่ **สมฺมตา** ด้วยอำนาจแห่งปัจจุบันกาล เป็นอันกล่าวถึงปฏิวิรัตติในบทว่า **เม นี้** ด้วยอำนาจแห่งลักษณะของศัพท์.

บทว่า **พุราหฺมณฺเสสุ** คือผู้ลอยบาป บทว่า **สามญฺญตุถํ** สามัญญผล คือประโยชน์ของความเป็นสมณะ. บทว่า **พุรหฺมญฺญตุถํ** พรหมัญญผล คือ โชน์ความเป็นพราหมณ์ แม้ด้วยบททั้งสอง ก็เป็นอันท่านกล่าวถึงอรรถผลนั่นเอง.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **สามญฺญตุถํ** ได้แก่ ผล ๓ เบื้องต่ำ. บทว่า **พุรหฺมญฺญตุถํ** ได้แก่ อรรถผล. เพราะทั้งสามัญญผลและพรหมัญญผลก็คือ

อริยมรรคนั้นเอง. บทว่า **ทิฏฺฐาเว ชมฺเม** คือ ในอรรถภาพที่ประจักษ์อยู่นี้แล.
บทว่า **สยฺ อภิญญา สจฺจิกฺควา** ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันรู้อย่างเอง คือ
ทำให้ประจักษ์ด้วยญาณอันยิ่งด้วยตนเอง. บทว่า **อุปสมฺบุชฺช** เข้าถึง คือ
ถึงแล้ว หรือให้สำเร็จแล้ว.

ฟังทราบวินิจฉัยในสุตตันตนิเทศดังต่อไปนี้. พระสารีบุตรเถระถามถึง
จำนวนประเภทของเหตุเกิดแห่งอินทรีย์เป็นต้นก่อนแล้วแก้จำนวนของประเภท
ต่อไป. ในบทเหล่านั้น บทว่า **อสีตีสตฺ ๑๘๐** คือ ๑๐๐ ยิ่งด้วย ๘๐.
โยชนาแก้วว่าด้วยอาการอันบัณฑิตกล่าววว่า ๑๘๐.

ฟังทราบวินิจฉัยในคณนานิเทศ อันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งการถาม
จำนวนประเภท อีกดังต่อไปนี้. บทว่า **อธิโมกฺขตุถาย** เพื่อประโยชน์แก่
การน้อมใจเชื่อ คือ เพื่อน้อมใจเชื่อ เพื่อประโยชน์แก่การเชื่อ. บทว่า
อวชฺชนาย สมฺทโย เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึง คือ ปัจจัยแห่งสัทธินทรีย์
การคำนึงถึงส่วนเบื้องต้นว่า เราจักยังศรัทธาให้เกิดเป็นอุปนิสัยสยปัจจัยแห่ง
สัทธินทรีย์ การคำนึงถึงการแล่นไปแห่งสัทธินทรีย์ เป็นอนันตรปัจจัยแห่ง
ชวนจิตดวงแรก เป็นอุปนิสัยสยปัจจัยแห่งชวนจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น. บทว่า
อธิโมกฺขวเสน ด้วยสามารถความน้อมใจเชื่อ คือ ด้วยสามารถความน้อมใจ
เชื่อสัมปยุตด้วยฉันทะ. บทว่า **ฉนฺทสฺส สมฺทโย** เหตุเกิดแห่งฉันทะ คือ
เหตุเกิดแห่งธรรมฉันทะเป็นเยวาปนกรรม สัมปยุตด้วยอธิโมกข์อันเกิดขึ้น
เพราะการคำนึงถึงส่วนเบื้องต้นเป็นปัจจัย. อนึ่ง เหตุเกิดนั้นเป็นปัจจัยแห่ง
สัทธินทรีย์ด้วยสามารถแห่งสหชาติปัจจัย อัญญมัญญุปัจจัย นิสสยปัจจัย สัม-
ปยุตปัจจัย อัตติปัจจัยและอวิคตปัจจัย และเป็นอธิปัตติปัจจัยในกาลที่มีฉันทะ
เป็นใหญ่ เหตุเกิดนั้นเป็นปัจจัยแห่งอินทรีย์ที่ ๒ ด้วยสามารถแห่งอนันตรปัจจัย

สมนัตตปัจจย อนัตตรูปนิสสยปัจจย อาเสวนปัจจย นัตถิปัจจยและวิคตปัจจย.
โดยนัยนี้แลพึงทำการประกอบเม้มนสิการ.

อันที่จริง ในบทว่า มนสิกาโร นี้ก็อย่างเดียวกัน คือ มีมณสิการ
เป็นเช่นเดียวกัน อันมีการเล่นไปเป็นลักษณะ.. มนสิการนั้นไม่เป็นอธิปติ-
ปัจจยในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย พึงทราบว่าการถือเอาเหตุเกิดทั้งสองเหล่านี้ว่า
เพราะเป็นพลวปัจจย (ปัจจยที่มีกำลัง). บทว่า สทฺธินุทฺธิยสุต วเสน
ด้วยอำนาจแห่งสัทธินทรีย์ คือ ด้วยอำนาจสัทธินทรีย์อันถึงความเป็นอินทรีย์
เพราะความเจริญยิ่งแห่งภาวณา. บทว่า เอกตฺต
ธรรมอย่างเดียว คือ ฐานะอันยิ่งใหญ่ เพราะไม่หวั่นไหวในอารมณ์เดียว
ย่อมเป็นปัจจยแห่งสัทธินทรีย์สูงขึ้นไป. พึงทราบเม้อินทรีย์ที่เหลือโดยนัย
ดังกล่าวแล้วในสัทธินทรีย์นั้นแล. อินทรีย์หนึ่ง ๆ มีเหตุเกิดอย่างละ ๔ เพราะ
เหตุนั้น อินทรีย์ ๕ จึงมีเหตุเกิด ๒๐ ในเหตุเกิดหนึ่ง ๆ ของเหตุเกิด ๔
ท่านประกอบเข้ากับอินทรีย์ ๕ แล้วกล่าวเหตุเกิด ๒๐.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า พึงเห็น ๒๐ ที่ ๑ ด้วยสามารถแห่งมรรคต่างๆ
๒๐ ที่ ๒ ด้วยสามารถแห่งมรรค รวมเป็นอาการ ๔๐ ด้วยประการฉะนี้.

แม้อัตถังคมวาร (ความดับ) ก็พึงทราบโดยนัยนี้แล. อนึ่ง การดับ
นั้น การไม่ได้ของผู้ไม่ชวนขวยการเจริญอินทรีย์ ชื่อว่า ดับการได้. การเสื่อม
จากการได้ของผู้เสื่อมจากการเจริญอินทรีย์ ชื่อว่า ดับ. การระงับของผู้บรรล
ผล ชื่อว่า ดับ. บทว่า เอกตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อนุปฺต
อย่างเดียวกัน คือ ความไม่ปรากฏในธรรมอย่างเดียวกัน.

อรรถกถาอัสสาทานิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในอัสสาทานิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า **อสุตทุชฺชิสฺส** **อนุปฺปฺภุจัน** ความไม่ปรากฏแห่งความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา คือ เว้นบุคคลผู้ไม่มีศรัทธา คบบุคคลผู้มีศรัทธา พิจารณาปสาทนียสูตรและทำโยนิโสมนสิการในสูตรให้มาก ชื่อว่า ความไม่ปรากฏแห่งความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา. ในบทว่า **อสุตทุชฺชิปริพาหสฺส** **อนุปฺปฺภุจัน** ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธานี้ เมื่อพูดถึงศรัทธาเป็นไปแก่คนไม่มีศรัทธา ความทุกข์ โทมนัส ย่อมเกิด นี้ชื่อว่าความเร่าร้อน เพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา. บทว่า **อิธิโมกฺขจฺริยาย เวสฺสารหุข** ความแก้แค้นแห่งความประพฤติด້วยความน้อมใจเชื่อ คือ ความเป็นผู้แก้แค้นด้วยความเป็นไปแห่งศรัทธาของผู้ถึงความชำนาญด้วยสามารถแห่งวัตถุอันเป็นศรัทธา หรือด้วยภavana. บทว่า **สฺนฺโต จ วิหาราธิคโม** ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม คือ การได้สมณะหรือวิปัสสนา. คำว่า **โสมนัส** ในบทว่า **สุขํ โสมนสฺสํ** นี้ เพื่อแสดงถึงความสุขทางใจ แม้ความสุขทางกายก็ย่อมได้แก่กายอันสัมผัสด้วยรูปประณีต เกิดขึ้นเพราะสัทธินทรีย์ เพราะความสุขโสมนัสเป็นประธานและเป็นคุณ ท่านจึงกล่าวให้พิเศษว่า สุขและโสมนัสนี้เป็นคุณแห่งสัทธินทรีย์ โดยนัยนี้ฟังทราบประกอบแม้คุณแห่งอินทรีย์ที่เหลือ.

จบอรรถกถาอัสสาทานิเทศ

อรรถกถาอาทีนวิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในอาทีนวิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า อนิจฺจญฺเฐน เพราะอรรถว่าไม่เที่ยง คือ เพราะอรรถว่า สัตถินทรีย์ไม่เที่ยง ท่านกล่าวว่า สัตถินทรีย์นั้นมีอรรถว่าไม่เที่ยง เป็นโทษของสัตถินทรีย์. แม้ในสองบท นอกนี้ก็มิฉะนั้นเหมือนกัน. ฟังทราบว่าโทษเหล่านี้เป็นโทษของคุณของเหตุเกิด และความดับของอินทรีย์อันเป็นโลกิยะนั่นเอง.

จบอรรถกถาอาทีนวิเทศ

อรรถกถานิสรณนิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิสรณนิเทศดังต่อไปนี้. ในบทว่า อธิโมกฺขญฺเฐน ด้วยอรรถว่า ความน้อมใจเชื่อเป็นอาทิ ท่านทำอย่างละ ๕ ในอินทรีย์หนึ่ง ๆ แล้วแสดงอินทรีย์ ๕ มีอุบายเป็นเครื่องสลัดออก ๒๕ ด้วยสามารถมรรคแห่งผล. ในบทเหล่านั้น บทว่า ตโต ปณฺธิตรสทฺธิทฺธิยสฺส ปฏฺฐิตาภา แต่ การได้สัตถินทรีย์ที่ประณีตกว่านั้น คือ ด้วยสามารถการได้สัตถินทรีย์ที่ประณีตกว่าในขณะแห่งมรรค จากสัตถินทรีย์ที่เป็นไปแล้วในขณะแห่งวิปัสสนานั้น. บทว่า ปุริมฺตรสทฺธิทฺธิยา นิสุสฺสํ โหติ สลัดออกไปจากสัตถินทรีย์ที่มีอยู่ก่อน คือ สัตถินทรีย์ในขณะแห่งมรรคนั้นออกไปแล้วจากสัตถินทรีย์ที่เป็นไปแล้วในขณะแห่งวิปัสสนาที่มีอยู่ก่อน. โดยนัยนี้แหละพึงประกอบแม้สัตถินทรีย์ในขณะแห่งผล แม้อินทรีย์ที่เหลือในขณะทั้งสองนั้น.

บทว่า **ปพฺพภาค ปญฺหิ อินฺทฺริเยหิ** ด้วยอินทรีย์ ๕ ในส่วนเบื้องต้น คือ เครื่องสลัดออกไป ๘ ด้วยสามารถแห่งสมาบัติ ๘ มีปฐมฌานเป็นต้น ด้วยอินทรีย์ ๕ ในอุปจารแห่งปฐมฌาน เครื่องสลัดออกไป ๑๘ ด้วยสามารถแห่งมหาวิปัสสนา ๑๘ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น เครื่องสลัดออกไปเป็นโลกุตระ ๘ ด้วยสามารถโศคาปัตติมรรคเป็นต้น. ท่านแสดงนิสสรณะ (เครื่องสลัดออกไป) ๓๔ ด้วยสามารถแห่งฌาน สมาบัติมหาวิปัสสนามรรคและผล โดยการก้าวล่วงไปแห่งอินทรีย์ก่อน ๆ. อนึ่ง บทว่า **เนกขมฺเม ปญฺจินฺทฺริยานิ** อินทรีย์ ๕ ในเนกขัมมะ ท่านแสดงนิสสรณะ ๓๗ โดยเป็นปฏิปักษ์ด้วยสามารถการละสิ่งเป็นปฏิปักษ์. ในบทนั้นท่านกล่าว นิสสรณะ ๗ ในนิสสรณะ ๗ มีเนกขัมมะเป็นต้นด้วยสามารถแห่งอุปจารภูมิ แต่ท่านมิได้กล่าวถึงผล เพราะไม่มีการละกรรมที่เป็นปฏิปักษ์. บทว่า **ทิกฺขุเจกฺกุเจหิ** กิเลสอยู่ในที่เดียวกันกับทิกฺขุสิ กิเลสชื่อว่า **ทิกฺขุเจกฺกุจา** เพราะตั้งอยู่ในบุคคลเดียวพร้อมกับทิกฺขุสิ ตลอดถึงโศคาปัตติมรรค จากกิเลสซึ่งอยู่ในที่เดียวกันกับทิกฺขุสิเหล่านั้น. บทว่า **โอพาริเกหิ** จากกิเลสส่วนหยาบๆ คือ จากกามราคะและพยาบาทอันหยาบ. บทว่า **อณฺุสหคเตหิ** จากกิเลสส่วนละเอียด คือ จากกามราคะและพยาบาทนั้นแหละอันเป็นส่วนละเอียด. บทว่า **สพฺพทิกฺเคเสหิ** จากกิเลสทั้งปวง คือ จากกิเลสมีรูปราคะเป็นต้น. เพราะเมื่อละกิเลสเหล่านั้น ได้ก็เป็นอันละกิเลสทั้งปวงได้ เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **สพฺพทิกฺเคเสหิ**. แต่ในนิเทศนี้ บททั้งหลายที่มีความยังมีได้กล่าวไว้ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

บทว่า **สพฺพเวสณฺุเฬว ชีณาสวานํ ตตฺถ ตตฺถ ปญฺจินฺทฺริยานิ** อินทรีย์ ๕ ในธรรมนั้น ๆ อันพระชีณาสพทั้งปวงสลัดออกแล้ว คือ อินทรีย์ ๕ ในฐานะนั้น ๆ ในบรรดาฐานะทั้งหลายที่กล่าวไว้แล้วในก่อน มีอาทิว่า

อธิโมกฺขภูเรณ อันพระพุทฺธเจ้า พระปัจเจกพุทฺธเจ้า และพระสาวกทั้งหลาย ผู้เป็นพระชินาสพลสกัดออกจากฐานะนั้น ๆ ตามที่ประกอบไว้. ในวาระนี้ ท่านกล่าวถึงนัยที่ได้กล่าวแล้วครั้งแรก ด้วยสามารถแห่งพระชินาสพลตามที่ ประกอบไว้.

ก็นิสฺสรณะเหล่านี้มี ๑๘๐ เป็นอย่างไร. ท่านอธิบายไว้ดังนี้ ใน ปฐมวารมีนิสฺสรณะทั้งหมด ๘๖ คือ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งมรรคและผล ๒๕ ด้วยการก้าวล่วงไป ๓๔ ด้วยการเป็นปฏิปักษ์ ๓๗. ในทุติยวารเมื่อนำ นิสฺสรณะออกเสีย ๑๒ ด้วยอำนาจแห่งพระชินาสพลทั้งหลาย นิสฺสรณะเหล่านี้ ก็เป็น ๘๔ ด้วยประการฉะนี้ นิสฺสรณะก่อน ๘๖ และนิสฺสรณะเหล่านี้ ๘๔ จึงรวมเป็นนิสฺสรณะ ๑๘๐.

ก็นิสฺสรณะ ๑๒ อันพระชินาสพลพืงนำออกเป็นไฉน. นิสฺสรณะที่ พระชินาสพลพืงนำออก ๑๒ เหล่านี้ คือ บรรดานิสฺสรณะที่กล่าวแล้วโดยการ ก้าวล่วง นิสฺสรณะ ๘ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งมรรคและผล บรรดานิสฺสรณะ ที่กล่าวแล้วโดยเป็นปฏิปักษ์ นิสฺสรณะ ๔ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งมรรค.

หากถามว่า เพราะเหตุไร พระชินาสพลพืงนำนิสฺสรณะที่กล่าวแล้วด้วย สามารถแห่งอรหัตผลออก. ตอบว่า เพราะได้นิสฺสรณะ ๒๕ ที่กล่าวไว้ก่อน ทั้งหมดด้วยสามารถแห่งอรหัตผล จึงเป็นอันท่านกล่าวนิสฺสรณะด้วยสามารถ แห่งอรหัตผลนั่นเอง. ผลสมาบัติเบื้องต้น ๆ ยังไม่เข้าถึงผลสมาบัติเบื้องล่าง ๆ เพราะฉะนั้น จึงมิได้ผลแม้ ๑ ในเบื้องล่าง. อนึ่ง ฌาน สมาบัติ วิปัสสนา และเนกขัมมะเป็นต้น ย่อมได้ด้วยสามารถแห่งกิริยา. อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ สกัดออกไปจากธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ เพราะธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลายสงบ ก่อนด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถานิสฺสรณนิเทศ

จบอรรถกถาทุติยสูตรตันตนิเทศ

๓. อรรถกถาตติยสูตรตันตนิเทศ

พระสารีบุตรเถระประสงคฺจะตั้งพระสูตรอื่นอีก แล้วชี้แจงถึงแบบอย่างของอินทรีย์ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว** ดังนี้.

อริยมรรคมืองค์ ๘ ชื่อว่า โสต ในบทนี้ว่า **โสตาปตฺตियงฺเกสุ.**

การถึงการบรรลุอย่างสมบูรณ์ ชื่อว่า **โสตาปตฺตติ** (การแรกถึงกระแสธรรม). องค์คือสัมภาระแห่ง **โสตาปตฺตติ** ชื่อว่า **โสตาปตฺตติยงฺกานิ** (องค์แห่งการแรกถึงกระแสธรรม). โสตาปตฺตติยงฺคะ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ การคบสัตบุรุษเป็น โสตาปตฺตติยงฺคะ ๑ การฟังสัทธรรม เป็น โสตาปตฺตติยงฺคะ ๑ โยนิโสมนสิการ เป็น โสตาปตฺตติยงฺคะ ๑ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เป็น โสตาปตฺตติยงฺคะ ๑ เป็นองค์แห่งการได้ส่วนเบื้องต้น เพราะความเป็นพระโสดาบัน. อาการที่เหลือกล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

อนึ่ง บทนี้ท่านกล่าวเพื่อให้เห็นว่า อินทรีย์เหล่านี้เป็นใหญ่ในวิสัยของตน. เปรียบเหมือนเศรษฐีบุตร ๔ คน เมื่อสหายมีพระราชผู้ยิ่งใหญ่เป็นที่ ๕ เดินไปตามถนนด้วยคิดว่า จักเล่นนักขัต ครั้นไปถึงเรือนของเศรษฐีบุตรคนที่ ๑ อีก ๔ คนนอกนั้นนั่งเฉย. ผู้เป็นเจ้าของเรือนเท่านั้นสั่งว่า พวกเจ้าจงให้ขาทนียะ โภชยะแก่สหายเหล่านี้ พวกเจ้าจงให้ของหอม ดอกไม้ และเครื่องประดับเป็นต้นแก่สหายเหล่านี้. แล้วเดินตรวจตราในเรือน ครั้นไปถึงเรือนคนที่ ๒-๓-๔ อีก ๔ คนนอกนั้นนั่งเฉย. ผู้เป็นเจ้าของเรือนเท่านั้นสั่งว่า พวกเจ้าจงให้ขาทนียะ โภชนียะแก่สหายเหล่านี้ พวกเจ้าจงให้ของหอม ดอกไม้ และเครื่องประดับเป็นต้นแก่สหาย แล้วเดินตรวจตราใน

เรือน. ครั้นไปถึงพระราชมณเฑียรของพระราชาภายหลังทั้งหมด พระราชา
แม้จะเป็นใหญ่ในที่ทั้งปวงก็จริง ถึงดั่งนั้นในกาลนี้ก็ยังรับสั่งว่า พวกเจ้าจงให้
ขาเหนียะ โภขเหนียะแก่สหายเหล่านี้ จงให้ของหอม ดอกไม้ และเครื่องประดับ
แก่สหายเหล่านั้น แล้วทรงดำเนินตรวจตราพระราชมณเฑียรของพระองค์ ฉันได
เมื่ออินทรีมีหมวด ๕ ทั้งศรัทธาก็ฉันนั้น เหมือนกัน แม้เกิดในอารมณ์เดียวกัน
ก็เป็นคู่เมื่อสหายเหล่านั้นเดินไปตามถนนร่วมกัน. ครั้นถึงเรือนคนที่ ๑ อีก
๔ คนนั่งหนึ่ง เจ้าของเรือนเท่านั้นเดินตรวจตรา ฉันได สัทชินทรีมีลักษณะ
น้อมใจเชื่อ เพราะบรรลुโสคาปัตตียังคะ เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ฉันนั้น.
อินทรีที่เหลื่อตามสัทชินทรีไป.

ครั้นถึงเรือนคนที่ ๒ อีก คนนอกนั้นนั่งหนึ่ง. เจ้าของเรือนเท่านั้น
เดินตรวจตรา ฉันได วิริยอินทรีเท่านั้น มีลักษณะประกองไว้ เพราะบรรลु
สัมปัชาน เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้าฉันนั้น. อินทรีที่เหลื่อตามวิริยอินทรีไป.

ครั้นถึงเรือนคนที่ ๓ อีก ๔ คนนอกนั้นนั่งหนึ่ง. เจ้าของเรือนเท่านั้น
เดินตรวจตรา ฉันไดสตินทรีเท่านั้น มีลักษณะตั้งมั่น เพราะบรรลुสติปัญฐาน
เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ฉันนั้น. อินทรีที่เหลื่อตามสตินทรีไป.

ครั้นถึงเรือนคนที่ ๔ อีก ๔ คนนอกนี้นั่งเฉย. เจ้าของเรือนเท่านั้น
เดินตรวจตรา ฉันได สมารินทรีเท่านั้น มีลักษณะไม่ฟุ้งซ่าน เพราะบรรลु
ฉานเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ฉันนั้น. อินทรีที่เหลื่อตามสมารินทรีไป.

แต่ครั้นไปถึงพระราชมณเฑียรของพระราชาภายหลังทั้งหมด อีก ๔ คน
นั่งเฉย พระราชาเท่านั้นทรงดำเนินตรวจตรา ฉันได ปัญญินทรีเท่านั้น
มีลักษณะรู้ทั่ว เพราะบรรลุอรียสัจ เป็นใหญ่เป็นหัวหน้า ฉันนั้น. อินทรี
ที่เหลื่อตามปัญญินทรีไป ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาประเภทคณนิกเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในประเภทคณนิกเทศ อันเป็นเบื้องต้นแห่งคำถาม
จำนวนประเภทแห่งพระสูตร. บทว่า **สปุริสสเสเว** คือการคบสัตบุรุษ
ได้แก่ ในการคบคนดีโดยชอบ. บทว่า **อิโมกฺขาธิปเตยฺยญฺเณ** ด้วย
อรรถว่าเป็นใหญ่ในการน้อมใจเชื่อ คือ ด้วยอรรถว่าความเป็นใหญ่ในอินทรีย์
ที่เหลือกถาวาคือน้อมใจเชื่อ อธิบายว่าด้วยอรรถ คือเป็นหัวหน้าอินทรีย์ที่เหลือ.
บทว่า **สทฺธมฺมสุสวเน** คือการฟังสัทธรรม ได้แก่ ธรรมของสัตบุรุษ หรือชื่อว่า
สทฺธมฺม เพราะเป็นธรรมงาม ในการฟังสัทธรรมนั้น. บทว่า **โยนิโส-**
มนสิการ คือการทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย. ในบทว่า **ชฺมฺมานุ-**
ชฺมฺมปฏิบัติยา การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนี้ ฟังทราบความดังนี้
ธรรมที่เข้าถึงโลกุตระธรรม ๘ ชื่อว่า **ชฺมฺมานุชฺมฺม**. การปฏิบัติการถึง
ธรรมานุธรรมอันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ชื่อว่า **ชฺมฺมานุชฺมฺมปฏิบัติ**.
แม้ใน **สัมมปปธาน** เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

จบอรรถกถาประเภทคณนิกเทศ

อรรถถาจริยวาร

แม้ในจริยวารก็พึงทราบความโดยนัยนี้เหมือนกัน. ท่านกล่าวปฐมวาร ด้วยสามารถแห่งการให้อินทรีย์เกิดอย่างเดียว. ท่านกล่าวจริยวาร ด้วยสามารถแห่งการเสพ และกาลแห่งการทำให้บริบูรณ์ ซึ่งอินทรีย์ทั้งหลายที่เกิดแล้วจริงอยู่ คำว่า จริยา ปกติ อุตฺตุนฺตา จริยา ปกติ ความมากขึ้น โดยความเป็นอันเดียวกัน.

จบอรรถถาจริยวาร

อรรถถาจารวิหารนิเทศ

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระประสงค์จะชี้แจงแบบอย่างของอินทรีย์ โดยปริยายอื่นอีก ด้วยสามารถแห่งการชี้แจงความประพฤติและวิหารธรรม อันสัมพันธ์กับจริยาจึงยกหัวข้อว่า จาโร จ วิหาโร จ เป็นอาทิแล้วกล่าวชี้แจงหัวข้อนั้น. ในหัวข้อนั้นพึงทราบความสัมพันธ์ของหัวข้อว่าเหมือนอย่างว่า สพรหมจารีผู้รู้แจ้ง พึงกำหนดไว้ในฐานะที่ลึกลงที่ประพฤติ ตามที่อยู่ว่า ท่านผู้นี้บรรลุแล้ว หรือว่าจักบรรลุเป็นแน่ ฉนฺใด ความประพฤติ และวิหารธรรมของผู้ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ก็ฉนฺนั้น อันสพรหมจารีผู้รู้แจ้ง ตรัสรู้แล้ว แหงตลอดแล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในอุเทศนิตศดังต่อไปนี้. ความประพฤตินั้นแหละคือ จริยา. เพราะคำว่า จาโร จริยา โดยอรรถเป็นอย่างเดียวกัน. เพราะฉะนั้น

ในนิเทศแห่งบทว่า จาโร ท่านจึงกล่าวว่า จริยา. บทว่า อิริยาปถจริยา คือความประพฤติของอิริยาบถ ได้แก่ความเป็นไป. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน ส่วน आयตनจริยา ความประพฤติในอายตนะ คือความประพฤติแห่งสติสัมปชัญญะในอายตนะทั้งหลาย. บทว่า ปตฺติ คือผล. ท่านกล่าวว่า ปตฺติ เพราะถึงผลเหล่านั้น เป็นประโยชน์ในปัจจุบันและภพหน้าของสัตว์โลกนี้เป็นความพิเศษของบทว่า โลกุตฺต เป็นประโยชน์แก่โลก.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงภูมิของจริยาเหล่านั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า จตุสุ อิริยาปถesu ในอิริยาบถทั้งหลาย. บทว่า สติปญฺจฐานะsu คืออารมณ์อันเป็นสติปัญญา. แม้เมื่อกล่าวถึงสติปัญญา ท่านก็กล่าวทำไมเป็นอย่างอื่นจากสติ คุณเป็นอย่างอื่นด้วยสามารถแห่งโวหาร. บทว่า อริยสจฺเจsu ในอริยสัจทั้งหลาย ท่านกล่าวด้วยสามารถการกำหนดคือเอาสัจจะไว้ต่างหาก โลกียสัจจญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้น. บทว่า อริมคฺเคsu สามณฺณผลsu จ ในอริยมรรคและสามัญผล ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งโวหารเท่านั้น. บทว่า ปเทส บางส่วน คือเป็นเอกเทศในการประพฤติกรรมซึ่งเป็นประโยชน์แก่โลก. จริงอยู่ พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมทรงกระทำโลกัตถจริยา โดยไม่มีบางส่วน. พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงจริยาเหล่านั้นอีก ด้วยสามารถแห่งการบุคคล จึงกล่าวคำมีอาทิว่า ปณฺธิสมฺปนฺนํ ของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยการตั้งใจไว้ ในบทนั้นท่านผู้มีอิริยาบถไม่กำเริบถึงพร้อมด้วยการคุ้มครองอิริยาบถ เพราะอิริยาบถสงบ คือ ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถอันสงบสมควรแก่ความเป็นภิกษุ ชื่อว่า ปณฺธิสมฺปนฺนา ผู้ถึงพร้อมด้วยการตั้งใจไว้. บทว่า อินฺทฺริเยsu กุคฺค- ทวารานํ ผู้มีทวารคุ้มครองอินทรีย์ คือ ชื่อว่า กุคฺคทวารา เพราะมีทวารคุ้มครองแล้ว ในอินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นอันเป็นไปแล้วในวิสัย ด้วย

สามารถแห่งทวารหนึ่ง ๆ ของท่านผู้มีทวารคุ้มครองแล้วเหล่านั้น. อนึ่ง
ในบทว่า ทวาร นี้ คือ จักขุทวารเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งทวารที่เกิดขึ้น.
บทว่า อปฺปมาทวิหารินิ ของท่านผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท คือ ผู้อยู่ด้วย
ความไม่ประมาทในศีลเป็นต้น. บทว่า อธิจิตฺตมฺนุญฺจฺจํ ของท่านผู้
ชวนชวายนในอธิจิต คือ ผู้ชวนชวายนสมาธิอันได้แก่อธิจิต ด้วยความที่วิปัสสนา
เป็นบาท. บทว่า พุทฺธิสมฺปนฺนํ ของท่านผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยปัญญา คือ
ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยญาณ อันเป็นไปแล้วตั้งแต่กำหนดนามรูปจนถึงโคตรภู.
บทว่า สมฺมาปฺปิปฺปนฺนํ ของท่านผู้ปฏิบัติชอบ คือ ในขณะแห่งมรรค ๔.
บทว่า อธิคตผลํ ของท่านผู้บรรลุผล คือในขณะแห่งผล ๔. บทว่า
อธิมฺจฺจนฺโต ผู้โน้มใจเชื่อ คือผู้ทำการโน้มใจเชื่อ. บทว่า สทฺธาย จรติ
ย่อมประพฤติด้วยศรัทธา คือเป็นไปด้วยสามารถแห่งศรัทธา. บทว่า ปคฺคณฺ-
หนฺโต ผู้ระคองไว้ คือ ตั้งไว้ด้วยความเพียร คือสัมมัปปธาน ๔. บทว่า
อฺภูจฺจาเปฺนฺโต ผู้เข้าไปตั้งไว้มั่น คือ เข้าไปตั้งอารมณ์ไว้ด้วยสติ. บทว่า
อวิกุเขปํ โกรนฺโต ผู้ทำจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน คือ ไม่ทำความฟุ้งซ่านด้วยสามารถ
แห่งสมาธิ. บทว่า ปชานนฺโต ผู้รู้ชัด คือรู้ชัดด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้หรือรัง
๔. บทว่า วิชานนฺโต ผู้รู้แจ้ง คือรู้แจ้งอารมณ์ด้วยวิญญาณคือการพิจารณา
อันเป็นหัวหน้าแห่งชวนจิตสัมปยุตด้วยอินทรีย์. บทว่า วิญฺญาณจฺริยา ยด้วย
วิญญาณจฺริยา คือ ด้วยสามารถแห่งความประพฤติ ด้วยวิญญาณคือการพิจารณา.
บทว่า เหวํ ปฺปิปฺปนฺนสฺส ของท่านผู้ปฏิบัติอย่างนี้ คือ ปฏิบัติด้วยอินทรีย์จฺริยา
พร้อมกับชวนจิต. บทว่า กุสลา ธมฺมา อายาเปฺนฺติ กุศลธรรมทั้งหลาย
ย่อมยังอิฐผลให้ยึดยาวไป คือ กุศลธรรมทั้งหลายเป็นไปแล้วด้วยสามารถแห่ง
สมณะและวิปัสสนา ย่อมยังความรู้เรื่องให้เป็นไป ความว่า ย่อมเป็นไป.

บทว่า **อายตจนจริยา** ด้วยอายตจนจริยา คือ ประพฤติด้วยความพยายาม ยอด้วยแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย. ท่านอธิบายว่า ประพฤติด้วยความบากบั่น ด้วยความให้เป็นไป. บทว่า **วิเสสมชิกจฺจติ** ย่อมบรรลुरुธรรมวิเศษ คือ บรรลुरुธรรมวิเศษด้วยอำนาจแห่งวิกขัมภนะ ตังคละ สมุจเฉตะ และปฏิบัติ-ปัสสัทธิ. บทว่า **ทสฺสจนจริยา** เป็นต้น มีความดังได้กล่าวแล้วนั้นแล.

ในบทมีอาทิว่า **สทฺชาย วิหริติ** ย่อมอยู่ด้วยศรัทธา มีวินิจฉันต์ดัง ต่อไปนี้. พึงเห็นการอยู่ด้วยอิริยาบถของผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธา เป็นต้น. บทว่า **อนุพุทฺโธ** รู้ตาม คือด้วยปัญญาพิสูจน์ความจริงแล้ว. บทว่า **ปฏฺวิพุทฺโธ** แห่งตลอดแล้ว คือด้วยปัญญารู้ประจักษ์ชัด. เพราะเมื่อผู้ตั้งอยู่ในอธิโมกข์เป็นต้นรู้ตามแล้วแห่งตลอดแล้ว ความประพฤติและวิหารธรรมเป็นอันตรัสรู้แล้ว แห่งตลอดแล้ว ฉะนั้นท่านจึงแสดงถึงผู้ตั้งอยู่ในอธิโมกข์เป็นต้นต้น แม้ในการรู้ตามและแห่งตลอด. บทว่า **เอวํ** ในบทมีอาทิว่า **เอวํ สทฺชาย จรณฺตุ** ประพฤติด้วยศรัทธาอย่างนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะชี้แจงถึงประการดังกล่าวแล้วจึงชี้แจงถึงอรรถแห่ง **ยถาสัพพ**. แม้ในบทมีอาทิว่า **วิญฺญู** พึงทราบ ความดังนี้. ชื่อว่า **วิญฺญู** เพราะรู้ตามสภาพ. ชื่อว่า **วิภาวี** เพราะยังสภาพ ที่รู้แล้วให้แจ่มแจ้ง คือ ทำให้ปรากฏ. ชื่อว่า **เมธา** เพราะทำลายกิเลสจุกสาย ฟ่าทำลายหินที่ก่อไว้ หรือชื่อว่า **เมธา** เพราะอรรถว่าเรียนทรงจำได้เร็ว. ชื่อว่า **เมธาวิ** เพราะเป็นผู้มีปัญญา. ชื่อว่า **ปณฺฑิตา** เพราะถึงคือเป็นไป ด้วยญาณคตติ. ชื่อว่า **พุทฺธิสมฺปนฺนา** เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยพุทฺธิสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา. ชื่อว่า **สพฺรหฺมจาริโน** เพราะประพฤติปฏิบัติพา อันสูงสุดอันเป็นพรหมจริยา. ชื่อว่า มีกรรมอย่างเดียวกันด้วยสามารถแห่ง การกระทำความ ๔ อย่างมี อุปโลกนกรรม (ความยินยอม) เป็นต้นร่วมกัน.

ชื่อว่า มีอุเทศอย่างเดียวกัน คือมีการสวดปาฏิโมกข์ ๕ อย่างเหมือนกัน. ชื่อว่า **สมตสิกขา** เพราะมีการศึกษาเสมอกัน ความเป็นผู้มีการศึกษาเสมอกัน ชื่อว่า **สมตสิกขตา** อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **สมตสิกขตา** บ้าง แปลว่า มีการศึกษาเสมอกัน. ท่านอธิบายว่า ผู้มีกรรมอย่างเดียวกัน มีการศึกษาเสมอกัน ชื่อว่า **สพฺรหฺมจารี**. เมื่อควรกล่าวว่า **ฉานานิ** ท่านทำลึงค์ฉลาดเคลื่อนเป็น **ฉานา**. บทว่า **วิโมกฺขา** ได้แก่ วิโมกข์ ๑ หรือ ๘. บทว่า **สมาธิ** ได้แก่ สมาธิ ๑ มีวิตกมีวิจารณ์ ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์. บทว่า **สมาปตฺติโย** สมาบัติ คือไม่ตั้งอยู่ใน สุธมฺมตฺตานิมิต (ไม่มีนิมิตว่าสุญ). บทว่า **อภิณฺณาย** คือ อภิณฺญา ๖. ชื่อว่า **เอกัส** เพราะเป็นส่วนเดียว มิได้เป็น ๒ ส่วน. ชื่อว่า **เอกสวณฺ** เพราะกล่าวถึงประโยชน์ส่วนเดียว. แม้ในบทที่เหลือก็พึงทำการประกอบอย่างนี้. แต่โดยพิเศษ ชื่อว่า **ลัสโย** เพราะนอนเนื่องคือเป็นไปเสมอหรือโดยรอบ. ชื่อว่า **นิสฺ ลัสโย** เพราะไม่มีความสงสัย. ชื่อว่า **กฺงฺขา** เพราะความเป็นผู้ตัดสินใจไม่ได้ในเรื่องเดียวกันเท่านั้น แม้อย่างอื่นก็ยังเคลือบแคลง. ชื่อว่า **นิกฺกฺงฺโข** เพราะไม่มีความเคลือบแคลง. ความเป็นส่วนสอง ชื่อว่า **เทวฺวชฺฌ** ความไม่มีเป็นสอง ชื่อว่า **อเทวฺวชฺโณ**. ชื่อว่า **เทวฺพฺหฺก** เพราะเคลื่อนไหว หวั่นไหวโดยสองส่วน. ชื่อว่า **อเทวฺพฺหฺโก** เพราะไม่มีความหวั่นไหวเป็นสองส่วน (พูดไม่เป็นสอง) การกล่าวโดยธรรมเครื่องนำออกชื่อว่า **นินฺยฺยานิกวจนฺ** อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **นินฺโยควจนฺ** บ้าง แปลว่า กล่าวนำออก คำทั้งหมดนั้นเป็นไวพจน์ของความเป็นวิจิกิจฉา. ชื่อว่า **ปิยวจนฺ** เพราะเป็นคำกล่าวน่ารัก โดยมีประโยชน์น่ารัก. อนึ่ง **ครุวจนฺ** คำกล่าวด้วยความเคารพ ชื่อว่า **สคารว** เพราะมีความเคารพพร้อมด้วยคารวะ ความยำเกรง ชื่อว่า **ปตฺติสฺสโย** ความ

ว่า ไม่นอนไม่นั่งเพราะทำความเคารพผู้อื่น อีกอย่างหนึ่ง การรับคำ ชื่อว่า **ปติสุสโว** ความว่า ฟังคำผู้อื่นเพราะประพฤติก่อมนอน. แม้ในสองบทนี้ เป็นชื่อของความที่ผู้อื่นเป็นผู้ใหญ่ ชื่อ **สการวิ** เพราะเป็นไปกับด้วยความเคารพ ชื่อว่า **สปปติสุสย** เพราะเป็นไปกับด้วยความยำเกรงหรือการรับคำ. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อควรจะกล่าวว่ **สปปติสุสว** ท่านกล่าวว่ **สปปติสุส** เพราะลบ ย อักษร หรือ ว อักษร. คำที่สละสลวยอย่างยิ่งชื่อว่า **อิธิวจน**. ชื่อว่า **สการวสปปติสุส** เพราะมีความเคารพและความยำเกรง. คำกล่าวมีความเคารพยำเกรง ชื่อว่า **สการวสปปติสุสอิธิวจน** แม้ในบททั้งสองนี้ท่านกล่าวว่ **เอต** บ่อย ๆ ด้วยสามารถความต่างกันด้วยการกำหนดไวพจน์. บทว่า **ปตุโต วา ปาปฺณิสฺสตี วา** บรรลุแล้วหรือจักบรรลุ ได้แก่ ฌานเป็นต้นนั่นเอง.

จบอรรถกถาจารย์วิหารนิเทศ

จบอรรถกถาศตยสุตตันตนิเทศ

๔. อรรถกถาจุดลุตตันตนิเทศ

พระสารีบุตรเถระตั้งสูตรที่ ๑ อีก แล้วชี้แจงอินทรีย์ทั้งหลายโดยอาการอย่างอื่นอีก. ในบทเหล่านั้น บทว่า กติหากาเรหิ เกณญฺเฐน ทฏฺฐพฺพานิ อินทรีย์ ๕ เหล่า นั้น ฟังเห็นด้วยอาการเท่าไร ด้วยอรรถว่าอะไร คือ ฟังเห็นด้วยอาการเท่าไร. บทว่า เกณญฺเฐน ทฏฺฐพฺพานิ ฟังเห็นด้วยอรรถว่าอะไร พระสารีบุตรเถระถามถึงอาการที่ฟังเห็นและอรรถที่ฟังเห็น. บทว่า ฉหากาเรหิ เกณญฺเฐน ทฏฺฐพฺพานิ คือฟังเห็นด้วยอาการ ๖ ฟังเห็นด้วยอรรถกล่าวคืออาการ ๖ นั้นนั่นเอง. บทว่า อาธิปเตยฺยญฺเฐน คือด้วยอรรถว่าความเป็นใหญ่. บทว่า อาทิวโธสนญฺเฐน เป็นเครื่องชำระในเบื้องต้น คือด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องชำระศีลอันเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย. บทว่า อธิมตฺตญฺเฐน ด้วยอรรถว่ามีประมาณยิ่ง ท่านกล่าวว่า อธิมตฺตํ เพราะมีกำลังมีประมาณยิ่ง. บทว่า อธิญฺเฐนาคเตน คือด้วยอรรถว่าตั้งมั่น. บทว่า ปริยาทานญฺเฐน ด้วยอรรถว่าครอบงำ คือด้วยอรรถว่าสิ้นไป. บทว่า ปติญฺเฐนาคญฺเฐน คือด้วยอรรถว่าให้ตั้งอยู่.

อรรถกถาธิปไตยตถนิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในอาธิปไตยตถนิเทศดังต่อไปนี้. บทมีอาทิว่า อสุ-
สทุขย์ ปชหโต แห่งบุคคลผู้สะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นคำกล่าวถึงการละ
ธรรมเป็นปฏิปักษ์แห่งอินทรีย์อยู่หนึ่ง ๆ ท่านกล่าวเพื่อความสำเร็จแห่งความ
เป็นใหญ่ในการสำเร็จกิจของการละธรรมเป็นปฏิปักษ์ของตนๆ แม้ในขณะหนึ่ง.

ท่านกล่าวถึงอินทรีย์ ๔ ทีเหลือสัมปยุตด้วยลัทธินทรีย์นั้น. ฟังทราบ
แม้ท่านกล่าวทำอินทรีย์หนึ่ง ๆ ให้เป็นหน้าที่ในขณะต่าง ๆ กัน แล้วทำอินทรีย์
นั้น ๆ ให้เป็นใหญ่กว่าอินทรีย์ที่เป็นปฏิปักษ์นั้น ๆ แล้วนำอินทรีย์นั้นไป. ส่วน
บทว่า กามจฺจนุํ ปชหโต ของบุคคลผู้ละกามฉันทะเป็นอาทิท่านกล่าวด้วย
สามารถแห่งขณะเดียวกันนั่นเอง.

จบอรรถกถาธิปไตยตถนิเทศ

อรรถกถาอาทิวโสธน์ตถนิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในอาทิวโสธน์ตถนิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า อสุสทุขีย-
ถํวารุญฺเณ สิลวิสุทฺธิ เป็นศีลวิสุทฺธิ เพราะอรรถว่าระวังความเป็นผู้ไม่มี
ศรัทธา คือ ชื่อว่า ศีลวิสุทฺธิเพราะอรรถว่าห้ามความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาโดย
การชำระมลทินของศีลโดยอรรถว่าเว้น.

บทว่า สทฺธินุํทฺธิยสุส อาทิวโสธนา เป็นเครื่องชำระในเบื้องต้น
แห่งสัทธินทรีย์ คือชำระศีลอันเป็นเบื้องต้นด้วยสามารถเป็นอุปนิสัยแห่ง
สัทธินทรีย์. โดยนัยนี้แล ฟังทราบอินทรีย์แม้ที่เหลือและอินทรีย์อันเป็นเหตุ
แห่งการชำระกามฉันทะเป็นต้น.

จบอรรถกถาอาทิวโสธน์ตถนิเทศ

อรรถกถาธัมมัตถนิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในธัมมัตถนิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า **สัทชินนุทริย-**
สุส ภวานาย **ฉนฺโท อุပ္ปชฺชติ** นั้นทะเกิดขึ้นเพื่อความเจริญแห่ง
สัทชินนุทริย คือ นั้นทะในธรรมอันฉลาดย่อมเกิดขึ้นในสัทชินนุทริย เพราะฟัง
ธรรมปฏิสังขตด้วยศรัทธาของบุคคลผู้มีศรัทธา หรือเพราะเห็นคุณของการ
เจริญสัทชินนุทริย. บทว่า **ปามุขฺหฺ อุပ္ปชฺชติ** ความปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น
คือความปราโมทย์ย่อมเกิด เพราะฉันทะเกิด. บทว่า **ปีติ อุပ္ปชฺชติ** ปีติ
ย่อมเกิดขึ้น คือ ปีติมีกำลังย่อมเกิดเพราะความปราโมทย์. บทว่า **ปสฺสทฺธิ**
อุပ္ปชฺชติ ปัสสัทธีย่อมเกิด คือ กายปัสสัทธิตและจิตปัสสัทธีย่อมเกิด เพราะ
ความเอิบอิ่มแห่งปีติ. บทว่า **สุขฺ อุပ္ปชฺชติ** ความสุขย่อมเกิดขึ้น คือ
เจตสิกสุขย่อมเกิดขึ้นเพราะกายและจิตสงบ. บทว่า **โสภาโส อุပ္ปชฺชติ**
แสงสว่างย่อมเกิดขึ้น คือ แสงสว่าง คือสติย่อมเกิดขึ้น เพราะจมอยู่
ด้วยความสุข. บทว่า **สังเวโค อุပ္ปชฺชติ** ความสังเวชย่อมเกิดขึ้น
คือ ความสังเวชในเพราะความปรวนแปรของสังขารย่อมเกิดขึ้นเพราะรู้แจ้ง
โทษของสังขารด้วยแสงสว่าง คือญาณ. บทว่า **สังเวเขตฺวา จิตฺตํ**
สมาทียติ จิตสังเวชแล้วย่อมตั้งมั่น คือ จิตยังความสังเวชให้เกิดแล้ว
ย่อมตั้งมั่นด้วยความสังเวชนั้นนั่นเอง. บทว่า **สาธุกํ ปคฺคณฺหาติ** ย่อม
ประคองไว้ดี คือ ปลดปล่อยความหุดหู่และความฟุ้งซ่านเสียได้แล้วย่อมประคอง
ไว้ด้วยดี. บทว่า **สาธุกํ อชฺฌนฺเปกฺขติ** ย่อมวางเฉยด้วยดี คือ เพราะความ
เพียรเป็นไปอย่างสม่ำเสมอ ไม่ทำความขวนขวายในการประกอบความเพียร
สม่ำเสมออีก ชื่อว่าย่อมวางเฉยด้วยดี ด้วยสามารถแห่งความวางเฉย ด้วยวาง

คนเป็นกลางในความเพียรนั้น. บทว่า **อุเปกขาวเสน** ด้วยสามารถแห่ง
อุเบกขา คือ ด้วยสามารถแห่งความวางเฉยด้วยวางตนเป็นกลางในความเพียร
นั้น เพราะมีลักษณะนำไปเสมอ. บทว่า **นानตฺตฺกิลเสหิ** จากกิเลสต่าง ๆ
คือ จากกิเลสอันมีสภาพต่างกันอันเป็นปฏิปักษ์ แห่งวิปัสสนา. บทว่า **วิโมกฺขว-**
เสน ด้วยสามารถแห่งวิโมกข์ คือ ด้วยสามารถแห่งความหลุดพ้นจากกิเลส
ต่าง ๆ ตั้งแต่กัณฺหาปัสสนา (การพิจารณาเห็นความดับแห่งสังขาร). บทว่า
วิมุตฺตตฺตา เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติหลุดพ้น คือ หลุดพ้นจากกิเลส
ต่าง ๆ. บทว่า **เต ธมฺมา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น บทว่า
เอกรธา โหนฺติ มีรสเป็นอันเดียวกัน คือ มีรสเป็นอันเดียวกันด้วยสามารถ
แห่งวิมุตติ. บทว่า **ภาวนาวเสน** ด้วยอำนาจแห่งภาวนา คือ ด้วยอำนาจ
แห่งภาวนามีรสเป็นอันเดียวกัน. บทว่า **ตโต ปณฺธิตฺเตร วิภฺวณฺณฺติ** ธรรม
เหล่านั้นย่อมหลีกจากธรรมนั้นไปสู่ธรรมที่ประณีตกว่า คือ ธรรมทั้งหลายมี
ฉันทะเป็นต้น ย่อมหลีกจากอารมณ์ คือ วิปัสสนาด้วยเหตุนี้ไปสู่อารมณ์ คือ
นิพพานอันประณีตกว่าด้วยโคตรภูญาณ กล่าวคือ วิภฺวณฺณานุปัสสนา (การ
พิจารณาเห็นความหลีกไป) ความว่า ธรรมทั้งหลายหลีกออกจากอารมณ์ คือ
สังขารแล้วเป็นไปในอารมณ์ คือ นิพพาน. บทว่า **วิภฺวณฺณาวเสน** ด้วย
อำนาจแห่งความหลีกไป คือ ด้วยอำนาจแห่งความหลีกไปจากสังขารในขณะ
โคตรภู โดยอารมณ์ คือ สังขาร. บทว่า **วิภฺวณฺณิตฺตฺตา ตโต โวสุตฺตฺชติ**
จิตย่อมปล่อยจากธรรมนั้นเพราะเป็นจิตหลีกไปแล้ว คือ บุคคลผู้เพียบพร้อม
ด้วยมรรค ย่อมปล่อยกิเลสและขันธด้วยเหตุนี้แน่แท้ เพราะจิตหลีกไปแล้ว
ด้วยอำนาจแห่งการปรากฏสองข้างในขณะมรรคเกิดนั่นเอง. บทว่า **โวสุตฺต-**
ชิตฺตฺตา ตโต นิรุชฺฌณฺติ ธรรมทั้งหลายย่อมดับไปจากนั้นเพราะจิตเป็น

ธรรมชาติปล่อยแล้ว คือ กิเลสและขันธย่อมนดับไปด้วยอำนาจแห่งการดับความไม่เกิด ด้วยเหตุนี้ เพราะจิตเป็นธรรมชาติปล่อยกิเลสและขันธ ในขณะที่มรรคเกิดนั่นเอง. อนึ่ง บทว่า **โอสถชชิตตฺตา** ท่านทำให้เป็นคำกล่าวตามเหตุผลที่เป็นจริงในความปรารถนา. เมื่อมีการดับกิเลส ท่านก็กล่าวถึงการดับขันธเพราะความปรากฏแห่งความดับขันธ. บทว่า **นิโรชวเสน** ด้วยอำนาจความดับ คือ ด้วยอำนาจความดับตามที่กล่าวแล้ว. พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงถึงความปล่อย ๒ ประการ ในขณะที่มรรคนั้นเกิด จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **นิโรชวเสน เทว โอสถคฺคา** ความปล่อยด้วยอำนาจแห่งความดับมี ๒ ประการ. ความปล่อยแม้ ๒ ประการ ก็มีอรรถดังกล่าวแล้วในหนหลัง.

แม้ในบทมีอาทิว่า **อสุทฺถุชฺชิสฺส ปหานาย ฉนฺโท อุปฺปชฺชติ** ฉันทะย่อมเกิดเพื่อละความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา พึงทราบความโดยพิสดารโดยนัยนี้แล. แม้ในวาระอันมีวิริยอินทรีย์เป็นต้นเป็นมูลเหตุ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

จบอรรถกถาอริมัตตัตถนิเทศ

อรรถกถาธิฎฐานัตถนิเทศ

แม้ธิฎฐานัตถนิเทศ พึงทราบโดยพิสดารโดยนัยนี้. มีความแตกต่างกันอยู่อย่างเดียวในบทนี้ว่า **อธิฎฐาติ** ย่อมตั้งมั่น ความว่า ย่อมดำรงอยู่.

จบอรรถกถาธิฎฐานัตถนิเทศ

อรรถกถาปริยาทานัตถปติภูฐापักคณิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในปริยาทานัตถนเทศดังต่อไปนี้. บทว่า **ปริยาतीयติ** ย่อมครอบงำ คือ ย่อมให้สิ้นไป.

ฟังทราบวินิจฉัยในปติภูฐापักคณิเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า **สทฺโธ** **สทฺธิณฺทริยํ** **อธิโมกฺเข** **ปติภูฐापติ** ผู้มีศรัทธาย่อมให้สัทธินทรีย์ตั้งอยู่ในความน้อมใจเชื่อ คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาน้อมใจเชื่อว่า สังขารทั้งหลาย ทั้งปวง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมให้สัทธินทรีย์ตั้งอยู่ในความน้อมใจเชื่อ ด้วยบทนี้ท่านชี้แจงความพิเศษของการเจริญอินทรีย์ ด้วยความพิเศษของบุคคล.

บทว่า **สทฺธสฺส** **สทฺธิณฺทริยํ** **อธิโมกฺเข** **ปติภูฐापติ** สัทธินทรีย์ของผู้มีศรัทธาย่อมให้ตั้งอยู่ในความน้อมใจเชื่อ คือ สัทธินทรีย์ของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ย่อมยังศรัทธานั้นให้ตั้งอยู่. อนึ่ง ย่อมยังบุคคลผู้น้อมใจเชื่อให้ตั้งอยู่ในความน้อมใจเชื่อ. ด้วยบทนี้ ท่านชี้แจงความพิเศษของบุคคล ด้วยความพิเศษของการเจริญอินทรีย์. เมื่อประกอบจิตอยู่อย่างนี้ ย่อมให้วิริยอินทรีย์ตั้งอยู่ในความระคอง เมื่อตั้งสติไว้ย่อมให้สติตั้งอยู่ในความตั้งมั่น เมื่อตั้งจิตไว้มั่น ย่อมให้สมาธิตั้งอยู่ในความไม่ฟุ้งซ่าน เมื่อเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนตฺตา ย่อมให้ปัญญาตั้งอยู่ในทสฺสนะ เพราะเหตุนี้ ฟังทราบการประกอบแม้ในบทที่เหลือ.

บทว่า **โยคาวจโร** ชื่อว่า **โยคาวจโร** เพราะท่องเที่ยวไปใน สมถโยคะ (การประกอบสมถะ)หรือในวิปัสสนาโยคะ (การประกอบวิปัสสนา). บทว่า **อวจรติ** คือ ท่องเที่ยวไป.

จบอรรถกถาปริยาทานัตถปติภูฐापักคณิเทศ

เพราะยังจิตให้สังเวชด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ ๘. สังเวควัตถุ ๘ คือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ๔ อบายทุกข์เป็นที่ ๕ วัฏฏมูลกทุกข์ในอดีต ๑ วัฏฏมูลกทุกข์ในอนาคต ๑ อาหารปรีเยฐิกิทุกข์ (ทุกข์จากการแสวงหาอาหาร) ๑.

บทว่า **สมบุหฺสฺสฺสนฺ** เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งความร่าเริง คือ เมื่อจิตไม่ยินดี เพราะยังไม่บรรลुสุข คือ ความสงบ ทำจิตให้เสื่อมใสด้วยการระลึกรุทฺธคุณธรรมคุณและสังฆคุณ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งความร่าเริง. บทว่า **อุเปกฺขุปฺปญฺจานกฺสฺสโล** เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งอุเบกขา คือ เมื่อจิตปราศจากโทสมมีความพึงชานเป็นต้น เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งอุเบกขาด้วยการกระทำความไม่ขวนขวาย ในการข่มและการยกย่องเป็นต้น.

บทว่า **เสกฺโข** ชื่อว่า **เสกฺโข** เพราะศึกษาไตรสิกขา. บทว่า **เอกตฺตฺตฺปนฺ** เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งความเป็นธรรมอย่างเดียว คือ เมื่อจิตออกจากกามเป็นต้น เพราะละสักกายทิฏฐิเป็นต้นได้แล้ว. บทว่า **วิทฺราโค** มีราคะไปปราศแล้ว คือ ปราศจากราคะสิ้นอาสวะแล้ว เพราะละราคะได้แล้วโดยประการทั้งปวง. บทว่า **ญาณฺ** เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งญาณ คือ ความเป็นผู้ฉลาดในอัสสัมโมหญาณในที่นั้น ๆ เพราะในธรรมของพระอรหันต์เป็นธรรมปราศจากความหลงใหล. บทว่า **วิมุตฺตฺปนฺ** เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งญาณ คือ เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งอรหัตผลวิมุตติ.จริงอยู่ บทว่า **วิมุตฺติ**. ท่าน ประสงค์เอาอรหัตผลวิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสทั้งปวง.

พึงทราบบทมีอาทิว่า **อนิจฺจโต** และบทมีอาทิว่า **นิจฺจโต** ในความตั้งไว้และความไม่ตั้งไว้ซึ่งวิปัสสนาภาวนาโดยนัยดังกล่าวแล้วในศีลภาวนานั่นแล. แต่โดยปาฐะท่านตัดบทสมาสด้วยจัญญวีวิภคตินั้นคือ เป็นผู้

ฉลาดในความตั้งไว้โดยความประมาทมา เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความ
แปรปรวน เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยเป็นสภาพหानิมิตมิได้ เป็นผู้
ฉลาดในความตั้งไว้โดยเป็นสภาพมีนิमित เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดย
เป็นสภาพไม่มีที่ตั้ง เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยเป็นสภาพมีที่ตั้ง เป็น
ผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความยึดมั่น. อนึ่ง ในบทว่า **สุญญตูปฏฐาน-**
กุตโล เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นของสุญญิตท่านตัดบทว่า
สุญญโต อุปฏฐานกุตโล เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นของสุญ
หรือ **สุญญโต อุปฏฐานกุตโล** เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้เพราะ
ความเป็นของสุญ. อนึ่ง เพราะมหาวิปัสสนา ๘ เหล่านี้ คือ นิพพิทานุ-
ปัสสนา ๑ วิจารณ์ุปัสสนา ๑ นิโรธานุปัสสนา ๑ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ๑
อริปัญญาธรรมวิปัสสนา ๑ ยถาภูตญาณทัสสนะ ๑ ปฏิสังขานุปัสสนา ๑
วิวัฏฏหานุปัสสนา ๑ เป็นมหาวิปัสสนาพิเศษโดยความพิเศษตามสภาวะของตน
มิใช่พิเศษโดยความพิเศษแห่งอารมณ์ ฉะนั้นคำมีอาทิว่า เป็นผู้ฉลาดในความ
ตั้งไว้โดยความเป็นของนำเบื้อหน้า จึงไม่ควรแก้มหาวิปัสสนา ๘ เหล่านี้
ดุจคำมีอาทิว่า เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยความเป็นของไม่เที่ยง เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงไม่ประกอบมหาวิปัสสนา ๘ เหล่านี้ไว้.

ส่วนอาทินวานุปัสสนา เป็นอันท่านประกอบว่า เป็นผู้ฉลาดในความ
ตั้งไว้โดยความเป็นโทษ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความยึดมั่นด้วยความ
อาลัย โดยอรรถด้วยคำคุณีนี้เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยเป็นสภาพสุญ เป็น
ผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้โดยความยึดมั่น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงไม่ประกอบไว้
โดยสรุป.

ในมหาวิปัสสนา ๑๘ พึงทราบว่าท่านไม่ประกอบมหาวิปัสสนา ๘
เหล่านี้ คือ มหาวิปัสสนาข้างต้น ๘ และอาทินวานุปัสสนา ๑ ไว้แล้วประกอบ
มหาวิปัสสนาอีก ๘ นอกนี้ไว้.

บทว่า **ถาณุปฏฐานกุสโล** เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งญาณ คือ พระเสกขะเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งญาณด้วยการเจริญวิปัสสนา เพราะไม่มี วิปัสสนูปกิเลส แต่ท่านมิได้กล่าวว่า เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งญาณเพราะ ความปรากฏแห่งความใคร่ด้วยการเจริญสมาธิ. บทว่า **วิสัลโยถุปฏฐาน- กุสโล** เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้โดยไม่เกี่ยวข้อง คือ เป็นผู้ฉลาดในความ ตั้งไว้ซึ่งความไม่เกี่ยวข้องดังที่ท่านกล่าวไว้ ๔ อย่าง คือ กามโยควิสัยโยคะ (ความไม่เกี่ยวข้องด้วยกามโยคะ) ๑ ภวโยควิสัยโยคะ (ความไม่เกี่ยวข้อง ด้วยภวโยคะ) ๑ ทิฏฐิโยควิสัยโยคะ (ความไม่เกี่ยวข้องด้วยทิฏฐิโยคะ) ๑. อวิชาโยควิสัยโยคะ (ความไม่เกี่ยวข้องด้วยอวิชาโยคะ) ๑.

บทว่า **สัลโยคานุปฏฐานกุสโล** เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ โดยความเกี่ยวข้อง คือ เป็นผู้ฉลาดในความไม่ตั้งไว้ซึ่งความเกี่ยวข้อง ที่ท่าน กล่าวไว้ ๔ อย่าง คือ กามโยคะ ๑ ภวโยคะ ๑ ทิฏฐิโยคะ ๑ อวิชาโยคะ ๑.

บทว่า **นิโรธุปฏฐานกุสโล** เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ด้วยความดับ คือ ท่านผู้ชื่อว่าเป็นจิณาสพ เพราะมีจิตน้อมไปสู่นิพพาน ด้วยอำนาจแห่งกำลังของ ท่านผู้สิ้นอาสวะแล้ว ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ชื่ออื่นยังมีอยู่อีก จิตของภิกษุผู้เป็นจิณาสพน้อมไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน ดังอยู่ในวิเวก ยินดียิ่งในเนกขัมมะ ทำให้สูญสิ้นไปจากกรรม อันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะโดยประการทั้งปวง เป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่ง นิพพาน กล่าวคือความดับ.

บทว่า **กุสล** ในบทมีอาทิว่า **อารมมณุปฏฐานกุสลวเสน** ด้วย สามารถความเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งอารมณ์ ได้แก่ ญาณ. จริงอยู่ แม้ญาณก็ชื่อว่า **กุสล** เพราะประกอบด้วยบุคคลผู้ฉลาด เหมือนบทว่า **ปณฺฑิตา ธมฺมา** บัณฑิตธรรมทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยบุคคลผู้เป็นบัณฑิต เพราะฉะนั้น จึงมีความว่า ด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้ฉลาด.

บัดนี้ แม้ท่านกล่าวไว้แล้วในญาณกถามีอาทิว่า จตุสกุฎิยา อากาเรหิ ด้วยอาการ ๖๔ ท่านก็ยังนำมากล่าวไว้ในที่นี้ ด้วยเชื่อมกับอินทริยกถา. พึงทราบบทนั้นโดยนัย ที่ท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแล.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะกล่าวแบบแผนของอินทริย์ โดยเชื่อมด้วยสมันตจักขุอีก จึงกล่าวบทมีอาทิว่า น ตสฺส อทุกฺกมฺมิมฺหฺมตฺถิ กิณฺจิทฺถมฺมโร ๑ ที่พระตถาคตนั้นไม่ทรงเห็นไม่มีในโลกนี้. ในบทเหล่านั้น บทว่า สมฺมุตฺตจฺจํ ได้แก่ พระสัพพัญญุตญาณ. ท่านแสดงความที่อินทริย์ทั้งหลาย ๕ ไม่ปรากฏกันด้วยบทมีอาทิว่า ปญฺญินฺทริยสฺส วเสน ด้วยสามารถแห่งปัญญาอินทริย์. ท่านแสดงความที่อินทริย์ ๕ มีรสอย่างเดียวกัน และเป็นปัจจัยของกันและกัน ในเวลาประกอบการน้อมไป หรือในขณะแห่งมรรค ด้วยจตุกะ ๕ มีอินทริย์หนึ่ง ๆ เป็นมูล มีอาทิว่า สทฺทหนฺโต ปคฺคณฺหาติ เมื่อเชื่อมย่อมประทับประคอง.

ท่านแสดงความที่อินทริย์ ๕ มีรสอย่างเดียวกัน และเป็นปัจจัยของกันและกัน ในเวลาประกอบการน้อมไป หรือในขณะแห่งมรรค ด้วยจตุกะ ๕ อันมีอินทริย์หนึ่ง ๆ เป็นมูล มีอาทิว่า สทฺทหิตฺตฺตา ปคฺคหิตฺตํ เพราะความเป็นผู้เชื่อจึงประคองไว้. พระสารีบุตรเถระประสงค์จะกล่าวแบบแผนของอินทริย์ โดยเชื่อมด้วยพุทธจักขุ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า ยํ พุทฺธจฺจํ พระพุทธญาณเป็นพุทธจักขุ. ในบทเหล่านั้น บทว่า พุทฺธจฺจํ ได้แก่ อินทริย-ปโรปรียตฺตญาณ (ปรีชากำหนดรู้ความหย่อนและยิ่ง แห่งอินทริย์ของสัตว์ทั้งหลาย) และอาสยฺยานุสยฺญาณ (ปรีชากำหนดรู้ธรรมาศัยและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย). อนึ่ง บทว่า พุทฺธญาณํ นี้ ก็ได้แก่ญาณทั้งสองนั้นเหมือนกัน. บทที่เหลือมีความดังได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแล ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาอินทริยสโมธาน

จบอรรถกถาอินทริยกถา

มหาวรรค วิโมกขกถา

บริบูรณ์นิทาน

ว่าด้วยวิโมกข์ ๓

[๔๖๕] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์ ๓ ประการนี้ ๓ ประการ เป็นไฉน คือสุญญตวิโมกข์ ๑ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อัปพนฺหิตวิโมกข์ ๑ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์ ๓ ประการนี้.

อีกประการหนึ่ง วิโมกข์ ๖๘ คือ สุญญตวิโมกข์ ๑ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อัปพนฺหิตวิโมกข์ ๑ อัชฌัตตวฏฺฐานวิโมกข์ (วิโมกข์มีการออกในภายใน) ๑ พหิทฺธาวฏฺฐานวิโมกข์ (วิโมกข์มีการออกในภายนอก) ๑ ทุกโตวฏฺฐานวิโมกข์ (วิโมกข์มีการออกแต่ส่วนทั้งสอง) ๑ วิโมกข์ ๔ แต่อัชฌัตตวฏฺฐานวิโมกข์ วิโมกข์ ๔ แต่พหิทฺธาวฏฺฐานวิโมกข์ วิโมกข์ ๔ แต่ทุกโตวฏฺฐานวิโมกข์ วิโมกข์ ๔ อนุโลมแก่อัชฌัตตวฏฺฐานวิโมกข์ วิโมกข์ ๔ อนุโลมแก่พหิทฺธา-วฏฺฐานวิโมกข์ วิโมกข์ อนุโลมแก่ทุกโตวฏฺฐานวิโมกข์ วิโมกข์ ๔ ระงับจากอัชฌัตตวฏฺฐานวิโมกข์ วิโมกข์ ๔ ระงับจากพหิทฺธาวฏฺฐานวิโมกข์ วิโมกข์ ๔ ระงับจากทุกโตวฏฺฐานวิโมกข์ ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า ภิกษุผู้มีรูป เห็นรูปทั้งหลาย เพราะอรรถว่า ภิกษุผู้ไม่มีความสำคัญ ว่ารูปในภายใน เห็นรูปทั้งหลายในภายนอก เพราะอรรถว่า ภิกษุนี้อมใจไปในธรรมส่วนงามเท่านั้น อากาสาณฺญายตนสมาบัติวิโมกข์ วิญญาณณฺญายตนสมาบัติวิโมกข์ อากิญจัญญายตนสมาบัติวิโมกข์ เนวสัณฺญาเนาสัณฺญายตนสมาบัติวิโมกข์ สัณฺญา

เวทิตนิโรธสมาบัติวิโมกข์ สมยวิโมกข์ อสมยวิโมกข์ สามายิกวิโมกข์
อามายิกวิโมกข์ กุปป์วิโมกข์ (วิโมกข์ที่กำเริบได้) อกุปป์วิโมกข์ (วิโมกข์
ที่ไม่กำเริบ) โลกียวิโมกข์ โลกุตรววิโมกข์ สาสววิโมกข์ อนาสววิโมกข์
สามีสวิโมกข์ นiramีสวิโมกข์ นiramีสตรวิโมกข์ ปณฺหิตวิโมกข์ อปฺปณฺหิต
วิโมกข์ ปณฺหิตปัสสัทธิวิโมกข์ สัจฺญตวิโมกข์ วิสัจฺญตวิโมกข์ เอกัตตวิโมกข์
มานัตตวิโมกข์ สัจฺญตวิโมกข์ ญาณวิโมกข์ สตีลียาวิโมกข์ ฌานวิโมกข์
อนุปาทาจิตวิโมกข์.

[๔๗๐] สัจฺญตวิโมกข์เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี
อยู่ที่โคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นดังนี้ว่า นามรูปนี้ว่างจาก
เป็นตัวตน และจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน เธอย่อมไม่ทำความยึดมั่นในนามรูปนั้น
เพราะเหตุนี้ วิโมกข์ของภิกษุนั้นจึงเป็นวิโมกข์ว่างเปล่า นี้เป็นสัจฺญตวิโมกข์.

อนิมิตตวิโมกข์เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี อยู่ที่
โคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า นามรูปนี้ว่างจาก
ความเป็นรูปนั้น และจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน เธอย่อมไม่ทำเครื่องกำหนดหมาย
ในนามรูปนั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์ของภิกษุนั้น จึงเป็นวิโมกข์ไม่มีเครื่อง
กำหนดหมาย นี้เป็นอนิมิตตวิโมกข์.

อปฺปณฺหิตวิโมกข์เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี อยู่ที่
โคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า นามรูปนี้ว่างจาก
ความเป็นตัวตน และจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน เธอย่อมไม่ทำความปรารภใน
นามรูปนั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์ของภิกษุนั้น จึงเป็นวิโมกข์ไม่มีความปรารภ
นี้เป็นอปฺปณฺหิตวิโมกข์.

อหฺมตฺตวฺภูฐานวิโมกข์เป็นไฉน ฌาน ๔ เป็นอหฺมตฺตวฺภูฐานวิโมกข์.

พหิททาวุฏฐานวิโมกข์เป็นไฉน อรูปสมาบัติ ๔ เป็นพหิททาวุฏฐาน.

วิโมกข์.

ทุกโตะวุฏฐานวิโมกข์เป็นไฉน อริยมรรค ๔ เป็นทุกโตะวุฏฐานวิโมกข์.

[๔๗๑] วิโมกข์ ๔ แต่อัมมัตตวุฏฐานวิโมกข์เป็นไฉน ปฐมฌาน

ออกจากนิวรรณ์ ทุตติยานออกจากวิตกวิจารณ์ ตุตติยานออกจากปีติ จตุตถฌาน

ออกจากสุขและทุกข์ นี้เป็นวิโมกข์ ๔ แต่อัมมัตตวุฏฐานวิโมกข์.

วิโมกข์ ๔ แต่พหิททาวุฏฐานวิโมกข์เป็นไฉน อากาสนัญญาตณ

สมาบัติออกจากรูปสังขยา ปฏิขสังขยา นานัตตสังขยา. วิญญาณัญญาตณสมาบัติ

ออกจากอากาสนัญญาตณสังขยา อากัญญาตณสมาบัติ ออกจากวิญญา-

ณัญญาตณสังขยา อากัญญาตณสมาบัติ ออกจากวิญญาณัญญาตณสังขยา

เนวสังขยานาสัญญาตณสมาบัติ ออกจากอากัญญาตณสังขยา นี้เป็น

วิโมกข์ ๔ แต่พหิททาวุฏฐานวิโมกข์.

วิโมกข์ ๔ แต่ทุกโตะวุฏฐานวิโมกข์เป็นไฉน โสดาปัตติมรรคออกจาก

สักกายทิฏฐิ วิจิกจณา สิล্পพตปรามาส ทิฏฐิอนุสัย วิจิกจนาอนุสัย ออกจาก

เหล่ากิเลสที่เป็นไปตามสักกายทิฏฐิเป็นต้นนั้น จากขันธทั้งหลาย และออกจาก

สรรพนิมิตภายนอก สกทาคามิมรรคออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิขสังโยชน์

กามราคานุสัย ปฏิขานุสัย ส่วนหยาบ ๆ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตาม

กามราคสังโยชน์เป็นต้นนั้น จากขันธทั้งหลาย และออกจากสรรพนิมิตภายนอก

อนาคามิมรรคออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิขสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิขานุสัย

ส่วนละเอียด ๆ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามกามราคสังโยชน์เป็นต้นนั้น

จากขันธทั้งหลาย และออกจากสรรพนิมิตภายนอก อรหัตมรรคออกจากรูป-

ราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย

อวิชชาขันธ์ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามรูปราคะเป็นต้นนั้น จากชั้นร้
ทั้งหลาย และออกจากสรรพนิमितภายนอก นี่เป็นวิโมกข์ ๔ แต่ทุกโฏฏฐาน
วิโมกข์.

[๔๗๒] วิโมกข์ อนุโลมแก่อัชฌัตตฏฐานวิโมกข์เป็นโฉน วิตก
วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตาจิตเพื่อประโยชน์แก่การได้ปฐมฌาน ทุตติยฌาน
ตติยฌาน จตุตถฌาน นี่เป็นวิโมกข์ ๔ อนุโลมแก่อัชฌัตตฏฐานวิโมกข์.

วิโมกข์ ๔ อนุโลมแก่พหิททฐาฏฐานวิโมกข์เป็นโฉน วิตก วิจารณ์ ปีติ
สุข และเอกัคคตาจิต เพื่อประโยชน์แก่การได้आากาสาณัญญาตนสมาบัติ
วิญญาณัญญาตนสมาบัติ อากิญจัญญาตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญาตน-
สมาบัติ นี่เป็นวิโมกข์ อนุโลมแก่พหิททฐาฏฐานวิโมกข์.

วิโมกข์ ๔ อนุโลมแก่ทุกโฏฏฐานวิโมกข์เป็นโฉน อนิจจานุปัสสนา
ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา เพื่อประโยชน์แก่การได้โสดาปัตติมรรค.
สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค นี่เป็นวิโมกข์ ๔ อนุโลมแก่
ทุกโฏฏฐานวิโมกข์.

[๔๗๓] วิโมกข์ ระวังจากอัชฌัตตฏฐานวิโมกข์เป็นโฉน การ
ได้หรือวิบากแห่งปฐมฌาน แห่งตติยฌาน แห่งจตุตถฌาน
มีอยู่ นี่เป็นวิโมกข์ ๔ ระวังจากอัชฌัตตฏฐานวิโมกข์.

วิโมกข์ ๔ ระวังจากพหิททฐาฏฐานวิโมกข์เป็นโฉน ? การได้หรือ
วิบากแห่งआากาสาณัญญาตนสมาบัติ แห่งวิญญาณัญญาตนสมาบัติ แห่ง
อากิญจัญญาตนสมาบัติ แห่งเนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ มีอยู่ นี่เป็น
วิโมกข์ ระวังจากพหิททฐาฏฐานวิโมกข์.

วิโมกข์ ๔ ระวังจากทุกโศกฐานวิโมกข์เป็นไหน ? โศกัปตติผล
แห่งโศกัปตติมรรค สกทาคามีผลแห่งสกทาคามีมรรค อนาคามีผลแห่ง
อนาคามีมรรค อรหัตผลแห่งอรหัตมรรค นี่เป็นวิโมกข์ ๔ ระวังจาก
ทุกโศกฐานวิโมกข์.

[๔๗๔] ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า ภิกษุผู้มีรูปย่อมเห็นรูปทั้งหลาย
อย่างไร?

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ มนสิการถึงเฉพาะนิมิตสีเขียวในภายใน
ย่อมได้เฉพาะนิลัตถุญา เธอทำนิมิตนั้น ให้เป็นอันถือไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้ว
กำหนดไว้ดีแล้ว ครั้นแล้วย่อมโน้มจิตไปในนิมิตสีเขียวภายนอก ย่อมได้
เฉพาะนิลัตถุญา เธอทำนิมิตนั้น ให้เป็นอันถือไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้ว
กำหนดไว้ดีแล้ว ครั้นแล้วย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า
นิมิตสีเขียวทั้งสองทั้งภายในและภายนอกนี้เป็นในรูป เธอเป็นผู้มีความสำคัญว่า
เป็นรูป ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ มนสิการถึงเฉพาะนิมิตสีเหลือง ฯลฯ
นิมิตสีแดง... นิมิตสีขาวในภายใน ย่อมได้เฉพาะโอสาทัตถุญา เธอทำนิมิต
นั้น ให้เป็นอันถือไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้ว กำหนดไว้ดีแล้ว ครั้นแล้วย่อม
โน้มจิตไปในนิมิตสีขาวในภายนอก ย่อมได้เฉพาะโอสาทัตถุญา เธอทำนิมิต
นั้น ให้เป็นอันถือไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้ว กำหนดไว้ดีแล้ว ครั้นแล้วย่อม
เสพ เจริญ ทำให้มาก เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า นิมิตสีขาวทั้งสองทั้งภายใน
และภายนอกนี้ เป็นรูป เธอย่อมมีความสำคัญว่าเป็นรูป ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะ
อรรถว่า ภิกษุผู้มีรูปย่อมเห็นรูปทั้งหลายอย่างนี้.

[๔๗๕] ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า ภิกษุผู้ไม่มีความสำคัญว่าเป็น
รูปในภายใน เห็นรูปทั้งหลายในภายนอก อย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ไม่มนสิการถึงเฉพาะนิมิตสีเขียวในภายใน ไม่ได้นิลัตถุญา ย่อมโน้มจิตไปในนิมิตสีเขียวภายนอก ย่อมได้นิลัตถุญา เธอทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถื่อไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้ว กำหนดไว้ดีแล้ว ครั้นแล้ว เธอย่อมเสพ เจริญทำให้มาก เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราไม่มีความสำคัญว่าเป็นรูปในภายใน นิมิตสีเขียวภายนอกนี้เป็นรูป เธอก็มีรูปัตถุญา ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ไม่มนสิการถึงเฉพาะนิมิตสีเหลือง... นิมิตสีแดง... นิมิตสีขาวในภายใน ไม่ได้โธทาสัตถุญา ย่อมโน้มจิตไปในนิมิตสีขาวภายนอก ย่อมได้โธทาสัตถุญา เธอทำนิมิตนั้นให้เป็นอันไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้ว กำหนดไว้ดีแล้ว ครั้นแล้วเธอย่อมเสพ เจริญทำให้มาก เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราไม่มีความสำคัญว่าเป็นรูปในภายนอกนี้เป็นรูป เธอก็มีรูปัตถุญา ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า ภิกษุผู้ไม่มีความสำคัญว่าเป็นรูปในภายในเห็นรูปทั้งหลายในภายนอก อย่างนี้.

[๔๗๖] ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า ภิกษุโน้มใจไปในธรรมส่วนงามเท่านั้น อย่างไร ?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีใจประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ก็เหมือนกัน ตามนัยนี้ทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวางแผ่ไปตลอดโลก ทัวสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยใจประกอบด้วยเมตตาอันไพบุลย์ ถึงความเป็นใหญ่ หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน อยู่เพราะเป็นผู้เจริญเมตตา สัตว์ทั้งหลายไม่เป็นที่เกลียดชัง มีใจประกอบด้วยกรุณา ฯลฯ เพราะเป็นผู้เจริญมูทิตา สัตว์ทั้งหลายไม่เป็นที่เกลียดชัง มีใจประกอบด้วยอุเบกขา แผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่ ฯลฯ เพราะเป็นผู้เจริญอุเบกขา สัตว์ทั้งหลายไม่เป็นที่เกลียดชัง ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า ภิกษุโน้มใจไปในธรรมส่วนงามเท่านั้น อย่างนี้.

[๔๗๗] อากาสนัญจายตนสมาบัติวิโมกข์เป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้เพราะล่วงรูปสัญญา เพราะดับปฐมิสัญญา เพราะไม่มนสิการถึงนันทตสัญญา โดยประการทั้งปวง เข้าอากาสนัญจายตนสมาบัติ ด้วยมนสิการว่า อากาสนาที่สุคมิได้ นี้เป็นอากาสนัญจายตนสมาบัติวิโมกข์.

วิญญาณัญจายตนสมาบัติวิโมกข์เป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงอากาสนัญจายตนสมาบัติโดยประการทั้งปวง เข้าวิญญาณัญจายตนสมาบัติโดยประการทั้งปวง เข้าวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ด้วยมนสิการว่า วิญญาณหาที่สุคมิได้ นี้เป็นวิญญาณัญจายตนสมาบัติวิโมกข์.

อากิญจัญญายตนสมาบัติวิโมกข์เป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงวิญญาณัญจายตนสมาบัติโดยประการทั้งปวง เข้าอากิญจัญญายตนสมาบัติโดยประการทั้งปวง เข้าอากิญจัญญายตนสมาบัติ ด้วยมนสิการว่า สิ่งน้อยหนึ่งไม่มี นี้เป็นอากิญจัญญายตนสมาบัติวิโมกข์.

เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติวิโมกข์เป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงอากิญจัญญายตนสมาบัติโดยประการทั้งปวง เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ นี้เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติวิโมกข์.

สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติวิโมกข์เป็นไฉน ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติโดยประการทั้งปวง เข้าสัญญาเวทิตนโรธ นี้เป็นสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติวิโมกข์.

[๔๗๘] สมยวิโมกข์เป็นไฉน ? ฌาน ๔ และอรูปรสมาบัติ ๔ นี้เป็นสมยวิโมกข์.

อสมยวิโมกข์เป็นไฉน ? อริยมรรค ๘ สามัญญผล ๘ และนิพพาน นี้เป็นอสมยวิโมกข์.

สามยิกวิโมกษ์เป็นไฉน ? ฌาน ๔ และอรุปรสมาบัติ ๔ นี้เป็นสามยิกวิโมกษ์.

อสามยิกวิโมกษ์เป็นไฉน ? อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน นี้เป็นอสามยิกวิโมกษ์.

กุปปวิโมกษ์เป็นไฉน ? ฌาน ๔ และอรุปรสมาบัติ ๔ นี้เป็นกุปปวิโมกษ์.

อกุปปวิโมกษ์เป็นไฉน ? อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน นี้เป็นอกุปปวิโมกษ์.

โลกียวิโมกษ์เป็นไฉน ? ฌาน ๔ และอรุปรสมาบัติ ๔ นี้เป็นโลกียวิโมกษ์.

โลกุตรวิมอกข์เป็นไฉน ? อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน นี้เป็นโลกุตรวิมอกข์.

สาสววิโมกษ์เป็นไฉน ? ฌาน ๔ และอรุปรสมาบัติ ๔ นี้เป็นสาสววิโมกษ์.

อนาสววิโมกษ์เป็นไฉน ? อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน นี้เป็นอนาสววิโมกษ์.

[๔๗๕] สามิสวิโมกษ์เป็นไฉน วิโมกษ์ที่ปฏิสังขตุด้วยรูป นี้เป็นสามิสวิโมกษ์.

นिरามิสวิโมกษ์เป็นไฉน ? วิโมกษ์ที่ไม่ปฏิสังขตุด้วยรูป นี้เป็นนिरามิสวิโมกษ์.

นिरามิสตรวิมอกข์เป็นไฉน ? อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน นี้เป็นนिरามิสตรวิมอกข์.

ปณฺหิตวิโมกข์เป็นไฉน ? ฌาน ๔ อรูปสมาบัติ ๔ นี้เป็นปณฺหิต-
วิโมกข์.

อัปณฺหิตวิโมกข์เป็นไฉน ? อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และ
นิพพาน นี้เป็นอัปณฺหิตวิโมกข์.

ปณฺหิตปฏิปัสสัทธิวิโมกข์เป็นไฉน ? การได้หรือวิบากแห่งปฐมฌาน
ฯลฯ แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ นี้เป็นปณฺหิตปฏิปัสสัทธิวิโมกข์.

สัญญตวิโมกข์เป็นไฉน ? ฌาน ๔ และอรูปสมาบัติ ๔ นี้เป็นสัญญต-
วิโมกข์.

วิสัญญตวิโมกข์เป็นไฉน ? อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และ
นิพพาน นี้เป็นวิสัญญตวิโมกข์.

เอกัถตวิโมกข์เป็นไฉน ? อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน
นี้เป็นเอกัถตวิโมกข์

นानัตตวิโมกข์เป็นไฉน ? ฌาน ๔ และอรูปสมาบัติ ๔ นี้เป็น
นानัตตวิโมกข์.

[๔๘๐] สัญญาวิมอกข์เป็นไฉน ? สัญญาวิมอกข์ ๑ เป็นสัญญา
วิโมกข์ ๑๐ สัญญาวิมอกข์ ๑๐ เป็นสัญญาวิมอกข์ ๑ ด้วยสามารถแห่งวัตถุ
โดยปริยายพึงมีได้.

คำว่า พึงมีได้ ความว่า ก็พึงมีได้อย่างไร ?

อนิจจานุปัสสนาญาณพ้นจากนิจสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงเป็นสัญญา-
วิโมกข์ ทุกขานุปัสสนาญาณพ้นจากสุขสัญญา... อนัตตานุปัสสนาญาณพ้นจาก .
อตตสัญญา... นิพพิทานุปัสสนาญาณพ้นจากนันทิสัญญา (ความสำคัญโดย
ความเพลิดเพลีน)... วิจารณ์านุปัสสนาญาณพ้นจากราคสัญญา... นิโรธานุ-

ปีสสนาญาณพ้นจากสมุทยสังขยา...ปฏินิสัสคคานุปปีสสนาญาณ พ้นจากอาทาน-
สังขยา (ความสำคัญโดยความถ่อมมัน)... อนิมิตตานุปีสสนาญาณพ้นจากนิมิตต-
สังขยา... อัปณิหิตานุปีสสนาญาณพ้นจากปณิธิสังขยา... สุธัญญตานุปีสสนา-
ญาณพ้นจากอภินิเวสสังขยา (ความสำคัญโดยความยึดมัน)... เพราะเหตุนี้
จึงเป็นสังขยาวิโมกข์ สังขยาวิโมกข์ ๑ เป็นสังขยาวิโมกข์ ๑๐ สังขยาวิโมกข์
๑๐ เป็นสังขยาวิโมกข์ ๑ ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย พึงมีได้ดังนี้.

ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป พ้นจากนิจจสังขยา
เพราะเหตุนี้จึงเป็นสังขยาวิโมกข์ ๑๗ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความว่าง
เปล่าในรูปพ้นจากอภินิเวสสังขยา เพราะเหตุนี้จึงเป็นสังขยาวิโมกข์ สังขยา-
วิโมกข์ ๑ เป็นสังขยาวิโมกข์ ๑๐ สังขยาวิโมกข์ ๑๐ เป็นสังขยาวิโมกข์ ๑
ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย พึงมีได้ดังนี้.

ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา ๑๗ ในสังขยา
๑๗ ในสังขาร ๑๗ ในวิญญาณ ๑๗ ในจักขุ ๑๗ ในชราและมรณะพ้น
จากนิจจสังขยา เพราะเหตุนี้จึงเป็นสังขยาวิโมกข์ ๑๗ ญาณ คือ การ
พิจารณาเห็นความว่างเปล่า ในชราและมรณะ พ้นจากอภินิเวสสังขยา เพราะ
เหตุนี้จึงเป็นสังขยาวิโมกข์ สังขยาวิโมกข์ ๑ เป็นสังขยาวิโมกข์ ๑๐ สังขยา-
วิโมกข์ ๑๐ เป็นสังขยาวิโมกข์ ๑ ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย พึงมีได้
อย่างนี้ นี้เป็นสังขยาวิโมกข์.

[๔๘๑] ญาณวิโมกข์เป็นไฉน ? ญาณวิโมกข์ ๑ เป็นญาณวิโมกข์
๑๐ ญาณวิโมกข์ ๑๐ เป็นญาณวิโมกข์ ๑ ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย
พึงมีได้.

คำว่า ฟังมีได้ ความว่า ก็ฟังมีได้อย่างไร ? อนิจจานุปัตสนายถาภูต-
ญาณพ้นจากความหลงโดยความเป็นสภาพเที่ยง จากความไม่รู้ เพราะเหตุนั้น
จึงเป็นญาณวิโมกษ์ ทุกขานุปัตสนายถาภูตญาณ พ้นจากความหลงโดยความเป็น
สุข จากความไม่รู้... อนัตตานุปัตสนายถาภูตญาณ พ้นจากความหลงโดย
ความเป็นตัวตนจากความไม่รู้... นิพพิทานุปัตสนายถาภูตญาณ พ้นจากความ
หลงโดยความเพติดเพลิน จากความไม่รู้... วิจารณ์ุปัตสนายถาภูตญาณ พ้น
จากความหลงโดยความกำหนด จากความไม่รู้... นิโรธานุปัตสนายถาภูตญาณ
พ้นจากความหลงโดยเป็นเหตุให้เกิด จากความไม่รู้... ปฏินิสัสคคานุปัตสนาย-
ถาภูตญาณ พ้นจากความหลงโดยความถ้อมั่น จากความไม่รู้... อนิมิตตานุ-
ปัตสนายถาภูตญาณพ้นจากความหลงโดยความเป็นนิमित จากความไม่รู้...
อัปปณิหิตานุปัตสนายถาภูตญาณ พ้นจากความหลงโดยความเป็นที่ตั้ง จาก
ความไม่รู้... สุธมฺมตานุปัตสนายถาภูตญาณ พ้นจากความหลงโดยความยึดมั่น
จากความไม่รู้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นญาณวิโมกษ์ ญาณวิโมกษ์ ๑ เป็นญาณ
วิโมกษ์ ๑๐ ญาณวิโมกษ์ ๑๐ เป็นญาณวิโมกษ์ ๑ ด้วยสามารถแห่งวัตถุ
โดยปริยาย ฟังมีได้ดังนี้.

ยถาภูตญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป พ้นจากความ
หลงโดยความเป็นสภาพเที่ยง จากความไม่รู้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นญาณวิโมกษ์
ฯลฯ ยถาภูตญาณ คือ การพิจารณาเห็นความว่างเปล่าในรูป พ้นจากความหลง
โดยความยึดมั่น จากความรู้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นญาณวิโมกษ์ ญาณวิโมกษ์
๑ เป็นญาณวิโมกษ์ ๑๐ ญาณวิโมกษ์ ๑๐ เป็นญาณวิโมกษ์ ๑ ด้วยสามารถ
แห่งวัตถุ โดยปริยาย ฟังมีได้ดังนี้.

ยถาภูตญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา ฯลฯ ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในจักขุ ฯลฯ ในชราและมรณะ พ้นจากความหลงโดยความเป็นสภาพเที่ยง จากความไม่รู้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นญาณวิโมกข์ ฯลฯ

ยถาภูตญาณ คือ การพิจารณาเห็นความว่างเปล่าในชราและมรณะ พ้นจากความยึดมั่น จากความไม่รู้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นญาณวิโมกข์ ญาณวิโมกข์ ๑ เป็นญาณวิโมกข์ ๑๐ ญาณวิโมกข์ ๑๐ เป็นญาณวิโมกข์ ๑ ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย พึงมีได้ดังนี้ นี้เป็นญาณวิโมกข์.

[๔๘๒] สติตติยาวิโมกข์เป็นไฉน? สติตติยาวิโมกข์ ๑ เป็นสติตติยาวิโมกข์ ๑๐ สติตติยาวิโมกข์ ๑๐ เป็นสติตติยาวิโมกข์ ๑ ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย พึงมีได้.

คำว่า พึงมีได้ ความว่า ก็พึงได้อย่างไร ?

อนิจจานุปัสสนา เป็นญาณอันมีความเย็นใจอย่างเยี่ยม พ้นจากความเดือดร้อน ความเร่าร้อนและความกระวนกระวายโดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้จึงเป็นสติตติยาวิโมกข์ ทุกขานุปัสสนา... โดยความเป็นสุข... อนัตตานุปัสสนา... โดยความเป็นตน... นิพพิทานุปัสสนา... โดยความเพลิดเพลिन... วิจารณ์านุปัสสนา... โดยความกำหนด... นิโรธานุปัสสนา... โดยความเป็นเหตุเกิด... ปฏินิสสัคคานุปัสสนา... โดยความถึ้อมั่น... อนิมิตตานุปัสสนา... โดยมีนิมิตเครื่องหมาย... อปฺปณฺหิตานุปัสสนา... โดยเป็นที่ตั้ง ... สุตฺตญฺญานุปัสสนา เป็นญาณอันมีความเย็นใจอย่างเยี่ยม พ้นจากความเดือดร้อน ความเร่าร้อน และความกระวนกระวายโดยความยึดมั่น เพราะเหตุนี้จึงเป็น สติตติยาวิโมกข์ สติตติยาวิโมกข์ ๑ เป็นสติตติยาวิโมกข์ ๑๐ สติตติยา-

วิโมกข์ ๑๐ เป็นสติสียาวิโมกข์ ๑ ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย พึงมีได้
อย่างนี้.

การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป เป็นญาณอันมีความเย็นอย่าง
เย็นม้วนพ้นจากความเดือดร้อน ความเร่าร้อนและความกระวนกระวายโดยความ
เป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้จึงเป็นสติสียาวิโมกข์ ฯลฯ ด้วยสามารถแห่ง
วัตถุ โดยปริยายพึงมีได้ดังนี้.

การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา ฯลฯ ในสัญญา ในสังขาร
ในวิญญาน ในจักขุ ฯลฯ ในชราและมรณะ เป็นญาณอันมีความเย็นอย่าง
เย็นม้วน พ้นจากความเดือดร้อน ความเร่าร้อนและความกระวนกระวายโดยความ
เป็นสภาพไม่เที่ยง เพราะเหตุนี้จึงเป็นสติสียาวิโมกข์ ฯลฯ สติสียาวิโมกข์ ๑
เป็นสติสียาวิโมกข์ ๑๐ สติสียาวิโมกข์ ๑๐ เป็นสติสียาวิโมกข์ ๑ ด้วยสามารถ
แห่งวัตถุ โดยปริยาย พึงมีได้ดังนี้ นี้เป็นสติสียาวิโมกข์.

[๔๘๓] ฌานวิโมกข์เป็นไฉน ? เนกขัมมะเกิด เสากามฉันทะ
เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน เนกขัมมะเกิดพ้นไป เสากามฉันทะ เพราะเหตุนี้จึง
เป็นฌานวิโมกข์ ธรรมเกิด ย่อมเสก ฌายิบุคคลย่อมรู้กิเลสที่เกิดและถูกเสก
เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌานวิโมกข์ ความไม่พยายามเกิด เสากความพยายาม
เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน ความไม่พยายามเกิดพ้นไป เสากพ้นไป... อาโลก-
สัญญาเกิด เสากฉันทะ เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌาน ความไม่ฟุ้งซ่านเกิด
เสกอุทระจจะ... การกำหนดธรรมเกิด เสากวิจิกิจฉา... ญาณเกิด เสากวิชชา
... ความปราโมทย์เกิด เสากอรติ... ปฐมฌานเกิด เสากนิวรรณ์ เพราะเหตุนี้
จึงเป็นฌาน ฯลฯ อรหัตมรรคเกิด เสากกิเลสทั้งปวง เพราะเหตุนี้จึงเป็น
ฌาน เกิดพ้นไป เสากพ้นไป เพราะเหตุนี้จึงเป็นฌานวิโมกข์ ธรรมเกิด

ย่อมเผา ฌายิบุคคลย่อมรู้กิเลสที่เกิดและที่ถูกเผา เพราะเหตุนี้จึงเป็นฉาน-
วิโมกข์ นี่เป็นฉานวิโมกข์.

[๔๘๔] อนุปาทาจิตวิโมกข์เป็นไฉน ? อนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑
เป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑๐ อนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑๐ เป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑
ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย ฟังมีได้.

คำว่า ฟังมีได้ ความว่า ก็ฟังมีได้อย่างไร ?

อนิจจานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากความถือมั่นโดยความเป็นสภาพเที่ยง
เพราะเหตุนี้จึงเป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ ทุกขานุปัสสนาญาณ พ้นจากความ
ถือมั่นโดยความเป็นสุข... อนัตตานุปัสสนาญาณ พ้นจากความถือมั่นโดยความ
เป็นตัวตน... นิพพิทานุปัสสนาญาณ พ้นจากความถือมั่นโดยความเพลิดเพลिन
... วิจารณ์านุปัสสนาญาณ พ้นจากความถือมั่นโดยความกำหนด... นิโรธานุ-
ปัสสนาญาณ พ้นจากความถือมั่นโดยความเป็นเหตุเกิด... ปฏิณิสตักคา-
นุปัสสนาญาณ พ้นจากความถือมั่นโดยความถือผิด... อนิมิตตานุปัสสนาญาณ
พ้นจากความถือมั่นโดยนิमित... อัปป์ณิหิตานุปัสสนาญาณ พ้นจากความถือมั่น
โดยเป็นที่ตั้ง... สุธมฺมตานุปัสสนาญาณ พ้นจากความถือมั่น โดยความยึดมั่น
เพราะเหตุนี้จึงเป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ อนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑ เป็นอนุปาทา-
จิตวิโมกข์ ๑๐ อนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑๐ เป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑ ด้วย
สามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย ฟังมีได้ดังนี้.

ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป พ้นจากความถือมั่น
โดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้จึงเป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ ฯลฯ ญาณ
คือ การพิจารณาเห็นความว่างเปล่าในรูป พ้นจากความถือมั่นโดยความยึดมั่น
เพราะเหตุนี้จึงเป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ อนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑ เป็นอนุปาทา-

จิตวิโมกข์ ๑๐ อนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑๐ เป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑ ด้วย
สามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย พึงมีได้ดังนี้.

ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา ฯลฯ ในสัญญา
ในสังขาร ในวิญญาณ ในจักขุ ฯลฯ ในชราและมรณะพ้นจากความถือมั่น
โดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้จึงเป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ ญาณ คือ
การพิจารณาเห็นความว่างเปล่า ในชราและมรณะ พ้นจากความถือมั่นโดย
ความยึดมั่น เพราะเหตุนี้ จึงเป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑๐ อนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑
เป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑๐ อนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑๐ เป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์ ๑
ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย พึงมีได้ดังนี้.

[๔๘๕] อนิจจานุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทานเท่าไร ? ทุกขา-
นุปีตสนาญาณ อนัตตานุปีตสนาญาณ นิพพิทานุปีตสนาญาณ วิจารณ์ุปีตสนา-
ญาณ นิโรธานุปีตสนาญาณ ปฏินิสัสคคานุปีตสนาญาณ อนิมิตตานุปีตสนาญาณ
อัปปณิหิตานุปีตสนาญาณ สุธมฺมตานุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทานเท่าไร ?

อนิจจานุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ ทุกขานุปีตสนาญาณ
ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ อนัตตานุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ นิพพิทา
นุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ วิจารณ์ุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจาก
อุปาทาน ๑ นิโรธานุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๔ ปฏินิสัสคคานุปีตสนา-
ญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๔ อนิมิตตานุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓
อัปปณิหิตานุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ สุธมฺมตานุปีตสนาญาณ ย่อม
พ้นจากอุปาทาน ๓.

[๔๘๖] อนิจจานุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ เป็นไฉน ?
อนิจจานุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ คือ ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน
อัตตวาทูปาทาน อนิจจานุปีตสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ เหล่านี้.

ทุกขานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ เป็นไฉน ? ทุกขานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ คือ กามุปาทาน ทุกขานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ นี้.

อนัตตานุปีสสนาญาณย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ เป็นไฉน ? อนัตตานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ คือ ทิฏฐุปาทาน สीलัพพตูปาทาน อตตวาทูปาทาน อนัตตานุปีสสนาญาณย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ เหล่านี้.

นิพพิทานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ เป็นไฉน ? นิพพิทานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ คือ กามุปาทาน นิพพิทานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ นี้.

วิราคานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ เป็นไฉน ? วิราคานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ คือ กามุปาทาน วิราคานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ นี้.

นิโรธานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๔ เป็นไฉน ? นิโรธานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๔ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สीलัพพตูปาทาน อตตวาทูปาทาน นิโรธานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๔ เหล่านี้.

ปฏินิสสัคคานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๔ เป็นไฉน ? ปฏินิสสัคคานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๔ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สीलัพพตูปาทาน อตตวาทูปาทาน ปฏินิสสัคคานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๔ เหล่านี้.

อนิมิตตานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ เป็นไฉน ? อนิมิตตานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ คือ ทิฏฐุปาทาน สीलัพพตูปาทาน อตตวาทูปาทาน อนิมิตตานุปีสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ เหล่านี้.

อัปป์ณิหิตานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ เป็นไฉน ?

อัปป์ณิหิตานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ คือ กามุปาทาน อัปป์ณิหิตานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ นี้.

สุญญตานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ เป็นไฉน ? สุญญตานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ คือ ทิฏฐุปาทาน สิล্পพตฺตูปาทาน อัตตวาทูปาทาน สุญญตานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ เหล่านี้.

ญาณ ๔ เหล่านี้ คือ อนิจจานุปัสสนาญาณ ๑ อนัตตานุุปัสสนาญาณ ๑ อนิมิตตานุุปัสสนาญาณ ๑ สุญญตานุปัสสนาญาณ ๑ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๓ คือ ทิฏฐุปาทาน ๑ สิล্পพตฺตูปาทาน ๑ อัตตวาทูปาทาน ๑ ญาณ ๔ เหล่านี้ คือ ทุกขานุุปัสสนาญาณ ๑ นิพพิทานุปัสสนาญาณ ๑ วิราคานุุปัสสนาญาณ ๑ อัปป์ณิหิตานุปัสสนาญาณ ๑ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๑ คือ กามุปาทาน ญาณ ๒ เหล่านี้ คือ นิโรธานุุปัสสนาญาณ ๑ ปฏินิสสัคคานุุปัสสนาญาณ ๑ ย่อมพ้นจากอุปาทานทั้ง ๔ คือ กามุปาทาน ๑ ทิฏฐุปาทาน ๑ สิล্পพตฺตูปาทาน ๑ อัตตวาทูปาทาน ๑ นี้เป็นอนุปาทาจิตวิโมกข์.

จบวิโมกขกถา ปฐมภาณวาร

[๔๘๗] กิวิโมกข์อันเป็นประธาน ๓ นี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความนำออกไปจากโลก ด้วยความที่จิตแล่นไปในอนิมิตตธาตุ โดยความพิจารณาเห็นสรรพสังขาร โดยความหมั่นเวียนไปตามกำหนด ด้วยความที่จิตแล่นไปในอัปป์ณิหิตธาตุ โดยความองอาจแห่งใจในสรรพสังขาร และด้วยความที่จิตแล่นไปในสุญญตาธาตุ โดยความพิจารณาเห็นธรรมทั้งปวงโดยแปรเป็นอย่างอื่น วิโมกข์อันเป็นประธาน ๓ นี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความนำออกไปจากโลก.

[๔๘๘] เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สังขารย่อมปรากฏอย่างไร ?

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง สังขารย่อมปรากฏโดยความสิ้นไป เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สังขารย่อมปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา สังขารย่อมปรากฏโดยความเป็นของสูญ.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จิตมากด้วยธรรมอะไร ?

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง จิตมากด้วยความน้อยไป เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ จิตมากด้วยความสงบ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา จิตมากด้วยความรู้.

บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง มากด้วยความน้อยใจไป เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยความสงบ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ ย่อมได้อินทรีย์เป็นไหน ?

บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง มากด้วยความน้อยใจไป ย่อมได้สัทธินทรีย์ ผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยความสงบ ย่อมได้สมาธิินทรีย์ ผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ ย่อมได้ปัญญินทรีย์.

[๔๘๙] เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง มากด้วยความน้อยใจเชื่อ อินทรีย์ที่เป็นใหญ่เป็นไหน อินทรีย์ในภาวนาที่เป็นไปตามอินทรีย์นั้นมีเท่าไร ทั้งเป็นสหชาติปัจจัย (ปัจจัยเกิดร่วมกัน) เป็นอัญญมัญญปัจจัย (เป็นปัจจัยของกันและกัน) เป็นนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่อาศัยกัน) เป็นสัมป-

ยุดตปัจจย (ปัจจยที่ประกอบกัน) เป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะอรรถว่ากระไร ใครย่อมนเจริณ เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกซ์ มากไปด้วยความสงบ อินทรีย์ที่เป็นใหญ่เป็นไฉน... เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตามากไปด้วยความรู้ อินทรีย์ที่เป็นใหญ่เป็นไฉน อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามอินทรีย์นั้นมีเท่าไร ทั้งเป็นสหชาติปัจจย อัญญมัญญปัจจย นิสสย-ปัจจย สัมปยุตตปัจจย เป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะอรรถว่ากระไร ใครย่อมนเจริณ ?

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง มากไปด้วยความน้อมใจเชื่อ สัทชินทรีย์เป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามสัทชินทรีย์นั้นมี ๔ ทั้งเป็นสหชาติปัจจย... เป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะอรรถว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน ผู้ใดปฏิบัติชอบ ผู้นั้นย่อมนเจริณ การเจริณอินทรีย์ย่อมนไม่มีแก่บุคคลผู้ปฏิบัติผิด เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกซ์ มากไปด้วยความสงบ สมาชินทรีย์เป็นใหญ่... เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตามากไปด้วยความรู้ ปัญญินทรีย์เป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามสมาชินทรีย์นั้นมี ๔ ทั้งเป็นสหชาติปัจจย อัญญมัญญปัจจย นิสสยปัจจย สัมปยุตตปัจจย เป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะอรรถว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน ผู้ใดปฏิบัติชอบ ผู้นั้นย่อมนเจริณ การเจริณอินทรีย์ย่อมนไม่มีแก่บุคคลผู้ปฏิบัติผิด.

[๔๕๐] เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง มากไปด้วยความน้อมใจเชื่อ อินทรีย์ที่เป็นใหญ่เป็นไฉน อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามอินทรีย์นั้นมีเท่าไร ทั้งเป็นสหชาติปัจจย เป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสย-ปัจจย เป็นสัมปยุตตปัจจยในเวลาแห่งตลอด มีอินทรีย์อะไรเป็นใหญ่ อินทรีย์

แห่งปฏิเวธที่เป็นไปตามอินทรีย์นั้นมีเท่าไร ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย อัญญมัญญ-
ปัจฉัย นิสสยปัจฉัย สัมปยุตตปัจฉัย เป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่า
ภาวนา เพราะอรรถว่ากระไร ชื่อว่าปฏิเวธ เพราะอรรถว่ากระไร ?

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากไปด้วยความสงบ อินทรีย์ที่เป็น
ใหญ่เป็นไฉน ?

เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากไปด้วยความรู้ อินทรีย์ที่เป็น
ใหญ่เป็นไฉน ?

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง มากไปด้วยความน้อมใจเชื่อ
สัทชินทรีย์เป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามสัทชินทรีย์นั้นมี ๔ ทั้ง
เป็นสหชาติปัจฉัย อัญญมัญญปัจฉัย นิสสยปัจฉัย สัมปยุตตปัจฉัย ในเวลา
แห่งตลอด ปัญฺญินทรีย์เป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งปฏิเวธที่เป็นไปตามปัญฺญินทรีย์
นั้นมี ๔ ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย อัญญมัญญปัจฉัย นิสสยปัจฉัย สัมปยุตตปัจฉัย
เป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะอรรถว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน
ชื่อว่าปฏิเวธ เพราะอรรถว่าเห็น ด้วยอาการอย่างนี้ แม้บุคคลผู้แห่งตลอด
ก็ย่อมเจริญ แม้ผู้เจริญก็ย่อมแห่งตลอด.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากไปด้วยความสงบ สมာชินทรีย์
เป็นใหญ่...

เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากไปด้วยความรู้ ปัญฺญินทรีย์
เป็นใหญ่...

[๔๕๑] เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง อินทรีย์อะไรมี
ประมาณยิ่ง เพราะอินทรีย์อะไรมีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาธิมุต เมื่อ
มนสิการโดยความเป็นทุกข์ อินทรีย์อะไรมีประมาณยิ่ง เพราะอินทรีย์อะไร

มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นกายสักขี เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา อินทรีย์
อะไรมีประมาณยิ่ง เพราะอินทรีย์อะไรมีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นทัญญูปัตตะ ?

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง
เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาธิมุต เมื่อมนสิการโดยความ
เป็นทุกข์ สมานินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสมานินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคล
จึงเป็นกายสักขี เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปัญฺญินทรีย์มีประมาณยิ่ง
เพราะปัญฺญินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นทัญญูปัตตะ.

[๔๕๒] บุคคลผู้เชื่อมั่นใจไป เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสัทธาธิมุต
บุคคลทำให้แจ้งเพราะเป็นผู้ถูกต้องธรรม เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากายสักขี
บุคคลบรรลุแล้วเพราะเป็นผู้เห็นธรรม เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทัญญูปัตตะ
บุคคลเชื่ออยู่ย่อมเชื่อมั่นใจไป เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัทธาธิมุต บุคคลถูกต้อง
ฉนาก่อน ภายหลังจึงการทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันเป็นที่ดับ เพราะเหตุนี้
จึงชื่อว่ากายสักขี ญาณความรู้ว่า สังขารเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข เป็นญาณ
อันบุคคลเห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่าทัญญูปัตตะ บุคคล ๓ จำพวกนี้ คือ สัทธาธิมุตบุคคล
กายสักขีบุคคล ๑ ทัญญูปัตตะบุคคล ๑ พึงเป็นสัทธาธิมุตก็ได้ เป็นกายสักขี
ก็ได้ เป็นทัญญูปัตตะก็ได้ ด้วยสามารถแห่งวัตถุโดยปริยาย.

คำว่า พึงเป็น คือ พึงเป็นอย่างไรเล่า ?

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง
เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลพึงเป็นสัทธาธิมุต เมื่อมนสิการโดยความ
เป็นทุกข์ สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง... เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา
สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาธิมุต
บุคคล ๓ จำพวกนี้ เป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่งสัทธินทรีย์อย่างนี้.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สมာธินทรีย์มีประมาณยัง เพราะ
สมာธินทรีย์มีประมาณยัง บุคคลจึงเป็นกายสักขี เมื่อมนสิการโดยความเป็น
อนัตตา สมာธินทรีย์มีประมาณยัง...เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง
สมာธินทรีย์มีประมาณยัง เพราะสมာธินทรีย์มีประมาณยัง บุคคลจึงเป็น
กายสักขี บุคคล ๓ จำพวกนี้ เป็นกายสักขีด้วยสามารถแห่งสมာธินทรีย์อย่างนี้.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปัญฺญินทรีย์มีประมาณยัง เพราะ
ปัญฺญินทรีย์มีประมาณยัง บุคคลจึงเป็นทิกฺขุปัตตะ เมื่อมนสิการโดยความ
เป็นสภาพไม่เที่ยง ปัญฺญินทรีย์มีประมาณยัง... เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์
ปัญฺญินทรีย์มีประมาณยัง เพราะปัญฺญินทรีย์มีประมาณยัง บุคคลจึงเป็น
ทิกฺขุปัตตะ บุคคล ๓ จำพวกนี้ เป็นทิกฺขุปัตตะด้วยสามารถแห่งปัญฺญินทรีย์
อย่างนี้ คือ สัทธาธิมุตบุคคล ๑ กายสักขีบุคคล ๑ ทิกฺขุปัตตะบุคคล ๑ ฟัง
เป็นสัทธาธิมุตก็ได้ เป็นกายสักขีก็ได้ เป็นทิกฺขุปัตตะก็ได้อย่างนี้.

บุคคล ๓ จำพวกนี้ คือ สัทธาวิมุตบุคคล ๑ กายสักขีบุคคล ๑
ทิกฺขุปัตตะบุคคล ๑ เป็นสัทธาธิมุตอย่างหนึ่ง เป็นกายสักขีอย่างหนึ่ง เป็น
ทิกฺขุปัตตะอย่างหนึ่ง เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มี
ประมาณยัง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยัง จึงเป็นสัทธาธิมุตบุคคล เมื่อ
มนสิการโดยความเป็นทุกข์ สมာธินทรีย์มีประมาณยัง เพราะสมာธินทรีย์มี
ประมาณยัง จึงเป็นกายสักขีบุคคล เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา
ปัญฺญินทรีย์มีประมาณยัง เพราะปัญฺญินทรีย์มีประมาณยัง จึงเป็นทิกฺขุปัตตะ-
บุคคล บุคคล ๓ จำพวกนี้ คือ สัทธาธิมุตบุคคล ๑ กายสักขีบุคคล ๑
ทิกฺขุปัตตะบุคคล ๑ เป็นสัทธาธิมุตอย่างหนึ่ง เป็นกายสักขีอย่างหนึ่ง เป็น
ทิกฺขุปัตตะอย่างหนึ่ง อย่างนี้.

[๔๕๓] เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง สัทชินทรีย์มี

ประมาณยิ่ง เพราะสัทชินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โศคาปัดติมรรค เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เป็นสัทธานุสารีบุคคล อินทรีย์ที่เป็นไปตาม สัทชินทรีย์นั้นมี ๔ ทั้งเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย การเจริญอินทรีย์ ๔ ย่อมมีด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ ก็ บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้โศคาปัดติมรรคด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ บุคคล ทั้งหมดนั้นเป็นสัทธานุสารีบุคคล เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง สัทชินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทชินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงทำให้แจ้ง โศคาปัดติผล เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นสัทธาธิมุตบุคคล อินทรีย์ ที่เป็นไปตามสัทชินทรีย์นั้นมี ๔ ทั้งเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อินทรีย์ ๔ เป็นอันบุคคลเจริญแล้ว เจริญดีแล้ว ด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทำให้แจ้งโศคาปัดติผล ด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ บุคคลทั้งหมดนั้นเป็นสัทธาธิมุตบุคคล เมื่อ มนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง สัทชินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัท- ชินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้สกทาคามิมรรค ฯลฯ ทำให้แจ้งสกทาคามิผล ได้อนาคามิมรรคทำให้แจ้งอนาคามิผล ได้อรหัตมรรคทำให้แจ้งอรหัตผล เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นสัทธาธิมุตบุคคล อินทรีย์ที่เป็นไปตาม สัทชินทรีย์นั้นมี ๔ ฯลฯ สัมปยุตตปัจจัย อินทรีย์ ๔ เป็นอันบุคคลเจริญแล้ว เจริญดีแล้ว ด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทำให้ แจ้งอรหัตผลด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ บุคคลทั้งหมดนั้นเป็นสัทธาธิมุต.

[๔๕๔] เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สมာชินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสมာชินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โศคาปัดติมรรค เพราะเหตุนี้

ท่านจึงกล่าวว่า เป็นกายสักขีบุคคล อินทรีย์ที่ไปตามสมาธิอินทรีย์นั้นมี ๔
ทั้งเป็นสหชาติปัจจัย... สัมปยุตตปัจจัย การเจริญอินทรีย์ ๔ ย่อมมีด้วย
สามารถแห่งสมาธิอินทรีย์ ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้โศดาปัตติมรรคด้วย
สามารถแห่งสมาธิอินทรีย์ บุคคลทั้งหมดนั้นเป็นกายสักขี เมื่อมนสิการโดยความ
เป็นทุกข์ สมาธิอินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสมาธิอินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคล
จึงทำให้แจ้งโศดาปัตติผล ฯลฯ ได้สกทาคามิมรรค ทำให้แจ้งสกทาคามิผล
ได้อোনาคามิมรรค ทำให้แจ้งอนาคามิผล ได้อรหัตมรรค ทำให้แจ้งอรหัตผล
เพราะเหตุนี้จึงกล่าวว่า เป็นกายสักขีบุคคล อินทรีย์ที่เป็นไปตามสมาธิอินทรีย์
นั้นมี ๔ ทั้งเป็นสหชาติปัจจัย... สัมปยุตตปัจจัย อินทรีย์ ๔ เป็นอันบุคคล
เจริญแล้ว เจริญดีแล้ว ด้วยสามารถแห่งสมาธิอินทรีย์ ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง
ทำให้แจ้งอรหัตผลด้วยสามารถแห่งสมาธิอินทรีย์ บุคคลทั้งหมดนั้นเป็นกายสักขี.

[๔๕๕] เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปัญญาอินทรีย์ มีประมาณ
ยิ่ง เพราะปัญญาอินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โศดาปัตติมรรค เพราะเหตุ
นั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นธรรมานุสารีบุคคล อินทรีย์ที่เป็นไปตามปัญญาอินทรีย์
นั้นมี ๔ ฯลฯ สัมปยุตตปัจจัย การเจริญอินทรีย์ ๔ ย่อมมีได้ด้วยสามารถแห่ง
ปัญญาอินทรีย์ ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้โศดาปัตติมรรคด้วยสามารถแห่ง
ปัญญาอินทรีย์ บุคคลทั้งหมดนั้นเป็นธรรมานุสารี เมื่อมนสิการโดยความเป็น
อนัตตา ปัญญาอินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะปัญญาอินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึง
ทำให้แจ้งโศดาปัตติผล เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นทักขิणीบุคคล
อินทรีย์ที่เป็นไปตามปัญญาอินทรีย์นั้นมี ๔ ฯลฯ สัมปยุตตปัจจัย อินทรีย์ ๔
เป็นอันบุคคลเจริญแล้ว เจริญดีแล้ว ด้วยสามารถแห่งปัญญาอินทรีย์ ก็บุคคล
เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทำให้แจ้งโศดาปัตติผลด้วยสามารถแห่งปัญญาอินทรีย์ บุคคล

ทั้งหมดนั้นเป็นทิวฏฐิปัตตะ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปัญฺญินทริยฺมีประมาณยิ่ง เพราะปัญฺญินทริยฺมีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้สกทาคามิมรรค ฯลฯ ทำให้แจ้งสกทาคามิผล ได้อนาคามิมรรค ทำให้แจ้งอนาคามิผล ได้ อรหัตมรรค ทำให้แจ้งอรหัตผล เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เป็นทิวฏฐิปัตตะ-บุคคล อินทริยฺที่เป็นไปตามปัญฺญินทริยฺนั้นมี ๔ ทั้งเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อินทริยฺ ๔ เป็นอันบุคคล เจริญแล้ว เจริญดีแล้ว ด้วยสามารถแห่งปัญฺญินทริยฺ ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทำให้แจ้งอรหัตผลด้วยสามารถแห่งปัญฺญินทริยฺ บุคคลทั้งหมดนั้นเป็น ทิวฏฐิปัตตะ.

[๔๕๖] ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเจริญแล้ว ย่อมเจริญ หรือจักเจริญ ซึ่งเนกขัมมะ บรรลุแล้ว ย่อมบรรลุ หรือจักบรรลุ ถึงแล้ว ย่อมถึง หรือจักถึง ได้แล้ว ย่อมได้ หรือจักได้ แتงตลอดแล้ว ย่อมแตงตลอด หรือจักแตงตลอด ทำให้แจ้งแล้ว ย่อมทำให้แจ้ง หรือจักทำให้แจ้ง ถูกต้องแล้ว ย่อมถูกต้อง หรือจักถูกต้อง ถึงความชำนาญแล้ว ย่อมถึงความชำนาญ หรือจักถึงความชำนาญ ถึงความสำเร็จแล้ว ย่อมถึงความสำเร็จ หรือจักถึงความ สำเร็จ ถึงความแกล้วกล้าแล้ว ย่อมถึงความแกล้วกล้า หรือจักถึงความแกล้ว กล้า บุคคลทั้งหมดนั้นเป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่งสัทธินทริยฺ เป็นกายสักกิ ด้วยสามารถแห่งสมาธินทริยฺ เป็นทิวฏฐิปัตตะด้วยสามารถแห่งปัญฺญินทริยฺ.

[๔๕๗] บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเจริญแล้ว ย่อมเจริญ หรือจักเจริญ ซึ่งความไม่พยายาต ฯลฯ อาโลกสัญญา ความไม่ฟุ้งซ่าน การกำหนดธรรม ญาณความปราโมทย์ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสนัญญา- ายตนสมาบัติ วิญญาญญายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญาน-

นาสัจญายตนสมาบัติ อนิจจานุปีสสนา ทุกขานุปีสสนา อนัตตานุปีสสนา
นิพพิทานุปีสสนา วิจารณ์ุปีสสนา นิโรชานุปีสสนา ปฏินิสัคคานุปีสสนา
ขยานุปีสสนา วิปริณามานุปีสสนา อนิมิตตานุปีสสนา อัปปณิหิตานุปีสสนา
สุญญตานุปีสสนา อธิปัญญาธรรมวิปีสสนา ยถาภูตญาณทัสนะอาทีนวานุปีสสนา
ปฏิสังขานุปีสสนา วิวัฏฏนานุปีสสนา โสคาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคา-
มิมรรค อรหัตมรรค.

ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเจริญแล้ว ย่อมเจริญ หรือจักเจริญ ซึ่ง
สติปัญญา ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗
อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเจริญแล้ว ย่อมเจริญ หรือจักเจริญ
ซึ่งวิโมกข์ ๘ บรรลุแล้ว ย่อมบรรลุ หรือจักบรรลุ ถึงแล้ว ย่อมถึงหรือจัก
ถึง ได้แล้ว ย่อมได้ หรือจักได้ แتงตลอดแล้ว ย่อมแตงตลอด หรือ
จักแตงตลอด ทำให้แจ้งแล้ว ย่อมทำให้แจ้ง หรือจักทำให้แจ้ง ถูกต้องแล้ว
ย่อมถูกต้อง หรือจักถูกต้อง ถึงความชำนาญแล้ว ย่อมถึงความชำนาญ หรือ
จักถึงความชำนาญ ถึงความสำเร็จแล้ว ย่อมถึงความสำเร็จ หรือจักถึงความ
สำเร็จ ถึงความแกล้วกล้าแล้ว ย่อมถึงความแกล้วกล้า หรือจักถึงความ
แกล้วกล้า บุคคลทั้งหมดนั้นเป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่งสัทธินทรีย์ เป็นกาย-
สักขีด้วยสามารถแห่งสมาธิินทรีย์ เป็นทัญญูปีตตะด้วยสามารถแห่งปัญญาธิินทรีย์.

[๔๕๘] ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง บรรลุแล้ว ย่อมบรรลุ หรือ
จักบรรลุซึ่งปฏิสัมภิตา ๔ ฯลฯ บุคคลทั้งหมดนั้น เป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถ
แห่งสัทธินทรีย์ เป็นกายสักขีด้วยสามารถแห่งสมาธิินทรีย์ เป็นทัญญูปีตตะแล้ว
ด้วยสามารถแห่งปัญญาธิินทรีย์.

ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งแตงตลอดแล้ว ย่อมแตงตลอด หรือจัก
แตงตลอดซึ่งวิชา ๓ ฯลฯ บุคคลทั้งหมดนั้น เป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่ง

สัทชินทรีย์ เป็นกายสักขีด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ เป็นทิฏฐิปัตตะด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์.

ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งศึกษาแล้ว ย่อมศึกษา หรือจักศึกษาซึ่งสิกขา ๓ ทำให้แจ้งแล้ว ย่อมทำให้แจ้ง หรือจักทำให้แจ้ง ถูกต้องแล้ว ย่อมถูกต้อง หรือจักถูกต้อง ถึงความชำนาญแล้ว ย่อมถึงความชำนาญ หรือจักถึงความชำนาญ ถึงความสำเร็จแล้ว ย่อมถึงความสำเร็จ หรือจักถึงความสำเร็จ ถึงความแก้แค้นแล้ว ย่อมถึงความแก้แค้น หรือจักถึงความแก้แค้น บุคคลทั้งหมดนั้นเป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ เป็นกายสักขีด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ เป็นทิฏฐิปัตตะด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์.

ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำให้แจ้งนิโรธ เจริญมรรค บุคคลทั้งหมดนั้น เป็นสัทธาธิมุต ด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ เป็นกายสักขีด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ เป็นทิฏฐิปัตตะด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์.

[๔๕๕] การแทงตลอดสังขจะ ย่อมมีได้ด้วยอาการเท่าไร บุคคลย่อมแทงตลอดสังขจะด้วยอาการเท่าไร.

การแทงตลอดสังขจะย่อมมีได้ด้วยอาการ ๔ บุคคลย่อมแทงตลอดสังขจะด้วยอาการ ๔ คือ บุคคลย่อมแทงตลอดทุกขสังขเป็นการแทงตลอดด้วยปริยญาแทงตลอดสมุทยสังข เป็นการแทงตลอดด้วยปหานะ แทงตลอดนิโรธสังข เป็นการแทงตลอดด้วยสังนิกิริยา แทงตลอดมรรคสังข เป็นการแทงตลอดด้วยภาวนา การแทงตลอดสังขจะย่อมมีได้ด้วยอาการ ๔ นี้ บุคคลแทงตลอดสังขจะด้วยอาการ ๔ นี้ เป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่งสัทชินทรีย์ เป็นกายสักขีด้วยสามารถแห่งสมาชินทรีย์ เป็นทิฏฐิปัตตะด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์.

การแทงตลอดสังขจะย่อมนิได้ด้วยอาการเท่าไร บุคคลย่อมนแทงตลอดสังขจะด้วยอาการเท่าไร.

การแทงตลอดสังขจะย่อมนิได้ด้วยอาการ ๕ บุคคลย่อมนแทงตลอดสังขจะด้วยอาการ ๕ คือ ย่อมแทงตลอดทุกขสังข เป็นการแทนตลอดด้วยปริยญา แทงตลอดสมุทขสังข เป็นการแทงตลอดด้วยสังขนิกริยา แทงตลอดมรรคสังข เป็นการแทงตลอดสมุทขสังข เป็นการแทงตลอดด้วยสังขนิกริยา แทงตลอดมรรคสังข เป็นการแทงตลอดด้วยภาวนา การแทงตลอดด้วยการเจริญมรรคสังข การแทงตลอดด้วยอาการกำหนดฐัธรรมทั้งปวง การแทงตลอดด้วยการละสังขารทั้งปวง การแทงตลอดด้วยการเจริญกุศลทั้งปวง และการแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งมรรค ๔ แห่ง นิโรธ การแทงตลอดสังขจะย่อมนิได้ด้วยอาการ ๕ นี้ บุคคลแทงตลอดสังขจะด้วยอาการ ๕ นี้ เป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่ง สัทธินทรีย์ เป็นกายสักขิด้วยสามารถแห่งสมาธิทรีย์ เป็นทัญญูปัตตะด้วยสามารถแห่งปัญญินทรีย์.

จบพุทธยภาณวาร

[๕๐๐] เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา สังขารย่อมปรากฏอย่างไร.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง สังขารย่อมปรากฏโดยความสิ้นไป เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สังขารย่อมปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา สังขารย่อมปรากฏโดยความเป็นของว่างเปล่า.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา จิตย่อมมากด้วยอะไร.

เมื่อมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง จิตย่อมมากด้วยความน้อมใจ
เชื่อ เมื่อมนสิการ โดยความเป็นทุกข์ จิตย่อมมากด้วยความสงบ เมื่อมนสิการ
โดยความเป็นอนัตตา จิตย่อมมากด้วยความรู้.

บุคคลมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยความน้อมใจ
เชื่อ มนสิการ โดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยความสงบ มนสิการ โดยความ
เป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยความรู้ ย่อมโดยวิโมกข์เป็นไฉน.

บุคคลมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยความน้อมใจ
เชื่อ ย่อมได้อนิมิตตวิโมกข์ มนสิการ โดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยความ
สงบ ย่อมได้อัปปณฺธิตวิโมกข์ มนสิการ โดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วย
ความรู้ ย่อมได้สุญญตวิโมกข์.

[๕๐๑] เมื่อมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยความ
น้อมใจเชื่อ วิโมกข์อะไรเป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามวิโมกข์นั้น
มีเท่าไร ทั้งเป็นสหชาติปัจจย อัญญมัญญปัจจย นิสสยปัจจย สัมปยุตตปัจจย
มีกิจอันเดียวกันชื่อว่าภาวนา เพราะอรรถว่าอะไร ใครเจริญ.

เมื่อมนสิการ โดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยความสงบ วิโมกข์อะไร
เป็นใหญ่...ใครเจริญ.

เมื่อมนสิการ โดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยความรู้ วิโมกข์อะไร
เป็นใหญ่...ใครเจริญ.

เมื่อมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยความน้อมใจ
เชื่อ อนิมิตตวิโมกข์เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามอนิมิตตวิโมกข์นั้น
มี ๒ ทั้งเป็นสหชาติปัจจย...มีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะอรรถ

ว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน ผู้ใดปฏิบัติชอบ ผู้นั้นเจริญ การเจริญวิโมกข์ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ปฏิบัติผิด.

เมื่อมนสิการ โดยความเป็นทุกข์เป็นผู้มากด้วยความสงบ อธิปณิหิต-วิโมกข์เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภavanaที่เป็นไปตามอธิปณิหิตวิโมกข์นั้นมี ๒ ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย...การเจริญวิโมกข์ย่อมไม่มีแก่ผู้ปฏิบัติผิด.

เมื่อมนสิการ โดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยความรู้ สุกฺขญฺตวิโมกข์เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภavanaที่เป็นไปตามสุกฺขญฺตวิโมกข์นั้นมี ๒ ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย...การเจริญวิโมกข์ย่อมไม่มีแก่ผู้ปฏิบัติผิด.

[๕๐๒] เมื่อมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงเป็นผู้มากด้วยความน้อมใจเธอ วิโมกข์อะไรเป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภavanaที่เป็นไปตามวิโมกข์นั้นมีเท่าไร ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย อัญญมัญญปัจฉัย นิสสยปัจฉัย สัมปยุตตปัจฉัย มีกิจเป็นอันเดียวกันชื่อว่าภavana เพราะอรรถว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน ในเวลาแห่งตลอด วิโมกข์ไหนเป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งการแห่งตลอดที่เป็นไปตามวิโมกข์นั้นมีเท่าไร ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย อัญญมัญญปัจฉัย นิสสยปัจฉัย สัมปยุตต-ปัจฉัย มีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่าภavana เพราะอรรถว่าอะไร ชื่อว่าปฏิเวธ เพราะอรรถว่าอะไร.

เมื่อมนสิการ โดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยความสงบ วิโมกข์อะไรเป็นใหญ่...ชื่อว่าปฏิเวธ เพราะอรรถว่าอะไร.

เมื่อมนสิการ โดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยความรู้ วิโมกข์อะไรเป็นใหญ่...ชื่อว่าปฏิเวธ เพราะอรรถว่าอะไร.

เมื่อมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยความน้อมใจ เชื้อ อนิมิตตวิโมกข์เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภavana ที่เป็นไปตามอนิมิตตวิโมกข์

นั้น มี ๒ ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย อัญญมัญญปัจฉัย นิสสยปัจฉัย สัมปยุตปัจฉัย มีกิจเป็นอันเดียวกัน แม้ในเวลาแห่งตลอด อนิมิตตวิโมกษ์ก็เป็นใหญ่ วิโมกษ์แห่งการแห่งตลอดที่เป็นไปตามอนิมิตตวิโมกษ์นั้นก็ มี ๒ ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย อัญญมัญญปัจฉัย นิสสยปัจฉัย สัมปยุตปัจฉัย มีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่า ภาวนา เพราะอรรถว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่าปฏิเวธ เพราะอรรถว่าเห็น แม้บุคคลผู้แห่งตลอดอย่างนี้ชื่อว่าเจริญ แม้ผู้เจริญก็ชื่อว่าแห่งตลอด.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยความสงบ อปฺปณฺหิต- วิโมกษ์เป็นใหญ่ วิโมกษ์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามอปฺปณฺหิตวิโมกษ์นั้น มี ๒ ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย...มีกิจเป็นอันเดียวกัน แม้ในเวลาแห่งตลอด อปฺปณฺหิต- วิโมกษ์ก็เป็นใหญ่ วิโมกษ์แห่งการแห่งตลอดที่เป็นไปตามอปฺปณฺหิตวิโมกษ์นั้น ก็มี ๒ ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย แม้ผู้เจริญก็ชื่อว่าแห่งตลอด.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยความรู้ สุญฺญต- วิโมกษ์เป็นใหญ่ วิโมกษ์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามสุญฺญตวิโมกษ์นั้น มี ๒ ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย...มีกิจเป็นอันเดียวกัน แม้ในเวลาแห่งตลอด สุญฺญตวิโมกษ์ ก็เป็นใหญ่ วิโมกษ์แห่งการแห่งตลอดที่เป็นไปตามสุญฺญตวิโมกษ์นั้นก็มี ๒ ทั้งเป็นสหชาติปัจฉัย... แม้ผู้เจริญก็ชื่อว่าแห่งตลอด.

[๕๐๓] เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง วิโมกษ์อะไรมีประมาณยิ่ง เพราะวิโมกษ์อะไรมีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาธิมุต เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ วิโมกษ์อะไรมีประมาณยิ่ง เพราะวิโมกษ์อะไรมีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นกายสักขี เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา วิโมกษ์อะไรมีประมาณยิ่ง เพราะวิโมกษ์อะไรมีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นทิกฺขุปีตตะ.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง อนิมิตตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง เพราะอนิมิตตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาธิมุต เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ อปฺปณฺหิตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง เพราะอปฺปณฺหิตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นกายสักขี เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา สุนฺยญฺตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง เพราะสุนฺยญฺตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นทิกฺขุปิตตะ.

[๕๐๔] บุคคลเขื่อน้อมใจไปเพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าสัทธาธิมุตบุคคล บุคคลทำให้แจ้ง เพราะเป็นผู้ถูกต้องธรรม เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากายสักขี-บุคคล บุคคลถึงแล้วเพราะเป็นผู้เห็นธรรม เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิกฺขุปิตตะ-บุคคล บุคคลเขื่อย่อมน้อมใจไป เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัทธาธิมุตบุคคล บุคคลถูกต้องฉานก่อน ภายหลังจึงทำให้แจ้งนิพพานอันเป็นที่ดับ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากายสักขีบุคคล ญาณความรู้ว่า สังขารเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข เป็นญาณอันบุคคลเห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้ว ด้วยปัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิกฺขุปิตตะบุคคล.

ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเจริญแล้วหรือจักเจริญซึ่งเนกขัมมะ ฯลฯ บุคคลทั้งหมดนั้น เป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่งอนิมิตตวิโมกข์ เป็นกายสักขี ด้วยสามารถแห่งอปฺปณฺหิตวิโมกข์ เป็นทิกฺขุปิตตะด้วยสามารถแห่งสุนฺยญฺตวิโมกข์ ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเจริญแล้ว ย่อมเจริญ หรือจักเจริญซึ่งความไม่พยาบาท อาโลกสัญญา ฯลฯ ความไม่ฟุ้งซ่าน.

ก็บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำให้แจ้งนิโรธ เจริญมรรค บุคคลทั้งหมดนั้น เป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่งอนิมิตตวิโมกข์ เป็นกายสักขีด้วยสามารถแห่งอปฺปณฺหิตวิโมกข์ เป็นทิกฺขุปิตตะด้วยสามารถแห่ง สุนฺยญฺตวิโมกข์.

[๕๐๕] การแทงตลอดสังขจะ ย่อมมีได้ด้วยอาการเท่าไร บุคคลย่อมแทงตลอดสังขจะได้ด้วยอาการเท่าไร.

การแทงตลอดสังขจะย่อมมีได้ด้วยอาการ ๔ บุคคลย่อมแทงตลอดสังขจะได้ด้วยอาการ ๔ คือ ย่อมแทงตลอดทุกขสังข เป็นการแทงตลอดด้วยปริยญา แทงตลอดสมุทัยสังข เป็นการแทงตลอดด้วยปหานะ แทงตลอดนิโรธสังขเป็นการแทงตลอดด้วยสังขนิกริยา แทงตลอดมรรคสังข เป็นการแทงตลอดด้วยภาวนา การแทงตลอดสังขจะย่อมมีด้วยอาการ ๔ นี้ บุคคลแทงตลอดสังขจะ ด้วยอาการ ๔ นี้ เป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่งอนิมิตตวิโมกข์ เป็นกายสักกิด้วยสามารถแห่งอัปปณฺหิตวิโมกข์ เป็นทิกฺขุปิตตะด้วยสามารถแห่งสุญฺญตวิโมกข์.

การแทงตลอดสังขจะย่อมมีได้ด้วยอาการเท่าไร บุคคลย่อมแทงตลอดสังขจะได้ด้วยอาการเท่าไร.

การแทงตลอดสังขจะย่อมมีได้ด้วยอาการ ๕ บุคคลย่อมแทงตลอดสังขจะได้ด้วยอาการ ๕ คือ ย่อมแทงตลอดทุกขสังข เป็นการแทงตลอดด้วยปริยญา ฯลฯ และการแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งซึ่งมรรค ๔ แห่งนิโรธ การแทงตลอดสังขจะย่อมมีได้ด้วยอาการ ๕ นี้ บุคคลแทงตลอดสังขจะด้วยอาการ ๕ นี้ เป็นสัทธาธิมุตด้วยสามารถแห่งอนิมิตตวิโมกข์ เป็นกายสักกิด้วยสามารถแห่งอัปปณฺหิตวิโมกข์ เป็นทิกฺขุปิตตะด้วยสามารถแห่งสุญฺญตวิโมกข์.

[๕๐๖] เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ย่อมรู้ย่อมเห็นธรรมเหล่านี้ตามความเป็นจริง สัมมาทศนะ ความเห็นชอบย่อมมีได้ อย่างไร สังขารทั้งปวงเป็นสภาพอันบุคคลเห็นดีแล้ว โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ด้วยความเป็นไปตามสัมมาทศนะนั้น อย่างไร บุคคลย่อมละความสงสัยได้ที่ไหน.

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ย่อมรู้ย่อมเห็นธรรมเหล่าไหน ตามความเป็นจริง ความเห็นชอบย่อมมีได้อย่างไร สังขารทั้งปวงเป็นสภาพอันบุคคลเห็นดีแล้วโดยความเป็นทุกข์...

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ย่อมรู้ย่อมเห็นธรรมเหล่าไหน ตามความเป็นจริง ความเห็นชอบย่อมมีได้อย่างไร ธรรมทั้งปวงเป็นธรรมอันบุคคลเห็นดีแล้ว โดยความเป็นอนัตตา ด้วยความเป็นไปตามสัมมาทัศนะนั้นอย่างไร บุคคลย่อมละความสงสัยได้ในที่ไหน.

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ย่อมรู้ ย่อมเห็นนิमित ตามความเป็นจริง เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า สัมมาทัศนะ สังขารทั้งปวงเป็นสภาพอันบุคคลเห็นดีแล้วโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ด้วยความเป็นไปตามสัมมาทัศนะนั้นอย่างนี้ บุคคลย่อมละความสงสัยได้ในสัมมาทัศนะนี้.

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ย่อมรู้ย่อมเห็นความเป็นไปตามความเป็นจริง เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่าสัมมาทัศนะ สังขารทั้งปวงเป็นสภาพอันบุคคลเห็นดีแล้วโดยความเป็นทุกข์ ด้วยความเป็นไปตามสัมมาทัศนะนั้นอย่างนี้ บุคคลย่อมละความสงสัยได้ในสัมมาทัศนะนี้.

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ย่อมรู้ย่อมเห็นนิमितและความเป็นไป ตามความเป็นจริง เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า สัมมาทัศนะ ธรรมทั้งปวงเป็นธรรมอันบุคคลเห็นดีแล้ว โดยความเป็นอนัตตา ด้วยความเป็นไปตามสัมมาทัศนะนั้น อย่างนี้ บุคคลย่อมละความสงสัยได้ในสัมมาทัศนะนี้.

ธรรมเหล่านี้ คือ ยถาภูตญาณ สัมมาทัศนะ และกังขาวิตรณะ (ปัญญาเครื่องข้ามความสงสัย) มีอรรถต่างกันและมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

ธรรมเหล่านี้ คือ ยถาภูตญาณ สัมมาทัสนะ และกังขาวิตรณะ มี
อรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

[๕๐๓] เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์
โดยความเป็นอนัตตา อะไรย่อมปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง นิมิตย่อมปรากฏโดยความ
เป็นของน่ากลัว เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ความเป็นไปย่อมปรากฏโดย
ความเป็นของน่ากลัว เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ทั้งนิमितและความ
เป็นไป ย่อมปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว.

ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว
อาทีนวญาณ และนิพพิทา มีอรรถต่างกัน และมีพยัญชนะต่างกัน หรือมี
อรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว
อาทีนวญาณ และนิพพิทา มีอรรถอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

ธรรมเหล่านี้ คือ อนัตตานุปัสสนา และสุญญตานุปัสสนา มีอรรถต่าง
กันและมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

ธรรมเหล่านี้ คือ อนัตตานุปัสสนา และสุญญตานุปัสสนา มีอรรถ
อย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

[๕๐๔] เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์
โดยความเป็นอนัตตา ญาณ คือ การพิจารณาอะไรย่อมเกิดขึ้น.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ญาณ คือ การพิจารณานิमित
ย่อมเกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ญาณ คือ การพิจารณาความ

เป็นไปย่อมเกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ญาณ คือ การพิจารณา
ทั้งนิमितและความเป็นไปย่อมเกิดขึ้น.

ธรรมเหล่านี้ คือ มุญจิกัมมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และ
สังขารูปกขาญาณ มีอรรถต่างกันและมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่าง
เดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

ธรรมเหล่านี้ คือ มุญจิกัมมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และ
สังขารูปกขาญาณ มีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดย
ความเป็นอนัตตา จิตย่อมออกไปจากอะไร ย่อมเล่นไปในที่ไหน.

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง จิตย่อมออกไปจากนิमित
ย่อมเล่นไปในนิพพานอันไม่มีนิमित เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ จิตย่อม
ออกไปจากความเป็นไป ย่อมเล่นไปในนิพพานอันไม่มีความเป็นไป เมื่อ
มนสิการโดยความเป็นอนัตตา จิตย่อมออกไปจากนิमितและความเป็นไป ย่อม
เล่นไปในนิพพานธาตุอันเป็นที่ดับ ซึ่งไม่มีนิमित ไม่มีความเป็นไป.

ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาในความออกไปและความหลีกเลี่ยงไปภายนอก
และโคตรภูตรรม มีอรรถต่างกัน และมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดีย
วกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาในความออกไปและความหลีกเลี่ยงไปภายนอก
และโคตรภูตรรม มีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์
โดยความเป็นอนัตตา ย่อมหลุดพ้นไปด้วยวิโมกข์อะไร.

เมื่อบุคคลมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ย่อมหลุดพ้นไปด้วย
อนิมิตตวิโมกข์ เมื่อมนสิการ โดยความเป็นทุกข์ ย่อมหลุดพ้นไปด้วยอัปนิหิต-
วิโมกข์ เมื่อมนสิการ โดยความเป็นอนัตตา ย่อมหลุดพ้นไปด้วยสุญญตวิโมกข์.

ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาในความออกไปและความหลีกเลี่ยงไปจากส่วน
ทั้งสองและมรรคญาณ มีอรรถต่างกัน และมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่าง
เดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาในความออกไปและความหลีกเลี่ยงไปจากส่วน
ทั้งสอง และมรรคญาณมีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.

[๕๐๕] วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยอาการเท่าไร ย่อมมีใน
ขณะเดียวกันด้วยอาการเท่าไร.

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยอาการ ๔ ย่อมมีในขณะเดียวกัน
ด้วยอาการ ๗.

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยอาการ ๔ เป็นไฉน.

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยอาการ ๔ คือ ด้วยความเป็นใหญ่ ๑
ด้วยความตั้งมั่น ๑ ด้วยความน้อมจิตไป ๑ ด้วยความนำออกไป ๑.

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยความเป็นใหญ่อย่างไร.

เมื่อมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง อนิมิตตวิโมกข์ ย่อมเป็นใหญ่
เมื่อมนสิการ โดยความเป็นทุกข์ อัปนิหิตวิโมกข์ ย่อมเป็นใหญ่ เมื่อมนสิการ
โดยความเป็นอนัตตา สุญญตวิโมกข์ ย่อมเป็นใหญ่ วิโมกข์ ๓ ย่อมมีใน
ขณะต่างกันด้วยความเป็นใหญ่อย่างนี้.

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยความตั้งมั่นอย่างไร.

บุคคลเมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ย่อมตั้งจิตไว้มั่นด้วย
สามารถแห่งอนิมิตตวิโมกข์ เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ย่อมตั้งจิตไว้มั่น
ด้วยสามารถแห่งอัปนิหิตวิโมกข์ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ย่อม
ตั้งจิตไว้มั่นด้วยสามารถแห่งสุญญตวิโมกข์ วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกัน
ด้วยความตั้งมั่นอย่างนี้.

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยความน้อมจิตไปอย่างไร.

บุคคลเมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ย่อมน้อมจิตไปด้วย
สามารถแห่งอนิมิตตวิโมกข์ เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ย่อมน้อมจิตไป
ด้วยสามารถแห่งอัปนิหิตวิโมกข์ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ย่อม
น้อมจิตไปด้วยสามารถแห่งสุญญตวิโมกข์ วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วย
ความน้อมจิตไปอย่างนี้.

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยความนำออกไปอย่างไร.

บุคคลเมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ย่อมนำจิตออกไปสู่
นิพพานอันเป็นที่ดับ ด้วยสามารถแห่งอนิมิตตวิโมกข์ เมื่อมนสิการโดยความ
เป็นทุกข์ ย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ ด้วยสามารถแห่งอัปนิ
หิตวิโมกข์ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพานอัน
เป็นที่ดับด้วยสามารถแห่งสุญญตวิโมกข์ วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วย
ความนำออกไปอย่างนี้ วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะต่างกันด้วยอาการ ๔ นี้.

[๕๑๐] วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะเดียวกันด้วยอาการ ๗ เป็นไฉน.

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะเดียวกันด้วยอาการ ๗ คือ ด้วยความประชุม
ลง ๑ ด้วยความบรรลู่ ๑ ด้วยความได้ ๑ ด้วยความแทงตลอด ๑ ด้วยความ
ทำให้แจ้ง ๑ ด้วยความถูกต้อง ๑ ด้วยความตรัสรู้ ๑.

วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะเดียวกัน ด้วยความประชุมลง ด้วยความ
บรรลุ ด้วยความได้ ด้วยความแทงตลอด ด้วยความทำให้แจ้ง ด้วยความ
ถูกต้อง ด้วยความตรัสรู้ อย่างไร.

บุคคลมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ย่อมพ้นจากนิमित เพราะ
เหตุนี้ วิโมกข์นั้นจึงเป็นอนิमितวิโมกข์ บุคคลย่อมพ้นจากอารมณ์ใด ย่อม
ไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์นั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์นั้นจึงเป็นอัปนิหิตวิโมกข์
บุคคลไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์ใด เป็นผู้ว่างเปล่าจากอารมณ์นั้น เพราะเหตุนี้
วิโมกข์นั้นจึงเป็นสุญญตวิโมกข์ บุคคลไม่มีนิमितเพราะนิमितว่างเปล่าด้วยวิโมกข์
ใด เพราะเหตุนี้ วิโมกข์นั้นจึงเป็นอนิमितวิโมกข์ วิโมกข์ ๓ ย่อมมีใน
ขณะเดียวกัน ด้วยความประชุมลง...ด้วยความตรัสรู้เช่นนี้ บุคคลมนสิการ
โดยความเป็นทุกซ์ ย่อมพ้นจากความปรารถนาอันเป็นที่ตั้ง เพราะเหตุนี้
วิโมกข์นั้นจึงเป็นอัปนิหิตวิโมกข์ บุคคลไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์ใด เป็นผู้ว่างเปล่า
จากอารมณ์นั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์นั้นจึงเป็นสุญญตวิโมกข์ บุคคลไม่มี
นิमितเพราะนิमितว่างเปล่าด้วยวิโมกข์ใด เพราะเหตุนี้ วิโมกข์นั้นจึงเป็น
อนิमितวิโมกข์ บุคคลไม่มีนิमितเพราะนิमितใดไม่ตั้งอยู่ในนิमितนั้น เพราะ
เหตุนี้ วิโมกข์นั้นจึงเป็นอัปนิหิตวิโมกข์ วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะเดียวกัน
ด้วยความประชุมลง...ด้วยความตรัสรู้เช่นนี้ บุคคลมนสิการโดยความเป็น
อนัตตา ย่อมพ้นจากความยึดมั่น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์นั้นจึงเป็นสุญญต-
วิโมกข์ บุคคลไม่มีนิमितเพราะนิमितว่างเปล่าด้วยวิโมกข์ใด เพราะเหตุนี้
วิโมกข์นั้นจึงเป็นอนิमितวิโมกข์ บุคคลไม่มีนิमित เพราะนิमितใด ไม่ตั้งอยู่
ในนิमितนั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์นั้นจึงเป็นอัปนิหิตวิโมกข์ บุคคลไม่ตั้ง
อยู่ในอารมณ์ใด เป็นผู้ว่างเปล่าจากอารมณ์นั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์นั้นจึง

เป็นสุญญตวิโมกข์ วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะเดียวกัน ด้วยความประจวบ...
ด้วยความตรัสรู้อย่างนี้ วิโมกข์ ๓ ย่อมมีในขณะเดียวกันด้วยอาการ ๗ นี้.

[๕๑๑] วิโมกข์มีอยู่ ธรรมอันเป็นประธานมีอยู่ ธรรมอันเป็น
ประธานแห่งวิโมกข์มีอยู่ ธรรมอันเป็นข้าศึกแก่วิโมกข์มีอยู่ ธรรมอันอนุโลม
ต่อวิโมกข์มีอยู่ วิโมกข์วิภูมีอยู่ การเจริญวิโมกข์มีอยู่ ความสงบระงับแห่ง
วิโมกข์มีอยู่.

วิโมกข์เป็นไฉน คือ สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปป์ลหิต-
วิโมกข์.

สุญญตวิโมกข์เป็นไฉน อนิจจานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากความยึดมั่น
โดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สุญญตวิโมกข์ ทุกขานุปัสส-
นาญาณ ย่อมพ้นจากความยึดมั่น โดยความเป็นสุข... อนัตตานุปัสสนาญาณ
ย่อมพ้นจากความยึดมั่น โดยความเป็นตัวตน... นิพพิทานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้น
จากความยึดมั่นโดยความเพติดเพลิน... วิจารณ์านุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากความ
ยึดมั่นโดยความกำหนด... นิโรธานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากความยึดมั่นโดย
เป็นเหตุเกิด... ปฏินิสสัคคานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากความยึดมั่นโดยความ
ถือมั่น... อนิมิตตานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากความยึดมั่นโดยความเป็นนิมิต...
อัปป์ลहितานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากความยึดมั่น โดยความเป็นที่ตั้ง...
สุญญตานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากความยึดมั่นทุกอย่าง... ญาณ คือ การ
พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป ย่อมพ้นจากความยึดมั่นโดยความเป็นสภาพ
เที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ ฯลฯ ญาณ คือ การพิจารณา
เห็นความว่างเปล่าในรูป ย่อมพ้นจากความยึดมั่นทุกอย่าง เพราะเหตุนี้
จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา

ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในจักขุ ฯลฯ ในชราและมรณะ ย่อมพ้นจากความยึดมั่นโดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ ฯลฯ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความว่างเปล่าในชราและมรณะ. ย่อมพ้นจากความยึดมั่นทุกอย่าง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ นี้เป็นสุญญตวิโมกข์.

[๕๑๒] อนิมิตตวิโมกข์เป็นไฉน อนิจจานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ทุกขานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความเป็นสุข... อนัตตานุ-
ปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความเป็นตัวตน... นิพพิทานุปัสสนา-
ญาณ ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความเปลือคน... วิจารณ์านุปัสสนาญาณ
ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความกำหนด... นิโรธานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจาก
เครื่องหมายโดยความเป็นเหตุเกิด... ปฏิณิสตักคานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจาก
เครื่องหมายโดยความถือมั่น... อนิมิตตานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากเครื่องหมาย
ทุกอย่าง... อัปปณิหิตานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความเป็น
ที่ตั้ง... สุธมฺมคานุปัสสนาญาณ ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความยึดมั่น...
ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดย
ความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ฯลฯ ญาณ คือ
การพิจารณาเห็นความมีนิมิตในรูป ย่อมพ้นจากนิมิตทุกอย่าง... ญาณ คือ
การพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้งในรูป ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความเป็น
ที่ตั้ง... ญาณ คือ ก็พิจารณาเห็นความว่างเปล่าในรูป ย่อมพ้นจากเครื่อง
หมายโดยความยึดมั่น... ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา

ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในจักขุ ฯลฯ ในชราและมรณะ ย่อม
พ้นจากเครื่องหมายโดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตต-
วิโมกข์ ฯลฯ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิตในชราและมรณะ
ย่อมพ้นจากนิมิตทุกอย่าง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ญาณ คือ
การพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้งในชราและมรณะ ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดย
ความเป็นที่ตั้ง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ญาณ คือ การพิจารณา
เห็นความว่างเปล่าในชราและมรณะ ย่อมพ้นจากเครื่องหมายโดยความยึดมั่น
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ นี้เป็นอนิมิตตวิโมกข์.

[๕๑๓] อปฺปณฺหิตวิโมกข์เป็นไฉน อนิจจานุสฺสนาญาณ ย่อมพ้น
จากที่ตั้งโดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอปฺปณฺหิตวิโมกข์
ทุกขานุสฺสนาญาณ ย่อมพ้นจากที่ตั้งโดยความเป็นสุข... อนัตตานุสฺสนาญาณ
ย่อมพ้นจากที่ตั้งโดยความเป็นตัวตน... นิพพิทานุสฺสนาญาณ ย่อมพ้นจาก
ที่ตั้งโดยความเพลิดเพลิน... วิจารณ์ุสฺสนาญาณ ย่อมพ้นจากที่ตั้งโดยความ
กำหนด... นิโรธานุสฺสนาญาณ ย่อมพ้นจากที่ตั้งโดยความเป็นเหตุเกิด...
ปฏินิสสัคคานุสฺสนาญาณ ย่อมพ้นจากที่ตั้งไว้โดยความถึอมั่น... อนิมิตตานุ-
สฺสนาญาณ ย่อมพ้นจากที่ตั้งโดยความเป็นเครื่องหมาย... อปฺปณฺหิตานุสฺสนา-
ญาณ ย่อมพ้นจากที่ตั้งทุกอย่าง... สุธมฺมตานุสฺสนาญาณ ย่อมพ้นจากที่ตั้ง
โดยความยึดมั่น... ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป ย่อมพ้น
จากที่ตั้งโดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอปฺปณฺหิตวิโมกข์
 ฯลฯ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้งในรูป ย่อมพ้นจากที่ตั้ง
ทุกอย่าง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอปฺปณฺหิตวิโมกข์ ญาณ คือ การพิจารณา
เห็นความว่างเปล่าในรูป ย่อมพ้นจากที่ตั้งโดยความยึดมั่น เพราะเหตุนี้

จึงชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญูณ ในจักขุ ฯลฯ ในชราและมรณะ ย่อมพ้นจากที่ตั้งโดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์ ฯลฯ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้งในชราและมรณะ ย่อมพ้นจากที่ตั้งทุกอย่าง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์ ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความว่างเปล่าในชราและมรณะ ย่อมพ้นจากที่ตั้งโดยความยึดมั่น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์ นี้เป็นอัปณิหิตวิโมกข์.

[๕๑๔] ธรรมอันเป็นประธานเป็นไฉน ธรรมอันเป็นไปในฝักฝ่าย ความตรัสรู้ เป็นกุศล ไม่มีโทษ เกิดในมรรควิโมกข์นั้น นี้ธรรมอันเป็นประธาน.

ธรรมอันเป็นประธานแห่งวิโมกข์เป็นไฉน นิพพานอันเป็นที่ดับ เป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้น นี้เป็นธรรมอันเป็นประธานแห่งวิโมกข์.

ธรรมอันเป็นข้าศึกแก่วิโมกข์เป็นไฉน อกุศลมูล ๓ ทุจจริต ๓ อกุศลธรรมแม้ทุกอย่าง เป็นข้าศึกแก่วิโมกข์ นี้ธรรมอันเป็นข้าศึกแก่วิโมกข์.

ธรรมอันอนุโลมต่อวิโมกข์เป็นไฉน กุศลมูล ๓ สุจริต ๓ กุศลธรรมแม้ทุกอย่าง เป็นธรรมอันอนุโลมต่อวิโมกข์ นี้ธรรมอันอนุโลมต่อวิโมกข์.

[๕๑๕] วิโมกขวิวัฏเป็นไฉน สัญญาวิวัฏ เจโตวิวัฏ จิตตวิวัฏ ญาณวิวัฏ วิโมกขวิวัฏ สัจจวิวัฏ บุคคลหมายรู้หลักออกไป เพราะเหตุนี้ จึงเป็นสัญญาวิวัฏ บุคคลคิดอยู่หลักออกไป เพราะเหตุนี้ จึงเป็นเจโตวิวัฏ บุคคลรู้แจ้งหลักออกไป เพราะเหตุนี้ จึงเป็นจิตตวิวัฏ บุคคลทำความรู้หลักออกไป เพราะเหตุนี้ จึงเป็นญาณวิวัฏ บุคคลปล่อยวางหลักออกไป เพราะเหตุนี้ จึงเป็นวิโมกขวิวัฏ บุคคลหลักออกไปในธรรมอันมีความถ่องแท้ เพราะเหตุนี้ จึงเป็นสัจจวิวัฏ สัญญาวิวัฏมีในที่ใด เจโตวิวัฏก็มีในที่นั้น

เจโตวิวัฏ्ฐมีในที่ใด สัจญญาวิวัฏ्ฐมีในที่นั้น สัจญญาวิวัฏ्ฐ เจโตวิวัฏ्ฐมีในที่ใด
จิตตวิวัฏ्ฐมีในที่นั้น จิตตวิวัฏ्ฐมีในที่ใด สัจญญาวิวัฏ्ฐ เจโตวิวัฏ्ฐมีในที่นั้น
สัจญญาวิวัฏ्ฐ เจโตวิวัฏ्ฐ จิตตวิวัฏ्ฐมีในที่ใด ญานวิวัฏ्ฐมีในที่นั้น ญานวิวัฏ्ฐมี
ในที่ใด สัจญญาวิวัฏ्ฐ เจโตวิวัฏ्ฐ จิตตวิวัฏ्ฐมีในที่นั้น สัจญญาวิวัฏ्ฐ เจโตวิวัฏ्ฐ
จิตตวิวัฏ्ฐ ญานวิวัฏ्ฐมีในที่ใด วิโมกขวิวัฏ्ฐมีในที่นั้น วิโมกขวิวัฏ्ฐมีในที่ใด
สัจญญาวิวัฏ्ฐ เจโตวิวัฏ्ฐ จิตตวิวัฏ्ฐ ญานวิวัฏ्ฐมีในที่นั้น สัจญญาวิวัฏ्ฐ เจโตวิวัฏ्ฐ
จิตตวิวัฏ्ฐ ญานวิวัฏ्ฐ วิโมกขวิวัฏ्ฐมีในที่ใด สัจจวิวัฏ्ฐมีในที่นั้น สัจจวิวัฏ्ฐมี
ในที่ใด สัจญญาวิวัฏ्ฐ เจโตวิวัฏ्ฐ จิตตวิวัฏ्ฐ ญานวิวัฏ्ฐ วิโมกขวิวัฏ्ฐมีในที่นั้น
นี่เป็นวิโมกขวิวัฏ्ฐ.

[๕๑๖] การเจริญวิโมกข์เป็นไฉน การเสพ การเจริญ การทำให้มาก
ซึ่งปฐมฌาน... ทุติยฌาน... ตติยฌาน... จตุตถฌาน... อากาสนัญญาตนะ
สมาบัติ... วิญญาณัญญาตนะสมาบัติ... อากิญจัญญาตนะสมาบัติ... เนว-
สัจญญาตนะสมาบัติ... โสคาปัตติมรรค... สกทาคามิมรรค...
อนาคามิมรรค... การเสพ การเจริญ การทำให้มากซึ่งอรหัตมรรค นี่เป็นการ
เจริญวิโมกข์.

ความสงบระงับแห่งวิโมกข์เป็นไฉน การได้หรือวิบากแห่งปฐมฌาน...
ทุติยฌาน... ตติยฌาน... จตุตถฌาน... อากาสนัญญาตนะสมาบัติ วิญญา-
ณัญญาตนะสมาบัติ อากิญจัญญาตนะสมาบัติ เนวสัจญญาตนะสมาบัติ
โสคาปัตติผลแห่งโสคาปัตติมรรค สกทาคามีผลแห่งสกทาคามิมรรค อนาคามีผล
แห่งอนาคามิมรรค อรหัตผลแห่งอรหัตมรรค นี่เป็นความสงบระงับแห่ง
วิโมกข์.

จบตติยภาณวาร

จบวิโมกขกถา

วิโมกขกถา

อรรถกถาวิโมกขเทศ

บัดนี้ ถึงคราวที่จะพรรณนาไปตามลำดับ ความที่ยังไม่เคยพรรณนา
แห่งวิโมกขกถา ซึ่งท่านกล่าวในลำดับอินทริยกถา. จริงอยู่ วิโมกขกถานี้
ท่านกล่าวในลำดับอินทริยกถา เพราะผู้ประกอบอินทริยภาวนาเป็นผู้ได้วิโมกซ์-
ก็พระสารีบุตรเถระเมื่อกล่าววิโมกขกถานั้น ทำสุตตันตเทศนาให้เป็นหัวหน้า
แล้วกล่าวเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า.

พึงทราบวินิจฉัยในพระสุตตรนั้น ดังต่อไปนี้. ในบทมีอาทิว่า **สุญญโต**
วิโมกฺโข ได้แก่ อริยมรรคอันเป็นไป เพราะทำนิพพานให้เป็นอารมณ์
โดยอาการแห่งความเป็นของสูญ ชื่อว่า **สุญญตวิโมกซ์**. **สุญญตวิโมกซ์** นั้น
ชื่อว่า **สุญญตะ** เพราะเกิดขาดสูญ. ชื่อว่า **วิโมกซ์** เพราะพ้นจากกิเลส
ทั้งหลาย.

โดยนัยนี้นั้นแหละพึงทราบว่า วิโมกซ์เป็นไปเพราะทำนิพพานให้เป็น
อารมณ์ โดยอาการหานิมิตมิได้ ชื่อว่า **อนิมิตตวิโมกซ์**. วิโมกซ์เป็นไป
เพราะทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยอาการไม่มีที่ตั้ง ชื่อว่า **อัปฺพลฺลิตฺตวิโมกซ์**.

ภิกษุรูปหนึ่งพิจารณาสังขารทั้งหลาย โดยความไม่เที่ยงแต่ต้นนั่นเอง
อนึ่ง เพราะเพียงพิจารณาด้วยความไม่เที่ยงเท่านั้น ยังไม่เป็นการออกไปแห่ง
มรรค ควรพิจารณาโดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง. หาก
เมื่อภิกษุนั้นปฏิบัติแล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นการออกไปแห่งมรรค ในกาลที่
พิจารณาด้วยความไม่เที่ยง ภิกษุนี้อาศัยอยู่ด้วยความไม่เที่ยง แล้วออกไปโดย

ความไม่เที่ยง. อนึ่ง หากว่าการออกไปแห่งมรรค ในกาลที่ภิกษุนั้นพิจารณา โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ภิกษุนี้อันชื่อว่า อยู่โดยความไม่เที่ยง แล้วออกไปโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา. แม้ในการอยู่โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตาแล้วออกไป ก็มีนัยนี้.

อนึ่ง ในอุเทศนี้ แม้ภิกษุใดอยู่โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา หากในเวลาออกย่อมออกโดยความไม่เที่ยง แม้ทั้ง ๓ นี้ ก็เป็นผู้มากไปด้วยอิโมกษ์ ย่อมได้สัทชินทริย์ ย่อมพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกษ์ เป็นผู้ระลึกศรัทธาในขณะปฐมมรรค เป็นผู้พ้นจากศรัทธาในฐานะ ๗. อนึ่ง หากออกไปโดยความเป็นทุกข์ แม้ชนทั้ง ๓ ก็เป็นผู้มากด้วยปีสัทธา ย่อมได้สมาชินทริย์ ย่อมพ้นด้วยอัปพนิตวิโมกษ์ เป็นกายสักขี (พยานเห็นกับตา ทางกาย) ในที่ทั้งปวง. อนึ่ง อรูปฌานในกายสักขีนี้ เป็นบาทของภิกษุใด ภิกษุนั้นเป็นอุกโตภาควิมุตตในผลอันเลิศ แต่่นั้นเป็นการออกโดยความเป็นอนัตตาของชนเหล่านั้น. ชนแม่ทั้ง ๓ ก็เป็นผู้มากด้วยความรู้ ย่อมได้ปัญญินทริย์ ย่อมพ้นด้วยสุญญตวิโมกษ์ เป็นผู้ระลึกถึงธรรมในขณะปฐมมรรค เป็นผู้ถึงทัญญูในฐานะ ๖ เป็นผู้พ้นด้วยปัญญาในผลอันเลิศ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ามรรคย่อมได้ชื่อด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ ด้วยเป็นไปกับหน้าที่ ๑ ด้วยเป็นข้าศึก ๑ ด้วยมีคุณ ๑ ด้วยอารมณ ๑ ด้วยการมา ๑. หากภิกษุพิจารณาสังขาร โดยความไม่เที่ยง แล้วออกจากความวางเฉยในสังขาร ย่อมพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกษ์ หากพิจารณาโดยความเป็นทุกข์แล้ว ออก ย่อมพ้นด้วยอัปพนิตวิโมกษ์ หากพิจารณาโดยความเป็นอนัตตาแล้ว ออก ย่อมพ้นด้วยสุญญตวิโมกษ์ นี้ชื่อว่า เป็นชื่อโดยความเป็นไปกับหน้าที่.

อนึ่ง วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตะ เพราะทำการแยกความเป็นขณะ (ก้อน) ของสังขารทั้งหลายด้วยอนิจจานุปัสสนา แล้วละนิมิตว่าเที่ยง นิมิต ว่ายั่งยืน นิมิตว่าคงที่ออกไปเสีย. ชื่อว่า อัปปลิหิตะ เพราะละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา แล้วยังความปรารถนาที่ตั้งไว้ให้ห่างไป. ชื่อว่า สุกฺขญฺตะ เพราะละความสำคัญว่าตน สัตว์ บุคคลด้วยอนัตตานุปัสสนา แล้วเห็นสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นของสุญฺญ นี้ชื่อว่าเป็นชื่อโดยความเป็นข้าศึก.

อนึ่ง ชื่อว่า สุกฺขญฺตะ เพราะความเป็นของสุญฺญจากราคะเป็นต้น ชื่อว่า อนิมิตตะ เพราะไม่มีรูปนิมิตเป็นต้น หรือราคะนิมิตเป็นต้น. ชื่อว่า อัปปลิหิตะ เพราะไม่มีที่ตั้งของราคะเป็นต้น นี้ชื่อว่าเป็นชื่อโดยความมีคุณของมรรคนั้น.

มรรคนั้นนั้น ย่อมทำนิพพานอันเป็นของสุญฺญ ไม่มีนิมิต ไม่มีที่ตั้ง ให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สุกฺขญฺตะ อนิมิตตะ อัปปลิหิตะ นี้ชื่อว่าเป็นชื่อโดยความเป็นอารมณ์.

อนึ่ง การมามี ๒ อย่าง คือ วิปัสสนาคมนะ (การมาแห่งวิปัสสนา) ๑ มัคคาคมนะ (การมาแห่งมรรค) ๑.

การมาแห่งวิปัสสนาย่อมได้ในมรรค การมาแห่งมรรคย่อมได้ในผล. เพราะอนัตตานุปัสสนา ชื่อว่า สุกฺขญฺตะ มรรคแห่งสัจฺญตวิปัสสนา ชื่อว่า สุกฺขญฺตะ. ผลแห่งสุกฺขญฺตมรรค ชื่อว่า สุกฺขญฺตะ. อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า อนิมิตตะ มรรคแห่งอนิมิตตานุปัสสนา ชื่อว่า อนิมิตตะ. ก็ชื่อนี้ย่อมได้ด้วยอภิธรรมปริยาย แต่ในสุตตันตปริยายก็ได้ด้วย. จริงอยู่ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ในสุตตันตปริยายนั้นว่า พระโยคาวจรทำนิพพานอันเป็นโคตรภูญาณ หานิมิตมิได้ให้เป็นอารมณ์ เป็นชื่อที่ไม่มีนิมิตตั้งอยู่ในอากมณียฐาน (ที่เป็นที่

มาถึง) เองแล้วให้ชื่อแก่มรรค ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ามีมรรคเป็นอนิมิตตะ
ควรกล่าวว่า ผลเป็นอนิมิตตะด้วยการมาแห่งมรรค. ทุกขานุปีศสนาชื่อว่า
อัปป์ณิหิตะ เพราะยังการตั้งไว้ในสังขารทั้งหลายให้แห้งไป มรรคแห่งอัปป์ณิ-
หิตวิปีศสนา ชื่อว่า อัปป์ณิหิตะ. ผลแห่งอัปป์ณิหิตมรรค ชื่อว่า อัปป์ณิหิตะ
เพราะเหตุนี้ วิปีศสนาย่อมให้ชื่อแห่งมรรคของตนอย่างนี้. มรรคย่อมให้ชื่อ
แห่งผล นี้ชื่อว่าเป็นชื่อโดยการมาถึง. พระโยคาวจรย่อมกำหนดคุณวิเศษแห่ง
วิโมกข์ จากความวางเฉยในสังขารด้วยประการฉะนี้.

พระสารีบุตรเถระครั้งนั้นยกวิโมกข์อันเป็นมหาวัตถุ ๓ ที่พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว ขึ้นแสดงอย่างนี้ประสงคจะชี้แจงถึงวิโมกข์ แม้อันอีก
ด้วยสามารถการชี้แจงวิโมกข์นั้นจึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อปีจ อฏฺฐสฏฺฐิ**
วิโมกฺขา อีกอย่างหนึ่ง วิโมกข์ ๖๘ ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อปีจ** เป็นบทแสดงถึงปริยายอื่น. วิโมกข์
เหล่านั้นมี ๖๘ ได้อย่างไร มี ๓๕ มิใช่หรือ. มี ๓๕ ตามเสียงเรียกร่องจริงหรือ
ไม่ควรนับวิโมกข์ ๓ เหล่านี้ เพราะชี้แจงวิโมกข์อื่นเว้นวิโมกข์ ๓ ที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วและเพราะกันวิโมกข์เหล่านั้น แม่วิโมกข์ ๓ มี
อชฉัตตวิโมกข์เป็นต้นก็ไม่ควรนับ เพราะหยั่งลงภายในด้วยกล่าวโดยพิสดาร
๔ ส่วน อัปป์ณิหิตวิโมกข์ ในบทนี้ว่า **ปณฺหิตฺโต วิโมกฺโข อปฺปณฺหิตฺโต**
วิโมกฺโข ปณฺหิตวิโมกข์ อัปป์ณิหิตวิโมกข์ ก็ไม่ควรนับ เพราะมีชื่ออย่างเดียว
กันด้วยการยกขึ้นแสดงเป็นครั้งแรก เมื่อนำวิโมกข์ ๗ อย่างเหล่านี้ออกอย่างนี้
แล้วก็เหลือวิโมกข์ ๖๘. หากถามว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุไรจึงยกวิโมกข์
๓ มีสุญญตวิโมกข์เป็นต้นขึ้นแสดงเล่า. ตอบว่า เพื่อหยาบยกขึ้นโดยอุเทศ
แล้วทำการชี้แจงวิโมกข์เหล่านั้น. อนึ่ง วิโมกข์ ๓ มี อชฉัตตวฏฺฐานวิโมกข์

(วิโมกข์มีการออกจากภายใน) เป็นต้น ท่านยกขึ้นแสดงด้วยอำนาจแห่งหมู้อันเป็นมูลเหตุเว้นประเภทเสีย. ฟังทราบแม้อัปณิหิตวิโมกข์ ท่านก็ยกขึ้นแสดงอีกด้วยอำนาจเป็นปฏิปักษ์ของปณิหิตวิโมกข์.

ฟังทราบวินิจฉัยในอัมมัตตวุฏฐานวิโมกข์เป็นต้นดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **อหฺมตฺตวุฏฐานิ** เพราะออกจากภายใน. ชื่อว่า **อนฺุโลมา** เพราะคล้อยตาม ชื่อว่า **อหฺมตฺตวุฏฐานปฏิปฺปสฺสทฺธิ** เพราะระงับออกไปแห่งการออกจากภายใน. บทว่า **รูปิ** คือ รูปอันเป็นรูปฉนให้เกิดขึ้นในอวัยวะมีผมเป็นต้นในภายใน ชื่อว่า **รูปิ** เพราะภิกษุมีรูป. บทว่า **รฺูปานิ ปสฺสตี** ภิกษุเห็นรูป คือ เห็นรูปมีนีสลิมเป็นต้นในภายนอกด้วยญาณจักขุ ด้วยบทนี้ท่านแสดงถึงการได้ฉนในกสลิททั้งหลายอันมีวัตถุในภายในและภายนอก. บทว่า **อหฺมตฺตอรูปสฺสณฺเฐ** คือ ภิกษุไม่มีความสำคัญว่า รูปในภายใน ความว่า มีรูปาจรฉนยังไม่เกิดในฉนเป็นต้นของฉน ด้วยบทนี้ท่านทำบริกรรมในภายนอกแล้วจึงแสดงฉนที่ได้แล้วในภายนอกนั้นเอง. บทว่า **สุภนฺุเตว อธิมฺุตฺโต** น้อมใจไปในธรรมส่วนฉนเท่านั้น คือ น้อมไปในอารมณ์ ว่าฉนเท่านั้น. ในบทนั้นความผูกใจว่าฉนไม่มีในอัปนาภายในแม้โดยแท้ แต่ภิกษุใดแผ่สัตตารมณฺ์ไปโดยอาการเป็นของไม่น่าเกลียดอยู่ เพราะภิกษุนั้นเป็นผู้น้อมใจไปว่าฉนเท่านั้น ฉนนั้นท่านจึงยกขึ้นแสดงอย่างนี้. ชื่อว่า **สมยวิโมกฺโข** เพราะมีวิภังคณวิมุตติในสมัยที่ยังไม่อิ่มเอิบ ๆ. ชื่อว่า **สามยิโก** เพราะวิโมกข์นั้นประกอบแล้วในสมัยที่ยังไม่อิ่มเอิบด้วยสามารถทำกิจของฉน. ปาฐะว่า **สามายิโก** บ้าง. ชื่อว่า **กฺุโป** เพราะสามารถกำเรบได้ คือ ทำลายได้. ชื่อว่า **โลกิโก** เพื่อประกอบไว้ในโลกโดยไม่ก้าวล่วงโลก ปาฐะว่า **โลกิโย** บ้าง. ชื่อว่า **โลกุตฺตโร** เพราะข้ามโลก หรือข้ามโลกได้แล้ว. ชื่อว่า **ศาสโว**

เพราะมีอาสวะด้วยการทำอารมณ์. ชื่อว่า อนาสโว เพราะไม่มีอาสวะด้วยการ
ทำอารมณ์และด้วยการประกอบรวม. ชื่อว่า สามิส เพราะมีอมิสกล่าวคือรูป.
ชื่อว่า นิรามิสตา นิรามิสตโร เพราะไม่มีอมิส ยิ่งกว่าไม่มีอมิส เพราะ
ละรูปและอรูปร่างได้โดยประการทั้งปวง.

บทว่า ปณฺหิตो คือ ตั้งไว้แล้ว ปรารถนาแล้วด้วยอำนาจแห่งตัณหา.
ชื่อว่า สญฺญตฺโต เพราะประกอบแล้วด้วยสังโยชน์ด้วยการทำอารมณ์. บทว่า
เอกตฺตวิโมกฺโข ได้แก่ วิโมกข์มีสภาพอย่างเดียวกัน เพราะไม่องงามด้วย
กิเลสทั้งหลาย. บทว่า สญฺญาวิมอกฺโข คือ วิปัสสนาญาณนั้นแหละ ชื่อว่า
สัจฺญวิโมกข์ เพราะพ้นจากสัจฺญวิปริต. วิปัสสนาญาณนั้นแหละ ชื่อว่า
ญาณวิโมกข์ เพราะวิโมกข์ คือ ญาณนั้นแหละด้วยอำนาจพ้นจากความลุ่มหลง.
บทว่า สิตฺติยาวิโมกฺโข คือ ความพ้นเป็นไปแล้วว่า วิปัสสนาญาณนั้น
แหละพึงเป็นความเย็น ชื่อว่า สิตฺติยาวิโมกข์ ปาฐะว่า สิตฺติกาวิโมกฺโข
บ้าง. อาจารย์ทั้งหลายพรรณานาความแห่งบทนั้นว่า ความพ้นเพราะความเป็น
ของเย็น. บทว่า ฌานวิโมกฺโข ได้แก่ วิโมกข์ คือฌานนั่นเองอันมี
ประเภทเป็นอุปจาระและอัปปนา และมีประเภทเป็น โลภิยะและ โลกุตระ. บทว่า
อนุปาทา จิตฺตสฺส วิโมกฺโข ได้แก่ ความพ้นแห่งจิต เพราะไม่ยึดมั่น
คือ ไม่ทำการถือ. บทที่เหลือพึงทราบโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

จบอรรถกถาวิโมกขุเทศ

อรรถกถาวิโมกขนิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอุเทศ มีอาทิว่า กตโม ดังต่อไปนี้.
บทว่า อิติปฏิสตุลยจิกษติ คือพิจารณาเห็นอย่างนี้. บทว่า สุลลสมิทํ
นามรูปนี้ว่าง คือ ชันชบัญญัติว่าง. ว่างจากอะไร ว่างจากความเป็นตัวตน
หรือจากสิ่งที่มีเนื่องด้วยตน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อตุเตน วา จากความเป็นตัวตน คือ ว่าง
จากความเป็นตัวตน เพราะไม่มีตัวตนที่กำหนดว่าเป็นคนพาล. บทว่า อตุต-
นิเยน วา จากสิ่งที่มีเนื่องด้วยตน คือ ว่างจากสิ่งที่เป็นของของตนที่กำหนด
ไว้แล้ว ความไม่มีสิ่งที่มีเนื่องด้วยตน เพราะไม่มีของตนนั่นเอง. อนึ่ง ชื่อว่า
สิ่งที่มีเนื่องด้วยตนจะพึงเป็นของเที่ยงหรือพึงเป็นความสุข. แม้ทั้งสองอย่างนั้น
ก็ไม่มี. ท่านอธิบายไว้ว่า อนิจจานุปัสสนา ด้วยปฏิเสธสิ่งที่เป็นของเที่ยง
ทุกขานุปัสสนา ด้วยปฏิเสธความสุข. บทว่า สุลลสมิทํ อตุเตนวา นามรูป
นี้ว่างจากความเป็นตัวตน ท่านกล่าวถึงอนัตตานุปัสสนานั้นเอง. บทว่า โส
คือ ภิกษุเห็นแจ้งด้วยอนุปัสสนา ๓ อย่างนี้. บทว่า อภินเวत् น กโรติ
ไม่ทำความยึดมั่น คือ ไม่ทำความยึดมั่นตนด้วยอำนาจแห่งอนัตตานุปัสสนา.
บทว่า นิमित्तํ น กโรติ ไม่ทำเครื่องกำหนดหมาย คือ ไม่ทำเครื่องกำหนด
หมายว่าเที่ยงด้วยอำนาจแห่ง อนิจจานุปัสสนา. บทว่า ปณิธี น กโรติ
ไม่ทำความปรารภาคือ ไม่ทำความปรารภาคด้วยอำนาจแห่งทุกขานุปัสสนา.

วิโมกข์ ๓ เหล่านี้ย่อมได้ด้วยอำนาจแห่งตัทธังคะ ในขณะแห่งวิปัสสนา
โดยปริยาย แต่ย่อมได้ด้วยอำนาจแห่งสมุจเฉท ในขณะแห่งมรรคโดยตรง.
ฉาน ๔ เป็นอัมมัตตวุฏฐานวิโมกข์ เพราะออกจากนิर्वรณเป็นต้นในภายใน.

อรุปสมาบัติ ๔ ชื่อว่า พหิทธาธุฐานวิโมกข์ เพราะออกจากอารมณ์ทั้งหลาย
เมื่ออารมณ์ท่านก็กล่าวว่ ภายนอกในบพนี้เหมือนอายตนะภายนอก. วิกขัมภณ-
วิโมกข์สองเหล่านี้ สมุจเฉทวิโมกข์เป็นทุกโตะธุฐานวิโมกข์.

ท่านกล่าวการออกจากภายในโดยสรูป ด้วยบพมีอาทิว่ นีวรณหิ
ธุฐาน ออกจากนิวรณทั้งหลาย. ด้วยบพมีอาทิว่ รูปสณนาย จากรูปสณญา
ท่านไม่กล่าวถึงสมาบัตินั้น เพราะการกล่าวว่อารมณ์มีกสณเป็นต้น ปรากฎแล้ว
จึงกล่าวถึงการกล่าวว่รูปสณญาเป็นต้นดังที่ท่านกล่าวแล้วในพระสูตรทั้งหลาย.

บพว่ สกุทายทฎฐิจิ วิจิจุฉา สิลพพตปรัมมาสา เป็นบพสมาสา.
ตัดบพว่ สกุทายทฎฐิจิกา (จากสัฏกายทฎฐิจิ) วิจิจุฉาย (จากวิจิจุฉา)
สิลพพตปรัมมาสา (จากสิลพพตปรัมมาสา). นี้แลเป็นปาฐะ.

ด้วยบพว่ วิตกุโก จ เป็นอาทิว่ ท่านกล่าวถึงอุปจารฐุมิแห่งฉาน
และสมาบัติ. ด้วยบพว่ อนิจจานุปลสุสนา เป็นอาทิว่ท่านกล่าวถึงวิปัสสนา
อันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งมรรค ๔.

บพว่ ปฎิลาโ ว การได้ ชื่อว่ ปฎิลาโ เพราะชวนชวย
ปรารธนาได้ด้วยถึงความชำนาญ ๕ อย่าง เพราะความชวนชวยในฉานและ
ความชวนชวยในสมาบัติทั้งปวงเป็นความระงับด้วยถึงความชำนาญ ฉะนั้น
การได้ท่านจึงกล่าวว่วิโมกข์เป็นความระงับ. ส่วนวิบาคเป็นความระงับฉาน
และสมาบัติ เพราะเหตุฉนั้น จึงตรงทีเดียว. แต่อาจารย์บางพกกกล่าวว่ การได้
ฉานและสมาบัติเพราะความชวนชวยในอุปจารสงบ เพราะฉนั้นการได้ฉาน
และสมาบัติท่านจึงกล่าวว่ ปฏิปัสสัทธิวิโมกข์ ความพ้นเป็นความระงับ.

บพว่ อชุณตัต ในภายใน คือ เป็นไปเพราะเนื่องกับตน. บพว่
ปจจุตัต เฉพาะตน คือ เป็นไปเฉพาะตน. ท่านแสดงภายในเนื่องด้วยตน

แม้ด้วยบททั้งสองนั้น. บทว่า **นิลนิมิต्त** นิมิตตสีเจิว คือ สีเจิวนั่นเอง.
บทว่า **นีสถณัม ปฏิลล** ใต้นีสถณู คือ ใตีสถณูว่าสีเจิวในนีสถณุนั้น.
บทว่า **สุคคหิต กโรติ** ทำนีสถณุนั้นให้เป็นอันถือไว้ดีแล้ว คือ ทำให้เป็น
อันถือไว้ด้วยดีในบริกรรมภูมิ. บทว่า **ฐปชาริต อุปชารติ** ทรงจำไว้ดีแล้ว
คือ ทรงจำทำไว้ด้วยดีในอุปจารภูมิ. บทว่า **สวาทลิต อวตถาเปติ** กำหนด
ไว้ดีแล้ว คือ ตัดสินด้วยดีในอัปนาภูมิ. ปาฐะว่า **วตถาเปติ** บ้าง. จริงอยู่
ภิกษุเมื่อทำนีสถกรรมในภายในย่อมทำมดีหรือดวงตา. บทว่า **พหิทธา**
นีสถนิมิตเต ในนีสถสีเจิวภายนอก คือ ในนีสถลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดา
ดอกไม้สีเจิว ฝ้ายสีเจิว ชาติสีเจิว. บทว่า **จิตต อุปสัหริติ** คือน้อมจิต
เข้าไป. แม้ในสีเหลืองเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. บทว่า **อาเสวติ** ย่อมเสพ
คือ เสพสัถณุนั้นแหละแต่ต้น. บทว่า **ภาเวติ** คือน้อมเจริญ. บทว่า
พหุลีกโรติ ทำให้มาก ๆ คือทำบ่อย ๆ. บทว่า **รูป** ได้แก่ รูปนีสถสีเจิว.
บทว่า **รูปสถณู** คือ มีความสำคัญว่าเป็นรูป ความสำคัญในรูปนั้น ชื่อว่า
รูปสถณู ชื่อว่า **รูปสถณู** เพราะมีรูปเป็นสัถณู.

พึงทราบวินิจฉัยในบทนี้อาทิว่ามีนีสถสีเหลืองในภายในภิกษุเมื่อกระทำ
ปิตกรรม ย่อมทำในที่มันข้น หรือที่ผิวหรือในที่ตาสีเหลือง เมื่อกระทำโลหิต
กรรม ย่อมทำที่เนื้อ เลือด ลิ้น ฝ่ามือ ฝ่าเท้า หรือในที่ตาสีแดง เมื่อทำ
โธทกรรม ย่อมทำที่กระดูก ฟัน เล็บ หรือในที่ตาสีขาว. บทว่า **อชฺชตต**
อรูป ไม่มีรูปในภายใน ความว่า ไม่มีรูปนีสถในภายใน.

บทว่า **เมตตาสหคเตน** ประกอบด้วยเมตตาคือประกอบด้วยเมตตา
ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌานทุติยฌานตติยฌานและจตุตถฌาน. บทว่า **เจตสา** คือ
มีใจ. บทว่า **เอก ทิส** ตลอดทิศหนึ่ง ท่านกล่าวหมายถึงสัตว์หนึ่งที่กำหนด

ครั้งแรกแห่งทิศหนึ่ง ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปยังสัตว์อื่นไม่เนื่องด้วยทิศหนึ่ง. บทว่า **ผริตฺวา** แผ่ไปแล้ว คือถูกต้องทำให้เป็นอารมณ์. บทว่า **วิหริติ** อยู่ คือยังการอยู่ด้วยอิริยาบถอันตั้งมั่นด้วยพรหมวิหารให้เป็นไป. บทว่า **ตถา ทฺวติยํ** ทิศที่สองก็เหมือนกัน คือ แผ่ไปตลอดทิศใดทิศหนึ่งในบรรดาทิศทั้งหลายมีทิศตะวันออกเป็นต้น ฉนฺได ทิศที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ อันเป็นลำดับนั้นก็ฉนนันเหมือนกัน. บทว่า **อิติ อุกฺุขํ** ทั้งเบื้องบนท่านอธิบายว่า ทิศเบื้องบนโดยนัยนี้เหมือนกัน. บทว่า **อโธ** ทิศเบื้องล่าง เบื้องขวาง คือ แม้ทิศเบื้องล่าง แม้ทิศเบื้องขวางก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

อนึ่ง ในบทเหล่านั้น บทว่า **อโธ** คือเบื้องล่าง. บทว่า **ตฺริยํ** คือ ทิศน้อย ความว่า ยังจิตสหรคต ด้วยเมตตาให้เล่นไปบ้าง ให้เล่นกลับบ้าง ในทิศทั้งปวง ขอให้ม้าวิ่งไปวิ่งกลับในบริเวณของม้าจะนั้น.

ด้วยเหตุเพียงนี้ ท่านกำหนดถือเอาทิศหนึ่ง ๆ แล้วแสดงการแผ่เมตตาไปโดยจำกัด. ส่วนบทมีอาทิว่า **สพฺุพฺุธิ** ในที่ทุกสถานท่านกล่าวเพื่อแสดงโดยไม่จำกัด. บทว่า **สพฺุพฺุธิ** คือในที่ทั้งปวง. บทว่า **สพฺุพฺุตฺตตาย** ทั่ว สัตว์ทุกเหล่า คือทุกตัวตนในประเภทสัตว์มีเลว ปานกลาง เลิศ มิตร ศัตรู และความเป็นกลางเป็นต้นทั้งปวง อธิบายว่า เพราะไม่ทำการแบ่งแยกว่านี่เป็น สัตว์อื่น เป็นผู้เสมอกับตน. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **สพฺุพฺุตฺตตาย** คือโดยความเป็นผู้มีจิตรวมอยู่ทั้งหมด อธิบายว่า ไม่พึงชานไปในภายนอกแม้เล็กน้อย. บทว่า **สพฺุพฺุพานฺุตฺ** ตลอดโลกคือสัตว์ทุกเหล่า อธิบายว่าประกอบด้วยสัตว์ทั้งปวง. ปาฐะว่า **สพฺุพฺุพานฺุตฺ** บ้าง. บทว่า **โลกํ** ได้แก่ สัตว์โลก อนึ่งในนิเทศนี้ท่านกล่าววว่า **เมตฺตฺตาสหคเตน** ด้วยใจประกอบด้วยเมตตาอีกเพราะแสดงปริยายด้วยบทมีอาทิอย่างนี้ว่า **วิปฺุเลน** อันไพบุลย์ หรือเพราะในบทนี้

ท่านไม่กล่าว **ตลาศัพท์** หรือ **อิตีศัพท์** อีก คุยในการแผ่ไปโดยจำกัด ฉะนั้น
ท่านจึงกล่าว บทว่า **เมตตาสหคเตน เจตสา** ด้วยใจประกอบด้วยเมตตา
อีก หรือท่านกล่าวบทนี้โดยการสรุป. ในบทว่า **วิปุลเณ** นี้พึงเห็นความ
ไพบุลย์ด้วยการแผ่ไป พึงเห็นจิตนั้นถึงความเป็นใหญ่ ด้วยภูมิ. จจริงอยู่ จิตนั้น
ถึงความเป็นไปใหญ่ เพราะสามารถข่มกิเลสได้ เพราะมีผลไพบุลย์และเพราะ
การสืบต่อยาว. อีกอย่างหนึ่ง จิตชื่อว่า **มหกคตัม** เพราะถึง คือ ดำเนินไปด้วย
ฉันทะ วิริยะ จิตตะและปัญญาอันยิ่งใหญ่. ชื่อว่า **อปุปมาณัม** หาประมาณมิ
ได้ด้วยการแห่งความคล่องแคล่วและด้วยการแห่งสัตตคารมอันประมาณ
มิได้. ชื่อว่า **อเวรัม** ไม่มีเวร เพราะละข้าศึกคือความพยาบาท. ชื่อว่า **อพฺยา-**
ปชฺฌัม ไม่มีความเบียดเบียนเพราะละโทมนัสเสียได้ ท่านอธิบายว่า ไม่มีทุกข์.
บทว่า **อปฺปฏิภูตา โหนติ** สัตว์ทั้งหลายไม่เป็นที่เกลียดชัง คือสัตว์ทั้งหลาย
ไม่เป็นที่เกลียดชังจิตของภิกษุแล้วย่อมอุปัฏฐาก แม้ในบทที่เหลือพึงประกอบด้วย
ด้วย กรุณา มุทิตา และอุเบกขาโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล. ชื่อว่า ไม่มีเวร
เพราะละข้าศึกคือความเบียดเบียนด้วยกรุณา เพราะละข้าศึกคือความริษยาด้วย
มุทิตา.

บทว่า **อุปกุขาสหคเตน** คือมีจิตประกอบด้วยอุเบกขาด้วยอำนาจ
แห่งจตุตถฌาน. ชื่อว่า ไม่มีเวร เพราะละข้าศึกคือราคะ. ชื่อว่า ไม่เบียดเบียน
เพราะละโสมนัสเกี่ยวกับเคหสิต (กามคุณ) อกุศลแม้ทั้งหมดชื่อว่า มีความ
เบียดเบียน เพราะประกอบด้วยความร่ำร้อน คือกิเลส นี่เป็นความพิเศษของ
บทเหล่านั้น.

บทว่า **สพฺพโส** คือโดยอาการทั้งปวง หรือแห่งสัญญาทั้งปวง ความ
ว่า แห่งสัญญาไม่มีเหลือ. บทว่า **รูปสณฺณานัม** รูปสัญญา คือ รูปาวจรฌาน

ดังที่กล่าวมาแล้วโดยห้วงข้อว่า สัตถุญา และอารมณ์ของรูปาวจรมานั้น.
จริงอยู่ แม้รูปาวจรมานท่านกล่าวว่า รูป ในบทมีอาทิว่า รูปี รูปานิ
ปสฺสตี ภิกษุมีรูปย่อมนเห็นรูปทั้งหลาย แม้อารมณ์ของรูปาวจรมานท่าน
ก็กล่าวว่ารูป ในบทมีอาทิว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี สุวณฺณทพฺพผล-
ณานิ ภิกษุเห็นรูปทั้งหลายในภายนอกมีผิวงามและผิวทรม เพราะฉะนั้น
ในที่นี้ บทว่า รูปสฺสณฺณํ นี้ เป็นชื่อของรูปาวจรมานดังที่ท่านกล่าว
แล้วโดยห้วงข้อว่า สัตถุญา อย่างนี้ว่า รูปสฺสณฺณํ รูปสฺสณฺณํ ความสำคัญ
ในรูปชื่อว่ารูปสัตถุญา. ชื่อว่า รูปสฺสณฺณํ เพราะมีรูปเป็นสัตถุญาท่านอธิบายว่า
รูป เป็นชื่อของภิกษุนั้น พึงทราบว่าเป็นชื่อของอารมณ์ อันเป็นประเภท
มีปฏิวิกสิตเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า สมตฺติกฺกมา เพราะล่งคือเพราะคล้ายกำหนดและเพราะดับ
ค้นหา ท่านอธิบายไว้อย่างไร. ท่านอธิบายไว้ว่า ภิกษุเพราะคล้ายกำหนดเพราะ
ดับ เพราะเหตุคล้ายกำหนดเพราะดับ รูปสัตถุญญากล่าวคือฉาน ๑๕ ด้วยอำนาจ
แห่งกุสลวิบากกิริยาเหล่านี้ และรูปสัตถุญญากล่าวคืออารมณ์ ด้วยอำนาจปฏิวิ-
กสิตเป็นต้นเหล่านี้ หรือรูปสัตถุญาไม่มีส่วนเหลือ โดยอาการทั้งปวง เข้าถึง
อากาसानัญจายตนะอยู่ เพราะไม่สามารถเข้าถึงรูปสัตถุญญานั้นเพราะยังไม่ก้าวล่วง
รูปสัตถุญาได้โดยประการทั้งปวง.

อนึ่ง เพราะสมัตตินั้นควรบรรลุด้วยการก้าวล่วงอารมณ์ มิใช่เหมือน
ปฐมฉานเป็นต้นในอารมณ์เดียวเท่านั้น. การก้าวล่วงสัตถุญาย่อมนไม่มีก็ผู้ยังไม่
คล้ายกำหนดในอารมณ์ ฉะนั้นพึงทราบว่าท่านทำการพรรณนาความนี้ แม้ด้วย
สามารถแห่งการก้าวล่วงอารมณ์. บทว่า ปฏฺิฆสฺสณฺณํ อตฺตจฺกมา เพราะ
ดับปฏิฆสัตถุญา คือ สัตถุญา เกิดความกระทบวัตถุมีจักขุเป็นต้น ชื่อว่า ปฏิฆ-

สัญญา. บทนี้เป็นชื่อของรูปสัญญาเป็นต้น. เพราะดับ เพราะละ เพราะไม่ให้เกิดปฏิขสัญญา ๑๐ โดยประการทั้งปวง คือ กุสลวิบากแห่งสัญญาเหล่านั้น ๕ อกุสลวิบาก ๕ ท่านอธิบายว่าทำไมให้เป็นไปได้อันนี้ สัญญาเหล่านี้ ย่อมไม่มีแม่แก่ผู้เข้าถึงปฐมฌานเป็นต้นโดยแท้ เพราะในสมัยนั้นจิตยังไม่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งทวาร ๕ แม่เมื่อเป็นอย่างนั้น เพื่อให้เกิดอุตสาหะในฌานนี้ คุจในจตุตถฌานแห่งสุขและทุกข์ที่ละได้แล้วในที่อื่นและคุจในตติยมรรคแห่งสักกายทิฎฐิเป็นต้น พึงทราบคำแห่งสัญญา เหล่านั้น ในที่นี้ด้วยอำนาจแห่งการสรรเสริญฌานนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สัญญาเหล่านั้น ย่อมไม่มีแม่แก่ผู้เข้าถึงรูปาวจรโดยแท้ถึงคังนั้น ย่อมไม่มีเพราะละได้แล้วก็หาไม่ได้ เพราะการเจริญรูปาวจร ย่อมไม่เข้าไปเพื่อคลายกำหนดในรูป และเพราะยังเนื่องในรูป สัญญาเหล่านั้นจึงยังเป็นไปอยู่ ส่วนภวานานี้ยังเป็นไปเพื่อคลายกำหนดในรูป เพราะฉะนั้นจึงควรกล่าวว่า สัญญาเหล่านั้นละได้แล้วในบทนี้ ไม่ใช่กล่าวแต่อย่างเดียว ควรแม่เพื่อทรงไว้แบบนี้โดยส่วนเดียวด้วย เพราะยังละสัญญา เหล่านั้น ไม่ได้ก่อนจากนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เสียงของผู้เข้าถึงปฐมฌานเป็นคุจหนาม. อนึ่งเพราะละได้แล้วในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสถึงความที่อรุปสมวัตติไม่หวั่นไหวและความที่พ้นไปอย่างสงบ.

บทว่า นานตตสัญญานํ อมนสิการา เพราะไม่มนสิการถึง นานตตสัญญา คือ สัญญาเป็นไปในโคตรมีความต่าง ๆ กันหรือสัญญามีความต่าง ๆ กัน เพราะสัญญาเหล่านั้นเป็นไปในโคจรมีสภาพต่าง ๆ กัน อันเป็นความต่างกัน มีรูปสัญญาเป็นต้น และเพราะสัญญา ๔๔ อย่างนี้คือ กามาวจร กุสลสัญญา ๘ อกุสลสัญญา ๑๒ กามาวจรกุสลวิปากสัญญา ๑๑ อกุสลวิปาก

สัญญา ๒ กามาวจรกิริยาสัญญา ๑ มีความต่างกัน มีสภาพต่างกันไม่เหมือนกันและกัน ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า นานตตสัญญา เพราะไม่มนสิการ ไม่คำนึงและไม่ให้เกิดในจิตแห่งมานัตตสัญญาเหล่านั้น โดยประกอบทั้งปวง เพราะไม่คำนึงถึงสัญญาเหล่านั้นไม่ให้เกิดในจิต ไม่มนสิการ ไม่พิจารณา ท่านจึงกล่าวว่า ตสุมา อนึ่ง เพราะรูปสัญญาและปฏิขสัญญาก่อนไม่มี แม้ในภพอันเกิดด้วยฉานนี้ ไม่ต้องกล่าวถึงในกาลเข้าถึงฉานนี้ในภพนั้นอยู่ละ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวความไม่มี แม้โดยส่วนทั้งสอง คือ เพราะก้าวล่วง เพราะดับสัญญาเหล่านั้น.

จริงอยู่ แม้ในนิเทศนั้นภิกษุเมื่อเข้าถึงฉานนี้อยู่ย่อมเข้าถึง เพราะมนสิการสัญญาเหล่านั้นอยู่. แต่เมื่อมนสิการสัญญาเหล่านั้นก็ยังไม่เข้าถึง. อนึ่ง ในนิเทศนี้ท่านกล่าวถึงการละรูปาวจรธรรมทั้งปวง ด้วยบทที่ว่า รูปสถุณานํ สมติกุกมา เพราะล่วงรูปสัญญา ดังนี้โดยสังเขป. ด้วยบทที่ว่า ปฏิขสถุณานํ อตถุงคมา นานตตสถุณานํ อมนสิการา เพราะดับปฏิขสัญญา เพราะไม่มีมนสิการนานัตตสัญญา ฟังทราบที่ท่านกล่าวการละและการไม่มนสิการจิตเจตสิกอันเป็นกามาวจรทั้งปวง.

ในบทว่า อนนุโต อากาโส อากาศไม่มีที่สุดนี้ฟังทราบความดังนี้ชื่อว่า อนนุโต เพราะอากาศนั้นไม่ปรากฏว่าเกิดหรือเสื่อมเพราะเป็นเพียงบัญญัติ ชื่อว่า อนนุโต แม้ด้วยสามารถการแผ่ไปไม่มีที่สุด. จริงอยู่ พระโยคาวจรนั้น ย่อมไม่แผ่ไปโดยเอกเทศ ย่อมแผ่ทั่วไป. บทว่า อากาโส คือ อากาศที่เพิกกลืนขึ้น. บทมีอาทิว่า อากาธานญจายตนํ มีความดังได้กล่าวแล้ว. บทว่า อุปสมบุชช วิหริติ เข้าถึงอยู่ คือถึงอายตนะนั้นแล้วให้สำเร็จอยู่ด้วยอิริยาบถอันสมควรนั้น. ชื่อว่า समाปตติ เพราะควรเข้าถึงอายตนะนั้นนั่นแหละ.

บทว่า **อากาศานัญจายตนํ สมตักกมุขม** เพราะล่วงอากาศานัญ-
จายตนะ แม้ฌาน แม้อารมณํ ก็ชื่อว่าอากาศานัญจายตนะโดยนัยดังกล่าวแล้ว
ในก่อน. จริงอยู่ แม้อารมณํ ก็ชื่อว่าอากาศานัญจายตนะโดยนัยที่กล่าวแล้วใน
ก่อน เพราะอากาศานัญจะ (ความว่างเปล่าแห่งอากาศ) นั้นเป็นอายตนะด้วย
อรรถว่าเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ของอรูปฌานที่หนึ่ง คุจที่อยู่ของทวยเทพ
ฉะนั้น. อนึ่ง ชื่อว่าอากาศานัญจายตนะ เพราะอากาศานัญจะ (ความ
ว่างเปล่าของอากาศ) นั้นเป็นอายตนะด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นที่เกิด เพราะเป็น
เหตุเกิดของฌานนั้น คุจบทมิอาทิวา **กมุโฆชา อสุสานํ อายตนํ**
กัมโฆชนครเป็นถิ่นเกิดของม้ำทั้งหลาย.

พระโยคาวจรควรล่วงแม้ทั้งสองอย่าง คือ ฌานและอารมณํ ด้วยทำไม่
ให้เป็นไปและด้วยไม่มนสิการแล้วเข้าถึงวิญญานัญจายตนะนี้อยู่ ฉะนั้นพึงทราบ
ว่าท่านทำแม้ทั้งสองอย่างนี้รวมกันแล้วกล่าวบทนี้ว่า **อากาศานัญจายตนํ**
สมตักกมุขม. บทว่า **อนนุตํ วิญญานํ** วิญญานไม่มีที่สุด วิญญานนั้นแหละ
ท่านกล่าววว่า ภิกษุมนสิการวิญญานที่แผ่ไปว่า **อนนุต อากาโส อากาศ** ไม่
มีที่สุดว่า **อนนุตํ วิญญานํ** วิญญานไม่มีที่สุด หรือชื่อว่า **อนนุตํ** ด้วยอำนาจ
มนสิการ. จริงอยู่ พระโยคาวจรนั้น เมื่อมนสิการ อากาศ อารมณํและวิญญาน
นั้น โดยไม่มีส่วนเหลือ ย่อมทำความไม่มีที่สุดไว้ในใจ. บทว่า **วิญญานัญ-**
จายตนํ สมตักกมุขม เพราะล่วงวิญญานัญจายตนะ แม้ฌาน แม้อารมณํ
ก็เป็นวิญญานัญจายตนะตามนัยดังกล่าวแล้วแม้ในบทนี้และในบทก่อน. จริงอยู่
แม้อารมณํก็เป็นวิญญานัญจายตนะ ตามนัยดังกล่าวแล้วในก่อนเพราะวิญญา-
ณัญจะ (วิญญานว่างเปล่า) นั้นเป็นอายตนะด้วยอรรถว่าเป็นที่ตั้ง เพราะเป็น
อารมณ์แห่งอรูปฌานที่ ๒. อนึ่ง ชื่อว่า วิญญานัญจายตนะ เพราะวิญญา-

ณฺญจะนั้เป็นอายตนะด้วยอรรถว่าเป็นถีนเกิด เพราะเป็นเหตุเกิดของณานั้. พระโยคาวจรควรล่่วงแม่้ทั้งสอง คือ ฌานและอารมณ์ ด้วยทำไม้ให้เป็นไป และไม้ทำไว้ในใจแล้วพืงเข้าถึงอากิญจัญญายตนะนี้. เพราะจะนั้พืงทราบว่ ท่านทำแม่้ทั้งสองอย่างนั้รวมกันแล้วกล่าวบทนี้ว่ วิญญานญายตนะ สม- ตติกุมม ดังนี้. บทว่ นตฺถิ กิณฺจจิ ไม้มีอะไร ท่านอธิบายว่ พระ- โยคาวจรมนสิการอยู่อย่างนี้ว่ นตฺถิ นตฺถิ ไม้มี ไม้มี สุลลํ สุลลํ ว่างเปล่่า ว่างเปล่่า วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ สงัด สงัด.

บทว่ อากิญจัญญายตนะ สมตติกุมม เพราะล่่วงอากิญจัญญาย- ตนะ (ไม้มีอะไรเหลือสักน้อยหนึ่งเป็นอารมณ์) แม่้ฌาน แม่้อารมณ์ก็เป็น อากิญจัญญายตนะตามนัยดังกล่าวแล้วแม่้ในบทนี้ และในบทก่อนนั้แหละ. จริงอยู่ แม่้อารมณ์ก็เป็นอากิญจัญญายตนะ เพราะอากิญจัญญะ (ไม้มีอะไร เหลือ) นั้เป็นอายตนะด้วยอรรถว่่าเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์แห่งรูปฌาน ที่ ๓ ตามนัยดังกล่าวแล้วในบทก่อน. อนึ่ง ชื่อว่่าอากิญจัญญายตนะ เพราะ อากิญจัญญะนั้เป็นอายตนะด้วยอรรถว่่าเป็นถีนให้เกิด เพราะเป็นเหตุเกิดของ ฌานนั้แหละ เพราะล่่วงแม่้ทั้งสองอย่างนั้ คือ ฌานและอารมณ์ ด้วยทำ ไม้ให้เป็นไปและด้วยไม้ทำไว้ในใจแล้วพืงเข้าถึงเนวสัณฺญาณาสัณฺญายตนะ (มี สัณฺญาก็ไม่ใช่ ไม้มีสัณฺญาก็ไม่ใช่) นั้อยู่ เพราะจะนั้พืงทราบว่่า ท่านทำ แม่้ทั้งสองอย่างนั้รวมกันแล้วกล่าวบทนี้ว่ อากิญจัญญายตนะ สมตติกุมม ดังนี้. สัณฺญาเวทิตฺติโรชฺชกา (การดับสัณฺญาเวทนา) ท่านกล่าวไว้แล้วใน หนหลัง.

วิโมกข์ ๗ มีอาทิว่่า รูปิ รูปานิ ปสฺสุตฺติ (ภิกษุมิรูป ย่อมเห็นรูป ทั้งหลาย) ชื่อว่่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่่าพ้นด้วยดีจากธรรมเป็นข้าศึกทั้งหลาย

และเพราะอรรถว่าพ้นด้วยดี ด้วยอำนาจความยินดียิ่งในอารมณ์. ส่วนนิโรธ-
สมาบัติ ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่าพ้นแล้ว จากจิตและเจตสิกทั้งหลาย.
ชื่อว่า สมยวิโมกข์ เพราะพ้นในสมัยเข้าถึงสมาบัติ ไม่พ้นในสมัยออกแล้ว.

ชื่อว่า อริยมรรค เพราะพ้นสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งสมุจเฉทวิมุตติ.

ชื่อว่า สามัญผล เพราะพ้นสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งปฏิบัติสัทธาวิมุตติ ชื่อว่า
นิพพาน เพราะพ้นสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งนิสสรณวิมุตติ นี่เป็นสมยวิโมกข์
สามยิกาสามยิกวิโมกข์ (พ้นชั่วคราวและไม่ชั่วคราว) ก็เหมือนอย่างนั้น.

ชื่อว่า กุบุโป เพราะอาศัยความประมาทจึงเสื่อม. ชื่อว่า อกุบุโป
เพราะไม่เสื่อมอย่างนั้น. ชื่อว่า โลภियो เพราะยอมเป็นไปตามโลก. ชื่อว่า
โลภุตุตรา เพราะอริยมรรคทั้งหลายยอมข้ามโลก ชื่อว่า โลภุตุตรา เพราะ
สามัญผลและนิพพานข้ามไปแล้วจากโลก. ชื่อว่า อนาสโว เพราะอาสวะ
ทั้งหลายไม่หน่วงเหนี่ยวโลกุตรธรรมอันสูงด้วยเดชไว้ได้ คุจแมลงวันไม่เกาะ
ก้อนเหล็กที่ร้อนจะนั้น.

บทว่า รูปปฏิสณฺฑตุโต วิโมกข์ปฏิสณฺฑตุด้วยรูป คือ รูปฉาน.

บทว่า อรูปปฏิสณฺฑตุโต วิโมกข์ที่ไม่ปฏิสณฺฑตุด้วยรูป คือ อรูปสมาบัติ.
วิโมกข์ที่ถูกค้นหาหน่วงเหนี่ยวไว้ ชื่อว่าปณฺหิตวิโมกข์ วิโมกข์ที่ไม่ถูกค้นหา
หน่วงเหนี่ยวไว้ชื่อว่าอัปณฺหิตวิโมกข์. มรรคผลชื่อว่าเอกัตตวิโมกข์ เพราะ
มีอารมณ์อยู่เดียวกันและเพราะสำเร็จอย่างเดียวกัน นิพพาน ชื่อว่าเอกัตต-
วิโมกข์ เพราะไม่มีที่สอง ชื่อว่า นานัตตวิโมกข์ เพราะมีอารมณ์ต่างกัน
และเพราะมีวิบากต่างกัน.

บทว่า สฺยิยา แปลว่า ฟังมี ความว่า ฟังมี คือ มี ๑๐ และมี ๑.

อนึ่ง บทว่า สฺยิยา เป็นคำแสดงวิธี มิใช่เป็นคำถาม. บทว่า วตุถฺวเสณ

ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ คือ มี ๑๐ ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ ๑๐ มีนิจจสัญญาเป็นต้น.
บทว่า **ปริยาเยน** โดยปริยาย คือมี ๑ โดยปริยายแห่งการพิน. บทว่า
ลียาติ **กถนุจ** **ลียา** บทว่า พึงมีได้ คือ พึงมีได้อย่างไร ได้แก่ ถามว่า
สิ่งใดตั้งไว้ว่า พึงมี สิ่งนั้นพึงมีได้อย่างไร. บทว่า **อนิจจานุสฺสหนาณัณ**
เป็นบทสมาส. บาลีว่า **อนิจจานุสฺสหนาณัณ** ดังนี้บ้าง. แม้ในบทที่เหลือ
ก็เหมือนกัน.

บทว่า **นิจฺจโต** **สฺสฺสยา** จากนิจจสัญญา คือ จากสัญญาอันเป็น
ไปแล้วโดยความเป็นของเที่ยง ความว่า จากสัญญาอันเป็นไปแล้วว่า เป็น
ของเที่ยง. แม้ในบทนี้ว่า **สุขโต** **อตุตฺโต** **นิมิตฺตโต** **สฺสฺสยา** จากสุข-
สัญญา อุตตสัญญา นิมิตตสัญญา ก็มีนัยนี้. อนึ่ง บทว่า **นิมิตฺตโต** คือ
จากนิมิตว่าเที่ยง. บทว่า **นฺนุทฺธิยา** **สฺสฺสยา** จากนันทสัญญา คือ จากสัญญา
อันเป็นไปแล้วด้วยความเพลิดเพลิน ความว่า จากสัญญาอันสัมปยุตแล้วด้วย
ความเพลิดเพลิน. แม้ในบทนี้ว่า **ราคะโต** **สมุทฺยโต** **อาทานโต** **ปณฺธิโต**
อภินิเวสโต **สฺสฺสยา** จากราคสัญญา สมุทฺยสัญญา อาทานสัญญา ปณฺธิ-
สัญญา อภินิเวสสัญญา ก็มีนัยนี้.

อนึ่ง เพราะอนุปัสสนา ๓ อย่าง คือ ขยานุปัสสนา (พิจารณาเห็น
ความสิ้นไป) วยานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเสื่อม) วิปริณามานุปัสสนา
(พิจารณาเห็นความแปรปรวน) เป็นความวิเศษแห่งกัณฺฐคานุปัสสนา อันเป็น
พลวปัจจัย เพราะเป็นกำลังแห่งอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น เพราะอนิจจานุปัสสนา
มีกำลังด้วยเห็นความดับ ก็เมื่ออนิจจานุปัสสนามีกำลัง แม้การพิจารณาเห็น
ทุกข์และอนัตตาว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น
อนัตตา ดังนี้ก็มีกำลัง ฉะนั้นเมื่อท่านกล่าวอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ก็เป็น
อันกล่าวถึงอนุปัสสนาแม่ ๓ เหล่านี้ด้วย. อนึ่ง เพราะท่านกล่าวว่า สุญฺญตา-

อนุปีตสนาญาณพ้นจากสัญญาโดยความยึดถือยึดมั่นสิ่งที่เป็นสาระ ยึดมั่นสิ่งที่เป็นความลุ่มหลง ยึดมั่นสิ่งที่เป็นความอาลัย ยึดมั่นสิ่งที่เป็นกิเลสอันผูกใจ ตามคำพูดว่า ย่อมหลุดพ้นจากสัญญาโดยความยึดมั่น ท่านอธิบายต่อไปว่า พ้นจากสัญญาโดยไม่พิจารณา เพราะไม่มีสิ่งยึดมั่น ฉะนั้นพึงทราบว่ อนุปีตสนาแม่ ๕ มีอธิปัญญาธรรมวิปีตสนาเป็นต้น ท่านมิได้กล่าวไว้เลย. ในมหาวิปีตสนา ๑๘ พึงทราบว่ท่านมิได้กล่าวถึงอนุปีตสนา ๘ เหล่านั้นเลย กล่าวถึงแต่อนุปีตสนา ๑๐ เท่านั้น.

บทว่า อนิจจานุปีตสนา ยถากุตฺถึ ญาณฺ อนิจจานุปีตสนายถากุตฺถึ ญาณฺ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นความรู้ตามความเป็นจริง. แม้ทั้งสองบทเป็นปฐมวาทิตติ. บทว่า ยถากุตฺถึ ญาณฺ ท่านกล่าวถึงอรรถแห่งญาณ. แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนี้. บทว่า สมุโฆหา อญฺญาณา จากความหลง จากความไม่รู้ คือ จากความไม่รู้อันเป็นความหลง. บทว่า มุจฺจติ (พ้น) ท่านกล่าวถึงอรรถแห่งวิโมกข์.

บทว่า อนิจจานุปีตสนา อนุตฺตริ สติภาวฺ ญาณฺ ความว่ อนิจจานุปีตสนาเป็นญาณอันมีความเห็นใจอย่างเยี่ยม ชื่อว่ อนุตฺตริ เพราะอรรถว่ สูงสุดโดยมีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น หรือชื่อว่ อนุตฺตริ เพราะเป็นปัจจัยแห่งความยอดเยี่ยม ญาณอันมีความเห็นใจนั้นแล ชื่อว่ สติภาวฺ ญาณฺ. สติภาวฺ ญาณฺ นั้นเป็นญาณยอดเยี่ยม กล่าวคือพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง. นิพพาน ชื่อว่ เป็นความเห็นอย่างเยี่ยมในพระพุทธรวจนะนี้ว่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ควรเพื่อทำให้แจ้งพระนิพพานอันเป็นความเห็นอย่างเยี่ยม แต่ในที่นี้ วิปีตสนาเป็นความเห็นอย่างเยี่ยม.

บทว่า นิจฺจโต สหฺตาปปริพาหฺรธา มุจฺจติ พ้นจากความเดือดร้อน ความร่ำร้อนและความกระวนกระวาย โดยความเป็นสภาพเที่ยง

แม้ในบทนี้ ก็เลสอันเป็นไปว่าเที่ยง ท่านกล่าวว่า **สนุดาโป** เพราะอรรถว่า เตือคร้อนในโลกรู้และโลกหน้า. ท่านกล่าวว่า **ปริพาโห** เพราะอรรถว่า เผลผลาญ. ท่านกล่าวว่า **ทรโธ** เพราะอรรถว่าร้อน.

บทมีอาทิว่า **เนกขัมมัม ชายติ ฌานัม** มีความดังได้กล่าวแล้วใน หนหลัง. อนึ่ง บทมีอาทิว่า **เนกขัมมะ** ในบทนี้ คือ สมบัติ ๘ อันเป็นส่วน แห่งการแทงตลอด.

บทว่า **อนุปฺปาทา จิตฺตสฺส วิโมกฺโข** (การหลุดพ้นแห่งจิต เพราะไม่ยึดถือ) ในที่นี้คือวิปัสสนาตนเอง. แต่ในบาลีนี้ว่า การพูดกันมี อันนี้เป็นประโยชน์ การปรกษากันมีอันนี้เป็นประโยชน์ นี้คือความหลุดพ้น แห่งจิตเพราะไม่ยึดถือ นิพพาน คือ ความหลุดพ้นเพราะไม่ยึดถือ. บทว่า **กตฺติหฺปาทานเห** คือด้วยอุपाทานเท่าไร. บทว่า **กตฺมา เอกุปาทา** คือ จากอุपाทานหนึ่งเป็นไฉน.

บทว่า **อิทฺถ เอกุปาทานา** คือ จากอุपाทานหนึ่งนี้. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อิทฺถ** เพ่งญาณก่อน. ในการพ้นจากอุपाทานนั้น มีความดังต่อไปนี้ เพราะพระโยคาวจรเห็นแล้ว เห็นแล้วซึ่งความเกิดและความเสื่อมของสังขาร ทั้งหลายแต่ต้น เห็นด้วยอนิจจานุปัสสนา ภายหลังเห็นความดับของสังขาร ทั้งหลาย แล้วเห็นด้วยอนิมิตตานุปัสสนา เพราะอนิมิตตานุปัสสนาเป็นความ วิเศษแห่งอนิจจานุปัสสนา ความไม่มีตัวตนเป็นความปรากฏ ด้วยการเห็น ความเกิดและความเสื่อม และด้วยการเห็นความดับของสังขารทั้งหลาย ด้วย เหตุนั้นจึงเป็นการละทิฏฐุปาทานและอตฺตวาทุปาทานได้. อนึ่ง เพราะละทิฏฐิ นั้นเอง จึงเป็นอันละสลัพฺพตฺตูปาทาน เพราะไม่มีความเห็นว่า ตัวตนย่อม บริสุทธิได้ด้วยศีลและพรต. อนึ่ง เพราะพระโยคาวจรเห็นความไม่มีตัวตน

โดยตรงด้วยอนัตตานุปัสสนา. อนึ่ง สุธัญญตานุปัสสนาเป็นความวิเศษแห่ง
อนัตตานุปัสสนานั้นเอง ฉะนั้น ญาณ ๔ เหล่านี้ ย่อมพ้นจากอุปาทานทั้งหลาย
๓ มีทัญญาอุปาทานเป็นต้น. ท่านไม่กล่าวถึงการพ้นจากกามุปาทาน เพราะตัณหา
เป็นข้าศึกโดยตรงของอนุปัสสนา ๔ มีทุกขานุปัสสนาเป็นต้น และของอนุ-
ปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น เพราะเมื่อพระโยคาวจรเห็นว่าสังขาร
ทั้งหลายเป็นทุกข์ ด้วยทุกขานุปัสสนาแต่ต้น และภายหลังเมื่อเห็นว่า สังขาร
ทั้งหลายเป็นทุกข์ด้วยอัปนิหิตานุปัสสนา ย่อมละความปรารถนาสังขารทั้งหลาย
เสียได้ เพราะอัปนิหิตานุปัสสนาเป็นความวิเศษของทุกขานุปัสสนานั้นเอง.
อนึ่ง เพราะเมื่อพระโยคาวจรเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายด้วยนิพพิทานุปัสสนา
คลายความกำหนัดด้วยวิราคานุปัสสนา ย่อมละความปรารถนาสังขารทั้งหลาย
เสียได้ ฉะนั้น ญาณ ๔ เหล่านี้ย่อมพ้นจากกามุปาทาน เพราะพระโยคาวจร
ดับกิเลสทั้งหลายได้ด้วยนิโรธานุปัสสนา ย่อมสละกิเลสทั้งหลายได้ด้วย
ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ฉะนั้น ญาณ ๒ เหล่านี้ ย่อมพ้นจากอุปาทาน ๔ ด้วย
เหตุนี้ท่านจึงชี้แจงวิโมกข์ ๖๘ ด้วยความต่างกันโดยสภาวะ และด้วยความ
ต่างกันโดยอาการ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระครั้งแสดงถึงประธานแห่งวิโมกข์ทั้งหลาย ๓
ที่ยกขึ้นแสดงแต่ต้นแล้ว ประสงค์จะแสดงอินทรีย์วิเศษ และบุคคลวิเศษอัน
เป็นประธานเป็นหัวหน้าของวิโมกข์ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **ตีณิ โข ปนิมานิ**
วิโมกข์อันเป็นประธาน ๓ เหล่านี้แล. ในบทเหล่านั้น บทว่า **วิโมกขมุขานิ**
คือ ประธานแห่งวิโมกข์ ๓. บทว่า **โลกนियยานาย ลิวตุนฺตติ** ย่อมเป็นไป
เพื่อนำออกไปจากโลก คือย่อมเป็นไปเพื่อนำออกไปจากไตรโลกธาตุ.

บทว่า สพุพสงฺขาระ ปริจฺเจทปริวณฺณมฺโตะ สมฺนุปลฺสูตตาย

โดยความพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวง โดยความหมุนเวียนไปตามกำหนด คือ โดยความพิจารณาเห็นโดยความกำหนด และโดยความหมุนเวียนไป ด้วยอำนาจความเกิดและความเสื่อมแห่งสังขารทั้งหลายทั้งปวง. ปาฐะที่เหลือว่า โลกนียฺยานํ โหติ เป็นการนำออกไปจากโลก.

จริงอยู่ อนิจจานุปัสสนากำหนดว่า ก่อนแต่เกิด สังขารทั้งหลายไม่มี แล้วแสวงหาติของสังขารเหล่านั้น พิจารณาเห็นโดยความหมุนเวียนและโดยที่สุดว่า เบื้องหน้าแต่ความเสื่อม สังขารทั้งหลายย่อมไม่ถึง สังขารทั้งหลายย่อมอันตรายกันไปในที่นี้แหละ. จริงอยู่ สังขารทั้งปวงกำหนดที่สุดเบื้องต้น ด้วยความเกิด กำหนดที่สุดเบื้องปลายด้วยความเสื่อม.

บทว่า อนิมิตฺตตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขณฺทตาย ด้วยความที่จิตแล่นไปในอนิมิตตธาตุ คือ เป็นการนำออกไปจากโลก เพราะจิตน้อมไปในนิพพาน แม้ในขณะวิปัสสนา และเพราะนิพพานธาตุ กล่าวคือ อนิมิตต์เข้าไปสู่จิต โดยปรากฏด้วยอาการแห่งอนิมิต. บทว่า มโนสมฺมุเตชนตาย โดยความมองอาจแห่งใจ คือโดยความสลัดใจ เพราะจิตย่อมสลัดในสังขารทั้งหลาย ด้วยทุกขานุปัสสนา.

บทว่า อปฺปณฺนิหิตาย จ ธาตุยา ในอัปฺปณฺนิหิตธาตุ (ธาตุที่ไม่ตั้งอยู่) คือนิพพานธาตุ อันได้แก่อปฺปณฺนิหิตะโดยปรากฏด้วยการที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะจิตน้อมไปในนิพพานแม้ในขณะวิปัสสนา. บทว่า สพุพชฺชเม ท่านไม่กล่าว ว่า สงฺขาระ กล่าววว่า สพุพชฺชเม เพราะมีสภาพเป็นอนัตตา แม้ในความที่นิพพานยังไม่เข้าถึงวิปัสสนา. บทว่า ปฺรโต สมฺนุปลฺสูตตาย โดย

พิจารณาเห็นโดยความเป็นอย่างอื่น คือโดยพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา
อย่างนี้ว่า ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา เพราะอาศัยปัจจัย เพราะไม่อยู่ในอำนาจ
และเพราะไม่เชื่อฟัง. บทว่า **สุญฺญตยา จ ธาตุยา** ในสุญฺญตธาตุ คือ
ในนิพพานธาตุ กล่าวคือสุญฺญตา โดยความปรากฏโดยอาการเป็นของสุญ
เพราะจิตน้อมไปในนิพพาน แม้ในขณะแห่งวิปัสสนา. คำ ๓ เหล่านี้ ท่าน
กล่าวด้วยอำนาจแห่งอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา
ด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุที่นั่นแล ท่านจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อนิจฺจโต**
มนสิกรโรโต เมื่อมนสิการโดยความเป็นของไม่เที่ยง ในลำดับต่อจากนั้น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ขยโต** คือโดยความสิ้นไป บทว่า **ภยโต**
โดยความเป็นของน่ากลัว คือโดยความมีภัย. บทว่า **สุญฺญโต** โดยความ
เป็นของสุญ คือโดยความปราศจากตน. บทว่า **อิโหมกุขพหุลํ** จิตมากด้วย
ความน้อมไป คือจิตมากด้วยศรัทธาของความเชื่อในพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสจริงหนอ ด้วยเห็นความดับในขณะ โดยประจักษ์ของ
ผู้ปฏิบัติด้วยศรัทธาว่า สังขารทั้งหลายย่อมแตกไป ด้วยอำนาจแห่งการดับใน
ขณะ ด้วยอนิจจานุปัสสนา. อีกอย่างหนึ่ง จิตมากด้วยความน้อมไป เพราะ
เห็นความไม่เที่ยงของสังขารทั้งหลาย อันเป็นปัจจุบันแล้วน้อมไปว่า สังขาร
ทั้งปวงทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่เที่ยงด้วยอาการอย่างนี้. บทว่า
ปสฺสทุทธิพหุลํ มากด้วยความสงบ คือจิตมากด้วยความสงบ เพราะไม่มีความ
กระวนกระวายแห่งจิต เพราะละความตั้งใจอันทำให้จิตกำเริบด้วยทุกขานุปัสสนา
อีกอย่างหนึ่ง จิตมากด้วยความสงบ เพราะไม่มีความฟุ้งซ่าน เพราะเกิดความ
สังเวช และเพราะตั้งความสังเวชไว้โดยแยบคาย ด้วยทุกขานุปัสสนา. บทว่า

เวทพหุล มากด้วยความรู้ คือจิตมากด้วยญาณของผู้เห็นอนัตตลักษณะอัน ลึกซึ้ง ซึ่งคนภายนอกไม่เห็น ด้วยอนัตตานุปัสสนา. อีกอย่างหนึ่ง จิตมากด้วย ความยินดีของผู้ยินดีว่า เห็นอนัตตลักษณะที่โลกพร้อมทั้งเทวโลกยังไม่เห็น.

บทว่า **อธิโมกขพหุโล สทฺธินุทฺธิยํ ปฏิลลภติ** ผู้มากด้วยความ น้อมใจไปยอมได้สัทธินทรีย คือ ความน้อมใจไปในส่วนเบื้องต้นเป็นไปมาก ชื่อว่าสัทธินทรีย ด้วยการบำเพ็ญภาวนา บุคคลนั้นยอมได้สัทธินทรียนั้น.

บทว่า **ปสฺสสทฺธิพหุโล สสมาธินุทฺธิยํ ปฏิลลภติ** ผู้มากด้วยปัสสัทธิต ย่อม ได้สมาธิทรีย คือ บุคคลผู้มากด้วยปัสสัทธิต ย่อมได้สมาธิทรียนั้น เพราะ ปัสสัทธิตเป็นปัจจัย ด้วยการบำเพ็ญภาวนา โดยบาลีว่า ผู้มีกายสงบย่อมเสวยสุข จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น. บทว่า **เวทพหุโล ปญฺญินุทฺธิยํ ปฏิลลภติ** ความรู้ ในส่วนเบื้องต้นเป็นไปมาก ชื่อว่า ปญฺญินุทฺธิย ด้วยการบำเพ็ญภาวนา บุคคล นั้นยอมได้ปญฺญินุทฺธิยนั้น.

บทว่า **อาธิปเตยฺย โหติ อินทรียํที่เป็นใหญ่** คือ แม่เมื่อจันทะ เป็นต้น เป็นใหญ่ อินทรียยอมเป็นใหญ่ เป็นประธาน ด้วยสามารถยังกิจ ของตนให้สำเร็จได้. บทว่า **ภาวนาย เป็นสัตตมมีวิภัตติ หรือเพื่อประโยชน์** แก่การเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป. บทว่า **ตทญฺยานิ โหนฺติ** คือไปตามอินทรียนั้น คล้อยไปตามอินทรียนั้น. บทว่า **สทฺธาตปจฺจยา โหนฺติ** เป็นสหชาติปัจจัย (ปัจจัยเกิดร่วมกัน) คือ เมื่อเกิดยอมเป็นอุปการะ เพราะความที่เกิดร่วมกัน คู่จประทีปเป็นอุปการะแก่แสงสว่าง ฉะนั้น. บทว่า **อญฺญมญฺญปจฺจยา โหนฺติ** เป็นอัญญมัญญปัจจัย (เป็นปัจจัยของกันและกัน) คือ เป็นอุปการะแก่กัน และกัน โดยความช่วยเหลือให้เกิด คู่จไม้ ๓ อันช่วยเหลือกันและกัน. บทว่า

นิสสยปจฺจยา โหนฺติ เป็นนิตสยปจจย (ปจจยที่อาศัยกัน) คือเป็นอุปการะ โดยอาการตั้งใจ และโดยอาการเป็นที่อาศัย ดุจพื้นดินเป็นอุปการะของความงอกงามแห่งต้นไม้. บทว่า **สมฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺติ** เป็นสัมปยุตต-ปจจย (ปจจยที่ประกอบกัน) คือเป็นอุปการะโดยความเป็นสัมปยุตตปจจย กล่าวคือมีวัตถุอันเดียวกัน อารมณ์อันเดียวกัน คับพร้อมกัน คับพร้อมกัน.

บทว่า **ปฏิวรฺชกาเล** ในกาลแห่งตลอด คือในกาลแห่งตลอดสัจจะ ในขณะแห่งมรรค. บทว่า **ปญฺญินฺทริยํ อธิปเตยฺย โหติ** ปัญฺญินฺทริยํ เป็นใหญ่ คือปัญฺญินฺทริยํนั้นแลทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ในขณะแห่งมรรค ย่อมเป็นใหญ่ด้วยสามารถทำกิจคือเห็นสัจจะ และด้วยสามารถทำกิจคือละกิเลส. บทว่า **ปฏิวรฺชาย** แห่งการแห่งตลอด คือเพื่อต้องการแห่งตลอดสัจจะ. บทว่า **เอกรฺสา** มีรสอย่างเดียวกัน คือด้วยวิมุตติรส. บทว่า **ทสฺสนญฺเณ** เพราะอรรถว่าเห็น คือเพราะอรรถว่าเห็นสัจจะ.

บทว่า **เอวํ ปฏิวรฺชณฺุโตปิ** ภาวติ **ภาวณฺุโตปิ** **ปฏิวรฺชณฺติ** ด้วยอาการอย่างนี้ แม้บุคคลผู้แห่งตลอดก็ย่อมเจริญ แม้บุคคลผู้เจริญก็ย่อมแห่งตลอด ท่านกล่าวเพื่อแสดงความเป็นไปทั้งปวง แห่งการเจริญและการแห่งตลอดคราวเดียวเท่านั้นในขณะแห่งมรรค. ท่านประกอบ **อปี** ศัพท์ใน บทว่า **ปฏิวรฺชกาเลปิ** เพราะปัญฺญินฺทริยํนั้นแลเป็นใหญ่ แม้ในขณะแห่งวิปัสสนา ด้วยอนัตตานุปีสสนา.

บทมีอาทิว่า **อนิจฺจโต** **มนสิการโต** **กตมินฺทริยํ** **อชิเมตฺตํ** **โหติ** เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง อินทรีย์อะไรมีประมาณยิ่ง

ท่านกล่าวเพื่อแสดงบุคคลวิเศษด้วยสามารถแห่งอินทรีย์. ในบทเหล่านั้น บทว่า **อหิมุตฺตํ** คือ ยิง. ในบทนั้นพึงทราบความที่สัทชินทรีย์ สมาชินทรีย์และ ปัญญาอินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยความวางเฉยในสังสาร.

ในบทว่า **สทฺธาวิมุตฺโต** น้อมใจเชื่อนี้ ท่านกล่าวว่า เป็นสัทธาวิมุต ในฐานะ ๗ เหล่านี้เว้นโศคาปัตติมรรค เพราะแม้เมื่อท่านกล่าวไม่แปลกกันใน บทนี้ ก็กล่าวแปลกกันในบทต่อไป. ท่านกล่าวว่า บุคคลเป็นสัทธาวิมุต เพราะความที่สัทชินทรีย์มีประมาณยิ่ง มิใช่เป็นสัทธาวิมุต เพราะสัทชินทรีย์ มีประมาณยิ่งในที่พึงปวง. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ในอินทรีย์ที่เหลือแม้เมื่อ มีสมาชินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทชินทรีย์มีประมาณยิ่งในขณะ แห่งโศคาปัตติมรรค บุคคลก็เป็นสัทธาวิมุตได้เหมือนกัน.

บทว่า **กายสกุชฺชิ โหติ** บุคคลเป็นกายสักชี (มีกายเป็นสักชี) คือ บุคคลชื่อว่า เป็นกายสักชีในฐานะ ๘ อย่าง. บทว่า **ทิกฺขุรูปตฺโต โหติ** บุคคลเป็นทิกฺขุรูปตตะ (ถึงแล้วซึ่งทิกฺขุ) พึงทราบตามนัยดังกล่าวแล้วในสัทธา- วิมุตนั้นแล.

บทว่า **สทฺทหนฺโต วิมุตฺโตติ สทฺธาวิมุตฺโต** บุคคลชื่อว่า สัทธาวิมุต เพราะเชื่อน้อมใจไป ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า สัทธาวิมุต เพราะ เชื่อในขณะโศคาปัตติมรรคเพราะสัทชินทรีย์มีประมาณยิ่ง น้อมใจไปในขณะ แห่งผลแม่ ๔. บัดนี้ จักกล่าวถึงความเป็นสัทธาวิมุตในขณะมรรค ๗ ข้างบน แต่จักกล่าวความที่เป็นสัทธานุสारी (เล่นไปตามศรัทธา) ในขณะแห่งโศคา- ปัตติมรรคในภายหลัง.

บทว่า **สุฏฺฐตฺตา สจฺฉิกโหติ กายสกุชฺชิ** บุคคลชื่อว่าเป็นกายสักชี เพราะทำให้แจ้ง เพราะเป็นผู้ถูกต้องธรรม เมื่อความเป็นสุขขวิปัสสกมีอยู่

เมื่อความที่ผลแห่งอุปจารณาณได้รูปฌานและอรุปฌานมีอยู่ บุคคลชื่อว่า เป็น ภายสักขี เพราะทำให้แจ้งนิพพาน เพราะเป็นผู้ถูกต้องผลของรูปฌานและ อรุปฌาน. ท่านอธิบายว่า เป็นสักขีในการสัมผัสฌานและในนิพพานมีประการ ดังกล่าวแล้วโดยนามกาย.

บทว่า **ทิวฺจตุตฺตา ปตฺโตติ ทิวฺจิปฺปตฺโต** บุคคลชื่อว่า เป็น ทิวฺจิปิตตะเพราะบรรลุลแล้ว เพราะเป็นผู้เห็นธรรม คือบุคคลชื่อว่าเป็นทิวฺจิปิตตะเพราะบรรลุนิพพานด้วยอำนาจแห่งโศดาปัตติผลเป็นต้น ในภายหลัง เพราะเห็นนิพพานก่อนด้วยปัญญาในทริยสัมปยุตในขณะที่แห่งโศดาปัตติมรรค. ท่านอธิบายว่า บรรลุนิพพานด้วยทิวฺจิวฺจิปิตตะ คือปัญญาในทริยสัมปยุต. แต่จักกล่าวความที่เป็นชัมมานุสारी (เล่นไปตามธรรม) ในขณะโศดาปัตติมรรคในภายหลัง.

บทว่า **สทฺทหนฺโต วิมุจฺจติ สทฺธาวิมุจฺโต** บุคคลชื่อว่า เป็นสัทธาวิมุต เพราะเธออยู่ยอมอ่อนใจไป คือ บุคคลชื่อว่าเป็นสัทธาวิมุต เพราะเชื่ออยู่ยอมอ่อนใจไปในขณะแห่งสกทาคามีมรรค อนาคามีมรรคและอรหัตตมรรค เพราะความที่สัทธาในทริยสัมปยุตมีประมาณยิ่ง แม้น้อมใจไปในสัทธาในทริยสัมปยุตนั้น ท่านก็กล่าววว่า **วิมุต** ด้วยอำนาจแห่งการกล่าวที่เป็นจริงด้วยความหวัง. บทว่า **ฌานผลสุตฺติ** ถูกต้องฌาน คือ ถูกต้องฌาน ๓ อย่าง. ท่านกล่าวบทมีอาทิว่า **ฌานผลสุตฺติ** และบทมีอาทิว่า **ทฺถุขฺวา สจฺจขารา** ก่อนแล้วจึงกล่าวทั้งสองบท ให้ต่างกัน. บทว่า **ณฺณ โหติ** เป็นอาทิมมีความดังได้กล่าวแล้วในหนหลัง. อนึ่ง ในบทนี้อาจารย์ทั้งหลายอธิบายว่า บุคคลผู้ได้ฌานครั้งนี้ออกแล้วด้วย ทุกขานุปัตตสนาอันอนุกุลแก่สมาธิในทริยสัมปยุตยอมบรรลุมรรคผล. บทว่า **ลียา** แปลว่า ฟังมี ฟังเป็น. บทนี้ เป็นชื่อของวิธีเท่านั้น. บทว่า **ตโย ปุคฺคฺลา**

บุคคล ๓ จำพวก คือบุคคล ๓ จำพวก ท่านกล่าวแล้วด้วยวิปัสสนา นิยมและด้วยอินทรีย์นิยม. บทว่า **วตฺถุเสณ** ด้วยสามารถแห่งวัตถุคือด้วยสามารถแห่งอินทรีย์วัตถุหนึ่ง ๆ ในอนุปัสสนา ๓. บทว่า **ปรียายเณ** คือโดยปรียายนั้นนั่นเอง. ด้วยวาระนี้ท่านแสดงถึงอะไร. ท่านแสดงว่า ท่านกล่าวถึงความ เป็นใหญ่แห่งอินทรีย์หนึ่ง ๆ ด้วยอนุปัสสนาหนึ่ง ๆ โดยเขยูนัย และบางครั้งความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์หนึ่ง ๆ ในอนุปัสสนาแม่ ๓. อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมี สัทธาวิมุตเป็นต้น ย่อมมีในขณะแห่งมรรคและผล เพ่งถึงความ เป็นใหญ่แห่งอินทรีย์เหล่านั้น ๆ ในวิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นเหล่านั้น เพราะมีอนุปัสสนาแม่ ๓ ในขณะแห่งวิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้น เพราะเมื่อกล่าวอยู่ อย่างนี้ ความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์และบุคคลนิยม ท่านทำไว้ในเบื้องต้นแห่ง วิปัสสนาอันเป็นวฏฏฐานคามินีในหนหลัง และเป็นอันท่านทำดีแล้ว ไม่หวั่นไหวเลย. ในอนันตวาระ บทว่า **ลียาติ อญฺโหลเยว** ฟังเป็นอย่างอื่น คือ ฟังเป็นอย่างนี้. ในบทนี้ท่านกล่าวถึง ความนิยมในบทก่อน.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเพื่อแสดงจำแนกบุคคลวิเศษด้วยสามารถแห่งมรรคและผล จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อนิจฺจโต มนสิกรโรโจ** ฯลฯ **โสดา-ปตฺติมคฺคํ ปฏฺฐลภติ** เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง สัทชินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทชินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรค.

ในบทเหล่านั้น บุคคลชื่อว่าเป็นสัทธานุสารี เพราะระลึกถึง คือไปตามศรัทธา หรือระลึกถึงไปตามนิพพานด้วยศรัทธา. บทว่า **สจฺจนิคฺคา** ทำให้แจ้ง คือทำให้ประจักษ์. บทว่า **อรหตฺตํ** คืออรหัตผล. ชื่อว่าธรรมานุสารี เพราะระลึกถึงธรรมกล่าวคือปัญญา หรือระลึกถึงนิพพานด้วยธรรมนั้น.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะพรรณนาถึงบุคคลพิเศษด้วยความวิเศษแห่งอินทรีย์ ๓ โดยปริยายอื่นอีก จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **เย हि เกจิ** บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ภาวิตา वा เจริญแล้ว** คือเจริญแล้วในอดีต. บทว่า **ภavenuti वा** ย่อมเจริญ คือเจริญในปัจจุบัน. บทว่า **ภวิสฺสตี वा** จักเจริญ คือ จักเจริญในอนาคต. บทว่า **อธิตตา वा** บรรลุแล้วเป็นต้น ท่านกล่าวเพื่อขยายอรรถแห่งบทก่อน ๆ อันมีที่สุดเป็นอย่างหนึ่ง ๆ. บทว่า **ผลฺลิสฺสตี वा** ถูกต้องแล้ว คือ ถูกต้องแล้วด้วยญาณมุสฺสนา. บทว่า **วลิปฺปุตฺตา** ถึงความชำนาญ คือถึงความเป็นอิสระ. บทว่า **ปารมิปฺปุตฺตา** ถึงความสำเร็จ คือถึงที่สุด. บทว่า **เวสฺสารชฺชปฺปุตฺตา** ถึงความแก่กล้า คือ ถึงความมั่นใจ. สัทธาวิมุตเป็นต้นในที่ทั้งปวงถึงแล้ว ในขณะที่ท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลัง. สติปฏิฐานเป็นต้นถึงแล้วในขณะแห่งมรรคนั้นแล.

บทว่า **อภฺฐ วิโมกฺเช วิโมกฺห์ ๘** คือ บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง บรรลุแล้วด้วยการบรรลุปฏิสัมภิทามรรคมีอาทิว่า **ฐปี ฐปานิ ปสฺสตี** ดังนี้. บทว่า **ติสฺโส สิกฺขา** สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา บรรลุมรรคแล้วยังศึกษาอยู่. บทว่า **ทุกฺขํ ปริชานนฺตี** กำหนดรู้ทุกข์เป็นต้น กำหนดรู้ในขณะแห่งมรรคนั้นเอง. บทว่า **ปริญฺญาปฺปฏิเวธํ ปฏิวิรฺตตี** แหงตลอดทุกขสัจ เป็นการแหงตลอดด้วยปัญญา ชื่อว่า **ปริญฺญาปฺปฏิเวธะ** เพราะแหงตลอดด้วยการแหงตลอดด้วยปัญญา หรือพึงแหงตลอดด้วยปัญญา. แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนั้น ท่านกล่าวคำมีอาทิว่า **อภิญฺญาปฺปฏิเวธะ** แหงตลอดด้วยอภิญา เพราะให้เปล่งจากกรรมทั้งปวงเป็นต้น. ส่วนแหงตลอดด้วยสังคิกิริยาพึงทราบด้วยสามารถความสำเร็จญาณในการพิจารณานิพพานใน

ขณะแห่งมรรคนั้นเอง. ในที่นี้เป็นอันท่านชี้แจงถึงอริยบุคคล ๕ ไว้อย่างนี้
ไม่ชี้แจงถึงอริยบุคคล ๒ เหล่านี้คือ อุกโตภาควิมุต และปัญญาวิมุต. แต่ในที่
อื่นท่านกล่าวไว้ว่า บุคคลใดมนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยปีสัทธีย่อม
ได้สมาธิทริย บุคคลนั้นชื่อว่า กายสักขีในที่ทั้งปวง ส่วนบุคคลบรรลु
อรุณญาณแล้วบรรลุผลเลิศ ชื่อว่า อุกโตภาควิมุต. อนึ่ง บุคคลใดมนสิการ
โดยความเป็นอนัตตามากด้วยความรู้ย่อมได้ปัญญาทริย บุคคลนั้น ชื่อว่า
ธรรมานุสารีในขณะแห่งโศดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทิฏฐิปัตตะ ในฐานะ ๖
ชื่อว่าปัญญาวิมุตในผลอันเลิศ. ในที่นี้ท่านสงเคราะห์บุคคลเหล่านั้นด้วย
กายสักขีและทิฏฐิปัตตะ แต่โดยอรรถชื่อว่า อุกโตภาควิมุต เพราะพ้นโดย
ส่วนสองคือ ด้วยอรุณญาณและด้วยอริยมรรค ชื่อว่า ปัญญาวิมุต เพราะ
รู้ยู่จึงพ้น ด้วยเหตุเพียงเท่านี้เป็นอันท่านชี้แจงถึงความวิเศษของอินทริยและ
บุคคล.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระประสงคจะแสดงถึงวิโมกขวิเศษ อันเป็น
หัวหน้าของวิโมกข์และบุคคลวิเศษ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า อนิจจโต มนสิกรโต
เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง. ในบทเหล่านั้น บทว่า เทว วิโมกขา
วิโมกข์ ๒ คือ อปฺปณฺหิตวิโมกข์และสุญญตวิโมกข์. มรรคได้ชื่อว่า อนิมิตต-
วิโมกข์ด้วยสามารถถึงอนิจจานุปีสสนา ย่อมได้แม้ชื่อว่า อปฺปณฺหิตวิโมกข์
โดยความมีคุณเพราะไม่มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นที่ตั้ง และโดยอารมณ์ เพราะ
ทำนิพพานอันได้ชื่อว่า อปฺปณฺหิต เพราะไม่มีปณฺธิเหล่านั้นให้เป็นอารมณ์.
อนึ่ง ย่อมได้แม้ชื่อว่า สุญญตวิโมกข์โดยความมีคุณ เพราะว่างเปล่าจากราคะ
โทสะและโมหะ และโดยอารมณ์เพราะทำนิพพานอันได้ชื่อว่า สุญญต เพราะ
ว่างเปล่าจากราคะเป็นต้นนั้นแล ให้เป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น วิโมกข์ ๒

เหล่านั้น จึงชื่อว่าไปตามอนิมิตตวิโมกข์. อนึ่ง พึงทราบว่า ปัจจัยมีสหชาติ-
ปัจจัยเป็นต้น แม้มันอื่นไปจากมรรคอันเป็นอนิมิตตะ ย่อมเป็นด้วยสามารถ
แห่งองค์มรรคหนึ่ง ๆ ขององค์มรรค ๘.

บทว่า **เทว วิโมกฺขา** อีกครั้ง คือ สุญญตวิโมกข์และอนิมิตต-
วิโมกข์. จริงอยู่ มรรคได้ชื่อว่า อัปณิหิตวิโมกข์ ด้วยสามารถแห่งการถึง
ทุกขานุปัสสนา ย่อมได้แม้ชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์ โดยความมีคุณ เพราะไม่มี
รูปนิมิต รากนิมิตและนิจจนิมิตเป็นต้น และโดยอารมณ์ เพราะทำนิพพาน
กล่าวคืออนิมิตตะ เพราะไม่มีนิมิตเหล่านั้นเลยให้เป็นอารมณ์. พึงประกอบ
บทที่เหลือโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า **เทว วิโมกฺขา** อีกครั้ง คือ อนิมิตตวิโมกข์และอัปณิหิต-
วิโมกข์. การประกอบมีนัยดังกล่าวแล้วในบทนี้นั้นแล.

บทว่า **ปฏิเวธกาเล** ในกาลแห่งตลอด ท่านกล่าวแล้วตามลำดับของ
อินทรีย์ทั้งหลายดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว. อนึ่ง ชื่อว่า วิโมกข์ย่อมไม่มีในขณะแห่ง
วิปัสสนาเพราะปล่อยขณะแห่งมรรคเสีย แต่ท่านแสดงมรรควิโมกข์ที่กล่าวไว้
แล้วครั้งแรกให้แปลกลับไปจากคำว่า **ปฏิเวธกาเล**. ท่านย่อวาระละ ๒ มีอาทิว่า
บุคคลใดเป็นสัทธาวิมุต และวาระว่า เมื่อบุคคลมณสิการโดยความเป็นสภาพ
ไม่เที่ยงย่อมได้โศคาปัตติมรรค แต่พึงทราบเพราะประกอบด้วยอำนาจแห่ง
วิโมกข์โดยพิสดาร. พึงทราบวาระมีอาทิว่า **เย हि เกจิ เนกฺขมฺมํ** ตามนัย
ดังกล่าวแล้วนั้นแล. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นเป็นอันท่านชี้แจงถึงความพิเศษของ
วิโมกข์และบุคคล.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะชี้แจงประธานของวิโมกข์ และวิโมกข์
โดยส่วนไม่น้อยอีก จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อนิจฺจโต มนสิโกโรนุโต** เมื่อ

ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นของนากลัว ท่านกล่าวถึงญาณ ๓ ตั้งอยู่ใน ญาณเดียวอันแตกต่างกัน โดยประเภทของหน้าที่ สัมพันธ์กับภยตูปัญฐานญาณใน วิปัสสนาญาณ ๕ กล่าวคือ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติ (ความหมดจดแห่งญาณ เป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ) ที่ท่านกล่าวไว้แล้วคือ อุทฺยัพพยานุปีสสนาญาณ (ปรีชาค้ำนึ่งเห็นทั้งความเกิดทั้งความดับ) ๑ กังคานุปีสสนาญาณ (ปรีชาค้ำนึ่ง เห็นความดับ) ๑ ภยตูปัญฐานญาณ (ปรีชาค้ำนึ่งเห็นสังขารเป็นของนากลัว) ๑ อาทีนวานุปีสสนาญาณ (ปรีชาค้ำนึ่งเห็นโทษ) ๑ นิพพิทานุปีสสนาญาณ (ปรีชาค้ำนึ่งถึงความเบื่อหน่าย) ๑ มุญฺหิจตุกัมมตาญาณ (ปรีชาค้ำนึ่งด้วยใครจะ ฟ้นไปเสีย) ๑ ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ (ปรีชาค้ำนึ่งด้วยพิจารณาหาทาง) ๑ สังขารุเบกขาญาณ (ปรีชาค้ำนึ่งด้วยความวางเฉยเสีย) ๑ อนุโลมญาณ (ปรีชา เป็นไปโดยสมควรแก่กำหนดรู้หรือริยสัจ) ไม่กล่าวถึงญาณที่เหลือ.

พระสารีบุตรเถระ เพื่อแสดงความที่สุญฺญตานุปีสสนาญาณร่วมกันนั้น ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน โดยสัมพันธ์แห่งอนัตตานุปีสสนาอันเป็นลำดับ ตั้งอยู่ใน ที่สุดแห่งในอนุปีสสนา ๓ อีก จึงกล่าววทมีอาทิว่า ยา จ อนตฺตานุปฺสสนา ยา จ สฺสญฺญตานุปฺสสนา ธรรมเหล่านี้คือ อนัตตานุปีสสนาและสุญฺญตานุ- ปฺสสนา. เพราะญาณ ๒ เหล่านี้ โดยอรรถเป็นอย่างเดียวกัน แต่ต่างกัน โดยประเภทของหน้าที่. อนิจจานุปีสสนา และอนิมิตตานุปีสสนาโดยอรรถ เป็นญาณอันเดียวกัน ทุกขานุปีสสนาและอัปฺนิหิตานุปีสสนา โดยอรรถเป็น ญาณอย่างเดียวกัน ต่างกันโดยประเภทของหน้าที่เท่านั้น เหมือนญาณเหล่านี้. เมื่อท่านกล่าวความที่อนัตตานุปีสสนา และสุญฺญตานุปีสสนาตั้งอยู่เป็นอันเดียว กัน เป็นอันท่านกล่าวถึงความที่ญาณแม้ทั้งสองเหล่านั้น ตั้งอยู่เป็นอันเดียวกัน เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกัน.

บทว่า นิमित्तํ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชติ ญาณคือการ

พิจารณานิमित्तย่อมเกิด คือ ญาณย่อมเกิดเพราะรู้ด้วยอำนาจแห่งอนิจจลักษณะ
ว่า สังขารนิमितไม่ยั่งยืนเป็นไปชั่วกาล ถึงแม้ญาณเกิดขึ้นภายหลังเพราะรู้ก่อน
ก็จริง ถึงดังนั้นโดยโวหาร ท่านกล่าวอย่างนี้ดูจบที่มีอาทิว่า มโนวิญญูญาณ
ย่อมเกิดเพราะอาศัยใจและธรรม. อนึ่ง แม้ผู้รู้คัมภีร์ศัพทศาสตร์ย่อมปรารณา
บทนี้แม้ในกาลเสมอกันดูในบทที่มีอาทิว่า ความมีดีย่อมปราศจากไปเพราะ
ดวงอาทิตย์โผล่. อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบที่ท่านกล่าวอย่างนี้ เพราะทำบทต้น
และบทท้าย เป็นอันเดียวกันโดยนัยแห่งความเป็นอันเดียวกัน. โดยนัยนี้
ฟังทราบอรรถในสองบทนอกนี้. ความที่ญาณ ๗ มีมัจจุจกัมยตาญาณเป็นต้น
ตั้งอยู่อย่างเดียวกันมีนัยดังได้กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.

บทว่า นิमितฺตา จิตฺตํ ฐฏฺฐาติ จิตฺตํ ย่อมออกไปจากนิमितคือ จิต

ชื่อว่าย่อมออกไปจากสังขารนิमित เพราะไม่คิดอยู่ในสังขารนิमित ด้วยเห็นโทษ
ในสังขารนิमित. บทว่า อนิमितฺเต จิตฺตํ ปกฺขนฺนฺติ จิตฺตํ ย่อมแล่นไปใน

นิพพานอันหานิमितมิได้ คือจิตย่อมเข้าไปในนิพพานอันหานิमितมิได้ โดยเป็น
ปฏิปักษ์ต่อสังขารนิमित เพราะจิตน้อมไปในนิพพานนั้น. แม้ในอนุปัสสนา

ทั้งสองที่เหลือก็ฟังทราบความโดยนัยนี้. บทว่า นิโรธนิพฺพานธาคฺชยา ใน
นิพพานธาคันเป็นที่ดับ คือในบทนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงแม้สองอนุปัสสนาแรก.

ปาฐะว่า นิโรธํ ภาง. บทว่า พหิทฺธาฐฏฺฐานวิภูฏฺฐเน ปญฺญา ปญฺญา

ในความออกไปและความหลีกไปภายนอก คือ ท่านกล่าวถึงโคตรภูญาณโดยการ
สัมพันธ์ด้วยการออก. บทว่า โคตรภูมฺมา คือโคตรภูญาณนั่นเอง. เพราะ
ความที่โคตรภูญาณตั้งอยู่อย่างเดียวกัน ด้วยประการนอกนี้ ย่อมไม่ควร. ฟัง
ทราบที่ท่านทำเป็นพหูวนะ ดูในบทที่มีอาทิว่าธรรมทั้งหลายที่เป็นอสังขตะ

ธรรมทั้งหลายที่ไม่เป็นปัจจัย หรือด้วยสามารถแห่งมรรค ๔ เพราะวิโมกข์ ก็คือมรรค และมรรคออกไปจากส่วนทั้งสอง ฉะนั้น ด้วยความสัมพันธ์นี้ ท่านจึงกล่าวบทมีอาทิว่า ยา จ ทุภโตวุฏฐานวิวิฏฐเน ปญญา ปัญญา ในความออกไปและหลีกออกไปจากส่วนทั้งสอง.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงปริยายในขณะเดียวกัน แห่งขณะ ต่างกันของวิโมกข์ทั้งหลายอีก จึงกล่าวคำมีอาทิว่า กติหาการahi ด้วยอาการ เทำไร.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อธิปเตยฺยญฺเณ คือด้วยความเป็นใหญ่. บทว่า อธิญฺฐานญฺเณ คือด้วยความตั้งมั่น. บทว่า อภินิหารญฺเณ คือ ด้วยความน้อมจิตไปโดยวิปัสสนาวิถิ. บทว่า นิยฺยานญฺเณ ด้วยความนำ ออกไป คือด้วยการเข้าถึงนิพพาน. บทว่า อนิจฺจโต มนสิกรโรโต มนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง คือในขณะแห่งวิปัสสนาอันเป็นวุฏฐานคามินี นั่นเอง. บทว่า อนิมิตฺโต วิโมกฺโข อนิมิตฺตวิโมกข์ คือในขณะแห่งมรรค นั่นเอง. ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้. บทว่า จิตฺตํ อธิญฺจติ ย่อมตั้งจิตมั่นไว้ คือทำจิตให้ยังตั้งมั่นไว้. อธิบายว่า ยังจิตให้ตั้งมั่น. บทว่า จิตฺตํ อภินิหฺรติ ย่อมน้อมจิตไป คือน้อมจิตไปโดยวิปัสสนาวิถิ.

บทว่า นิโรธํ นิพฺพานํ นิยฺยติ ย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพานอัน เป็นที่ดับ คือ ท่านแสดงเวลาที่ขณะต่างกัน ๔ ส่วนโดยความต่างกันด้วย อาการอย่างนี้ว่า บุคคลย่อมเข้าถึงนิพพานกล่าวคือความดับ.

บทว่า สโมธานญฺเณ ด้วยความประชุมลง เพราะมีขณะเดียวกัน คือ ด้วยความประชุมรวมกัน. บทว่า อธิคฺมนญฺเณ ด้วยความบรรลู่ คือ ด้วยความรู้. บทว่า ปฏิลาภญฺเณ ด้วยความได้ คือด้วยการถึง. บทว่า

ปฏิเวธกุญฺเณ ด้วยความแทงตลอด คือด้วยความแทงตลอดด้วยญาณ. บทว่า **สัจฉิกรณกุญฺเณ** ด้วยความทำให้แจ้ง คือด้วยทำให้ประจักษ์. บทว่า **ผลฺสนกุญฺเณ** ด้วยความถูกต้อง คือด้วยความถูกต้องด้วยสัมผัสญาณ. บทว่า **อภิสมยฺเณ** ด้วยความตรัสรู้ คือด้วยความมาถึงพร้อมเฉพาะหน้า. ใน บทว่า **สโมธานกุญฺเณ** นี้ เป็นบทมูลเหตุ. บทที่เหลือเป็นไวพจน์ของความ สำเร็จ เพราะฉะนั้นแล ท่านจึงทำการแก้บททั้งหมดเป็นอันเดียวกัน. บทว่า **นิमितฺตา มุจฺจติ** ย่อมพ้นจากนิमित คือพ้นจากนิमितว่าเป็นสภาพเที่ยง ด้วย บทนี้ท่านกล่าวถึงอรรถของวิโมกข์. บทว่า **ยโต มุจฺจติ** พ้นจากอารมณ์ใด คือพ้นจากนิमितใด. บทว่า **ตตฺถ น ปณฺิหติ** ย่อมไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์นั้น คือไม่ทำความปรารถนาในนิमितนั้น. บทว่า **ยตฺถ น ปฏิหติ** ย่อมไม่ ตั้งอยู่ในอารมณ์ใด คือ ย่อมไม่ตั้งอยู่ในนิमितใด. บทว่า **เตน สุญฺโณ** เป็น ผู้ว่างเปล่าจากอารมณ์นั้น คือว่างเปล่าจากนิमितนั้น. บทว่า **เยน สุญฺโณ** เป็นผู้ว่างเปล่าจากอารมณ์ใด คือเป็นผู้ว่างเปล่าจากนิमितใด ด้วยบทนี้ว่า **เตน นิमितฺเตน อนิमितฺโต** ไม่มีนิमितเพราะนิमितนั้น ท่านกล่าวถึงความไม่มีนิमित. บทว่า **ปณฺิธิยา มุจฺจติ** ย่อมพ้นจากความปรารถนาอันเป็นที่ตั้ง. ปาฐะว่า **ปณฺิธิ มุจฺจติ** มีอรรถเป็นปัญจมีวิภัตติ คือพ้นจากปณฺิธิ ด้วยบทนี้ท่าน กล่าวถึงวิโมกข์. บทว่า **ยตฺถ น ปณฺิหติ** บุคคลย่อมไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์ใด คือไม่ตั้งอยู่ในทุกข์ใด. บทว่า **เตน สุญฺโณ** เป็นผู้ว่างเปล่าจากอารมณ์นั้น คือว่างเปล่าจากทุกข์นั้น. บทว่า **เยน สุญฺโณ** เป็นผู้ว่างเปล่าจากอารมณ์ใด คือว่างเปล่าจากทุกขนิमितใด. บทว่า **เยน นิमितฺเตน** เพราะนิमितใด คือ เพราะทุกขนิमितใด. ด้วยบทนี้ว่า **ตตฺถ น ปณฺิหติ** บุคคลไม่ตั้งอยู่ ในนิमितนั้น ท่านกล่าวถึงความไม่ตั้งไว้. ด้วยบทนี้ว่า **อภินิเวสฺสา มุจฺจติ**

พ้นจากความยึดมั่น ท่านกล่าวถึงวิโมกข์. บทว่า **เยน สุลฺโล** เป็นผู้ว่างเปล่าจากอารมณ์ใด คือเป็นผู้ว่างเปล่าในนิมิตคือความยึดมั่นใด. บทว่า **เยน นิมิตฺเตน** เพราะนิมิตใด คือ เพราะนิมิตคือความยึดมั่นใด. บทว่า **ยตุถ น ปณฺหิตี เตน สุลฺโล** บุคคลไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์ใด เป็นผู้ว่างเปล่าจากอารมณ์นั้น คือ ไม่ตั้งอยู่ในนิมิตคือความยึดมั่นใด เป็นผู้ว่างเปล่าจากนิมิตคือความยึดมั่นนั้น ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึงเนื้อความสุญญตะ

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงวิโมกข์ ๘ เป็นต้นอีก จึงกล่าวคำมือาทิวา **อตุลฺลิม วิโมกฺโข** วิโมกข์มีอยู่ดังนี้. ในบทเหล่านั้น บทมือาทิวา **นิจฺจโต อภินิเวสํ** พ้นจากความยึดมั่น โดยความเป็นของไม่เที่ยง พังทราบโดยนัยที่ท่านกล่าวแล้วในสัญญาวิโมกข์. บทว่า **สพฺพปณฺหิตี** จากความยึดมั่นทั้งปวง คือจากความยึดมั่นมีประการดังกล่าวแล้ว ด้วยประการฉะนี้ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ ด้วยสามารถแห่งการพ้นจากความยึดมั่น. ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ด้วยสามารถแห่งความพ้นจากนิมิตมีความเป็นสภาพเที่ยงเป็นต้น. ชื่อว่าอัปฺปณฺหิตวิโมกข์ ด้วยสามารถแห่งความพ้นจากความปรารถนาอันเป็นที่ตั้งมีความเป็นสภาพเที่ยงเป็นต้น.

อนึ่ง ในบทนี้ว่า **ปณฺธิ มุจฺจติ** พังทราบว่าเป็นปัญจมีวิภัตติในที่ทั้งปวง แปลว่า พ้นจากปณฺธิ หรือปาฐะว่า **ปณฺธิยา มุจฺจติ** แปลอย่างเดียวกันว่า พ้นจากปณฺธิ. มีตัวอย่างในบทนี้ว่า **สพฺพปณฺธิหิ มุจฺจติ** พ้นจากปณฺธิทั้งปวง. ท่านกล่าวอนุปัสสนา ๓ อย่างนี้ว่า วิโมกข์โดยปริยาย เพราะความที่วิโมกข์เป็นองค์ของวิปัสสนานั้น และเพราะเป็นปัจจัยแห่งสมุจเฉทวิโมกข์.

บทว่า ตตุล ชาติ เกิดในมรรควิโมกษ์นั้น ท่านอธิบายว่า เมื่อ
วิปัสสนาวิโมกษ์เมื่ออยู่ในลำดับ กุศลธรรมทั้งหลายเกิดในมรรควิโมกษ์นั้น
เพราะกถานี้เป็นอธิการแห่งมรรควิโมกษ์. บทว่า อนวชฺชกุสลา กุศลธรรม
อันไม่มีโทษ คือกุศลปราศจากโทษมีรากะเป็นต้น หรือทำการตัดเด็ดขาด.
บทว่า โปธิปักขิยา ฐมฺมา โปธิปักขิยธรรม (ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความ
ตรัสรู้) คือโปธิปักขิยธรรม ๓๗ ที่ท่านกล่าวไว้ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน
๔ อธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘. บทว่า
อิทฺ มุขํ นี้ ธรรมเป็นประธาน ท่านอธิบายว่า ธรรมชาติมีประการดังกล่าว
แล้วนี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นประธาน เพราะเป็นประธานแห่งการเข้าไปสู่นิพพาน
โดยอรรณ. บทว่า เตสํ ฐมฺมานํ แห่งธรรมเหล่านั้น คือแห่งโปธิปัก-
ขิยธรรมเหล่านั้น.

บทว่า อิทฺ วิโมกฺขมุขํ นี้เป็นธรรมอันเป็นประธานแห่งวิโมกษ์
คือ นิพพานเป็นนิสสรณวิโมกษ์ ในบรรดาวิภังกนิโมกษ์ ตังคฺวิโมกษ์
สุมุจฺเจทวิโมกษ์ ปฏิปัสสัทธิวิโมกษ์ และนิสสรณวิโมกษ์ นิพพานชื่อว่า
วิโมกฺขมุขํ เพราะเป็นประธานด้วยอรรถว่าสูงสุด ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า คุณอนิกขุทั้งหลาย สังขตธรรม หรืออสังขตธรรมมีประมาณเท่าใด
วิราคะท่านกล่าววว่า เลิศกว่าธรรมเหล่านั้น. ท่านกล่าวอรรถนี้ด้วยอำนาจแห่ง
กัมมธารยสมาสว่า วิโมกษ์นั้นด้วยเป็นประธานด้วย ชื่อว่า วิโมกฺขมุขํ. ใน
บทว่า วิโมกฺขญฺจ นี้เป็นลึงควิปลาส. บทว่า ตีณิ อกุสลมุทานิ อกุสลมูล ๓
คือ รากะ โทสะ โมหะ. บทว่า ตีณิ ทฺวจฺจิตานิ ทฺวจฺจิต ๓ คือ กายทฺวจฺจิต
วจิตฺจิต มโนทฺวจฺจิต. บทว่า สทฺเพปิ อกุสลา ฐมฺมา อกุศลธรรมแม้

ทั้งหมด คืออกุศลธรรม สัมปยุตด้วยอกุศลมูล สัมปยุตและไม่สัมปยุตด้วย
ทุจริต เว้นโทมนัสที่ควรเสพเป็นต้น. บทว่า กุศลมูลสุจริตานิ สุจริตอัน
เป็นกุศลมูล พึงทราบโดยเป็นปฏิปักษ์กับตุจริตอันเป็นอกุศลมูลดังกล่าวแล้ว.

บทว่า สพฺเพปิ กุสลา ฆมฺมา กุสลธรรมแม้ทั้งหมด คือกุศลธรรม
แม้ทั้งหมดเป็นอุปนิสัยแห่งวิโมกข์ สัมปยุตและไม่สัมปยุตด้วยกุศลมูลตามนัย
ดังกล่าวแล้ว. วิวัฏฏกถา (กล่าวว่าการหลีกออกไป) ท่านกล่าวไว้แล้วใน
หนหลัง. แต่ในที่นี้ท่านกล่าวถึงวิวัฏฏะที่เหลือโดยสัมพันธ์กับวิโมกขวิวัฏ-
บทว่า อาเสวนา การเสพ คือเสพแต่ต้น. บทว่า ภาวนา การเจริญ คือ
การเจริญแห่งวิโมกข์นั้นนั่นเอง. บทว่า พหุลิกมฺม การทำให้มาก คือทำ
บ่อยๆ ด้วยการถึงความชำนาญแห่งวิโมกข์นั้น. อนึ่ง พึงทราบการเสพ
เป็นต้น ด้วยสามารถยังกิจให้สำเร็จในขณะเดียวแห่งมรรคนั่นเอง. บทมีอาทิ
ว่า ปฏฺฐาโก วา วิปาโก วา การได้หรือวิบากมีอรรถดังกล่าวไว้แล้ว
ในหนหลังนั้นแล ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาวิโมกขกถา

แห่งสังฆมณฑลสาธาณูปการ อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค

มหาวรรค คติกา

ว่าด้วยคติสมบัติ

[๕๑๖] ในกรรมอันสัมปยุตด้วยญาณ คติสมบัติย่อมมีเหตุเกิดเพราะ ปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร กษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล คฤหบดีมหาศาล เทวดาชั้นกามาวจร ย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร เทวดาชั้นรูปาวจร ย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร เทวดาชั้นอรูปาจร ย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร.

ในกรรมอันสัมปยุตด้วยญาณ คติสมบัติย่อมมีเหตุเกิดเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ กษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล คฤหบดีมหาศาล เทวดาชั้นกามาวจร ย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ เทวดาชั้นรูปาวจร เทวดาชั้นอรูปาจร ย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ.

[๕๑๗] ในกรรมอันสัมปยุตด้วยญาณ คติสมบัติย่อมมีเหตุเกิดเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการเป็นไฉน.

ในขณะที่แล่นไปแห่งกุศลกรรม เหตุ ๓ ประการเป็นกุศล เป็นสหชาติ-ปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ก็มีสังขาร ในขณะที่ความพอใจ เหตุ ๒ ประการเป็นอกุศล เป็นสหชาติปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย ก็มีสังขาร ในขณะที่ปฏิสนธิ เหตุ ๓ ประการเป็นอภัยกถุค เป็นสหชาติปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็มีวิญญาน แม้วิญญานเป็น

ปัจจัย ก็มีนามรูป ในขณะที่ปฏิสนธิ เบญจขันธ์เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญ-
มัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในขณะที่ปฏิสนธิ มหาภูต-
รูป ๔ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย ในขณะที่
ปฏิสนธิ เครื่องปรุงชีวิต ๓ ประการเป็นสหชาติปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็น
วิปยุตตปัจจัยในขณะที่ปฏิสนธิ นามและรูปเป็นสหชาติปัจจัย... เป็นวิปยุตต-
ปัจจัย ในขณะที่ปฏิสนธิ ธรรม ๑๔ ประการนี้ เป็นสหชาติปัจจัย... เป็น
วิปยุตตปัจจัย ในขณะที่ปฏิสนธิ อรูปขันธ์ เป็นสหชาติปัจจัย... เป็นสัมป-
ยุตตปัจจัย ในขณะที่ปฏิสนธิ อินทรีย์ ๕ เป็นสหชาติปัจจัย... เป็นสัมปยุตต-
ปัจจัย ในขณะที่ปฏิสนธิ เหตุ ๓ ประการเป็นสหชาติปัจจัย... เป็นสัมปยุตตปัจจัย
ในขณะที่ปฏิสนธิ นามและวิญญาณเป็นสหชาติปัจจัย... เป็นสัมปยุตตปัจจัย
ในขณะที่ปฏิสนธิ ธรรม ๑๔ ประการนี้ เป็นสหชาติปัจจัย... เป็นสัมปยุตตปัจจัย
ในขณะที่ปฏิสนธิ ธรรม ๒๘ ประการนี้ เป็นสหชาติปัจจัย... เป็นวิปยุตตปัจจัย
ในกรรมอันเป็นสัมปยุตตญาณ คติสมบัตีย่อมมีเหตุเกิดเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘
ประการนี้.

[๕๑๕] ในกรรมอันสัมปยุตด้วยญาณ กษัตริย์มหาศาล พราหมณ-
มหาศาล คฤหบดีมหาศาล เทวดาชั้นกามาวจร ย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่ง
เหตุ ๘ ประการเป็นไฉน.

ในขณะที่แล่นไปแห่งกุศลกรรม เหตุ ๓ ประการเป็นกุศล เป็นสหชาติ-
ปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะ
กุศลมูลเป็นปัจจัย ก็มีสังขาร ในขณะที่ความพอใจ เหตุ ๒ ประการเป็นอกุศล
เป็นสหชาติปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า
แม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย ก็มีสังขาร ในขณะที่ปฏิสนธิ เหตุ ๓ ประการ

เป็นอภัยกฤต เป็นสหชาติปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดขึ้น เพราะเหตุนี้
ท่านจงกล่าวว่ แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็มีวิญญาณ แม้เพราะวิญญาณ
เป็นปัจจัย ก็มีนามรูปในขณะปฏิสนธิ เบญจขันธ์เป็นสหชาติปัจจัย เป็น
อัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ
มหาภูตรูป ๔ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย ใน
ขณะปฏิสนธิ เครื่องปรุงชีวิต ๓ ประการ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญ-
ปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ นามและรูป
เป็นสหชาติปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ
ธรรม ๑๔ ประการนี้ เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นวิปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ
อรุปขันธ์ ๔ เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ อินทรีย์ ๕
เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ เหตุ ๓ ประการ
เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ นามและวิญญาณ
เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ ธรรม ๑๔ ประการนี้
เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ ธรรม ๒๘ ประการนี้
เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นวิปยุตตปัจจัย กษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล
คฤหบดีมหาศาล เทวดาชั้นกามาวจร ย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการนี้.

[๕๒๐] เทวดาชั้นรูปาวจรย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ
เป็นไฉน.

ในขณะที่แล่นไปในกุศลกรรม เหตุ ๓ ประการเป็นกุศล ฯลฯ เทวดา
ชั้นรูปาวจรย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการนี้.

เทวดาชั้นอรุปาวจรย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการเป็นไฉน.

ในขณะที่แล่นไปแห่งกุศลกรรม เหตุ ๓ ประการเป็นกุศล เป็นสหชาติ-
ปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะ
กุศลมูลเป็นปัจจัย ก็มีสังขาร ในขณะความพอใจ เหตุ ๒ ประการเป็นอกุศล
เป็นสหชาติปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า
แม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย ก็มีสังขาร ในขณะปฏิสนธิ เหตุ ๓ ประการ
เป็นอภัยกฤต เป็นสหชาติปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็มีวิญญาณ แม้เพราะวิญญาณ
เป็นปัจจัย ก็มีนามรูป ในขณะปฏิสนธิ อรูปจันทร์ ๔ เป็นสหชาติปัจจัย
เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ
อินทรีย์ ๕ เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ เหตุ ๓
ประการเป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ นามและ
วิญญาณเป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ ธรรม ๑๔
ประการนี้ เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย เทวดาชั้นอรุปาจรร
ย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการนี้.

[๕๒๑] ในกรรมอันไม่ประกอบด้วยญาณ คติสมบัตีย่อมมีเหตุเกิด
เพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไรกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล คฤหบดีมหาศาล
เทวดาชั้นกามาวจร ย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร.

ในกรรมอันไม่ประกอบด้วยญาณ คติสมบัตีย่อมเกิดเพราะปัจจัยแห่ง
เหตุ ๖ ประการ กษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล คฤหบดีมหาศาล เทวดา
ชั้นกามาวจร ย่อมอุบัติเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ.

[๕๒๒] ในกรรมอันไม่ประกอบด้วยญาณ คติสมบัตีย่อมมีเหตุเกิด
เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการเป็นไฉน.

ในขณะที่เล่นไปแห่งกุศลกรรม เหตุ ๒ ประการเป็นกุศล เป็นสหชาติ-
ปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดขึ้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะ
กุศลมูลเป็นปัจจัย ก็มีสังขาร ในขณะที่ความพอใจ เหตุ ๒ ประการเป็นอกุศล
เป็นสหชาติปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดขึ้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า
แม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย ก็มีสังขาร ในขณะที่ปฏิสนธิ เหตุ ๒ ประการ
เป็นอภัยกฤต เป็นสหชาติปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดขึ้น เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็มีวิญญาณ แม้เพราะวิญญาณ
เป็นปัจจัย ก็มีนามรูป ในขณะที่ปฏิสนธิ เบญจขันธ์เป็นสหชาติปัจจัยเป็น
อัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในขณะที่ปฏิสนธิ
มหาภูตรูป ๔ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย
ในขณะที่ปฏิสนธิ เครื่องปรุงชีวิต ๓ ประการเป็นสหชาติปัจจัย...เป็นวิป-
ยุตตปัจจัย ในขณะที่ปฏิสนธิ นามและรูปเป็นสหชาติปัจจัย...เป็นวิปยุตตปัจจัย
ในขณะที่ปฏิสนธิ ธรรม ๑๔ ประการนี้เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นวิปยุตตปัจจัย
ในขณะที่ปฏิสนธิ อรูปขันธ์ ๔ เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะ
ปฏิสนธิ อินทรีย์ ๔ เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ
เหตุ ๒ ประการเป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ
นามและวิญญาณเป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ
ธรรม ๑๒ ประการนี้เป็นสหชาติปัจจัย...เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ
ธรรม ๒๖ ประการเป็นสหชาติปัจจัย...เป็นวิปยุตตปัจจัย ในกรรมอันประกอบ
ด้วยญาณ คติสมบัติย่อมมีเหตุเกิดเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการนี้ กษัตริย์
มหาศาล พราหมณ์มหาศาล คฤหบดีมหาศาล เทวดาชั้นกามาวจร ย่อมอุบัติ
เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการนี้.

ในขณะที่แล่นไปแห่งกุศลกรรม เหตุ ๒ ประการเป็นกุศล เป็นสหชาติ-
ปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะ-
กุศลมูลเป็นปัจจัย ก็มีสังขาร ฯลฯ ในกรรมอันไม่ประกอบด้วยญาณ กษัตริย์
มหาศาล พราหมณ์มหาศาล คฤหบดีมหาศาล เทวดาชั้นกามาวจร ย่อมอุบัติ
เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการนี้.

จบคติกถา

อรรถกถาคติกถา

บัดนี้ การพรรณนาความตามลำดับที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งคติกถาอัน
พระสารีบุตรเถระแสดงถึงเหตุสมบัติอันเป็นเหตุแห่งการเกิดวิโมกข์นั้นกล่าวไว้
แล้ว. แม้ฉานก็จะไม่เกิดขึ้น แม้แก่ผู้เป็นเหตุกปฏิสนธิ เพราะพระบาลีว่า
นคฺคฺติ ฉานํ อปฺลฺยฺยสฺส ฉานยฺมมํไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ก็วิโมกข์จะเกิดได้
อย่างไร.

ในบทเหล่านั้น บทว่า คตฺติสมฺปตฺติยา คตฺติสมฺบัตติ คือ คตฺติสมฺบัตติ
อันได้แก่มนุษย์และเทพในบรรดาคติ ๕ คือ นรก กำเนิดเดียรัจฉาน เปตวิสัย
มนุษย์ และเทพ. ด้วยบทนี้แลท่านปฏิเสธคตฺติวิบัติ ๓ ข้างต้น. สมบัติแห่งคตฺติ
ชื่อว่า คตฺติสมฺบัตติ. ท่านอธิบายว่า สุตฺติ. อนึ่ง ชั้นทั้งหลายพร้อมกับโอกาส
ชื่อว่า คตฺติ. และในคตฺติ ๕ ท่านถือเอาเมื่อสุรกาย ด้วยศัพท์ว่า เปตฺติวิสัย.
บทว่า เทวา ได้แก่ กามาวจรเทพ ๖ และพรหมทั้งหลาย. เมื่อสุรท่านก็

สงเคราะห์ศัพท์ว่า เทว. บทว่า **ญาณสมุပ္ปัตเต** ในกรรมอันสัมปยุตด้วย ญาณ คือในขณะที่ปฏิสนธิสัมปยุตด้วยญาณ. จริงอยู่ แม้ขณะที่พึงทราบ ว่า ท่านกล่าวด้วยโวหารนั้นนั่นเอง เพราะประกอบด้วยญาณสัมปยุต. บทว่า **กตินันเหตุ** แห่งเหตุเท่าไร คือ แห่งเหตุเท่าไร ในบรรดาโลกเหตุ อโศกเหตุ และอโหมเหตุ. บทว่า **อุปปตติ** คือ การเกิด.

อนึ่ง เพราะแม้เกิดในตระกูลศูทรก็เป็นดิเหตุกะได้ ฉะนั้น คำถามแรก จึงหมายถึงดิเหตุกะเหล่านั้น และเพราะคนมีบุญมาก โดยมากเกิดในตระกูล มหาศาล ๓ ตระกูล ฉะนั้นคำถามจึงมี ๓ อย่าง ด้วยสามารถแห่งตระกูล ๓ เหล่านั้น แต่ท่านย่อปาฐะไว้.

ชื่อว่า **มหาศาลา** เพราะมีสมบัติมาก อธิบายว่า มีเรือนใหญ่ มีสมบัติมาก. อีกอย่างหนึ่ง ควรกล่าวว่า มหาศาลา เพราะมีทรัพย์มาก ท่านกล่าวว่า **มหาศาลา** เพราะแปลง ร อักษรเป็น ล อักษร. ชื่อว่า **ขัตติยมหาศาลา** เพราะเป็นกษัตริย์มหาศาล หรือมหาศาลในกษัตริย์. แม้ ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ในบทนั้น กษัตริย์ใดเก็บทรัพย์อย่างต่ำ ๑๐๐ โกฏิไว้ที่พระราชมณเฑียร ใช้จ่ายหาปณะวันละ ๒๐ อัมพะณะ กษัตริย์นี้ชื่อว่า กษัตริย์มหาศาล. พราหมณ์ใดเก็บทรัพย์อย่างต่ำ ๘๐ โกฏิไว้ที่เรือน ใช้จ่ายหาปณะวันละ ๑๐ อัมพะณะ พราหมณ์นี้ชื่อว่าพราหมณ์มหาศาล. คหบดีใดเก็บทรัพย์อย่างต่ำ ๔๐ โกฏิไว้ที่เรือน ใช้จ่ายหาปณะวันละ ๕ อัมพะณะ คหบดีนี้ชื่อว่า คหบดีมหาศาล. เพราะเทพชั้นรูปาวจร และเทพชั้นอรุปาจรเป็นดิเหตุกะ โดยส่วนเดียว ท่านจึงไม่กล่าวว่า **ญาณสมุပ္ปัตเต** ในกรรมอันสัมปยุตด้วย ญาณ. แต่ในมนุษย์ทั้งหลาย เพราะมีทุเหตุกะและอเหตุกะ และในเทพชั้น

กามาวจรที่เหลือเพราะมีเหตุกะท่านจึงกล่าว **ฌานสมุပ္ยตฺเต**. อนึ่ง กามาวจรเทพทั้งหลายในที่นี้ ชื่อว่า **เทวา** เพราะผลิตเพลินด้วยความยินดีใน กามคุณ ๕ และรุ่งเรืองด้วยรัศมีแห่งร่างกาย. รูปาวจรพรหมทั้งหลาย ชื่อว่า **เทวา** เพราะผลิตเพลินด้วยความยินดีในฌาน และรุ่งเรืองด้วยรัศมีแห่งร่างกาย. อรูปาวจรพรหมทั้งหลาย ชื่อว่า **เทวา** เพราะผลิตเพลินด้วยความ ยินดีในฌาน และรุ่งเรืองด้วยรุ่งเรืองแห่งญาณ.

บทว่า **กุสลมฺมุสฺส ชวนกฺขณ** ในขณะที่เล่นไปแห่งกุศลกรรม คือในขณะที่เล่นไปแห่งกุศลกรรมอันเป็นดิเหตุกามาวจรอันยังดิเหตุกปฏิสนธิ ให้เกิดในอดีตชาติ ๗ วาระ ด้วยอำนาจการเกิดบ่อย ๆ ในชวนวิถิจิต ความว่า ในกาลอันเป็นไป. บทว่า **ตโย เหตุ กุสลา เหตุ ๓** ประการเป็นกุศล คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เป็นกุศลเหตุ. บทว่า **ตสุมี ขณ ชาต-เจตนาย** แห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น คือ แห่งกุศลเจตนาที่เกิดในขณะ ดังกล่าวแล้วนั้น. บทว่า **สหชาตปจฺจยา โหนฺติ** เป็นสหชาตปัจจย คือ เมื่อเกิดย่อมเป็นอุปการะโดยความเกิดร่วมกัน. บทว่า **เตน วุจฺจติ** ด้วย เหตุนั้นท่านจึงกล่าว คือกล่าวด้วยความเป็นสหชาตปัจจยนั้นนั่นแล. บทว่า **กุสลมฺมูลปจฺจยาปี สุขฺขารา** แม้เพราะกุศลมูลเป็นปัจจยก็เกิดสังขาร ท่าน กล่าวโดยนัยแห่งปัจจยการอันเป็นไปในขณะจิตดวงเดียว. อนึ่ง พึงทราบวาท่านสงเคราะห์เจตสิกทั้งหมด อันสงเคราะห์ด้วยสังขารชั้นในบทนั้นด้วย พหุวนะว่า **สุขฺขารา** สังขารทั้งหลาย. ท่านกล่าวว่า **กุสลมฺลานิ** บ้าง แม้เพราะเป็นปัจจยให้เกิดสังขารด้วย **อปี** ศัพท์. บทว่า **นิกฺกนฺตฺติกฺขณ** ในขณะความพอใจแห่งสังขาร อันเกิดขึ้นในกรรมที่ปรากฏเฉพาะหน้าเพื่อให้

วิบากของตน ในกรรมนิमितหรือในคตินิमितอันปรากฏด้วยกรรมที่ปรากฏแล้ว
อย่างนั้น. บทว่า **นิกฺขุติ** ความพอใจ คือ ความใคร่ ความปรารถนา.
จริงอยู่ เพราะใกล้จะตายมีจิตวุ่นวายด้วยโมหะ ความพอใจย่อมเกิดขึ้นแม้ใน
ข่ายแห่งเวจีมหานรก ส่วนในนิमितที่เหลือจะเป็นอย่างไร. บทว่า **เทฺว เหตุ**
เหตุ ๒ ประการ คือ โลกะ โมหะเป็นอกุศลเหตุ. ส่วนความพอใจในภพปรารถ
ขันธสันดานของตนเพียงออกไปจากกวังควิถี อันเป็นไปแล้วในลำดับแห่ง
ปฏิสนธิ ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่สังขารทั้งปวง. บทมีอาทิอย่างนี้ว่า ก็หรือว่า
อกุศลธรรมไม่เคยเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ในภูมิใด กุศลธรรมทั้งหลายก็ไม่เคยเกิด
แก่บุคคลนั้น ในภูมินั้นหรือ ? มีคำตอบว่า ใช่ ดังนี้ท่านกล่าวหมายถึงความพอ
ใจนี้แน่แล. บทว่า **ตสฺมี ขณฺ** **ชาติเจตนา** แห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น คือ
อกุศลเจตนา. บทว่า **ปฏิสนฺธิขณฺ** ในขณะแห่งปฏิสนธิ คือ ในขณะแห่ง
ปฏิสนธิที่ถือเอาแล้วด้วยกรรมนั้น. บทว่า **ตโต เหตุ** **เหตุ ๓** ประการ คือ
อโลกะ อโทสะ อโมหะเป็นอัพยาгодเหตุ. บทว่า **ตสฺมี ขณฺ** **ชาติเจตนา**
แห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น คือ อัพยาгодเจตนาอันเป็นวิบาก. ในบทนี้ว่า
นามรูปปจฺจยาปี วิญฺญาณ แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็มีวิญญานในขณะ
ปฏิสนธินั้น วิบากเหตุ ๓ และเจตสิกที่เหลือเป็นนาม หทยวัตถุ เป็นรูป แม้แต
นามรูปเป็นปัจจัยนั้นปฏิสนธิวิญญานย่อมเป็นไป. นามแม้ในบทว่า **วิญฺญาณ-**
ปจฺจยาปี นามรูป แม้เพราะวิญญานเป็นปัจจัยก็มีนามรูปนี้ มีประการดัง
ได้กล่าวแล้ว. ส่วนรูปในบทนี้ได้แก่ รูป ๓๐ คือ วัตถุทสกะ ภายทสกะ
ภาวทสกะ ของสัตว์ผู้อยู่ในครรรค์ เพราะท่านประสงค์เอามนุษย์ ปฏิสนธิพร้อม
ด้วยเหตุ. อนึ่ง ได้แก่ รูป ๓๐ คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ
ชีวาทสกะ (และรูป ๓๐ ข้างต้น) ของสังเสทชะ โอปปาติกะซึ่งมีอายตนะครบ

นามรูปมีประการดังนี้แล้วนั้น ย่อมเป็นไปเพราะปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยในขณะปฏิสนธิ.

ในบทนี้ว่า **ปลุกุกุขุชา** ชั้น ๕ คือ รูปที่ได้ในขณะปฏิสนธิ ด้วยปฏิสนธิจิตเป็นรูปชั้น เวทนาที่เกิดร่วมกันเป็นเวทนาชั้น สัญญาเป็นสัญญาชั้น เจตสิกที่เหลือเป็นสังขารชั้น ปฏิสนธิจิตเป็นวิญญาณชั้น. บทว่า **สหชาติปจฺจยา โหนฺติ** เป็นสหชาติปัจจัย คือ ชั้นไม่มีรูป ๔ เป็นสหชาติปัจจัยของกันและกัน มหาภูตรูป ๔ ในรูปชั้นเป็นสหชาติปัจจัยของกันและกัน ชั้นไม่มีรูปและหทยรูปเป็นสหชาติปัจจัยของกันและกัน แม้มหาภูตรูปก็เป็นสหชาติปัจจัยของอุปาทารูป. บทว่า **อณฺณมณฺณปจฺจยา โหนฺติ** เป็นอัญญมัญญปัจจัย คือ เบญจชั้นเป็นอุปการะแก่กันและกันด้วยความอุปถัมภ์ให้เกิด ชั้นไม่มีรูป ๔ ก็เป็นอัญญมัญญปัจจัย มหาภูตรูป ๔ ก็เป็นอัญญมัญญปัจจัย. บทว่า **นิสสยปจฺจยา โหนฺติ** เป็นนิสสยปัจจัย คือ เบญจชั้นเป็นอุปการะโดยอาการตั้งมั่นไว้และโดยอาการเป็นที่อาศัย ชั้นไม่มีรูป ๔ เป็นนิสสยปัจจัยของกันและกัน เพราะเหตุนี้พึงให้พิสดารดูสหชาติปัจจัย. บทว่า **วิปฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺติ** เป็นวิปยุตตปัจจัยคือ เบญจชั้นเป็นอุปการะโดยความวิปยุตตปัจจัยด้วยการไม่เข้าถึงความเป็นมีวัตถุอย่างเดียวกันเป็นต้น ชั้นไม่มีรูปเป็นวิปยุตตปัจจัยของปฏิสนธิรูป หทยรูปเป็นวิปยุตตปัจจัยของชั้นไม่มีรูป เพราะในบทนี้ว่า **ปลุกุกุขุชา** ท่านกล่าวด้วยสามารถตามที่มีได้ด้วยประการฉะนี้.

ในบทว่า **จตุตาโร มหาภูตา** มหาภูตรูป ๔ นี้ท่านกล่าวถึงปัจจัย ๓ ก่อน. บทว่า **ตโย ชีวิตสงฺขารา** เครื่องปรุงชีวิต ๓ ประการ คือ อายุ ใ่อุ่นและวิญญาณ. บทว่า **อายุ** ได้แก่ รูปชีวิตินทรีย์และอรูปชีวิตินทรีย์.

บทว่า อสุมา ได้แก่ เตโชธาตุ. บทว่า วิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ
จริงอยู่ ชื่อว่า ชีวิตสังขาร เพราะอายุ ใออุ่น และวิญญาณเหล่านี้ย่อม
ปรุงชีวิตสังขาร คือให้เป็นไปยิ่ง ๆ ขึ้น.

บทว่า สหชาติปัจจุยา โหนติ เป็นสหชาติปัจจุย พึงทราบวา
อรุปชีวิตินทรีย์และปฏิสนธิวิญญาณเป็นอัญญมัญญปัจจุยและสหชาติปัจจุยของ
ชั้นอันสัมปยุตกันและหทัยรูป เตโชธาตุเป็นอัญญมัญญปัจจุยและสหชาติปัจจุย
ของมหาภูตรูป ๓ และเป็นสหชาติปัจจุยของอุปาทารูป รูปชีวิตินทรีย์เป็นสห-
ชาติปัจจุยโดยปริยายของสหชาตรูป.

บทว่า อญฺญมญฺญปัจจุยา โหนติ นิสฺสยปัจจุยา โหนติ เป็น
อัญญมัญญปัจจุย เป็นนิสสยปัจจุย คือ อรูปชีวิตินทรีย์และปฏิสนธิวิญญาณ
ทั้ง ๒ เป็นอัญญมัญญปัจจุยของชั้นอันสัมปยุตกัน. พึงทราบประกอบ โดยนัยที่
ท่านกล่าวไว้ว่า อญฺญมญฺญนิสฺสยปัจจุยา โหนติ เป็นอัญญมัญญปัจจุย
และนิสสยปัจจุย.

บทว่า วิปฺปยุตฺตปัจจุยา โหนติ เป็นวิปฺปยุตตปัจจุย คือ อรูป-
ชีวิตินทรีย์และปฏิสนธิวิญญาณย่อมเป็นวิปฺปยุตตปัจจุยของปฏิสนธิรูป. ส่วน
รูปชีวิตินทรีย์ไม่เหมาะในความเป็นอัญญมัญญปัจจุย นิสสยปัจจุยและวิปฺปยุตต-
ปัจจุย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวด้วยอำนาจตามที่มีได้ว่า ตโย ชีวิตสงฺขารา
เครื่องปรุงชีวิต ๓ ดังนี้. พึงประกอบนามและรูปในความเป็นปัจจุย ๔ โดยนัย
ดังกล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า จุฑฺทส ฐมฺมา คือธรรม ๑๔ ประการ โดยจำนวนอย่างนี้คือ
ชั้น ๕ มหาภูตรูป ๔ ชีวิตสังขาร ๓ นาม ๑ รูป ๑. ความเป็นปัจจุยมีสห-
ชาติปัจจุยเป็นต้นของธรรมเหล่านั้น และธรรมอื่นข้างหน้ามีนัยดังกล่าวแล้ว.

บทว่า สมฺปยุตฺตปจฺจยา โหหนฺติ เป็นสัมปยุตตปัจจย คือ ธรรมทั้งหลาย เป็นอุปการะโดยความสัมปยุตกันกล่าวคือ มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน. บทว่า ปญฺจินฺทฺริยา อินฺทริยํ ๕ ได้แก่ สัทชินฺทริยํ เป็นต้น. บทว่า นามญจ ในที่นี้ ได้แก่ ชั้น ๓ มีเวทนาชั้น เป็นต้น. บทว่า วิญฺญาณญจ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญฺญาณ. บทว่า จุฑทส ฐมฺมา คือธรรม ๑๔ ประการ อีกโดยจำนวนอย่างนี้คือ ชั้น ๔ อินฺทริยํ ๕ เหตุ ๓ นาม ๑ รูป ๑.

บทว่า อฏฺฐวิสฺติ ฐมฺมา ธรรม ๒๘ ประการ คือ ตอนต้น ๑๔ และธรรมเหล่านี้ ๑๔. เพราะแม้รูปก็เข้าไปในธรรมนี้ ท่านจึงนำสัมปยุตต-ปัจจยออกแล้วกล่าววิปยุตตปัจจย.

พระสารีบุตรเถระครั้งแสดงถึงประเภทของปัจจยนั้น ๆ แห่งธรรมอัน เกิดขึ้นเพราะปัจจยนั้น ๆ ซึ่งมีอยู่ในปฏิสนธิอย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงสรุปเหตุ ที่ชี้แจงไว้แต่ต้น จึงกล่าวว่า อิมํ อฏฺฐนฺนํ เหตุํ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหติ ย่อมอุบัติเพราะปัจจยแห่งเหตุ ๘ ประการเหล่านี้. เหตุ ๘ ประการอย่างนี้คือ กุศลเหตุ ๑ ในขณะที่ประมวลกรรม อกุศลเหตุ ๒ ในขณะที่พอใจ อภัยกต เหตุ ๑ ในขณะที่ปฏิสนธิ. ในเหตุเหล่านั้น กุศลเหตุ ๑ และอกุศลเหตุ ๒ เป็น อุปนิสสยปัจจยโดยความเป็นไปในขณะปฏิสนธิ อภัยกตเหตุ ๑ เป็นปัจจย ด้วยอำนาจเหตุปัจจยและสหชาติปัจจยตามสมควร. แม้ในวาระที่เหลือก็มีนัยนี้ เหมือนกัน. อนึ่ง เพราะอรูปรวจรไม่มีรูป ท่านจึงกล่าวว่า แม้นามเป็นปัจจย ก็มีวิญฺญาณ แม้วิญฺญาณเป็นปัจจยก็มีนาม. แม้ธรรม ๑๔ ปนกับรูปก็ลัดไป เพราะธรรมนั้นลคในวาระว่า อฏฺฐวิสฺติ ฐมฺมา ธรรม ๒๘ ประการจึงไม่ได้ คังนี้.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ ครั้นแสดงติเหตุกปฏิสนธิอันเป็นปัจจัยแห่งวิโมกข์แล้วประสงค์จะแสดงติเหตุกปฏิสนธิให้พิเศษด้วยการสัมพันธ์กันนั้น จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **คติสมบุตฺติยา ฅาณวิปฺยุตฺเต** ในกรรมอันไม่ประกอบด้วยญาณ คติสมบัตีย่อมมีเหตุเกิด.

บทว่า **กุสลกมฺมสุส ชวนกฺขณ** ในขณะที่แล่นไปแห่งกุศลกรรม คือในขณะที่แล่นไปแห่งกุศลกรรมอันเป็นเหตุเหตุกะ อันให้เกิดปฏิสนธิในอดีตชาติตามนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล. บทว่า **เทว เหตุ เหตุ ๒** ประการ คือ อโลกะ อโทสะเป็นกุศลเหตุ เพราะไม่ประกอบด้วยญาณ. แม้อภัยกตเหตุก็มี ๒ คือ อโลกะ อโทสะเหมือนกัน. บทว่า **จตุตาริ อินฺทฺริยานิ** คืออินทริย์ ๔ มีสัททินทริย์เป็นต้น เว้นปัญญินทริย์. บทว่า **ทฺวาทส ธรรม ๑๒** ประการ คือ ธรรม ๑๒ ประการ เพราะปัญญินทริย์ และอโมหเหตุลคไป เพราะธรรม ๒ ประการนั้นลคไปจึงเป็นธรรม ๑๒. บทว่า **จนฺนํ เหตุํ** คือแห่งเหตุ ๖ ประการ อย่างนี้คือกุศลเหตุ ๒ อกุศลเหตุ ๒ วิปากเหตุ ๒. แต่ในที่นี้ไม่ถือเอารูปาวจรและอรูปาวจร เพราะเป็นติเหตุกะโดยส่วนเดียว. ฟังทราบบทที่เหลือโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในปฐมวาระนั้นแหละ. ในวาระนี้ท่านกล่าวไว้ว่า ปฏิสนธิอันเป็นเหตุเหตุกะ ย่อมไม่มีด้วยกรรมอันเป็นติเหตุกะ เพราะกรรมอันเป็นเหตุเหตุกะท่านกล่าวแล้ว ด้วยปฏิสนธิอันเป็นเหตุเหตุกะ เพราะฉะนั้น คำใดที่ท่านกล่าวไว้ในวาทะของพระมหาธรรมรักจิตเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ในอรรถกถาธรรมสังคหะว่า ปฏิสนธิเป็นติเหตุกะด้วยกรรมอันเป็นติเหตุกะ มิใช่เป็นเหตุเหตุกะและอเหตุเหตุกะ เหตุเหตุกะและอเหตุเหตุกะย่อมเป็นด้วยกรรมอันเป็นเหตุเหตุกะ มิใช่เป็นติเหตุเหตุกะ คำนั้นสมด้วยบาลีนี้. ส่วนคำใด

ที่ท่านกล่าวไว้ในวาทะของพระอุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก และพระมหา-
ทัตตเถระผู้อยู่ ณ โมรวาปีว่า ปฏิสนธิเป็นติเหตุกะบ้าง เป็นทุเหตุกะบ้าง
ย่อมมิได้ด้วยการอันเป็นติเหตุกะ มิใช่เป็นอเหตุกะ ปฏิสนธิเป็นทุเหตุกะบ้าง
เป็นอเหตุกะบ้าง ย่อมมิได้ด้วยการอันเป็นทุเหตุกะมิใช่เป็นติเหตุกะ คำนั้น
ปรากฏคล้ายจะพลาดไปจากบาลีนี้ เพราะกถานี้เป็นอธิการแห่งเหตุ จึงไม่
กล่าวถึงอเหตุกปฏิสนธิ.

จบอรรถกถาคติกา

มหาวรรค กรรมกถา

ว่าด้วยเรื่องของกรรม

[๕๒๓] กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมได้มีแล้ว กรรมได้มีแล้ว
วิบากแห่งกรรมไม่ได้มีแล้ว กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมมีอยู่ กรรมได้มี
แล้ว วิบากแห่งกรรมไม่มีอยู่ กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมจักมี กรรม
ได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมจักไม่มี กรรมมีอยู่ วิบากแห่งกรรมมีอยู่ กรรมมีอยู่
วิบากแห่งกรรมไม่มี กรรมมีอยู่ วิบากแห่งกรรมจักมี กรรมมีอยู่ วิบากแห่ง
กรรมจักไม่มี กรรมจักมี วิบากแห่งกรรมจักมี กรรมจักมี วิบากแห่งกรรม
จักไม่มี กุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกุศลกรรมได้มีแล้ว กุศลกรรมได้มีแล้ว
วิบากแห่งกุศลกรรมไม่ได้มีแล้ว กุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกุศลกรรมมีอยู่
กุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกุศลกรรมไม่มี กุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่ง
กุศลกรรมจักมี กุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกุศลกรรมจักไม่มี กุศลกรรม
มีอยู่ วิบากแห่งกุศลกรรมมีอยู่ กุศลกรรมมีอยู่ วิบากแห่งกุศลกรรมจักไม่มี

กุศลกรรมมีอยู่ วิบากแห่งกุศลกรรมจักมี กุศลกรรมจักมี วิบากแห่งกุศลกรรม
จักไม่มี อกุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งอกุศลกรรมไม่ได้มีแล้ว อกุศลกรรม
ได้มีแล้ว วิบากแห่งอกุศลกรรมมีอยู่ อกุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งอกุศล-
กรรมไม่มี อกุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งอกุศลกรรมจักมี อกุศลกรรมได้
มีแล้ว วิบากแห่งอกุศลกรรมจักไม่มี อกุศลกรรมมีอยู่ วิบากแห่งอกุศลกรรม
มีอยู่ อกุศลกรรมมีอยู่ วิบากแห่งอกุศลกรรมไม่มี อกุศลกรรมมีอยู่ วิบาก
แห่งอกุศลกรรมจักมี อกุศลกรรมจักมี วิบากแห่งอกุศลกรรมจักมี อกุศลกรรม
จักมี วิบากแห่งอกุศลกรรมจักไม่มี.

[๕๒๔] กรรมมีโทษได้มีแล้ว ฯลฯ กรรมไม่มีโทษได้มีแล้ว ฯลฯ
กรรมดำได้มีแล้ว ฯลฯ กรรมขาวได้มีแล้ว ฯลฯ กรรมมีสุขเป็นกำไรได้มีแล้ว
ฯลฯ กรรมมีทุกข์เป็นกำไรได้มีแล้ว ฯลฯ กรรมมีสุขเป็นวิบากได้มีแล้ว ฯลฯ
กรรมมีทุกข์เป็นวิบากได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากได้มีแล้ว
กรรมมีทุกข์เป็นวิบากได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากไม่ได้มีแล้ว
กรรมมีทุกข์เป็นวิบากได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากมีอยู่ กรรม
มีทุกข์เป็นวิบากได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากไม่มี กรรมอัน
มีทุกข์เป็นวิบากได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากจักมี กรรมอัน
มีทุกข์เป็นวิบากได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากจักมี กรรมอัน
มีทุกข์เป็นวิบากได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากจักไม่มี กรรมมี
ทุกข์เป็นวิบากมีอยู่ วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากมีอยู่ กรรมมีทุกข์เป็น
วิบากมีอยู่ วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากไม่มี กรรมมีทุกข์เป็นวิบากมีอยู่
วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากจักมี กรรมมีทุกข์เป็นวิบากมีอยู่ วิบากแห่ง
กรรมอันมีทุกข์เป็นวิบากไม่มี กรรมมีทุกข์เป็นวิบากจักมี วิบากแห่งกรรม
อันมีทุกข์เป็นวิบากจักมี กรรมมีทุกข์เป็นวิบากจักมี วิบากแห่งกรรมอันมีทุกข์
เป็นวิบากจักไม่มี.

อรรถกถากรรมกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับความที่ยังมิได้พรรณนาไว้แห่งกรรมกถา อันพระสารีบุตรเถระแสดงถึงกรรมอันเป็นปัจจัย แห่งเหตุสัมบัตินั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในกรรมกถานั้น ดังต่อไปนี้. ในบทมีอาทิว่า **อโหสิ กมฺมํ อโหสิ กมฺมวิปาโก** กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมได้มีแล้ว ท่านถือเอาวิบากอันให้ผลในภพอดีต แห่งกรรมที่ทำแล้วในภพอดีตนั้นเอง แล้วจึงกล่าวว่า **อโหสิ กมฺมํ อโหสิ กมฺมวิปาโก**.

ท่านถือเอาวิบากอันไม่ให้ผลในภพอดีต ด้วยความบกพร่องปัจจัยแห่งกรรมอดีต อันเป็นทิฏฐุธรรมเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพนี้) และเป็นอุปปีชชเวทนียกรรม (กรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า) และวิบากอันยังไม่ให้ผลแห่งกรรมอันดับรอบแล้วในอดีตนั้นเอง และอันเป็นทิฏฐุธรรม-เวทนียกรรม อุปปีชชเวทนียกรรม และอปราปรียเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพสืบ ๆ ไป) จึงกล่าวว่า **อโหสิ กมฺมํ นโหสิ กมฺมวิปาโก** กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมไม่ได้มีแล้ว.

ท่านถือเอาวิบากอันให้ผลแห่งกรรมอดีต ด้วยความถึงพร้อมแห่งปัจจัยในภพปัจจุบัน แห่งวิบากอันยังไม่ให้ผล แล้วจึงกล่าวว่า **อโหสิ กมฺมํ อตฺถิ กมฺมวิปาโก** กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมมีอยู่.

ท่านถือเอาวิบากอันยังไม่ให้ผลแห่งกรรมอดีต อันล่วงเลยกาลแห่งวิบากแล้ว และของผู้ปรินิพพานในภพปัจจุบันนั้นเอง แล้วจึงกล่าวว่า **อโหสิ กมฺมํ นตฺถิ กมฺมวิปาโก** กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมไม่มีอยู่.

ท่านถือเอาวิบากอันควรให้ผล ด้วยความถึงพร้อมแห่งปัจจัยในภพ
อนาคต แห่งกรรมอดีตอันควรแก่วิบาก อันเป็นวิบากยังไม่ให้ผล แล้วจึงกล่าว
ว่า **อโหสิ กมฺมํ ภวิสฺสตี กมฺมวิปาโก** กรรมได้มีแล้ว วิบากกรรมจักมี.

ท่านถือเอาวิบากอันไม่ควรให้ผล แห่งกรรมอดีตอันล่วงกาลแห่งวิบาก
แล้ว และค้ำบรอบในภพอนาคตนั่นเอง แล้วจึงกล่าวว่า **อโหสิ กมฺมํ น**
ภวิสฺสตี กมฺมวิปาโก กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมจักไม่มี.

ท่านแสดงกรรมอดีตอย่างนี้ไว้ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิบาก และ
มิใช่วิบาก ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต.

ท่านถือเอาวิบากอันให้ผลในปัจจุบันนี้ แห่งกรรมอันเป็นทิฏฐุธรรม-
เวทนิยกรรมที่ทำแล้วในภพนี้ แล้วจึงกล่าวว่า **อตฺถิ กมฺมํ อตฺถิ กมฺมวิปาโก**
กรรมมีอยู่ วิบากแห่งกรรมมีอยู่.

ท่านถือเอาวิบากอันไม่ให้ผลในภพนี้ ด้วยความบกพร่องแห่งปัจจัย
ของกรรมปัจจุบันนั้น และยังไม่ให้ผลในภพนี้ ของผู้ปรินิพพานในปัจจุบัน
แล้วจึงกล่าวว่า **อตฺถิ กมฺมํ นตฺถิ กมฺมวิปาโก** กรรมมีอยู่ วิบากของ
กรรมไม่มีอยู่.

ท่านถือเอาวิบากอันควรให้ผลในภพอนาคตของกรรมปัจจุบัน อันเป็น
อุปปีชชเวทนิยกรรม และอุปปราปรีชเวทนิยกรรม แล้วจึงกล่าวว่า **อตฺถิ**
กมฺมํ ภวิสฺสตี กมฺมวิปาโก กรรมมีอยู่ วิบากกรรมจักมี.

ท่านถือเอาวิบากอันไม่ควรให้ผลในภพอนาคต ด้วยความบกพร่อง
ปัจจัย แห่งกรรมปัจจุบันอันเป็นอุปปีชชเวทนิยกรรม และไม่ควรให้ผลแก่ผู้
ควรปรินิพพานในภพอนาคต อันเป็นอุปปราปรีชเวทนิยกรรม แล้วจึงกล่าวว่า
อตฺถิ กมฺมํ น ภวิสฺสตี กมฺมวิปาโก กรรมมีอยู่ วิบากแห่งกรรมจักไม่มี.

ท่านแสดงถึงปัจจุบันกรรมอย่างนี้ไว้ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิบาก และมีวิบากในปัจจุบันและอนาคต.

ท่านถือเอาวิบากอันควรให้ผลในภพอนาคต แห่งกรรมที่ควรทำในภพอนาคต แล้วจึงกล่าวว่า ภูติสุตติ กมฺมํ ภูติสุตติ กมฺมวิปาโก กรรมจักมี ผลแห่งกรรมจักมี.

ท่านถือเอาวิบากอันไม่ควรให้ผล ด้วยบกพร่องปัจจัยแห่งกรรมอนาคต นั้น และไม่ควรให้ผลของผู้ควรปรินิพพานในภพอนาคต แล้วจึงกล่าวว่า ภูติสุตติ กมฺมํ น ภูติสุตติ กมฺมวิปาโก กรรมจักมี ผลแห่งกรรมจักไม่มี.

ท่านแสดงกรรมอนาคตอย่างนี้ไว้ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิบากและมีวิบากในอนาคต เป็นอันท่านทำกรรมทั้งหมดนั้น เป็นอันเดียวกันแล้ว แสดงกรรม ๑๒ อย่าง. ท่านตั้งอยู่ในฐานะนี้ แล้วนำกรรมจตุกะ ๓ มากล่าว เมื่อท่านกล่าวกรรมจตุกะนั้นแล้ว ความนี้จักปรากฏว่า เพราะกรรม ๔ อย่าง คือ ทิฏฐุธรรมเวทนิยกรรม ๑ อุปปีชเวทนิยกรรม ๑ อปราปริยเวทนิยกรรม ๑ อโหสิกรรม ๑.

ในกรรมเหล่านั้นชวนเจตนาครั้งแรก เป็นกุศลก็ดี เป็นอกุศลก็ดี ในจิต ๗ ดวง ในชวนวิจิต ๑ ดวง ชื่อว่าทิฏฐุธรรมเวทนิยกรรม. ทิฏฐุธรรมเวทนิยกรรมนั้นย่อมให้ผลในอรรถภาพนี้เท่านั้น แต่เมื่อไม่อาจให้ผลอย่างนั้นก็ เป็นอโหสิกรรมด้วยสามารถติกะว่า กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมไม่ได้มีแล้ว. วิบากแห่งกรรมจักไม่มี วิบากแห่งกรรมไม่มีอยู่ดังนี้. ส่วนชวนเจตนา ดวงที่ ๗ ให้สำเร็จประโยชน์ ชื่อว่าอุปปีชเวทนิยกรรม.

อุปปีชเวทนิยกรรมนั้นย่อมให้ผลในอรรถภาพเป็นลำดับไป เมื่อไม่อาจให้ผลอย่างนั้นได้ ก็เป็นอโหสิกรรมตามนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล. อนึ่ง

ชวนเจตนา ๕ ดวง ในระหว่างกรรมทั้งสองนั้น ชื่อว่าปราปริยเวทนิยกรรม. ปราปริยเวทนิยกรรมนั้น ย่อมได้โอกาสเมื่อใดในอนาคต ย่อมให้ผลเมื่อนั้น เมื่อยังมีการเวียนว่ายอยู่ในสังสาร ชื่อว่า อโหสิกรรม ก็จะไม่มี.

กรรม ๔ อย่าง แม้อื่น เป็นครุกรรม พหุลกรรม อาสันนกรรม และ กุฏิตตาวาปนกรรม (กรรมสักว่าทำ). ในกรรมนั้นเป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล ในกรรมหนักและไม่หนัก กรรมใดหนักมีฆ่ามารดาเป็นต้น หรือมหัคคตกรรม (กรรมเกิดจากการได้มาน) กรรมนั้นแลให้ผลก่อน. อนึ่ง แม้ในกรรมหนาและไม่หนา กรรมใดหนามีความเป็นผู้มีศีลที่ดี เป็นผู้ทุศีลที่ดี กรรมนั้นย่อมให้ผลก่อน. กรรมที่ระลึกถึงก็ดี กรรมที่ทำแล้วก็ดี ในเวลาใกล้ตาย ชื่อว่า อาสันนกรรม. จริงอยู่ ผู้ใกล้จะตายอาจจะระลึกถึงหรือทำกรรมใด การได้ อาเสวนะบ่อย ๆ พ้นจากกรรม ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมนั้นนั่นเอง ชื่อว่า กุฏิตตาวาปนกรรม. ในเมื่อไม่มีกรรมเหล่านั้น กุฏิตตาวาปนกรรม นั้นย่อมหลุดร่าปฎิสันธิ.

กรรม ๔ อย่างอื่นอีก คือ ชนกกรรม (กรรมแต่งให้เกิด) อุปัตถัมภกกรรม (กรรมสนับสนุน) อุปปีพกกรรม (กรรมบีบคั้น) อุปฆาตกรรม (กรรมตัดรอน). ในกรรม ๔ อย่างนั้น กรรมที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ชื่อว่า ชนกกรรม. ชนกกรรมนั้นยังรูปวิบาก และอรูปวิบากให้เกิด แม้ในการเป็นไปในปฎิสันธิ.

ส่วนอุปัตถัมภกกรรมไม่สามารถให้วิบากเกิดได้ ย่อมสนับสนุนสุขและทุกข์อันเกิดขึ้น ในวิบากที่เกิดแล้วด้วยปฎิสันธิที่กรรมอื่นให้ ย่อมให้เป็นไปตลอดกาลไกล.

อุปปีพกกรรมย่อมบีบคั้น เบียดเบียนสุขและทุกข์อันเกิดในวิบากที่เกิดแล้วด้วยปฎิสันธิที่กรรมอื่นให้ ย่อมไม่ให้เพื่อเป็นไปตลอดกาลไกลได้.

ส่วนอุปมาตกรรม ตักรอนกรรมที่มีกำลังอ่อนอื่น ที่เป็นกุศลบ้าง
อกุศลบ้าง แล้วป้องกันวิบากของกรรมนั้น ทำโอกาสแก้วิบากของตน ก็เมื่อ
โอกาสอันกรรมนั้นทำแล้ว ท่านกล่าวว่า กรรมนั้นชื่อว่าเกิดวิบาก.

ด้วยประการฉะนี้ ระหว่างกรรม และระหว่างวิบากแห่งกรรม ๑๒
เหล่านี้ ย่อมปรากฏแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย โดยความเป็นสิ่งที่แน่นอนแห่ง
กรรมวิบากญาณไม่ทั่วไปด้วยสาวกทั้งหลาย. นักวิปัสสนาพึงรู้ระหว่างกรรมและ
ระหว่างวิบากโดยเอกเทศ. เพราะฉะนั้น ท่านประกาศความพิเศษของกรรมนี้
โดยเห็นเพียงเป็นหัวข้อ. ท่านกล่าวปฐมวารด้วยอำนาจกรรมล้วน ๆ อย่างนี้
แล้วจำแนกกรรมนั้นนั้นแล ออกเป็น ๒ ส่วน แล้วจึงกล่าวถึงวาระ ๑๐ อื่นอีก
โดยปริยาย ๑๐ ด้วยอำนาจแห่งคู่ของกรรมมีกุศลกรรม และอกุศลกรรมเป็นต้น.

ในกุศลกรรมและอกุศลกรรมนั้น ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่าไม่มีโรค
ชื่อว่า อกุศล เพราะอรรถว่าไม่มีโรคหามิได้ (มีโรค) ท่านกล่าวทุกะนี้ ด้วย
อำนาจแห่งชาติ.

อกุศลนั้นแล เป็นสาวัชชะ (มีโทษ) เพราะประกอบด้วยโทษ มีราคะ
เป็นต้น กุศลเป็นอนวัชชะ (ไม่มีโทษ) เพราะไม่มีโทษ มีราคะเป็นต้นนั้น.
อกุศลชื่อว่าเป็นกัณห์กรรม (กรรมดำ) เพราะไม่บริสุทธิ์ หรือเพราะเหตุเกิด
เป็นกรรมดำ. กุศลชื่อว่าเป็นสุกัณห์กรรม (กรรมขาว) เพราะบริสุทธิ์ หรือเพราะ
เหตุเกิดเป็นกรรมขาว กุศลชื่อว่า สุขุทระ (กรรมมีสุขเป็นกำไร) เพราะ
เจริญด้วยความสุข อกุศลชื่อว่า ทุกุทระ (กรรมมีทุกข์เป็นกำไร) เพราะ
เจริญด้วยทุกข์. กุศลมีสุขเป็นวิบาก เพราะมีผลเป็นสุข. อกุศลมีทุกข์เป็น
วิบาก เพราะมีผลเป็นทุกข์. พึงทราบอาการต่างกันแห่งกรรมเหล่านั้น ด้วย
ประการฉะนี้แล.

จบอรรถกถากรรมกถา

มหาวรรค วิปัสสกา

นิทานบริบูรณ์

ว่าด้วยวิปัส ๔

[๕๒๕] คุณก่อนนิกขุทั้งหลาย สัญญาวิปัส จิตวิปัส ทิฏฐิวิปัส นี้มี ๔ ประการ ๔ ประการเป็นไฉน คุณก่อนนิกขุทั้งหลาย ความสำคัญผิด (แปรปรวน) ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสภาพที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสภาพที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสภาพที่มีใจตัวตนว่าตัวตน ในสภาพที่ไม่งามว่างาม คุณก่อนนิกขุทั้งหลาย สัญญาวิปัส จิตวิปัส ทิฏฐิวิปัส ๔ ประการนี้แล.

[๕๒๖] คุณก่อนนิกขุทั้งหลาย สัญญาไม่วิปัส จิตไม่วิปัส ทิฏฐิไม่วิปัสนี้มี ๔ ประการ ๔ ประการเป็นไฉน คุณก่อนนิกขุทั้งหลาย ความสำคัญไม่ผิด ความคิดไม่ผิด ความเห็นไม่ผิด ในสภาพที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ในสภาพที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ในสภาพที่มีใจตัวตนว่ามีใจตัวตน ในสภาพที่ไม่งามว่างาม คุณก่อนนิกขุทั้งหลาย สัญญาไม่วิปัส จิตไม่วิปัส ทิฏฐิไม่วิปัส ๔ ประการนี้แล.

สัตว์ทั้งหลายมีความสำคัญในสภาพที่ไม่เที่ยงว่า
เที่ยง มีความสำคัญในสภาพที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข มี
ความสำคัญในสภาพที่มีใจตัวตนว่าเป็นตัวตน มีความ
สำคัญในสภาพที่ไม่งามว่างาม ถูกความเห็นผิดนำไป
มีจิตกวัดแกว่ง มีสัญญาผิด สัตว์เหล่านั้นติดอยู่ในบ่วง
ของมาร เป็นสัตว์ไม่มีความปลอดโปร่งจากกิเลส ต้อง

ไปสู่สงสาร เป็นผู้ถึงชาติและมรณะเมื่อใด พระพุทธเจ้าทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นในโลก ทรงส่องแสงสว่าง พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงประกาศธรรมนี้ อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ เมื่อนั้น สัตว์ทั้งหลายผู้มีปัญญา ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น แล้วกลับได้ความคิดชอบ เห็นสภาพที่ไม่เที่ยงโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เห็นสภาพที่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์ เห็นสภาพที่มีใจตัวตน โดยความเป็นสภาพมีใจตัวตนและเห็นสภาพที่ไม่งามว่าไม่งาม เป็นผู้ถ่อมมั่นสัมมาทิฐิ ล่วงพ้นทุกข์ทั้งปวง ฉะนี้แล.

วิปัสส ๔ ประการนี้ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิละเอียดแล้ว ละทิ้งแล้ว วิปัสสเหล่าใดละได้แล้ว เหล่าใดละทิ้งแล้ว ความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสภาพที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยงละได้แล้ว ความสำคัญ ความคิดในสภาพที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุขเกิดขึ้น ทิฐิวิปัสสละได้แล้ว ความสำคัญผิด ความคิดผิด ความเห็นผิด ในสภาพที่มีใจตัวตนว่าตัวตน ละได้แล้ว ความสำคัญ ความคิดในสภาพที่ไม่งามว่างามเกิดขึ้น ทิฐิวิปัสสละได้แล้ว วิปัสส ๖ ในวัตร ๒ ละได้แล้ว วิปัสส ๒ ในวัตร ๒ ละได้แล้ว วิปัสส ๔ ละทิ้งแล้ว และวิปัสส ๘ ในวัตร ๔ ละทิ้งแล้ว วิปัสส ๔ ละทิ้งแล้ว.

จบวิปัสสกา

อรรถกถาวิปัสสกา

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับความที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งวิปัสสกา-
กถา อันมีพระสูตรเป็นบทนำ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในวิปัสสกาสะ
อันเป็นปัจจัยของกรรมนั้นกล่าวแล้ว. พึงทราบความในพระสูตรก่อน. บทว่า
สญฺญาวิปัสสกา คือมีความสำคัญคลาดเคลื่อนเป็นสภาวะ อธิบายว่ามี
สัจฺญาวิปริต. แม้ในสองบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. สัจฺญาวิปาสย่อม
ปรากฏในกาลแห่งกิจของตนมีกำลัง ด้วยอกุศลสัจฺญาปราศจากทิวฏฺฐิในฐานะ
แห่งกิจของจิตมีกำลังอ่อน.

จิตวิปาส ย่อมเป็นไปในกาลแห่งกิจของตนเป็นอกุศลจิตปราศจาก
ทิวฏฺฐิมิกำลัง. ทิวฏฺฐิวิปาสย่อมเป็นไปในจิตอันสัมปยุตด้วยทิวฏฺฐิ.

เพราะฉะนั้น สัจฺญาวิปาสมีกำลังอ่อนกว่าทั้งหมด. จิตวิปาสมี
กำลังมากกว่าสัจฺญาวิปาสนั้น. ทิวฏฺฐิวิปาสมีกำลังมากกว่าทั้งหมด. จริงอยู่
ชื่อว่าความสำคัญเพราะถือเอาเพียงอาการปรากฏแห่งอารมณ์. ดูการเห็นกหา-
ปณะของทารกที่ยังไม่รู้เดียงสา. ชื่อว่าความคิดเพราะถึงแม้การรู้แจ้งลักษณะ
ดูการเห็นกหาปณะของคนชาวบ้าน. ชื่อว่าความเห็นเพราะถึงแม้การรู้แจ้งลักษณะ
ดูการจับเหล็กด้วยคีมใหญ่ของช่างเหล็ก.

บทว่า อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ สญฺญาวิปัสสกา ความสำคัญผิดใน
สภาพที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง คือความสำคัญอันเกิดขึ้น เพราะถือเอาในวัตถุไม่เที่ยง
ว่านี้เที่ยง ชื่อว่า สัจฺญาวิปาส. พึงทราบความในบททั้งปวงโดยนัยนี้.

บทว่า น สลฺยาวิปลลาโส น จิตฺตวิปลลาโส น ทิฏฺฐิวิปลลาโส ความสำคัญไม่ผิด ความคิดไม่ผิด ความเห็นไม่ผิด ท่านกล่าวถึงการถือเอาตามความเป็นจริง เพราะไม่มีการถือผิด ๑๒ อย่างในวัตถุ ๔ อย่าง.

พึงทราบความในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้. บทว่า อนตฺตนิ จ อตฺตา คือมีความสำคัญอย่างนี้ว่า ในสภาพที่มีใช้ตัวคนว่าตัวคน. บทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิหตา ถูกความเห็นผิดนำไป คือ ไม่เพียงมีความสำคัญอย่างเดียวกันนั้น ยังถูกความเห็นผิดอันเกิดขึ้นคู่ด้วยสัญญานำไป. บทว่า จิตฺตจิตฺตา มีจิตกวัดแกว่ง คือ ประกอบด้วยจิตกวัดแกว่ง หมุนไปอันเกิดขึ้นคู่ด้วยสัญญาและทิฏฐิ. บทว่า วิสลฺยาโน มีสัญญาผิดนี้เป็นเพียงเทศนา. ความว่า มีความสำคัญ ความคิดและความเห็นวิปริต.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะสัญญาเป็นตัวนำท่านจึงกล่าว สัญญาวิปลาสด้วยบท ๔ แห่งทิฏฐีก่อน แต่นั้นจึงกล่าวบทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิหตา ถูกมิจฉาทิฏฐินำไป เป็นทิฏฐิวิปลาส. บทว่า จิตฺตจิตฺตา จิตกวัดแกว่งเป็นจิตวิปลาส. บทว่า วิสลฺยาโน มีสัญญาผิด คือถึงโมหะปราศจากสัญญาปกติด้วยการถือวิปลาส ๓ จุดในบทนี้ว่า สลบเพราะกำลังพิช ถึงวิสัญญา (หมดความรู้สึก). บทว่า เต โยคยฺตุตา มารสฺส คือสัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า คิออยู่ในบ่วงของมาร. บทว่า อโยคกฺขมิโน เป็นสัตว์ไม่มีความปลอดโปร่งจากกิเลส คือ ไม่บรรลุนิพพานอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ คือ จัญไร ๔. บทว่า สตฺตาคจฺจนฺติ สํสารี สัตว์ทั้งหลายต้องไปสู่สงสาร คือ บุคคลเหล่านั้นแหละต้องท่องเที่ยวไปสู่สงสาร. เป็นอย่างไร. เพราะสัตว์เหล่านั้นต้องไปสู่ชาติและมรณะ ฉะนั้น จึงต้องท่องเที่ยวไป. บทว่า พุทฺธา คือ พระสัพพัญญูผู้ตรัสรู้ อริยสัจ ๔ เป็นพหุจนะด้วยสามารถทั่วไปใน ๓ กาล. บทว่า โลกสฺมี คือ

ในโอกาสโลก. บทว่า ปภงฺกรา ส่องแสงสว่าง คือทำโลกให้สว่างด้วยปัญญา. บทว่า อิมํ ฌมฺมํ ปภาเสนฺตุติ พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงประกาศพระธรรม คือทรงแสดงธรรมละความวิปลาต. บทว่า ทุกฺขปสมคามินิ อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ คือถึงนิพพานอันเป็นความสงบระงับทุกข์. บทว่า เตสํ สุตฺวาน คือ ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น. บทว่า สบฺปญฺญา ผู้มีปัญญา คือ มีปัญญาอันเป็นความสมควร. บทว่า สจฺจิตฺตํ ปจฺจอลทฺฐํ กลับได้ความคิด คือกลับได้ความคิดของตนเว้นความวิปลาต. ตัดบทเป็น ปฏฺโถลทฺฐํ. อีกอย่างหนึ่ง ตัดบทเป็น ปฏฺโถลทฺฐํ ปฏฺโถลทฺฐํ. บทว่า อนิจฺจโต ทกฺขุ ได้เห็น โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง คือได้เห็นด้วยสามารถแห่งความเป็นสภาพไม่เที่ยงนั่นเอง. บทว่า อตฺตนิ อนตฺตา เห็นสภาพที่มีชีวิตตนโดยความเป็นสภาพมีชีวิตตน คือได้เห็นว่าเป็นความไม่ชีวิตตนว่าเป็นความไม่ชีวิตตน อีกอย่างหนึ่ง ได้เห็นสภาพมีชีวิตตนว่า ตัวตนไม่มีในวัตถุ. บทว่า สมฺมาทิฏฺฐิ-สมาทานา เป็นผู้ถือมั่นสัมมาทิฏฐิ คือถือความเห็นชอบ. บทว่า สพฺพทุกฺข อปฺยอจฺจํ ล่วงพ้นทุกข์ทั้งปวง. คือก้าวล่วงวัฏทุกข์ทั้งสิ้น. บทว่า ทิฏฺฐิ-สมฺปนฺนสฺส ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิแห่งคำถามละแล้ว และละทั่วแล้ว คือ พระโสดาบัน. บทว่า ทุกฺเข สุขนฺติ สญฺญา อฺุปฺปชฺชติ จิตฺตํ อฺุปฺปชฺชติ ความสำคัญ ความคิดในความทุกข์ว่า เป็นความสุขย่อมเกิดขึ้น คือ เพียงความสำคัญ หรือเพียงความคิดย่อมเกิดขึ้น เพราะยังละความสะสมโมหกาลไม่ได้ ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่พระอนาคามี ไม่ต้องพุดถึงแก่พระโสดาบัน. วิปลาตทั้งสองนี้ พระอรหันต์เท่านั้นจึงจะได้.

บทว่า อสุภะ สุขนฺติ สญฺญา อฺุปฺปชฺชติ จิตฺตํ อฺุปฺปชฺชติ ความสำคัญ ความคิดในสภาพที่ไม่งามว่างามเกิดขึ้น คือ เกิดขึ้นแม้แก่พระ-

สกทาคามี ไม่ต้องพูดถึงแก่พระโศดาบัน. วิปาสทั้งสองนี้ พระอนาคามีจึง
ละได้ ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่
ทั้งสองนี้ ท่านกล่าวหมายถึงพระโศดาบันและพระสกทาคามี. เพราะพระ-
อนาคามีละกามราคะได้แล้ว ฟังทราบว่ ท่านกล่าวถึงการละความสำคัญผิด
ความคิดผิดในสภาพไม่งามว่างาม. ด้วยบทว่า ทวีสุ วตฺตฺตฺส เป็นอาทิ
ท่านแสดงสรุปถึงการละและการละทั่ว. ในบทนั้น เป็นอันละวิปาส ๖ ใน
วัตฺต ๒ เหล่านี้ คือ ในสภาพไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสภาพมิใช่ตัวตนว่าตัวตน
เป็นอันละทิฏฐิวิปาส ๒ ในวัตฺต ๒ เหล่านี้ คือ ในสภาพเป็นทุกข์ว่าเป็นสุข
ในสภาพไม่งามว่างาม. ในคัมภีร์บางคัมภีร์ท่านเขียน บทว่า เทว ก่อน.
เขียนบทว่า จ ในภายหลัง. บทว่า จตฺตฺส วตฺตฺตฺส ท่านกล่าวทำวิปาส ๔
รวมเป็น ๑. บทว่า อภฺจฺส ได้แก่ วิปาส ๖ ในวัตฺต ๒ วิปาส ๒ ในวัตฺต ๒
รวมเป็นวิปาส ๘. บทว่า จตฺตฺโร คือ วิปาส ๔ ได้แก่ สัญญาวิปาส
และจิตวิปาสอย่างละ ๒ ในวัตฺตหนึ่ง ๆ ในบรรดาวัตฺตที่เป็นทุกข์และไม่งาม
ในคัมภีร์บางคัมภีร์ท่านเขียนไว้เช่นนั้นเหมือนกัน แม้ในที่ที่ท่านกล่าวว่
จ ทวีสุ วิปาส ๖ ในวัตฺต ๒ ดังนี้แล.

จบอรรถกถาวิปาสกถา

มหาวรรค มรรคกถา

ว่าด้วยมรรค

[๕๒๗] คำว่า มกฺโข ความว่า ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่า ภาระไร.

ในขณะที่ตัดปัดติมรรค สัมมาทิฏฐิเพราะอรรถว่าเห็น เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละมิจฉาทิฏฐิ เพื่ออุปถัมภ์สหชาตธรรม เพื่อครอบงำกิเลสทั้งหลาย เพื่อความหมดจดในเบื้องต้นแห่งปฏิเวธ เพื่อความตั้งมั่นแห่งจิต เพื่อความผ่องแผ้วแห่งจิต เพื่อบรรลุธรรมพิเศษ เพื่อแทงตลอดธรรมอันยิ่ง เพื่อตรัสรู้สัจจะ เพื่อให้จิตตั้งอยู่ในนิโรธ สัมมาสังกัปปะเพราะอรรถว่าดำริ เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละมิจฉาสังกัปปะ... สัมมาวาจาเพราะอรรถว่ากำหนดเอา เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละมิจฉาวาจา... สัมมากัมมันตะ เพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละมิจฉากัมมันตะ... สัมมาอาชีวะเพราะอรรถว่าผ่องแผ้ว เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละมิจฉาอาชีวะ... สัมมาวายามะ เพราะอรรถว่าประคองไว้ เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละมิจฉาวายามะ... สัมมาสติเพราะอรรถว่าตั้งมั่น เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละมิจฉาสติ... สัมมาสมาธิเพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละมิจฉาสมาธิ เพื่ออุปถัมภ์สหชาตธรรม เพื่อครอบงำกิเลสทั้งหลาย เพื่อความหมดจดในเบื้องต้นแห่งปฏิเวธ เพื่อความตั้งมั่นแห่งจิต เพื่อความผ่องแผ้วแห่งจิต เพื่อบรรลุธรรมพิเศษ เพื่อแทงตลอดธรรมอันยิ่ง เพื่อตรัสรู้สัจจะ เพื่อให้จิตตั้งมั่นอยู่ในนิโรธ.

[๕๒๘] ในขณะที่สกทาคามีมรรค สัมมาทิฏฐิเพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ สัมมาสมาธิเพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละการราค-
สังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ การราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบ ๆ...

ในขณะที่อนาคามีมรรค สัมมาทิฏฐิเพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ สัมมาสมาธิ
เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละการราคสังโยชน์
ปฏิฆสังโยชน์ การราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียด ๆ...

ในขณะที่อรหัตมรรค สัมมาทิฏฐิเพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ สัมมาสมาธิ
เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน เป็นมรรคและเป็นเหตุเพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ
มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ราคานุสัย อวิชชานุสัย เพื่ออุปถัมภ์
สหชาตธรรม เพื่อครอบงำกิเลสทั้งหลาย เพื่อความหมดจดในเบื้องต้นแห่ง
ปฏิเวธ เพื่อความตั้งมั่นแห่งจิต เพื่อความผ่องแผ้วแห่งจิต เพื่อบรรลुธรรม
พิเศษ เพื่อแทงตลอดธรรมอันยิ่ง เพื่อตรัสรู้สัจจะ เพื่อให้จิตตั้งมั่นอยู่ใน
นิโรธ.

[๕๒๙] สัมมาทิฏฐิเป็นมรรคแห่งการเห็น สัมมาสังกัปปะเป็นมรรค
แห่งความดำริ สัมมาวาจาเป็นมรรคแห่งการกำหนด สัมมากัมมันตะเป็นมรรค
แห่งสมุฏฐาน สัมมาอาชีวะเป็นมรรคแห่งความผ่องแผ้ว สัมมาวายามะเป็น
มรรคแห่งความระคองไว้ สัมมาสติเป็นมรรคแห่งความตั้งมั่น สัมมาสมาธิ
เป็นมรรคแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน สติสัมโพชฌงค์เป็นมรรคแห่งการเลือกเฟ้น
วิริยสัมโพชฌงค์เป็นมรรคแห่งความระคองไว้ ปิติสัมโพชฌงค์เป็นมรรค
แห่งความแผ่ซ่านไป ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นมรรคแห่งความสงบ สมาธิ-
สัมโพชฌงค์เป็นมรรคแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน อุเบกขาสัมโพชฌงค์เป็นมรรค
แห่งการพิจารณาหาทาง สัทธาพละเป็นมรรคแห่งความไม่หวั่นไหวในความ
ไม่มีศรัทธา วิริยพละเป็นมรรคแห่งความไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน

สติพละเป็นมรรคแห่งความไม่หวั่นไหวในความไม่ประมาท สมาธิพละเป็นมรรคแห่งความไม่หวั่นไหวในอุทธีจะ ปัญญาพละเป็นมรรคแห่งความไม่หวั่นไหวในอวิชา สัทชินทรีย์เป็นมรรคแห่งความน้อมใจเชื่อ วิริยอินทรีย์เป็นมรรคแห่งความประคองไว้ สตินทรีย์เป็นมรรคแห่งความตั้งมั่น สมาธิอินทรีย์เป็นมรรคแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน ปัญญินทรีย์เป็นมรรคแห่งความเห็นอินทรีย์เป็นมรรคเพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ พละเป็นมรรคเพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว โภชณกัมเป็นมรรคเพราะอรรถว่านำออก ชื่อว่ามรรคเพราะอรรถว่าเป็นเหตุ สติปัญฐานเป็นมรรคเพราะอรรถว่าตั้งมั่น ตัมมปฺปธานเป็นมรรคเพราะอรรถว่าตั้งไว้ อิทธิบาทเป็นมรรคเพราะอรรถว่าให้สำเร็จ ลัจจะ เป็นมรรคเพราะอรรถว่าถ่วงแท้ สมถะเป็นมรรคเพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน วิปัสสนาเป็นมรรคเพราะอรรถว่าพิจารณาเห็น สมถะและวิปัสสนาเป็นมรรคเพราะอรรถว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน ธรรมที่เป็นคู่กันเป็นมรรคเพราะอรรถว่าไม่ล่วงเกินกัน สีลวิสุทธินเป็นมรรคเพราะอรรถว่าสำรวม จิตวิสุทธินเป็นมรรคเพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ทิฏฐิวิสุทธินเป็นมรรคเพราะอรรถว่าเห็น วิโมกข์เป็นมรรคเพราะอรรถว่าหลุดพ้น วิชาเป็นมรรคเพราะอรรถว่าแทงตลอด วิมุตติเป็นมรรคเพราะอรรถว่าปล่อย ญาณในความสิ้นไปเป็นมรรคเพราะอรรถว่าตัดขาด ฉันทะเป็นมรรคเพราะอรรถว่าเป็นมูล มนสิการเป็นมรรคเพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน ผัสสะเป็นมรรคเพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม เวทนาเป็นมรรคเพราะอรรถว่าเป็นที่รวม สมาธิเป็นมรรคเพราะอรรถว่าเป็นประธาน สติเป็นมรรคเพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นมรรคเพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งกว่าธรรมนั้น วิมุตติเป็นมรรคเพราะอรรถว่าเป็นสาระ นิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะเป็นมรรคเพราะอรรถว่าเป็นที่สุด.

จบมรรคกถา

อรรถกถามรรคกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับความที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งมรรคกถา
อันพระสารีบุตรเถระแสดงอริยมรรคทำการละวิปलाส ๓ เหล่านี้แล้วแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า มคฺโคติ เคนฺนุเจน มคฺโค บทว่า มคฺโค
ชื่อว่า มรรคด้วยอรรถว่าอะไร คือ ในพระพุทธศาสนาท่านกล่าวว่ มรรค
ด้วยอรรถว่าอะไร. ในปริยาย ๑๐ มีอาทิว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิยา ปหานาย เพื่อ
ละมิจฉาทิฏฐิ ท่านกล่าวถึงมรรคหนึ่ง ๆ ด้วยสามารถเป็นเข้าถึงโดยตรงแห่ง
องค์มรรคนั้น ๆ. บทว่า มคฺโค เจว เหตุ จ เป็นมรรคและเป็นเหตุ คือชื่อว่า
มรรค ด้วยอรรถว่าเป็นทางเฉพาะเพื่อทำกิจนั้น ๆ ชื่อว่า เหตุ ด้วยอรรถว่า
เป็นผู้ทำให้ถึง ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวถึงมรรคมีอรรถว่า เป็นทางเฉพาะ
และมีอรรถว่าเป็นผู้นำให้ถึงมรรค มรรคเป็นทางเฉพาะในบทมีอาทิว่า นี้เป็น
มรรค นี้เป็นปฏิบัติ เหตุเป็นผู้นำให้ถึงในประโยคมีอาทิว่า มรรคมีอรรถว่า
นำออกไป มีอรรถว่าเป็นเหตุแห่งมรรค ด้วยบททั้งสองนี้เป็นอันท่านทำการ
แก้คำถามว่า มคฺโคติ เคนฺนุเจน มคฺโค ดังนี้.

บทว่า สหชาตานิ ฐมฺมานิ อุปตฺถมฺภนายน เพื่ออุปถัมภ์สหชาต-
ธรรม คือ เพื่อความเป็นการอุปถัมภ์ธรรมอันเกิดพร้อมกันตน โดย
ความเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัยและนิสสยปัจจัยเป็นต้น. บทว่า
กิเลสํ ปริยาทาย เพื่อครอบงำกิเลสทั้งหลาย คือ เพื่อให้กิเลสที่เหลือ
ดังกล่าวแล้ว อันมรรคนั้น ๆ ทำลายให้สิ้นไป. ในบทนี้ว่า ปฏิเวธาทีวิโสธ-
นายน เพื่อความหมดจดในเบื้องต้นแห่งปฏิเวธ มีความดังนี้ เพราะศีลและ
ทิวฏฐิเป็นเบื้องต้น แห่งสัจปฏิเวธโดยพระบาลีว่า อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศล-

ธรรมทั้งหลาย ศีลบริสุทธิ์ด้วยดีและทิวณินตรง ศีลและทิวณินนั้นย่อมบริบูรณ์ด้วยมรรคในเบื้องต้น ฉะนั้นท่านจึงกล่าว **ปฏิเวธาทิวโธนาย** ดังนี้.
บทว่า **จิตตสุต อธิฐานาย** เพื่อความตั้งมั่นแห่งจิต คือ เพื่อความตั้งมั่นในกิจของตนแห่งจิตอันสัมปยุตกัน. บทว่า **จิตตสุต โวทานาย** เพื่อความฟ่องแผ้วแห่งจิต คือ เพื่อบริสุทธิ์แห่งจิต. บทว่า **วิเสสาธิกมาย** เพื่อบรรลุธรรมวิเศษ คือ เพื่อได้เฉพาะคุณวิเศษกว่าธรรมเป็นโลกิยะ. บทว่า **อุตุตริปฏิเวธาย** เพื่อแทงตลอดธรรมอันยิ่ง คือ เพื่อแทงตลอดธรรมอันยิ่งกว่าธรรมเป็นโลกิยะ. บทว่า **สจฺจาสถสมาย** เพื่อตรัสรู้สัจจะ คือ เพื่อตรัสรู้ธรรมเอกแห่งอริยสัจ ๔ คือ เพื่อแทงตลอดธรรมเอกด้วยสามารถยังกิจให้สำเร็จ. บทว่า **นิโรธเปตฺติจฺจาย** เพื่อให้จิตตั้งอยู่ในนิโรธ คือ เพื่อให้จิตหรือบุคคลตั้งอยู่ในนิพพาน. ท่านทำองค์แห่งมรรค ๘ เป็นอันเดียวกันแล้ว กล่าวถึงการละกิเลสอันมรรคนั้น ๆ ทำลายในขณะที่แห่งสกทาคามีมรรคเป็นต้น เหตุไฉนเพราะกล่าวอย่างนี้ท่านกล่าวแล้วในหนหลัง เพราะการชำระเบื้องต้นด้วยดีและความฟ่องแผ้วแห่งจิตด้วยดี ย่อมมิได้ด้วยมรรคสูง ๆ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวบททั้งหลายแม่เหล่านั้น.

ด้วยบทมีอาทิว่า **ทสฺสนมฺคฺโค** เป็นมรรคแห่งการเห็นท่านกล่าวถึงอรรถแห่งมรรคด้วยสามารถแห่งลักษณะของธรรมนั้นจนถึงที่สุด. บทแม่ทั้งหมดเหล่านั้น มีความดั่งที่ท่านกล่าวไว้แล้วในอภิญญาอุทยนิเทศ (ชี้แจงถึงธรรมที่ควรรู้อย่าง). ในบทนี้ ท่านชี้แจงถึงมรรคอันเป็นโลกิยะและโลกุตระตามที่เกิดอย่างนี้. ท่านชี้แจงถึงมรรคด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ. อนึ่ง เพราะมรรคนั้นเป็นมรรคโดยตรง ท่านจึงไม่กล่าวว่า **มคฺโค**. บทมีอาทิว่า **อธิปเตยฺยญฺเจน อินฺทฺริยา** ชื่อว่า อินทรีย์ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่ง

อรรถของอินทรีย์เป็นต้น. อนึ่ง ในบทว่า **ตัจจანი** นี้ได้แก่สัจจญาณ. ธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่า มรรค ด้วยอรรถว่า เป็นทางปฏิบัติเพื่อนิพพาน. อนึ่ง นิพพานท่านกล่าวไว้ในที่สุด พึงทราบว่ ท่านกล่าวว่ามรรคเพราะ สัตบุรุษผู้ถูกสังสารทุกข์ครอบงำ ผู้ต้องการพ้นจากทุกข์แสวงหา.

จบอรรถกถามรรคกถา

มหาวรรค มัชฌิมปิฎก

ว่าด้วยความผ่องใส ๓ อย่าง

[๕๓๐] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พรหมจรรย์นี้ในพระศาสดาซึ่งมีอยู่ เฉพาะหน้า เป็นพรหมจรรย์อันผ่องใสควรดื่ม ความผ่องใสในพระศาสดาซึ่งมีอยู่เฉพาะหน้ามี ๓ ประการ คือ ความผ่องใสแห่งเทศนา ๑ ความผ่องใสแห่งการรับ? ความผ่องใสแห่งพรหมจรรย์ ๑.

ความผ่องใสแห่งเทศนาเป็นไฉน การบอก การแสดง การบัญญัติ การแต่งตั้ง การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ การบอก การแสดง การบัญญัติ การแต่งตั้ง การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย ซึ่งสติปัญญา ๔ ฯลฯ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชนงค์ ๓ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เป็นความผ่องใสแห่งเทศนา.

ความผ่องใสแห่งการรับเป็นไฉน ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เทวดา มนุษย์ หรือท่านผู้รู้แจ้งพวกใดพวกหนึ่ง นี้เป็นความผ่องใสแห่งการรับ.

ความฟ่องใสแห่งพรหมจรรย์เป็นไฉน อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ นี่เป็นความฟ่องใสแห่งพรหมจรรย์.

[๕๓๑] สัทธินทรีย์เป็นความฟ่องใสแห่งการน้อมใจเชื่อ ความไม่มีศรัทธาเป็นกาก บุคคลที่ความไม่มีศรัทธาอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความฟ่องใสแห่งความน้อมใจเชื่อของสัทธินทรีย์ เพราะเหตุนี้ สัทธินทรีย์จึงเป็นพรหมจรรย์มีความฟ่องใสควรคัม วิริยินทรีย์เป็นความฟ่องใสแห่งการระคองไว้ ความเกียจคร้านเป็นกาก บุคคลที่ความเกียจคร้านอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความฟ่องใสแห่งการระคองไว้ของวิริยินทรีย์ เพราะเหตุนี้ วิริยินทรีย์จึงเป็นพรหมจรรย์มีความฟ่องใสควรคัม สตินทรีย์เป็นความฟ่องใสแห่งความตั้งมั่น ความประมาทเป็นกาก บุคคลที่ความประมาทอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความฟ่องใสแห่งความตั้งมั่นของสตินทรีย์ เพราะเหตุนี้ สตินทรีย์จึงเป็นพรหมจรรย์มีความฟ่องใสควรคัม สมาธินทรีย์เป็นความฟ่องใสแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน อุทธัจจะเป็นกาก บุคคลที่อุทธัจจะอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความฟ่องใสแห่งความไม่ฟุ้งซ่านของสมาธินทรีย์ เพราะเหตุนี้ สมาธินทรีย์จึงเป็นพรหมจรรย์มีความฟ่องใสควรคัม ปัญญินทรีย์เป็นความฟ่องใสแห่งการเห็น อวิชชาเป็นกาก บุคคลที่อวิชชาอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความฟ่องใสแห่งการเห็นของปัญญินทรีย์ เพราะเหตุนี้ ปัญญินทรีย์จึงเป็นพรหมจรรย์มีความฟ่องใสควรคัม.

สัทธาพละเป็นความฟ่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นกาก บุคคลที่ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความฟ่องใสแห่งความไม่หวั่นไหว ในความไม่มีศรัทธาของสัทธาพละ เพราะเหตุนี้ สัทธาพละ จึงเป็นพรหมจรรย์มีความ

ส่องใสควรค้ำ วิตถลเป็นความส่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวในความ
เกียรจัน ความเกียรจันเป็นกาค บุคคลทังความเกียรจันอันเป็นกาคเสีย
แล้ว ค้ำความส่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวในความเกียรจันของวิตถล
เพราะเหตุนี้ วิตถลจึงเป็นพรหมจรรย์มีความส่องใสควรค้ำ สติผลเป็น
ความส่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวในความประมาท ความประมาทเป็นกาค
บุคคลทังความประมาทอันเป็นกาคเสียแล้ว ค้ำความส่องใสแห่งความไม่หวั่น
ไหวในความประมาทของสติผล เพราะเหตุนี้ สติผลจึงเป็นพรหมจรรย์
มีความส่องใสควรค้ำ สมาธิผลเป็นความส่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวใน
อุทัจจะ อุทัจจะเป็นกาค บุคคลทังอุทัจจะอันเป็นกาคเสียแล้ว ค้ำความ
ส่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวในอุทัจจะของสมาธิผล เพราะเหตุนี้
สมาธิผลจึงเป็นพรหมจรรย์มีความส่องใสควรค้ำ ปัญญาผลเป็นความส่องใส
แห่งความไม่หวั่นไหวในอวิชา อวิชาเป็นกาค บุคคลทังอวิชาอันเป็น
กาคเสียแล้ว ค้ำความส่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวในอวิชาของปัญญาผล
เพราะเหตุนี้ ปัญญาผลจึงเป็นพรหมจรรย์มีความส่องใสควรค้ำ.

สติสัมโพชฌงค์เป็นความส่องใสแห่งความตั้งมั่น ความประมาทเป็นกาค
บุคคลทังความประมาทอันเป็นกาคเสียแล้ว ค้ำความส่องใสแห่งความตั้งมั่นของ
สติสัมโพชฌงค์เพราะเหตุนี้ สติสัมโพชฌงค์ จึงเป็นพรหมจรรย์มีความส่องใส
ควรค้ำ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นความส่องใสแห่งการเลือกเฟ้น อวิชา
เป็นกาค บุคคลทังอวิชาอันเป็นกาคเสียแล้ว ค้ำความส่องใสแห่งการเลือกเฟ้น
ของธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ เพราะเหตุนี้ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์จึงเป็น
พรหมจรรย์มีความส่องใสควรค้ำ วิตถลสัมโพชฌงค์เป็นความส่องใสแห่งการ
ประคองไว้ ความเกียรจันเป็นกาค บุคคลทังความเกียรจันอันเป็นกาค

เสียแล้ว คัมความผ่องใสแห่งการประคองไว้ ของวิริยสัมโพชฌงค์ เพราะเหตุ นั้น วิริยสัมโพชฌงค์จึงเป็นพรหมจรรย์มีความผ่องใสควรคัม ปิตีสัมโพชฌงค์เป็นความผ่องใสแห่งความแผ่ซ่าน ความเร่าร้อนเป็นกาก บุคคลที่ความเร่าร้อนอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความผ่องใสแห่งความแผ่ซ่านไป ของปิตีสัมโพชฌงค์ เพราะเหตุ นั้น ปิตีสัมโพชฌงค์จึงเป็นพรหมจรรย์มีความผ่องใสควรคัม ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นความผ่องใสแห่งความสงบ ความชั่วหยาบเป็นกาก บุคคลที่ความชั่วหยาบอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความผ่องใสแห่งความสงบของปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เพราะเหตุ นั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์จึงเป็นพรหมจรรย์ มีความผ่องใสควรคัม สมာธิสัมโพชฌงค์เป็นความผ่องใสแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน อุทธัจจะเป็นกาก บุคคลที่อุทธัจจะอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความผ่องใสแห่งความไม่ฟุ้งซ่านของสมာธิสัมโพชฌงค์ เพราะเหตุ นั้น สมာธิสัมโพชฌงค์จึงเป็นพรหมจรรย์มีความผ่องใสควรคัม อุเบกขาสัมโพชฌงค์เป็นความผ่องใสแห่งการพิจารณาหาทาง การไม่พิจารณาหาทางเป็นกาก บุคคลที่การไม่พิจารณาหาทางอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความผ่องใสแห่งการพิจารณาหาทางของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะเหตุ นั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์จึงเป็นพรหมจรรย์มีความผ่องใสควรคัม.

สัมมาทิฏฐิเป็นความผ่องใสแห่งการเห็น มิจฉาทิฏฐิเป็นกาก บุคคลที่มิจฉาทิฏฐิอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความผ่องใสแห่งการเห็นของสัมมาทิฏฐิ เพราะเหตุ นั้น สัมมาทิฏฐิจึงเป็นพรหมจรรย์มีความผ่องใสควรคัม สัมมาสังกัปปะเป็นความผ่องใสแห่งความดำริ มิจฉาสังกัปปะเป็นกาก บุคคลที่มิจฉาสังกัปปะอันเป็นกากเสียแล้ว คัมความผ่องใสแห่งความดำริของสัมมาสังกัปปะ เพราะเหตุ นั้น สัมมาสังกัปปะจึงเป็นพรหมจรรย์มีความผ่องใสควรคัม สัมมา-

วาจาเป็นความฟ้องใส่แห่งการกำหนดมิจฉาวาจาเป็นกาค บุคคลทั้งมิจฉาวาจา
อันเป็นกาคเสียแล้ว คัมความฟ้องใส่แห่งการกำหนดของสัมมาวาจา เพราะเหตุ
นั้น สัมมาวาจาจึงเป็นพรหมจรรย์มีความฟ้องใส่ควรคัม สัมมากัมมันตะเป็น
ความฟ้องใส่แห่งสมุฏฐาน มิจฉากัมมันตะเป็นกาค บุคคลทั้งมิจฉากัมมันตะอัน
เป็นกาคเสียแล้ว คัมความฟ้องใส่แห่งสมุฏฐานของสัมมากัมมันตะ เพราะเหตุ
นั้น สัมมากัมมันตะจึงเป็นพรหมจรรย์มีความฟ้องใส่ควรคัม สัมมาอาชีวะเป็น
ความฟ้องใส่แห่งความฟ้องแผ้ว มิจฉาอาชีวะเป็นกาค บุคคลทั้งมิจฉาอาชีวะอัน
เป็นกาคเสียแล้ว คัมความฟ้องใส่แห่งความฟ้องแผ้วของสัมมาอาชีวะ เพราะเหตุ
นั้น สัมมาอาชีวะจึงเป็นพรหมจรรย์มีความฟ้องใส่ควรคัม สัมมาวายามะเป็น
ความฟ้องใส่แห่งการประคองไว้ มิจฉาวยามะเป็นกาค บุคคลทั้งมิจฉาวยามะ
อันเป็นกาคเสียแล้ว คัมความฟ้องใส่แห่งการประคองไว้ของสัมมาวยามะ เพราะ
เหตุนี้ สัมมาวยามะจึงเป็นพรหมจรรย์มีความฟ้องใส่ควรคัม สัมมาสติเป็น
ความฟ้องใส่แห่งการตั้งมั่น มิจฉาสติเป็นกาค บุคคลทั้งมิจฉาสติอันเป็นกาคเสีย
แล้ว คัมความฟ้องใส่แห่งการตั้งมั่นของสัมมาสติ เพราะเหตุนี้ สัมมาสติจึงเป็น
พรหมจรรย์มีความฟ้องใส่ควรคัม สัมมาสมาธิเป็นความฟ้องใส่แห่งความไม่
ฟุ้งซ่าน มิจฉาสมาธิเป็นกาค บุคคลทั้งมิจฉาสมาธิอันเป็นกาคเสียแล้ว คัม
ความฟ้องใส่แห่งความไม่ฟุ้งซ่านของสัมมาสมาธิ เพราะเหตุนี้ สัมมาสมาธิ
จึงเป็นพรหมจรรย์มีความฟ้องใส่ควรคัม.

[๕๓๒] ความฟ้องใส่มีอยู่ ธรรมที่ควรคัมมีอยู่ กาคมีอยู่ สัทธินทรีย์
เป็นความฟ้องใส่แห่งการน้อมใจเชื่อ ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นกาค อรรถรส
ธรรมรส วิมุติรส ในสัทธินทรีย์นั้น เป็นธรรมที่ควรคัม วิริยินทรีย์เป็น
ความฟ้องใส่แห่งการประคองไว้ ความเกียจคร้านเป็นกาค อรรถรส ธรรมรส

วิมุตติรส ในวิริยอินทรีย์นั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ สตินทรีย์เป็นความผ่อนคลายแห่งความตั้งมั่น ความประมาทเป็นกา ก อรรธรส ธรรมรส วิมุตติรส ใน สตินทรีย์นั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ สมาธิินทรีย์เป็นความผ่อนคลายแห่งความไม่ ฟุ้งซ่าน อุทัจจะ เป็นกา ก อรรธรส ธรรมรส วิมุตติรส ในสมาธิินทรีย์นั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ ปัญญาินทรีย์เป็นความผ่อนคลายแห่งการเห็น อวิชาเป็นกา ก อรรธรส ธรรมรส วิมุตติรส ในปัญญาินทรีย์นั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ.

สัทธาพละเป็นความผ่อนคลายแห่งความไม่หวั่นไหวในความเป็นผู้ไม่มี สรัทธา ความเป็นผู้ไม่มีสรัทธาเป็นกา ก อรรธรส ธรรมรส วิมุตติรส ในสัทธา พละนั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ วิริยพละเป็นความผ่อนคลายแห่งความไม่หวั่นไหวใน ความเกียจคร้าน ความเกียจคร้านเป็นกา ก อรรธรส ธรรมรส วิมุตติรส ในวิริยอินทรีย์นั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ สติพละเป็นความผ่อนคลายแห่งความไม่ หวั่นไหวในความประมาท ความประมาทเป็นกา ก อรรธรส ธรรมรส วิมุตติรส ในสติพละนั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ สมาธิพละเป็นความผ่อนคลายแห่ง ความไม่หวั่นไหวในอุทัจจะ อุทัจจะเป็นกา ก อรรธรส ธรรมรส วิมุตติรส ในสมาธิพละนั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ ปัญญาพละเป็นความผ่อนคลายแห่งความ ไม่หวั่นไหวในอวิชา อวิชาเป็นกา ก อรรธรส ธรรมรส วิมุตติรส ในปัญญาพละนั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ.

สติสัมโพชฌงค์เป็นความผ่อนคลายแห่งความตั้งมั่น ความประมาทเป็น กา ก อรรธรส ธรรมรส วิมุตติรส ในสติสัมโพชฌงค์นั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นความผ่อนคลายแห่งการเลือกเฟ้น อวิชาเป็นกา ก อรรธรส ธรรมรส วิมุตติรส ในธรรมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น เป็นธรรมที่ควรค้ำ วิริยสัมโพชฌงค์เป็นความผ่อนคลายแห่งความประคองไว้ความเกียจคร้านเป็นกา ก

อรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส ในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม ปีติ-
สัมโพชฌงค์เป็น ความผ่อนคลายแห่งความแผ่ซ่าน ความเร่าร้อนเป็นกาก อรรถรส
ธรรมรส วิมุตติรส ในปีติสัมโพชฌงค์นั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม ปัสสัทธิสัมโพช-
ฌงค์เป็นความผ่อนคลายแห่งความสงบ ความชั่วหยาบเป็นกาก อรรถรส ธรรมรส
วิมุตติรส ในปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม สมาธิสัมโพชฌงค์
เป็นความผ่อนคลายแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน อุทัจจะเป็นกาก อรรถรส ธรรมรส
วิมุตติรส ในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม อุเบกขาสัมโพชฌงค์
เป็นความผ่อนคลายแห่งการพิจารณาหาทาง การไม่พิจารณาหาทางเป็นกาก
อรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส ในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม.

[๕๑๓] สัมมาทิฏฐิเป็นความผ่อนคลายแห่งการเห็น มิจฉาทิฏฐิเป็นกาก
อรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส ในสัมมาทิฏฐินั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม สัมมา-
สังกัปปะเป็นความผ่อนคลายแห่งความดำริ มิจฉาสังกัปปะเป็นกาก อรรถรส
ธรรมรส วิมุตติรส ในสัมมาสังกัปปะนั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม สัมมาวาจาเป็น
ความผ่อนคลายแห่งความกำหนด มิจฉาวาจาเป็นกาก อรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส
ในสัมมาวาจานั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม สัมมากัมมันตะเป็นความผ่อนคลายแห่ง
สมุฏฐาน อรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส ในสัมมากัมมันตะนั้น เป็นธรรมที่
ควรดื่ม สัมมาอาชีวะเป็นความผ่อนคลายแห่งความผ่อนคลาย มิจฉาอาชีวะเป็น
กาก อรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส ในสัมมาอาชีวะนั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม
สัมมาวายามะเป็นความผ่อนคลายแห่งการระคองไว้ มิจฉาวายามะเป็นกาก
อรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส ในสัมมาวายามะนั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม
สัมมาสติเป็นความผ่อนคลายแห่งการตั้งมั่น มิจฉาสตินั้นเป็นกาก อรรถรส
ธรรมรส วิมุตติรส ในสัมมาสตินั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม สัมมาสมาธิเป็น

ความฟ่องใสแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน มิจาสมาธิเป็นกาก อรรถรส ธรรมรส
วิมุตติรส ในสัมมาสมาธินั้น เป็นธรรมที่ควรดื่ม สัมมาทิฐิเป็นความฟ่องใส
แห่งการเห็น สัมมาสังกัปปะเป็นความฟ่องใสแห่งความดำริ สัมมาวาจาเป็น
ความฟ่องใสแห่งการกำหนด สัมมากัมมันตะเป็นความฟ่องใสแห่งสมุฏฐาน
สัมมาอาชีวะเป็นความฟ่องใสแห่งความฟ่องแผ้ว สัมมาวายามะเป็นความฟ่องใส
แห่งความประคองไว้ สัมมาสติเป็นความฟ่องใสแห่งความตั้งมั่น สัมมาสมาธิ
เป็นความฟ่องใสแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน สติสัมโพชฌงค์เป็นความฟ่องใสแห่ง
ความตั้งมั่น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นความฟ่องใสแห่งความประคองไว้
ปีติสัมโพชฌงค์เป็นความฟ่องใสแห่งความแผ่ซ่าน ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็น
ความฟ่องใสแห่งความสงบ สมาธิสัมโพชฌงค์เป็นความฟ่องใสแห่งความไม่
ฟุ้งซ่าน อุเบกขาสัมโพชฌงค์เป็นความฟ่องใสแห่งการพิจารณาหาทาง สัทธา-
พละเป็นความฟ่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา
วิริยพละเป็นความฟ่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน สติพละ
เป็นความฟ่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวในความประมาท สมาธิพละเป็นความ
ฟ่องใสแห่งความไม่หวั่นไหวในอุทธัจจะ ปัญญาพละเป็นความฟ่องใสแห่ง
ความไม่หวั่นไหวในอวิชา สัทธินทรีย์เป็นความฟ่องใสแห่งความน้อมใจ
เชื่อ วิริยินทรีย์เป็นความฟ่องใสแห่งความประคองไว้ สตินทรีย์เป็นความ
ฟ่องใสแห่งการตั้งมั่น สมာธินทรีย์เป็นความฟ่องใสแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน
ปัญญินทรีย์เป็นความฟ่องใสแห่งการเห็น อินทรีย์เป็นความฟ่องใสเพราะอรรถ
ว่าเป็นใหญ่ พละเป็นความฟ่องใสเพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว โพชฌงค์เป็น
ความฟ่องใสเพราะอรรถว่านำออก มรรคเป็นความฟ่องใสเพราะอรรถว่าเป็น
เหตุ สติปัญญาเป็นความฟ่องใสเพราะอรรถว่าตั้งมั่น สัมมัปปธานเป็นความ

ส่องใสเพราะอรธว่าเริ่มตั้งไว้ อธิบาทเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าให้สำเร็จ สมณะเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าไม่ฟุ้งซ่าน วิปัสสนาเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าพิจารณาเห็น สมณะและวิปัสสนาเป็นความส่องใสเพราะอรธว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน ธรรมที่เป็นคู่กันเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าไม่ล่วงเกินกัน สีสวิสุตฺติเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าสำรวม จิตตวิสุตฺติเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าไม่ฟุ้งซ่าน ทิฏฐวิสุตฺติเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าเห็น วิโมกข์เป็นความส่องใสเพราะอรธว่าหลุดพ้น วิชชาเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าแทงตลอด วิมุตติเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าปล่อยวาง ขยัญญาเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าตัดขาด ญาณในความไม่เกิดขึ้นเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าสงบระงับ จันตะเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าเป็นมูล มนสิการเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าเป็นสมุฏฐาน ผัสสะเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าเป็นที่ประชุม เวทนาเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าเป็นที่รวม สมาธิเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าเป็นประธาน สติเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าเป็นธรรมยิ่งกว่าธรรมนั้น วิมุตติเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าเป็นสาระ นิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะเป็นความส่องใสเพราะอรธว่าเป็นที่สุด ฉะนี้แล.

จบมัททเพยยกถา

จบภาณวาร

จบมหาวรรคที่ ๑

อรรถกถามัชฌิมปิฎก

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับความที่ยังไม่เคยพิจารณาแห่งมัชฌิมปิฎก (ของโสที่ควรดื่มเทียบด้วยคุณธรรม) อันเป็นเบื้องต้นส่วนหนึ่งของ พระคำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความที่ มรรคนั้นเป็นธรรม ผ่องใสควรดื่ม ตรัสไว้แล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า มลฺลทเปยฺยํ เป็นพรหมจรรย์ผ่องใสควรดื่ม ชื่อว่า มลฺลท ด้วยอรรถว่าผ่องใสเหมือนอย่างเนยใสที่สมบูรณ์ สะอาด โส ท่านเรียกว่า สปิมีฉนฺทชะ ความผ่องใสของเนยใส ฉะนั้น ชื่อว่า เปยฺยํ ด้วยอรรถว่า ควรดื่ม. ชนทั้งหลายดื่มของควรดื่มใดแล้วลงไปในระหว่างถนน หมคความรู้ แม้ผ่านุงเป็นต้นของตนก็ไม่อยู่กับตัว ของควรดื่มนั้นแม้โสก็ไม่ควรดื่ม. ส่วนศาสนพรหมจรรย์คือ ไตรสิกขานี้ของเรา ชื่อว่าโส เพราะ สมบูรณ์ เพราะไม่มีมลทิน เพราะผ่องใส และชื่อว่าควรดื่ม เพราะนำ ประโยชน์สุขมาให้ เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงว่าเป็น พรหมจรรย์ผ่องใสควรดื่ม. ชื่อว่า มลฺลทเปยฺยํ เพราะมีความผ่องใสควรดื่ม. นั่นคืออะไร. คือศาสนพรหมจรรย์. เพราะเหตุไรไตรสิกขาจึงชื่อว่าพรหมจรรย์. นิพพานชื่อว่า พรหม เพราะอรรถว่าสูงสุด ไตรสิกขาเป็นความประพฤติ เพื่อประโยชน์แก่ความสูงสุดเพราะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่นิพพาน เพราะเหตุ นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นพรหมจรรย์ ศาสนพรหมจรรย์ก็คือ ไตรสิกขานั้นนั่นเอง.

บทว่า สตฺถา สมมุชฺชิวฺโต พระศาสดามีอยู่เฉพาะหน้านี้ เป็นคำ แสดงถึงเหตุในบทนี้. ก็เพราะพระศาสดามีอยู่เฉพาะหน้า ฉะนั้นท่านทั้งหลาย

จงประกอบความเพียร คัมพรหมจรรย์อันฟ่องใสนี้เกิด เพราะเมื่อคัมยาไสข้างนอกไม่ได้ยู่ต่อหน้าหโม ย่อมมีความสงสัยว่า เราไม่รู้ขนาดหรือการเอาขึ้นเอาลง แต่ยู่ต่อหน้าหโมก็หโมสงสัยด้วยคิดว่า หโมจ้กรู้จ้กคัมพระศาสดาผู้เป็นพระธรรมสามีของพวกเรามียู่เฉพาะหน้าอย่างนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้จึงชักชวนในการคัมพรหมจรรย์อันฟ่องใสว่า พวกท่านจงทำ ความเพียรแล้วคัมเกิด. ชื่อว่า **สตถา** เพราะตามสั่งสอนตามสมควร ซึ่งทิจฐิธรรมิกประโยชน์ สัมปรายิกประโยชน์ และปรมัตถประโยชน์. อีกอย่างหนึ่ง ฟิงทราบอรรถในบทนี้ แม้โดยนัยแห่งนิเทศมีอาทิว่า **สตถา ภควา สตถวาโห** พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงนำหโม ชื่อว่า **สัตถวาหะ** ชื่อว่า **สมมุจิจูโต** เพราะมีหน้าปรากฏยู่.

ฟิงทราบวินิจฉัย ในมัตถเปยยนิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า **ติชตุตมณโฑ** ความฟ่องใสมียู่ ๓ ประการ ชื่อว่า **ติชตุต** ความฟ่องใสในพระศาสดาซึ่งมียู่เฉพาะหน้ามี ๓ ประการ ชื่อว่า **ติชตุตมณโฑ** ความว่า ความฟ่องใสมี ๓ อย่าง. บทว่า **สตถริ สมมุจิจูเต** ในพระศาสดาซึ่งมียู่เฉพาะหน้านี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงความฟ่องใส ๓ ประการอันบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง แม้เมื่อพระศาสดาเสด็จปรินิพพาน ความฟ่องใส ๓ ประการ ยังเป็นไปยู่โดยเอกเทศ. อนึ่ง ในนิเทศแห่งบทนั้น ฟิงทราบที่ท่านมิได้กล่าววว่า **สตถริ สมมุจิจูเต** แล้วกล่าววว่า **กตโม เทสนามณโฑ** ความฟ่องใสแห่งเทศนาเป็นไฉน. บทว่า **เทสนามณโฑ** ความฟ่องใสแห่งเทศนา คือ ธรรมเทศนา นั้นแหละเป็นความฟ่องใส. บทว่า **ปฏิคคหณณโฑ** ความฟ่องใสแห่งการรับ คือผู้รับเทศนานั้นแหละเป็นผู้ฟ่องใส. บทว่า **พุรหุมจริยมณโฑ** ความฟ่องใสแห่งพรหมจรรย์ คือ มรรคพรหมจรรย์นั้นแหละเป็นความฟ่องใส.

บทว่า **อาจิกขนา** การบอก คือ การกล่าวโดยชื่อว่าชื่อทั้งหลายเหล่านี้
แห่งสัจจะเป็นต้นควรแสดง. บทว่า **เทศนา** การแสดงคือการชี้แจง. บทว่า
ปญฺญปนา การบัญญัติ คือ การให้รู้ หรือการตั้งไว้ในมุข คือ ญาณ จริงอยู่
เมื่อตั้งอาสนะไว้ท่านกล่าวว่าปฺปอาสนะ. บทว่า **ปฏฺฐปนา** การแต่งตั้ง คือ
การบัญญัติ ความว่า ความเป็นไป หรือการตั้งไว้ในมุขคือญาณ. บทว่า
วิจรณา การเปิดเผย คือ ทำการเปิดเผย ความว่า ชี้แจงเปิดเผย. บทว่า
วิภชนา การจำแนก คือ ทำการจำแนก ความว่า ชี้แจงโดยการจำแนก.
บทว่า **อุตฺตทานิกมฺม** การทำให้ง่าย คือ การทำความปรากฏ.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อาจิกขนา** เป็นบทแสดงเหตุของบท ๖ บท มี
เทศนาเป็นต้น. ท่านกล่าว ๖ บทมีเทศนาเป็นต้น เพื่อขยายความแห่งบทว่า
อาจิกขนา. ใน ๖ บทนั้น บทว่า **เทศนา** คือการแสดงโดยยกหัวข้อขึ้นก่อน
โดยสังเขป ด้วยสามารถแห่งอุคฆฏิตฺตัญญุบุคคล เพราะอุคฆฏิตฺตัญญุบุคคล
ย่อมรู้แจ้งแทงตลอดบทที่ท่านกล่าวโดยสังเขป และกล่าวขึ้นก่อน. บทว่า
ปญฺญปนา คือ การบัญญัติด้วยการชี้แจงบทที่ท่านย่อไว้ก่อน โดยพิสดาร
ด้วยความพอใจของความคิดและด้วยความเฉียบแหลมของปัญญา แห่งธรรม
เหล่านั้น ด้วยอำนาจแห่งวิปฺยญฺจิตฺตัญญุบุคคล. บทว่า **ปฏฺฐปนา** คือการ
บัญญัติด้วยการทำให้พิสดารยิ่งขึ้น ด้วยการชี้แจงเฉพาะนิเทศที่ท่านชี้แจง
ธรรมเหล่านั้นไว้แล้ว. บทว่า **วิจรณา** คือการเปิดเผยบทแม้ที่ท่านชี้แจง
ไว้แล้วด้วยการพูดบ่อย ๆ. บทว่า **วิภชนา** คือการจำแนกด้วยการทำการ
จำแนกแม้บทที่ท่านกล่าวไว้แล้วบ่อย ๆ. บทว่า **อุตฺตทานิกมฺม** คือทำให้ง่าย
ด้วยกล่าวทำบทที่ท่านเปิดเผยแล้วโดยพิสดาร และด้วยกล่าวชี้แจงบทที่ท่าน
จำแนกไว้แล้ว. เทศนานี้ย่อมมีเพื่อการแทงตลอดแม้ของโนยบุคคลทั้งหลาย.

บทว่า **เย วา ปณฺณเณปี เกจิ** หรือท่านผู้รู้แจ้งพวกใดพวกหนึ่ง ท่านหมายถึงวินิปาติกะ (พวกตกอยู่ในออบาย) มีมารดาของท่านปิยงกระเป็นต้น. บทว่า **วิญฺญาตาโร ผู้รู้แจ้ง** คือผู้รู้แจ้งโลกุตรธรรมด้วยการแทงตลอด. จริงอยู่ ท่านผู้รู้แจ้งเหล่านี้มีภิกษุเป็นต้น ชื่อว่า **ปฏิกุคฺคา** ผู้รับเพราะรับ พระธรรมเทศนาด้วยสามารถการแทงตลอด. บทว่า **อยมฺเว** เป็นอาทิมมีความ ดังที่ท่านกล่าวไว้แล้ว นิเทศแห่งปฐมฌาน. อริยมรรคท่านกล่าวว่าเป็นพรหมจรรย์ เพราะประพฤติเพื่อประโยชน์แก่ธรรมอันประเสริฐ เพราะไหลไปโดย นิพพาน.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงประกอบอินทรีย์ พละโพชฌงค์ และองค์แห่งมรรค อันมีอยู่ในขณะแห่งมรรค แห่งความผ่อนคลายในการน้อมใจ เชื่อนั้นด้วยบทมีอาทิว่า **อริโมกฺขมณฺโฑ** ความผ่อนคลายแห่งการน้อมใจเชื่อ ในวิธีแห่งพรหมจรรย์มีความผ่อนคลายควรคืบ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อริโมกฺขมณฺโฑ** คือความผ่อนคลายอันได้แก่ การน้อมใจเชื่อ. บทว่า **กสฺสฺส** เป็นกาก คือ ชุ่นปราศจากความเลื่อมใส. บทว่า **ฉทุเทตฺวา** ทิ้งแล้ว คือ ละด้วยตัดขาด. บทว่า **สทฺธินฺทุริยสฺส** **อริโมกฺขมณฺโฑ** ปิวตฺติ **มณฺฑาเปยฺย** คืบความผ่อนคลายแห่งการน้อมใจเชื่อ ของสัทธินทรีย์ เพราะเหตุนั้น สัทธินทรีย์จึงเป็นพรหมจรรย์มีความผ่อนคลาย ควรคืบ อธิบายว่า แม้เมื่อความที่ความผ่อนคลายแห่งการน้อมใจเชื่อ ไม่เป็น อื่นจากสัทธินทรีย์ ท่านก็กล่าวทำเป็นอย่างอื่นด้วยสามารถแห่งโวหาร. ลุกหินบด แม้เมื่อลูกหินบดไม่เป็นเป็นอย่างอื่นมีอยู่ท่านก็เรียกว่า สริริระแห่งลูกหินบด ฉนฺได อนึ่ง ในบาลีท่านกล่าวภาวะแม้ไม่เป็นอย่างอื่นจากธรรมดาในบทมีอาทิ ว่า **มุสฺสิตตฺต** ความเป็นสิ่งสัมผัสได้ คือเป็นอย่างอื่นฉนฺได อนึ่ง ในอรรถกถา ท่านกล่าวถึงลักษณะแม้ไม่เป็นอย่างอื่นจากธรรมดาในบทมีอาทิว่า **มุสฺสนลก-**

ขโณ ผสุโธ ผัสสะมีลักษณะถูกต้อง คือเป็นอย่างอื่นฉันใด พึงทราบข้ออุปมานี้ฉันนั้น.

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในบทที่ยังไม่เคยกล่าวดังต่อไปนี้. บทว่า **ปริพาโห** ความเร่าร้อน คือความเดือดร้อนเพราะกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์ต่อบีติซึ่งมีลักษณะอิมเอบ. บทว่า **ทญฺจุลฺลํ** ความชั่วหยาบ คือ ความหยาบ ความไม่สงบด้วยอำนาจกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความสงบ. บทว่า **อปฺปฺปฏิสงฺขา** ความไม่พิจารณา คือ การนำความไม่สงบมาด้วยอำนาจกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์ต่อการพิจารณา.

พระผู้มีพระภาคเจ้า มีพระประสงค์จะทรงชี้แจงถึงวิธีแห่งพรหมจรรย์ มีความส่องใสควรดื่ม โดยปริยายอื่นจึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า **อตุลฺลิ มนฺุโท** ความส่องใสมีอยู่.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตตุล** คือในสัทชินทรียนั้น. พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **อตุลฺโรโส** อรรณรส คือ ความน้อมไปแห่งสัทชินทรียเป็นอรรณ สัทชินทรียเป็นธรรม สัทชินทรียนั้นแหละชื่อว่า วิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสต่าง ๆ ความถึงพร้อมแห่งอรรณนั้น ชื่อว่า **อตุลฺโรโส** อรรณรส. ความถึงพร้อมแห่งธรรมนั้น ชื่อว่า **ธมฺมโรโส** ธรรมรส. ความถึงพร้อมแห่งวิมุตตินั้นชื่อว่า วิมุตติรส.

อีกอย่างหนึ่ง ความยินดีในการได้อรรณ ชื่อว่า อรรณรส. ความยินดีในการได้ธรรม ชื่อว่า ธรรมรส. ความยินดีในการได้วิมุตติ ชื่อว่า วิมุตติรส. บทว่า **รติ** ความยินดี คือ สัมปยุตด้วยรสนั้น หรือปีติมีรสนั้นเป็นอารมณ์ พึงทราบอรรณแม้ในบทที่เหลือโดยนัยนี้.

ในปริยายนี้ท่านกล่าวอรรณว่า พรหมจรรย์ส่องใสควรดื่ม ชื่อว่า **มณฺุทฺเพยฺยํ**.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงพรหมจรรย์ผ่องใสควรดื่มด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์ พละ โภชฌงค์และองค์แห่งมรรคตามลำดับแห่งโพธิปักขิยธรรมมีอินทรีย์เป็นต้นอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงความผ่องใสแห่งพรหมจรรย์อันตั้งอยู่ในที่สุดอีก จึงทรงการทำมรรคให้เป็นธรรมถึงก่อน เพราะมรรคเป็นประธาน แล้วจึงทรงแสดงองค์แห่งมรรค โภชฌงค์ พละและอินทรีย์.

บทมีอาทิว่า อาธิปไตยยฺญูเรน อินฺทฺริยา มนฺโฑ อินฺทฺริยํเป็นความผ่องใส เพราะอรรถว่า เป็นใหญ่ คือ อินทรีย์เป็นโลกียะและโลกุตระเป็นความผ่องใส ตามที่ประกอบไว้. พึงทราบบทนั้นโดยนัยดังกล่าวแล้วในหนหลัง.

อนึ่ง ในบทนี้ว่า ตถฺญูเรน สจฺจ มนฺโฑ สัจจะเป็ความผ่องใส เพราะอรรถว่าเป็นสัจจะแท้ พึงทราบที่ท่านกล่าวว่ สัจจญาณเป็นสัจจะ เพราะไม่มีทุกขสมุทัย เป็นความผ่องใส คุณในมหาหัตถิปทสูตร.

จบอรรถกถามัชฌมเปยยกถา

และ

จบอรรถกถาทวารรค

รวมกถาที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. ญาณกถา ๒. ทิฏฐิกถา ๓. อานาปานกถา ๔. อินทริยกถา ๕. วิโมกขกถา ๖. คตติกถา ๗. กรรมกถา ๘. วิปัสสาสกถา ๙. มรรคกถา ๑๐. มัชฌมเปยยกถา และอรรถกถา.

นิกายอันประเสริฐนี้ เป็นวรมรรคอันประเสริฐที่หนึ่ง ไม่มีวรรคอื่นเสมอท่านตั้งไว้แล้ว ฉะนี้แล.

ยุคนัทวรรค

ยุคนัทชถา

ว่าด้วยมรรค ๔

[๕๓๔] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง ท่านพระอานนทอยู่ ณ โฆสิตาราม ใกล้พระนครโกสัมพี ณ ที่นั่นแล ท่านพระอานนทเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า คุณก่อนอาวุโสทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นรับคำท่านพระอานนทแล้ว ท่านพระอานนทได้กล่าวว่า คุณก่อนอาวุโสทั้งหลาย ก็ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่ง พยากรณ์หรือหัดในสำนักเรา ด้วยมรรค ๔ ทั้งหมดหรือด้วยมรรคเหล่านั้นมรรคใดมรรคหนึ่ง มรรค ๔ เป็นไฉน.

คุณก่อนอาวุโสทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมเจริญวิปัสสนาอันมีสมณะ เป็นเบื้องต้น เมื่อภิกษุนั้นเจริญวิปัสสนาอันมีสมณะเป็นเบื้องต้นอยู่ มรรคย่อมเกิด ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น เมื่อภิกษุนั้นเจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นอยู่ มรรคย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อภิกษุนั้นเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป มรรคย่อมเกิด ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุมีใจนึกถึงโอกาสอันเป็นธรรมอุกอุทจะกันไว้ สมัยนั้น จิตย่อมตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน เป็นธรรมเอกผุคขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรค ย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้น ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อม ลื่นไป คุณก่อนอาวุโสทั้งหลาย ก็ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่ง พยากรณ์ อรหัตในสำนักเรา ด้วยมรรค ๔ นี้ทั้งหมด หรือด้วยมรรคเหล่านั้นมรรคใด มรรคหนึ่ง.

[๕๓๕] ภิกษุเจริญวิปัสสนามีสมณะเป็นเบื้องต้นอย่างไร ?

ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะเป็นสมาธิ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความเป็นสภาพ ไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะ จึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญวิปัสสนา มีสมณะเป็นเบื้องต้น.

ภavana ในคำว่า ภาเวติ มี ๔ คือ ภavanaด้วยอรรถว่าธรรมทั้งหลาย ที่เกิดในภavanานั้นไม่ล่วงเกินกัน ๑ ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอัน เดียวกัน ๑ ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ธรรมที่ไม่ล่วงเกิน กัน ๑ ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ ๑.

คำว่า **มรรคย่อมเกิด** ความว่า มรรคเกิดอย่างไร.

สัมมาทิฐิด้วยอรรถว่าเห็น เป็นมรรคย่อมเกิด สัมมาสังกัปปะด้วย อรรถว่าคำริ เป็นมรรคย่อมเกิด สัมมาวาจาด้วยอรรถว่ากำหนด เป็นมรรค ย่อมเกิด สัมมากรรมันตะด้วยอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน เป็นมรรคย่อมเกิด สัมมา-

อาชีวะด้วยอรรถว่าผ่องแผ้ว เป็นมรรคยอมเกิด สัมมาวายามะด้วยอรรถว่า
ประคองไว้ เป็นมรรคยอมเกิด สัมมาสติด้วยอรรถว่าตั้งมั่น เป็นมรรคยอมเกิด
สัมมาสมาธิด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน เป็นมรรคยอมเกิด มรรคยอมเกิดอย่างนี้.

คำว่า **ยอมเสพ** ในคำว่า ภิกษุ^{นั้น}ยอมเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่ง
มรรค^{นั้น} ดังนี้ ความว่า ยอมเสพอย่างไร.

ภิกษุ^{นั้น} นึกถึงอยู่ชื่อว่าเสพ รู้อยู่ชื่อว่าเสพ เห็นอยู่ชื่อว่าเสพ
พิจารณาอยู่ชื่อว่าเสพ อธิฐานจิตอยู่ชื่อว่าเสพ น้อมจิตไปด้วยศรัทธาชื่อว่า
เสพ ประคองความเพียรไว้ชื่อว่าเสพ ตั้งสติไว้มั่นชื่อว่าเสพ ตั้งจิตไว้อยู่
ชื่อว่าเสพ ทราบชัดด้วยปัญญาชื่อว่าเสพ รู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้อยู่ชื่อว่าเสพ
กำหนดรู้ซึ่งธรรมที่ควรกำหนดรู้ชื่อว่าเสพ ละธรรมที่ควรละชื่อว่าเสพ เจริญ
ธรรมที่ควรเจริญชื่อว่าเสพ ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าเสพ
ยอมเสพอย่างนี้.

คำว่า **เจริญ** ความว่า เจริญอย่างไร.

ภิกษุ^{นั้น}นึกถึงอยู่ชื่อว่าเจริญ...ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง
ชื่อว่าเจริญ ย่อมเจริญอย่างนี้.

คำว่า **ทำให้มาก** ความว่า ทำให้มากอย่างไร.

ภิกษุ^{นั้น}นึกถึงอยู่ชื่อว่าทำให้มาก...ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง
ชื่อว่าทำให้มาก ทำให้มากอย่างนี้.

คำว่า เมื่อภิกษุ^{นั้น}เสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค^{นั้น}อยู่ ย่อมละ
สังโยชน์ได้ อนุสัยยอมสิ้นไป ความว่า ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยยอมสิ้นไป
อย่างไร.

ย่อมละสังโยชน์ ๓ นี้ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส
อนุสัย ๒ นี้ คือ ทิฐิอนุสัย วิจิกิจฉาอนุสัย ย่อมสิ้นไปด้วยโศดาปัตติมรรค.

ย่อมละสังโยชน์ ๒ นี้ คือ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ ส่วน
หยาบๆ อนุสัย ๒ นี้ คือ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบๆ ย่อม
สิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค.

ย่อมละสังโยชน์ ๒ นี้ คือ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ ส่วน
ละเอียดๆ อนุสัย ๒ นี้ คือ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียดๆ
ย่อมสิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค.

ย่อมละสังโยชน์ ๕ นี้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ
อวิชา อนุสัย ๓ นี้ คือ มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย ย่อมสิ้น
ไปด้วยอรหัตมรรค ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป อย่างนี้.

[๕๑๖] ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความไม่
พยายาม เป็นสมาธิ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่ง
อาโลกัญญา เป็นสมาธิ ฯลฯ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วย
สามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า ด้วยสามารถความ
เป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก เป็นสมาธิ วิปัสสนาด้วยอรรถว่า
พิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้นโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็น
ทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามี
ภายหลัง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เจริญวิปัสสนามีสมณะเป็นเบื้องต้น.

ภavana ในคำว่า ภาเวติ นี้มี ๔ คือ ภavanaด้วยอรรถว่า ธรรม
ทั้งหลายที่เกิดในภavanานั้น ไม่ล่วงเกินกัน...ภavanaด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ.

คำว่า มรรคย่อมเกิด ความว่า มรรคย่อมเกิดอย่างไร.

สัมมาทิฐิด้วยบรรดาเห็นว่า เป็นมรรคย่อมเกิด... มรรคย่อมเกิด
อย่างนี้.

คำว่า **ย่อมเสพ** ในคำว่า ภิกษุ^{นั้น}ย่อมเสพ ฯลฯ เจริญ ทำให้
มากซึ่งมรรค^{นั้น} ความว่า ย่อมเสพอย่างไร.

ภิกษุ^{นี้}ถึงอยู่ชื่อว่าเสพ รู้^{อยู่}ชื่อว่าเสพ ฯลฯ ทำให้แจ้งซึ่งมรรคที่
ควรทำให้แจ้งชื่อว่าเสพ ย่อมเสพอย่างนี้.

คำว่า **ย่อมเจริญ** ความว่า ย่อมเจริญอย่างไร.

ภิกษุ^{นี้}ถึงอยู่ชื่อว่าเจริญ รู้^{อยู่}ชื่อว่าเจริญ ฯลฯ ทำให้แจ้งซึ่งธรรม
ที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าเจริญ ย่อมเจริญอย่างนี้.

คำว่า **ทำให้มาก** ความว่า ย่อมทำให้มากอย่างไร.

ภิกษุ^{นี้}ถึงอยู่ชื่อว่าทำให้มาก รู้^{อยู่}ชื่อว่าทำให้มาก ฯลฯ ทำให้แจ้ง
ซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าทำให้มาก ย่อมทำให้มากอย่างนี้.

คำว่า เมื่อภิกษุ^{นั้น}เสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งธรรม^{นั้น}อยู่ ย่อมละ
สังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป ความว่า ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป
อย่างไร...

[๕๓๗] ภิกษุ^{นั้น}ย่อมเจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นอย่างไร ?

วิปัสสนาด้วยบรรดาพิจารณาเห็นโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดย
ความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ความที่จิตมีการปล่อยธรรมทั้งหลายที่
เกิดในวิปัสสนา^{นั้น}เป็นอารมณ์ เพราะความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน
เป็นสมาธิด้วยประการ^{ดังนี้} วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง เพราะเหตุ^{นั้น}
ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น.

ภavana ในคำว่า ภเวติ นี้มี ๔ ฯลฯ ภavanaด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ
ฯลฯ คำว่า มรรคย่อมเกิด ความว่า มรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรค
ย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ วิปัสสนา
ด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์
โดยความเป็นอนัตตา ความที่จิตมีการปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในภavana นั้น
เป็นอารมณ์ และความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ ด้วยประการ
ดังนี้ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะมีภายหลัง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เจริญ-
สมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น.

ภavana ในคำว่า ภเวติ นี้มี ๔ ฯลฯ ภavanaด้วยอรรถว่าเป็น
ที่เสพ.

คำว่า มรรคย่อมเกิด ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ย่อมละ
สังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นเวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชรา และมรณะ โดยความเป็นสภาพ
ไม่เที่ยง ฯลฯ โดยความเป็นทุกข์ ฯลฯ โดยความเป็นอนัตตา ความที่จิตมี
การปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในภavana นั้นเป็นอารมณ์ และความที่จิตมีอารมณ์
เดียวไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ ด้วยประการดังนี้ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะมี
ภายหลัง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น.

ภavana ในคำว่า ภเวติ นี้มี ฯลฯ คำว่า ย่อมเกิด ความว่า
มรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์ได้
อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ ภิกษุย่อมเจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นอย่างนี้.

[๕๓๘] ภิกษุย่อมเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปอย่างไร ?

ภิกษุยอมเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ด้วยอาการ ๑๖ คือ ด้วยความเป็นอารมณ์ ๑ ด้วยความเป็นโคจร ๑ ด้วยความละ ๑ ด้วยความสละ ๑ ด้วยความออก ๑ ด้วยความหลีกเลี่ยงไป ๑ ด้วยความเป็นธรรมสงบ ๑ ด้วยความเป็นธรรมประณีต ๑ ด้วยความหลุดพ้น ๑ ด้วยความไม่มีอาสวะ ๑ ด้วยความเป็นเครื่องข้าม ๑ ด้วยความไม่มีนิमित ๑ ด้วยความไม่มีที่ตั้ง ๑ ด้วยความว่างเปล่า ๑ ด้วยความเป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ด้วยความไม่ล่วงเกินกัน และกัน ๑ ด้วยความเป็นคู่กัน ๑.

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอารมณ์อย่างไร.

เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ สมาธิ คือความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน มินิโรธเป็นอารมณ์ ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความเป็นอารมณ์ เพราะเหตุดังนี้ท่านจึงกล่าวว่เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยความเป็นอารมณ์.

ภาวนา ในคำว่า ภเวติ นี้มี ๔ ฯลฯ ภาวนาคือยอรรถว่าเป็นที่เสพ ฯลฯ คำว่า มรรคยอมเกิด ความว่า มรรคยอมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคยอมเกิดอย่างนี้ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยยอมสิ้นไปอย่างนี้ ภิกษุยอมเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยความเป็นอารมณ์ อย่างนี้.

ภิกษุยอมเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยความเป็นโคจรอย่างไร.

เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน มินิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละอวิชชา วิปัสสนาคือยอรรถว่าพิจารณาเห็น มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความเป็นโคจร เพราะเหตุดังนี้ท่านจึงกล่าวว่ เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยความเป็นโคจร.

[๕๓๕] ภิกษุยอมเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กัน ไปด้วยความอย่างไร.

เมื่อภิกษุละกิเลสอันประกอบด้วยอุทธัจจะ และขันธ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละกิเลสอันประกอบด้วยอวิชชา และขันธ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความละ เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความละ.

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความสละอย่างไร.

เมื่อภิกษุละกิเลสอันประกอบด้วยอุทธัจจะ และขันธ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละกิเลสอันประกอบด้วยอวิชชา และขันธ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความสละ เพราะเหตุดังนี้ นั้นท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความสละ.

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความออกอย่างไร.

เมื่อภิกษุออกจากกิเลสอันประกอบด้วยอุทธัจจะ และขันธ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุออกจากกิเลสอันประกอบด้วยอวิชชา และจากขันธ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความออก เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความออก.

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความหลีกไปอย่างไร.

เมื่อภิกษุหลีกเลี่ยงจากกิเลสอันประกอบด้วยอุทธัจจะ และจากขันธ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน มินิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุหลีกเลี่ยงจากกิเลสอันประกอบด้วยอวิชา และจากขันธ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็น มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความหลีกเลี่ยง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กัน ด้วยความหลีกเลี่ยง.

[๕๔๐] ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความเป็นธรรม ละเอียดอย่างไร ?

เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมละเอียด มินิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละอวิชา วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็น เป็นธรรมละเอียด มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความเป็นธรรมละเอียด เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความเป็นธรรมที่ละเอียด.

ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความเป็นธรรมประณีต อย่างไร.

เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมประณีต มินิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละอวิชา วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็น เป็นธรรมประณีต มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความเป็นธรรมประณีต เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความเป็นธรรมประณีต.

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความหลุดพ้นอย่างไร.

เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมหลุดพ้น มินิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละอวิชชา วิปัสสนาด้วยอรรถว่า พิจารณาเห็น เป็นความหลุดพ้น มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ ชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะสํารอกราคะ ชื่อว่าปัญญาวิมุตติ เพราะสํารอกอวิชชา ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความหลุดพ้น เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะ และวิปัสสนาเป็นคู่กันด้วยความหลุดพ้น.

[๕๔๑] ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความไม่มีอาสวะ อย่างไร ?

เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมไม่มีอาสวะด้วยกามาสวะ มินิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละอวิชชา วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นเป็นธรรมไม่มีอาสวะด้วยอวิชชาสวะ มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความไม่มีอาสวะ เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นของคู่กัน ด้วยความไม่มีอาสวะ.

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความเป็นเครื่องข้าม อย่างไร ?

เมื่อภิกษุข้ามจากกิเลสอันประกอบด้วยอุทธัจจะ และจากขันธ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน มินิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุข้ามจากกิเลสอันประกอบด้วยอวิชชา และจากขันธ วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็น มินิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน

เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความเป็นเครื่องขำ เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความเป็นเครื่องขำ.

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนา ด้วยความไม่มีนิมิต อย่างไร ?

เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมไม่มีนิมิตด้วยนิมิตทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละอวิชชา วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นเป็นธรรมไม่มีนิมิตทั้งปวง มีนิโรธ เป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็น คู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความไม่มีนิมิต เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึง กล่าวว่ เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นของคู่กัน ด้วยความไม่มีนิมิต.

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความไม่มีที่ตั้ง อย่างไร ?

เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมไม่มีที่ตั้งด้วยที่ตั้งทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละอวิชชา วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นเป็นธรรมไม่มีที่ตั้งด้วยที่ตั้งทั้งปวง มีนิโรธ เป็นโคจรด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความไม่มีที่ตั้ง เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความไม่มีที่ตั้ง.

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความว่างเปล่า อย่างไร ?

เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ สมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมว่างเปล่าจากความยึดมั่นทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร เมื่อภิกษุละอวิชชา วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็น เป็นธรรมว่างเปล่าจากความยึดมั่นทั้งปวง มีนิโรธเป็นโคจร ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีกิจเป็นอันเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเกินกันและกัน ด้วยความว่างเปล่า เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความว่างเปล่า.

ภาวนา ในคำว่า ภาวติ นี้มี ๔ คือ ภาวนาด้วยอรรถว่า ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเกินกัน ๑ ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ธรรมที่ไม่ล่วงเกินกัน และอินทรีย์มีกิจเป็นอันเดียวกัน ๑ ด้วยอรรถว่าเป็นที่เสพ ๑ ฯลฯ คำว่ามรรคย่อมเกิด ความว่า มรรคย่อมเกิดอย่างไร ? ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยความว่างเปล่าอย่างนี้ ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กัน ด้วยอาการ ๑๖ เหล่านี้ ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาเป็นคู่กันอย่างนี้.

[๕๔๒] ใจที่นึกถึงโอกาสอันเป็นธรรมถูกอุทัจจะกั้นไว้ ย่อมมีอย่างไร ?

เมื่อภิกษุมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โอกาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้คิดถึงโอกาสว่า โอกาสเป็นธรรม เพราะนึกถึงโอกาสนั้น จึงมีความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ภิกษุมีใจอันอุทัจจะนั้นกั้นไว้ ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ซึ่งความปรากฏโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจที่นึกถึงโอกาสอันเป็นธรรมถูกอุทัจจะกั้นไว้ สมัยนั้นจิตที่ตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่. มรรคย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้น มรรคย่อมเกิดอย่างไร ? ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ เมื่อภิกษุมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ (ความน้อมใจเชื่อ) ปัสสาคะ (ความเพียร) อุปีฎฐาน (ความตั้งมั่น) อุเบกขา นิกันติ (ความพอใจ) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้คิดถึงความพอใจว่า ความพอใจเป็นธรรม เพราะนึกถึงความพอใจนั้น จึงมีความฟุ้งซ่านเป็น

อุทธรณ์จะ ภิขุมีใจอันอุทธรณ์จะนั้นกันไว้ ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ซึ่งความปรากฏโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีใจนี้ถึงความพอใจอันเป็นธรรม ถูกอุทธรณ์จะกันไว้ สมัยนั้น จิตที่ตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคย่อมเกิดแก่ภิขุนี้ มรรคย่อมเกิดอย่างไร ? ฯลฯ มรรค ย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์นี้ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ ฯลฯ เมื่อ ภิขุมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ฯลฯ เมื่อภิขุมนสิการโดยความเป็นอนัตตา โอภาส ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ ปัสสาคะ อุปัญญานะ อุเบกขา นิกันติ ย่อมเกิดขึ้น ภิขุนี้ถึงความพอใจว่า ความพอใจเป็นธรรม เพราะ นี้ถึงความพอใจนั้น จึงมีความฟุ้งซ่านเป็นอุทธรณ์จะ ภิขุมีใจอันอุทธรณ์จะนั้น กันไว้ ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ซึ่งความปรากฏโดยความเป็นอนัตตา โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เพราะเหตุนี้ ท่านกล่าวว่า มีใจที่นี้ถึงความพอใจอันเป็นธรรมถูกอุทธรณ์จะกันไว้ ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์ ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป อย่างนี้.

[๕๔๑] เมื่อภิขุมนสิการรูปโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ฯลฯ เมื่อ ภิขุมนสิการรูปโดยความเป็นทุกข์ เมื่อภิขุมนสิการรูปโดยความเป็นอนัตตา เมื่อภิขุมนสิการเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา โอภาส ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ ปัสสาคะ อุปัญญานะ อุเบกขา นิกันติ ย่อมเกิดขึ้น ภิขุนี้ถึงความพอใจว่า ความพอใจเป็นธรรม เพราะนี้ถึงความพอใจนั้น จึงมีความฟุ้งซ่านเป็นอุทธรณ์จะ ภิขุมีใจอันอุทธรณ์จะนั้นกันไว้ ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ซึ่งชราและมรณะอันปรากฏโดยความเป็น

อนัตตา โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า มีใจที่นึกถึงความพอใจอันเป็นกรรมลูกอุทธัจจะกันไว้ สมัยนั้นจิตที่ตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน เป็นกรรมเอกผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคย่อมเกิดแก่ภิกษุ นั้น มรรคย่อมเกิดอย่างไร ? ฯลฯ มรรคย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์ อนุสัยย่อมสิ้นไป อย่างนี้ ใจที่นึกถึงความพอใจอันเป็นกรรมลูกอุทธัจจะกันไว้อย่างนี้.

จิตย่อมกวัดแกว่งหวั่นไหวเพราะโอกาส ญาณ

ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ ปัคคาหะ อุปฺภุชฺฐานะ
ความวางเฉยจากความนึกถึงอุเบกขา และนิกันติ ภิกษุ
นั้นกำหนดฐานะ ๑๐ ประการนี้ ด้วยปัญญาแล้ว ย่อม
เป็นผู้ฉลาดในความนึกถึงโอกาสเป็นต้นอันเป็นกรรม
ฟุ้งซ่าน และย่อมไม่ถึงความหลงใหล จิตกวัดแกว่ง
เศร้าหมอง และเคลื่อนจากจิตภาวนา จิตกวัดแกว่ง
เศร้าหมอง ภาวนาย่อมเสื่อมไป จิตบริสุทธิ์ ไม่เศร้า
หมอง ภาวนาย่อมไม่เสื่อม จิตไม่ฟุ้งซ่าน ไม่เศร้าหมอง
และไม่เคลื่อนจากจิตภาวนา ด้วยฐานะ ๔ ประการนี้
ภิกษุย่อมทราบชัดซึ่งความที่จิตฟุ้งซ่านถูกโอกาสเป็น
ต้นกันไว้ ด้วยฐานะ ๑๐ ประการ ฉะนั้นแล.

จบยุคนัทรกถา

ยุคนัทชวรรค

อรรถกถายุคนัทชกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับความที่ยังไม่เคยกล่าวแห่งยุคนัทชกถาอัน มีสูตรเป็นบทนำ อันพระอานนทเถระแสดงถึงคุณของยุคนัทชธรรม (ธรรมที่ เทียมคู่) แห่งอริยมรรคอันเป็นคุณธรรมส่องไสวธรรมดีมกล่าวแล้ว.

ก็เพราะพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระ เชื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็น พระธรรมราชายังทรงพระชนม์ ได้ปรินิพพานในปีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็น พระธรรมราชาเสด็จปรินิพพาน. ฉะนั้นพึงทราบว่เมื่อพระธรรมราชายังทรง พระชนม์อยู่นั้นเอง พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรลำดับสูตรนี้ซึ่งพระอานนทผู้เป็น ธรรมกัณฑ์คาริก (คลังพระธรรม) แสดงไว้ เฉพาะหน้าของพระอานนทนั้น แล้วจึงกล่าวว่า เอวมุเม สุตฺตํ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อายุสุมา** เป็นคำพุดน่ารัก เป็นคำพุด แสดงความเคารพ เป็นคำพุดแสดงความมีคารวะ และความยำเกรง อธิบายว่า ผู้มีอายุ. บทว่า **อานนุโท** เป็นชื่อของพระเถระนั้น. เพราะพระเถระนั้น เมื่อเกิดได้ทำความพอใจ ความยินดีอย่างมากในตระกูล ฉะนั้น พระเถระนั้น จึงได้ชื่อว่า **อานนท**. บทว่า **โกสมุพิย** ไกล่คนมีชื่ออย่างนั้น. เพราะ นครนั้น มีต้นสะคร้อขึ้นหนาแน่นในที่นั้น ๆ มีสวนและสระโบกขรณีเป็นต้น ฉะนั้น นครนั้นจึงชื่อว่า **โกสัมพี** อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า เพราะฤๅษีสุมพะ สร้างไว้ ไม่ไกลจากอาศรม. บทว่า **โฆสิตาราม** ณ โฆสิตาราม คือ ณ อาرامที่โฆสิตเศรษฐีสร้างไว้. ในกรุงโกสัมพี ได้มีเศรษฐี ๓ คน คือ โฆสิตเศรษฐี กุกกุฏเศรษฐี ปาวาริกเศรษฐี. เศรษฐีทั้ง ๓ นั้น ได้ฟังว่า พระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้วในโลก จึงให้เตรียมอุปกรณ์ในการให้ทานด้วยเกวียน

๕๐๐ เล่มไปกรุงสาวัตถี จัดที่พักใกล้พระเชตะวันแล้วไปเฝ้าพระศาสดา ถวายบังคม นั่งทำปฏิสันถาร ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผล นิมนต์พระศาสดา ถวายมหาทานแต่ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขประมาณกึ่งเดือน แล้วหมอบลง ณ บาทมูลของพระผู้มีพระภาคเจ้า อาราธนาพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อเสด็จไปยังชนบทของตน เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คุณก่อนคบคิดทั้งหลาย พระตถาคตทั้งหลายย่อมยินดียิ่งในสุญญकार ครั้นทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ปฏิญญาแก่พวกเราแล้ว จึงยินดีอย่างยิ่ง ถวายบังคมพระทศพล ออกไปสร้างวิหาร เพื่อเป็นที่ประทับของพระผู้มีพระภาคเจ้าในที่โยชน์หนึ่ง ๆ ในระหว่างทางถึงกรุงโกสัมพีโดยลำดับ ทำการบริจาครทรัพย์เป็นอันมากในอารามของตน ๆ แล้วสร้างวิหารทั้งหลาย ถวายแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า. ในศรัยฐีเหล่านั้น โฆสิตศรัยฐีสร้างอารามชื่อว่า โฆสิตาราม กุกกุศรัยฐีสร้างอารามชื่อว่า กุกกุฎาราม ปาวาริกศรัยฐีสร้างในสวนอัมพวัน ชื่อว่า ปาวาริกัมพวัน. ท่านกล่าวว่ โฆสิตเสฏฐินาการิต อาราม ในอารามอันโฆสิตศรัยฐีสร้างหมายถึงโฆสิตารามนั้น.

ในบทว่า **อาวุโส ภิกษเว** คุณก่อนภิกษุผู้อาวุโสทั้งหลาย นี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เมื่อตรัสเรียกสาวกทั้งหลาย ย่อมตรัสเรียกว่า **ภิกษโว**. ส่วนสาวกทั้งหลายคิดว่า เราจอย่าเป็นเช่นกับพระพุทธเจ้าทั้งหลายเลย จึงกล่าวว่ **อาวุโส** ก่อนแล้วจึงกล่าวว่ **ภิกษโว** ภายหลัง. อนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเรียก ภิกษุสงฆ์ย่อมรับว่ **ภทนต์** เมื่อสาวกเรียก ภิกษุสงฆ์รับว่ **อาวุโส**.

บทว่า **โย หิ โภจิ** รูปใดรูปหนึ่ง เป็นคำไม่แน่นอน. ด้วยบทนี้ เป็นการหมายเอาภิกษุทั้งหมดเช่นนั้น. บทว่า **มม สนฺติเก** ในสำนักของเรา.

คือในที่ใกล้เรา. บทว่า **อรหตุตปุตฺตํ** คือบรรลुพระอรหัตด้วยตนเอง.
รูปสำเร็จเป็นนปฺงสกลิงค์ หรือตัดบทว่า **อรหตุตฺ ปุตฺตํ** บรรลुซึ่งพระอรหัต
ความว่า พระอรหัตอันตนบรรลุแล้ว หรือปาฐะที่เลือว่าตนบรรลุพระอรหัต
แล้ว.

บทว่า **จตุหิ มกุเลหิ** ด้วยมรรค ๔ ก็ด้วยปฎิปทามรรค ๔ ซึ่ง
ท่านกล่าวไว้ในตอนบน มิใช่ด้วยอริยมรรค. เพราะท่านกล่าวไว้แผนกหนึ่ง
ด้วยบทว่า **จตุหิ มกุเลหิ** ด้วยมรรค ๔ ฟังทราบว่าเป็นปฎิปทามรรคมี ๔
อย่างนี้ คือ มรรคมีธรรมชาติจะเป็นหัวหน้าแห่งอริยมรรคต้น ของพระอรหันต์
รูปใดรูป ๑ มรรคมีสมณะเป็นหัวหน้าแห่งอริยมรรค ๑ มรรคมีวิปัสสนาเป็น
เบื้องต้นแห่งอริยมรรค ๑ มรรคมียุคนัทธรรม (ธรรมที่เทียมคู่) เป็น
เบื้องต้นแห่งอริยมรรค ๑ บทว่า **เอเตสํ วา อญฺญตเรน** หรือด้วยมรรค
เหล่านั้น มรรคใดมรรคหนึ่ง คือ หรือด้วยมรรคหนึ่งบรรดาปฎิปทามรรค ๔
เหล่านั้น ความว่า พระอานนตเถระพยากรณ์การบรรลุพระอรหัต ด้วยปฎิปทา-
มรรค. จริงอยู่ เมื่อพระอรหันต์ผู้เป็นสุขขวิปัสสกบรรลุโศดาปัตติมรรค อันมี-
ธรรมชาติจะเป็นเบื้องต้น แล้วบรรลุมรรค ๓ ที่เหลือด้วยวิปัสสนาล้วน การ
บรรลุพระอรหัตย่อมเป็นมรรค มีธรรมชาติจะเป็นเบื้องต้น การบรรลุ
พระอรหัตของพระอรหันต์ผู้มีมรรค ๔ อันตนบรรลุแล้วก็ดี ยังไม่บรรลุแล้ว
ก็ดี ซึ่งธรรมถูกอุทฺธจะกันไว้ บรรลุแล้วด้วยสามารถแห่งปฎิปทามรรค ๓
มีสมณะเป็นเบื้องต้น เป็นต้นมรรคหนึ่งๆ ย่อมเป็นมรรคมีมรรคหนึ่ง ๆ นอกนี้
เป็นเบื้องต้น ฉะนั้น พระอานนตเถระจึงกล่าววว่า **เอเตสํ วา อญฺญตเรน**.

บทว่า **สมถปฺพุพฺพคมํ วิปสฺสุสนํ ภาเวติ** ย่อมเจริญวิปัสสนา
อันมีสมณะเป็นเบื้องต้น คือเจริญวิปัสสนาทำสมณะให้เป็นเบื้องต้น คือให้ไปถึง

ก่อน ความว่า ยังสมาธิให้เกิดก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาภายหลัง. บทว่า **มคฺโค สลฺยชาติ** มรรคย่อมเกิด คือโลกุตรมรรคย่อมเกิดก่อน. ในบท มีอาทิว่า **โส ตํ มคฺคํ** ภิกษุนี้ย่อมเสพมรรคนี้ ชื่อว่าการเสพเป็นต้น ของมรรค อันมีขณะจิตเดียวย่อมไม่มี ภิกษุยังทุติยมรรคเป็นต้นให้เกิด ท่านกล่าวว่า ภิกษุเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนี้. บทว่า **สลฺยโชนานิ ปหฺยนฺติ** อนุสยา พฺยนฺติ โหณฺติ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป คือ ย่อมละสังโยชน์ทั้งปวงได้ตามลำดับตลอดถึงอรหัตมรรค อนุสัยย่อมสิ้นไป.

อนึ่ง บทว่า **อนุสยา พฺยนฺติ โหณฺติ** ความว่า อนุสัยปราศจากไป โดยไม่เกิดขึ้นอีก. บทว่า **ปฺน จปริ** อีกประการหนึ่ง คือยังมีเหตุอื่นอีก. บทว่า **วิปสฺสนาปฺพุพฺพคมฺ สมถ ภาเวติ** ย่อมเจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็น เบื้องต้น คือ ภิกษุเจริญสมณะ ทำวิปัสสนาให้เป็นเบื้องต้น คือให้ไปถึงก่อน ความว่า ยังวิปัสสนาให้เกิดก่อน แล้วจึงเจริญสมาธิภายหลัง.

บทว่า **ยฺคนทฺธํ ภาเวติ** เจริญคู่กันไป คือเจริญทำให้คู่กันไป. ในบทนี้ไม่อาจเข้าสมาบัติด้วยจิตนั้น แล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยจิตนั้น ได้ แก่ภิกษุนี้เข้าสมาบัติได้เพียงใด ย่อมพิจารณาถึงสังขารทั้งหลายได้เพียง นั้น. พิจารณาถึงสังขารได้เพียงใด ย่อมเข้าสมาบัติได้เพียงนั้นอย่างไร. ภิกษุ เข้าปฐมฌาน ครั้นออกจากปฐมฌานนั้นแล้วย่อมพิจารณาสังขารทั้งหลาย ครั้นพิจารณาสังขารทั้งหลายแล้วย่อมเข้าทุติยฌาน ครั้นออกจากทุติยฌานนั้น แล้ว ย่อมพิจารณาสังขารทั้งหลาย ครั้นพิจารณาสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อม เข้าตติยฌาน ฯลฯ เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตฺนสมาบัติ ครั้นออกจากเนวสัณฺญาณาสัณฺญาตฺนสมาบัตินั้นแล้ว ย่อมพิจารณาถึงสังขารทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุชื่อว่าเจริญสมณะและวิปัสสนาอันเป็นธรรมคู่กัน.

ในบทนี้ว่า **ธมฺมุทฺตจฺจวิคฺคหิตฺมานสํ** มีใจนึกถึงโอกาสอันเป็น
ธรรมถูกอุทฺธจจะกันไว้ คือ อุทฺธจจะคือความฟุ้งซ่าน ด้วยบังเกิดจิตอัน
สหระตด้วยอุทฺธจจะ ด้วยสามารถแห่งหมุนเคว้งไปในธรรม ๑๐ ประการ มี
โอกาสเป็นต้น อันเป็นที่รู้กันว่าเป็นอุปกิเลสแห่งวิปัสสนา เพราะผู้เจริญ
วิปัสสนามีปัญญาอ่อน ชื่อว่า **ธมฺมุทฺตจฺจ** มีใจอันธมฺมุทฺตจจะนั้นกันไว้
คือถือเอาผิดรูปให้ถึงความพิโรธ ชื่อว่า มีใจนึกถึงโอกาสอันเป็นธรรมถูก
อุทฺธจจะกันไว้ หรือมีใจถูกธมฺมุทฺตจจะนั้นอันเป็นเหตุกันไว้ ด้วยความเกิด
แห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิอันมีธมฺมุทฺตจจะนั้นอันเป็นเหตุ. ปาฐะว่า **ธมฺมุทฺ-**
ธจฺจวิคฺคหิตฺมานสํ. ด้วยบทนี้ว่า โหติ โส อาวุโส สมโย คู่ก่อน
อาวุโส สมัยนั้น พระอานนทเถระห้ามธมฺมุทฺตจจะนั้น ด้วยกำหนดมรรคและ
มิใช่มรรค แล้วแสดงถึงปฏิบัติวิธิต่างวิปัสสนาอีก.

บทว่า **ยํ ตํ จิตฺตํ** จิตนั้นใด คือในสมัยใด จิตนั้นก้าวลงสู่วิธิต่าง
วิปัสสนาเป็นไปแล้ว. บทว่า **อชฺฌตฺตเมว สนฺตฺติฏฺฐติ** จิตย่อมตั้งมั่นอยู่
ภายใน คือจิตก้าวลงสู่วิธิต่างวิปัสสนาแล้ว ย่อมตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ กล่าว
คือภายในแห่งอารมณ์ในสมัยนั้น. บทว่า **สนฺนีสีทติ** จิตสงบ คือสงบโดย
ชอบด้วยความเป็นไปในอารมณ์นั้นนั่นเอง. บทว่า **เอโกทฺติ โหติ** เป็น
ธรรมเอกมุขขึ้น คือมีอารมณ์เป็นหนึ่ง. บทว่า **สมาธิยติ** ตั้งมั่นอยู่ คือ
จิตตั้งมั่นโดยชอบ ตั้งมั่นด้วยดี.

นื้อรรรกกภาพระสูตร

อรรถกถาสุตตันตนิเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศกถาแห่งสูตรนั้นดังต่อไปนี้. บทว่า **ตตฺถ ชมฺเม ชาเต** ธรรมที่เกิดในสมาธินั้น คือจิตเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้นสมาธินั้น. พระอานนทเถระแสดงถึงประเภทแห่งวิปัสสนา ด้วยบทมีอาทิว่า **อนิจฺจโต อหฺนุปลฺสูณฺญฺเจเน** ด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง. บทว่า **สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺโค** ได้แก่มรรคคือสัมมาทิฏฐิ. ในองค์แห่งมรรค ๘ แม้องค์หนึ่ง ๆ ท่านก็เรียกมรรค. บทว่า **อาเสวติ ย่อมเสพ** คือย่อมเสพ ด้วยอำนาจแห่งโศคาปัตติมรรค. บทว่า **ภาเวติ ย่อมเจริญ** คือย่อมเจริญ ด้วยอำนาจแห่งสกทาคามิมรรค. บทว่า **พหุลิกโรติ ย่อมทำให้มาก** คือ ย่อมทำให้มาก ด้วยให้เกิดอนาคามิมรรคและอรหัตมรรค แม้เมื่อความไม่ต่างกันแห่งหน้าที่ของมรรค ๓ เหล่านี้มีอยู่ เพราะอาวัชชนจิตเป็นต้น เป็น จิตทั่วไป ท่านจึงแก้เหมือนกัน.

ในไปยาลในระหว่างอาโลกสัญญา และปฏินิสัคคานุปัสสนา ท่าน ย่อความไม่ฟังชานเป็นต้น ฌาน สมาบัติ กสิณ อนุสติ และอสุกะ และ ลมหายใจเข้ายาวเป็นต้นไว้ เพราะท่านได้ชี้แจงไว้แล้วในสมาธิญาณนิเทศใน ลำดับ.

อนึ่ง ในบทเหล่านั้น บทว่า **อวิกุเขปวเสน** ด้วยอำนาจแห่งความ ไม่ฟังชาน ฟังถือเอาด้วยความไม่ฟังชานอันเป็นส่วนเบื้องต้น ในบทมีอาทิว่า **อนิจฺจานุปลฺสูตี อสุทฺตาสวเสน** ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความ เป็นสภาพไม่เที่ยงหายใจเข้า ฟังทราบวิปัสสนามีกำลัง มีสมาธิสัมปยุตด้วย

วิปัสสนาเป็นเบื้องต้น ในกาลแห่งวิปัสสนาอ่อนในจุดะที่ท่านกล่าวแล้วด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาล้วน.

พึงทราบวินิจฉัยในวาระแห่งวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นดังต่อไปนี้. ท่านกล่าววิปัสสนาไม่กำหนดอารมณ์ ด้วยบทมีอาทิว่า อนิจฺจโต ก่อน กล่าวกำหนดอารมณ์ด้วยบทมีอาทิว่า รูป อนิจฺจโต ในภายหลัง. บทว่า ตตฺถ ชาตานิ เกิดแล้วในวิปัสสนานั้น คือจิตเจตสิกธรรมเกิดแล้วในวิปัสสนานั้น. การปล่อยในบทนี้ว่า โวสุสฺสการมฺมมคฺตา ความที่จิตมีการปล่อยเป็นอารมณ์ คือนิพพาน เพราะนิพพานท่านกล่าวว่า โวสุสฺสโก เพราะปล่อยสังขตธรรม เพราะสละ. วิปัสสนาและธรรมสัมปยุตด้วยวิปัสสนานั้น มีนิพพานเป็นที่ตั้ง มีนิพพานเป็นอารมณ์ เพราะน้อมไปสู่นิพพาน และเพราะตั้งอยู่ในนิพพาน ด้วยสามารถแห่งอริยาศัย. แม้การตั้งไว้ก็ชื่อว่าอารมณ์ เพราะหวังเหนี่ยวไว้ มีนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยอรรถว่าตั้งอยู่ในนิพพานนั่นเอง. จริงอยู่ แม้ในบาลีในที่อื่น การตั้งไว้ที่ก็กล่าวว่า อารมฺมณฺ์ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวบทมีอาทิว่า คูก่อนอาวุโส เหมือนบุรุษเอาคบเพลิงหญาที่ติดไฟจุดเรือนมุงด้วยไม้้อ เรือนมุงด้วยหญาแห่งเป็นโรงแค้งปี ทางทิศตะวันออก ไฟพึงได้โอกาส พึงได้อารมณ์ เพราะฉะนั้น เพราะความที่จิตมีการปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ ความไม่พึงชานใดอันมีประเภทเป็นอุปการะและอุปปกกล่าวคือ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ให้สมาธิเกิดโดยมีนิพพานเป็นที่ตั้งเป็นเหตุ ความไม่พึงชานนั้น ท่านชี้แจงเป็นสมาธิ คือมีความตั้งมั่นอันเป็นส่วนแห่งการแทงตลอดให้สมาธิเกิดในภายหลัง เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า อิติ ปรมํ วิปัสสนา ปจฺจฺฉา สมโธ ด้วยประการดังนี้ วิปัสสนาก่อน สมณะภายหลัง.

พึงทราบวินิจฉัยในยุคนัทนิเทศ ดังต่อไปนี้. เพราะลำดับแห่งธรรม ที่เป็นคู่ ท่านกล่าวไว้แล้วในอรรถกถาแห่งสูตรในภายหลัง ปรากฏแล้วโดยนัย แห่งนิเทศทั้งสองในก่อน ส่วนลำดับแห่งธรรมที่เป็นคู่ในขณะแห่งมรรคยังไม่ ปรากฏ เพราะฉะนั้น พระอานนทเถระไม่กล่าวถึงการเจริญธรรมที่เป็นคู่ อันมีอยู่ไม่น้อยในส่วนเบื้องต้น เมื่อจะแสดงถึงการเจริญธรรมที่เป็นคู่ อันได้ โดยส่วนเดียวในขณะแห่งมรรค จึงกล่าวคำมีอาทิว่า โสภสสิ อากาเรหิ ด้วยอาการ ๑๖.

ในบทเหล่านั้น ธรรมคู่ที่ท่านยกขึ้นแสดงในที่สุดมีอาการ ๑๗ อย่าง มีอาทิว่า อารมมณฺเฐน ด้วยความเป็นอารมณ์ละธรรมคู่หนึ่ง เพราะตั้งอยู่ในที่เดียวกันด้วยเป็นบทมูลเหตุแล้วกล่าวว่า โสภสสิ ด้วยอาการ ๑๖ ด้วย อำนาจแห่งอาการที่เหลือ.

บทว่า อารมมณฺเฐน คือด้วยความหน่วงเหนี่ยว อธิบายว่า ด้วย อำนาจแห่งอารมณ์.

บทว่า โจรภูเฐน ด้วยความเป็นอารมณ์ เมื่อมีบทว่า อารมม-
ณฺเฐน อยู่แล้ว. บทว่า โจรภูเฐน คือฐานะควรอาศัย.

บทว่า ปหานณฺเฐน คือด้วยความละ. บทว่า ปริจจาคณฺเฐน
ด้วยความสละ คือเมื่อการละมีอยู่แล้วก็ด้วยความไม่ยึดถือด้วยความเสียสละ.

บทว่า วุฏฺฐานณฺเฐน ด้วยความออก คือด้วยความออกไป. บทว่า
วิวฏฺฐนตฺเตน ด้วยความหลีกเลี่ยง คือเมื่อการออกไปมีอยู่แล้วก็ด้วยการไม่
หมุนกลับมาอีก ด้วยการกลับไป. บทว่า สนฺตณฺเฐน ด้วยความเป็นธรรม
สงบ คือด้วยความดับ. บทว่า ปลีตฺตณฺเฐน ด้วยความเป็นธรรมประณีตคือ
แม้เมื่อมีความดับอยู่แล้วก็ด้วยความเป็นธรรมสูงสุด หรือด้วยความเป็นธรรม
ไม่เค็ดคร้อน.

บทว่า **วิมุตตญาณ** ด้วยความหลุดพ้น คือด้วยความปราศจากเครื่องผูกพัน. บทว่า **อนาสวญาณ** ด้วยความไม่มีอาสวะ คือ แม้เมื่อมีการพ้นจากเครื่องผูกพันแล้วก็ด้วยความปราศจากอาสวะอันทำอารมณ์ยังเป็นไปอยู่. บทว่า **ตรณญาณ** ด้วยความเป็นเครื่องข้าม คือด้วยความไม่จมแล้วลอนไป. บทว่า **อนิมิตตญาณ** ด้วยความไม่มีนิमित คือด้วยความปราศจากสังขารนิमित.

บทว่า **อปฺปณฺหิตญาณ** ด้วยความไม่มีที่ตั้งคือ ด้วยความปราศจากที่ตั้ง. บทว่า **สุญฺญตญาณ** ด้วยความว่างเปล่า คือด้วยความปราศจากเครื่องยึด. บทว่า **เอกรสญาณ** ด้วยความเป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน คือด้วยกิจอย่างเดียวกัน. บทว่า **อนตฺวตฺตนญาณ** ด้วยความไม่ล่วงเกินกันคือ ด้วยความไม่ล่วงเกินกันและกัน. บทว่า **ยฺคนทฺธญาณ** คือ ด้วยความเป็นคู่กัน.

บทว่า **อุทฺธจํ ปชฺหโต อวิหฺขํ ปชฺหโต** เมื่อภิกษุละอุทฺธจจะ ละอวิชชา ท่านกล่าวด้วยสามารถการละธรรมเป็นปฏิบัติของธรรมนั้น ๆ ของพระโยคาวจร. อนึ่ง นิโรธในที่นี้คือ นิพพานนั่นเอง. บทว่า **อญฺญมญฺญํ นตฺวตฺตนฺติ** ไม่ล่วงเกินกันและกัน คือ หากสมณะล่วงเกินวิปัสสนา จิตพึงเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เพราะสมณะเป็นไปในฝ่ายหัดหู้. หากว่า วิปัสสนา ล่วงเกินสมณะ จิตพึงเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่านเพราะวิปัสสนาเป็นไปในฝ่ายแห่งความฟุ้งซ่าน เพราะฉะนั้น สมณะเมื่อไม่ล่วงเกินวิปัสสนาย่อมไม่ตกไปในความเกียจคร้าน วิปัสสนาล่วงเกินสมณะ ย่อมไม่ตกไปในความฟุ้งซ่าน สมณะเป็นไปเสมอย่อมรักษาวิปัสสนาจากการตกไปสู่ความฟุ้งซ่าน วิปัสสนาเป็นไปเสมอย่อมรักษาสมณะจากการตกไปสู่ความเกียจคร้าน. สมณะและวิปัสสนา ทั้ง ๒ มีกิจอย่างเดียวกันด้วยกิจคือ การไม่ล่วงเกินกันและกันด้วยประการฉะนี้. สมณะและวิปัสสนาเป็นไปเสมอไม่ล่วงเกินกันและกัน ย่อมทำประโยชน์ให้

สำเร็จ. ความที่สมณะและวิปัสสนานั้นเป็นธรรมคู่กันในขณะแห่งมรรคย่อมมีได้ เพราะเป็นธรรมคู่กันในขณะแห่งวิปัสสนาอันเป็นวิภูฐานคามินี.

เพื่อความเข้าใจกิจของมรรคทั้งสิ้น เพราะท่านกล่าวการทำการละ การสละ การออก และการหลีกไปด้วยอำนาจแห่งกิจของมรรค ท่านจึงชี้แจง กิเลสสหระคตด้วยอุทัจจะและขันธ์ และกิเลสสหระคตด้วยอวิชาและขันธ์ เพราะท่านกล่าวขันธ์ที่เหลือนั้นแล้ว จึงไม่ชี้แจงถึงอุทัจจะและอวิชา ด้วยอำนาจแห่งการเข้าใจเพียงธรรมอันเป็นปฏิปักษ์. บทว่า วิภูฏโต คือ หลีกไป. บทว่า สมာธิ กามาสวา วิมุตโต โหติ สมาธิพ้นจากกามาสวา ท่านกล่าวเพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์ของกามฉันทะ. บทว่า รากวิราคะ เพราะ คลายราคะ ชื่อว่า รากวิราโค เพราะมีการคลาย การก้าวล่วงราคะหรือเป็น ปัญจมีภักติว่า รากวิราโคโต จากการคลายราคะ. อนึ่ง เพราะคลายอวิชา. บทว่า เจโตวิมุตติ คือสมาธิสัมปยุตด้วยมรรค. บทว่า ปญญาวิมุตติ ปัญญา สัมปยุตด้วยมรรค. บทว่า ทรโต คือ ผู้ข้าม. บทว่า สพฺพปณฺธิหิ ด้วยที่ตั้ง ทั้งปวง คือด้วยที่ตั้งคือราคะ โทสะ โมหะ หรือด้วยความปรารถนาทั้งปวง.

พระอานนทเถระครั้งแก้อาการ ๑๔ อย่าง อย่างนี้แล้ว จึงไม่แก้ ความมีกิจอย่างเดียวกัน และความไม่ก้าวล่วงแล้วกล่าวว่า อิมหิ โสพสฺหิ อากาเรหิ ด้วยอาการ ๑๖ อย่างเหล่านี้. เพราะเหตุไร เพราะในที่สุดของ อาการอย่างหนึ่ง ๆ แห่งอาการ ๑๔ เหล่านั้น ท่านชี้แจงไว้ว่า อาการทั้งหลาย มีกิจอย่างเดียวกัน เป็นธรรมคู่กัน ไม่ก้าวล่วงกันและกันดังนี้ จึงเป็นอัน ท่านแสดงอาการแม้ทั้งสองเหล่านั้นทีเดียว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โสพสฺหิ. ส่วนอาการมีความเป็นธรรมคู่ท่านไม่ได้กล่าวไว้ แม้ในนิเทศเลย.

จบอรรถกถาสุตตันตนิเทศ

อรรถกถาธรรมุทัจจวารนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในธรรมุทัจจวาระดังต่อไปนี้. บทว่า อนิจฺจโต

มนสิการโธ โธภาโส ออุปฺชติ เมื่อภิกษุมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โธภาสย่อมเกิดขึ้น คือภิกษุต้งอยู่ในอุทฺทูปฺพยานุปีสสนาเห็นแจ้งสังขารทั้งหลายด้วยอนุปีสสนา ๓ บ่อย ๆ มีจิตบริสุทธิ์ด้วยการละกิเลสด้วยตทังคปหานะในวิปีสสนาญาณอันถึงความแก่กล้า โธภาสย่อมเกิดความปกติด้วยอานุภาพแห่งวิปีสสนาญาณในขณะที่มนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ หรือโดยความไม่ใช่ตัวตน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวถึงโธภาสของภิกษุผู้มนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงก่อน.

ภิกษุผู้เจริญวิปีสสนาไม่ฉลาด เมื่อโธภาสนั้นเกิดคิดว่า โธภาสเห็นปานนี้ ยังไม่เคยเกิดแก่เรามาก่อนจากนี้เลยหนอ เราเป็นผู้บรรลุมรรคบรรลุมผลแน่แท้แล้ว จึงถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่มรรคนั้นแหละว่า เป็นมรรค สิ่งที่ไม่ใช่ผลนั้นแหละว่าเป็นผล.

เมื่อภิกษุนั้นถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่มรรคว่าเป็นมรรค สิ่งที่ไม่ใช่ผลว่าเป็นผล ก้าวออกจากวิปีสสนาวิधि. ภิกษุนั้นสละวิปีสสนาวิधिของตนถึงความฟุ้งซ่านหรือสำคัญโธภาสด้วยความสำคัญแห่งตัณหาและทณฺฐินั่งอยู่. ก็โธภาสนี้มันเกิดให้สว่างเพียงที่นั่งของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งเท่านั้น ภายในห้องของภิกษุบางรูป แม้นอกห้องของภิกษุบางรูป ทว่าทั้งวิหารของภิกษุบางรูป คาจุดหนึ่งถึงโยชน์ ๒ โยชน์ ฯลฯ ทำแสงสว่างเป็นอันเดียวกันตั้งแต่พื้นดินจนถึงอกนิษฐพรหมโลกของภิกษุบางรูป แต่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเกิดโธภาสตลอดหมื่นโลกธาตุ เพราะโธภาสนี้ ยังที่นั่น ๆ ให้สว่างย่อมเกิดในเวลาที่มีอันประกอบด้วยองค์ ๔.

บทว่า โสภาโส ธมฺโมติ โสภาสํ อวชฺชติ ภิกษุนี้ถึงโอกาส
ว่า โสภาสเป็นธรรม คือ ภิกษุทำไว้ในใจถึงโอกาสนั้น ๆ ว่า โสภาสนี้เป็น
มรรคธรรมหรือเป็นผลธรรมดังนี้. บทว่า ตโต วิกุเขโป อุตฺตจฺจํ เพราะ
นี้ถึงโอกาสนั้น ความฟุ้งซ่านจึงเป็นอุทฺตจฺจจะ คือ เพราะโอกาสนั้นหรือ
เพราะนี้ถึงว่า โสภาสเป็นธรรม ความฟุ้งซ่านจึงเกิดขึ้น นั่นคือ อุทฺตจฺจจะ.
บทว่า เตน อุตฺตจฺเจน วิคฺคหิตมานโส ภิกษุมีใจอันอุทฺตจฺจจะนั้นกั้นไว้
คือภิกษุมีใจอันอุทฺตจฺจจะซึ่งเกิดขึ้นอย่างนั้นกั้นไว้ หรือผู้เจริญวิปัสสนามีใจอัน
อุทฺตจฺจจะนั้นเป็นเหตุกั้นไว้โดยเกิดกิเลสอันมีอุทฺตจฺจจะนั้นเป็นมูลเหตุ เพราะ
ก้าวลงสู่วิปัสสนาวิถิ หรือความฟุ้งซ่านแล้วตั้งอยู่ในกิเลสอันมีความฟุ้งซ่าน
นั้นเป็นมูลเหตุ ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความ
เป็นทุกข์ โดยความไม่ใช่ตัวตนตามความเป็นจริง. ฟังประกอบ อิติ ศัพท์
อย่างนี้ว่า เตน วุจฺจติ ธมฺมุตฺตจฺเจน วิคฺคหิตมานโส ด้วยเหตุนี้ ท่านจึง
กล่าวว่ามีใจที่นี้ถึงโอกาสอันเป็นธรรมถูกอุทฺตจฺจจะกั้นไว้.

บทว่า โหติ โส สมโย สมยฺนํคือ หากว่า การสอบสวนเกิดขึ้น
แก่พระโยคาวจรแม้ผู้มีจิตเศร้าหมองด้วยความพอใจ พระโยคาวจรนั้นย่อมรู้
อย่างนี้ว่า ธรรมดาวิปัสสนามีสังขารเป็นอารมณ์ มรรคและผลมีนิพพานเป็น
อารมณ์ แม้จิตเหล่านี้มีสังขารเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น โอกาสนี้มีไม้มรรค
อุทฺตจฺจจะวิปัสสนาเท่านั้นเป็นมรรคของนิพพาน. พระโยคาวจรกำหนดมรรค
และมีไม้มรรคแล้วเว้นความฟุ้งซ่านนั้นตั้งอยู่ในอุทฺตจฺจจะวิปัสสนา พิจารณา
สังขารทั้งหลายด้วยดี โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดย
ความไม่ใช่ตัวตน. เมื่อพระโยคาวจรสอบสวนอยู่อย่างนี้นั้นเป็นสมัย แต่เมื่อ
ไม่สอบสวนอยู่อย่างนี้ เป็นผู้มีมานะจัดว่า เราเป็นผู้บรรลุมรรคและผลดังนี้.

บทว่า ยํ ตํ จิตฺตํ ใต้แก่ วิปัสสนาจิตฺตํ. บทว่า อหฺมตฺตเมว ใน
ภายใน คือในภายในโคจรอันเป็นอารมณ์แห่งอนิจจานุปัสสนา.

บทว่า ฌาณํ อุปฺปชฺชติ ฌาณย่อมเกิดขึ้น คือ เมื่อพระโยคาวจรนั้น
พิจารณาอย่างรอบคอบถึงรูปธรรมและอรูปรธรรม วิปัสสนาญาณอันเฉียบแหลม
แข็งแกร่งกล้ายิ่งนัก มีกำลังไม่ถูกกำจัดย่อมเกิดขึ้นดูจาวชิระของพระอินทร์ที่ปล่อย
ออกไปฉะนั้น. บทว่า ปีติ อุปฺปชฺชติ ปีติย่อมเกิดขึ้น คือ ในสมัยนั้น
ปีติสัมปยุตด้วยวิปัสสนา ๕ อย่างนี้ คือ ขุททกปีติ (ปีติอย่างน้อย) ๑ ขณิกา-
ปีติ (ปีติชั่วขณะ) ๑ โอกกันติกาปีติ (ปีติเป็นพัก ๆ) ๑ อุพเพกคาปีติ (ปีติอย่าง
โลดโผน) ๑ พรณาปีติ (ปีติซาบซ่า) ๑ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้นยัง
สรีระทั้งสี่ให้อิ่มเอม. บทว่า ปสฺสทฺธิ อุปฺปชฺชติ ความสงบย่อมเกิดขึ้น
คือ ในสมัยนั้น พระโยคาวจรนั้นไม่มีความกระวนกระวายของกายและจิต
ไม่มีความหนัก ไม่มีความหยาบ ไม่มีความไม่ควรแก่การงาน ไม่มีความไข้
ไม่มีความคด แต่ที่แท้พระโยคาวจรนั้นมีกายและจิตสงบเบาอ่อน ควรแก่การ
งานคล่องแคล่วเฉียบแหลม ตรง. พระโยคาวจรนั้นมีกายและจิตอันเป็นปีส-
สัทธาเป็นต้นเหล่านี้ อนุเคราะห์แล้ว ย่อมเสวยความยินดีอันมิใช่ของมนุษย์ใน
สมัยนั้น. ท่านกล่าวหมายถึงความยินดีว่า

ความยินดีอันมิใช่ของมนุษย์ ย่อมมีแก่ภิกษุ

ผู้เข้าไปสู่เรือนว่าง ผู้มีจิตสงบ ผู้เห็นแจ้งธรรมโดย
ชอบ แต่กาลใด ๆ ภิกษุย่อมพิจารณาความเกิดและ
ความเสื่อมแห่งจันท์ทั้งหลาย แต่กาลนั้น ๆ ภิกษุย่อม
ได้ปีติและปราโมทย์ ปีติและปราโมทย์นั้นเป็นอมตะ
ของภิกษุผู้รู้แจ้งทั้งหลาย.

ความสงบแห่งกายและจิตสัมปยุตด้วยวิปัสสนา พร้อมด้วยความเป็น
ของเบาเป็นต้น ยังความยินดีอันมิใช่ของมนุษย์นี้ให้สำเร็จย่อมเกิดแก่ภิกษุ
บทว่า **สุข อูปุชฺชติ** สุขย่อมเกิดขึ้น คือ สุขสัมปยุตด้วยวิปัสสนาอันยัง
สรีระทั้งสี่ให้ชุ่มชื้น ย่อมเกิดขึ้นในสมัยนั้น แก่ภิกษุนั้น. บทว่า **อิโมกฺโข**
อูปุชฺชติ อิโมกซ์ (ความน้อมใจเชื่อ) ย่อมเกิดขึ้น คือ ศรัทธาสัมปยุต
ด้วยวิปัสสนาอันเป็นความเลื่อมใสอย่างแรงของจิตและเจตสิกย่อมเกิดขึ้นใน
สมัยนั้นแก่ภิกษุนั้น. บทว่า **ปคฺคาหิ อูปุชฺชติ** ปคคาหะ (ความเพียร)
ย่อมเกิดขึ้นคือ ความเพียรสัมปยุตด้วยวิปัสสนาอันระคองไว้ดีแล้วไม่ย่อหย่อน
และไม่ตั้งจนเกินไป ย่อมเกิดขึ้นในสมัยนั้น แก่ภิกษุนั้น. บทว่า **อูปุชฺชานํ**
อูปุชฺชติ อูปุชฺชานะ (ความตั้งมั่น) ย่อมเกิดขึ้น คือ สติสัมปยุตด้วยวิปัสสนา
ตั้งไว้ด้วยดีแล้ว ฝังแน่น ไม่หวั่นไหว เช่นกับภูเขาหลวงย่อมเกิดขึ้นในสมัย
นั้นแก่ภิกษุนั้น. ภิกษุนี้ย่อมนึกถึง รวบรวม ทำไว้ในใจ พิจารณาถึงฐานะ
ใด ๆ ฐานะนั้น ๆ แล่นออกไป ย่อมปรากฏแก่ภิกษุนี้ด้วยสติจุจฺพรโลก
ปรากฏแก่ผู้ได้ทิพยจักขุจะนั้น. บทว่า **อูปฺเภฺขา** คือ ความวางเฉยด้วยวิปัสสนา
และความวางเฉยด้วยการพิจารณา. จริงอยู่ แม้ความวางเฉยด้วยวิปัสสนาอัน
เป็นกลางในสังขารทั้งปวง มีกำลังย่อมเกิดขึ้นในสมัยนั้น แม้ความวางเฉย
ด้วยการพิจารณา ย่อมเกิดในมโนทวาร. จริงอยู่ ความวางเฉยด้วยการพิจารณา
นั้นเมื่อภิกษุนี้พิจารณาถึงฐานะนั้น ๆ เป็นความกล้าแข็ง ย่อมนำไปสู่จฺจวชิระ
ของพระอินทร์ที่ปล่อยออกไป และจุจฺจฺจฺสรเหล็กอันร้อนที่แล่นออกไปที่ภาชนะ
ไปไม้. ท่านกล่าวไว้ในวิสุทฺธิมรรคอย่างนี้.

อนึ่ง ในบทนี้ว่า **วิปฺสฺสนูปฺเภฺขา** อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ได้แก่
อุเบกขา คือ วางตนเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ สัมปยุตด้วยวิปัสสนา. จริงอยู่

เมื่อยึดถือวิปัสสนาญาณ ก็จะมีโทษด้วยคำพูดอีกว่า ญาณ ย่อมเกิด เพราะวิปัสสนาญาณมาถึงแล้ว. อนึ่ง ในการพรรณนาถึงตติยฌานท่านกล่าวว่า แม้สังขารเบกขาและวิปัสสนุเบกขา โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน เพราะเป็นปัญญาเหมือนกัน ต่างกันเป็น ๒ ส่วนด้วยอำนาจแห่งหน้าที่ เพราะฉะนั้นเมื่อกล่าวถึงอุเบกขา คือ ความเป็นกลางในอารมณ์นั้น สัมปยุตด้วยวิปัสสนาจึงไม่มีโทษในการพูดอีก และสมด้วยการพรรณนาตติยฌาน. ก็เพราะในอินทรี ๕ ท่านชี้แจงถึงปัญญินทรี ๓ ทินทรี ๑ วิริยินทรี ๑ และสติทรี ๑ ว่า **ฌาน อธิโมกษ์ ปัคคหะ อุปัฐฐานะ** ส่วนสมาธินทรีท่านไม่ชี้แจงไว้. อนึ่ง พึงชี้แจงสมาธินทรีเท่านั้น ด้วยสามารถแห่งธรรมคู่กัน ฉะนั้น พึงทราบว่ สมาธิเป็นไปแล้วเสมอท่านกล่าวว่า อุเบกขา เพราะทำการละความขวนขวายในการตั้งมั่น.

บทว่า **นิกนฺติ อุปฺปชฺชติ** นิกันติ (ความพอใจ) ย่อมเกิดขึ้น คือ ความพอใจ มีอาการสงบ สุขุมทำความอาลัยในวิปัสสนาอันประดับด้วยโอกาสเป็นต้นอย่างนี้ย่อมเกิดขึ้น ความพอใจใด ไม่อาจแม้กำหนดลงไปว่าเป็นกิเลส คุจในโอกาส เมื่ออย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น พระโยคาวจรคิดว่า ญาณเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดแก่เรามาก่อนจากนี้ ปีติ ปีสัสทธี อธิโมกษ์ ปัคคหะ อุปัฐฐานะ อุเบกขา นิกันติ เห็นปานนี้เคยเกิดแล้ว เราเป็นผู้บรรลุมรรค เราเป็นผู้บรรลุผลแน่นอน แล้วถือเอาสิ่งมิใช่มรรคว่าเป็นมรรค สิ่งมิใช่ผลว่าเป็นผล เมื่อพระโยคาวจรนั้น ถือเอาสิ่งมิใช่มรรคว่าเป็นมรรค และสิ่งมิใช่ผลว่าเป็นผล วิปัสสนาวิถิ ย่อมหลีกออกไป.

พระโยคาวจรนั้นสละมูลกรรมฐานของตนแล้วนั่ง ยินดีความพอใจนั้นเท่านั้น.

อนึ่ง ในบทนี้ท่านกล่าวโอกาสเป็นต้นว่าเป็นอุปกิเลส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง เพราะไม่ใช่กุศล ส่วนนิกัณฑิเป็นอุปกิเลสด้วยเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมองด้วย. อุปกิเลสเหล่านั้นมี ๑๐ อย่างด้วยสามารถแห่งวัตถุ มี ๓๐ ด้วยสามารถแห่งการถือเอา อย่างไร. เมื่อพระโยคาวจรถือว่า โอกาสเกิดแล้วแก่เรา ย่อมเป็นการถือเอาด้วยทิวฐิ เมื่อถือว่าโอกาสน่าพอใจหนอเกิดแล้ว ย่อมเป็นการถือเอาด้วยมานะ เมื่อยินดีโอกาส ย่อมเป็นการถือเอาด้วยตัณหา การถือเอา ๓ อย่างด้วยสามารถแห่งทิวฐิมานะและตัณหาในโอกาสด้วยประการดังนี้. แม้อุปกิเลสที่เหลือก็อย่างนั้น. อุปกิเลส ๓๐ ด้วยอำนาจแห่งการถือเอาย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ทุกขโรโต มนสิกรโรโต อนตฺตโรโต มนสิกรโรโต** เมื่อภิกษุมนสิการโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ฟังทราบความโดยนัยนี้แม้ในวาระทั้งหลาย. ในบทนี้ฟังทราบความเกิดแห่งวิปัสสนูปกิเลสแห่งวิปัสสนาหนึ่ง ๆ ด้วยสามารถแห่งอนุปัสสนาหนึ่ง ๆ มิใช่ออย่างเดียวเท่านั้น.

ฟังทราบวินิจฉัยในอนุปัสสนา ๓ ดังต่อไปนี้. พระอานนทเถระ ครั้นแสดงอุปกิเลสทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา โดยไม่ต่างกันอย่างนี้ แล้วเมื่อจะแสดงด้วยอำนาจแห่งความต่างกันอีก จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **รูป อนิจฺจโรโต มนสิกรโรโต** เมื่อภิกษุมนสิการรูปโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ดังนี้. ในบทเหล่านั้น บทว่า **ชรามรณฺ อนิจฺจโรโต อุปฺภูจฺจํ** ชรามรณะอันปรากฏโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง คือ ความปรากฏของชราและมรณะโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง.

เพราะพระโยคาวจรผู้ไม่ฉลาด ไม่เปรี๊ยะปราศรัยด้วยอำนาจแห่งอุปกิเลส ๓๐ ดังกล่าวแล้วในบทก่อน ย่อมหวั่นไหวในโอกาสเป็นต้น ย่อมพิจารณา โอกาสเป็นต้นอย่างหนึ่ง ๆ ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็น

ตัวตนของเรา ฉะนั้น พระอานนทเถระเมื่อจะแสดงความนั้น จึงกล่าวคาถา ๒ คาถามีอาทิว่า โสภาสเว เจว ฌาเณ จ ในโอภาสและญาณดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **วิกัมปติ** ย่อมกวดแกว่ง คือ ย่อมกวดแกว่ง ห้วนไหว ๓ อย่างด้วยอำนาจกิเลสต่าง ๆ ในอารมณ์มีโอภาสเป็นต้น. บทว่า **เยหิ จิตฺตํ ปเวเชติ** จิตย่อมห้วนไหว คือ จิตย่อมกวดแกว่งห้วนไหวด้วย ปัสสัทธิและสุขโดยประการต่าง ๆ ด้วยอำนาจกิเลสต่าง ๆ เพราะฉะนั้น พึงทราบความสัมพันธ์ ความว่า พระโยคาวจรย่อมกวดแกว่งในปัสสัทธิ และใน สุข. บทว่า **อุเปกฺขา วชฺชนาย เจว** จากความนึกถึงอุเบกขา คือ จิต ย่อมกวดแกว่ง จากความนึก คือ อุเบกขา อธิบายว่า ย่อมกวดแกว่งจากความ วางเฉยในการนึกถึง. แต่ในวิสุทฺธิมรรคท่านกล่าวไว้ว่า **อุเปกฺขาวชฺชนายญจ** ในการนึกถึงอุเบกขา. บทว่า **อุเปกฺขาย จ** ความวางเฉย คือ จิตย่อม กวดแกว่งด้วยความวางเฉยมีประการดังกล่าวแล้ว อธิบายว่า ย่อมกวดแกว่ง ด้วยความพอใจ.

อนึ่ง ในบทนี้ เพราะท่านชี้แจงถึงอุเบกขา ๒ อย่าง จึงกล่าวอรรถ โดยประการทั้งสองในฐานะที่ท่านกล่าวแล้วว่า **อุเปกฺขา อุปฺปชฺชติ** อุเบกขา ย่อมเกิด. อนุปัสสนาอย่างหนึ่ง ๆ เพราะความปรากฏแห่งความวางเฉยด้วยการ นึกถึงแห่งอนุปัสสนาหนึ่ง ๆ ในอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ท่านกล่าวว่ เจริญ บ่อย ๆ ว่า **อนิจฺจํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ ทุกฺขํ อนตฺตา อนตฺตา.**

อนึ่ง เพราะพระโยคาวจรเป็นผู้ฉลาด เป็นบัณฑิต เปรี๊ยะปราชญ์ สมบูรณ์ด้วยความรู้ เมื่อโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้น ย่อมกำหนด ย่อมสอบสวน โอภาสนั้นด้วยปัญญาว่า โอภาสนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ก็โอภาสนั้นแลเป็นสภาพ ไม่เที่ยง เป็นสิ่งปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความ

เสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายราคะเป็นธรรมดา มีการดับกิเลสเป็นธรรมดา ด้วยประการดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรนั้นมีความดำริอย่างนี้. หากโอกาสพึงเป็นตัวตน พึงควรที่จะถือเอาว่าเป็นตัวตน แต่โอกาสนี้มีใช่ตัวตน ยังถือกันว่าเป็นตัวตน เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรเมื่อเห็นว่า โอกาสนี้มีใช่ตัวตน เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ จึงถอนทิฐิเสียได้. หากว่า โอกาสพึงเป็นสภาพเที่ยง พึงควรเพื่อถือเอาว่าเป็นสภาพเที่ยง แต่โอกาสนี้เป็นสภาพไม่เที่ยง ยังถือกันว่าเป็นสภาพเที่ยง เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนี้เมื่อเห็นว่าเป็นสภาพไม่เที่ยง เพราะมีแล้วไม่มีย่อมถอนมานะเสีย. หากว่า โอกาสพึงเป็นความสุข พึงควรถือเอาว่าเป็นความสุข แต่โอกาสนี้เป็นความทุกข์ ยังถือเอาว่าเป็นความสุข เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนี้เมื่อเห็นว่าเป็นความทุกข์ เพราะเกิดขึ้นสิ้นไป และบีบคั้น ย่อมถอนความพอใจ อยู่ในโอกาส แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนั้น.

พระโยคาวจรครั้นพิจารณาอย่างนี้แล้ว ย่อมพิจารณาเห็นโอกาสว่า นั่นไม่ใช่เรา เราไม่ใช่มัน นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เมื่อพิจารณาอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่กัวดแกว่ง ไม่หวั่นไหว ในโอกาสเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระอานนทเถระเมื่อแสดงความนั้น จึงกล่าวคาถาว่า อิมานิ ทส จานานิ ฐานะ ๑๐ ประการเหล่านี้. ในบทเหล่านั้น บทว่า ทส จานานิ คือมีโอกาสเป็นต้น. บทว่า ปญญาสุต ปริจจุตทา ภิกขุณฺณํกำหนดด้วยปัญญา คือ กำหนดถูกต้อง อบรมบ่อย ๆ ด้วยปัญญา พ้นจากอุปกิเลส. บทว่า ธมฺมุทฺถจฺจุตฺถโล โหติ เป็นผู้ฉลาด ในความนึกถึงโอกาสเป็นต้น อันเป็นธรรมฟังชาน คือ พระโยคาวจรเป็นผู้กำหนดฐานะ ๑๐ อย่างด้วยปัญญา เป็นผู้ฉลาดด้วยการแทงตลอดตามความเป็นจริงแห่งธรรมุทฺถจจะ มีประการดังกล่าวไว้ใน

ตอนก่อน. บทว่า **น จ สมุโหคจฺจติ** ย่อมไม่ถึงความหลงใหล คือ
ไม่ถึงความหลงใหลด้วยการถอนตัณหา มานะและทิฏฐิ เพราะเป็นผู้ฉลาดใน
ธรรมุทธัจจะ.

บัดนี้ พระอนนทเถระครั้งยังวิธีที่กล่าวไว้แล้วในตอนก่อน ให้แจ่ม
แจ้งโดยปริยายอื่นอีก เมื่อจะแสดงจึงกล่าวคาถามีอาทิว่า **วิกมฺปติเจว กิลิสฺสติ**
จิตกวัดแกว่งและเศร้าหมอง. ในบทนั้น พระโยคาวจรมีปัญญาอ่อนย่อมถึงความ
ฟุ้งซ่านในโอกาสเป็นต้น และความเกิดแห่งกิเลสที่เหลือ. พระโยคาวจรมีปัญญา
ปานกลาง ย่อมถึงความฟุ้งซ่าน ไม่ถึงความเกิดแห่งกิเลสที่เหลือ พระโยคาวจร
นั้นย่อมเป็นผู้มีมานะจัด. พระโยคาวจรมีปัญญาคมกล้า แม้ถึงความฟุ้งซ่าน
ก็ยังละมานะจัดนั้นแล้วปรารภวิปัสสนา. ส่วนพระโยคาวจรผู้มีปัญญาคมกล้า
ยิ่งนัก จะไม่ถึงความฟุ้งซ่าน และไม่ถึงความเกิดขึ้นแห่งกิเลสที่เหลือ. บทว่า
วิกมฺปติ เจว ย่อมกวัดแกว่ง ได้แก่ บรรดาพระโยคาวจรเหล่านั้น พระโยคาวจร
ผู้มีปัญญาอ่อนย่อมถึงความฟุ้งซ่าน คือ ธรรมุทธัจจะ. บทว่า **กิลิสฺสติ จ**
ย่อมเศร้าหมอง คือ ย่อมเศร้าหมอง ด้วยกิเลส คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ.
ความว่า ย่อมเดือดร้อน ถูกเบียดเบียน. บทว่า **จวติ จิตฺตภาวนา จิต**
เคลื่อนจากจิตภาวนา คือ เคลื่อนจากจิตภาวนา คือ วิปัสสนาของพระโยคาวจร
นั้นผู้มีปัญญาอ่อน เพราะไม่กำจัดความเป็นปฏิปักษ์จากฐานะในกิเลสทั้งหลาย
นั่นเอง อธิบายว่า ตกไป. บทว่า **วิกมฺปติ กิลิสฺสติ** จิตย่อมกวัดแกว่ง
เศร้าหมอง คือ พระโยคาวจรผู้มีปัญญาปานกลาง ย่อมกวัดแกว่ง ด้วยความ
ฟุ้งซ่าน ย่อมไม่เศร้าหมองด้วยกิเลส. บทว่า **ภาวนา ปริหายติ** ภาวนา
ย่อมเสื่อมไป คือ วิปัสสนาย่อมเสื่อม อธิบายว่า เป็นไปไม่ได้ โดยไม่มีการ
เริ่มวิปัสสนา เพราะพระโยคาวจรผู้มีปัญญาปานกลางนั้นมีมานะจัด. บทว่า
วิกมฺปติ กิลิสฺสติ แม้พระโยคาวจรผู้มีปัญญาคมกล้า ก็ย่อมกวัดแกว่ง

ด้วยความฟุ้งซ่าน ไม่เศร้าหมองด้วยกิเลส. บทว่า ภาวนา น ปริหายติ ภาวนาย่อมไม่เสื่อม คือ พระโยคาวจรผู้มีปัญญาคมกล้ายิ่งนัก เมื่อยังมีความฟุ้งซ่าน วิปัสสนาภาวนาย่อมไม่เสื่อม คือ ยังเป็นไปได้ เพราะยังมีการละความฟุ้งซ่านแห่งมานะจัดนั้น แล้วเริ่มวิปัสสนา.

บทว่า น จ วิกุขิปติ จิตฺตํ น กิลิสฺสติ จิตไม่ฟุ้งซ่าน ไม่เศร้าหมอง คือ จิตของพระโยคาวจรผู้มีปัญญาคมกล้ายิ่งนัก ย่อมไม่ฟุ้งซ่านด้วยความฟุ้งซ่าน และไม่เศร้าหมองด้วยกิเลสทั้งหลาย. บทว่า น จวติ จิตฺตภาวนา จิตย่อมไม่เคลื่อนจากจิตภาวนา คือ ไม่เคลื่อนจากจิตภาวนาคือ วิปัสสนาของพระโยคาวจรนั้น อธิบายว่า ตั้งอยู่ในที่เดิม เพราะไม่มีกิเลสอันทำให้ฟุ้งซ่าน.

ด้วยฐานะอันเป็นเหตุหรือเป็นการกระทำ ๔ เหล่านี้ ซึ่งท่านกล่าวไว้ในบัดนี้ ในบทมีอาทิวา อิมหิ จตุหิ จานหิ ด้วยฐานะ ๔ เหล่านี้ พระโยคาวจรที่ ๔ เป็นผู้ฉลาด มีปัญญามาก มีใจอันความหดหู่และความฟุ้งซ่านแห่งจิตกันไว้ในฐานะ ๑๐ มีโอภาสเป็นต้น เป็นผู้ปราศจากความเกิดขึ้นแห่งกิเลสอันทำให้ฟุ้งซ่าน ย่อมรู้โดยประการต่าง ๆ ว่า พระโยคาวจร ๓ มีพระโยคาวจรปัญญาอ่อนเป็นต้น ย่อมมีใจเป็นอย่างนี้และอย่างนี้ เพราะเหตุนี้ พึงทราบการพรรณนาอรรถโดยการสัมพันธ์ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า สขุเขโป ความหดหู่ พึงทราบความที่จิตหดหู่ด้วยสามารถ ความเกิดฟุ้งซ่านและกิเลสทั้งหลาย. บทว่า วิกุเขโป ความฟุ้งซ่านคือพึงทราบความที่จิตฟุ้งซ่านด้วยสามารถแห่งความฟุ้งซ่านดังกล่าวแล้วในฐานะทั้งหลาย ๒ ว่า วิกรมฺปติ กิลิสฺสติ จิตย่อมกวัดแกว่งเศร้าหมอง ฉะนี้แล.

จบอรรถกถาธรรมทหัจจวารนิเทศ

จบอรรถกถายุคินัทธกถา

ยুক্তทวารรค สัจจถา

นิทานในกถาปริบวรณ

ว่าด้วยสัจจะ ๔

[๕๔๔] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สัจจะ ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ๔ ประการเป็นไฉน? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สัจจะว่านี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สัจจะ ๔ ประการนี้แท้ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น.

[๕๔๕] ทุกข์เป็นสัจจะด้วยอรรถว่าเป็นของแท้อย่างไร ?

สภาพแห่งทุกข์เป็นทุกข์ ๔ ประการ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาพที่บีบคั้นแห่งทุกข์ ๑ สภาพแห่งทุกข์ อันปัจฉยปรุ้งแต่ง ๑ สภาพที่ให้เดือดร้อน ๑ สภาพที่แปรไป ๑ สภาพแห่งทุกข์เป็นทุกข์ ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ทุกข์เป็นสัจจะด้วยอรรถว่าเป็นของแท้ดังนี้.

สมุทัยเป็นสัจจะด้วยอรรถว่าเป็นของแท้อย่างไร ?

สภาพแห่งสมุทัยเป็นเหตุเกิด ๔ ประการ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาพที่ประมวลมาแห่งสมุทัย ๑ สภาพที่เป็นเหตุ ๑ สภาพที่ประกอบไว้ ๑ สภาพพัวพัน ๑ สภาพแห่งสมุทัยเป็นเหตุเกิด ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น สมุทัยเป็นสัจจะด้วยอรรถว่าเป็นของแท้ดังนี้.

นิโรธเป็นสัจจะด้วยอรรถว่าเป็นของแท้หรือไม่ ?

สภาพดับแห่งนิโรธ ๔ ประการ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาพสลัดออกแห่งนิโรธ ๑ สภาพสังัด ๑ สภาพที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ๑ สภาพเป็นอมตะ ๑ สภาพดับแห่งนิโรธ ประการนี้ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น นิโรธเป็นสัจจะด้วยอรรถว่าเป็นของแท้ดังนี้.

มรรคเป็นสัจจะด้วยอรรถว่าเป็นของแท้หรือไม่ ?

สภาพเป็นทางแห่งมรรค ๔ ประการ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาพนำออกแห่งมรรค ๑ สภาพเป็นเหตุ ๑ สภาพที่เห็น ๑ สภาพเป็นใหญ่ ๑ สภาพเป็นทางแห่งมรรค ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น มรรคเป็นสัจจะด้วยอรรถว่าเป็นของแท้ดังนี้.

[๕๔๖] สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยอาการเท่าไร ?

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยอาการ ๔ คือ ด้วยความเป็นของแท้ ๑ ด้วยความเป็นอนัตตา ๑ ด้วยความเป็นของจริง ๑ ด้วยความเป็นปฏิเวธ ๑ สัจจะ ๔ ท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่งด้วยอาการ ๔ นี้ สัจจะใด ท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สัจจะนั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อมแทงตลอดสัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนี้ สัจจะ ๔ จึงมีการแทงตลอดด้วยญาณเดียว.

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นของแท้หรือไม่ ?

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นของแท้ด้วยอาการ ๔ คือ สภาพที่ทนได้ยากแห่งทุกข์เป็นสภาพแท้ ๑ สภาพเป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัยเป็นสภาพแท้ ๑ สภาพดับแห่งนิโรธเป็นสภาพแท้ ๑ สภาพเป็นทางแห่ง

มรรคเป็นสภาพแท้ ๑ สัจจะ ๔ ท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง ด้วยความเป็นของแท้ ด้วยอาการ ๔ นี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สัจจะนั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อมแทงตลอดสัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ จึงมีการแทงตลอดด้วยญาณเดียว.

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นอนัตตาอย่างไร ?

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นอนัตตา ด้วยอาการ ๔ คือ สภาพที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ เป็นสภาพมิใช่ตัวตน ๔ สภาพเป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย เป็นสภาพมิใช่ตัวตน ๑ สภาพดับแห่งนิโรธ เป็นสภาพมิใช่ตัวตน ๑ สภาพเป็นทางแห่งมรรค เป็นสภาพมิใช่ตัวตน ๑ สัจจะ ๔ ท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง ด้วยความเป็นอนัตตา ด้วยอาการ ๔ นี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สัจจะนั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อมแทงตลอดสัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนี้ สัจจะ ๔ จึงมีการแทงตลอดด้วยญาณเดียว.

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นของจริงอย่างไร ?

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นของจริง ด้วยอาการ ๔ คือ สภาพที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ เป็นสภาพจริง ๑ สภาพเป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย เป็นสภาพจริง ๑ สภาพดับแห่งนิโรธ เป็นสภาพจริง ๑ สภาพเป็นทางแห่งมรรค เป็นสภาพจริง ๑ สัจจะ ๔ ท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง ด้วยความเป็นของจริง ด้วยอาการ ๔ นี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สัจจะนั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อมแทงตลอดสัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนี้ สัจจะ ๔ จึงมีการแทงตลอดด้วยญาณเดียว.

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นปฏิเวธอย่างไร ?

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นปฏิเวธด้วยอาการ ๔ คือ สภาพที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ เป็นสภาพแทงตลอด ๑ สภาพ

เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย เป็นสภาพแห่งตลอด ๑ สภาพดับแห่งนิโรธ เป็นสภาพแห่งตลอด ๑ สภาพเป็นทางแห่งมรรค เป็นสภาพแห่งตลอด ๑ สัจจะ ๔ ท่านสงเคราะห์ด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นปฏิเวธ ด้วยอาการ ๔ นี้ สัจจะใด ท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สัจจะนั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อมแห่งตลอดสัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนี้ สัจจะ ๔ จึงมีการแห่งตลอดด้วยญาณเดียว.

[๕๔๗] สัจจะ ๔ มีการแห่งตลอดด้วยญาณเดียวด้วยอาการเท่าไร ?

สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ๑ สิ่งใดไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ๑ สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเป็นของแท้ ๑ สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาและเป็นของแท้ สิ่งนั้นเป็นของจริง ๑ สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของแท้และเป็นของจริง สิ่งนั้นท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สิ่งใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สิ่งนั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อมแห่งตลอดสัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนี้ สัจจะ ๔ จึงมีการแห่งตลอดด้วยญาณเดียว.

สัจจะ ๔ มีการแห่งตลอดด้วยญาณเดียวด้วยอาการเท่าไร ?

สัจจะ ๔ มีการแห่งตลอดด้วยญาณเดียวด้วยอาการ ๕ คือ ด้วยความเป็นของแท้ ๑ ด้วยความเป็นอนัตตา ๑ ด้วยความเป็นของจริง ๑ ด้วยความเป็นปฏิเวธ ๑ ด้วยความเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง ๑ ด้วยความเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ ๑ ด้วยความเป็นธรรมที่ควรละ ๑ ด้วยความเป็นธรรมที่ควรเจริญ ๑ ด้วยความเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ๑ สัจจะ ๔ ท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่งด้วยอาการ ๕ นี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สัจจะนั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อมแห่งตลอดสัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนี้ สัจจะ ๔ จึงมีการแห่งตลอดด้วยญาณเดียว.

[๕๔๘] สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นของ-
แต่อย่างไร ?

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นของแท้ ด้วย
อาการ ๕ คือ สภาพทนได้ยากแห่งทุกข์ เป็นสภาพแท้ ๑ สภาพเป็นเหตุ
เกิดแห่งสมุทัย เป็นสภาพแท้ ๑ สภาพดับแห่งนิโรธ เป็นสภาพแท้ ๑
สภาพเป็นทางแห่งมรรค เป็นสภาพแท้ ๑ สภาพแห่งอภิญาเป็นสภาพที่ควร
รู้อย่าง เป็นสภาพแท้ ๑ สภาพแห่งปริญาเป็นสภาพที่ควรกำหนดรู้ เป็นสภาพ
แท้ ๑ สภาพแห่งปหานะเป็นสภาพที่ควรละ เป็นสภาพแท้ ๑ สภาพแห่ง
ภาวนาเป็นสภาพที่ควรเจริญ เป็นสภาพแท้ ๑ สภาพแห่งสังขิกิริยา เป็น
สภาพที่ควรทำให้แจ้ง เป็นสภาพแท้ ๑ สัจจะ ๔ ท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง
ด้วยความเป็นของแท้ ด้วยอาการ ๕ นี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สัจจะ
นั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อมแทงตลอดสัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนี้
สัจจะ ๔ จึงมีการแทงตลอดด้วยญาณเดียว.

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นอนัตตาด้วย
ความเป็นของจริง ด้วยความเป็นปฏิเวธ อย่างไร ?

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นปฏิเวธด้วยอาการ
๕ คือ สภาพแห่งทุกข์เป็นสภาพที่ทนได้ยาก เป็นสภาพควรแทงตลอด ๑
สภาพแห่งสมุทัยเป็นเหตุเกิด เป็นสภาพควรแทงตลอด ๑ สภาพแห่งนิโรธ
เป็นที่ดับ เป็นสภาพควรแทงตลอด ๑ สภาพแห่งมรรคเป็นทางดำเนิน เป็น
สภาพควรแทงตลอด ๑ สภาพแห่งอภิญาเป็นสภาพที่ควรรู้อย่าง เป็นสภาพควร
แทงตลอด ๑ สภาพแห่งปริญาเป็นสภาพที่ควรกำหนดรู้ เป็นสภาพควร
แทงตลอด ๑ สภาพแห่งปหานะเป็นสภาพที่ควรละ เป็นสภาพที่ควรแทงตลอด

๑ สภาพแห่งภวนาเป็นสภาพที่ควรเจริญ เป็นสภาพควรแทงตลอด ๑ สภาพแห่งสังขิกิริยาเป็นสภาพที่ควรทำให้แจ้ง เป็นสภาพควรแทงตลอด ๑ สังขะ ๔ ท่านสงเคราะห์ด้วยญาณเดียว ด้วยความเป็นปฏิเวธ ด้วยอาการ ๕ นี้ สังขะใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สังขะนั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อมแทงตลอด สังขะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สังขะ ๔ จึงมีการแทงตลอดด้วยญาณเดียว.

[๕๔๕] สังขะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยอาการเท่าไร ?

สังขะ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยอาการ ๑๒ คือ ด้วยความเป็นของแท้ ๑ ด้วยความเป็นอนัตตา ๑ ด้วยความเป็นของจริง ๑ ด้วยความเป็นปฏิเวธ ๑ ด้วยความเป็นเครื่องรู้อย่าง ๑ ด้วยความเป็นเครื่องกำหนดรู้ ๑ ด้วยความเป็นธรรม ๑ ด้วยความเป็นเหมือนอย่างนั้น ๑ ด้วยความเป็นธรรมที่รู้แล้ว ๑ ด้วยความเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ๑ ด้วยความเป็นเครื่องถูกต้อง ๑ ด้วยความเป็นเครื่องตรัสรู้ ๑ สังขะ ๔ ท่านสงเคราะห์ด้วยญาณเดียวด้วยอาการ ๑๒ อย่างนี้ สังขะใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สังขะนั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อมแทงตลอดสังขะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สังขะ ๔ จึงมีการแทงตลอดด้วยญาณเดียว.

สังขะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นของแท้ อย่างไร ?

สังขะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นของแท้ ด้วยอาการ ๑๖ คือ สภาพแห่งทุกข์เป็นสภาพบีบคั้น ๑ เป็นสภาพที่ปัจจุปปันตัง ๑ เป็นสภาพให้เดือดร้อน ๑ เป็นสภาพแปรปรวน ๑ เป็นสภาพแท้ สภาพแห่งสมุทัยเป็นสภาพประมวลมา ๑ เป็นเหตุ ๑ เป็นเครื่องประกอบไว้ ๑ เป็นสภาพกังวล ๑ เป็นสภาพแท้ สภาพแห่งนิโรธเป็นที่สลัดออก ๑ เป็นสภาพสงบ ๑ เป็นสภาพที่ปัจจุปปันตังไม่ปรุงแต่ง ๑ เป็นอมตะ ๑ เป็นสภาพแท้ สภาพแห่ง

มรรคเป็นเครื่องนำออก ๑ เป็นเหตุ ๑ เป็นทศนะ ๑ เป็นใหญ่ ๑ เป็นสภาพ
แท้ สัจจะ ๔ ท่านสงเคราะห์ด้วยญาณเดียว ด้วยความเป็นของแท้ ด้วย
อาการ ๑๖ นี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สัจจะนั้นเป็นหนึ่ง บุคคลย่อม
แทงตลอดสัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนี้ สัจจะ ๔ จึงมีการแทงตลอด
ด้วยญาณเดียว.

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นอนัตตา ฯลฯ
ด้วยความเป็นของจริง ด้วยความเป็นปฏิเวธ ด้วยความเป็นเครื่องรู้อย่าง ด้วย
ความเป็นเครื่องกำหนดรู้ ด้วยความเป็นธรรม ด้วยความเป็นเหมือนอย่างนั้น
ด้วยความเป็นที่รู้แล้ว ด้วยความเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ด้วยความ
เป็นเครื่องถูกต้อง ด้วยความเป็นเครื่องตรัสรู้ อย่างไร ?

สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดด้วยญาณเดียวด้วยความเป็นเครื่องตรัสรู้
ด้วยอาการ ๑๖ คือ สภาพแห่งทุกข์เป็นสภาพบีบคั้น...เป็นสภาพแปรปรวน
เป็นสภาพเครื่องตรัสรู้ สภาพแห่งสมุทัยเป็นสภาพประมวลมา... เป็นสภาพ
กังวล เป็นสภาพเครื่องตรัสรู้ สภาพแห่งนิโรธเป็นที่สลัดออก...เป็นอมตะ
เป็นสภาพเครื่องตรัสรู้ สภาพแห่งมรรคเป็นเครื่องนำออก...เป็นใหญ่ เป็น
สภาพเครื่องตรัสรู้ สัจจะ ๔ ท่านสงเคราะห์ด้วยญาณเดียว ด้วยความเป็นเครื่อง
ตรัสรู้ ด้วยอาการ ๑๖ นี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สัจจะนั้นเป็นหนึ่ง
บุคคลย่อมแทงตลอดสัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนี้ สัจจะ ๔ จึงมี
การแทงตลอดด้วยญาณเดียว.

[๕๕๐] สัจจะมีลักษณะเท่าไร ? สัจจะมีลักษณะ ๒ คือสังขตลักษณะ ๑
อสังขตลักษณะ ๑ สัจจะมีลักษณะ ๒ นี้.

สังขจะมีลักษณะเท่าไร ? สังขจะมีลักษณะ ๖ คือ สังขะที่ปัจจัยปรุงแต่ง มีความเกิดปรากฏ ๑ ความเสื่อมปรากฏ ๑ เมื่อยังตั้งอยู่ความแปรปรากฏ ๑ สังขะที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ความเกิดไม่ปรากฏ ๑ ความเสื่อมไม่ปรากฏ ๑ เมื่อยังตั้งอยู่ความแปรไม่ปรากฏ ๑ สังขจะมีลักษณะ ๖ นี้.

สังขจะมีลักษณะเท่าไร สังขจะมีลักษณะ ๑๒ คือ ทุกขสังข มีความเกิดขึ้นปรากฏ ๑ ความเสื่อมปรากฏ ๑ เมื่อยังตั้งอยู่ความแปรปรากฏ ๑ สมุทัยสังขมีความเกิดขึ้นปรากฏ ๑ ความเสื่อมปรากฏ ๑ เมื่อยังตั้งอยู่ความแปรปรากฏ ๑ มรรคสังขมีความเกิดขึ้นปรากฏ ๑ ความเสื่อมปรากฏ ๑ เมื่อยังตั้งอยู่ความแปรปรากฏ ๑ นิโรธสังข ความเกิดไม่ปรากฏ ๑ ความเสื่อมไม่ปรากฏ ๑ เมื่อยังตั้งอยู่ความแปรไม่ปรากฏ ๑ สังขจะมีลักษณะ ๑๒ นี้.

[๕๕๑] สังขะ ๔ เป็นกุศลเท่าไร เป็นอกุศลเท่าไร เป็นอพยากฤตเท่าไร ?

สมุทัยสังขเป็นอกุศล มรรคสังขเป็นกุศล นิโรธสังขเป็นอพยากฤต ทุกขสังขเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอพยากฤตก็มี สังขะ ๓ นี้ท่านสงเคราะห์ด้วยสังขะ ๑ สังขะ ๑ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังขะ ๓ ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย.

คำว่า พิงมี คือ ก็พิงมีอย่างไร ?

ทุกขสังขเป็นอกุศล สมุทัยสังขเป็นอกุศล สังขะ ๒ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังขะ ๑ สังขะ ๑ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังขะ ๒ ด้วยความเป็นอกุศลพิงมีอย่างนี้ ทุกขสังขเป็นกุศล มรรคสังขเป็นกุศล สังขะ ๒ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังขะ ๑ สังขะ ๑ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังขะ ๒ ด้วยความเป็นกุศล พิงมีอย่างนี้ ทุกขสังขเป็นอพยากฤต นิโรธสังขเป็นอพยากฤต สังขะ ๒ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังขะ ๑

สังจะ ๑ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังจะ ๒ ด้วยความเป็นอภัยากฤต พึงมีอย่างนี้
สังจะ ๓ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังจะ ๑ สังจะ ๑ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังจะ ๓
ด้วยสามารถแห่งวัตถุ โดยปริยาย.

[๕๕๒] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก่อนแต่ตรัสรู้ เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์
ยังมีได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดว่า อะไรหนอแลเป็นคุณ เป็นโทษ เป็นอุบาย
เครื่องสลัดออก แห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
เรานั้นได้มีความคิดดังนี้ว่า สุข โสมนัส อาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นคุณแห่งรูป
ความจำกัดฉันทราคะ ความละฉันทราคะในรูป นี้เป็นอุบายเครื่องสลัดออก
แห่งรูป...สุขโสมนัส อาศัยวิญญาณเกิดขึ้น นี้เป็นคุณแห่งวิญญาณ วิญญาณ
ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษแห่งวิญญาณ
ความจำกัดฉันทราคะ ความละฉันทราคะในวิญญาณ นี้เป็นอุบายเครื่องสลัด
ออกแห่งวิญญาณ.

[๕๕๓] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่รู้ทั่วถึงซึ่งคุณ โดยความเป็นคุณ
ซึ่งโทษ โดยความเป็นโทษ และซึ่งอุบายเป็นเครื่องสลัดออก โดยเป็นอุบายเครื่อง
สลัดออก แห่งอุปาทานขันธ ๕ นี้ ตามความเป็นจริง เพียงใด เราก็มยังไม่
ปฏิญาณว่าได้ตรัสรู้ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก
มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์
เพียงนั้น คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่เมื่อใด เราได้รู้ทั่วถึงซึ่งคุณ โดยความเป็น
คุณ ซึ่งโทษ โดยความเป็นโทษ และซึ่งอุบายเป็นเครื่องสลัดออก โดยเป็นอุบาย
เครื่องสลัดออก แห่งอุปาทานขันธ ๕ นี้ ตามความจริง เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณ
ว่าได้ตรัสรู้ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก
พรหมโลกในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ก็แล ญาณ-

ทัศนะเกิดขึ้นแก่เราว่า เจโตวิมุตติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้มีในที่สุด บัดนี้
ความเกิดอีกมิได้มี.

[๕๕๔] การแทงตลอดด้วยการละว่า สุข โสมนัส อาศักรูปเกิดขึ้น
นี้เป็นคุณแห่งรูป ดังนี้ เป็นสมุทัยสัง การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ว่ารูป
ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษแห่งรูป ดังนี้
เป็นทุกขสัง การแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งว่า การกำจัดฉันทราคะ การละ
ฉันทราคะในรูป นี่เป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป ดังนี้ เป็นนิโรธสัง การ
แทงตลอดด้วยภาวนา คือ ทิฏฐิ สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ วายามะ
สติ สมาธิ ในฐานะทั้ง ๓ นี้ เป็นมรรคสัง การแทงตลอดด้วยการละว่า
สุข โสมนัส อาศักรูป อาศักรูป สัตถุญา สังขาร วิญญาณ เกิดขึ้น นี่เป็นคุณแห่ง
วิญญาณ ดังนี้ เป็นสมุทัยสัง การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ว่า วิญญาณ
ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษแห่งวิญญาณ
ดังนี้ เป็นทุกขสัง การแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งว่า การกำจัดฉันทราคะ การ
ละฉันทราคะในวิญญาณ นี่เป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งวิญญาณ ดังนี้ เป็น
นิโรธสัง การแทงตลอดด้วยภาวนา คือ ทิฏฐิ สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ
วายามะ สติ สมาธิ ในฐานะทั้ง ๓ นี้ เป็นมรรคสัง.

[๕๕๕] สังจะด้วยอาการเท่าไร ?

สังจะด้วยอาการ ๓ คือ ด้วยความแสวงหา ๑ ด้วยความกำหนด ๑
ด้วยความแทงตลอด ๑.

สังจะด้วยความแสวงหาอย่างไร ?

สังจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า ชราและมรณะมีอะไรเป็นเหตุ
มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกามินดี มีอะไรเป็นแดนเกิด.

สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า ชราและมรณะมีชาติเป็นเหตุ มีชาติเป็นสมุทัย มีชาติเป็นกำเนิด มีชาติเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งชราและมรณะ เหตุเกิดแห่งชราและมรณะ ความดับแห่งชราและมรณะ และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับแห่งชราและมรณะ สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้.

สัจจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า ชาติมีอะไรเป็นเหตุ...มีอะไรเป็นแดนเกิด? สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า ชาติมีภพเป็นเหตุ...มีภพเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งชาติ เหตุเกิดแห่งชาติ ความดับแห่งชาติ และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับแห่งชาติ สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้.

สัจจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า ภพมีอะไรเป็นเหตุ...มีอะไรเป็นแดนเกิด? สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า ภพมีอุปาทานเป็นเหตุ...มีอุปาทานเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งภพ เหตุเกิดแห่งภพ ความดับแห่งภพ และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับแห่งภพ สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้.

สัจจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า อุปาทานมีอะไรเป็นเหตุ...มีอะไรเป็นแดนเกิด? สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ...มีตัณหาเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งอุปาทาน เหตุเกิดแห่งอุปาทาน ความดับแห่งอุปาทาน และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับแห่งอุปาทาน สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้.

สัจจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า ตัณหามีอะไรเป็นเหตุ...มีอะไรเป็นแดนเกิด? สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ...มีเวทนาเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งตัณหา เหตุเกิดแห่งตัณหา ความดับแห่งตัณหา และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับแห่งตัณหา สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้.

สัจจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า เวทนามีอะไรเป็นเหตุ...มีอะไรเป็นแดนเกิด? สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า ตัณหามีผัสสะเป็นเหตุ...มีผัสสะเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งเวทนา เหตุเกิดแห่งเวทนา ความดับแห่งเวทนา และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับแห่งเวทนา สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้.

สัจจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า ผัสสะมีอะไรเป็นเหตุ...มีอะไรเป็นแดนเกิด? สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า ผัสสะมีสพายนะเป็นเหตุ...มีสพายนะเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งผัสสะ เหตุเกิดแห่งผัสสะ ความดับแห่งผัสสะ และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับแห่งผัสสะ สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้.

สัจจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า สพายนะมีอะไรเป็นเหตุ...มีอะไรเป็นแดนเกิด? สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า สพายนะมีนามรูปเป็นเหตุ...มีนามรูปเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งสพายนะ เหตุเกิดสพายนะ ความดับสพายนะ และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับสพายนะ สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้.

สัจจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า นามรูปมีอะไรเป็นเหตุ... มีอะไรเป็นแดนเกิด? สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า นามรูปมีวิญญานเป็นเหตุ... วิญญานเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งนามรูป เหตุเกิดนามรูป ความดับนามรูป และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับนามรูป สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้.

สัจจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า วิญญานมีอะไรเป็นเหตุ...มีอะไรเป็นแดนเกิด? สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ...

มีสังขารเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งวิญญาณ เหตุเกิดวิญญาณ ความดับวิญญาณ และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับวิญญาณ สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้...

สัจจะด้วยความแสวงหาอย่างนี้ว่า สังขารมีอะไรเป็นเหตุ... มีอะไรเป็นแดนเกิด? สัจจะด้วยความกำหนดอย่างนี้ว่า สังขารมีวิชาเป็นเหตุ... มีวิชาเป็นแดนเกิด ญาณรู้ชัดซึ่งสังขาร เหตุเกิดสังขาร ความดับสังขาร และข้อปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับสังขาร สัจจะด้วยความแทงตลอดอย่างนี้.

[๕๕๖] ขราและมรณะเป็นทุกขสัจ ชาติเป็นสมุทัยสัจ ความสลัดขรามรณะและชาติ แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้จักความดับเป็นมรรคสัจ ชาติเป็นทุกขสัจ ภพเป็นสมุทัยสัจ การสลัดชาติและภพแม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้จักความดับเป็นมรรคสัจ อุปาทานเป็นทุกขสัจ ตัณหาเป็นสมุทัยสัจ การสลัดอุปาทานและตัณหาแม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้จักความดับเป็นมรรคสัจ ตัณหาเป็นทุกขสัจ เวทนาเป็นสมุทัยสัจ การสลัดตัณหาและเวทนา แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้จักความดับเป็นมรรคสัจ เวทนาเป็นทุกขสัจ ผัสสะเป็นสมุทัยสัจ การสลัดเวทนาและผัสสะแม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้จักความดับเป็นมรรคสัจ ผัสสะเป็นทุกขสัจ สพายตนะเป็นสมุทัยสัจ การสลัดผัสสะและสพายตนะแม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้จักความดับเป็นมรรคสัจ สพายตนะเป็นทุกขสัจ นามรูปเป็นสมุทัยสัจ การสลัดสพายตนะและนามรูป แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้จักความดับเป็นมรรคสัจ นามรูปเป็นทุกขสัจ วิญญาณเป็นสมุทัยสัจ การสลัดนามรูปและวิญญาณแม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้จักความดับเป็นมรรคสัจ วิญญาณเป็นทุกขสัจ สังขารเป็นสมุทัยสัจ การสลัดวิญญาณและสังขารแม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้จักความดับเป็นมรรคสัจ สังขารเป็นทุกขสัจ อวิชาเป็นสมุทัยสัจ การสลัดสังขารและอวิชาแม้ทั้งสอง

เป็นนิโรธสัง การรู้จักความดับเป็นมรรคสัง ชรามระเป็นทุกขสังชาติเป็น
ทุกขสังก็มี เป็นสมุทัยสังก็มี การสลัดชรามระและชาติแม่ทั้งสองเป็นนิโรธสัง
การรู้จักความดับเป็นมรรคสัง ชาติเป็นทุกขสัง ภพเป็นทุกขสังก็มี เป็น
สมุทัยสังก็มี การสลัดชาติและภพแม่ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้จักความดับ
เป็นมรรคสัง ฯลฯ สังขารเป็นทุกขสัง อวิชชาเป็นทุกขสังก็มี เป็นสมุทัยสัง
ก็มี การสลัดสังขารและอวิชชาแม่ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้จักความดับเป็น
มรรคสัง ฉะนี้แล.

จบสังจกถา

จบภาณวาร

อรรถกถาสังจกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับ ความที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งสังจกถา
อันมีพระสูตรเป็นเบื้องต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงความวิเศษของ
การแทงตลอดสังจจะ อันตั้งอยู่บนความจริงด้วยสามารถแห่งอริยมรรคอันเป็น
คุณของธรรมคู่กันตรัสไว้แล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในพระสูตรนั้นก่อน ดังต่อไปนี้. บทว่า ตถานิ
คือ เป็นของแท้ด้วยความเป็นจริง จริงอยู่ ธรรมชาติทั้งหลายอันเป็นความ
จริงนั้นแหละชื่อว่า สังจจะ ด้วยอรรถว่าเป็นจริง. อรรถแห่งสังจจะท่านกล่าวไว้
แล้วในอรรถกถาปฐมญาณนิกศ. บทว่า อวิตถานิ เป็นของไม่ผิด คือ
ปราศจากความตรงกันข้ามในสภาพที่กล่าวแล้ว เพราะสังจจะไม่มี ก็ชื่อว่า

ความจริง ทุกข์เท่านั้นมีอยู่ ใครๆ เป็นทุกข์หามี
ไม่การกระทำมีอยู่ ใครๆ ผู้ทำหามีไม่ ความดับมีอยู่
ใคร ๆ ผู้ดับหามีไม่ ทางมีอยู่ แต่คนผู้เดินทางหามีไม่.
อีกอย่างหนึ่ง

ความว่างเปล่า จากความงามความสุขอันยั่งยืน
และตัวตน ความว่างเปล่าจาก ๒ บท ข้างต้นและ
ตัวตนเป็นอมตบท ในสัจจะเหล่านั้น ความว่างเปล่า
เป็นมรรค ปราศจากความสุขยั่งยืนและตัวตน.

บทว่า สจฺจญฺเฐน ด้วยความเป็นของจริง คือ ด้วยความไม่ผิดจาก
ความจริง. บทว่า ปฏิเวธญฺเฐน ด้วยความเป็นปฏิเวธ คือ ด้วยความพึง
แทงตลอดในขณะแห่งมรรค. บทว่า เอกสงฺกฺหิตานิ สัจจะ ๔ ท่านสงเคราะห์
เข้าเป็นหนึ่ง คือ สงเคราะห์ด้วยอรรถหนึ่ง ๆ ความว่า ถึงการนับว่าเป็นหนึ่ง.
บทว่า ยํ เอกสงฺกฺหิตํ ตํ เอกตฺตํ สิ่งใดท่านสงเคราะห์เป็นหนึ่ง สิ่งนั้น
เป็นหนึ่ง ความว่า เพราะท่านสงเคราะห์ด้วยอรรถหนึ่ง ฉะนั้นจึงเป็นหนึ่ง.
ท่านพึงถึงความที่สัจจะทั้งหลายเป็นหนึ่ง แม้ในความที่มีมากแล้วทำให้เป็น
เอกวจนะ.

บทว่า เอกตฺตํ เอเกน ฅาเณน ปฏิวิชฺฌติ บุคคลย่อมแทงตลอด
สัจจะหนึ่งด้วยญาณเดียว คือ บุคคลกำหนด กำหนดเป็นอย่างดีถึงความที่สัจจะ ๔
ต่างกันและเป็นอันเดียวกัน ในส่วนเบื้องต้นแล้วดำรงอยู่ ย่อมแทงตลอด
สัจจะหนึ่งมีความเป็นของแท้เป็นต้น ด้วยมรรคญาณหนึ่งในขณะแห่ง
มรรค. อย่างไรก็ตาม เมื่อแทงตลอดสัจจะหนึ่งมีความเป็นของแท้เป็นต้น แห่ง
นิโรธสัจ ย่อมเป็นอันแทงตลอดสัจจะหนึ่งมีความเป็นของแท้เป็นต้น แม้แห่ง
สัจจะที่เหลือก็เหมือนกัน. เมื่อพระโยคาวจรกำหนด กำหนดด้วยดีถึงความต่างกัน

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปุณฺณิยพราหมณ์ เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้า 499

และเป็นอันเดียวกันแห่งชั้น ๕ ในส่วนเบื้องต้น แล้วตั้งอยู่ ในเวลาออกจาก มรรค ออกโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ หรือโดยความเป็น อนัตตา แม้เมื่อเห็นชั้นหนึ่ง โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงเป็นต้น แม้ ชั้นที่เหลือก็เป็นอันเห็นโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงเป็นต้น ฉนฺได เม่ซ็อนี้ ก็พึงเห็นมีอุปมาฉนฺนนั้น.

บทว่า **ทุกฺขสฺส ทุกฺขญฺโจ ตถฺญาโร** สภาพทนได้ยากแห่งทุกข์ เป็นสภาพแท้ คือ อรรถ ๔ อย่างมีความบีบคั้นแห่งทุกข์ตั้งเป็นต้น เป็น สภาพแท้ เพราะเป็นจริง. แม้ในสัจจะที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อรรถ ๔ อย่างนั้นนั่นแล ชื่อว่า เป็นสภาพมิใช่ตัวตน เพราะไม่มีตัวตน ชื่อว่า เป็น สภาพจริง เพราะไม่ผิดไปจากความจริงโดยสภาพดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า เป็น สภาพแทงตลอด เพราะควรแทงตลอดในขณะแห่งมรรค.

บทมีอาทิว่า **ยํ อนิจฺฉํ** สิ่งใดไม่เที่ยง ท่านแสดงทำสามัญลักษณะ ให้เป็นเบื้องต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า **ยํ อนิจฺฉํ ตํ ทุกฺขํ ยํ ทุกฺขํ ยํ ทุกฺขํ ตํ อนิจฺฉํ** สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่เที่ยง ท่านหมายเอา ทุกฺขํ สมุทฺธํ และมรรค เพราะสัจจะ ๓ เหล่านี้ เป็นสภาพไม่เที่ยง และ ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะไม่เที่ยง. บทว่า **ยํ อนิจฺฉญฺจ ทุกฺขญฺจ ตํ อนตฺตา** สิ่งใดไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ท่านสงเคราะห์นิโรธสัจกับ มรรค ๓ เหล่านี้. จริงอยู่ แม้สัจจะ ๔ ก็เป็นอนัตตา. บทว่า **ตํ ตถฺ** สิ่งนั้นเป็นของแท้ คือ สิ่งนั้นเป็นของจริงเป็นสัจจตุกะ. บทว่า **ตํ สจฺฉํ** สิ่งนั้นเป็นของจริง คือ สิ่งนั้นนั่นแหละไม่ผิดไปจากความจริง ตามสภาพเป็น สัจจตุกะ.

ในบทมีอาทิว่า นวหาการเหิ ด้วยอาการ ๕ พึงทราบของท่านแสดง ด้วยความรู้ยิ่ง เพราะพระบาลีว่า สพุพฺ ภิกุขเว อภิญฺเญยุํ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งควรรู้อย่างยิ่งปวงเป็นอาทิ ด้วยความกำหนดรู้ เพราะความปรากฏแห่งญาติปริยญาในสังจะ ในสังจะนี้แม้แยกกันในความกำหนดรู้ทุกซ์ ในการละสมุทัย ในการเจริญมรรค ในการทำให้แจ้งนิโรธ ด้วยการละ เพราะปรากฏการละด้วยเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยการเจริญ เพราะปรากฏการเจริญอริยสัจ ๔ ด้วยทำให้แจ้ง เพราะปรากฏการทำให้แจ้งอริยสัจ ๔.

ในบทมีอาทิว่า นวหาการเหิ ตถฺกุเจน ด้วยความเป็นของแท้ ด้วยอาการ ๕ ท่านประกอบตามนัยที่กล่าวแล้วครั้งแรกนั่นเอง. ในบทมีอาทิว่า ทฺวาทสฺหิ อการเหิ ด้วยอาการ ๒ ความเป็นของแท้เป็นต้น มีความดังกล่าวแล้วในญาณกถา. พึงทราบการประกอบตามนัยดังกล่าวแล้วแม้ในนิเทศแห่งอาการเหล่านั้น.

ในบทมีอาทิว่า สจฺจนํ กติ ลกฺขณานิ สังจะมีลักษณะเท่าไร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแยกลักษณะ ๖ ที่ควรกล่าวต่อไปเป็นสองส่วน คือ เป็นสังขตะและอสังขตะ แล้วตรัสว่า เทว ลกฺขณานิ มีลักษณะ ๒ ดังนี้. ในบทเหล่านั้น บทว่า สจฺขตลกฺขณญจ อสจฺขตลกฺขณญจ สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ คือ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสสังขตลักษณะและอสังขตลักษณะไว้โดยนัยว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขตลักษณะของสังขตธรรม ๓ เหล่านี้ คือ ความเกิดปรากฏ ความเสื่อมปรากฏ เมื่อตั้งอยู่ความแปรเป็นอย่างอื่น ปรากฏ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม ๓ เหล่านี้ คือ ความเกิดไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่ปรากฏ เมื่อตั้งอยู่ความแปรเป็นอย่างอื่น ไม่ปรากฏ ดังนี้ แต่สังขตธรรมไม่ใช่ลักษณะ ลักษณะไม่ใช่สังขตธรรม.

อนึ่ง เว้นสังขตธรรมเสียแล้วไม่สามารถบัญญัติลักษณะได้ แม้เว้นลักษณะเสียแล้วก็ไม่สามารถบัญญัติสังขตธรรมได้ แต่สังขตธรรมย่อมปรากฏได้ด้วยลักษณะ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงลักษณะทั้งสองนั้นโดยพิสดาร จึงตรัสว่า **จ ลกขณานิ** ลักษณะทั้งหลาย ๖. บทว่า **สงฺขตานิ** สัจจანი สัจจะที่ปรุงแต่ง คือ ทุกขสัจ สมุทฺยสัจ และมรรคสัจ เพราะสัจจะเหล่านั้น ชื่อว่า **สังขตะ** เพราะอาศัยปัจจัยปรุงแต่ง. บทว่า **อุปฺปาโท** คือ ชาติ. บทว่า **ปญฺญาติ** คือ ย่อมให้รู้. บทว่า **วโย** คือ ความดับ. บทว่า **จิตานํ** **อนฺยุถตฺตํ** เมื่อตั้งอยู่ความแปรปรากฏ คือ เมื่อยังตั้งอยู่ ความเป็นอย่างอื่น คือ ฆราวาปรากฏ เพราะสัจจะที่ปรุงแต่ง ๓ สำเร็จแล้ว ท่านจึงกล่าวถึงความเกิด ความเสื่อม และความแปร แต่ไม่ควรกล่าวถึงความเกิด ความเสื่อม และความแปร เพราะความเกิด ความชรา และความดับของสัจจะที่ปรุงแต่งเหล่านั้นยังไม่สำเร็จ ไม่ควรกล่าวว่า ความเกิด ความเสื่อมและความแปรไม่ปรากฏ เพราะอาศัยสิ่งปรุงแต่ง แต่ควรกล่าวว่าเป็นสังขตะ เพราะความผิดปกติของสังขตะ. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ความเกิด ความชรา และความดับของทุกข์และสมุทัย นับเนื่องด้วยสัจจะ ความเกิด ความชรา ความดับของมรรคสัจ ไม่นับเนื่องด้วยสัจจะ.

ในบทนั้นท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งขันธกวรรคว่า ในขณะที่สังขตะทั้งหลายเกิด สังขตะทั้งหลายก็ดี ลักษณะแห่งความเกิดก็ดี ขณะสังขตะเกิดขึ้นกล่าว คือ กาลที่ดีย่อมปรากฏ เมื่อความเกิดล่วงไป สังขตะก็ดี ลักษณะชรา ก็ดี ขณะแห่งความเกิด กล่าวคือกาลที่ดีย่อมปรากฏ ในขณะที่ดับ สังขตะก็ดี ชราก็ดี ลักษณะดับก็ดี ขณะแห่งความดับนั้นกล่าวคือกาลที่ดีย่อมปรากฏ.

บทว่า **อสังขตสุตฺต สจฺจสุตฺต** สัจจะที่ไม่ปรุงแต่ง คือ นิโรธสัง
เพราะนิโรธสังนั้นชื่อว่าสังขตะ เพราะสำเร็จเองไม่ต้องอาศัยปัจจัยปรุงแต่ง.
บทว่า **จิตฺตสุตฺต** เมื่อตั้งอยู่ คือ ตั้งอยู่เพราะความเป็นสภาพเที่ยง มิได้ตั้งอยู่
เพราะความถึงฐานะ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงลักษณะทั้งสองนั้นอีกโดยพิสดาร
จึงตรัสว่า **ทฺวาทส ลกฺขณานิ** ลักษณะทั้งหลาย ๑๒.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **จตฺตุนฺนํ สจฺจจฺานํ กติ กุสลา**
สังจะ ๔ เป็นกุศลเท่าไร ดังต่อไปนี้. บทว่า **อพฺยยากตฺตํ อพฺยากถฺต** (ทำให้
แจ้งไม่ได้) คือ นิพพานเป็นอพยยากถตฺตในอพยยากถตฺต ๔ คือ วิบากเป็นอพยยากถตฺต
กิริยาเป็นอพยยากถตฺต รูปเป็นอพยยากถตฺต นิพพานเป็นอพยยากถตฺต เพราะอพยยากถตฺต
แม้ ๔ ชื่อว่า อพยยากถตฺต เพราะทำให้แจ้งไม่ได้ด้วยลักษณะเป็นกุศลและอกุศล.
บทว่า **ลฺยิยา กุสฺลํ** เป็นกุศลก็มี คือ เป็นกุศลด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศล
รูปาวจรกุศลและอรูปราวจรกุศล. บทว่า **ลฺยิยา อกุสฺลํ** เป็นอกุศลก็มี คือ
เป็นอกุศลด้วยอำนาจแห่งอกุศลที่เหลือเว้นตัณหา. บทว่า **ลฺยิยา อพฺยยากตฺตํ**
เป็นอพยยากถตฺตก็มี คือ เป็นอพยยากถตฺตด้วยอำนาจแห่งวิบากกิริยาอันเป็นกามาวจร
รูปาวจร และอรูปราวจร และแห่งรูปทั้งหลาย. พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า
ลฺยิยา ตฺยิณิ สจฺจจฺานิ พึงเป็นสังจะ ๓ ดังต่อไปนี้. บทว่า **สจฺจกฺกิตฺตานิ**
ท่านสงเคราะห์ คือ นับเข้า. บทว่า **วตฺตฺตฺวเสณ** ด้วยสามารถแห่งวัตถุ คือ
ด้วยสามารถแห่งวัตถุกล่าวคือทุกขํ สมุทฺทํ นิโรธ มรรคที่เป็นอกุศล กุศล
และอพยยากถตฺต. บทว่า **ยํ ทฺกฺขสจฺจจํ อกุสฺลํ** ทุกขสังเป็นอกุศล คือ อกุศล
ที่เหลือเว้นตัณหา. บทว่า **อกุสฺลญฺเณน เทว สจฺจจฺานิ เอกสจฺจเณน**
สจฺจกฺกิตฺตานิ สังจะ ๒ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังจะ ๑ ด้วยความเป็นอกุศล คือ
ทุกขสังและสมุทฺทสัง ๒ เหล่านี้ท่านสงเคราะห์ด้วยสังจะ ๑ ด้วยความเป็น

อกุศล อธิบายว่า ชื่อว่าเป็นอกุศลสังขะ บทว่า เอกสจฺจํ ทวีหิ สจฺเจหิ
สจฺจหิตํ สังขะ ๑ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังขะ ๒ คือ อกุศลสังขะ ๑ ท่านสงเคราะห์
ด้วยทุกขสังขและสมุทยสังข ๒. บทว่า ยํ ทุกฺขสจฺจํ กุสลํ ทุกฺขสังขเป็นกุศล
คือ เป็นกุศล เป็นไปในภูมิ ๓ ทุกฺขสังขและมรรคสังข ๒ เหล่านี้ท่านสงเคราะห์
ด้วยสังขะ ๑ ด้วยความเป็นกุศล ชื่อว่าเป็นกุศลสังขะ กุศลสังขะ ๑ ท่าน
สงเคราะห์ด้วยทุกฺขสังขและมรรคสังข ๒. บทว่า ยํ ทุกฺขสจฺจํ อพฺยากตํ
ทุกฺขสังขเป็นอัพยากต คือ วิบากกิริยาอันเป็นไปในภูมิ ๓ และรูป ทุกฺขสังข
และนิโรธสังข ๒ เหล่านี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังขะ ๑ ด้วยความเป็นอัพยากต
ชื่อว่าเป็นอัพยากตสังขะ อัพยากตสังขะ ๑ ท่านสงเคราะห์ด้วยทุกฺขสังขและ
นิโรธสังข ๒.

บทว่า ตีณิ สจฺจานิ เอกสจฺเจน สจฺจหิตานิ สังขะ ๓ ท่าน
สงเคราะห์ด้วยสังขะ ๑ คือ สมุทยสังข มรรคสังข และนิโรธสังข ท่านสงเคราะห์
ด้วยทุกฺขสังขอันเป็นอกุศล กุศล และอัพยากต ๑. บทว่า เอกํ สจฺจํ ตีหิ
สจฺเจหิ สจฺจหิตํ สังขะ ๑ ท่านสงเคราะห์ด้วยสังขะ ๓ คือ ทุกฺขสังข ๑
ท่านสงเคราะห์ด้วยสมุทยสังข มรรคสังขและนิโรธสังขอันเป็นอกุศล กุศล และ
อัพยากตไว้ต่างหาก. ส่วนอาจารย์บางพวกพรรณนาไว้ว่า ทุกฺขสังขและ
สมุทยสังขท่านสงเคราะห์ด้วยสมุทยสังข ด้วยความเป็นอกุศล ทุกฺขสังขและมรรคสังข
ท่านสงเคราะห์ด้วยมรรคสังข ด้วยความเป็นกุศล มิใช่ด้วยความเป็นทศนะ.
ทุกฺขสังขและนิโรธสังขท่านสงเคราะห์ด้วยนิโรธสังข ด้วยความเป็นอัพยากต
มิใช่ด้วยความเป็นอสังขตะ.

จบบรรดกถาปฐมสูตรต้นคปิฎก

อรรถกถาทุคฺยสุตตันตปาลินีเทศ

พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระประสงค์จะทรงชี้แจงการแทงตลอดคัจจะด้วยอำนาจแห่งอรรถของพระสูตรอื่นอีก จึงทรงนำพระสูตรมาทรงแสดงมีอาทิว่า ปุพฺเพ เม ภิกฺขเว ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ปุพฺเพ เม ภิกฺขเว สมุโฆธา ความว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก่อนแต่ตรัสรู้ คือ แต่สัพพัญญุตญาณของเรา. บทว่า อนภิสมฺพุทฺธสุส ยังไม่ตรัสรู้ คือ ยังไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวง. บทว่า โฆสฺสตุตฺตเสว สโต คือ เมื่อเราเป็นโฆสิตัว. บทว่า เอตทโหสิ ได้มีความคิดนี้ คือ เมื่อนั่งเหนือโพธิบัลลังก์ ได้มีความปริวิตกนี้. บทว่า อสุสาโท ความพอใจ ชื่อว่า อัสนาทะ เพราะความพอใจ. บทว่า อาทินโว คือ เป็นโทษ. บทว่า นิสุสรณํ เป็นอุบายเครื่องสลัดออก คือ หลีกออกไป. บทว่า สุขํ ชื่อว่า สุข เพราะถึงความสบาย อธิบายว่า กระทบที่เกิเกิดขึ้น ให้มีความสุข. บทว่า โสมนสุตํ ชื่อว่า สุขุมะ เพราะมีใจงาม เพราะประกอบด้วยปีติและโสมนัส ความเป็นแห่งความมีใจงาม ชื่อว่า โสมนัส ความสุขนั้นแหละวิเศษกว่าการประกอบด้วยปีติ. บทว่า อนิจฺจํ คือ ไม่ยั่งยืน. บทว่า ทุกฺขํ ชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ และเพราะสังขารเป็นทุกข์. บทว่า วิปริณามธมฺมํ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา คือ ไม่อยู่ในอำนาจ มีความเปลี่ยนแปลงไปด้วยชราและความดับเป็นปกติ ด้วยบหนี่ท่านกล่าวถึงความไม่มีตัวตน. บทว่า ฉนฺทราคะวินโย ความกำจัดฉันทราคะ คือ กั้นราคะอันได้แก่นันทะ มิใช่กั้นราคะ คือ ผิวพรรณ. บทว่า ฉนฺทราคะปฺปหานํ ความละฉันทราคะ คือ ละฉันทราคะนั้นนั่นเอง.

ฟังทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า ยาวกิวณฺจ เพียงใดดังต่อไปนี้.

เรายังไม่รู้ทั่วถึง คือ ไม่แทงตลอดด้วยญาณอันยิ่งซึ่งคุณโดยความเป็นคุณ ฯลฯ แห่งอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ ตามความเป็นจริงเพียงใด เราก็อังไม่ปฎิญาณ คือ ไม่ทำการปฎิญาณว่า เราเป็นอรหันต์ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ คือ ความเป็นสัมพัชฌญ ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่าเพียงนั้น ฟังทราบอรรถโดยความ เชื่อมด้วยประการฉะนี้. บทว่า กิวณฺจ เป็นเพียงนิบาต. บทว่า ยโต คือ เพราะเหตุใด หรือในกาลใด. บทว่า อถ คือในลำดับ.

บทว่า ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุตฺปาทิ ญาณทศนะเกิดขึ้น แก่เรา คือ ปัจจเวกขณญาณ คือ ทศนะเกิดขึ้นแก่เราด้วยทำด้วยทำกิจคือทศนะ. บทว่า อกฺุปฺปา ไม่กำเริบ คือ ไม่อาจให้กำเริบ ให้ห้วนไหวได้. บทว่า วิมุตฺติ คือ อรหัตผลวิมุตติ แม้การพิจารณามรรคนิพพานก็เป็นอันท่านกล่าวด้วยการ พิจารณาผลนั่นเอง. บทว่า อยมนุติมาชาติ ชาตินี้มีในที่สุด คือ ความ เป็นไปแห่งชั้นนี้มีในที่สุด. บทว่า นตฺถิทานิ ปฺนพฺภโว บัดนี้ความเกิด อีกมิได้มี คือ บัดนี้ไม่มีการเกิดอีก ด้วยบทนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงการพิจารณา กิเลสที่ละได้แล้ว เพราะการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ไม่มีแก่พระอรหันต์.

จบอรรถกถาทุคฺยสุตตันตปาลินีเทศ

อรรถกถาทุคฺยสุตตันตนิเทศ

การรู้ว่า สุขโสมนัสสัมปยุตด้วยตัณหานี้เป็นคุณแห่งรูป ในลำดับ แห่งการประกอบสังขปฏิเวชญาณ และในส่วนเบื้องต้นว่า อัย รุปสฺส อสุตา- โทติ ปหานปฺปฏิเวโธ การแทงตลอดด้วยการละว่า สุขโสมนัสนี้เป็นคุณ

แห่งรูป แล้วแทงตลอดสมุทฺยสัง กล่าวคือการละสมุทฺยในขณะที่แห่งมรรค. บทว่า **สมุทฺยสจฺจํ** สมุทฺยสัง คือ ญาณอันแทงตลอดสมุทฺยสัง. จริงอยู่เมื่ออาร์มมณญาณอันเป็นอริยสัง ท่านก็กล่าวว่า **สังจะ** จุจในประโยคมีอาทิว่า กุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง กุศลธรรมทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในอริยสัง ๔.

การรู้ว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดานี้เป็นโทษแห่งรูปในส่วนเบื้องต้นว่า **อัยํ รูปสฺส อาทินโวติ ปริณฺญาปฺปฏิเวโ** การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาเป็นโทษแห่งรูป แล้วแทงตลอดทุกขสัง กล่าวคือ การกำหนดรู้ทุกข์ในมรรคญาณ. บทว่า **ทุกฺขสจฺจํ** ได้แก่ ญาณอันแทงตลอดทุกขสัง.

การรู้ว่า นี้เป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูปในส่วนเบื้องต้นว่า **อิทํ รูปสฺส นิสฺสรณฺหุติ สจฺจกิริยาปฺปฏิเวโ** การแทงตลอดด้วยทำให้แจ้งว่าการกำจัดฉันทราคะการละฉันทราคะนี้เป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป แล้วแทงตลอดนิโรธสังกล่าวคือ การทำให้แจ้งนิโรธสังในขณะที่แห่งมรรค. บทว่า **นิโรธสจฺจํ นิโรธสัง** คือญาณแทงตลอดนิโรธสัง มีนิโรธสังเป็นอารมณ์. บทว่า **ยา อิมสฺส ติสฺส จาเนสฺส** ในฐานะ ๓ เหล่านี้ พึงทราบการประกอบความว่า ทิฏฺฐิ สังกัปะ เป็นไปแล้วด้วยอำนาจแห่งการแทงตลอดใน สมุทฺย ทุกฺขนิโรธ ๓ ตามที่กล่าวแล้วนี้. บทว่า **ภาวนาปฺปฏิเวโ** การแทงตลอดด้วยภาวนา คือ แทงตลอดด้วยมรรคสัง อันได้แก่มรรคภาวนານี้. บทว่า **มคฺค-สจฺจํ มรรคสัง** คือ ญาณอันแทงตลอดมรรคสัง.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดง สังฺจะและการแทงตลอดสังจะโดยปริยายอื่นอีกจึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า **สจฺจนฺตติ กตฺตีหากาเรหิ สจฺจํ**

สังจะด้วยอาการเท่าไร. ในบทนั้น เพราะพระสัพพัญญูโพธิสัตว์แม่ทั้งปวง
นั่งเหนือโพธิบัลลังก์แสวงหาสมุทยสังมิชาติเป็นต้น ของทุกขสัง มิชราและ
เป็นต้นว่าอะไรหนอ. อนึ่ง เมื่อแสวงหาอย่างนั้นจึงกำหนดถือเอาว่า สมุทยสัง
มิชาติเป็นต้นเป็นปัจจัยของทุกขสังมิชราและมรณะเป็นต้น ฉะนั้น การแสวงหา
นั้น และการกำหนดนั้น ท่านทำว่าเป็นสังจะ เพราะแสวงหาและเพราะกำหนด
สังจะทั้งหลาย แล้วจึงกล่าวว่า **เอสณฺณฺเณ ปริกฺคณฺณฺเณ** ด้วยความแสวงหา
ด้วยความกำหนด.

อนึ่ง วิธีนี้ย่อมได้ในการกำหนดปัจจัย แม่ของพระปัจเจกพุทธเจ้า
ทั้งหลาย แต่ย่อมได้ในการกำหนดปัจจัยของพระสาวกทั้งหลาย ด้วยการเชื่อฟัง.
บทว่า **ปฏิวชฺชณฺเณ** ด้วยความแทงตลอด คือ ด้วยความแทงตลอดเป็นอัน
เดียวกันในขณะแห่งมรรค ของผู้แสวงหาและของผู้กำหนดอย่างนั้นในส่วน
เบื้องต้น.

ฟังทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **กนิทานํ** ดังต่อไปนี้. บทว่า **นิทาน**
เป็นต้น เป็นไวยากรณ์ของเหตุทั้งหมด เพราะเหตุย่อมมอบให้ซึ่งผล คุณบอกว่า
เจริญพวกท่านรับของนั้นเกิดดังนี้ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **นิทาน** เพราะผล
ย่อมตั้งขึ้น เกิดขึ้น เป็นขึ้น จากเหตุนี้ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **สมุทย ชาติ**
ปภโว. ในบทนี้มีอธิบายดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **กนิทานํ** เพราะมีอะไรเป็นเหตุ.
ชื่อว่า **กิสมุทยํ** เพราะมีอะไรเป็นสมุทัย. ชื่อว่า **กิชาติกํ** เพราะมีอะไร
เป็นกำเนิด. ชื่อว่า **กิปภโว** เพราะมีอะไรเป็นแดนเกิด.

อนึ่ง เพราะชราและมรณะนั้นมิชาติเป็นเหตุ มิชาติเป็นสมุทัย มิชาติเป็น
กำเนิด มิชาติเป็นแดนเกิด ด้วยอรรถตามที่กล่าวแล้ว ฉะนั้น พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ชาตินิทานํ** มิชาติเป็นเหตุ เป็นอาทิ. บทว่า **ชราและมรณํ**

ชราและมรณะ คือ ทุกขสัจ. บทว่า **ชรามรณสมุทย์** เหตุเกิดแห่งชราและมรณะ คือ สมุทย์สัจเป็นปัจจัยแห่งชราและมรณะนั้น. บทว่า **ชรามรณนิโรธ** ความดับแห่งชราและมรณะ คือ นิโรธสัจ. บทว่า **ชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทา** ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งชราและมรณะ คือ มรรคสัจ. ฟังทราบอรรถในบททั้งปวงโดยนัยนี้. บทว่า **นิโรธุปชานนา** การรู้ชัดความดับ คือ รู้ความดับด้วยทำอารมณ์. บทว่า **ชาติ ลียา ทุกขสจฺจํ ลียา สมุทฺยสจฺจํ** ชาติเป็นทุกขสัจก็มี เป็นสมุทย์สัจก็มี ชื่อว่า **ทุกขสัจ** ด้วยความปรากฏ เพราะภพเป็นปัจจัย ชื่อว่า **สมุทย์สัจ** ด้วยความเป็นปัจจัยของชราและมรณะ. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้. บทว่า **อวิชชา ลียา ทุกขสจฺจํ** อวิชชาเป็นทุกขสัจก็มี คือ อวิชชาเป็นสมุทัยแห่งอัสวะด้วยความมีอวิชชาเป็นสมุทัย.

จบอรรถกถาทุคฺยสุตตันตนิเทศ

จบอรรถกถาสัจจกถา

ยุคนัทธวรรค โภชณกถา

สาวัตถินิทาน

ว่าด้วยโภชณกั ๗

[๕๕๗] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โภชณกั ๗ ประการนี้ ๗ ประการ เป็นไฉน ? คือ สติสัมโภชณกั ๑ ธรรมวิจยสัมโภชณกั ๑ วิริยสัมโภชณกั ๑ ปิติสัมโภชณกั ๑ ปัสสัทธิสัมโภชณกั ๑ สมาธิสัมโภชณกั ๑ อุเบกขา-สัมโภชณกั ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โภชณกั ๗ ประการนี้แล.

คำว่า โภชณกถา ความว่า ชื่อว่าโภชณกั เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าโภชณกั เพราะอรรถว่าเป็นไปในความตรัสรู้ ว่ายอมตรัสรู้ ว่าตรัสรู้ตาม ว่าตรัสรู้เฉพาะ ว่าตรัสรู้พร้อม ชื่อว่าโภชณกั เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ เพราะอรรถว่าตรัสรู้ตาม เพราะอรรถว่าตรัสรู้เฉพาะ เพราะอรรถว่า ตรัสรู้พร้อม ชื่อว่าโภชณกั เพราะอรรถว่าให้ตรัสรู้ ว่าให้ตรัสรู้ตาม ว่าให้ ตรัสรู้เฉพาะ ว่าให้ตรัสรู้พร้อม ชื่อว่าโภชณกั เพราะอรรถว่าให้ตรัสรู้ เพราะอรรถว่าให้ตรัสรู้ตาม เพราะอรรถว่าให้ตรัสรู้พร้อม ชื่อว่าโภชณกั เพราะอรรถว่าเป็นไปในธรรมฝ่ายตรัสรู้ เพราะอรรถว่าเป็นไปในธรรมฝ่าย ตรัสรู้ตาม เพราะอรรถว่าเป็นไปในธรรมฝ่ายเครื่องตรัสรู้เฉพาะ เพราะอรรถ ว่าเป็นไปในธรรมฝ่ายเครื่องตรัสรู้พร้อม ชื่อว่าโภชณกั เพราะอรรถว่าเป็น เหตุให้ได้รับความตรัสรู้ เพราะอรรถว่าปลุกความตรัสรู้ เพราะอรรถว่าบำรุง ความตรัสรู้ เพราะอรรถว่าให้ถึงความตรัสรู้ เพราะอรรถว่าให้ถึงพร้อมความ ตรัสรู้.

[๕๕๘] ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าเป็นมูล เพราะอรรถว่า
ประพบัติตามอรรถที่เป็นมูล เพราะอรรถว่ากำหนดธรรมที่เป็นมูล เพราะ
อรรถว่ามีธรรมอันเป็นมูลเป็นบริวาร เพราะอรรถว่ามีธรรมอันเป็นมูลบริบูรณ์
เพราะอรรถว่ามีธรรมอันเป็นมูลแก่กล้า เพราะอรรถว่าแตกฉานในธรรมอัน
เป็นมูล เพราะอรรถว่าให้ถึงความแตกฉานในธรรมอันเป็นมูล เพราะอรรถว่า
เจริญความชำนาญในความแตกฉานในธรรมอันเป็นมูล ชื่อว่าโพชฌงค์ แม้
ของบุคคลผู้ถึงความชำนาญในความแตกฉานในธรรมอันเป็นมูล เพราะอรรถ
ว่าเป็นเหตุ เพราะอรรถว่าประพบัติตามเหตุ... เพราะอรรถว่าเจริญความ
ชำนาญในความแตกฉานในเหตุ ชื่อว่าโพชฌงค์ แม้ของบุคคลผู้ถึงความชำนาญ
ในความแตกฉานในเหตุ เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัย เพราะอรรถว่าประพบัติ
ตามปัจจัย...เพราะอรรถว่าเจริญความชำนาญในความแตกฉานในปัจจัย ชื่อว่า
โพชฌงค์ แม้ของบุคคลผู้ถึงความชำนาญในความแตกฉานในปัจจัย เพราะ
อรรถว่าหมดจด เพราะอรรถว่าประพบัติหมดจด... เพราะอรรถว่าเจริญความ
ชำนาญในความแตกฉานในความหมดจด ชื่อว่าโพชฌงค์ แม้ของบุคคลผู้ถึง
ความชำนาญในความแตกฉานในความหมดจด เพราะอรรถว่าไม่มีโทษ เพราะ
อรรถว่าประพบัติไม่มีโทษ... เพราะอรรถว่าเจริญความชำนาญในความแตก
ฉานในความไม่มีโทษ ชื่อว่าโพชฌงค์ แม้ของบุคคลผู้ถึงความชำนาญในความ
แตกฉานในความไม่มีโทษ เพราะอรรถว่าเป็นเนกขัมมะ เพราะอรรถว่า
ประพบัติเนกขัมมะ... เพราะอรรถว่าเจริญความชำนาญในความแตกฉานใน
เนกขัมมะ ชื่อว่าโพชฌงค์ แม้ของบุคคลผู้ถึงความชำนาญในความแตกฉาน
ในเนกขัมมะ เพราะอรรถว่าหลุดพ้น เพราะอรรถว่าประพบัติหลุดพ้น...
เพราะอรรถว่าเจริญความชำนาญในความแตกฉานในความหลุดพ้น ชื่อว่า

โพชฌงค์ แม้ของบุคคลผู้ถึงความชำนาญในความแตกฉานในความหลุดพ้น เพราะอรรถว่าไม่มีอาสวะ เพราะอรรถว่าประพฤติไม่มีอาสวะ... เพราะอรรถว่าเจริญความชำนาญในความแตกฉานในความไม่มีอาสวะ ชื่อว่าโพชฌงค์ แม้ของบุคคลผู้ถึงความชำนาญในความแตกฉานในความไม่มีอาสวะ เพราะอรรถว่าเป็นวิเวก เพราะอรรถว่าประพฤติวิเวก... เพราะอรรถว่าเจริญความชำนาญในความแตกฉานในวิเวก ชื่อว่าโพชฌงค์ แม้ของบุคคลผู้ถึงความชำนาญในความแตกฉานในวิเวก เพราะอรรถว่าปล่อยวาง เพราะอรรถว่าประพฤติปล่อยวาง เพราะอรรถว่ากำหนดความปล่อยวาง เพราะอรรถว่ามีความปล่อยวางเป็นบริวาร เพราะอรรถว่ามีความปล่อยวางบริบูรณ์ เพราะอรรถว่ามีความปล่อยวางแก่กล้า เพราะอรรถว่าแตกฉานในความปล่อยวาง เพราะอรรถว่าให้ถึงความแตกฉานในความปล่อยวาง เพราะอรรถว่าเจริญความชำนาญในความแตกฉานในความปล่อยวาง ชื่อว่าโพชฌงค์ แม้ของบุคคลผู้ถึงความชำนาญในความแตกฉานในความปล่อยวาง.

[๕๕๕] ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้สภาพอันเป็นมูล ว่าตรัสรู้สภาพอันเป็นเหตุ ว่าตรัสรู้สภาพอันเป็นปัจจัย ว่าตรัสรู้สภาพอันหมดจด ว่าตรัสรู้สภาพอันไม่มีโทษ ว่าตรัสรู้สภาพอันเป็นเนกขัมมะ ว่าตรัสรู้สภาพวิมุตติ ว่าตรัสรู้สภาพไม่มีอาสวะ ว่าตรัสรู้สภาพวิเวก ว่าตรัสรู้สภาพปล่อยวาง ว่าตรัสรู้สภาพความประพฤติธรรมอันเป็นมูล ว่าตรัสรู้สภาพความประพฤติธรรมอันเป็นเหตุ ว่าตรัสรู้สภาพความประพฤติธรรมอันเป็นปัจจัย ว่าตรัสรู้สภาพความประพฤติหมดจด ว่าตรัสรู้สภาพความประพฤติไม่มีโทษ ว่าตรัสรู้สภาพความประพฤติเนกขัมมะ ว่าตรัสรู้สภาพความประพฤติวิมุตติ ว่าตรัสรู้สภาพความประพฤติไม่มีอาสวะ ว่าตรัสรู้สภาพความประพฤติวิเวก ว่าตรัสรู้

สภาพความประพฤติปล่อยวาง ว่าตรัสรู้สภาพความกำหนดธรรมอันเป็นมูล ฯลฯ
ว่าตรัสรู้สภาพความกำหนดปล่อยวาง ว่าตรัสรู้สภาพธรรมอันเป็นมูลเป็นบริวาร
ฯลฯ ว่าตรัสรู้สภาพมีความปล่อยวางเป็นบริวาร ว่าตรัสรู้สภาพมีธรรมอันเป็น
มูลบริบูรณ์ ฯลฯ ว่าตรัสรู้สภาพมีความปล่อยวางบริบูรณ์ ว่าตรัสรู้สภาพธรรม
อันเป็นมูลแก่กล้า ฯลฯ ว่าตรัสรู้ธรรมอันมีความปล่อยวางแก่กล้า ว่าตรัสรู้
สภาพความแตกฉานในธรรมอันเป็นมูล ฯลฯ ว่าตรัสรู้สภาพความแตกฉานใน
ความปล่อยวาง ว่าตรัสรู้สภาพอันให้ถึงความแตกฉานในธรรมอันเป็นมูล ฯลฯ
ว่าตรัสรู้สภาพอันให้ถึงความแตกฉานในความปล่อยวาง ว่าตรัสรู้สภาพความ
เจริญความชำนาญในความแตกฉานในธรรมอันเป็นมูล ฯลฯ ว่าตรัสรู้สภาพ
ความเจริญความชำนาญในความแตกฉานในความปล่อยวาง ฯลฯ.

[๕๖๐] ชื่อว่าโพชนงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้สภาพความกำหนด ว่า
ตรัสรู้สภาพบริวาร ฯลฯ ตรัสรู้สภาพบริบูรณ์ ว่าตรัสรู้สภาพแห่งจิตมีอารมณ์
เดียว ว่าตรัสรู้สภาพความไม่ฟุ้งซ่าน ว่าตรัสรู้สภาพระคองไว้ ว่าตรัสรู้สภาพ
ความไม่แพร่ไป ว่าตรัสรู้สภาพความไม่ขุ่นมัว ว่าตรัสรู้สภาพไม่มีกิเลสเครื่อง
หวั่นไหว ว่าตรัสรู้สภาพตั้งอยู่แห่งจิต ด้วยสามารถความปรากฏโดยความมี
อารมณ์เดียว ว่าตรัสรู้สภาพอารมณ์ ว่าตรัสรู้สภาพโคจร ว่าตรัสรู้สภาพละ
ว่าตรัสรู้สภาพสละ ว่าตรัสรู้สภาพการออกไป ว่าตรัสรู้สภาพความหลีกเลี่ยง
ว่าตรัสรู้สภาพละเอียด ว่าตรัสรู้สภาพประณีต ว่าตรัสรู้สภาพหลุดพ้น ว่า
ตรัสรู้สภาพไม่มีอาสวะ ว่าตรัสรู้สภาพการข้ามไป ว่าตรัสรู้สภาพนิพพานอัน
ไม่มีนิमित ว่าตรัสรู้สภาพนิพพานอันไม่มีที่ตั้ง ว่าตรัสรู้สภาพนิพพานอัน
ว่างเปล่า ว่าตรัสรู้สภาพธรรมอันมีกิจเป็นอันเดียวกัน ว่าตรัสรู้สภาพธรรม
อันไม่ล่วงเกินกัน ว่าตรัสรู้สภาพธรรมที่เป็นคู่กัน ว่าตรัสรู้สภาพธรรมเครื่อง

นำออก ว่าตรัสรู้สภาพแห่งเหตุ ว่าตรัสรู้สภาพทัตสนะ ว่าตรัสรู้สภาพธรรม
ที่เป็นใหญ่.

[๕๖๑] ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้ความไม่ฟุ้งซ่านแห่ง
สมณะ ว่าตรัสรู้ความพิจารณาเห็นแห่งวิปัสสนา ว่าตรัสรู้ความมีกิจเป็นอัน
เดียวกันแห่งสมณะและวิปัสสนา ว่าตรัสรู้ความไม่ล่วงเกินกันแห่งธรรมที่คู่กัน
ว่าตรัสรู้ความสมาทานศึกษา ว่าตรัสรู้ความเป็นโคจรแห่งอารมณ์ ว่าตรัสรู้
ความประกอบจิตที่หุดหู่ไว้ ว่าตรัสรู้ความข่มจิตที่ฟุ้งซ่าน ว่าตรัสรู้ความวางเฉย
แห่งจิตที่บริสุทธิ์ทั้งสองอย่าง ว่าตรัสรู้ความบรรลुธรรมพิเศษ ว่าตรัสรู้ความ
แทงตลอดธรรมที่ยิ่ง ว่าตรัสรู้ความตรัสรู้สัจจะ ว่าตรัสรู้ความยังจิตให้ตั้งอยู่
ในนิโรธ.

[๕๖๒] ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้ความน้อมใจเชื่อแห่ง
สัทธินทรีย์ ฯลฯ ว่าตรัสรู้ความเห็นแห่งปัญญินทรีย์ ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะ
อรรถว่าตรัสรู้ความไม่หวั่นไหวในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาแห่งสัทธาพละ ฯลฯ
ว่าตรัสรู้ความไม่หวั่นไหวในวิชาแห่งปัญญาพละ ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะ
อรรถว่าตรัสรู้ความตั้งมั่นแห่งสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ว่าตรัสรู้ความพิจารณาหา
ทางแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้ความเห็น
ชอบแห่งสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ว่าตรัสรู้ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งสัมมาสมาธิ ชื่อว่า
โพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้ความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ ว่าตรัสรู้ความไม่
หวั่นไหวแห่งพละ ว่าตรัสรู้ความนำออกแห่งโพชฌงค์ ว่าตรัสรู้ความเป็นเหตุ
แห่งมรรค ว่าตรัสรู้ความตั้งมั่นแห่งสติปัญฐาน ว่าตรัสรู้ความตั้งไว้แห่งสัม-
มัปปธาน ว่าตรัสรู้ความให้สำเร็จแห่งอิทธิบาท ว่าตรัสรู้ความเป็นธรรมแท้
แห่งสัจจะ ว่าตรัสรู้ความระงับแห่งประโยค ว่าตรัสรู้ความทำให้แจ้งแห่งผล

ว่าตรัสรู้ความตรึกแห่งวิตก ว่าตรัสรู้ความตรองแห่งวิจารณ์ ว่าตรัสรู้ความแผ่ชานแห่งปีติ ว่าตรัสรู้ความไหลไปแห่งสุข ว่าตรัสรู้ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต.

[๕๖๓] ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้สภาพความนึก ว่าตรัสรู้สภาพความรู้แจ้ง ว่าตรัสรู้สภาพความรู้ชัด ว่าตรัสรู้สภาพความหมายรู้ ว่าตรัสรู้สภาพสมาธิอันเป็นธรรมเอกผุดขึ้น ว่าตรัสรู้สภาพที่ควรรู้อย่าง ว่าตรัสรู้สภาพที่ควรกำหนดพิจารณา ว่าตรัสรู้สภาพสละแห่งปหานะ ว่าตรัสรู้สภาพมีกิจเป็นอันเดียวกันแห่งภาวณา ว่าตรัสรู้สภาพควรถูกต้องแห่งสังขณิกิริยา ว่าตรัสรู้สภาพเป็นกองแห่งขันธ ว่าตรัสรู้สภาพทรงไว้แห่งธาตุ ว่าตรัสรู้สภาพเป็นบ่อเกิดแห่งอายตนะ ว่าตรัสรู้สภาพที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งสังขตธรรม ว่าตรัสรู้สภาพที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งแห่งอสังขตธรรม.

[๕๖๔] ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้สภาพแห่งจิต ว่าตรัสรู้สภาพที่มีอยู่ในระหว่างแห่งจิต ว่าตรัสรู้สภาพความออกแห่งจิต ว่าตรัสรู้สภาพความหลีกไปแห่งจิต ว่าตรัสรู้สภาพเป็นเหตุแห่งจิต ว่าตรัสรู้สภาพเป็นปัจจัยแห่งจิต ว่าตรัสรู้สภาพเป็นที่ตั้งแห่งจิต ว่าตรัสรู้สภาพเป็นภูมิแห่งจิต ว่าตรัสรู้สภาพเป็นอารมณ์แห่งจิต ว่าตรัสรู้สภาพเป็นโคจรแห่งจิต ว่าตรัสรู้สภาพความประพฤติกแห่งจิต. ว่าตรัสรู้สภาพที่ดำเนินไปแห่งจิต.

[๕๖๕] ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้สภาพความนึกในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความรู้แจ้งในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความรู้ชัดในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความหมายรู้ในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพเป็นสมาธิในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความแล่นไปในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความส่องใสในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความ

เพิกเฉยในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความหลุดพ้นในธรรมอย่างเดียว
ว่าตรัสรู้สภาพความเห็น ว่านี้ละเอียดในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพที่ทำให้
เป็นคุชยานในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความตั้งขึ้นเนื่อง ๆ ในธรรม
อย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพที่ทำให้เป็นที่ตั้งในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพ
ความตั้งขึ้นเนื่อง ๆ ในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพสะสมในธรรมอย่างเดียว
ว่าตรัสรู้สภาพปรารถนาคด้วยดีในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพที่กำหนดในธรรม
อย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพเป็นบริวารในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพบริบูรณ์
ในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพที่ประชุมลงในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้
สภาพตั้งมั่นในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพเป็นที่เสพในธรรมอย่างเดียว
ว่าตรัสรู้สภาพเจริญในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพที่ทำให้มากในธรรม
อย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพที่ขึ้นไปดีในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพหลุดพ้น
ด้วยดีในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพตรัสรู้ในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้
สภาพตรัสรู้ตามในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพตรัสรู้เฉพาะในธรรมอย่าง
เดียว ว่าตรัสรู้สภาพตรัสรู้พร้อมในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพที่ให้ตรัสรู้
ในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพที่ให้ตรัสรู้ตามในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้
สภาพที่ให้ตรัสรู้เฉพาะในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพที่ให้ตรัสรู้พร้อมใน
ธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพธรรมที่เป็นฝ่ายธรรมเครื่องให้ตรัสรู้ในธรรม
อย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพธรรมที่เป็นฝ่ายธรรมเครื่องให้ตรัสรู้ตามในธรรม
อย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพธรรมที่เป็นฝ่ายธรรมเครื่องให้ตรัสรู้เฉพาะในธรรม
อย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพธรรมที่เป็นฝ่ายธรรมเครื่องให้ตรัสรู้พร้อมในธรรม
อย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความสว่างในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความ
สว่างขึ้นในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความสว่างตามในธรรมอย่างเดียว

ว่าตรัสรู้สภาพความสว่างเฉพาะในธรรมอย่างเดียว ว่าตรัสรู้สภาพความสว่าง
พร้อมในธรรมอย่างเดียว.

[๕๖๖] ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้สภาพที่เป็นบาทแห่ง
วิมังสา ว่าตรัสรู้สภาพดับ ว่าตรัสรู้สภาพเผาผลาญ ว่าตรัสรู้สภาพความรุ่งเรือง
ว่าตรัสรู้สภาพเครื่องให้กิเลสเร่าร้อน ว่าตรัสรู้สภาพธรรมที่ไม่มีมลทิน ว่า
ตรัสรู้สภาพธรรมที่ปราศจากมลทิน ว่าตรัสรู้สภาพธรรมที่ห้ามมลทินมิได้ ว่า
ตรัสรู้สภาพความสงบ ว่าตรัสรู้สภาพเครื่องให้สงบ ว่าตรัสรู้สภาพความสด
ว่าตรัสรู้สภาพความประพาศสด ว่าตรัสรู้สภาพความสำรอกกิเลส ว่าตรัสรู้
สภาพความประพาศสำรอกกิเลส ว่าตรัสรู้สภาพความดับ ว่าตรัสรู้สภาพความ
ประพาศความดับ ว่าตรัสรู้สภาพความปล่อยวาง ว่าตรัสรู้สภาพความประพาศ
ความปล่อยวาง ว่าตรัสรู้สภาพหลุดพ้น ว่าตรัสรู้สภาพความประพาศหลุดพ้น
ว่าตรัสรู้สภาพฉันทะ ว่าตรัสรู้สภาพที่เป็นมูลแห่งฉันทะ ว่าตรัสรู้สภาพเป็น
บาทแห่งฉันทะ ว่าตรัสรู้สภาพที่เป็นประธานแห่งฉันทะ ว่าตรัสรู้สภาพที่ให้
สำเร็จแห่งฉันทะ ว่าตรัสรู้สภาพน้อมไปแห่งฉันทะ ว่าตรัสรู้สภาพระคองไว้
แห่งฉันทะ ว่าตรัสรู้สภาพตั้งมั่นแห่งฉันทะ ว่าตรัสรู้สภาพไม่ฟุ้งซ่านแห่ง
ฉันทะ ว่าตรัสรู้สภาพวิริยะ ฯลฯ ว่าตรัสรู้สภาพจิต ฯลฯ ว่าตรัสรู้สภาพ
วิมังสา ว่าตรัสรู้สภาพที่เป็นมูลแห่งวิมังสา ว่าตรัสรู้สภาพที่เป็นบาทแห่งวิมังสา
ว่าตรัสรู้สภาพที่เป็นประธานแห่งวิมังสา ว่าตรัสรู้สภาพที่ให้สำเร็จแห่งวิมังสา
ว่าตรัสรู้สภาพน้อมไปแห่งวิมังสา ว่าตรัสรู้สภาพระคองไว้แห่งวิมังสา ว่า
ตรัสรู้สภาพตั้งมั่นแห่งวิมังสา ว่าตรัสรู้สภาพไม่ฟุ้งซ่านแห่งวิมังสา.

[๕๖๗] ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้ความบีบคั้นแห่งทุกข์
ว่าตรัสรู้สภาพที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์ ว่าตรัสรู้สภาพที่ให้เดือดร้อนแห่งทุกข์

ว่าตรัสรู้สภาพความแปรปรวนแห่งทุกข์ ว่าตรัสรู้สภาพความประมวลมาแห่ง
สมุทัย ว่าตรัสรู้สภาพเป็นเหตุแห่งสมุทัย ว่าตรัสรู้สภาพที่ประกอบไว้แห่ง
สมุทัย ว่าตรัสรู้สภาพพัวพันแห่งสมุทัย ว่าตรัสรู้สภาพที่สลัดออกแห่งทุกข์นิโรธ
ว่าตรัสรู้สภาพสังัดแห่งทุกข์นิโรธ ว่าตรัสรู้สภาพที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งแห่งทุกข์-
นิโรธ ว่าตรัสรู้สภาพเป็นอมตะแห่งทุกข์นิโรธ ว่าตรัสรู้สภาพที่นำออกแห่ง
มรรค ว่าตรัสรู้สภาพเป็นเหตุแห่งมรรค ว่าตรัสรู้สภาพที่เห็นแห่งมรรค ว่า
ตรัสรู้สภาพความเป็นใหญ่แห่งมรรค ว่าตรัสรู้สภาพที่ถ่องแท้ ว่าตรัสรู้สภาพ
เป็นอนัตตา ว่าตรัสรู้สภาพเป็นของจริง ว่าตรัสรู้สภาพแทงตลอด ว่าตรัสรู้
สภาพที่ควรรู้อย่างยิ่ง ว่าตรัสรู้สภาพที่ควรกำหนดรู้ ว่าตรัสรู้สภาพเป็นธรรม
ว่าตรัสรู้สภาพที่เป็นธาตุ ว่าตรัสรู้สภาพที่ปรากฏ ว่าตรัสรู้สภาพที่ควรทำให้แจ้ง
ว่าตรัสรู้สภาพถูกต้อง ว่าตรัสรู้สภาพตรัสรู้ ว่าตรัสรู้เนกขัมมะ ว่าตรัสรู้ความ
ไม่พยายาบท ว่าตรัสรู้อาโลกสัญญา ว่าตรัสรู้ความไม่ฟุ้งซ่าน ว่าตรัสรู้การ
กำหนดธรรม ว่าตรัสรู้ญาณ ว่าตรัสรู้ความปราโมทย์ ว่าตรัสรู้ปฐมญาณ ฯลฯ
ว่าตรัสรู้อรหัตมรรค.

[๕๖๘] ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตรัสรู้สัทชินทริย์ด้วยความว่า
น้อมใจเชื่อ ฯลฯ ว่าตรัสรู้ปัญญาชินทริย์ด้วยความว่าเห็น ว่าตรัสรู้สัทธาพละด้วยความ
ความไม่หวั่นไหวในความไม่มีศรัทธา ฯลฯ ว่าตรัสรู้ปัญญาพละด้วยความ
ว่าไม่หวั่นไหวในอวิชา ว่าตรัสรู้สติสัมโพชฌงค์ด้วยความว่าตั้งมั่น ฯลฯ
ว่าตรัสรู้อุเบกขาสัมโพชฌงค์ด้วยความว่าพิจารณาหาทาง ว่าตรัสรู้สัมมาทิฏฐิ
ด้วยความว่าเห็น ฯลฯ ว่าตรัสรู้สัมมาสมาธิด้วยความว่าไม่ฟุ้งซ่าน ว่าตรัสรู้

อินทรีย์ด้วยความว่าเป็นใหญ่ ว่าตริสฺสุพะละด้วยความว่าไม่หวั่นไหว ว่าตริสฺสุ
สภาพนำออก ว่าตริสฺสุมรรคด้วยความว่าเป็นเหตุ ว่าตริสฺสุสติปัญญาด้วยความ
ว่าตั้งมั่น ว่าตริสฺสุสัมมปฺปธานด้วยความว่าตั้งไว้ ว่าตริสฺสุอิทธิบาทด้วยความ
ว่าให้สำเร็จ ว่าตริสฺสุสัจจะด้วยความว่าเป็นของแท้ ว่าตริสฺสุสมณะด้วยความ
ว่าไม่ฟุ้งซ่าน ว่าตริสฺสุวิปัสสนาด้วยความว่าพิจารณาเห็น ว่าตริสฺสุสมณะและ
วิปัสสนาด้วยความว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน ว่าตริสฺสุธรรมที่เป็นคู่กันด้วยความ
ว่าไม่ล่วงเกินกัน ว่าตริสฺสุศีลวิสุทฺธิด้วยความว่าสำรวม ว่าตริสฺสุจิตวิสุทฺธิด้วย
ความว่าไม่ฟุ้งซ่าน ว่าตริสฺสุทิกฺขวิสุทฺธิด้วยความว่าเห็น ว่าตริสฺสุวิโมกข์ด้วย
ความว่าหลุดพ้น ว่าตริสฺสุวิชชาด้วยความว่าแทงตลอด ว่าตริสฺสุวิมุตติด้วย
ความว่าสละ ว่าตริสฺสุขยญาณด้วยความว่าตัดขาด ว่าตริสฺสุญาณในความไม่
เกิดขึ้นด้วยความว่าระงับ ว่าตริสฺสุฉันทะด้วยความว่าเป็นมูล ว่าตริสฺสุมนสิการ
ด้วยความว่าเป็นสมุฏฐาน ว่าตริสฺสุผัสสะด้วยความว่าเป็นที่รวม ว่าตริสฺสุ
เวทนาด้วยความว่าเป็นที่ประชุม ว่าตริสฺสุสมาธิด้วยความว่าเป็นประธาน ว่า
ตริสฺสุสติด้วยความว่าเป็นใหญ่ ว่าตริสฺสุปัญญาด้วยความว่าเป็นธรรมยิ่งกว่า
ธรรมนั้น ๆ ว่าตริสฺสุวิมุตติด้วยความว่าเป็นสาระ ว่าตริสฺสุนิพพานอันหยั่งลง
ในอมตะด้วยความว่าเป็นที่สุด.

สาวัตถินิทาน

ว่าด้วยความหมายของโพชฌงค์

[๕๖๕] ณ ที่นั่นแล ท่านพระสารีบุตรเรียกภิกษุทั้งหลายว่า คุณก่อน ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นรับคำท่านพระสารีบุตรแล้ว ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ ประการนี้ ๗ ประการเป็นไฉน? คือสติสัมโพชฌงค์ ๗ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ คุณก่อน ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ ประการนี้แล คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เรานั้นหวังจะอยู่ในเวลาเข้าด้วยโพชฌงค์ใด ๆ ในโพชฌงค์ ๗ ประการนี้ เราก็ออยู่ในเวลาเข้าด้วยโพชฌงค์นั้น ๆ หวังจะอยู่ในเวลาเที่ยง ฯลฯ เวลาเย็นด้วย โพชฌงค์ใด ๆ เราก็ออยู่ในเวลาเย็นด้วยโพชฌงค์นั้น ๆ คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ถ้าสติสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่ดังนี้ สติสัมโพชฌงค์ของเราก็ชื่อว่า หาประมาณมิได้ ชื่อว่าเราปรารถแล้วด้วยดี เมื่อเรากำลังเที่ยวไป ย่อมรู้ชัด ซึ่งสติสัมโพชฌงค์ที่ดำรงอยู่ว่า ดำรงอยู่ ถ้าแม้สติสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไป เราย่อมรู้ว่า สติสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไปเพราะปัจจัยนี้ ฯลฯ คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ถ้าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่ดังนี้ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเราก็ชื่อว่า หาประมาณมิได้ ชื่อว่าเราปรารถแล้วด้วยดี เมื่อเรากำลังเที่ยวไปย่อมรู้ซึ่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ดำรงอยู่ว่า ดำรงอยู่ ถ้าแม้อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไป เราย่อมรู้ว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไปเพราะปัจจัยนี้ คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เปรียบเหมือนตู้เก็บผ้าของพระราชา หรือของราชมหาอำมาตย์ เต็มด้วยผ้าสีต่าง ๆ พระราชาหรือราชมหาอำมาตย์นั้น ประสงค์จะใช้ผ้าคู่ใดในเวลาเช้า ก็ใช้ผ้าคู่ที่นั่นนั่นแล ประสงค์จะใช้ผ้าคู่ใดใน

เวลาเที่ยง ในเวลาเย็น ก็ใช้ผ้าคู่่นั้นนั่นแหละ ฉนฺได คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เราก็ฉนฺไดนั่นเหมือนกันแหละ หวังจะอยู่ในเวลาเข้าด้วยโพชฌงค์ใด ๆ ในโพชฌงค์ ๗ ประการนี้...ถ้าเมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไป เราก็รู้ว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไปเพราะปัจจัยนี้.

[๕๓๐] โพชฌงค์ในชื่อว่า ถ้าสติสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่คังนี้ฉนฺได มีอยู่อย่างไร ?

นิโรธปรากฏอยู่เพียงใด โพชฌงค์ในชื่อว่า ถ้าสติสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่คังนี้ฉนฺได ก็มีอยู่เพียงนั้น เปรียบเหมือนเมื่อดวงประทีปที่ตามด้วยน้ำมัน กำลังสว่างอยู่ เปลวไฟมีเพียงใด แสงก็มีเพียงนั้น แสงมีเพียงใด เปลวไฟก็มีเพียงนั้น ฉนฺได นิโรธปรากฏอยู่เพียงใด โพชฌงค์ในชื่อว่า ถ้าสติสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่คังนี้ฉนฺได ก็มีอยู่เพียงนั้น ฉนฺได.

โพชฌงค์ในชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ของเราก็ชื่อว่าหาประมาณมิได้ฉนฺได มีอยู่อย่างไร ?

กิเลสทั้งหลาย ปริยภูฐานกิเลสทั้งปวงเที่ยว สังขารอันให้เกิดขึ้นภพ ใหม่มีประมาณ นิโรธหาประมาณมิได้ เพราะความเป็นอสังขตธรรม นิโรธ ย่อมปรากฏเพียงใด โพชฌงค์ในชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ของเราก็ชื่อว่าหา ประมาณมิได้ฉนฺได ก็มีอยู่เพียงนั้น.

โพชฌงค์ในชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ชื่อว่าเราปรารภแล้วด้วยฉนฺได มีอยู่อย่างไร ?

กิเลสทั้งหลาย ปริยภูฐานกิเลสทั้งปวงเที่ยว สังขารอันให้เกิดขึ้นภพ ใหม่ ไม่เสมอ นิโรธมีความเสมอเป็นธรรมดา เพราะความเป็นธรรมละเอียดย เพราะความเป็นธรรมประณีต นิโรธย่อมปรากฏเพียงใด โพชฌงค์ในชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ชื่อว่าเราปรารภแล้วด้วยฉนฺได ก็มีอยู่เพียงนั้น.

[๕๗๑] เมื่อเราเที่ยวไป ย่อมรู้ชัดซึ่งสติสัมโพชฌงค์ที่ดำรงอยู่ว่า
ดำรงอยู่ ถ้าแม่เคลื่อนไป เราก็อธิษฐานว่า สติสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไปเพราะ
ปัจจัยนี้ อย่างไร สติสัมโพชฌงค์ย่อมดำรงอยู่ด้วยอาการเท่าไร ย่อมเคลื่อนไป
ด้วยอาการเท่าไร สติสัมโพชฌงค์ย่อมดำรงอยู่ด้วยอาการ ๘ ย่อมเคลื่อนไป
ด้วยอาการ ๘.

สติสัมโพชฌงค์ย่อมดำรงอยู่ด้วยอาการ ๘ เป็นไหน ? สติสัมโพชฌงค์
ย่อมดำรงอยู่ด้วยความนึกถึงนิพพานอันไม่มีความเกิด ๑ ด้วยความไม่นึกถึง
ความเกิด ๑ ด้วยความนึกถึงนิพพานอันไม่มีความเป็นไป ๑ ด้วยความไม่นึก
ถึงความเป็นไป ๑ ด้วยความนึกถึงนิพพานอันไม่มีนิमित ๑ ด้วยความไม่นึกถึง
นิमित ๑ ด้วยความนึกถึงนิโรธ ๑ ด้วยความไม่นึกถึงสังขาร ๑ สติสัมโพชฌงค์
ย่อมดำรงอยู่ด้วยอาการ ๘ นี้.

สติสัมโพชฌงค์ย่อมเคลื่อนไปด้วยอาการ ๘ เป็นไหน ? สติสัมโพชฌงค์
ย่อมเคลื่อนไปด้วยความนึกถึงความเกิด ๑ ด้วยความไม่นึกถึงนิพพานอันไม่
มีความเกิด ๑ ด้วยความนึกถึงความเป็นไป ๑ ด้วยความไม่นึกถึงนิพพานอัน
ไม่มีความเป็นไป ๑ ด้วยความนึกถึงนิमित ๑ ด้วยความไม่นึกถึงนิพพานอัน
ไม่มีนิमित ๑ ด้วยความไม่นึกถึงนิโรธ ๑ ด้วยความนึกถึงสังขาร สติสัมโพชฌงค์
ย่อมเคลื่อนไปด้วยอาการ ๘ นี้ เมื่อเรากำลังเที่ยวไป ย่อมรู้ชัดซึ่งสติสัมโพชฌงค์
ที่ดำรงอยู่ว่า ดำรงอยู่ ถ้าแม่เคลื่อนไป เราก็อธิษฐานว่า สติสัมโพชฌงค์ของเรา
เคลื่อนไปเพราะปัจจัยนี้ อย่างนี้ ฯลฯ.

[๕๗๒] โพชฌงค์ในข้อว่า ถ้าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่ดังนี้
นั้น มีอยู่อย่างไร ?

นิโรธปรากฏอยู่เพียงใด โภชฌงค์ในชื่อว่า ถ้าอุเบกขาสัมโพชฌงค์
ของเรามีอยู่ดังนี้ นั่น ก็มีเพียงนั้น เปรียบเหมือนดวงประทีปที่ตามด้วยน้ำมัน
กำลังสว่างอยู่...

โภชฌงค์ในชื่อว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเราที่ชื่อว่าหาประมาณมิได้
นั่น มีอยู่อย่างไร...

โภชฌงค์ในชื่อว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ชื่อว่าเราปรารถแล้วด้วยดีนั้น
มีอยู่อย่างไร...

เมื่อเราเที่ยวไป ย่อมรู้ชัดซึ่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ดำรงอยู่ว่า ดำรง
อยู่ ถ้าแม่เคลื่อนไป เราก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไปเพราะ
ปัจจัยนี้อย่างไร อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมดำรงอยู่ด้วยอาการเท่าไร ย่อมเคลื่อน
ไปด้วยอาการเท่าไร อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมดำรงอยู่ด้วยอาการ ๘ ย่อมเคลื่อน
ไปด้วยอาการ ๘.

[๕๗๓] อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมดำรงอยู่ด้วยอาการ ๘ เป็นไฉน ?

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมดำรงอยู่ด้วยความนึกถึงนิพพานอันไม่มี
ความเกิดขึ้น ๑ ชื่อว่าโภชฌงค์ เพราะความไม่นึกถึงความเกิด ๑ เพราะอรรถ
ว่า ตรัสรู้ความน้อมไปแห่งจิต ว่าตรัสรู้ความนำออกแห่งจิต อุเบกขาสัมโพชฌงค์
ดำรงไว้ซึ่งความสลัดออกแห่งจิต ด้วยความนึกถึงนิพพานอันไม่มีความเป็นไป
๑ ด้วยความไม่นึกถึงความเป็นไป ๑ ด้วยความนึกถึงนิพพานอันไม่มีนิमित ๑
ด้วยความไม่นึกถึงนิमित ๑ ด้วยความนึกถึงนิโรธ ๑ ด้วยความไม่นึกถึงสังขาร ๑
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมดำรงอยู่ด้วยอาการ ๘ นี้.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมเคลื่อนไปด้วยอาการ ๘ เป็นไฉน ?

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเคลื่อนไปด้วยความนึกถึงความเกิด ๑ ด้วย
ความไม่นึกถึงนิพพานอันไม่มีความเกิด ๑ ด้วยความนึกถึงความเป็นไป ๑
ด้วยความไม่นึกถึงนิพพานอันไม่มีความเป็นไป ๑ ด้วยความนึกถึงนิमित ๑
ด้วยความไม่นึกถึงนิพพานอันไม่มีนิमित ๑ ด้วยความนึกถึงสังขาร ๑ ด้วยความ
ไม่นึกถึงนิโรธ ๑ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมเคลื่อนไปด้วยอาการ ๘ นี้ เมื่อเรา
กำลังเที่ยวไป ย่อมรู้ชัดซึ่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ดำรงอยู่ว่า ดำรงอยู่ ถ้าแม้
เคลื่อนไปเรารู้ว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไปเพราะปัจจัยนี้ อย่างนี้.

จบโพชฌงกกา

อรรถกถาโพชฌงกกา

บัดนี้ จะพรรณนาความตามลำดับที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งโพชฌงก-
กาทันทีพระสูตรเป็นเบื้องต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงความวิเศษ
ของโพชฌงค์ให้สำเร็จการแทงตลอดสังขารแล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในพระสูตรนั้นดังต่อไปนี้. บทว่า **โพชฌงกา**
ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งการตรัสรู้หรือแห่งบุคคลผู้
ตรัสรู้. พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยกรรมสามัคคีอันได้แก่ สติ ธรรมวิจยะ
วิริยะ ปิตี ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อันเกิดขึ้นในขณะแห่งโลกุตมรรค
เป็นปฏิบัติแห่งอันตรายทั้งหลายไม่น้อย มีความหุดหู่ ฟุ้งซ่าน ตั้งอยู่รวบรวม
ประกอบความสุข ทำตนให้ลำบาก อจเฉททิฎฐิ สัสสตทิฎฐิและความถือมั่น
เป็นต้น เพื่อเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า **โพธิ** ผู้ตรัสรู้. บทว่า **พุชฺฌติ**

ย่อมตรัสรู้ ท่านอธิบายว่า ออกจากความหลับอันเป็นสันดานของกิเลส หรือ
แทงตลอดอริยสัจ ๔ หรือทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน.

เหมือนอย่างที่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ แล้ว
ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งการ
ตรัสรู้ อันได้แก่ธรรมสามัคคีนั่น คือองค์แห่งฉานและองค์แห่งมรรคเป็นต้น.
แม้พระอริยสาวกใดย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคีนั่นมีประการตามที่กล่าวแล้ว
ท่านเรียกพระอริยสาวกนั้นว่า โภชิ. ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่ง
ผู้ตรัสรู้นั่น คือองค์เสนาและองค์รถเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์
ทั้งหลายจึงกล่าวว่า ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้. ท่าน
กล่าวอรรถแห่งสติสัมโพชฌงค์เป็นต้นไว้ในอภิญาญญนิเทศ.

พึงทราบวินิจฉัยในโพชฌงค์ตถนิเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า โภชีย
ลัตตตตตตติ ย่อมเป็นไปในความตรัสรู้ คือ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การ
ตรัสรู้. เพื่อประโยชน์แก่การตรัสรู้ของใคร. เพื่อประโยชน์แก่การตรัสรู้ของ
ผู้มีกิจอันทำแล้วด้วยการพิจารณานิพพานด้วยมรรคและผล หรือเพื่อประโยชน์
แก่การตื่นจากความหลับ เพราะกิเลส ท่านอธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่ความ
เป็นผู้ตรัสรู้ด้วยผล. โพชฌงค์ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ แม้มีวิปัสสนาเป็น
กำลัง. นี่เป็นอธิบายทั่วไปของโพชฌงค์อันเป็นวิปัสสนามรรคและผล. โพชฌงค์
เหล่านั้นย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ในฐานะ ๓ เพื่อแทงตลอดนิพพาน. ด้วย
บทนี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงคำว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งการตรัสรู้. ที่
เกิดของโพชฌงค์ ท่านกล่าวไว้ด้วยขตูกะ ๕ มีอาทิว่า พุชฺฌนตฺติ โพชฺฌนฺตา
ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ ท่านกล่าวไว้ในอภิญาญญนิเทศ.
อีกอย่างหนึ่ง บทว่า พุชฺฌนตฺติ ชี้แจงถึงผู้ทำ เพื่อให้เห็นความเป็นผู้สามารถ

ในการทำกิจของตนแห่งโพชฌงค์. บทว่า **พุชฌณญฺเฐน** เพราะอรรถว่า
ตรัสรู้ แม้ความเป็นผู้สามารถในการทำกิจของตนมีอยู่ ก็ชี้แจงถึงภาวะเพื่อ
ให้เห็นความไม่มีผู้ทำ. บทว่า **โพเชนฺติ** ให้ตรัสรู้ เมื่อพระโยคาวจรตรัสรู้
ด้วยการเจริญโพชฌงค์ ชี้แจงถึงเหตุกัตตา (ผู้ใช้ให้ทำ) แห่งโพชฌงค์ เพราะ
เป็นผู้ประกอบ. บทว่า **โพชนญฺเฐน** เพราะอรรถว่าให้ตรัสรู้ คือ ชี้แจงถึง
ภาวะของผู้ใช้ให้ทำ เพราะเป็นผู้ประกอบตามนัยดังกล่าวแล้วครั้งแรกนั้นแหละ.
บทว่า **โพชิปกุชฺยญฺเฐน** เพราะอรรถว่าเป็นไปในฝ่ายตรัสรู้ คือ เพราะ
เป็นไปในฝ่ายของพระโยคาวจรผู้ได้ชื่อว่า **โพชิ** เพราะอรรถว่าให้ตรัสรู้.
นี่เป็นการชี้แจงความที่โพชฌงค์เหล่านั้นเป็นอุปการะแก่พระโยคาวจร. ด้วยบท
เหล่านี้ท่านอธิบายว่า ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งผู้ตรัสรู้. ฟังทราบ
วินิจฉัยในลักษณะมีอาทิว่า **พทุธิลนญฺเฐน** เพราะอรรถให้ได้รับความตรัสรู้.
บทว่า **พทุธิลนญฺเฐน** คือ เพราะอรรถให้พระโยคาวจรถึงความตรัสรู้.
บทว่า **โรปนญฺเฐน** เพราะอรรถว่าปลูกความตรัสรู้ คือ เพราะอรรถให้สัตว์
ทั้งหลายดำรงอยู่. บทว่า **ปาปนญฺเฐน** เพราะอรรถให้ถึงความตรัสรู้ คือ
เพราะอรรถให้สำเร็จความที่ให้สัตว์ดำรงอยู่.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า โพชฌงค์อันเป็นวิปัสสนาเหล่านี้ คือโพชฌงค์
เป็นมรรคผลต่างกันด้วยอุปสรรค ๓ ศัพท์ คือ **ปฏฺิ-อภิ-ธัม** เฉพาะ-ยิ่ง-พร้อม.
ฟังทราบว่า ท่านอธิบายไว้ว่า ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งการตรัสรู้
โพชฌงค์ทั้งหลายท่านชี้แจงไว้ด้วยธรรมโวหารแม้ทั้งหมด.

อรรถกถามูลมูลกาทิสกถา

ฟังทราบวินิจฉัยในมูลมูลกทสกะมีอาทิว่า **มูลฎุเจน** ดังต่อไปนี้. บทว่า **มูลฎุเจน** เพราะอรรถว่าเป็นมูล คือ ในวิปัสสนาเป็นต้น เพราะอรรถว่า โขชฌงค์ก่อน ๆ เป็นมูลของโขชฌงค์หลัง ๆ ของสหชาตธรรม และของกัน และกัน. บทว่า **มูลจริยฎุเจน** เพราะอรรถว่า ประพฤติตามอรรถที่เป็นมูล คือ ประพฤติเป็นไปเป็นมูล ชื่อว่า มูลจริยา เพราะอรรถว่าประพฤติกเป็นมูลนั้น อธิบายว่า เพราะอรรถว่าเป็นมูลแล้วจึงเป็นไป. บทว่า **มูลปริคคหฎุเจน** เพราะอรรถว่ากำหนดธรรมที่เป็นมูล คือ โขชฌงค์เหล่านั้นชื่อว่า กำหนด เพราะกำหนดเพื่อต้องการให้เกิดตั้งแต่ต้น การกำหนดมูลนั้นแหละ ชื่อว่า **มูลปริคคหา** เพราะอรรถว่า กำหนดธรรมที่เป็นมูลนั้น เพราะอรรถว่ามีธรรมเป็นบริวาร ด้วยเป็นบริวารของกันและกัน เพราะอรรถว่ามีธรรมบริบูรณ์ด้วยการบำเพ็ญภาวนา เพราะอรรถว่ามีธรรมแก่กล้า ด้วยให้บรรลุความสำเร็จ. ชื่อว่า **มูลปฏิสมุทิตา** แยกฉานในธรรมอันเป็นมูล เพราะมูล ๖ อย่างเหล่านั้น และชื่อว่าปฏิสมุทิตา เพราะแยกฉานในประเภท เพราะอรรถว่าแยกฉานในธรรมอันเป็นมูล. บทว่า **มูลปฏิสมุทิตาปาปนฎุเจน** เพราะอรรถว่า ให้ถึงความแยกฉานในธรรมอันเป็นมูล คือ เพราะอรรถว่า ให้ถึงความแยกฉานในธรรมอันเป็นมูล ของพระโยคาวจรผู้ชวนชวายเป็นการเจริญโขชฌงค์ เพราะอรรถว่า เจริญความชำนาญ ด้วยความแยกฉานในธรรมอันเป็นมูลนั้น ของพระโยคาวจรนั้นนั่นเอง. ในโวหารของบุคคลเช่นนี้ แม้ที่เหลือ ฟังทราบว่า ท่านกล่าวว่า โขชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งผู้ตรัสรู้. ฟังทราบว่า โขชฌงค์เป็นผลในการไม่กล่าวถึงความสำเร็จแม้เช่นนี้ ในบทว่า **มูลปฏิสมุทิตาย วสีท้าวปตฺตานมฺปิ** แม้ของผู้ถึงความชำนาญในความแยกฉานธรรมอันเป็นมูล. ปาฐะว่า **วสีท้าว ปตฺตาน** ของผู้ถึงความชำนาญบ้าง.

จบมูลมูลกทสกะ

ในทสกะ ๘ มีเหตุมูลกะเป็นต้น แม้ที่เหลือพึงทราบอรรถแห่งคำทั่วไป โดยนัยนี้แล. โขชนงค์ตามที่กล่าวแล้วในคำไม่ทั่วไป ชื่อว่าเหตุ เพราะให้เกิดกรรมตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า ปัจจัย เพราะช่วยคำจุน ชื่อว่า วิสุทธิ เพราะเป็นความหมัดจดแห่งตังคะ สมุจเฉตะและปฏิปัตสัทธิ ชื่อว่าไม่มีโทษ เพราะปราศจากโทษ ชื่อว่า เนกขัมมะ เพราะบาลีว่า สพุเพปิ กุสลา ฆมฺมา เนกขมฺมํ กุศลธรรมแม้ทั้งหมดเป็นเนกขัมมะ ชื่อว่า วิมุตติ ด้วยสามารถแห่งตังควิมุตติเป็นต้น เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหลาย. โขชนงค์อันเป็นมรรคและผล ชื่อว่า อนาสวะ เพราะปราศจากอาสวะอันเป็นขอบเขต. โขชนงค์แม่ ๓ อย่างชื่อว่า วิเวก ด้วยสามารถแห่งตังควิเวกเป็นต้น เพราะว่างเปล่าจากกิเลสทั้งหลาย. โขชนงค์อันเป็นวิปัสสนาและมรรค ชื่อว่า โวสุตฺตคา เพราะปล่อยวางการสละและเพราะปล่อยวางการเล่นไป. โขชนงค์อันเป็นผล ชื่อว่า โวสุตฺตคา เพราะปล่อยวางการเล่นไป. ทสกะ ๘ ท่านชี้แจงด้วยบทหนึ่ง ๆ มีอาทิว่า มฺลฏฺฐํ พุชฺฌนฺติ ตริสฺสัฐสภาพันเป็นมฺล พึงทราบโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ. ส่วนบทว่า วลีภาวปฺปตฺตํ ท่านไม่บอกเพราะไม่มีคำเป็นปัจจุบันกาล. การกำหนดเป็นต้นมีอรรถดังกล่าวแล้วในอภิญาญเยชนิเทศ.

พระเถระครั้งยกสูตรที่ตนแสดงขึ้นแล้วประสงค์จะแสดงโชนงค์วิธีด้วยการชี้แจงสูตรนั้น จึงกล่าวนิทานมีอาทิว่า เอกํ สมยํ แล้วยกสูตรขึ้นแสดง. อนึ่ง ในสูตรนี้ เพราะเป็นสูตรที่ตนแสดงเอง ท่านจึงไม่กล่าวว่า เอว เม สุตฺ. อนึ่งในบทว่า อายสฺมา สารูปฺตฺโต นี้ ท่านกล่าวทำตนดูจนอื่นเพื่อความฉลาดของผู้แสดง. เพราะอาจารย์ทั้งหลายประกอบคำเช่นนี้ไว้มากในคัมภีร์ทั้งหลายในโลก. บทว่า ปุพฺพญฺหสมยํ คือ ตลอดเวลาเข้าทั้งสิ้น.

บทนี้เป็นทิวติยาวิภัตติ ลงในอรรถแห่งอัจฉริยสังโยคะ แม้นในสองบทที่เหลือ
ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. บทว่า สติสัมโพชฌงค์ อิติ เจ เม อาวุโส โหติ
ดูก่อนอาวุโส หากว่าสติสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่ดังนี้ คือ หากสติสัมโพชฌงค์
ของเรามีอยู่อย่างนี้. บทว่า อปฺปมาโณติ เม โหติ สติสัมโพชฌงค์ของเรา
ก็หาประมาณมิได้ คือ สติสัมโพชฌงค์ของเราหาประมาณมิได้ มีอยู่อย่างนี้.
บทว่า สุตมารถุโ เม โหติ ปรารภแล้วด้วยดี คือ สติสัมโพชฌงค์ของเรา
บริบูรณ์ด้วยดีอย่างนี้. บทว่า ทิฏฺฐนฺตํ ตังอยู่ คือ ตั้งอยู่ด้วยเป็นไปใน
นิพพานารมณฺ. บทว่า จวติ เคลื่อนไป คือ หลีกไปจากนิพพานารมณฺ
แม้นในโพชฌงค์ที่เหลือก็มีนัยนี้. บทว่า ราชมหามตฺตสฺส คือแห่งมหาอำมาตย์
ของพระราชา หรือผู้ประกอบด้วยประมาณ โภคสมบัติ เพราะมีโภคสมบัติมาก.
บทว่า นานารตฺตानํ เตมด้วยผ้าสีต่าง ๆ คือ ผ้าข้อมด้วยสีต่าง ๆ. บทนี้เป็น
นัฏฐีวิภัตติ ลงในอรรถบริบูรณ์ อธิบายว่า ด้วยสีต่าง ๆ. บทว่า ทฺตฺสกรณ-
ทโก คือเปรียบเหมือนตู้เก็บผ้า. บทว่า ทฺตฺสยฺคํ ผ้าคู่ คือ คู่ผ้า. บทว่า
ปารุปีตํ คือเพื่อปกปิด. ในสูตรนี้ท่านกล่าวถึงโพชฌงค์อันเป็นผลของพระเถระ
จริงอยู่ ในกาลใด พระเถระกระทำสติสัมโพชฌงค์ให้เป็นหัวข้อ แล้วเข้าถึง
ผลสมบัติ ในกาลนั้น โพชฌงค์นอกนั้นก็ตามสติสัมโพชฌงค์นั้นไป ในกาลใด
เข้าถึงธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกาลนั้น โพชฌงค์
แม้ที่เหลือก็ตามธรรมวิจยสัมโพชฌงค์นั้นไป เพราะเหตุนั้น พระเถระเมื่อจะ
แสดงความที่ตนมีความชำนาญในความประพฤติผลสมบัตินั้น จึงกล่าว
สูตรนี้.

อรรถกถาสุตตันตนิเทศ

ในบทว่า **ถลั สติ สมุโพชฌงโค อิติ เจ เม โหติ ถัสติ**

สติสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่คังนี้มันมีอยู่อย่างไร บทว่า **โพชฌงโค** ความว่า เมื่อพระโยคาวจรเข้าผลสมบัติ ทำสติสัมโพชฌงค์ให้เป็นประธาน เมื่อโพชฌงค์อื่นมีอยู่ สติสัมโพชฌงค์นี้ย่อมมีอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น หากว่า เมื่อสติสัมโพชฌงค์เป็นไปแล้วอย่างนี้ สติสัมโพชฌงค์นั้นมันมีอยู่อย่างไร.

บทว่า **ยาวตา นิโรธุปฎฐาติ นิโรธย่อมปรากฏเพียงใด** คือ นิโรธย่อมปรากฏโดยกาลใด อธิบาย นิพพานย่อมปรากฏโดยอารมณ์ในกาลใด.

บทว่า **ยาวตา อจฺฉิ** เปลวไฟมีเพียงใด คือ เปลวไฟมีโดยประมาณเพียงใด.

บทว่า **ถลั อปฺปมาโณ อิติ เจ โหตีติ โพชฌงฺโค** โพชฌงค์ในชื่อว่า

สติสัมโพชฌงค์ของเราก็ชื่อว่าหาประมาณมิได้มันมีอยู่อย่างไร ความว่า เมื่อสติสัมโพชฌงค์แม้หาประมาณมิได้มีอยู่ สติสัมโพชฌงค์นี้ก็ย่อมหาประมาณมิได้ด้วยอาการอย่างนี้ เพราะเหตุนี้ หากว่าสติสัมโพชฌงค์หาประมาณมิได้มันมีอยู่แก่พระโยคาวจรผู้เป็นไปแล้วอย่างไร. บทว่า **ปมาณวนฺตา** มีประมาณ

คือ กิเลสทั้งหลาย **ปริยฎฺฐานกิเลส** และสังขารอันทำให้เกิดภพใหม่ ชื่อว่ามีประมาณ. ราคะเป็นต้น เพราะคำว่า ราคะ โทสะ โมหะ กระทบประมาณย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ใด การทำประมาณแก่ผู้นั้นว่า นี้ประมาณเท่านี้ ชื่อว่า ประมาณ.

กิเลสเป็นต้น เป็นเครื่องผูกติดอาศัยในประมาณนั้น ชื่อว่า มีประมาณ. บทว่า

กิเลสา คือ เป็นอนุสัย. บทว่า **ปริยฎฺฐานา** คือ กิเลสที่ถึงความฟุ้งซ่าน. บทว่า

สงฺขารา โปโนพฺภวิกา สังขารอันให้เกิดภพใหม่ คือ การเกิดบ่อย ๆ ชื่อว่า

บุ้นพะวะ. ชื่อว่า โปนพุกวิกา เพราะมีภพใหม่เป็นปกติ การมีภพใหม่
นั้นแหละ ชื่อว่า โปนพุกวิกา. สังขาร ได้แก่ กุศลกรรมและกุศลกรรม.
บทว่า อปฺปมาโณ หาประมาณมิได้ คือ ชื่อว่า หาประมาณมิได้ เพราะไม่มี
ประมาณอันมีประมาณดังกล่าวแล้ว เพื่อความพิเศษจากนั้น เพราะแม้มรรค
และผลก็ไม่มีประมาณ. บทว่า อจลฺลฺเณน อสงฺขตฺตฺเณน เพราะอรรถว่า
ไม่หวั่นไหว เพราะอรรถว่าเป็นอสังขตธรรมได้กล่าวไว้แล้ว ชื่อว่า ไม่หวั่น
ไหว เพราะไม่มีความดับ ชื่อว่า เป็นอสังขตะ เพราะไม่มีปัจจัย จริงอยู่ ทั้ง
ไม่หวั่นไหว ทั้งเป็นสังขตะปราศจากประมาณอย่างยิ่ง.

บทว่า ถลฺลํ สุตฺตมารุโห อิติ เม โหติติ โปชฺฌนฺโค สติสัม-
โปชฌนฺคฺ ชื่อว่า เราปรารถแล้วด้วยดีนั้นมีอยู่อย่างไร คือ พึงประกอบโดยนัยดัง
กล่าวแล้วในลำดับ. บทว่า วิสฺมา ไม่เสมอ ชื่อว่า วิสฺมา เพราะไม่เสมอ
เอง และเพราะเป็นเหตุแห่งความไม่เสมอ. บทว่า สทฺธมฺโม ชื่อว่า ธรรม
เสมอ เพราะอรรถว่าเป็นธรรมสงบ เป็นธรรมประณีต ชื่อว่า สงบ เพราะ
ไม่มีประมาณ ชื่อว่า ประณีต เพราะอรรถว่าเป็นธรรมสูงสุดกว่าธรรมทั้งปวง
เพราะพระบาลีว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นสังขตธรรมก็ดี
อสังขตธรรมก็ดี มีประมาณเพียงใด เรากล่าววิราคะว่าเป็นธรรมเลิศกว่าธรรม
ทั้งหลายเหล่านั้น. ปรารถแล้วในธรรมเสมอด้วยดีดังกล่าวแล้วว่า ในสมุทธรรม
นั้น ชื่อว่า สุตฺตมารุโห ปรารถแล้วด้วยดี. บทว่า อวชฺชิตฺตฺตา เพราะ
ความนึกถึง ท่านกล่าวหมายถึงกาลอันเป็นไปแล้วด้วยผลสมบัติ ท่านอธิบาย
ไว้ว่า เพราะมโนทวาราวชชนะเกิดขึ้นแล้วในนิพพานกล่าวคือ อนุปปาทาติ
(นิพพานอันไม่มีความเกิด) เป็นต้น. บทว่า ติฏฺฐติ ตั้งอยู่ คือ เป็นไปอยู่.
บทว่า อฺปฺปาทํ (ความเกิด) เป็นต้น มีอรรถดังที่ท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลัง.
ในวาระแม้ที่เป็นโพชฌงค์มูลกะที่เหลือ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

จบอรรถกถาโพชฌนคกถา

ยุคนัทวรรค เมตตากถา

สาวัตถินิทาน

ว่าด้วยอานิสงส์และอาการแผ่เมตตา

[๕๗๔] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเมตตาเจโตวิมุตติ อ้นบุคคลเสพแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดังยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ อบรมแล้ว ปรารภดีแล้ว อานิสงส์ ๑๑ ประการเป็นอันหวังได้ อานิสงส์ ๑๑ ประการเป็นไฉน ? คือ ผู้เจริญเมตตาข่อมหลับเป็นสุข ๑ ตื่นเป็นสุข ๑ ไม่ฝันลามก ๑ ข่อมเป็นที่รักของมนุษย์ ๑ ข่อมเป็นที่รักของอมมนุษย์ ๑ เทวดาข่อมรักษา ๑ ไฟ ยาพิษ หรือศาสตราข่อมไม่กล้ากลาย ๑ จิตของผู้เจริญเมตตาเป็นสมาธิได้รวดเร็ว ๑ สีหน้าของผู้เจริญเมตตาข่อมผ่องใส ๑ ข่อมไม่หลงไหลกระทำกาละ ๑ เมื่อยังไม่แทงตลอดธรรมอันข่อมเข้าถึงพรหมโลก ๑ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเมตตาเจโตวิมุตติ อ้นบุคคลเสพแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดังยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ อบรมแล้ว ปรารภดีแล้ว อานิสงส์ ๑๑ ประการนี้เป็นอันหวังได้.

[๕๗๕] เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงก็มี แผ่ไปโดยเจาะจงก็มี แผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายก็มี เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการเท่าไร ? แผ่ไปโดยเจาะจงด้วยอาการเท่าไร ? แผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายด้วยอาการเท่าไร ? เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕ แผ่ไปโดยเจาะจงด้วยอาการ ๗ แผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายด้วยอาการ ๑๐.

เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕ เป็นไฉน ?

เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ รักษาตนอยู่ในสุขเถิด ปาณะทั้งปวง ฯลฯ ภูตทั้งปวง บุคคลทั้งปวง ผู้ที่นับเนื่องด้วยอรรถภาพทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕ นี้.

เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยเจาะจงด้วยอาการ ๗ เป็นไฉน ?

เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยเจาะจงว่า ขอหญิงทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด ชายทั้งปวง ฯลฯ อารยชนทั้งปวง อนารยชนทั้งปวง เทวดาทั้งปวง มนุษย์ทั้งปวง วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยเจาะจงด้วยอาการ ๗ นี้.

[๕๗๖] เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายด้วยอาการ ๑๐ เป็นไฉน?

เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายว่า ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศประจิม ฯลฯ ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดร ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณ ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพ ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสาน ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศหรดี ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเป็นสุขเถิด ขอปาณะทั้งปวงในทิศบูรพา ฯลฯ ภูต บุคคล ผู้ที่นับเนื่องด้วยอรรถภาพ หญิงทั้งปวง ชายทั้งปวง อารยชนทั้งปวง อนารย-

๑. แผ่โดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕ คือ ๑. สัพเพ สัตตา ๒. สัพเพ ปาณา ๓. สัพเพ ภูตา ๔. สัพเพ ปุคฺคตา ๕. สัพเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา
๒. เจาะจงด้วยอาการ ๗ คือ สัพพา อิตฺถิโย ๒. สัพเพ ปุริสา ๓. สัพเพ อริยา ๔. สัพเพ อนริยา ๕. สัพเพ เทวา ๖. สัพเพ มนุสฺสา ๗. สัพเพ วินิปาติกา.

ชนทั้งปวง เทวดาทั้งปวง มนุษย์ทั้งปวง วินิปาติกสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิสปัจฉิม ฯลฯ วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิสอุคร วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิสทักขิน วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิสอาคเนย์ วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิสพายัพ วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิสอีสาน วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิสหริดี วินิปาติกสัตว์ทั้งปวง ในทิสเบื้องล่าง วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิสเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด เมตตา เจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิสทั้งหลายด้วยอาการ ๑๐ นี้ เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่สัตว์ทั้งปวงด้วยอาการ ๘ นี้ คือ ด้วยการเว้นความบีบคั้น ไม่บีบคั้นสัตว์ทั้งปวง ๑ ด้วยเว้นการฆ่า ไม่ฆ่าสัตว์ทั้งปวง ๑ ด้วยเว้นการทำให้เดือดร้อน ไม่ทำสัตว์ทั้งปวงให้เดือดร้อน ๑ ด้วยเว้นความขำขี้ ไม่ขำขี้สัตว์ทั้งปวง ๑ ด้วยการเว้นการเบียดเบียน ไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งปวง ๑ ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร อย่าได้มีเวร ๑ จงเป็นผู้มีสุข อย่ามีทุกข์ ๑ จงมีตนเป็นสุข อย่ามีตนเป็นทุกข์ จิตชื่อว่า เมตตา เพราะรัก ชื่อว่า เจโต เพราะคิดถึงธรรมนั้น ชื่อว่า วิมุตติเพราะพ้นจากพยาบาทและปริยฏฐานกิเลสทั้งปวง จิตมีเมตตาคด้วย เป็นเจโตวิมุตติด้วย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าเมตตาเจโตวิมุตติ.

[๕๗๗] บุคคลผู้เจริญเมตตาคย่อมน้อมใจไปด้วยศรัทธา ว่าขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีความสุขเถิด ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัทธินทรีย์ ผู้เจริญเมตตาประคองความเพียรว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยวิริยินทรีย์ ผู้เจริญเมตตาคตั้งสติไว้เป็นมั่นว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสติในทรีย์ ผู้เจริญเมตตา

ตั้งจิตไว้ว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาคาเจโตวิมุตติเป็นอัน
อบรมแล้วด้วยสมาธิอินทรีย์ ผู้เจริญเมตตาทราบชัดด้วยปัญญาว่า ขอสัตว์ทั้งปวง
จงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาคาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยปัญญาอินทรีย์
อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นอาเสวนะของเมตตาคาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเสพ
เมตตาคาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นภavana
ของเมตตาคาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเจริญเมตตาคาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการ
นี้ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นพหุกรรมของเมตตาคาเจโตวิมุตติ บุคคลทำให้
มากซึ่งเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นอสังการ
ของเมตตาคาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมประดับเมตตาคาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕
ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นบริวารของเมตตาคาเจโตวิมุตติ บุคคล
ย่อมปรุ้งแต่งเมตตาคาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการนี้
เป็นบริวารของเมตตาคาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมห้อมล้อมเมตตาคาเจโตวิมุตติดีแล้ว
ด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นอาเสวนะ เป็นภavana
เป็นพหุกรรม เป็นอสังการ เป็นบริวาร เป็นบริวาร เป็นความบริบูรณ์
เป็นสหระคต เป็นสหชาติ เป็นความเกี่ยวข้อง เป็นสัมปยุต เป็นความเล่นไป
เป็นความผ่อนไส เป็นความตั้งอยู่ดี เป็นความพันพิเศษ เป็นความเห็นว่า
นี้ละเอียดย ของเมตตาคาเจโตวิมุตติ เมตตาคาเจโตวิมุตติอันบุคคลทำให้เป็นดังยาน
ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ สังสมแล้ว ปรารภดีแล้ว เจริญดีแล้ว อธิษฐาน
ดีแล้ว ดำเนินขึ้นไปดีแล้ว พันพิเศษแล้ว ย่อมยังบุคคลนั้นให้เกิด (ให้รุ่งเรือง)
ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว.

[๕๓๘] ผู้เจริญเมตตาย่อมไม่หวั่นไหวในความไม่มีศรัทธา ด้วย
มนสิการว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีความสุขเถิด

ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสหภาพละ ผู้เจริญเมตตาย่อมไม่
หวั่นไหวในความเกียจคร้าน ด้วยมโนสการ ว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่
มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยวิริยผละ ผู้เจริญ
เมตตาย่อมไม่หวั่นไหวในความประมาท ด้วยมโนสการว่า ขอสัตว์ทั้งปวง
จงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสติผละ
ผู้เจริญเมตตาย่อมไม่หวั่นไหวในอวิชชา ด้วยมโนสการว่า ขอสัตว์ทั้งปวง
จงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยปัญญาผละ.
ผู้เจริญเมตตาย่อมไม่หวั่นไหวในอวิชชา ด้วยมโนสการว่า ขอสัตว์ทั้งปวง
จงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยปัญญาผละ
ผละ ๕ ประการนี้ เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเสพเมตตา-
เจโตวิมุตติด้วยผละ ๕ ประการนี้... เมตตาเจโตวิมุตติ อันบุคคลทำให้เป็นดังยาน
ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ ตั้งสมแล้ว ประารถิแล้ว เจริญดีแล้ว ดำเนิน
ขึ้นไปดีแล้ว อธิษฐานดีแล้ว พันวิเศษแล้ว ย่อมยังบุคคลนั้นให้เกิด ให้
โชติช่วง ให้สว่างไสว.

[๕๗๕] ผู้เจริญเมตตาดังสติไว้มั่นว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร
มีความปลอดโปร่ง มีความสุขเถิด ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้ว
ด้วยสติสัมโพชฌงค์ ผู้เจริญเมตตาเลือกเฟ้นด้วยปัญญาว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจง
เป็นผู้ไม่มีเวร ฯลฯ ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยธรรมวิจย-
สัมโพชฌงค์ ผู้เจริญเมตตาประคองความเพียรไว้ว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้
ไม่มีเวร ฯลฯ ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยวิริยสัมโพชฌงค์
ผู้เจริญเมตตาระงับความเร่าร้อนว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯลฯ ดังนี้
เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยปีติสัมโพชฌงค์ ผู้เจริญเมตตาระงับ

ความคิดชั่วหยาบไว้ว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯลฯ ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ผู้เจริญเมตตาดังจิตไว้ว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯลฯ ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสมาธิสัมโพชฌงค์ ผู้เจริญเมตตาย่อมวางเฉยกิเลสทั้งหลายด้วยญาณว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร จงมีความปลอดโปร่ง จงมีสุขเกิด ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยอุเบกขาสัมโพชฌงค์ โพชฌงค์ ๗ ประการนี้ เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเสพเมตตาเจโตวิมุตติด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการนี้...เมตตาเจโตวิมุตติอันบุคคลทำให้เป็นดังยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่องๆ ตั้งสมแล้ว ปรารภดีแล้ว เจริญดีแล้ว อธิษฐานดีแล้ว ดำเนินขึ้นไปดีแล้ว พันวิเศษแล้ว ย่อมยังบุคคลนั้นให้เกิด ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว.

[๕๘๐] ผู้เจริญเมตตาย่อมเห็นชอบว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุขเกิด ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาทิฐิ ผู้เจริญเมตตาย่อมดำริโดยชอบว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาสังกัปปะ ผู้เจริญเมตตาย่อมกำหนดโดยชอบว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาวาจา ผู้เจริญเมตตาย่อมตั้งการทำงานไว้โดยชอบว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมากัมมันตะ ผู้เจริญเมตตาย่อมชำระอาชีพให้ขาวผ่องโดยชอบว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาอาชีวะ ผู้เจริญเมตตาย่อมระคองความเพียรไว้โดยชอบว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็น

อันอบรมแล้วด้วยสัมมาวายามะ ผู้เจริญเมตตาข้อมตั้งสติไว้โดยชอบว่า ขอสัตว์
ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร... ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วย
สัมมาสติ ผู้เจริญเมตตาข้อมตั้งไว้โดยชอบว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร
มีความปลอดโปร่ง มีความสุขเถิด ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้ว
ด้วยสัมมาสมาธิ องค์มรรค ๘ ประการนี้ เป็นอาเสวนะของเจโตวิมุตติ บุคคล
ข้อมเสพเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้ องค์มรรค ๘ ประการนี้
เป็นภavanaของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลข้อมเจริญเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์
มรรค ๘ ประการนี้ องค์มรรค ๘ ประการนี้ เป็นพหุกรรมของเมตตาเจโต-
วิมุตติ บุคคลข้อมทำให้มากซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้
องค์มรรค ๘ ประการนี้ เป็นอสังการของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลข้อมประดับ
เมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้ องค์มรรค ๘ ประการนี้ เป็น
บริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลข้อมปรุ้งแต่งเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์
มรรค ๘ ประการนี้ องค์มรรค ๘ ประการนี้ เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ
บุคคลข้อมห้อมล้อมเมตตาเจโตวิมุตติด้วยดีด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้ องค์
มรรค ๘ ประการนี้ เป็นอาเสวนะ เป็นภavana เป็นพหุกรรม เป็นอสังการ
เป็นบริวาร เป็นบริวาร เป็นความบริบูรณ์ เป็นสหระคต เป็นสหชาติ
เป็นความเกี่ยวข้อง เป็นสัมปยุต เป็นความเล่นไป เป็นความแผ่ใส เป็น
ความตั้งอยู่ด้วยดี เป็นความพ้นวิเศษ เป็นความเห็นว่าเป็นละเอียดยของเมตตา-
เจโตวิมุตติ อันบุคคลทำให้เป็นดังยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ สัม
แล้ว ปรารภดีแล้ว เจริญดีแล้ว อธิษฐานดีแล้ว ดำเนินขึ้นไปดีแล้ว พ้นวิเศษ
แล้ว ข้อมยังบุคคลนั้นให้เกิด (ให้รุ่งเรือง) ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว.

[๕๘๑] เมตตาเจโตวิมุตติ แผ่ไปด้วยอาการ ๘ นี้ คือ ด้วยการเว้นความบีบคั้น ไม่บีบคั้น ๑ ด้วยการฆ่า ไม่ฆ่า ๑ ด้วยการทำให้เดือดร้อน ไม่ทำให้เดือดร้อน ๑ ด้วยการความยำยี ไม่ยำยี ๑ ด้วยการเบียดเบียน ไม่เบียดเบียน ๑ ซึ่งปางะทั้งปวง ภูตทั้งปวง บุคคลทั้งปวง สัตว์ผู้นับเนื่องด้วยอรรถภาพทั้งปวง หลิงทั้งปวง ชายทั้งปวง อารยชนทั้งปวง อนารยชนทั้งปวง เทวดาทั้งปวง มนุษย์ทั้งปวง วินิปาติกสัตว์ทั้งปวง ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร อย่ามีเวรกันเกิด ๑ จงมีความสุข อย่ามีความทุกข์เกิด ๑ จงมีตนเป็นสุข อย่ามีตนเป็นทุกข์เกิด ๑ จิตชื่อว่าเมตตา เพราะรักวินิปาติกสัตว์ทั้งปวง ชื่อว่าเจโต เพราะคิดถึงธรรมนั้น ชื่อว่าวิมุตติ เพราะพ้นจากพยาบาทและปริยฎฐานกิเลสทั้งปวง จิตมีเมตตาด้วยเป็นเจโตวิมุตติด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลผู้เจริญเมตตาย่อมมีใจไปด้วยศรัทธาว่า ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีความสุขเกิด ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัทธินทรีย์ ฯลฯ ย่อมให้เกิด (ให้รุ่งเรือง) ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว.

[๕๘๒] เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปด้วยอาการ ๘ นี้ คือ ด้วยการเว้นความบีบคั้น ไม่บีบคั้น ๑ ด้วยการฆ่า ไม่ฆ่า ๑ ด้วยการทำให้เดือดร้อน ไม่ให้เดือดร้อน ๑ ด้วยการความยำยี ไม่ยำยี ๑ ด้วยการเบียดเบียน ไม่เบียดเบียน ๑ ซึ่งสัตว์ทั้งปวงในทิสบูรพา ในทิสปัจฉิม ในทิสอุดร ในทิสทักษิณ ในทิสอาคเนย์ ในทิสพายัพ ในทิสอีสาน ในทิสหริดี ในทิสเบื้องต่ำ ในทิสเบื้องบน ขอสัตว์ทั้งปวงในทิสเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร อย่ามีเวรกันเกิด ๑ จงมีความสุข อย่ามีความทุกข์เกิด ๑ จงมีตนเป็นสุข อย่ามีตนเป็นทุกข์เกิด ๑ จิตชื่อว่าเมตตา เพราะรักสัตว์ทั้งปวง

ในทิศเบื้องบน ชื่อว่าเจโต เพราะคิดถึงธรรมนั้น ชื่อว่าวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากพยาบาทและปริยภูฐานกิเลสทั้งปวง จิตมีเมตตาด้วย เป็นเจโตวิมุตติด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลผู้เจริญเมตตา ย่อมโน้มใจไปด้วยศรัทธาว่า ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดภัย มีความสุขเกิด ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วย สัทธินทรีย์ ฯลฯ ย่อมให้เกิด (ให้รุ่งเรือง) ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว.

[๕๘๑] เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปด้วยอาการ ๘ นี้ คือ ด้วยการเว้นความบีบคั้น ไม่บีบคั้น ๑ ด้วยเว้นการฆ่า ไม่ฆ่า ๑ ด้วยเว้นการทำให้เดือดร้อน ไม่ทำให้เดือดร้อน ๑ ด้วยเว้นความขำขี้ ไม่ขำขี้ ๑ ด้วยเว้นการเบียดเบียน ไม่เบียดเบียน ๑ ซึ่งปาณะทั้งปวง ภูตทั้งปวง บุคคลทั้งปวง สัตว์ผู้นับเนื่องด้วยอรรถภาพทั้งปวง หญิงทั้งปวง ชายทั้งปวง อารยชนทั้งปวง อนารยชนทั้งปวง เทวดาทั้งปวง มนุษย์ทั้งปวง วินิปาติกสัตว์ทั้งปวง ในทิศบูรพา ในทิศปัจฉิม ในทิศอุดร ในทิศทักษิณ ในทิศอาคเนย์ ในทิศพายัพ ในทิศอีสาน ในทิศหรดี ในทิศเบื้องต่ำ ในทิศเบื้องบน ขอ วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพา จงเป็นผู้ไม่มีเวร อย่ามีเวรกันเกิด ๑ จงมีความสุข อย่ามีความทุกข์เกิด ๑ จงมีตนเป็นสุข อย่ามีตนเป็นทุกข์เกิด ๑ จิตชื่อว่าเมตตา เพราะรักวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน ชื่อว่าเจโต เพราะคิดถึงธรรมนั้น ชื่อว่าวิมุตติเพราะพ้นจากพยาบาทและปริยภูฐานกิเลสทั้งปวง จิตมีเมตตาด้วยเป็นเจโตวิมุตติด้วย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เมตตาเจโตวิมุตติ.

[๕๘๔] บุคคลผู้เจริญเมตตา ย่อมโน้มใจไปด้วยศรัทธาว่าขอ วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดภัย

มีความสุขเกิด ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัทชินทรีย์ ผู้เจริญเมตตาประกอบด้วยสมาธิเพียรไว้ว่า ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีความสุขเกิด ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยวิริยอินทรีย์ ผู้เจริญเมตตาดังสติไว้มั่น ฯลฯ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสมาธิอินทรีย์ ผู้เจริญเมตตาดังจิตมั่น ฯลฯ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสติอินทรีย์ ผู้เจริญเมตตารู้ชัดด้วยปัญญา ฯลฯ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยปัญญินทรีย์ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเสพเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้ ฯลฯ ย่อมให้เกิด (ให้รุ่งเรือง) ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว.

[๕๘๕] ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ด้วยมโนการว่า ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีความสุขเกิด ดังนี้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัทธาพละ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยวิริยพละ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวในความประมาท เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสติพละ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวในอุทธัจจะ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสมาธิพละ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยปัญญาพละ พละ ๕ ประการนี้ เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเสพเมตตาเจโตวิมุตติด้วยพละ ๕ ประการนี้ ฯลฯ ย่อมให้เกิด (ให้รุ่งเรือง) ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว.

[๕๘๖] ผู้เจริญเมตตาดังสติไว้แน่นว่า ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีความสุขเกิด ดังนี้

เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตา
เลือกเฟ้นด้วยปัญญา เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยธรรมวิจยสัม-
โพชฌงค์ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาประคองความเพียรไว้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอัน
อบรมแล้วด้วยวิริยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาระงับความเร่าร้อนไว้
เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยปีติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาระงับ
ความชั่วหยาบไว้ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยปีตัสัทธิสัมโพชฌงค์
 ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาดังจิตไว้มั่น เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสมาธิ
สัมโพชฌงค์ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาวางเฉยกิเลสทั้งปวงด้วยญาณ เมตตาเจโตวิมุตติ
เป็นอันอบรมแล้วด้วยอุเบกขาสัมโพชฌงค์ โพชฌงค์ ๗ ประการนี้ เป็น
อาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเสพเมตตาเจโตวิมุตติด้วยโพชฌงค์ ๗
ประการนี้ ฯลฯ ย่อมให้เกิด (ให้รุ่งเรือง) ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว.

[๕๘๗] ผู้เจริญเมตตาย่อมเห็นโดยชอบว่า ขอวินิปาติกัตถ์ทั้งปวง
ในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีความสุขเถิด ดังนี้
เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาทิฐิ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาคำริโดย
ชอบ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตา
กำหนดโดยชอบ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาวาจา ฯลฯ ผู้
เจริญเมตตาดังการงานไว้โดยชอบ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วย
สัมมากัมมันตะ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาชำระอาชีพให้ผ่องแผ้วโดยชอบ เมตตา-
เจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาอาชีวะ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาประคองความ
เพียรไว้โดยชอบ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วยสัมมาวายามะ ฯลฯ

ผู้เจริญเมตตาตั้งสติไว้โดยชอบ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้วด้วย
สัมมาสติ ฯลฯ ผู้เจริญเมตตาตั้งมั่นโดยชอบ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอันอบรมแล้ว
ด้วยสัมมาสมาธิ อังคัมรรค ๘ ประการนี้ เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ
บุคคลย่อมเสพเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้ ฯลฯ อังคัมรรค
๘ ประการนี้ เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลห้อมล้อมเมตตาเจโตวิมุตติ
ด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้ อังคัมรรค ๘ ประการนี้ เป็นอาเสวนะ เป็น
ภavana เป็นพหุศีกรรม เป็นอสังการ เป็นบริวาร เป็นบริวาร เป็นความ
บริบูรณ์ เป็นสหระต เป็นสหชาติ เป็นความเกี่ยวข้อง เป็นสัมปยุต เป็น
ความเล่นไป เป็นความผ่อนคลาย เป็นความดำรงมั่น เป็นความพิเศษ
เป็นความเห็นที่นี้ละเอียดยของเมตตาเจโตวิมุตติอันบุคคลทำให้เป็นดังยาน
ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ สัมสมแล้ว ปรารภดีแล้ว เจริญดีแล้ว อธิษฐาน
ดีแล้ว ดำเนินขึ้นไปดีแล้ว พิเศษแล้ว ย่อมยังบุคคลนั้นให้เกิด (ให้
รุ่งเรือง) ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว.

จบเมตตาภา

อรรถกถาเมตตากถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับความที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งเมตตากถา อันมีพระสูตรเป็นเบื้องต้น ดำเนินตามโพชฌงคกถาอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในลำดับแห่งโพชฌงคกถา.

พึงทราบวินิจฉัยในพระสูตรนั้นดังต่อไปนี้. บทว่า อาเสวิตาย อันบุคคลเสพแล้ว คือ เสพแล้วโดยเอื้อเฟื้อ. บทว่า ภาวิตาย คือ เจริญแล้ว. บทว่า พหุลีกตาย ทำให้มากแล้ว คือ ทำแล้วบ่อย ๆ. บทว่า ยานีกตาย ทำให้เป็นดังยาน คือ ทำเช่นกับยานที่เทียมแล้ว. บทว่า วตุถุกตาย ทำให้เป็นที่ตั้ง คือ ทำควัจฉตุเพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง. บทว่า อนุญจิตาย ตั้งไว้เนื่อง ๆ คือ ปราบกฎแล้ว. บทว่า ปริจิตาย อบรมแล้ว คือ สะสมดำรงไว้โดยรอบ. บทว่า สุตมารุชาย ประรภคิแล้ว คือ ประรภแล้วด้วยดี ทำด้วยดีแล้ว. บทว่า อานัสสา คือ คุณ. บทว่า ปาฐิกงฺขา หวัง คือ พึงหวัง พึงปรารถนา.

บทว่า สุขํ สุขฺปติ หลับเป็นสุข คือ หลับเป็นสุขไม่หลับเหมือนตนเองส่วนมาก กรนกลิ้งเกลือกไปมาหลับเป็นทุกข์ แม้ก้าวลงสู่ความหลับก็เป็นเหมือนเข้าสมาบัติ. บทว่า สุขํ ปฐิพฺพุชฺชติ ตื่นเป็นสุข คือ ตื่นเป็นสุขไม่ผิตปกติ เหมือนดอกปทุมแย้ม ไม่ตื่นเหมือนคนอื่นที่ทอดถอนบิดกายพลิกไปมาตื่นเป็นทุกข์. บทว่า น ปาปกํ สุขินํ ปสุตติ ไม่ฝืนลามก คือ เมื่อฝืนยอมเห็นฝืนอันเจริญ เหมือนไหว้พระเจดีย์ เหมือนทำการบูชา และเหมือนพึงธรรม ไม่เห็นความฝืนลามกเหมือนคนอื่นฝืนเห็นเหมือนถูกโจร

ล้อมตน เหมือนถูกสัตว์ร้ายเบียดเบียนและเหมือนตกลงไปในเหว. บทว่า มนุสฺसानํ ปิโย โหติ เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย คือ เป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของมนุษย์ทั้งหลาย คุณแก้วมุกดาหารสวมไว้ที่อกและคุณดอกไม้ประดับไว้บนศีรษะ. บทว่า อมนุสฺसानํ ปิโย โหติ เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย คือ เป็นที่รักแม้ของมนุษย์เหมือนเป็นที่รักของมนุษย์. บทว่า เทวตารกฺขณฺติ เทวตาย่อมรักษา คือ เทวตาย่อมรักษาคุณมารดาบิดารักษาบุตรนั้น.

บทว่า นาสฺส อคฺคิ วา วิสฺส วา สตุถฺติ วา กมฺติ ไฟ ยาพิช ศัสตรา ย่อมไม่กล้ากลายเขา คือ ไฟ ยาพิช หรือศัสตรา ย่อมไม่ก้าวเข้าไปในกายของผู้ที่อยู่ด้วยเมตตา อธิบายว่า ไม่ยังกายของเขาให้กำเริบ. บทว่า ตฺวํ จิตฺตํ สมาริยฺติ จิตฺตํ ย่อมตั้งมั่นได้เร็ว คือ จิตของผู้ที่อยู่ด้วยเมตตาย่อมตั้งมั่นได้เร็ว ไม่มีความชักช้า. บทว่า มุขฺวณฺโธ วิปฺปฺลิตฺติ สีหน้าผ่องใส คือ หน้าของเขามีสีผ่องใส คุณตาลสุกพ้นจากขี้. บทว่า อสมฺมุพฺุโห กาลํ กโรติ ไม่หลงไหลลกระทำกาละ คือ ผู้ที่อยู่ด้วยเมตตาไม่หลงตาย ไม่หลงทำกาละคุณคนก้าวลงสู่ความหลับ. บทว่า อุตฺตริ อปฺปฏิวิชฺณฺนโต เมื่อยังไม่แทงตลอดธรรมอันยิ่ง คือเมื่อยังไม่สามารถบรรลุพระอรหัตอันยิ่งกว่าเมตตา สมาบัติได้เคลื่อนจากโลกนี้คุณหลับแล้วตื่น. บทว่า พุรฺหุมฺโลกฺุปฺโค โหติ คือ ย่อมเข้าถึงพรหมโลก.

พึงทราบวินิจฉัยในเมตตานิเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า อโนริโส ฆรณา คือ แผ่ไปโดยไม่เจาะจง เขตแดนชื่อว่า โอรិ ไม่มีเขตแดนชื่อว่า อโนริ โดยไม่มีเขตแดนนั้น ความว่าโดยไม่เจาะจง ท่านอธิบายว่า แผ่ไปโดยไม่มีที่กำหนด. บทว่า โอริโส โดยเจาะจง คือ โดยมีกำหนด. บทว่า ทิสา ฆรณา คือ แผ่ไปในทิศทั้งหลาย. บทว่า สพฺุเพ ทั้หมฺค คือ กำหนดโดย

ไม่มีเหลือ. อรรถแห่งบทว่า **สตฺตา** ท่านกล่าวไว้แล้วในอรรถกถา มาติกา แห่งญาณกถา. โวหารนี้ย่อมเป็นไปแม้ในผู้ที่ปราศจากราคะแล้ว ด้วยรูปหิศัพท์ คือ โวหารว่า พัดใบตาลย่อมเป็นไปในพัดวิชนี แม้ทำด้วยไม้ไผ่. บทว่า **อเวรา** ไม่มีเวร คือ ปราศจากเวร. บทว่า **อพฺยาปชฺฌา** ไม่เบียดเบียน คือ เว้นจากความพยายาม. บทว่า **อนิฆา** คือ ไม่มีทุกข์. บทว่า **สุชฺชิ อุตฺตานิ ปริหรนฺตุ** รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด คือ มีความสุขยังอัตภาพให้เป็นที่ไป. ฟังทราบความสัมพันธ์ของคำในบทนี้เห็นว่า แสดงความไม่มีเวร อาศัยสันดานของตนและคนอื่น อาศัยสันดานของคนอื่น และคนนอกนี้ในบทว่า **อเวรา** แสดงความไม่มีพยายามอันไม่มีเวรนั้นเป็นมูล เพราะความไม่มีเวร ในบทมีอาทิว่า **อพฺยาปชฺฌา** แสดงความไม่มีทุกข์อันไม่มีความพยายามนั้นเป็นมูล เพราะไม่มีความพยายามในบทว่า **อนิฆา** แสดงการบริหารอัตภาพด้วยความสุข เพราะไม่มีทุกข์ ในบทว่า **สุชฺชิ อุตฺตานิ ปริหรนฺตุ** แต่เมตตาด้วยอำนาจแห่งคำอันปรากฏแล้วในคำทั้งหลาย ๔ มีอาทิว่า **อเวรา โหนฺตุ** จงอย่าได้มีเวรเลยเหล่านี้.

ในบทมีอาทิว่า **ปาณา** มีความดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **ปาณา** เพราะมีชีวิต ความว่า เพราะยังเป็นไปอาศัยลมหายใจเข้าและลมหายใจออกอยู่. ชื่อว่า **ภูตา** เพราะยังเป็นอยู่ ความว่า เพราะยังเกิดอยู่. ชื่อว่า **ปุคฺคฺลา** เพราะไปในนรกซึ่งท่านเรียกว่า **ปุ** นั้น. สรีระหรือขันธปัญจกท่านเรียกว่าอัตภาพ หมายถึงอัตภาพ เพราะปรากฏเพียงบัญญัติ ชื่อว่า **อุตฺตภาวปริยาปนฺนา** ผู้นับเนื่องด้วยอัตภาพ เพราะนับเนื่องกำหนดหยั่งลงในอัตภาพนั้น. ท่านยกคำที่เหลือด้วยอำนาจแห่งรูปหิศัพท์ (ศัพท์ที่ขยายความ) แล้วฟังทราบว่า คำทั้งหมดนั้นเป็นโวพจน์ของสัตว์ทั้งปวง เหมือนคำว่า **สตฺตา** ฉะนั้น.

คำแม่อื่นเป็นไวยากรณ์ของสัตว์ทั้งปวงมีอาทิว่า สพุเพ ชนตุ สพุเพ
ชีวา สัตว์เกิดทั้งปวง สัตว์มีชีวิตทั้งปวงก็มีอยู่โดยแท้ แต่ท่านถือเอาคำ ๕
เหล่านี้ ด้วยเป็นคำปรากฏอยู่แล้วจึงกล่าวว่า เมตตาคาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะ
จงด้วยอาการ ๕. อนึ่ง มิใช่โดยเพียงคำพูดอย่างเดียวเท่านั้น แห่งบหมีอาทิว่า
สตฺตา ปาณา ที่แท้แล้วสัตว์เหล่าใดพึงปรารถนาความต่างกันแม่โดยอรรถ
การแผ่ไปโดยไม่เจาะจงของสัตว์เหล่านั้นย่อมผิด เพราะฉะนั้นไม่ถือเอาอรรถ
อย่างนั้นแล้วแม่เมตตาโดยไม่เจาะจงด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งในอาการ ๕
เหล่านี้.

อนึ่ง ในการแผ่ไปโดยเจาะจง พึงทราบความดังนี้. บทว่า อิตฺถิโย
ปฺริสา ท่านกล่าวถึงเพศ. บทว่า อริยา อนริยา ท่านกล่าวถึงอริยะและปฺลูชน.
บทว่า เทวา มนุสฺสา วินิปาติกา ท่านกล่าวถึงการเกิด. แม่ในการแผ่ไป
ในทิศ ไม่ทำการจำแนกทิศแล้วแผ่ไปโดยไม่เจาะจง เพราะแผ่ไปโดยนัยมี
อาทิว่า สพุเพ สตฺตา ในทิศทั้งปวง แผ่ไปโดยเจาะจงเพราะแผ่ไปโดย
นัยมีอาทิว่า สพุพา อิตฺถิโย ในทิศทั้งปวง.

อนึ่ง เพราะการแผ่เมตตาแม่ ๑ อย่างนี้ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งจิต
ยังไม่ถึงอัปปนา ฉะนั้นพึงถือเอาอัปปนาในวาระ ๓ ในการแผ่โดยไม่เจาะจง
ท่านกล่าวถึงการแผ่ ๔ อย่างเหล่านั้นด้วยรวบรวมประโยชน์นั่นเอง คือ อย่าง
หนึ่งว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงอย่าได้มีเวรกันเลย อย่างหนึ่งว่า จงอย่าได้
เบียดเบียนกันเลย อย่างหนึ่งว่า จงอย่ามีทุกข์เลย อย่างหนึ่งว่า จงมีความสุข
รักษาตนเถิด เพราะเมตตามีลักษณะรวบรวมประโยชน์ ด้วยอำนาจแห่ง
อัปปนาอย่างละ ๔ ๆ ในอาการ ๕ มีอาทิว่า สตฺตา รวมเป็นอัปปนา ๒๐
ในการแผ่โดยเจาะจงด้วยอำนาจแห่งอัปปนาอย่างละ ๔ ๆ ในอาการ ๗ มีอาทิว่า

สพฺพทา อิตฺถิโย รวมเป็นอัปฺปนา ๒๘. อนึ่ง ในการแผ่ไปในทิศ อัปฺปนา ๔๘๐ คือ อัปฺปนา ๒๐๐ ทำอย่างละ ๒๐ แห่งทิศหนึ่ง ๆ โดยนัยมีอาทิว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในทิศตะวันออก อัปฺปนา ๒๘๐ ทำอย่างละ ๒๘ แห่งทิศหนึ่ง ๆ โดยนัยมีอาทิว่า หุญฺจทั้งหลายทั้งปวงในทิศตะวันออก อัปฺปนาทั้งหมดที่ท่านกล่าวไว้ในที่นี้รวมเป็นอัปฺปนา ๕๒๘ ด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง พึงทราบที่ท่านกล่าวแก่การแผ่กรุณามุทิตาอุเบกขา เหมือนท่านกล่าวการแผ่เมตตาโดย ๓ อย่างฉะนี้.

อรรถถาอินทริยวาร

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อทรงแสดงอาการประมวณมาซึ่งเมตตาและการอบรมอินทริย์เป็นต้น จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า **สพฺพเพล์ สตุตฺตานํ ปิพฺพนํ วขุเขตฺตฺวา** เว้นความบีบคั้นสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปิพฺพนํ** การบีบคั้น คือ บีบคั้นสรีระข้างใน. บทว่า **อุปฺปมาตํ** การฆ่า คือ การฆ่าสรีระข้างนอก. บทว่า **สนฺหฺตฺตาปี** การทำให้เดือดร้อน คือ ทำให้ใจให้เดือดร้อนด้วยประการต่าง ๆ. บทว่า **ปริยาทานํ** ความข้ายี่ คือ ความสิ้นชีวิตเป็นต้นโดยปกติ. บทว่า **วิหฬํ** เบียดเบียน คือ เบียดเบียนชีวิตผู้อื่น. บทว่า **วขุเขตฺตฺวา** เว้น คือ นำอย่างหนึ่ง ๆ ในการเบียดเบียนเป็นต้นออกไปจากจิตของตนเอง. ท่านกล่าวบท ๕ มีการเบียดเบียนเป็นต้นเหล่านี้ ด้วยเว้นสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการรวบรวมเมตตา. บทว่า **อปีพฺพนาย** ด้วยไม่บีบคั้นเป็นต้น ท่านกล่าวด้วยการรวบรวมเมตตา.

บทว่า **อปีพนาย** พึงเชื่อมความว่า ประพฤติเมตตาในสัตว์ทั้งปวงด้วยอาการ
ไม่บีบคั้น. แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนั้น.

สามบทแม่เหล่านี้ว่า **มา เจริโน มา ทุกฺขิโน มา ทุกฺขิตตฺตา**
อย่าได้มีเวร อย่ามีทุกข์ อย่ามีตนเป็นทุกข์ เป็นคำปฏิเสธสิ่งเป็นปฏิปักษ์
ของการรวบรวมเมตตา. คำว่า **มา** คือ จงอย่ามี. สามบทว่า **อเวรีโน สุกฺขิโน**
สุกฺขิตตฺตา จงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความสุข มีตนเป็นสุข เป็นคำรวบรวมเมตตา.
สองบทนี้ว่า **อพฺยาปชฺฐมา อนินฺมา** จงเป็นผู้ไม่เบียดเบียน ไม่มีทุกข์
พึงทราบที่ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยคำว่า **สุกฺขิโน** จงมีความสุข.

บทว่า **สุกฺขิตตฺตา** จงมีตนเป็นสุข แสดงความสุขนั้นเป็นไปเป็นนิจ.
อนึ่ง บทว่า **สุกฺขิตตฺตา** และบทว่า **สุกฺขิ อตฺตานํ ปริหรนฺตุ** โดยอรรถ
เป็นอย่างเดียวกัน. อีกอย่างหนึ่ง พึงสงเคราะห์คำว่า ความไม่เบียดเบียนกัน
และไม่มีทุกข์ ด้วยบทมีอาทิว่า **อปีพนาย** ด้วยไม่บีบคั้น. บทว่า **อฏฺฐหากา-**
เรหิ ด้วยอาการ ๘ เหล่านี้ คือ อาการรวบรวมเมตตา ๕ มีอาทิว่า **อปีพนาย**
อาการรวบรวมเมตตา ๓ มีอาทิว่า **อเวรีโน โหนฺตุ**. บทว่า **เมตฺตายติ**
ประพฤติด้วยความรัก คือ ความเชื่อใย. บทว่า **ตํ ฌมฺมํ เจตยติ** คิดถึง
ธรรมนั้น คือ คิดติดต่อธรรมนั้นอันรวบรวมประโยชน์ อธิบายว่า ประพฤติ.
บทว่า **สพฺพพฺยาปาทปริยฺยฐานเหหิ วิมฺจฺจติ** พ้นจากพยาบาทและปริยฺยฐาน-
กิเลสทั้งปวง คือ พ้นจากการข่มด้วยความฟุ้งซ่านของพยาบาททั้งปวง อันเป็น
ปฏิปักษ์แห่งเมตตา. บทว่า **เมตฺตา จ เจโตวิมฺตฺติ จ** เมตตาและเจโตวิมุตติ
คือ เมตตาอย่างเดียวกันเท่านั้น ท่านพรรณนาไว้ ๓ อย่าง.

บท ๓ บทเหล่านี้คือ **อเวรีโน เขมิโน สุกฺขิโน** เป็นผู้ไม่มีเวร
มีความปลอดโปร่ง มีความสุข ท่านกล่าวสงเคราะห์อาการดังกล่าวแล้ว ใน

บทก่อนโดยสังเขป. อินทรีย์ ๕ สัมปยุตด้วยเมตตา ท่านกล่าวแล้วโดยนัยมี
อาทิว่า **สทฺธาย อธิมุจฺติ** น้อมใจไปด้วยศรัทธา.

ฟังทราบวินิจฉัยในวาระ ๖ มีอาทิว่า **อาเสวนา** ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า
อาเสวนา เพราะเสพเมตตา. ภาวนา พหุกรรมก็อย่างนั้น. บทว่า **อลงฺการา**
อลังการ คือ เครื่องประดับ. บทว่า **สุวาลงฺกตา** ประดับด้วยดี คือ ประดับ
ตกแต่งด้วยดี. บทว่า **ปริกฺขารา** คือ สัมภาระทั้งหลาย. บทว่า **สุปริกฺขตา**
ปรุงแต่งด้วยดี คือ เก็บรวบรวมไว้ด้วยดี. บทว่า **ปริวารา** ด้วยอรรถว่า
รักษา. ท่านกล่าว ๒๘ บทมีอาเสวนะเป็นต้นอีก เพื่อกล่าวถึงคุณของเมตตา.
ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปารีปุริ** ทำให้เต็ม คือ ความบริบูรณ์. บทว่า **สทฺคตา**
คือ สหระคตด้วยปัญญา. บทว่า **สทฺชตา** เป็นต้นก็อย่างนั้น. บทว่า
ปกฺขนฺทนา แล่นไป คือ เข้าไปด้วยเมตตา ชื่อว่า **ปกฺขนฺทนา** เพราะ
เป็นเหตุแล่นไปแห่งเมตตา. บทว่า **ถฺสฺธิทฺนา** ความผ่อนไสเป็นต้นก็อย่างนั้น.
บทว่า **เอตฺ สนฺตฺนฺติ** **ปฺสฺตฺนา** เห็นว่านี่สงบ คือ เห็นว่าเมตตานี้สงบ
เพราะเหตุนี้ การเห็นว่าเป็นนปฺงสกลิงค์ คุจในคำว่า **เอตทฺคฺคํ**
นี่เลิศ. บทว่า **สิวาทฺธิจฺจิตา** อธิษฐานดีแล้ว คือ ตั้งไว้ด้วยดี. บทว่า **สุสมุคฺคตา**
ดำเนินขึ้นไปดีแล้ว คือ ยกขึ้นแล้วด้วยดี. บทว่า **สุวิมุคฺคตา** พันวิเศษแล้ว
คือ พันด้วยดีแล้วจากข้าศึกของตน ๆ. บทว่า **นิพฺพตฺเตนฺติ** คือ อินทรีย์
๕ ประการ สัมปยุตด้วยเมตตายังเมตตาให้เกิด. บทว่า **โชเตนฺติ** ให้รุ่งเรือง
คือ ทำให้ปรากฏ. บทว่า **ปตาเปนฺติ** ให้สว่างไสว คือ ให้รุ่งโรจน์.

จบอรรถกถาอินทริยวาร

อรรถกถาพลาทีวารัตตยะ

ฟังทราบแม่พลवारโดยนัยดังกล่าวแล้วในอินทริยวารนั้นแล. ท่านกล่าววาระองค์แห่งมรรคในโพชฌงค์ไว้โดยปริยาย มิได้กล่าวด้วยอำนาจตามลักษณะ. ในวาระแห่งองค์มรรค ท่านกล่าวสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะไว้ด้วยอำนาจแห่งส่วนเบื้องต้นของเมตตา มิใช่ด้วยอำนาจแห่งอัปนา เพราะธรรมเหล่านี้ ย่อมไม่เกิดร่วมด้วยเมตตา. ฟังทราบอรรถแม่แห่งวาระที่เหลื่อมืออาทิว่า **สพฺุเพถํ ปาณานํ** แห่งสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงโดยนัยดังกล่าวแล้วในวาระ ๗ นั้นแล. ส่วนวิธีเจริญเมตตาฟังถือเอาจากวิสุทธิมรรค.

จบอรรถกถาพลาทีวารัตตยะ

จบอรรถกถาเมตตากถา

ยุคนัทวารค

วิราคถา

ว่าด้วยวิราคธรรม

[๕๘๘] วิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล วิราคะเป็นมรรคอย่างไร ?

ในขณะที่สัปปะกัมมมรรค สัมมาทิฏฐิด้วยอรรถว่าเห็น ย่อมคลายจาก มิจฉาทิฏฐิ จากกิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น จากขันธ และจากสรรพนิमित ภายนอก วิราคะ (มรรค) มีวิราคะ (นิพพาน) เป็นอารมณ์ มีวิราคะเป็น โคจร เข้ามาประชุมในวิราคะ ตั้งอยู่ในวิราคะ ประดิษฐานอยู่ในวิราคะ วิราคะในคำว่า วิราโค นี้มี ๒ คือ นิพพานเป็นวิราคะ ๑ ธรรมทั้งปวงที่เกิด เพราะสัมมาทิฏฐิมีนิพพานเป็นอารมณ์เป็นวิราคะ ๑ เพราะฉะนั้น มรรคจึง เป็นวิราคะ องค์ ๗ ที่เป็นสหชาติ ย่อมถึงความ เป็นวิราคะ เพราะฉะนั้น วิราคะจึงเป็นมรรค พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก ย่อม ถึงนิพพานอันเป็นทิศที่ไม่เคยไปด้วยมรรคนี้ เพราะฉะนั้น อริยมรรคอันมี องค์ ๘ นี้เท่านั้น จึงล้ำเลิศ เป็นประธาน สูงสุด และประเสริฐกว่ามรรค ของสมณพราหมณ์เป็นอันมากผู้ถือลัทธิอื่น เพราะฉะนั้น อัญญังคิกมรรคจึง ประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย.

สัมมาสังกัปปะด้วยอรรถว่าดำริ ย่อมคลายจากมิจฉาสังกัปปะ สัมมา- วาจาด้วยอรรถว่ากำหนด ย่อมคลายจากมิจฉาวาจา สัมมากรรมันตะด้วยอรรถ ว่าตั้งขึ้นด้วยดี ย่อมคลายจากมิจฉากัมมันตะ สัมมาอาชีวะด้วยอรรถว่าชำระ

อาชีวะให้ฟ้องแล้ว ย่อมคลายจากมิจฉาอาชีวะ สัมมาวายามะด้วยอรรถว่า
ประคองไว้ ย่อมคลายจากมิจฉายายามะ สัมมาสติด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ย่อม
คลายจากมิจฉาสติ สัมมาสมาธิด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมคลายจากมิจฉา-
สมาธิ จากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นนั้น จากขันธและสรรพนิमित
ภายนอก วิราคะมีวิราคะเป็นอารมณ์ มีวิราคะเป็นโคจร เข้ามาประชุมใน
วิราคะ ตั้งอยู่ในวิราคะ ประคิบฐานอยู่ในวิราคะ วิราคะในคำว่า วิราโค
นี้มี ๒ คือ นิพพานเป็นวิราคะ ๑ ธรรมทั้งปวงที่เกิดเพราะสัมมาสังกัปปะ
เป็นต้นนั้น มีนิพพานเป็นอารมณ์เป็นวิราคะ ๑ เพราะฉะนั้น วิราคะจึงเป็น
มรรค องค์ ๗ ที่เป็นสหชาติ ย่อมถึงความเป็นวิราคะ เพราะฉะนั้น มรรค
จึงเป็นวิราคะ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก ย่อมไปถึง
นิพพานอันเป็นทิศที่ไม่เคยไปด้วยมรรคนี้เพราะฉะนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้
เท่านั้น จึงล้ำเลิศเป็นประธาน สูงสุดและประเสริฐกว่ามรรคของสมณพราหมณ์
เป็นอันมาก ผู้ถือลัทธิอื่น เพราะฉะนั้น อัญ्ञังคิกมรรคจึงประเสริฐกว่ามรรค
ทั้งหลาย.

[๕๔๕] ในขณะที่สกทาคามีมรรค สัมมาทิฏฐิด้วยอรรถว่าเห็น ฯลฯ
สัมมาสมาธิด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมคลายจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์
กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยส่วนหยาบ ๆ คลายจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธิ
นั้น จากขันธ และจากสรรพนิमितภายนอก วิราคะมีวิราคะเป็นอารมณ์ ฯลฯ
เพราะฉะนั้น อัญ्ञังคิกมรรคจึงประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย.

[๕๔๖] ในขณะที่อนาคามีมรรค สัมมาทิฏฐิด้วยอรรถว่าเห็น ฯลฯ
สัมมาสมาธิด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมคลายจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์
กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียด ๆ คลายจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉา-

สมาธินั้น จากขันธ และจากสรรพนิमितภายนอก วิจารณ์วิราคะเป็นอารมณ์
 ฯลฯ เพราะฉะนั้น อัญจกมรรคจึงประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย.

[๕๕๑] ในขณะที่มรรค สัมมาทิฐิด้วยอรธว่าเห็น ฯลฯ

สัมมาสมาธิด้วยอรธว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมคลายจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ
 อุทธัจจะ อวิชา มานานุสัย ภวราکانุสัย อวิชชานุสัย คลายจากกิเลสที่
 เป็นไปตามมิจจาสมาธินั้น จากขันธและจากสรรพนิमितภายนอก วิจารณ์
 วิราคะเป็นอารมณ์ มีวิราคะเป็นโคจร เข้ามาประชุมในวิราคะ ตั้งอยู่ในวิราคะ
 ประคิษฐานอยู่ในวิราคะ วิราคะในคำว่า วิราโค นี้มี ๒ คือ นิพพานเป็น
 วิราคะ ๑ ธรรมที่บังเกิดเพราะสัมมาสมาธิมีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็น
 วิราคะ ๑ เพราะฉะนั้น มรรคจึงเป็นวิราคะ องค์ ๗ ที่เป็นสหชาติ ย่อมถึง
 ความเป็นวิราคะ เพราะฉะนั้น วิราคะจึงเป็นมรรค พระพุทธเจ้า พระ-
 บิณฑกพุทธเจ้า และพระสาวก ย่อมถึงนิพพานอันเป็นทิศที่ไม่เคยไปด้วยมรรคนี
 เพราะฉะนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น จึงล้ำเลิศ เป็นประธาน สูงสุด
 และประเสริฐกว่ามรรคของสมณพราหมณ์เป็นอันมาก ผู้ถือลัทธิอื่น เพราะ
 ฉะนั้น อัญจกมรรคจึงประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย.

[๕๕๒] สัมมาทิฐิเป็นวิราคะเพราะความเห็น สัมมาสังกัปปะเป็น

วิราคะเพราะความดำริ สัมมาวาจาเป็นวิราคะเพราะความกำหนด สัมมา-
 กัมมันตะเป็นวิราคะเพราะความตั้งมั่นไว้ชอบ สัมมาอาชีวะเป็นวิราคะเพราะ
 ชำระอาชีวะให้ผ่องแผ้ว สัมมาวายามะเป็นวิราคะเพราะระคองไว้ สัมมาสติ
 เป็นวิราคะเพราะตั้งมั่น สัมมาสมาธิเป็นวิราคะเพราะไม่ฟุ้งซ่าน สติสัมโพชฌงค์
 เป็นวิราคะเพราะตั้งมั่น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นวิราคะเพราะเลือกเฟ้น
 วิริยสัมโพชฌงค์เป็นวิราคะเพราะระคองไว้ ปิติดัมโพชฌงค์เป็นวิราคะเพราะ

แผ่ชานไป ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นวิราคะเพราะความสงบ สมาธิสัมโพชฌงค์
เป็นวิราคะเพราะความไม่ฟุ้งซ่าน อุเบกขาสัมโพชฌงค์เป็นวิราคะเพราะความ
พิจารณาหาทาง สัทธาพละเป็นวิราคะเพราะความไม่หวั่นไหวในความไม่มี
ศรัทธา วิริยพละเป็นวิราคะเพราะความไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน
สติพละเป็นวิราคะเพราะความไม่หวั่นไหวในความประมาท สมาธิพละเป็น
วิราคะเพราะความไม่หวั่นไหวในอุทซัจจะ ปัญญาพละเป็นวิราคะเพราะ
ความไม่หวั่นไหวในอวิชา สัทชินทริย์เป็นวิราคะเพราะความน้อมใจเชื่อ
วิริยอินทริย์เป็นวิราคะเพราะความประคองไว้ สตินทริย์เป็นวิราคะเพราะความ
ตั้งมั่น สมาชินทริย์เป็นวิราคะเพราะความไม่ฟุ้งซ่าน ปัญญินทริย์เป็นวิราคะ
เพราะความเห็น อินทริย์เป็นวิราคะเพราะอรรธว่าเป็นใหญ่ พละเป็นวิราคะ
เพราะอรรธว่าไม่หวั่นไหว โพชฌงค์เป็นวิราคะเพราะอรรธว่านำออกไป
มรรคเป็นวิราคะเพราะอรรธว่าเป็นเหตุ สติปัญญาเป็นวิราคะเพราะอรรธว่า
ตั้งมั่น สัมมัปปธานเป็นวิราคะเพราะอรรธว่าเริ่มตั้งไว้ อิทธิบาทเป็นวิราคะ
เพราะอรรธว่าให้สำเร็จ สัจจะ เป็นวิราคะเพราะอรรธว่าเป็นของต้องแท้ สมณะ
เป็นวิราคะเพราะอรรธว่าไม่ฟุ้งซ่าน วิปัสสนาวิราคะเพราะอรรธว่าพิจารณา
เห็น สมถวิปัสสนาเป็นวิราคะเพราะอรรธว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน ธรรมที่
คู่กันเป็นวิราคะเพราะอรรธว่าไม่ล่วงเกินกัน สิววิสุทฺธิเป็นวิราคะเพราะอรรธ
ว่าสำรวม จิตตวิสุทฺธิเป็นวิราคะเพราะอรรธว่าไม่ฟุ้งซ่าน ทิฏฐวิสุทฺธิเป็น
วิราคะเพราะอรรธว่าเห็น วิโมกข์เป็นวิราคะเพราะอรรธว่าพ้นวิเศษ วิชา
เป็นวิราคะเพราะอรรธว่าแทงตลอด วิมุตติเป็นวิราคะเพราะอรรธว่าสละ
ขยญาณเป็นวิราคะเพราะอรรธว่าตัดขาด ฉันทะเป็นวิราคะเพราะอรรธว่าเป็น
มูล มนสิการเป็นวิราคะเพราะอรรธว่าเป็นสมุฏฐาน ผัสสะเป็นวิราคะเพราะ

อรรถว่าเป็นที่รวม เวทนาเป็นวิราคะเพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุมลง สมาธิ เป็นวิราคะเพราะอรรถว่าเป็นประธาน สติเป็นวิราคะเพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นวิราคะเพราะอรรถว่าเป็นธรรมที่ยิ่งกว่าธรรมนั้น ๆ วิมุตติเป็นวิราคะ เพราะอรรถว่าเป็นसारธรรม สัมมาทิฏฐิเป็นมรรคเพราะความเห็น สัมมาสังกัปปะเป็นมรรคเพราะความดำริ ฯลฯ นิพพานอันหยั่งลงในอมตะเป็นมรรค เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด วิราคะเป็นมรรคอย่างนี้.

[๕๕๓] วิมุตติเป็นผลอย่างไร ในขณะที่โศคาปัตติผล สัมมาทิฏฐิด้วย อรรถว่าเห็น พ้นจากมิจฉาทิฏฐิ พ้นจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้นจาก ขันธ์และจากสรรพนิमितภายนอก วิมุตติมีวิมุตติเป็นอารมณ์ มีวิมุตติเป็นโคจร เข้ามาประชุมในวิมุตติ ตั้งอยู่ในวิมุตติ ประดิษฐานอยู่ในวิมุตติ วิมุตติในคำว่า วิมุตติ นี้มี ๒ คือ นิพพาน เป็นวิมุตติ ๑ ธรรมทั้งปวงที่เกิดเพราะสัมมาทิฏฐิ มินิพพานเป็นอารมณ์ เป็นวิมุตติ ๑ เพราะฉะนั้น วิมุตติจึงเป็นผล สัมมาสังกัปปะ ด้วยอรรถว่าดำริ พ้นจากมิจฉาสังกัปปะ ฯลฯ สัมมาวาจาด้วยอรรถว่ากำหนด พ้นจากมิจฉาวาจา ฯลฯ สัมมากรรมันตะด้วยอรรถว่าตั้งไว้ด้วยดี พ้นจาก มิจฉากัมมันตะ ฯลฯ สัมมาอาชีวะด้วยอรรถว่าชำระอาชีวะให้ผ่องแผ้ว พ้นจาก มิจฉาอาชีวะ ฯลฯ สัมมาวายามะด้วยอรรถว่าระคองไว้ พ้นจากมิจฉาวายามะ ฯลฯ สัมมาสติด้วยอรรถว่าตั้งมั่น พ้นจากมิจฉาสติ ฯลฯ สัมมาสมาธิด้วย อรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน พ้นจากมิจฉาสมาธิ พ้นจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉา- สังกัปปะเป็นต้นนั้น จากขันธ์และจากสรรพนิमितภายนอก วิมุตติมีวิมุตติเป็น อารมณ์ มีวิมุตติเป็นโคจร ประชุมเข้าในวิมุตติ ตั้งอยู่ในวิมุตติ ประดิษฐานอยู่ ในวิมุตติ วิมุตติในคำว่า วิมุตติ นี้มี ๒ คือ นิพพานเป็นวิมุตติ ๑ ธรรมทั้งปวง ที่เกิดเพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์เป็นวิมุตติ ๑ เพราะฉะนั้น วิมุตติจึงเป็นผล.

[๕๕๔] ในขณะที่สทาคามิผล สัมมาทิฏฐิด้วยอรรถว่าเห็น ฯลฯ

สัมมาสมาธิด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมพ้นจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบ ๆ พ้นจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐิเป็นต้นนั้น จากขันธและจากสรรพนิमितภายนอก... เพราะฉะนั้น วิมุตติจึงเป็นผล.

[๕๕๕] ในขณะที่อนาคามิผล สัมมาทิฏฐิด้วยอรรถว่าเห็น ฯลฯ

สัมมาสมาธิด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมพ้นจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียด ๆ พ้นจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐิเป็นต้นนั้น จากขันธ และจากสรรพนิमितภายนอก... เพราะฉะนั้น วิมุตติจึงเป็นผล.

[๕๕๖] ในขณะที่อรหัตผล สัมมาทิฏฐิด้วยอรรถว่าเห็น ฯลฯ สัมมา-

สมาธิด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมพ้นจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัยพ้นจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐิเป็นต้นนั้น จากขันธและจากสรรพนิमितภายนอก วิมุตติมีวิมุตติเป็นอารมณ์ มีวิมุตติเป็น โคจรประชุมเข้าในวิมุตติ ตั้งอยู่ในวิมุตติ ประดิษฐานอยู่ในวิมุตติ วิมุตติในคำว่า วิมุตติ นี้มี ๒ คือ นิพพานเป็นวิมุตติ ๑ ธรรมทั้งปวงที่เกิด เพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นวิมุตติ ๑ เพราะฉะนั้น วิมุตติจึงเป็นผล.

[๕๕๗] สัมมาทิฏฐิเป็นวิมุตติเพราะความเห็น ฯลฯ สัมมาสมาธิเป็น

วิมุตติเพราะความไม่ฟุ้งซ่าน สติสัมโพชฌงค์เป็นวิมุตติ เพราะความตั้งไว้มั่น ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์เป็นวิมุตติเพราะความพิจารณาหาทาง สัทธาพละเป็นวิมุตติเพราะความไม่หวั่นไหวในความไม่มีศรัทธา ฯลฯ ปัญญาพละเป็นวิมุตติ เพราะความไม่หวั่นไหวในอวิชา สัทชินทรีย์เป็นวิมุตติเพราะความน้อมใจ

เชื้อ ฯลฯ ปัญญาเป็นวิมุตติเพราะความเห็น อินทรีย์เป็นวิมุตติเพราะอรรถ
ว่าเป็นใหญ่ พละเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว โภชนงค์เป็นวิมุตติเพราะ
อรรถว่าเป็นเครื่องนำออก มรรคเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าเป็นเหตุ สติปัญญา
เป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าตั้งมั่น สัมมัปปธานเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าเริ่มตั้งไว้
อิทธิบาทเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าให้สำเร็จ สัจจะเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าเป็น
ของถ่องแท้ สมณะเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน วิปัสสนาเป็นวิมุตติเพราะ
อรรถว่าพิจารณาเห็น สมถวิปัสสนาเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน
ธรรมที่เป็นคู่กันเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าไม่ล่วงเกินกัน สิวสุทฺธิเป็นวิมุตติ
เพราะอรรถว่าสำรวม จิตตวิสุทฺธิเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ทิฏฐิวิสุทฺธิ
เป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าเห็น วิโมกข์เป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าพ้น วิชาเป็นวิ-
มุตติเพราะอรรถว่าแทงตลอด วิมุตติเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าสละ ญาณในความ
ไม่เกิดขึ้นเป็นวิมุตติ เพราะอรรถว่าระงับ ฉันทะเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าเป็นมูถ
มนสิการเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน ผัสสะเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่า
เป็นที่รวม เวทนาเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม สมาธิเป็นวิมุตติเพราะ
อรรถว่าเป็นประธาน สติเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นวิมุตติ
เพราะอรรถว่าเป็นธรรมยิ่งกว่าธรรมนั้น ๆ วิมุตติเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าเป็น
สารธรรม นิพพานอันหยั่งลงในอมตะเป็นวิมุตติเพราะอรรถว่าเป็นที่สุด วิมุตติ
เป็นผลอย่างนี้ วิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล ด้วยประการฉะนี้.

จบวิราคกถา

อรรถกถาวิราคกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับความที่ยังไม่เคยพรรณนา แห่งวิราคกถา อันมีกล่าว คือ วิราคะ เป็นเบื้องต้นอันพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้แล้ว ในลำดับ แห่งเมตตากถาอันเป็นที่สุดแห่งการประกอบมรรค.

พึงทราบวินิจฉัยในวิราคกถานี้ก่อน. พระสารีบุตรเถระประสงค์จะ ชี้แจงอรรถแห่งบทพระสูตรทั้งสองที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วว่า เมื่อ หน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมพ้น จึงตั้งอุเทศว่า **วิราโค มคฺโค วิมุตฺติ ผลํ** วิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล.

พระสารีบุตรเถระประสงค์ชี้แจงอรรถแห่งคำในวิราคกถานี้ก่อน จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **ถลฺ วิราโค มคฺโค** วิราคะเป็นมรรคอย่างไร. ใน บทเหล่านั้น บทว่า **วิรัชฺชติ** ย่อมคลาย คือ ปราศจากความกำหนด. บทที่ เหลือมีอรรถดังกล่าวแล้วในมรรคญาณนิกาย. บทว่า **วิราโค** ความว่า เพราะ สัมมาทิฏฐิ ย่อมคลายความกำหนด ฉะนั้น จึงชื่อว่า วิราคะ.

อนึ่ง วิราคะ (มรรค) นั้น เพราะมีวิราคะ (นิพพาน) เป็นอารมณ์ ฯลฯ ประดิษฐานอยู่ในวิราคะ ฉะนั้น พึงทราบความสัมพันธ์ของคำทั้งหลาย ๕ มีอาทิว่า **วิราคารมฺมโณ** (มีวิราคะ คือนิพพาน เป็นอารมณ์) อย่างนี้ว่า วิราโค วิราคะ (มรรค). ในบทเหล่านั้น บทว่า **วิราคารมฺมโณ** คือ มี นิพพานเป็นอารมณ์. บทว่า **วิราโคจโร** มีวิราคะเป็นโคจร คือ มีนิพพาน เป็นวิสัย. บทว่า **วิราเค สมฺปาคโต** เข้ามาประชุมในวิราคะ คือ เกิดพร้อม กันในนิพพาน. บทว่า **วิราเค จิโต** ตั้งอยู่ในวิราคะ คือ ตั้งอยู่ในนิพพาน

ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไป. บทว่า **วิราเค** **ปติภูจฺจโ** ประดิษฐานใน
วิราคะ คือ ประดิษฐานในนิพพานด้วยอำนาจแห่งการไม่กลับ. บทว่า **นิพ-**
พานญจ **วิราโค** นิพพานเป็นวิราคะ คือ นิพพาน ชื่อว่า เป็นวิราคะเพราะ
มีวิราคะเป็นเหตุ. บทว่า **นิพพานารมฺมณตา** **ซาตา** ธรรมทั้งปวงเกิดเพราะ
สัมมาทิฏฐิมีนิพพานเป็นอารมณ์ คือ ธรรมทั้งปวงเกิดในสัมมาทิฏฐิมีนิพพาน
เป็นอารมณ์ หรือ ด้วยความที่สัมมาทิฏฐิมีนิพพานเป็นอารมณ์. ธรรมทั้งหลาย
มีผัสสะเป็นต้น ทั้งปวงอันสัมปยุตด้วยมรรคเหล่านั้น ชื่อว่า **วิราคะ** เพราะ
อรรถว่าคลายความกำหนัด เพราะเหตุนี้จึง ชื่อว่า **วิราคะ**. บทว่า **สท-**
ชาตานิ เป็นสหชาติ คือ องค์แห่งมรรค ๗ มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น เกิดร่วม
กับสัมมาทิฏฐิ. บทว่า **วิราคํ** **คจฺจนฺตติ** **วิราโค** **มคฺโค** **องฺคํ** ๗ ที่เกิด
ร่วมกันย่อมถึงความเป็นวิราคะ เพราะเหตุนี้ วิราคะจึงเป็นมรรค ความว่า
องค์ ๗ ที่เกิดร่วมกันย่อมถึงความนิพพานให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้จึง
ชื่อว่า **วิราคะ** เพราะมีวิราคะ (นิพพาน) เป็นอารมณ์ ชื่อว่า **มรรค** เพราะ
อรรถว่าแสวงหา องค์แห่งมรรคแม้องค์หนึ่ง ๆ ย่อมได้ ชื่อว่า **มรรค**
เมื่อท่านกล่าวถึงความที่องค์หนึ่ง ๆ เป็นมรรค เป็นอันกล่าวถึงความที่แม้
สัมมาทิฏฐิ ก็เป็นมรรคด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นแหละท่านจึงถือเอาองค์
แห่งมรรค ๘ แล้วกล่าวว่า **เอเตน** **มคฺเคน** ด้วยมรรคนี้. บทว่า **พุทฺธา** **จ**
พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ท่านสงเคราะห์เอาแม้พระปัจเจกพุทธรเจ้าด้วย. จริงอยู่
แม้พระปัจเจกพุทธรเจ้าเหล่านั้น ก็ชื่อว่า พุทธรเหมือนกัน เพราะพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **คูก่อน**ภิกษุทั้งหลาย **พระพุทธรเจ้า** ๒ เหล่านี้ คือ พระ
ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธรเจ้า และพระปัจเจกพุทธรเจ้า. บทว่า **อคตํ**
ไม่เคยไป คือ **ไม่เคยไป**ในสงสารอันไม่รู้เบื้องต้นที่สุด. บทว่า **ทิส** ชื่อว่า
ทิส เพราะเห็น อ้างถึง คิดต่อ ด้วยการปฏิบัติทั้งสิ้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
ทิส เพราะพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ทรงเห็น ทรงอ้างถึง ทรงกล่าวว่า **ปรมี**

สุข เป็นสุขอย่างยิ่ง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทิส เพราะเป็นเหตุเห็น สละ ทอดทิ้งทุกข์ทั้งปวง นิพพานอันเป็นทิสนั้น.

บทว่า อฏฺฐจฺจโก มคฺโค มรรคมีองค์ ๘ ท่านกล่าวไว้อย่างไร.

ท่านกล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายและพระสาวกทั้งหลาย ย่อมถึงนิพพาน ด้วยประชุมธรรมมีองค์ ๘ นั้น ด้วยเหตุนี้ ประชุมธรรมมีองค์ ๘ นั้น จึง

ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถเป็นเครื่องไป. บทว่า ปุณฺณสมณพฺราหฺมณานํ

ปรปฺปวาทานํ สมณพราหมณ์เป็นอันมากผู้ถือลัทธิอื่น คือ สมณะและพรา-

หมณ์ต่างถือลัทธิอื่นจากศาสนานี้. บทว่า อคฺโค เลิศ คือ มรรคมีองค์ ๘

ประเสริฐกว่ามรรคที่เหลือเหล่านั้น. บทว่า เสฏฺโฐ ประเสริฐ คือ นำสรร-

เสริฐอย่างยิ่งกว่ามรรคที่เหลือ. บทว่า วิโมกฺโข เป็นประธาน คือ ดีใน

การเป็นประธาน ความว่า ความดีนี้แหละในเพราะเป็นประธานของมรรคที่

เหลือ. บทว่า อุตฺตโม สูงสุด คือ ข้ามมรรคที่เหลือไปได้อย่างวิเศษ.

บทว่า ปวโร ประเสริฐ คือ แยกออกจากมรรคที่เหลือโดยประการต่าง ๆ.

บทว่า อิติ เป็นนิบาตลงในอรรถว่าเหตุ. เพราะฉะนั้นอธิบายว่า พระผู้มี

พระภาคเจ้าตรัสว่าอัญ्ञจิกมรรคประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย สมดังที่พระองค์

ตรัสไว้ว่า

อัญ्ञจิกมรรคประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย บท

ทั้ง ๔ ประเสริฐกว่าสัจจะทั้งหลาย วิราคะประเสริฐ

กว่าธรรมทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าประเสริฐกว่า

สัตว์ ๒ เท่าทั้งหลาย.

ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสมรคนั้นแล้วตรัสว่า อัญ्ञจิก-

กมรรคประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย ดังนี้. แม้ในวาระที่เหลือ พึงทราบความ

โดยนัยนี้ และโดยนัยดังกล่าวไว้ในหนหลัง.

วิราคะ อันได้แก่ความเห็นในบพมีอาทิว่า **ทสฺสนวิราโค** ชื่อว่า
วิราคะเพราะความเห็น. ฟังทราบว่าเป็นทสฺสนกล่าวถึงผลก่อนกว่าอินทรีย์ในที่นี้
เพราะผลประเสริฐกว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์. บพมีคำอาทิว่า **อธิปเต-**
ยฺยญฺเฐน อินฺทฺริยานิ เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ เป็นการชี้แจง
อรรถของอินทรีย์เป็นต้น มิใช่ชี้แจงอรรถของวิราคะ. บพว่า **ตถญฺเฐน สจฺจา**
เป็นสัจจะ เพราะอรรถว่าเป็นของแท้ คือ ฟังทราบว่าเป็นสัจจญาณ. บพว่า **ศีล**
วิสุทฺธิ ความบริสุทธิ์แห่งศีล คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ.
บพว่า **จิตฺตวิสุทฺธิ** ความบริสุทธิ์แห่งจิต คือ สัมมาสมาธิ. บพว่า **ทิกฺขุวิสุทฺธิ**
คือ สัมมาทิกฺขุ สัมมาสังกัปปะ. บพว่า **วิชฺชาวิมุตฺตญฺเฐน** เพราะอรรถว่า
พ้นวิเศษ คือ เพราะอรรถที่พ้นจากกิเลสอันทำลายด้วยมรรคนั้นๆ. บพว่า **วิชฺชา**
ความรู้แจ้ง คือ สัมมาทิกฺขุ. บพว่า **วิมุตฺติ** ความพ้นวิเศษ คือ สมุจ-
เฉทวิมุตติ. บพว่า **อยโตคฺคํ นิพฺพานํ ปริโยสานญฺเฐน มคฺโค** นิพพาน
อันยังลงในอมตะเป็นมรรค เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด ชื่อว่า มรรค เพราะ
แสวงหาด้วยการพิจารณามรรคผล. ธรรมที่ท่านกล่าวในวิราคะนิกเทศนี้แม้ทั้ง
หมด ก็ในขณะแห่งมรรคนั้นเอง ในวิมุตตินิเทศ ในขณะแห่งผล เพราะ
ฉะนั้น แม้มนสิการถึงกันทะก็สัมปยุตด้วยมรรคผล. ฟังทราบอรรถ แม้ใน
วิมุตตินิเทศโดยนัยดังกล่าวแล้วในวิราคะนิกเทศนั้นแล. อนึ่ง ผลในนิกเทศนี้
ชื่อว่า **วิมุตฺติ** เพราะพ้นด้วยความสงบ. นิพพาน ชื่อว่า วิมุตติ เพราะพ้น
ด้วยการนำออกไป. คำมีอาทิว่า **สทฺษทานิ สตุตฺตฺกานิ องฺคํ ๗** เป็น
สหชาติ ย่อมไม่ได้ในที่นี้ เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงไม่ได้กล่าวไว้ เพราะพ้นเป็นผล
เองท่านจึงกล่าวเพียงเท่านั้นว่า **ปริจฺจาภญฺเฐน วิมุตฺติ** ชื่อว่า วิมุตติ เพราะ
อรรถว่าสละ. บพที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

จบอรรถกถาวิราคะกถา

ยุคนัทวารรค ปฏิสัมภิทากถา

ว่าด้วยปฏิสัมภิทา ๔

[๕๕๘] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ณ ที่นั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกะภิกษุเบญจวัคคีย์ ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนสุด ๒ ประการนี้ บรรพชิตไม่ควรเสพ ส่วนสุด ๒ ประการเป็นไฉน ? คือ การประกอบความพัวพันกามสุขในกามทั้งหลาย อันเป็นของเลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑ การประกอบการทำตนให้ลำบาก เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิบัติอันไม่เกี่ยวข้องส่วนสุดทั้ง ๒ ประการนี้ นั่น ตถาคตตรัสรู้แล้ว ทำจักขุทำญาณ (เห็นประจักษ์รู้ชัด) ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็มีมัชฌิมาปฏิบัติที่ตถาคตตรัสรู้แล้ว ทำจักขุ ทำญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนั้น เป็นไฉน ? อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล คือ สัมมาทิฎฐิ ... สัมมาสมาธิ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทานี้ นั่นแล ตถาคตตรัสรู้แล้ว ทำจักขุ ทำญาณ ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๕๙] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขอริยสังขันธ์นี้แล คือ แม้ความเกิด ก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความป่วยไข้ก็เป็นทุกข์ แม้ความตาย

ก็เป็นทุกข์ ความประจบกับสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักเป็นทุกข์ แม้ความไม่ได้สมปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขสมุทัยสังขารนี้แล คือ ตัณหาอันให้เกิดในภพต่อไป อันสหระศด้วยความกำหนดด้วยสามารถความเพติดเพลิน เป็นเหตุให้เพลินในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขนิโรธอริยสังขารนี้แล คือ ความดับตัณหานั้นแลโดยความสำรอกไม่เหลือ ความสละ ความสละคืน ความปล่อย ความไม่พัวพัน คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขารนี้แล คือ อริยมรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

[๖๐๐] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้ทุกขอริยสังขาร คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็ทุกขอริยสังขารนี้นั้นแล ควรกำหนดรู้ ฯลฯ เรา กำหนดรู้แล้ว.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้ทุกขสมุทัยอริยสังขาร คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็ทุกขสมุทัยอริยสังขารนี้นั้นแล ควรละ ฯลฯ เราละได้แล้ว.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้ทุกขนิโรธอริยสังขาร คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลาย

ที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็ทุกขนิโรธอริยสังขารนั้นนั่นแล ควรทำให้แจ้ง ฯลฯ เราทำให้แจ้งแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้น ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขาร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขารนั้นนั่นแล ควรเจริญ ฯลฯ เราได้เจริญแล้ว.

[๖๐๑] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ยถาภูตญาณทัสนะมีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ด้วยประการฉะนี้ ในอริยสังขาร ๔ ของเรา ยังไม่หมดจดดี เพียงใด เราก็ยังไม่ปฏิญาณว่า ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้ง เทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์เพียงนั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่เมื่อใดแล ยถาภูตญาณทัสนะมีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ด้วยประการฉะนี้ ในอริยสังขาร ๔ ของเรา หมดจดดีแล้ว เทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ก็แลญาณทัสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า เจโตวิมุตติของเราไม่กำริบชาตินี้มีในที่สุด บัดนี้ ไม่มีการเกิดในภพต่อไป พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไวยากรณภายิตนิจบลงแล้ว ภิกษุปัญจวัคคีย์ขึ้นชมยินดีพระพุทธานุภาพของพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็แลเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ากำลังตรัสไวยากรณภายิตนิจอยู่ ธรรมจักขุอันปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน เกิดขึ้นแก่ท่านพระโกณฑัญญะว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับเป็นธรรมดา.

ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศธรรมจักรแล้ว ภูมมเทวดา ก็ประกาศก้องว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังธรรมจักรอันประเสริฐนี้ ที่สมณพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกให้เป็นไปไม่ได้ ให้เป็นไปแล้ว ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี เทวดาชั้นจาตุมหาราช ได้ฟังเสียงของภูมมเทวดาแล้ว ฯลฯ เทวดาชั้นดาวดึงส์ เทวดาชั้นยามา เทวดาชั้นดุสิต เทวดาชั้นนิมมานรดี เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เทวดาผู้นับเนื่องในหมู่พรหมก็ประกาศก้องว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังธรรมจักรอันประเสริฐนี้ ที่สมณพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้เป็นไปไม่ได้ ให้เป็นไปแล้ว ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี.

เพราะเหตุดังนี้แล โดยขณะระยาระยาครุฑิยวณัน เสียงก็บันลือลั่นไปจนตลอดพรหมโลก และหมื่นโลกธาตุนี้ ก็สะท้อนสะท้อนหวั่นไหว อนึ่ง แสงสว่างอย่างยิ่ง หาประมาณมิได้ ก็ปรากฏขึ้นในโลก ล่วงเสียดซึ่งเทวานุภาพของเทวดาทั้งหลาย.

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า ท่านผู้เจริญ ภิกษุ โภณฑัตถุญะได้รู้แล้วหนอ ท่านผู้เจริญ ภิกษุ โภณฑัตถุญะได้รู้แล้วหนอ เพราะอุทานดังนี้แล ท่าน โภณฑัตถุญะจึงมีนามว่า อัญญา โภณฑัตถุญะ ดังนี้.

[๖๐๒] จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้ทุกขอริยสัจ คำว่า จักขุเกิดขึ้น...แสงสว่างเกิดขึ้นนี้ เพราะอรรถว่าอะไร ?

คำว่า **จักขุเกิดขึ้น** เพราะอรรถว่าเห็น คำว่า **ญาณเกิดขึ้น** เพราะอรรถว่ารู้ คำว่า **ปัญญาเกิดขึ้น** เพราะอรรถว่าทราบชัด คำว่า **วิชชาเกิดขึ้น** เพื่ออรรถว่าแทงตลอด คำว่า **แสงสว่างเกิดขึ้น** เพราะอรรถว่าสว่างไสว.

จักขุเป็นธรรม ญาณเป็นธรรม ปัญญาเป็นธรรม วิชชาเป็นธรรม
แสงสว่างเป็นธรรม ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นอารมณ์และเป็นโคจรของธรรม-
ปฏิสัมภิตา ธรรมเหล่าใดเป็นอารมณ์ของธรรมปฏิสัมภิตา ธรรมเหล่านั้นเป็น
โคจรของธรรมปฏิสัมภิตา ธรรมเหล่าใดเป็นโคจรของธรรมปฏิสัมภิตา ธรรม
เหล่านั้นเป็นอารมณ์ของธรรมปฏิสัมภิตา เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกญาณใน
ธรรมทั้งหลายว่า ธรรมปฏิสัมภิตา.

ความเห็นเป็นอรรถ ความรู้เป็นอรรถ ความทราบชัดเป็นอรรถ
ความแทงตลอดเป็นอรรถ ความสว่างไสวเป็นอรรถ อรรถ ๕ ประการนี้
เป็นอารมณ์และเป็นโคจรของอรรถปฏิสัมภิตา อรรถเหล่าใดเป็นอารมณ์ของ
อรรถปฏิสัมภิตา อรรถเหล่านั้นเป็นโคจรของอรรถปฏิสัมภิตา อรรถเหล่าใด
เป็นโคจรของอรรถปฏิสัมภิตา อรรถเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของอรรถปฏิสัมภิตา
เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกญาณในอรรถทั้งหลายว่า อรรถปฏิสัมภิตา.

การกล่าวพัญชนนิรุตติเพื่อแสดงธรรม ๕ ประการ การกล่าวพัญชน-
นิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ นิรุตติ ๑๐ ประการนี้ เป็นอารมณ์และเป็น
โคจรของนิรุตติปฏิสัมภิตา ธรรมและอรรถเหล่าใด เป็นอารมณ์ของนิรุตติปฏิ-
สัมภิตา ธรรมและอรรถเหล่านั้นเป็นโคจรของนิรุตติปฏิสัมภิตา ธรรมและอรรถ
เหล่านั้นเป็นโคจรของนิรุตติปฏิสัมภิตา ธรรมและอรรถเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของ
นิรุตติปฏิสัมภิตา เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกญาณในนิรุตติทั้งหลายว่า นิรุตติ-
ปฏิสัมภิตา.

ญาณ ๒๐ ประการนี้ คือ ญาณในธรรม ๕ ประการ ญาณในอรรถ
๕ ประการ ญาณในนิรุตติ ๑๐ ประการ เป็นอารมณ์ และเป็นโคจรของ

ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ญาณในธรรมเหล่านี้เป็นอารมณ์ของปฏิภาณปฏิสัมภิตา ญาณในธรรมเหล่านั้นเป็นโคจรของปฏิภาณปฏิสัมภิตา ญาณในธรรมเหล่านี้เป็นโคจรของปฏิภาณปฏิสัมภิตา ญาณในธรรมเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของ ปฏิภาณปฏิสัมภิตา เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกญาณในปฏิภาณทั้งหลายว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา.

[๖๐๓] จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรม ทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็ทุกขอริยสังขารนั้นนั้นแลควรกำหนดรู้ ฯลฯ เรากำหนดรู้แล้ว คำว่า จักขุเกิดขึ้น ญาณเกิดขึ้น ปัญญาเกิดขึ้น วิชชาเกิดขึ้น แสงสว่างเกิดขึ้น เพราะอรรถว่าอะไร ?

คำว่า จักขุเกิดขึ้น เพราะอรรถว่าเห็น...คำว่า แสงสว่างเกิดขึ้น เพราะอรรถว่าสว่างไสว.

จักขุเป็นธรรม...แสงสว่างเป็นธรรม ธรรม ๕ ประการนี้ เป็น อารมณ์และเป็นโคจรของธรรมปฏิสัมภิตา...เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกญาณ ในปฏิภาณทั้งหลายว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ในทุกขอริยสังขารมีธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีนิรุตติ ๓๐ มีญาณ ๖๐.

[๖๐๔] จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคย ได้ฟังมาก่อนว่า นี้ทุกขสมุทัยสังขาร ฯลฯ จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรม ทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็ทุกขสมุทัยอริยสังขารนั้นนั้นแล ควรละ ฯลฯ เราละได้แล้ว ฯลฯ ในทุกขสมุทัยอริยสังขาร มีธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีนิรุตติ ๓๐ มีญาณ ๖๐.

จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อน ว่า นี้ทุกขนิโรธอริยสังขาร ฯลฯ จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลาย

ที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็ทุกขนิโรธอริยสังขี้นั้นแล ควรทำให้แจ้ง ฯลฯ เราทำให้แจ้งแล้ว ฯลฯ ในทุกขนิโรธอริยสังขี มีธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีนิรุตติ ๓๐ มีญาณ ๖๐.

จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขี้นั้นแล ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว ฯลฯ ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขี มีธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีนิรุตติ ๓๐ มีญาณ ๖๐ ในอริยสังขี ๔ มีธรรม ๖๐ มีอรรถ ๖๐ มีนิรุตติ ๑๖๐ มีญาณ ๒๔๐.

[๖๐๕] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า การพิจารณาเห็นกาย ในกายนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็การพิจารณาเห็นกาย ในกายนี้แล ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว การพิจารณาเห็นเวทนา ในเวทนาทั้งหลายนี้ ฯลฯ การพิจารณาเห็นจิต ในจิตนี้ ฯลฯ

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็การพิจารณาเห็นธรรม ในธรรมทั้งหลายนี้แล ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว.

จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า การพิจารณาเห็นกายในกายนี้ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็การพิจารณาเห็นกายในกายนี้

นั่นแลควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว คำว่า จักขุเกิดขึ้น ญาณเกิดขึ้น ปัญญา
เกิดขึ้น วิชชาเกิดขึ้น แสงสว่างเกิดขึ้น เพราะอรรถว่าอะไร ?

คำว่า จักขุเกิดขึ้น เพราะอรรถว่าเห็น คำว่า ญาณเกิดขึ้น เพราะอรรถ
ว่ารู้ คำว่า ปัญญาเกิดขึ้น เพราะอรรถว่าทราบชัด คำว่า วิชชาเกิดขึ้น เพราะ
อรรถว่าแทงตลอด คำว่า แสงสว่าง เกิดขึ้น เพราะอรรถว่าสว่างไสว.

จักขุเป็นธรรม ญาณเป็นธรรม ปัญญาเป็นธรรม วิชชาเป็นธรรม
แสงสว่างเป็นธรรม ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นอารมณ์และโคจรแห่งธรรม-
ปฏิบัติสมาธิ ธรรมเหล่านี้เป็นอารมณ์ของธรรมปฏิบัติสมาธิ ธรรมเหล่านี้
เป็นโคจรของธรรมปฏิบัติสมาธิ ธรรมเหล่านี้เป็นโคจรของธรรมปฏิบัติสมาธิ
ธรรมเหล่านี้ เป็นอารมณ์ของธรรมปฏิบัติสมาธิ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกญาณ
ในธรรมทั้งหลายว่า ธรรมปฏิบัติสมาธิ.

ความเห็นเป็นอรรถ ความรู้เป็นอรรถ ความทราบชัดเป็นอรรถ ความ
แทงตลอดเป็นอรรถ ความสว่างไสวเป็นอรรถ อรรถ ๕ ประการนี้ เป็นอารมณ์
และเป็นโคจรของอรรถปฏิบัติสมาธิ อรรถเหล่านี้เป็นอารมณ์ของอรรถปฏิบัติสมาธิ
อรรถเหล่านี้เป็นโคจรของอรรถปฏิบัติสมาธิ อรรถเหล่านี้เป็นโคจรของ
อรรถปฏิบัติสมาธิ อรรถเหล่านี้เป็นอารมณ์ของอรรถปฏิบัติสมาธิ เพราะเหตุนี้
ท่านจึงเรียกญาณในอรรถทั้งหลายว่าอรรถปฏิบัติสมาธิ.

การกล่าวพยัญชนนิรุตติเพื่อแสดงธรรม ๕ ประการ การกล่าวพยัญชน-
นิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ นิรุตติ ๑๐ ประการนี้ เป็นอารมณ์และเป็นโคจร
ของนิรุตติปฏิบัติสมาธิ ธรรมและอรรถเหล่านี้เป็นอารมณ์ของนิรุตติปฏิบัติสมาธิ
ธรรมและอรรถเหล่านี้เป็นโคจรของนิรุตติปฏิบัติสมาธิ ธรรมและอรรถเหล่านี้

เป็น โจรของนิรุตติปฏิสัมภิทา ธรรมและอรรถเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของนิรุตติ-
ปฏิสัมภิทาเพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกญาณในนิรุตติทั้งหลายว่านิรุตติปฏิสัมภิทา.

ญาณ ๒๐ ประการ คือ ญาณในธรรม ๕ ประการ ญาณในอรรถ ๕
ประการ ญาณในนิรุตติ ๑๐ ประการ เป็นอารมณ์และเป็นโจรของปฏิภาณปฏิ-
สัมภิทา ญาณในธรรมเหล่านี้เป็นอารมณ์ของปฏิภาณปฏิสัมภิทา ญาณในธรรม
เหล่านั้นเป็นโจรของปฏิภาณปฏิสัมภิทา ญาณในอรรถเหล่านี้เป็นโจรของ
ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ในธรรมเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของปฏิภาณปฏิสัมภิทา
เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกญาณในปฏิภาณทั้งหลายว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ใน
สติปัญญาญาณคือการพิจารณาเห็นกายในกาย มีธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีนิรุตติ ๓๐
มีญาณ ๖๐ การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายนี้ ฯลฯ การพิจารณา
เห็นจิตในจิตนี้ ฯลฯ.

จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมา
ก่อนว่า การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายนี้ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง
เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็การพิจารณาเห็นธรรมใน
ธรรมทั้งหลายนี้ นั่น ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว ฯลฯ ในสติปัญญาญาณคือมี
การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีนิรุตติ ๓๐
มีญาณ ๖๐ ในสติปัญญาญาณ ๔ มีธรรม ๖๐ มีอรรถ ๖๐ มีนิรุตติ ๑๒๐ มี
ญาณ ๒๔๐.

[๖๐๖] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรม
ทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วย
ฉันทะและประธานสังขารนี้ ฯลฯ อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิริยะและ
ประธานสังขารนี้ ฯลฯ อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยจิตและประธานสังขารนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิมังสาและปธานสังขารนี้ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิมังสาและปธานสังขารนี้นั้นแล ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว.

[๖๐๗] จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยฉันทะและปธานสังขารนี้ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยฉันทะและปธานสังขารนี้นั้นแล ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว คำว่า จักเกิดขึ้น... แสงสว่างเกิดขึ้น เพราะอรรถว่าสว่างไสว...

จักขุเป็นธรรม...เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงเรียกญาณในปฏิภาณทั้งหลายว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ในอิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยฉันทะและปธานสังขาร มีธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีนิรุตติ ๓๐ มีญาณ ๖๐ ฯลฯ อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิริยะและปธานสังขารนี้ ฯลฯ อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยจิตและปธานสังขารนี้.

จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิมังสาและปธานสังขารนี้ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิมังสาและปธานสังขารนี้นั้นแล ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว ฯลฯ ในอิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิมังสา

และประธานสังขาร มีธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีนิรุตติ ๓๐ มีญาณ ๖๐ ใน
อิทธิบาท มีธรรม ๖๐ มีอรรถ ๖๐ มีนิรุตติ ๑๒๐ มีญาณ ๒๔๐.

[๖๐๘] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรม
ทั้งหลายที่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า สมุทัย สมุทัย คุณก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่พระวิปัสสีโพธิสัตว์
ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นิโรธ นิโรธ ในไวยากรณ์ภายิตของพระวิปัสสีโพธิ-
สัตว์ มีธรรม ๑๐ มีอรรถ ๑๐ มีนิรุตติ ๒๐ มีญาณ ๔๐.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลาย
ที่พระสิจีโพธิสัตว์ ฯลฯ พระเวสสภูโพธิสัตว์ ฯลฯ พระกกุสันธโพธิสัตว์ ฯลฯ
พระโกนาคมน์โพธิสัตว์ ฯลฯ พระกัสสปโพธิสัตว์ ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า
สมุทัย สมุทัย คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรม
ทั้งหลายที่พระกัสสปโพธิสัตว์ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นิโรธ นิโรธ ในไวยากรณ์-
ภายิตของพระกัสสปโพธิสัตว์ มีธรรม ๑๐ มีอรรถ ๑๐ มีนิรุตติ ๒๐ มีญาณ ๔๐.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่
พระโคดมโพธิสัตว์ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า สมุทัย สมุทัย คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
จักขุ ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่พระโคดมโพธิสัตว์ไม่เคยได้ฟัง
มาก่อนว่า นิโรธ นิโรธ ในไวยากรณ์ภายิตของพระโคดมโพธิสัตว์ มีธรรม
๑๐ มีอรรถ ๑๐ มีนิรุตติ ๒๐ มีญาณ ๔๐.

ในไวยากรณ์ภายิต ๗ ของพระโพธิสัตว์ ๗ องค์ มีธรรม ๗๐ มี
อรรถ ๗๐ มีนิรุตติ ๑๔๐ มีญาณ ๒๘๐.

[๖๐๙] จักขุ... แสงสว่างเกิดขึ้นว่า อรรถว่ารู้อย่างแห่งอภิญญา
เราแล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้ว ด้วยปัญญา

อรรกว่ารู้ยิ่ง ที่เราไม่ถูกต้องแล้วด้วยปัญญาไม่มี ในอรรกว่ารู้ยิ่งแห่งอภิญา
มีธรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุติ ๕๐ มีญาณ ๑๐๐ ฯลฯ อรรกว่ากำหนด
รู้แห่งปริญา ฯลฯ อรรว่าละแห่งปหานะ ฯลฯ อรรว่าเจริญแห่ง
ภาวนา ฯลฯ.

จักขุ... แสงสว่างเกิดขึ้นว่า อรรว่าทำให้แจ้งแห่งสังขิกิริยา เรา
รู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้ว ด้วยปัญญา
อรรว่าทำให้แจ้ง ที่เราไม่ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา ไม่มี ในอรรว่าทำให้แจ้ง
แห่งสังขิกิริยา มีธรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุติ ๕๐ มีญาณ ๑๐๐ ในอรร
ว่ารู้ยิ่งแห่งอภิญา ในอรรว่ากำหนดรู้แห่งปริญา ในอรรว่าละแห่งปหานะ
ในอรรว่าเจริญแห่งภาวนา ในอรรว่าทำให้แจ้งแห่งสังขิกิริยา มีธรรม ๑๒๕
มีอรรถ ๑๒๕ มีนิรุติ ๒๕๐ มีญาณ ๕๐๐.

[๖๑๐] จักขุ... แสงสว่างเกิดขึ้นว่า อรรว่ากองแห่งขันธทั้งหลาย
เรารู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้ว ด้วย
ปัญญา อรรว่ากอง ที่เราไม่ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา ไม่มี ในอรรว่ากอง
แห่งขันธทั้งหลาย มีธรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุติ ๕๐ ญาณ ๑๐๐ จักขุ
ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้นว่า อรรว่าทรงไว้แห่งธาตุทั้งหลาย ฯลฯ อรรว่า
บ่อเกิดแห่งอายตนะทั้งหลาย อรรว่าปัจจัยปรุงแห่งสังขตธรรมทั้งหลาย
อรรว่าปัจจัยไม่ปรุงแต่งแห่งอสังขตธรรม เรารู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว
ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้ว ด้วยปัญญา อรรว่าปัจจัยไม่ปรุงแต่งที่เราไม่
ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา ไม่มี ในอรรว่าปัจจัยไม่ปรุงแต่งแห่งอสังขตธรรม
มีธรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุติ ๕๐ มีญาณ ๑๐๐ ในอรรว่ากอง
แห่งขันธทั้งหลาย ในอรรว่าทรงไว้แห่งธาตุทั้งหลาย ในอรรว่าบ่อเกิด

แห่งอายตนะทั้งหลาย ในอรรถว่าปัจฉัยปรุงแต่งแห่งอสังขตธรรมทั้งหลาย ในอรรถว่าปัจฉัยไม่ปรุงแต่งแห่งอสังขตธรรม มีกรรม ๑๒๕ มีอรรถ ๑๒๕ มีนิรุตติ ๒๕๐ มีญาณ ๕๐๐.

[๖๑๑] จักขุ... แสงสว่างเกิดขึ้นว่า อรรถว่าทนไต่ยากแห่งทุกข์ เรารู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา อรรถว่าทนไต่ยาก ที่เราไม่ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา ไม่มี ในอรรถว่าทนไต่ยากแห่งทุกข์ ธรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุตติ ๕๐ มีญาณ ๑๐๐ จักขุ ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้นว่า อรรถว่าเหตุให้เกิดแห่งสมุทัย ฯลฯ อรรถว่าดับแห่งนิโรธ อรรถว่าเป็นทางแห่งมรรค เรารู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา อรรถว่าเป็นทางที่เราไม่ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา ไม่มี ในอรรถว่าเป็นทางแห่งมรรค มีกรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุตติ ๕๐ มีญาณ ๑๐๐ ในอริยสัจ มีกรรม ๑๐๐ มีอรรถ ๑๐๐ มีนิรุตติ ๒๐๐ มีญาณ ๕๐๐.

[๖๑๒] จักขุ ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้นว่า อรรถว่าความแตกฉานในอรรถแห่งอรรถปฏิสัมภิทา เรารู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา อรรถว่าความแตกฉานในอรรถ เราไม่ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา ไม่มี ในอรรถว่าความแตกฉานในอรรถแห่งอรรถปฏิสัมภิทา มีกรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุตติ ๕๐ มีญาณ ๑๐๐. จักขุ ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้นว่า อรรถว่าความแตกฉานในธรรมแห่งธรรมปฏิสัมภิทา อรรถว่าความแตกฉานในนิรุตติแห่งนิรุตติปฏิสัมภิทา อรรถว่าความแตกฉานใน

ปฏิภาณแห่งปฏิภาณปฏิสัมภิทา เรารู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา อรรถว่าความแตกฉานปฏิภาณ ที่เราไม่ถูกต้องแล้ว ไม่มี ในอรรถว่าความแตกฉานในปฏิภาณแห่งปฏิภาณปฏิสัมภิทามีธรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุตติ ๕. มีญาณ ๑๐๐ ในปฏิสัมภิทา ๔ มีธรรม ๑๐๐ มีอรรถ ๑๐๐ มีนิรุตติ ๒๐๐ มีญาณ ๔๐๐.

[๖๑๓] จักขุ ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้น อินทริยโปรปริยัตญาณ เรา รู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา อินทริยโปรปริยัตญาณ เราไม่ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา ไม่มี ในอินทริยโปรปริยัตญาณ มีธรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุตติ ๕๐ มีญาณ ๑๐๐ จักขุ ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้นว่า ญาณในนั้นทะอัมมานอนและกิเลสอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ ยมกปาฏิหาริยญาณ มหากรุณาสมาปัตติญาณ อนาวรณญาณ เรา รู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา อนาวรณญาณ เราไม่ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา ไม่มี ในอนาวรณญาณ มีธรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุตติ ๕๐ มีญาณ ๑๐๐ ในพุทธธรรม ๖ มีธรรม ๑๕๐ มีอรรถ ๑๕๐ มีนิรุตติ ๓๐๐ มีญาณ ๖๐๐ ในปกรณัมปฏิสัมภิทา มีธรรม ๘๕๐ มีอรรถ ๘๕๐ มีนิรุตติ ๑,๓๐๐ มีญาณ ๓,๔๐๐ ฉะนี้แล.

จบปฏิสัมภิทากถา

ปฏิสัมภิทาถา

อรรถถาธรรมจักกัปปวัตตนวาระ

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับความซึ่งยังไม่เคยพรรณนามาก่อน แห่ง ปฏิสัมภิทาถา อันมีธรรมจักกัปปวัตตนสูตรเป็นเบื้องต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงประเภทแห่งปฏิสัมภิทามรรค สำเร็จลงด้วยอำนาจแห่งมรรค อันได้แก่วิราคะ ตรัสไว้แล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในพระสูตร ดังต่อไปนี้. บทว่า พาราณสีย คือ มีแม่น้ำชื่อว่า พาราณสา. กรุงพาราณสีเป็นนครอยู่ไม่ไกลแม่น้ำพาราณสา. ใกล้กรุงพาราณสีนั้น. บทว่า อสิปตเน มิคทาย ป่าอสิปตนมฤคทายวัน คือ ชื่อว่าสวนมฤคทายวัน เพราะเป็นที่ให้อภัยแก่มฤคทั้งหลายอันได้ชื่ออย่างนั้น ด้วยสามารถแห่งการลง ๆ ขึ้น ๆ ของพวกฤษี. เพราะพวกฤษีสัพพัญญู. เกิดขึ้นแล้ว ๆ ก็ลงไปป่าอสิปตนมฤคทายวันนั้น อธิบายว่า นั่งประชุมกัน เพื่อยังธรรมจักรให้เป็นไป แม้พวกฤษีปัจเจกพุทธรอกจากนิโรธสมาบัติ เมื่อล่วงไป ๗ วัน จากเงื้อมเขานันทมูลกะ ล้างหน้าที่สระอโนดาต เหาะมาทางอากาศก็ลงไปประชุมกัน ณ ที่นี้ ประชุมกันเพื่อเป็นสุข เพื่ออุโบสถใหญ่ และเพื่ออุโบสถน้อย เมื่อจะกลับไปสู่เขาคันธมาทน์ ก็เหาะไปจากที่นั่น เพราะเหตุนี้ ด้วยบทนี้ที่นั่นท่านจึงเรียกว่า อสิปตนะ ด้วยเป็นที่ลง ๆ ขึ้น ๆ ของพวกฤษี. บาลีว่า อสิปทํ ดังนี้บ้าง.

บทว่า ปญจวคฺคิเย ภิกษุเบญจวคฺคิยฺ (มีพวก ๕) คือ พวกของ ภิกษุ ๕ ดังที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

พระมหาเถระ ๕ เหล่านี้ คือ พระโกณฑัญญะ ๑

พระภัททิยะ ๑ พระวัปปะ ๑ พระมหานาม ๑ พระ-

อัสสชิ ๑ ท่านเรียกว่า ภิกษุมีพวก ๕

ชื่อว่า ปัญจวรรค ชื่อว่า ปัญจวัคคีย์ เพราะเนื่องในพวก ๕ นั้น. บทว่า ภิกษุ อามนุเตสิ ตรัสกะภิกษุทั้งหลาย ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีจำเดิม แต่ละสมณินิหาร ณ บาทมูลของพระทศพล พระนามว่า ทีปังกร จนบรรลุปุสสุตท้ายโดยลำดับ ในภพสุดท้ายเสด็จออกมหาภิเนษกรรมตั้งทรงถึงโพธิมณฑลโดยลำดับ ประทับนั่งเหนือปราศิตบัลลังก์ ณ โพธิมณฑลนั้น ทรงกำจัดมารและพลมาร ทรงระลึกถึงปุพเพนิวาสญาณ ในปฐมยาม ในมัชฌิมยามทรงยังทิพยจักขุให้บริสุทธี ในที่สุดปัจฉิมยามทรงยังหมั่นโลกธาตุให้บันลือก้องกัมปนาท ทรงบรรลुพระสัพพัญญุตญาณ ล่วงไป ๗ สัปดาห์ ณ โพธิมณฑล ท้าวมหาพรหมทูลวิงวอนขอให้ทรงแสดงธรรม ทรงตรวจตราสัตว์โลกด้วยทิพยจักขุ เสด็จไปกรุงพาราณสี เพื่อทรงอนุเคราะห์สัตว์โลก มีพระประสงค์จะให้ภิกษุเบญจวัคคีย์ยอมรับแล้ว ทรงยังธรรมจักรให้เป็นไป จึงตรัสเรียก.

บทว่า เทว เม ภิกษเว อนุตตา คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนสุด ๒ อย่างนี้ พระสุรเสียงที่เปล่งออกด้วยทรงเปล่งพระดำรัสนี้ ข้างบนถึงภวักคพรหม ข้างล่างถึงอเวจี แล้วแผ่ไปตั้งอยู่ตลอดหมั่นโลกธาตุ ในสมัยนั้น พระผู้มี ๑๘ โกฏิมาประชุมกัน พระอาทิตย์ตกทางทิศตะวันตก พระจันทร์เต็มดวงประกอบด้วยอาสาพหนักษัตริย์ขึ้นทางทิศตะวันออก ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มพระธรรมจักรที่ปวัตตนิสูตร พระดำรัสมีอาทิว่า เทว เม ภิกษเว อนุตตา ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปพฺพชิตฺเตน** บรรพชิต คือ ผู้ตัดวัฏฏคามอันเกี่ยวข้องกับด้วยคฤหัสถ์ออกบวช. บทว่า **น เสวิตพฺพา** ไม่ควรเสพ คือ ไม่ควรใช้สอย. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ปพฺพชิตฺเตน** **น เสวิตพฺพา** อันบรรพชิตไม่ควรเสพ เพราะการปฏิบัติอย่างวิเศษเป็นเครื่องรองรับของบรรพชิตทั้งหลาย. บทว่า **กามสฺส** **กามสุขัลลิกานุโยโค** การประกอบความพัวพันกามสุขในกามทั้งหลาย คือการประกอบกามสุขคือกิเลสในวัฏฏคาม หรือการประกอบอาศัยกามสุขคือกิเลส. บทว่า **หีนโน** เป็นของเลวคือลามก. บทว่า **คมฺภโม** คือ เป็นของชาวบ้าน. บทว่า **โปลุชฺชนิกो** เป็นของปุลุชน คือ ปุลุชนได้แก่อันธพาลปุลุชนประพดิกันเนื่อง ๆ. บทว่า **อนริโย** คือไม่ใช่ของพระอริยเจ้า. อีกอย่างหนึ่ง ไม่ใช่ของมืออยู่ของพระอริยเจ้าผู้บริสุทธิ์ ผู้สูงสุด. บทว่า **อนคฺตสฺสยฺหิตो** ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ความว่า ไม่อาศัยเหตุอันนำความสุขมาให้.

บทว่า **อคฺตคฺลิมถานุโยโค** การประกอบการทำตนให้ลำบาก ความว่า ทำความทุกข์ให้แก่ตน. บทว่า **ทฺกุโฆ** คือนำความทุกข์มาให้ ด้วยการทรมาณคนมีอนบนที่ทำด้วยหนามเป็นต้น. ในบทนี้ท่านไม่กล่าวว่า **หีนโน** เพื่อรักษาจิตของผู้บำเพ็ญตบะเหล่านั้น เพราะผู้บำเพ็ญตบะเหล่านั้นถือว่าเป็นตบะอันสูงสุด ไม่กล่าวว่า **โปลุชฺชนิกो** เพราะเป็นธรรมดาของบรรพชิตทั้งหลาย และเพราะไม่ทั่วไปด้วยคฤหัสถ์ทั้งหลาย. อนึ่ง ในบทว่า **กามสุขัลลิกานุโยโค** นั้นท่านไม่กล่าวว่า **ทฺกุโฆ** เพราะพวกปญฺญานว่าเป็นบรรพชิตพวกใดพวกหนึ่ง มีวาทีว่านิพพานในปัจจุบันถือเอาว่า เพราะตัวตนนี้เปี่ยมเพียบพร้อมบำเรอด้วยกามคุณ ๕ ด้วยเหตุนี้ตัวตนนี้จึงเป็นอันบรรลุนิพพานในปัจจุบัน เพื่อรักษาจิตของผู้บำเพ็ญตบะเหล่านั้น และเพราะ

การสมาทานธรรมนั้นเป็นความสุขในปัจจุบัน ไม่ควรเสพกามสุขัลลิกานุโยค เพราะเป็นความสุขเศร้าหมองด้วยตัณหาและทิฏฐิในปัจจุบัน เพราะมีทุกข์เป็นผลต่อไป และเพราะผู้ชวนขวายนุโยคนั้นพัวพันด้วยตัณหาและทิฏฐิ ไม่ควรเสพอรรถกิลมถานุโยค เพราะเป็นทุกข์เศร้าหมองด้วยทิฏฐิในปัจจุบัน เพราะมีทุกข์เป็นผลต่อไป และเพราะผู้ชวนขวายในอรรถกิลมถานุโยคนั้นผูกพันด้วยทิฏฐิ. บทว่า **เอต เต** คือ เหล่านี้. บทว่า **อนุปคมฺม** ไม่เกี่ยวข้อง คือ ไม่เข้าไปใกล้. บทว่า **มชฺฌิมา** สายกลาง ชื่อว่า **มชฺฌิมา** เพราะเป็นทางสายกลางไม่มีสุขและทุกข์เศร้าหมอง ชื่อว่า **ปฎิปทา** เพราะเป็นเหตุถึงนิพพาน. บทว่า **อภิสมฺพุทฺธา** ตรัสรู้แล้ว คือ แتงตลอดแล้ว.

ในบทมีอาทิว่า **จกฺขุภรณิ** ทำจกฺขุมีความดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **จกฺขุภรณิ** เพราะทำปัญญาจกฺขุ. บทว่า **ถาณภรณิ** ทำญาณเป็นไวพจน์ของบทว่า **จกฺขุภรณิ** นั้นนั่นแหละ. บทว่า **อุปสมาย** เพื่อความสงบ คือ เพื่อสงบกิเลส. บทว่า **อภิญฺเวย** เพื่อความรู้ยิ่ง คือ เพื่อประโยชน์แก่ความรู้ยิ่ง สัจจะ ๔. บทว่า **สมฺโพชาย** เพื่อความตรัสรู้ คือ เพื่อประโยชน์แก่การตรัสรู้ สัจจะ ๔ เหล่านี้. บทว่า **นิพฺพานาย** เพื่อนิพพาน คือ เพื่อให้แจ้งซึ่งนิพพาน.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **จกฺขุภรณิ** เพราะทำมรรคญาณ คือ ทศณะ. ชื่อว่า **ถาณภรณิ** เพราะทำมรรคญาณคือภาวนา เพื่อสงบกิเลสทั้งปวง เพื่อรู้ยิ่งธรรมทั้งปวง เพื่อตรัสรู้อรหัตผล เพื่อดับกิเลสและขันธ. ท่านกล่าว สัจจกถาไว้ในอภิญฺเวยนิเทศแล้ว.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงประกาศสัจจะอย่างนี้แล้ว ได้สดับลำดับการแทงตลอดของพระองค์ ของเบญจวัคคีย์เหล่านั้นผู้ยังมีมานะจัดในพระองค์

อาการ ๑๒. บทว่า **อตุตมนา** ขึ้นขมยินดี คือ มีใจเป็นของตน. จริงอยู่ผู้มีใจประกอบด้วยปีติโสมนัส ชื่อว่า มีใจเป็นของตน เพราะสัตว์ทั้งหลายใคร่ความสุข เกลียดทุกข์ อธิบายว่า มีใจเป็นของตน มีใจถือเอาแล้ว มีใจอึดเอิบแล้วด้วยปีติและโสมนัส. บทว่า **อภินนุหุ** พอใจ คือ หันหน้าเข้าหาพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วพอใจ. บทว่า **เวยฺยากรณสุมี** ไวยากรณ์ภายิต พระสูตรที่ไม่มีกาคา ในพระสูตรชื่อว่า เวยฺยากรณ เพราะทำให้แจ้งอรรถอย่างเดียว. บทว่า **ภณฺณมาน** คือ ตรัสอยู่ ทำให้เป็นปัจจุบันใกล้ปัจจุบัน คือ กำลังตรัส. บทว่า **วิรัชฺหุ** ปราศจากฐลี คือ ปราศจากฐลีมีรากะเป็นต้น. บทว่า **วิทมฺล** ปราศจากมลทินมีรากะเป็นต้น เพราะรากะเป็นต้น ชื่อว่า ฐลี เพราะอรรถว่า ท่วมทับ ชื่อว่า มลทิน เพราะอรรถว่า ประทุษร้าย. บทว่า **ธมฺมจกฺขุ** ธรรมจักขุ ในที่บางแห่งได้แก่ญาณในปฐมมรรค ในที่บางแห่งได้แก่ญาณมรรคญาณ ๑ เป็นต้น ในที่บางแห่งได้แก่แม่มรรคญาณ ๔ แต่ในที่นี้ ได้แก่ ญาณในปฐมมรรคเท่านั้น.

บทว่า **ยงฺกิลฺลจฺจิ** สมุทยธมฺมํ **สพฺพพฺพุตฺตํ** **นิโรธธมฺมํ** สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับเป็นธรรมดา อธิบายว่า ธรรมจักขุ เกิดขึ้นแก่พระโณทัญญู ผู้เป็นไปแล้วด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา. บทว่า **ธมฺมจกฺกเก** ได้แก่ ปฏิเวธญาณและเทศนาญาณ. จริงอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่เหนือโพธิบัลลังก์ แม่ปฏิเวธญาณมีอาการ ๑๒ เป็นไปในสัจจะ ๔ เมื่อประทับนั่ง ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แม่เทศนาญาณเป็นไปแล้วด้วยสังขเทศนามีอาการ ๑๒ ชื่อว่า ธรรมจักร แม้ทั้งสองอย่างนั้นก็เป็ญญาณของพระทศพล ธรรมจักรนั้นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศด้วยเทศนานี้ ชื่อว่า เป็นไปแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศธรรมจักรนี้

ตลอดเวลาที่พระอัญญาโกณฑัญญะยังไม่ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผลพร้อมกับพรหม ๑๘ โภกิ แต่เมื่อพระอัญญาโกณฑัญญะตั้งอยู่แล้ว ธรรมจักรจึงชื่อว่าประกาศแล้ว. ท่านหมายถึงเรื่องนั้น จึงกล่าว ปวคฺคิตฺเต จ ภควตา ธรรมจกฺเก เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศพระธรรมจักรแล้ว.

บทว่า ภูมฺมา เทวา คือเทวดาที่อยู่บนพื้นดิน. บทว่า สทฺทมนุสฺสทาเวสฺสุ ประกาศก้อง คือ ภูมมเทวดาให้สาธุการเป็นเสียงเดียวกันแล้ว ประกาศก้องมีอาทิว่า เอตฺ ภควตา. บทว่า อปฺปฏิวคฺติยฺ อ้นใคร ๆ ให้เป็นไปไม่ได้ คือ ไม่อาจคัดค้านได้ว่า นี่ไม่เป็นเช่นนั้น. อนึ่ง ในบทนี้พึงทราบวาทะและพรหมทั้งหลายประชุมกัน เมื่อจบเทศนาได้ให้สาธุการเป็นเสียงเดียวกัน แต่ภูมมเทวดาเป็นต้นยังไม่มาประชุมครั้งได้ฟังเสียงเทวดาและพรหมเหล่านั้น ๆ จึงได้ให้สาธุการ. อนึ่ง ภูมมเทวดาที่เกิดในภูเขาและต้นไม้เป็นต้นเหล่านั้น แม้ภูมมเทวดาเหล่านั้นจะนับเนื่องในพวกเทวดาชั้นจาตุम्मหาราชิกา ท่านก็กล่าวทำให้แยกกันในบทนี้. บทว่า จาตุम्मหาราชิกา เพราะมีเทวดามหาราช ๔ ได้แก่ ท้าวธตรฐ วิรุฬหก วิรูปักษ์และกุเวร. เทวดาเหล่านั้นสถิตอยู่ ณ ท่ามกลางภูเขาสิเนรุ เทวดาเหล่านั้นอยู่บนภูเขาก็มีอยู่บนอากาศก็มี สืบต่อเทวดาเหล่านั้นไปถึงจักรวาลบรรพต เทวดาแม่ทั้งหมดเหล่านี้ คือ จิตทาปโทสิกา มโนปโทสิกา สัตวลาหก อุณหวลาหก จันทิมเทวบุตร สุริยเทวบุตร ก็เป็นเทวดาประดิษฐานอยู่ ณ เทวโลกชั้นจาตุम्मหาราชิกานั้นแหละ. ชื่อว่า ดาวตีสตา เพราะมีชน ๓๓ คนเกิดในเทวโลกนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า ดาวตีสตา เป็นชื่อของเทวดาเหล่านั้น แม้เทวดาเหล่านั้นประดิษฐานบนภูเขาก็มียุบอากาศก็มี ความสืบเนื่องกันมาแห่งเทวดาเหล่านั้นถึงจักรวาลบรรพต ชันยามาเป็นต้นก็อย่างนั้น. แม้ในเทวโลก

หนึ่ง เทวดาสืบต่อของเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่า ยังไม่ถึงจักรวาลบรรพตไม่มี.
ชื่อว่า ยามา เพราะไป ไปถึง ถึงพร้อมซึ่งสุขอันเป็นทิพย์. ชื่อว่า तुลิตา
เพราะยินดีรำเริง. ชื่อว่า นิมมานรติ เพราะนิรมิตยินดีสมบัติ ตามความ
ชอบใจในเวลาใครจะยินดีโดยส่วนพิเศษจากที่ตกแต่งไว้ตามปกติ. ชื่อว่า ประ-
นิमितวสวัตติ เพราะเมื่อผู้อื่นรู้วารจิตแล้วนิรมิตสมบัติให้ยอมเป็นไปสู่อำนาจ.
ชื่อว่า พุรหมุภายิกา เพราะนับเนื่องในพรหมกาย. แม้พรหมกายิกาทิ้งหมด
ท่านหมายถึงพรหมที่มีชั้น ๕ ด้วย.

ท่านกล่าวว่า เตน มุหุตฺเตน โดยครู่เดียว ท่านกล่าวให้แปลก
กับคำว่า เตน ขณฺเณ โดยขณะนั้น โดยขณะก็ได้แก่ครู่ ท่านอธิบายว่า
มิใช่โดยขณะทางปรมาณู. บทว่า ยาว พุรหมุภายิกา ตลอดพรหมโลก คือ
ทำพรหมโลกให้มีที่สุด. บทว่า สทฺโท คือเสียงสาธุการ. บทว่า ทสสหัสสี
คือ มีหมื่นจักรวาล. บทว่า สจฺกมฺปิ หวันฺโหว คือ สะเทือนสะท้านหวันโหว
ในรูปข้างบนด้วยดี. บทว่า สมฺปกมฺปิ หวันฺโหวด้วยดี คือ สะเทือนสะท้าน
หวันโหวขึ้นข้างบน ลงเบื้องล่างด้วยดี. บทว่า สมฺปเวธิ สันสะเทือน คือ
สันสะเทือนไปทั่ว ๔ ทิศด้วยดี.

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงหยั่งลงสู่พระครรภ์พระมารดา เพื่อความเป็น
พระสัมพุทธเจ้าและเมื่อประสูติจากพระครรภ์พระมารดานั้น มหาปฐมพิไค้หวัน
โหวด้วยเดชแห่งบุญ ในคราวตรัสรู้ได้หวันโหวด้วยเดชแห่งญาณคือการแทง
ตลอด ในคราวประกาศพระธรรมจักร แผ่นดินได้หวันโหวคฺจให้สาธุการด้วย
เดชแห่งญาณคือ เทศนา ได้หวันโหวด้วยเทวดานุกาพในคราวทรงปลงอายุสัง-
ขารและในคราวมหาปรินิพพาน แผ่นดินคฺจไม่อดกลั้นความตื่นเต้นได้ด้วย ความ
กรุณาได้หวันโหวด้วยเทวดานุกาพ. บทว่า อปฺปมาโณ หาประมาณมิได้ คือ

มีประมาณเจริญ. ในบทว่า โอปาโร อย่างยี่งนี้ท่านกล่าวว่า มธฺรฺ อูพาริ
มีรสอร่อยอย่างยี่ง ในบทมีอาทิวา อูพารานิ อูพารานิ ขาทนียานิ ขาทนุติ
เคี้ยวของเคี้ยวมีรสอร่อยอย่างยี่งอย่างยี่ง. ท่านกล่าวว่า ปณฺธิตฺ อูพาริ ประณฺธิต
อย่างยี่ง ในประโยคมีอาทิวา อูพาราย วตฺถโลกาย จิตฺตํ นมฺติ จิตย้อม
น้อมไปในฟ้าและสมบัติอย่างยี่ง. ท่านกล่าวว่า เสฏฺฐิ อูพาริ ประเสริฐอย่างยี่ง
ในประโยคมีอาทิวา อูพาราย ขลฺ ภวฺ วจฺจายโน สมณฺ คตมฺ ปัสสาย
ปัสสตี ได้ยี่งว่า ท่านวิจฺจายนะผู้เจริญ สรรเสริญพระสมณโคตมด้วยการ
สรรเสริญอย่างยี่ง. แต่ในที่นี้ท่านกล่าวว่า วิปฺโล อูพาริ ไพบูลยฺอย่างยี่ง.
บทว่า โอบาสฺ แสงสว่างคือแสงสว่างเกิดด้วยอานุภาพแห่งเทศนาญาณและ
เทวตานุภาพ. บทว่า โลเก คือในหมื่นจักรวาลนั่นเอง.

บทว่า อติกกมฺเมว เทวานํ เทวานุภาวํ ล่วงเสียซึ่งเทวานุภาพ
ของเทวดาทั้งหลาย คืออานุภาพของเทวดาทั้งหลายเป็นดังนี้ รัศมิของฟ้าที่นุ่ง
แผ่ไป ๑๒ โยชน์ อานุภาพของสรีระ เครื่องประดับ และวิมานก็เหมือนอย่างนั้น
แสงสว่างก้าวล่วงเทวานุภาพของเทวดาทั้งหลาย. บทว่า อูทานํ อูทาน คือ
พระดำรัสที่เปล่งออกมาสำเร็จด้วยโสมนัสญาณ. บทว่า อูทานนฺติ คือทรงเปล่ง.
บทว่า อญฺญาตี วต โภ โกณฺฑทฺยฺโล ท่านผู้เจริญโกณฑัญญะ ได้รู้
แล้วหนอ พระสุรเสียงที่เปล่งอุทานนี้ แผ่ไปตั้งอยู่ตลอดหมื่นโลกธาตุ. บทว่า
อญฺญาโกณฺฑทฺยฺโล ความว่า โกณฑัญญะรู้แล้วอย่างเลิศ.

ฟังทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิวา ทสฺสณฺภูเรน เพราะอรรถว่าเห็น
ในนิเทศแห่งจักขุเป็นต้นดังต่อไปนี้. ญาณหนึ่งนั่นแหละชื่อว่า จักขุ เพราะ
ทำกิจด้วยความเห็น คุณจักขุของสัตว์ที่ฟังแนะนำตามที่ได้กล่าวแล้ว. ชื่อว่า
ญาณ เพราะทำกิจด้วยญาณ. ชื่อว่า ปัญญา เพราะทำกิจด้วยรู้โดยประการ

ต่าง ๆ. ชื่อว่า วิชชา เพราะทำการแทงตลอดโดยไม่มีส่วนเหลือ. ชื่อว่า
อาโลก เพราะทำกิจด้วยแสงสว่างในกาลทั้งปวง.

แม้ในบทมีอาทิว่า จกฺขุ ฌมฺโม จกฺขุเป็นกรรม มีความดังต่อไปนี้.
ญาณหนึ่งนั้นแหละท่านพรรณนาไว้โดย ๕ ส่วน ด้วยความต่างกันแห่งกิจ.
บทว่า อารมฺมณา ด้วยอรรถว่าอุปถัมภ์. บทว่า โจรรา ด้วยอรรถว่า
เป็นอารมณ์. ในบทมีอาทิว่า ทสฺสนญฺเฐน ท่านกล่าวถึงญาณกิจไว้ โดย
๕ ส่วน.

โดยนัยนี้พึงทราบญาณ ๖๐ คือ กรรม ๑๕ อรรถ ๑๕ ทำในวาระ
หนึ่งๆ ใน ๓ วาระ อย่างละ ๕ เป็นนิรุตติ ๓๐ ในนิรุตติ ๓๐ ในปณณรสกะ ๒
ในกรรม ๑๕ ในอรรถ ๑๕. แม้ในอริยสัจที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

พึงทราบญาณ ๒๔๐ อย่างนี้ คือ กรรม ๖๐ อรรถ ๖๐ เป็นนิรุตติ
๑๒๐ ในกรรม ๖๐ ในอรรถ ๖๐ ในนิรุตติ ๑๒๐ ในกรรม ๖๐ ในอรรถ ๖๐
ด้วยอำนาจแห่งกรรมและอรรถอย่างละ ๑๕ ในอริยสัจหนึ่ง ๆ ในอริยสัจ ๔.

จบอรรถกถาธรรมจักรกัปวัตตนวาระ

อรรถกถาสติปัฏฐานวาระเป็นต้น

พึงทราบอรรถและการนับในปฏิสัมภิทานิเทศ อันมีสติปัฏฐานสูตร
เป็นเบื้องต้น และมีอิทธิปาทสูตรเป็นเบื้องต้น.

อรรถกถาสัตตโพธิสัตว์วาระเป็นต้น

ในสูตรหนึ่ง ๆ ในสูตร ๗ ของพระโพธิสัตว์ ๗ มีกรรม ๑๐ คือ ในสมุทัย ๕ มีจักษุเป็นต้น ในนิโรธ ๕ มีอรรถ ๑๐ คือในสมุทัย ๕ มีอรรถว่าความเห็นเป็นต้น. ในนิโรธ ๕ มีนิรุตติ ๒๐ ด้วยสามารถแห่งกรรมและอรรถเหล่านั้น มีญาณ ๔๐ การนับทำไวยากรณภายิต รวมกันกล่าวเข้าใจง่ายดี.

พึงทราบวินิจฉัยในปฏิสัมภิทานิเทศ ซึ่งท่านกล่าวแล้วด้วยสามารถแห่งพระสัมพัญญุตญาณดังต่อไปนี้ ในมูลกะหนึ่ง ๆ มีกรรม ๒๕ ด้วยสามารถปัญจกะละ ๕ คือ ในคำหนึ่ง ๆ ใน ๕ คำเหล่านี้ คือ เราได้แล้ว ๑ เห็นแล้ว ๑ รู้แจ้งแล้ว ๑ ทำให้แจ้งแล้ว ๑ ถูกต้องแล้ว ๑ ด้วยปัญญาธรรม ๕ มีจักษุเป็นต้น กรรม ๕ มีอรรถว่าความเห็นเป็นต้น มีอรรถ ๒๕ เป็นนิรุตติคุณด้วย ๒ (๕๐) เป็นญาณคุณด้วย ๒ (๑๐๐) ทำ ๕ อย่างรวมกันแล้วทำ ๕ ๕ ครั้ง แม้ในวาระที่กล่าวทำ ๕ รวมกัน เป็น ๒๕ จึงมีกรรม ๑๒๕ มีอรรถ ๑๒๕ มีนิรุตติ คุณด้วย ๒ (๒๕๐) มีญาณคุณด้วย ๒ (๕๐๐).

บทว่า อทุกมเตยฺยานิ คือ มีนิรุตติ ๒๕๐. แม้ในขั้นเป็นต้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

อรรถถาณพุทธธรรมวาระ

พึงทราบวินิจฉัยในพุทธธรรมวาระ ดังต่อไปนี้. บทว่า ทิยทุตตัม มีธรรม ๑๕๐ คือ ๒๕ รวม ๖ ครั้ง เป็นธรรม ๑๕๐ มีนิรุตติ คุณด้วย ๒ (๓๐๐) มีญาณคุณด้วย ๒ (๖๐๐). บทว่า ปฏิสัมภิทาธิกรณ คือใน คัมภีร์ปฏิสัมภิทา. บทว่า อทุตตมมุตตานี้ คือ มีธรรม ๘๕๐ อย่างนี้ คือ ในสังขะ ๔ ที่กล่าวแล้วครั้งแรก ๖๐ ในสติปัญญา ๔ รวม ๖๐ ในไวยากรณ์- ภาสิตของพระโพธิสัตว์ ๗ ในธรรม ๕ มีตั้งอยู่ในอภิญญาเป็นต้น ๑๒๕ ใน ธรรม ๕ มีขั้นเป็นต้น ๑๒๕ ในอริยสัง ๔ อีก ๑๐๐ ในปฏิสัมภิทา ๔ รวม ๑๐๐ ในพุทธธรรม ๖ รวม ๑๕๐.

แม้อรรถก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน. มีนิรุตติ ๑๒๐ ในฐานะ ๓ มีสังขะ เป็นต้น มีนิรุตติ ๑๔๐ ในไวยากรณ์ภาสิต ๗ มีนิรุตติในอภิญญาเป็นต้น และ ในขั้นเป็นต้นอย่างละ ๑๕๐ มีนิรุตติอย่างละ ๒๐๐ ในอริยสัง ๔ และใน ปฏิสัมภิทา มีนิรุตติ ๓๐๐ ในพุทธธรรม รวมเป็นมีนิรุตติ ๑,๗๐๐. มีญาณ ๓,๔๐๐ อย่างนี้ คือ มีญาณอย่างละ ๒๐๐ ในฐานะ ๓ มีสังขะเป็นต้น มีญาณ ๒๘๐ ในไวยากรณ์ภาสิต ๗ มีญาณอย่างละ ๕๐๐ ในอภิญญาเป็นต้น และ ในขั้นเป็นต้น มีญาณอย่างละ ๔๐๐ ในปฏิสัมภิทา ๔ มีญาณ ๖๐๐ ใน พุทธธรรม.

จบอรรถถาปฏิสัมภิทาถา

ยุคนัทวารค ธรรมจักกถา

ว่าด้วยธรรมจักร

[๖๑๔] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้พระนครพาราณสี ฯลฯ เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านพระโกณฑัญญะ จึงมีชื่อว่า อัญญาโกณฑัญญะ ดังนี้.

ภิกษุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาก่อนว่า นี่ทุกขอริยสัจ ... คำว่า แสงสว่างเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าสว่างไสว.

จักขุเป็นธรรม ความเห็นเป็นอรรถ ญาณเป็นธรรม ความรู้เป็นอรรถ ปัญญาเป็นธรรม ความรู้ทั่วไปเป็นอรรถ วิชชาเป็นอรรถ ความแทงตลอดเป็นธรรม แสงสว่างเป็นธรรม ความสว่างไสวเป็นอรรถ ธรรม ๕ ประการ อรรถ ๕ ประการนี้ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งสัจจะ มีสัจจะเป็นอารมณ์ มีสัจจะเป็นโคจร สงเคราะห์เข้าในสัจจะ นับเนื่องในสัจจะ เข้ามาประชุมในสัจจะ ตั้งอยู่ในสัจจะ ประคยฐานอยู่ในสัจจะ.

[๖๑๕] ชื่อว่าธรรมจักร ในคำว่า **ธมฺมจกฺกํ** นี้ เพราะอรรถว่า ภาวะไร ?

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะอรรถว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ธรรมและจักรเป็นไป ทรงให้จักรและธรรมเป็นไป ทรงให้จักรเป็นไปโดยธรรม ทรงให้จักรเป็นไปโดยการประพตเป็นธรรม ทรงดำรงอยู่ในธรรมให้จักรเป็นไป

ทรงประดิษฐานอยู่ในธรรมให้จักรเป็นไป ทรงให้ประชาชนประดิษฐานอยู่ใน
ธรรมให้จักรเป็นไป ทรงบรรลุดังความชำนาญในธรรมให้จักรเป็นไป ทรง
ยังประชาชนให้บรรลุดังความชำนาญในธรรมให้จักรเป็นไป ทรงบรรลุดังความ
ยอดเยี่ยมในธรรมให้จักรเป็นไป ทรงให้ประชาชนให้บรรลุดังความยอดเยี่ยม
ในธรรมให้จักรเป็นไป ทรงบรรลุดังความแก้แค้นในธรรมให้จักรเป็นไป
ทรงให้ประชาชนบรรลุดังความแก้แค้นในธรรมให้จักรเป็นไป ทรงสักการะ
ธรรมให้จักรเป็นไป ทรงเคารพธรรมให้จักรเป็นไป ทรงนับถือธรรมให้จักร
เป็นไป ทรงบูชาธรรมให้จักรเป็นไป ทรงนอบน้อมธรรมให้จักรเป็นไป
ทรงมีธรรมเป็นธงให้จักรเป็นไป ทรงมีธรรมเป็นยอดให้จักรเป็นไป ทรงมี
ธรรมเป็นใหญ่ให้จักรเป็นไป ชื่อว่าธรรมจักรเพราะอรรถว่า ก็ธรรมจักรนั้นแล
สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้เป็นไปไม่ได้
ชื่อว่าธรรมจักรเพราะอรรถว่าสัตวินทรีย์เป็นธรรม ทรงให้ธรรมนั้นเป็นไป...
ปัญญินทรีย์เป็นธรรม ทรงให้ธรรมนั้นเป็นไป สัทธาพละเป็นธรรม ...
ปัญญาพละเป็นธรรม สติสัมโพชฌงค์เป็นธรรม ... อุเบกขาสัมโพชฌงค์
เป็นธรรม สัมมาทิฎฐิเป็นธรรม ... สัมมาสมาธิเป็นธรรม อินทรีย์เป็นธรรม
เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ พละเป็นธรรมเพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว โพชฌงค์
เป็นธรรมเพราะอรรถว่านำออก มรรคเป็นธรรมเพราะอรรถว่าเป็นเหตุ สติ-
ปัญญาเป็นธรรมเพราะอรรถว่าตั้งมั่น สัมมัปปธานเป็นธรรมเพราะอรรถว่า
ตั้งไว้ อิทธิบาทเป็นธรรมเพราะอรรถว่าให้สำเร็จ สัจจะ เป็นธรรมเพราะ
อรรถว่าเป็นของแท้ สมณะเป็นธรรมเพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน วิปัสสนาเป็น
ธรรมเพราะอรรถว่าพิจารณาเห็น สมถวิปัสสนาเป็นธรรมเพราะอรรถว่ามีกิจ
เป็นอันเดียวกัน ธรรมที่เป็นคู่เป็นธรรมเพราะอรรถว่าไม่ล่วงเกินกัน สิวสุทฺธิ

เป็นธรรมเพราะอรรถว่าสำรวจ จิตตวิสุทธิเป็นธรรมเพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน
ทัญญูวิสุทธิเป็นธรรมเพราะอรรถว่าเห็น วิโมกข์เป็นธรรมเพราะอรรถว่าพ้น
วิชาเป็นธรรมเพราะอรรถว่าแทงตลอด วิมุตติเป็นธรรมเพราะอรรถว่าบริจา
กญาณในความสิ้นไปในธรรมเพราะอรรถว่าตัดขาด ญาณในความไม่เกิดขึ้น
เป็นธรรมเพราะอรรถว่าระงับ ฉันทะเป็นธรรมเพราะอรรถว่าเป็นมูล มนสิการ
เป็นธรรมเพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน ผัสสะเป็นธรรมเพราะอรรถว่าเป็นที่รวม
เวทนาเป็นธรรมเพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม สมาธิเป็นธรรมเพราะอรรถว่า
เป็นประธาน เป็นธรรมเพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นธรรมเพราะ
อรรถว่ายิ่งกว่าธรรมนั้น ๆ วิมุตติเป็นธรรมเพราะอรรถว่าเป็นแก่นสาร นิพพาน
อันหยั่งลงในอมตะเป็นธรรมเพราะอรรถว่าเป็นที่สุด ทรงให้ธรรมนั้น ๆ
เป็นไป.

[๖๑๖] จักษุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคย
ได้ฟังมาก่อนว่า ก็ทุกขอริยสังขารนั้นแล ควรกำหนดรู้ ฯลฯ เรากำหนดรู้แล้ว
คำว่า จักษุเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าอะไร ฯลฯ คำว่า แสงสว่างเกิดขึ้นเพราะ
อรรถว่าอะไร ?

คำว่า จักษุเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ คำว่า แสงสว่างเกิดขึ้น
เพราะอรรถว่าสว่างไสว.

จักษุเป็นธรรม ความเห็นเป็นอรรถ ฯลฯ แสงสว่างเป็นธรรม ความ
สว่างไสวเป็นอรรถ ธรรม ๕ ประการนี้ อรรถ ๕ ประการนี้ เป็นที่ตั้งแห่ง
ทุกข์ ... ประคิยฐานอยู่ในสังขะ.

ชื่อว่าธรรมจักร ในคำว่า **ธมฺมจกฺกํ** นี้ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะอรรถว่า พระผู้มีพระภาคทรงให้ธรรมและจักร
เป็นไป...นิพพานอันหยั่งลงในอมตะเป็นธรรม เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด ทรง
ให้ธรรมนั้น ๆ เป็นไป.

[๖๑๗] จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคย
ได้ฟังมาก่อนว่า นี้ทุกขสมุทัยอริยสัจ จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรม
ทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาก่อนว่า ก็ทุกขสมุทัยอริยสัจนี้นั้นแล ควรละ ฯลฯ
เราละได้แล้ว คำว่า จักขุเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าอะไร ฯลฯ คำว่า แสงสว่าง
เกิดขึ้น เพราะอรรถว่าอะไร ?

คำว่า จักขุเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ คำว่า แสงสว่างเกิดขึ้น
เพราะอรรถว่าสว่างไสว.

จักขุเป็นธรรม ความเห็นเป็นอรรถ ฯลฯ แสงสว่างเป็นธรรม ความ
สว่างไสวเป็นอรรถ ธรรม ๕ ประการนี้ อรรถ ๕ ประการนี้ เป็นที่ตั้งแห่ง
สมุทัยเป็นที่ตั้งแห่งสัจจะ ฯลฯ เป็นที่ตั้งแห่งนิโรธ เป็นที่ตั้งแห่งมรรค เป็น
ที่ตั้งแห่งสัจจะ มีสัจจะเป็นอารมณ์... ประดิษฐานอยู่ในสัจจะ.

ชื่อว่าธรรมจักร ในคำว่า **ธมฺมจกฺกํ** นี้ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะอรรถว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ธรรมและ
จักรเป็นไป... นิพพานอันหยั่งลงในอมตะเป็นธรรมเพราะอรรถว่าเป็นที่สุด
ทรงให้ธรรมนั้น ๆ เป็นไป.

[๖๑๘] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรม
ทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า การพิจารณาเห็นกายในกายนี้ คุณก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมา
ก่อนว่า ก็การพิจารณาเห็นกายในกายนี้นั้นแล ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคย
ได้ฟังมาก่อนว่า การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายนี้ ฯลฯ การพิจารณา
เห็นจิตในจิตนี้ ฯลฯ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายนี้ ควรเจริญ ฯลฯ
เราเจริญแล้ว จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้
ฟังมาก่อนว่า ก็การพิจารณาเห็นกายในกายนี้ จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้น
ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็การพิจารณาเห็นกายในกายนี้
นั่นแล ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว คำว่า จักขุ เกิดขึ้นเพราะอรรถว่า
อะไร ฯลฯ คำว่า แสงสว่าง เกิดขึ้นเพราะอรรถว่าอะไร ?

คำว่า จักขุเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ คำว่า แสงสว่างเกิดขึ้น
เพราะอรรถว่าสว่างไสว.

จักขุเป็นธรรม ความเห็นเป็นอรรถ ฯลฯ แสงสว่างเป็นธรรม ความ
สว่างไสวเป็นอรรถ ธรรม ๕ ประการ อรรถ ๕ ประการนี้ เป็นที่ตั้งแห่งกาย
เป็นที่ตั้งแห่งสติปัญญา ฯลฯ เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา เป็นที่ตั้งแห่งสติปัญญา ฯลฯ
เป็นที่ตั้งแห่งจิต เป็นที่ตั้งแห่งสติปัญญา เป็นที่ตั้งแห่งธรรม เป็นที่ตั้งแห่ง
สติปัญญา มีสติปัญญาเป็นอารมณ์... ประดิษฐานอยู่ในสติปัญญา.

ชื่อว่าธรรมจักร ในคำว่า **ขมฺมจกฺกํ** นี้ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะอรรถว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ธรรมและ
จักรเป็นไป... นิพพานอันหยั่งลงในอมตะเป็นธรรม เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด
ทรงให้ธรรมนั้น ๆ เป็นไป.

[๖๑๕] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรม
ทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วย
ฉันทะและปรานสัจจารนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้น

ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอัน
ยิ่งด้วยฉันทะและปธานสังขารนี้นั้นแล ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว คุณก่อน
ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้
ฟังมาก่อนว่า อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิริยะและปธานสังขารนี้
 ฯลฯ อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยจิตและปธานสังขารนี้ ฯลฯ
อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิมังสาและปธานสังขารนี้ คุณก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมา
ก่อนว่า ก็อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิมังสาและปธานสังขารนี้นั้นแล
ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว.

จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมา
ก่อนว่า อิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยฉันทะและปธานสังขารนี้ จักขุ
 ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อน ก็อิทธิบาท
ประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยฉันทะและปธานสังขารนี้นั้นแล ควรเจริญ ฯลฯ
เราเจริญแล้ว คำว่า จักขุเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าอะไร ฯลฯ คำว่า แสงสว่าง
เกิดขึ้นเพราะอรรถว่าอะไร ?

คำว่า จักขุเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าเห็น...คำว่า แสงสว่างเกิดขึ้นเพราะ
อรรถว่าสว่างไสว.

จักขุเป็นธรรม ความเห็นเป็นอรรถ... แสงสว่างเป็นธรรม ความ
สว่างไสวเป็นอรรถ ธรรม ๕ ประการ อรรถ ๕ ประการ เป็นที่ตั้งแห่งฉันทะ
เป็นที่ตั้งแห่งอิทธิบาท มีอิทธิบาทเป็นอารมณ์...ประดิษฐานอยู่ในอิทธิบาท.

ชื่อว่าธรรมจักร ในคำว่า **ธมฺมกุกฺ** นี้ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะอรรถว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ธรรมและจักรเป็นไป... นิพพานอันหยั่งลงในอมตะเป็นธรรม เพราะอรรถว่าเป็นที่สุดทรงให้ธรรมนั้น ๆ เป็นไป.

จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า อธิปไตยประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิริยะและปธานสังขารนี้ จักขุ ฯลฯ แสงสว่าง เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ก็อธิปไตยประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิริยะและปธานสังขารนี้นั้นแล ควรเจริญ ฯลฯ เราเจริญแล้ว จักขุเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าอะไร ฯลฯ คำว่า แสงสว่างเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าอะไร ?

คำว่า จักขุเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ คำว่า แสงสว่างเกิดขึ้นเพราะอรรถว่าสว่างไสว.

จักขุเป็นธรรม ความเห็นเป็นอรรถ ฯลฯ แสงสว่างเป็นธรรม ความสว่างไสวเป็นอรรถ ธรรม ๕ ประการ อรรถ ๕ ประการนี้ เป็นที่ตั้งแห่งวิริยะ เป็นที่ตั้งแห่งอธิปไตย ฯลฯ เป็นที่ตั้งแห่งจิต เป็นที่ตั้งแห่งอธิปไตย เป็นที่ตั้งแห่งวิมังสา เป็นที่ตั้งแห่งอธิปไตย มีอธิปไตยเป็นอารมณ์ มีอธิปไตยเป็นโคจรสงเคราะห์เข้าในอธิปไตย นับเนื่องในอธิปไตย เข้ามาประชุมในอธิปไตย ตั้งอยู่ในอธิปไตย ประคิณฐานอยู่ในอธิปไตย.

ชื่อว่าธรรมจักร ในคำว่า **ขมฺมจกฺกํ** นี้ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะอรรถว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ธรรมและจักรเป็นไป... นิพพานอันหยั่งลงในอมตะเป็นธรรม เพราะอรรถว่าเป็นที่สุดทรงให้ธรรมนั้น ๆ เป็นไป.

จบธรรมจักกถา

ธรรมจักรกถา

อรรถกถาสัจจวาระ

จะพรรณนาตามลำดับความที่ยังมิได้เคยพรรณนาไว้แห่งธรรมจักรกถา อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำพระธรรมจักรที่วัตตนสูตรให้เป็นเบื้องต้นอีก ครั้นแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ทุกขขตตุกกา** เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือ เพราะ มีทุกข์เป็นที่ตั้งด้วยอำนาจแห่งการตรัสรู้อย่างเดียว. พระสารีบุตรเถระยังทุกข์ นั้นให้วิเศษออกไป จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **สจฺจขตตุกกา** เป็นที่ตั้งแห่งสัจจะ ชื่อว่า **สจฺจอารมฺมณา** เพราะ สัจจะเป็นอารมณ์ เป็นตัวอุปถัมภ์. ชื่อว่า **สจฺจโคจรธา** เพราะมีสัจจะเป็นโคจรเป็นวิสัย. บทว่า **สจฺจสงฺคหิตธา** สงเคราะห์เข้าในสัจจะ คือ สงเคราะห์ด้วยมรรคสัจ. บทว่า **สจฺจปริยาปฺนุณา** นับเนื่องในสัจจะ คือ นับเนื่องในมรรคสัจ. บทว่า **สจฺจเจ สมฺปาคตา** เข้ามา ประชุมในสัจจะ คือ เกิดร่วมกันในทุกขสัจด้วยกำหนดรู้ทุกข์. บทว่า **จิตฺตา ปติฏฺฐจิตฺตา** คือตั้งอยู่ในสัจจะ ประคิบฐานอยู่ในสัจจะนั้นนั่นแหละเหมือนกัน.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระประสงค์จะชี้แจงพระธรรมจักรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ปวตฺตติเต จ ภควตา ฆมฺมจกฺเก** เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประกาศพระธรรมจักรแล้ว ดังนี้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **ฆมฺมจกฺกั**. ใน บทว่า **ฆมฺมจกฺกั** นั้น ธรรมจักรมี ๒ อย่าง คือปฏิเวชธรรมจักร และเทศนาธรรมจักร. ปฏิเวชธรรมจักร ฌ โภธิบัลลังก์ เทศนาธรรมจักร ฌ ปาอิสิปตนมฤคทายวัน.

บทว่า **ชมฺมญฺจ ปวตฺเตติ จกฺกญฺจ** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้
ธรรมและจักรเป็นไป ท่านกล่าวถึงปฏิเวชธรรมจักร. บทว่า **จกฺกญฺจ**
ปวตฺเตติ ชมฺมญฺจ ทรงให้จักรและธรรมเป็นไป ท่านกล่าวถึงเทศนา
ธรรมจักร. อย่างไร เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งเหนือโพธิบัลลังก์ ยัง
ธรรมมีประเภทเป็นต้นว่า อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ และองค์แห่งมรรคให้
เป็นไปในขณะแห่งมรรค ธรรมนั้นแหละชื่อว่าจักร เพราะเป็นไปเพื่อฆ่าศัตรู
คือกิเลส คุจจักรสำหรับประหาร. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังจักรคือธรรมให้
เป็นไป ชื่อว่า ทรงยังจักรให้เป็นไป ด้วยบทนั้น ท่านกล่าวเป็นกัมมชารยสมาส
ว่า จักกรคือธรรม. พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่ง ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน
ทรงจักรคือเทศนาให้เป็นไป เพราะเป็นไปเพื่อฆ่าศัตรูคือกิเลสในสันดานของ
เวไนยสัตว์ ในขณะที่แสดงธรรมเช่นกันกับจักรสำหรับใช้ประหาร และยังธรรมจักร
อันมีประเภทเป็นต้นว่า อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ องค์แห่งมรรคให้เป็นไป
ในสันดานของเวไนยสัตว์. ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึงทวิทวสมาสว่า ธรรมด้วย
จักรด้วย ชื่อว่าธรรมและจักร ก็เพราะเมื่อความเป็นไปยังมีอยู่ ก็ชื่อว่า
ยังเป็นไปอยู่ ฉะนั้น แม้ในที่ที่ทั้งปวงท่านกล่าวว่า **ปวตฺเตติ** ให้เป็นไป
แต่พึงทราบที่ท่านกล่าวว่า **จกฺก** เพราะอรรถว่าเป็นไป.

บทมีอาทิว่า **ชฺมฺเมณ ปวตฺเตนฺตฺติติ ชฺมฺมจกฺก** ชื่อว่า ธรรมจักร
เพราะทรงให้จักรเป็นไปโดยธรรม พึงทราบว่าท่านกล่าวหมายถึงเทศนาธรรม-
จักรนั่นเอง. ในบทเหล่านั้นบทว่า **ชฺมฺเมณ ปวตฺเตติ** ท่านกล่าวว่าเป็นธรรมจักร
เพราะจักรเป็นไปแล้วโดยธรรมตามสภาวะอย่างไร. บทว่า **ชฺมฺมจริยา ปวตฺ-**
เตติ ท่านกล่าวว่าเป็นธรรมจักร เพราะจักรเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ธรรมในสัน-
ดานของเวไนยสัตว์. ด้วยบทมีอาทิว่า **ชฺมฺเม จิตฺโต** ดำรงอยู่ในธรรม ท่านกล่าว
ถึง ความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้มีธรรม และเป็นเจ้าแห่งธรรม. สมดังที่ท่าน

พระมหากัจจายนะกล่าวว่่า คุณก่อนอาวโโสทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงรู้ทรงเห็นเป็นผู้มีพระจักขุ เป็นผู้มีพระญาณ เป็นผู้มีธรรม เป็นพรหม เป็นผู้เผยแผ่ เป็นผู้ประกาศ เป็นผู้ขยายเนื้อความ เป็นผู้ให้มตธรรม เป็นเจ้าของแห่งธรรม เป็นพระตถาคต เพราะฉะนั้น ด้วยบทนั้นท่านจึงกล่าวว่่า **ธมฺมจกฺกั** เพราะเป็นจักรแห่งธรรม. บทว่่า **จิโต** ตั้งอยู่แล้ว คือ ตั้งอยู่โดยความมีอารมณ์. บทว่่า **ปติฏฺฐิโต** ประคิยฐานแล้ว คือ ประคิยฐานโดยความไม่หวั่นไหว. บทว่่า **วชิปฺปโต** ทรงบรรลุถึงความชำนาญ คือ ถึงความมีอิสรภาพ. บทว่่า **ปารมิปฺปโต** ทรงบรรลุถึงความยอดเยี่ยม คือ บรรลุถึงที่สุด. บทว่่า **เวสสารชฺชปฺปโต** ทรงบรรลุถึงความแก่ล้วกล้า คือ บรรลุถึงความเป็นผู้แก่ล้วกล้า. ด้วยบทมีอาทิว่่า **ธมฺเม ปติฏฺฐาเปนฺโต** ทรงให้มหาชนดำรงอยู่ในธรรม ท่านเพ่งถึงสันดานของเวไนยสัตว์ แล้วกล่าวว่่า **จกฺกั** เพื่อประโยชน์แก่ธรรม เพราะพระองค์เป็นเจ้าของธรรมด้วยคำดังกล่าวแล้ว. ด้วยบทมีอาทิว่่า **ธมฺมํ สกฺกโรนฺโต** ทรงสักการะธรรม ท่านกล่าวว่่า **จกฺกั** เพื่อประโยชน์แก่ธรรม เพราะผู้ใดประพตติธรรมด้วยสักการะเป็นต้น ผู้นั้นชื่อว่าประพตติเพื่อธรรม. บทว่่า **ธมฺมํ ครุฑโรนฺโต** ทรงเคารพธรรม คือ ทำความเคารพนั้นด้วยให้เกิดการวะในธรรมนั้น. บทว่่า **ธมฺมํ มาเนนฺโต** ทรงนับถือธรรม คือ ทรงทำธรรมให้เป็นที่รัก เป็นที่น่ายกย่องอยู่. บทว่่า **ธมฺมํ ปูเชนฺโต** ทรงบูชาธรรม คือ อ้างถึงธรรมนั้น แล้วทำการบูชา ด้วยปฏิบัติบูชาในเทศนา. บทว่่า **ธมฺมํ อปจายมาโน** ทรงนอบน้อมธรรม คือ ทำความประพตติต่อมด้วยการสักการะและเคารพธรรม นั้นนั้นเทียว. บทว่่า **ธมฺมทฺธโช** **ธมฺมเกตุ** มีธรรมเป็นธง มีธรรมเป็นยอด ความว่่า มีธรรมเป็นธงและมีธรรมเป็นยอดด้วยการนำธรรมไว้ในเบื้องหน้า จุจรง และยกขึ้นจุเป็นยอดแล้วให้เป็นไป. บทว่่า **ธมฺมาธิปเตยฺโย** มีธรรม

เป็นใหญ่ คือมาจากความมีธรรมเป็นใหญ่ เป็นผู้มีธรรมเป็นใหญ่ด้วยกระทำ
กิริยาทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่งธรรมคือการภาวนา.

บทว่า ต โข ปน ฌมฺมจกฺกํ อปฺปฏิวตฺตติยํ อันใด ๆ ยัง
ธรรมจักรนั้นให้เข้าไปไม่ได้ ท่านกล่าวถึงความ เป็นธรรมที่ไม่ถูกกำจัด
เพราะใคร ๆ ไม่สามารถจะให้กลับได้ เพราะฉะนั้น ธรรมนั้นท่านจึงกล่าวว่า
จกฺกํ เพราะอรรถว่าเป็นไปได้.

บทว่า สทฺธิทฺธิริยํ ฌมฺโม ตํ ฌมฺมํ ปวตฺตเตติ สทฺธิทฺธิริยํ
เป็นธรรม ยังธรรมนั้นให้เข้าไป ความว่า ยังสทฺธิทฺธิริยํเป็นธรรมนั้นให้
เข้าไป ด้วยยังสทฺธิทฺธิริยํสัมปยุตด้วยมรรคให้เกิดขึ้นในสันดานของเวไนยสัตว์.
แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. บทว่า สจฺจจา คือสัจจญาณ วิปัสสนา
วิชาและมรรคญาณ. บทว่า อหฺนุปฺปาเท ญาณํ ญาณในความไม่เกิด
คือญาณในอรหัตผล ยังญาณเมื่อนั้นให้เข้าไปในสันดานของเวไนยสัตว์ เมื่อ
ทำการแทงตลอดคือนิพพาน ก็ชื่อว่า ยังญาณให้เข้าไป. ในสมุทวารเป็นต้น
ท่านแสดงย่อบทที่แปลกว่า สมุทวารตฺตฤคา นิโรธวตฺตฤคา มคฺควตฺตฤคา
มีสมุททัยเป็นที่ตั้ง มีนิโรธเป็นที่ตั้ง มีมรรคเป็นที่ตั้ง. บทต้นเช่นกับที่กล่าว
แล้วในวาระเมื่อนี้ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

อรรถกถาสติปิฎฐานวาร

แม้วาระมีสติปิฎฐาน อิทธิบาทเป็นเบื้องต้น ท่านก็กล่าวไว้แล้วด้วย
สามารถแห่งขณะของมรรค แม้วาระเหล่านั้นท่านก็แสดงย่อบทที่แปลกไว้ใน
วาระนั้น ๆ ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาธรรมจักรกถา

ยุคนัทวรรค โลกุตตรกถา

ว่าด้วยโลกุตตรธรรม

[๖๒๐] ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตระ สติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฃงค์ ๗ มรรคมงคล ๘ อริยมรรค ๔ สามีญผล ๔ และนิพพาน ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตระ.

ชื่อว่าโลกุตระ ในคำว่า โลกุตตรา นี้ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าโลกุตระ เพราะอรรถว่า ข้ามพ้นโลก ข้ามพ้นแต่โลก ข้ามไปจากโลก ล่วงพ้นโลก ล่วงพ้นโลกอยู่ เป็นอดิเรกในโลก สลัดออกแต่โลก สลัดออกจากโลก สลัดไปจากโลก สลัดออกไปจากโลก สละออกแต่โลก สละออกจากโลก สละออกไปจากโลก ไม่ตั้งอยู่ในโลก ไม่ดำรงอยู่ในโลก ไม่คิดอยู่ในโลก ไม่เพือนในโลก ไม่ใ้ในโลก ไม่ใ้ด้วยโลก ไม่ฉาบในโลก ไม่ฉาบด้วยโลก หลุดไปในโลก หลุดไปจากโลก พ้นไปจากโลก หลุดพ้นไปแต่โลก ไม่เกี่ยวข้องในโลก ไม่เกี่ยวข้องด้วยโลก พรากออกแต่โลก พรากออกจากโลก พรากออกไปแต่โลก หมดจกแต่โลก หมดจกกว่าโลก หมดจกจากโลก สะอาดแต่โลก สะอาดกว่าโลก สะอาดจากโลก ออกแต่โลก ออกจากโลก ออกไปจากโลก เว้นแต่โลก เว้นจากโลก เว้นไปจากโลก ไม่ข้องในโลก ไม่ยึดในโลก ไม่พัวพันในโลก ตัดโลกขาดอยู่ ตัดโลกขาดแล้ว ให้โลกระงับอยู่ ให้โลกระงับแล้ว ไม่กลับมาสู่โลก ไม่เป็นคติของโลก ไม่เป็นวิสัยของโลก ไม่เป็นสาธารณะแก่โลก สำรอกโลก ไม่เวียนมาสู่โลก ละโลก ไม่ยังโลกให้เกิด ไม่ลดโลก นำโลก กำจัดโลก ไม่อบโลกให้งาม ล่วงโลก ครอบงำโลกตั้งอยู่ ฉะนี้แล.

จบโลกุตตรกถา

อรรถกถาโลกุตตรกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับความที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งโลกุตตรกถา อันพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในลำดับแห่งธรรมจักรกถาอันเป็นไปในโลกุตตรธรรม. ความแห่งบทโลกุตระในโลกุตตรกถานั้นจักมีแจ้งในนิเทศวาร. โภธิปักขิยธรรม ๓๗ มีอาทิว่า **จตุตถาโร สติปฏฺฐานา** สัมปยุตด้วยมรรคและผลตามที่ประกอบ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **โภธิปักขิยธรรม** เพราะเป็นไปในฝ่ายแห่งอริยะอันได้ชื่ออย่างนี้ว่า **โภธิ** เพราะอรรถว่า ตรัสรู้. บทว่า **ปกฺเข ภวตฺตา** เพราะเป็นไปในฝ่าย คือ เพราะตั้งอยู่ในความเป็นอุปการะ. ชื่อ**อุปฏฺฐาน** เพราะก้าวลง คือ แล่นไปในอารมณ์เหล่านั้น แล้วปรากฏ สตินั้นแหละปรากฏชื่อว่าสติปฏฺฐาน ประเภทของสติปฏฺฐานนั้น ๔ อย่าง เป็นไปด้วยอำนาจการถืออาการไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง ไม่ใช่ตัวตน และด้วยอำนาจการยังกิจให้สำเร็จด้วยการละความงาม สุข ความเที่ยงและความสำคัญว่าตัวตนในกาย เวทนาจิต และธรรม เพราะฉะนั้นจึงท่านจึงเรียกว่าสติปฏฺฐาน ๔.

ชื่อว่า **ปธาน** เพราะเป็นเหตุตั้งไว้. การตั้งไว้งามชื่อว่า **สัมมป-**
ปธาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สมมุปปธาน** เพราะเป็นเหตุตั้งไว้ชอบ หรือ เพราะการตั้งไว้งามนั้นชื่อว่า **ปธาน** เพราะปราศจากความประทุติพิต คือ กิเลส เพราะนำความประเสริฐมาให้ ด้วยอรรถว่าให้สำเร็จประโยชน์สุข หรือเพราะทำความเป็นประธาน สัมมปปธานนี้เป็นชื่อของความเพียร. สัมมปปธานนี้นั้น มีหน้าที่ละอกุศลที่เกิดแล้ว ไม่ให้อกุศลเกิดขึ้นให้สำเร็จกิจในการเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิด ให้สำเร็จกิจในการตั้งอยู่แห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะเหตุนี้ สัมมปปธานจึงมี ๔ อย่างด้วยประการฉะนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สัมมปปธาน ๔.

ชื่อว่า **อิทธิบาท** เพราะความสำเร็จโดยปริยายนี้ว่า สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยความสำเร็จนี้ เป็นผู้เจริญถึงขั้นอุกฤษฎ์ ชื่อว่า ย่อมสำเร็จ เพราะอรรถว่า สำเร็จโดยปริยายแห่งความสำเร็จ เป็นธรรมให้ถึงความสำเร็จ ด้วยอรรถว่าเป็นเบื้องต้นอันสัมปยุตเข้าด้วยกันแห่งความสำเร็จนั้น และเพราะอรรถว่า เป็นเหตุแห่งส่วนเบื้องต้นอันเป็นผล เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อิทธิบาท ๔.

ชื่อว่า **อินทรีย์** เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่กล่าวคือครอบงำ เพราะครอบงำความไม่มีศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลง. ชื่อว่า พละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหว เพราะไม่ถูกความไม่มีศรัทธาเป็นต้นครอบงำ. แม้อินทรีย์และพละทั้งสองอย่างนั้นก็มี ๕ อย่างเดียวกัน คือ ศัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์ ๕ พละ ๕. อนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๗ มีสติเป็นต้น ชื่อว่า โภชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งสัตว์ผู้ตรัสรู้ และธรรมทั้งหลาย ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น เป็นองค์แห่งมรรค เพราะอรรถว่า นำออกไป ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า โภชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘.

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเหล่านี้ เมื่อวิปัสสนาอันเป็นโลกิยะ ในส่วนเบื้องต้นยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่า กายานุปีสสนาสติปัญญา เพราะกำหนดถือเอากายโดยอาการ ๑๔ อย่าง ชื่อว่า เวทนานุปีสสนาสติปัญญา เพราะกำหนดถือเอาเวทนาโดยอาการ ๘ อย่าง ชื่อว่า จิตตานุปีสสนาสติปัญญา เพราะกำหนดถือเอาจิตโดยอาการ ๖ อย่าง ชื่อว่า รัมมานุปีสสนาสติปัญญา เพราะกำหนดถือเอาธรรมโดยอาการ ๕ อย่างด้วยประการดังนี้.

ในกาลพยายามเพื่อเห็นอกุศลอันเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้อื่น ซึ่งยังไม่เคยเกิด ในอรรถาพนี้แล้วไม่ให้อกุศลนั้นเกิดด้วยคิดว่า เราจักไม่ปฏิบัติเหมือนอย่างที่ อกุศลนั้นเกิดแก่ผู้ปฏิบัติ อกุศลนั้นจักไม่เกิดแก่เราอย่างนี้ เป็นสัมมัตตปธาน ข้อที่ ๑ ในกาลพยายามเพื่อเห็นอกุศลที่เกิด เพราะความประพฤติของตนแล้วละ อกุศลนั้น เป็นสัมมัตตปธานข้อที่ ๒ เมื่อพยายามเพื่อให้ฉานหรือวิปัสสนา อันยังไม่เคยเกิดในอรรถาพนี้ให้เกิดขึ้น เป็นสัมมัตตปธานข้อที่ ๓ เมื่อพยายาม ให้ฉานหรือวิปัสสนาเกิดขึ้นบ่อย ๆ โดยประการที่ไม่ให้เสื่อม เป็นสัมมัตตปธาน ข้อที่ ๔.

ในกาลทำฉันทะให้เป็นธุระแล้วให้อกุศลเกิดขึ้นเป็นฉันทิทธิบาท ใน กาลทำวิริยะ จิตตะ วิมังสา ให้เป็นธุระแล้วให้อกุศลเกิดขึ้นเป็นวิมังสิทธิบาท ในกาลเว้นพูดเท็จเป็นสัมมาวาจา ในกาลเว้นการงานผิด อาชีพผิด เป็น สัมมาอาชีพะ โภธิปักขิยธรรมทั้งหลายย่อมได้ในจิตต่าง ๆ อย่างนี้ด้วยประการ ฉะนี้. แต่ในขณะแห่งมรรค ๔ โภธิปักขิยธรรมทั้งหลายย่อมได้ในจิตดวง เดียวกัน ในขณะแห่งผลย่อมได้โพธิปักขิยธรรมที่เหลือ เว้นสัมมัตตปธาน ๔. อนึ่ง เมื่อโลกุตระธรรมเหล่านั้นได้ในจิตดวงเดียวอย่างนี้ สติมีนิพพานเป็น อารมณ์อย่างเดียวกันเท่านั้น ท่านกล่าวว่า สติปัญญา ๔ ด้วยสามารถสำเร็จกิจ ในการละความสำคัญว่างามในกายเป็นต้น วิริยะอย่างเดียวกันเท่านั้น ท่านกล่าวว่า สัมมัตตปธาน ๔ ด้วยสามารถสำเร็จกิจมิให้อกุศลเกิดขึ้น ละอกุศลที่เกิด เป็นต้น. ในโพธิปักขิยธรรมที่เหลือไม่มีการลดการเพิ่ม.

อีกอย่างหนึ่ง ในโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น พึงทราบคาถาดังต่อไปนี้.
ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น มี ๖ หมวด ดังนี้คือ

ธรรมทั้งหลาย ๕ ข้อ เป็นธรรมมีอยู่โดยหมวด

เดียว ธรรม ๑ ข้อ มีโดย ๒ หมวด อนึ่ง ธรรมเดียว

มีโดย ๔ หมวด และโดย ๕ หมวด โดย ๘ หมวด

และโดย ๙ หมวด.

บทว่า นว เอกวิชา ธรรมทั้งหลาย ๕ ข้อมีอยู่โดยหมวดเดียว คือ ธรรม ๕ ข้อเหล่านี้ คือ นันทะ ๑ จิตตะ ๑ ปีติ ๑ ปีตสัทธิ ๑ อุเบกขา ๑ สังกัปปะ ๑ วาจา ๑ กัมมันตะ ๑ อาชีวะ ๑ มีอยู่โดยหมวดเดียวเท่านั้น ด้วยสามารถนันทิทธิบาทเป็นต้น ไม่ผนวกส่วนอื่น. บทว่า เอโก เทวธา ธรรม ๑ ข้อมีโดย ๒ หมวด คือ สรัทธาตั้งอยู่โดย ๒ หมวด ด้วยสามารถแห่ง อินทรีย์และพละ. บทว่า อถ จตุปญฺจธา อนึ่ง ธรรมเดียวมีโดย ๔ หมวด และโดย ๕ หมวด คือ ธรรมอื่นธรรมเดียวมีโดย ๔ หมวด ธรรมอื่นตั้งอยู่ โดย ๕ หมวด.

ในธรรมเหล่านั้น สมာธิข้อเดียวตั้งอยู่โดย ๔ หมวด คือ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องคัมมรค ๑. ปัญญาตั้งอยู่โดย ๕ หมวด โดยหมวด แห่งธรรม ๔ เหล่านี้และโดยส่วนหนึ่งของอิทธิบาท. บทว่า อฏฺฐธา นวธา เจว โดย ๘ และ ๙ หมวด คือ ธรรมอย่างเดียวกันอีกข้อหนึ่ง ตั้งอยู่โดย ๘ หมวด ธรรมเดียวข้อหนึ่งตั้งอยู่โดย ๙ หมวด อธิบายว่า สติตั้งอยู่ ๘ หมวด คือ สติปัญญา ๔ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องคัมมรค ๑. วิริยะตั้งอยู่ ๙ หมวด คือ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๑ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องคัมมรค ๑ ด้วยประการฉะนี้. พึงทราบความในคาถาต่อไปนี้.

โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ที่ไม่ประสม

กันก็มี ๑๔ เท่านั้น โดยหมวดก็มีอยู่ ๗ หมวด โดย

ประเภทมี ๓๗ เมื่ออริยมรรคเกิดขึ้นโพธิปักขิยธรรม

เหล่านั้นก็เกิดขึ้นพร้อมกันทั้งหมดทีเดียว ด้วยการทำให้สำเร็จ และด้วยดำเนินไปตามรูป

กิจของตน ๆ ให้สำเร็จ และด้วยดำเนินไปตามรูป

ของตน.

พระสารีบุตรเถระครั้งแสดงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ สัมปยุตด้วยมรรค และผลอย่างนี้แล้ว จึงย่อโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้นลงในมรรคและผลอีก แล้วกล่าวว่า อริยมรรค ๔ และสามัญญผล ๔ ความเป็นสมณะชื่อว่า สามัญญะ. สามัญญะนี้เป็นชื่อของอริยมรรค ๔ ผลแห่งสามัญญะทั้งหลายชื่อว่าสามัญญผล ส่วนนิพพานไม่ปนกันเลย โลกุตระธรรมทั้งหลาย ๔๖ ด้วยสามารถแห่งโพธิปักขิยธรรม ๓๗ มรรค ๔ ผล และนิพพาน ๑ โดยพิสดาร จากนั้นโดยย่อ โลกุตระธรรม ๕ ด้วยสามารถแห่งมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ แม้จากนั้น โดยย่อพึงทราบว่าเป็น โลกุตระธรรม ๓ ด้วยสามารถมรรค ๑ ผล ๑ นิพพาน ๑. อนึ่ง เมื่อกล่าวถึงความที่มรรคผลมีสติปัญญาเป็นต้นเป็น โลกุตระก็เป็นอัน ท่านกล่าวถึงความที่แม้ผัสสะเป็นต้นอันสัมปยุตด้วยมรรคผลนั้น ก็เป็น โลกุตระเหมือนกัน. ท่านกล่าวถึงสติปัญญาเป็นต้นด้วยเป็นธรรมเป็นประธาน. อนึ่ง ในโลกุตระธรรมนิเทศในอภิธรรม ท่านกล่าวถึงความที่ผัสสะเป็นต้นอันสัมปยุตด้วยมรรคและผลเป็น โลกุตระธรรม.

บทว่า โลกิ ตฺรณฺติ ข้ามพ้นโลก คือ ก้าวล่วงโลก. ในบทนี้ คำเป็นปัจจุบันกาลเช่นนี้ทั้งหมดท่านกล่าวหมายถึงอริยมรรค ๔ เพราะโสดาปัตติมรรค ข้ามอบายโลกได้ สกทาคามีมรรคข้ามกามาวจรโลกเป็นเอกเทศได้ อนาคามีมรรคข้ามกามาวจรโลกได้ อรหัตมรรคข้ามรูปาวจรโลกและอรูปาจรโลกได้. บทว่า โลกฺขา อุตฺตฺรณฺติ ข้ามไปจากโลก คือ ออกไปจากโลก. บทว่า โลกโถติ จ โลกมฺหาติ จ คำว่า จากโลกและแต่โลก คือ ท่านแสดงถึง

ความพิเศษของปัญจมีวิภัตติ. บทว่า **โลก สมตักกมนุติ** ล่วงพ้นโลกมีความดังได้กล่าวไว้แล้วครั้งแรก. ในบทนั้นท่านกล่าวไม่เพ่งถึงความของอุปสรรค. ในบทนี้ท่านกล่าวพร้อมด้วยความของอุปสรรค. บทว่า **โลก สมตักกนุตา** ล่วงพ้นโลกแล้ว คือ ก้าวล่วงโลกตามที่กล่าวแล้วโดยชอบ. คำที่เป็นอดีตกาลเช่นนี้ทั้งหมด ในบทนี้ ท่านกล่าวหมายถึงนิพพานเป็นผล. เพราะโศคาปัตติผลเป็นต้นก้าวล่วงโลก ตามที่กล่าวแล้วตั้งอยู่ นิพพานก้าวล่วงโลกทั้งหมดทุกเมื่อ. บทว่า **โลเกน อติเรก** คือยิ่งไปกว่าโลก. บทนี้ท่านกล่าวหมายถึงโลกุตรธรรมแม้ทั้งหมด. บทว่า **นิสฺสรนุติ** คือพรากไป. บทว่า **นิสฺสฎฺฐา** คือออกไป. คำ ๑๘ มีอาทิว่า **โลเก น ติฏฺฐนุติ** ไม่ตั้งอยู่ในโลก ย่อมควรแม้ในโลกุตรธรรมทั้งหมด. บทว่า **น ติฏฺฐนุติ** ท่านกล่าวเพราะไม่นับเนื่องในโลก. บทว่า **โลเก น ลิมฺปติ** ไม่ติดในโลก คือแม้เป็นไปในสันดานก็ไม่ติดในโลกนั้น. บทว่า **โลเกน น ลิมฺปติ** ไม่ติดด้วยโลก ความว่า ไม่ติดด้วยจิตใดๆ ของผู้ยังไม่แทงตลอด ด้วยจิตเป็นอกุศลและไม่สามารถของผู้แทงตลอดแล้ว. บทว่า **อัสลิตฺตฺตา อหฺนฺปฺลิตฺตฺตา** ไม่คิด ไม่ฉาบ ฟุ้งทราบด้วยอุปสรรค. บทว่า **วิปฺปมฺมุตฺตา** พ้นแล้ว คือความไม่ติดนั่นเอง แปลกที่พยัญชนะต่างกัน เพราะผู้ใดไม่คิดในสิ่งใดด้วยสิ่งใด ผู้นั้นเป็นผู้พ้นในสิ่งนั้นด้วยสิ่งนั้น. บท ๓ บทมีอาทิว่า **โลกา วิปฺปมฺมุตฺตา** พ้นไปจากโลก ท่านกล่าวโดยเป็นปัญจมีวิภัตติ. บทว่า **วิสฺสนฺนฺตฺตา** ไม่เกี่ยวข้องเป็นความขอดีเยี่ยมของความพ้นไป เพราะผู้ใดพ้นในสิ่งใดด้วยสิ่งใด จากสิ่งใด ผู้นั้นเป็นผู้ไม่เกี่ยวข้อง ในสิ่งนั้น ด้วยสิ่งนั้น จากสิ่งนั้น. บทว่า **โลกา สุขุณฺนฺติ** หมดจดจากโลก คือ ล้างมลทินของโลกแล้ว หมดจดจากโลก. บทว่า **วิสุขุณฺนฺติ** สะอาด แปลกกันที่อุปสรรค. บทว่า

ฐฎฺฐหนฺติ ออก คือ ลูกขึ้น. บทว่า วิวชฺชนฺติ คือไม่กลับ. บทว่า น
สชฺชนฺติ ไม่ข้อง คือ ไม่เกี่ยวข้อง. บทว่า น คยฺหนฺติ ไม่ยึด คือ ไม่ถือ.
บทว่า น พชฺชนฺติ ไม่พัวพัน คือ ไม่ผูกพัน. บทว่า สมฺจุฉินฺทฺติ
ตัด คือ ทำไม่ให้เป็นไปได้. อนึ่งท่านกล่าวคำมีอาทิว่า เพราะหมดจดจากโลก
เหมือนบทว่า โลกํ สมฺจุฉินฺทฺตา เพราะตัดขาดจากโลก. บทว่า ปฏิป-
ปสฺสสมฺเภฺนฺติ ให้โลกรงับอยู่ คือ ให้โลกดับ. บท ๔ มีอาทิว่า อปฺจจกา
ย่อมควรในโลกุตรระแม่ทั้งปวง. บทว่า อปฺจจกา ไม่กลับมา คือ ไม่มีทาง.
บทว่า อคฺติ ไม่เป็นคติ คือ ไม่เป็นที่พึ่ง. บทว่า อวิสฺยา ไม่เป็นวิสัย
คือ เป็นที่อาศัย. บทว่า อสาธาธนา ไม่เป็นสาธาธนะ คือ ไม่เสมอ.
บทว่า วมนฺติ คือ คายออก. บทว่า น ปฺจจาคนฺติ ไม่เวียนมา ท่าน
กล่าวโดยนัยตรงข้ามกับคำที่กล่าวแล้ว ความว่า ไม่กินของที่ตายแล้วอีก.
ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึงความที่ของที่คายแล้วเป็นอันคายไปแล้ว. แม้ในหมวด ๓
แห่งทุกะในลำดับก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า วิสฺสเณนฺติ ไม่ผูก คือ กระจัดกระจายไป พันไป ความว่า
ไม่ผูกพัน. บทว่า น อุตฺสเณนฺติ ผูก คือ ไม่กระจัดกระจาย ไม่พัน.
บทว่า วิสฺสเณนฺติ ปาฐะทำให้เสียงสั้นว่า น อุตฺสเณนฺติ ดี. บทว่า วิฐฺเปนฺติ
กำจัด คือ ให้ดับ. บทว่า น สฺฐฐฺเปนฺติ ไม่อบโลกให้งาม คือ ไม่รุ่งเรือง.
บทว่า โลกํ สมตฺติกุมฺม อภิภฺยฺย ติฏฺฐนฺติ ล่วงโลกครอบงำโลกตั้งอยู่
คือ โลกุตรธรรมแม่ทั้งหมดก้าวล่วงและครอบงำโลกตั้งอยู่ด้วยดี เพราะเหตุ
นั้นจึงชื่อว่า โลกุตระ เป็นอันท่านกล่าวถึงความที่โลกุตระทั้งหลายเหนือ
โลกและยิ่งกว่าโลกโดยประการดังกล่าวนี้แม่ทั้งหมด.

จบอรรถกถาโลกุตรกถา

ยุคนัทวารค

พลกถา

ว่าด้วยพลธรรม

[๖๒๑] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พละ ๕ ประการนี้ ๕ ประการเป็นไฉน ?
คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมာธิพละ ปัญญาพละ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
พละ ๕ ประการนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง พละ ๖๘ ประการ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ
สมာธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปปพละ ปฏิสังขานพละ ภวานาพละ
อนวัชชพละ สังคาหพละ ขันติพละ ปัญญัตติพละ นิขมัตติพละ อีสริยพละ
อริยฐานพละ สมถพละ วิปัสสนาพละ เสกขพละ ๑๐ อเสกขพละ ๑.
ชีณาสวพละ ๑๐ อิทธิพละ ๑๐ ตถาคตพละ ๑๐.

[๖๒๒] สัทธาพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะอรรถว่า ไม่
หวั่นไหวในความไม่ศรัทธา เพราะความว่าอุปถัมภ์สหชาติธรรม เพราะ
ความว่าครอบงำกิเลสทั้งหลาย เพราะความว่าเป็นความสะอาดในเบื้องต้นแห่ง
ปฏิเวธ เพราะความว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต เพราะความว่าเป็นที่่องแผ้วแห่งจิต
เพราะความว่าเป็นเครื่องบรรลुकุณพิเศษ เพราะความว่าแทงตลอดธรรมที่ยิ่ง
เพราะความว่าตรัสรู้สัจจะ เพราะความว่าให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ
นี้เป็นสัทธาพละ.

วิริยพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าวิริยพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหว
ในความเกียจคร้าน เพราะความว่าอุปถัมภ์สหชาตธรรม ฯลฯ เพราะความว่าให้
การกบคคตตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี้เป็นวิริยพละ.

สติพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าสติพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวใน
ความประมาท เพราะความว่าอุปถัมภ์สหชาตธรรม ฯลฯ เพราะความว่าให้การก-
บคคตตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี้เป็นสติพละ.

สมาธิพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าสมาธิพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหว
ในอุทัจจะ เพราะความว่าอุปถัมภ์สหชาตธรรม ฯลฯ เพราะความว่าให้การก-
บคคตตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี้เป็นสมาธิพละ.

ปัญญาพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าปัญญาพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหว
ในความประมาท เพราะความว่าอุปถัมภ์สหชาตธรรม ฯลฯ เพราะความว่า
ให้การกบคคตตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ นี้เป็นปัญญาพละ.

[๖๒๑] หิริพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าหิริพละ เพราะอรรถว่า ละอายกาม-
ฉันทะด้วยเนกขัมมะ ละอายพยาบาทด้วยความไม่พยาบาท ละอายฉันทะ
ด้วยโลกสัญญา ละอายอุทัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ละอายวิจิกิจฉาด้วยธรรม-
วัตถาน ละอายอวิชาด้วยความญาณ ละอายอติด้วยความปราโมทย์ ละอายนิर्व
ด้วยปฐมญาณ ฯลฯ ละอายสรรพกิเลสด้วยอหัตมรรค นี้เป็นหิริพละ.

โอดตป্পพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าโอดตป্পพละ เพราะอรรถว่า เกรง
กลัวกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ เกรงกลัวสรรพกิเลสด้วยอหัตมรรค นี้เป็น
โอดตป্পพละ.

ปฏิสังขานพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าปฏิสังขานพละ เพราะอรรถว่า พิจารณากามฉันทะด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ พิจารณาสรรพกิเลสด้วยอรหัตมรรค นี้เป็นปฏิสังขานพละ.

[๖๒๔] ภาวนาพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าภาวนาพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะย่อมเจริญเนกขัมมะ เมื่อละพยาบาทย่อมเจริญความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละสรรพกิเลสย่อมเจริญอรหัตมรรค นี้เป็นภาวนาพละ.

อนวัชชพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าอนวัชชพละ เพราะอรรถว่า ในเนกขัมมะไม่มีโทษน้อยหนึ่ง เพราะละกามฉันทะได้แล้ว ในความไม่พยาบาทไม่มีโทษน้อยหนึ่ง เพราะละพยาบาทได้แล้ว ฯลฯ ในอรหัตมรรคไม่มีโทษน้อยหนึ่ง เพราะละสรรพกิเลสได้แล้ว นี้เป็นอนวัชชพละ.

สังคาหพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าสังคาหพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมสะกคจิตไว้ด้วยอำนาจเนกขัมมะ เมื่อละพยาบาทย่อมสะกคจิตไว้ด้วยอำนาจความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละสรรพกิเลส ย่อมสะกคจิตไว้ด้วยอำนาจอรหัตมรรค นี้เป็นสังคาหพละ.

[๖๒๕] ขันติพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าขันติพละ เพราะอรรถว่า เนกขัมมะย่อมอดทนเพราะละกามฉันทะได้แล้ว ความไม่พยาบาทย่อมอดทนเพราะละพยาบาทได้แล้ว ฯลฯ อรหัตมรรคย่อมอดทนเพราะละสรรพกิเลสได้แล้ว นี้เป็นขันติพละ.

ปัญญุตติพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าปัญญุตติพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจเนกขัมมะ เมื่อละพยาบาทย่อมตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละสรรพกิเลส ย่อมตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจอรหัตมรรค นี้เป็นปัญญุตติพละ.

นิชฉัตติพละเป็นไฉน ? ชื่อว่านิชฉัตติพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมเพ่งจิตด้วยอำนาจเนกขัมมะ เมื่อละพยาบาท ย่อมเพ่งจิตด้วยอำนาจความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละสรรพกิเลส ย่อมเพ่งจิตด้วยอำนาจอหัตมรรค นี่เป็นนิชฉัตติพละ.

อิสริยพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าอิสริยพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมบังคับจิตให้ขึ้นไปตามอำนาจด้วยสามารถเนกขัมมะ เมื่อละพยาบาท ย่อมบังคับจิตให้ขึ้นไปตามอำนาจด้วยสามารถความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละสรรพกิเลส ย่อมบังคับจิตให้ขึ้นไปตามอำนาจด้วยสามารถอหัตมรรคนี้เป็นอิสริยพละ.

อธิษฐานพละเป็นไฉน ? ชื่อว่าอธิษฐานพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมอธิษฐานจิตด้วยสามารถเนกขัมมะ เมื่อละพยาบาท ย่อมอธิษฐานจิตด้วยสามารถความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละสรรพกิเลส ย่อมอธิษฐานจิตด้วยสามารถอหัตมรรค นี่เป็นอธิษฐานพละ.

[๖๒๖] สมถพละเป็นไฉน ? ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถเนกขัมมะ เป็นสมถพละ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความไม่พยาบาท เป็นสมถพละ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถอาโลกสัญญาเป็นสมถพละ ฯลฯ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก เป็นสมถพละ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า เป็นสมถพละ.

ชื่อว่าสมถพละ ในคำว่า สมถพล์ นี้ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าสมถพละ เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในนิเวศด้วยปฐม-
ฌาน เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน เพราะ
อรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในปิติด้วยตติยฌาน เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่น-
ไหวในสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวใน
รูปสัญญา ปุณฺณสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสนัญญาตนสมาบัติ เพราะ
อรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในวิญญานัญญาตนสัญญา ด้วยอากิญจัญญาตน-
สมาบัติ เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในอากิญจัญญาตนสัญญา ด้วย
เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหว ไม่เอนเอียง
ไม่กวัดแกว่งไปในอุทธัจจะ ในกิเลสอันสหระคด้วยอุทธัจจะและในขันธ นี้
เป็นสมถพละ.

[๖๒๗] วิปัสสนาพละเป็นไฉน ? อนิจจานุปัสสนา เป็นวิปัสสนาพละ
ทุกขานุปัสสนา เป็นวิปัสสนาพละ ฯลฯ ปุณฺณิสถคคานุปัสสนาเป็นวิปัสสนาพละ
การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป เป็นวิปัสสนาพละ ฯลฯ การพิจารณาเห็น
ความสละคืนในรูป เป็นวิปัสสนาพละ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา
ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาน ในจักขุ ฯลฯ ในชราและมรณะ เป็น
วิปัสสนาพละ การพิจารณาเห็นทุกข์ในชราและมรณะ เป็นวิปัสสนาพละ การ
พิจารณาเห็นความสละคืนในชราและมรณะ เป็นวิปัสสนาพละ.

ชื่อว่า วิปัสสนาพละ ในคำว่า **วิปัสสนาพล** นี้ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่า วิปัสสนาพละ เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในนิจจสัญญา
ด้วยอนิจจานุปัสสนา เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในสุขสัญญา ด้วย
ทุกขานุปัสสนา เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในความเปลิดเปล็น ด้วย
นิพพิทานุปัสสนา เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในราคะ ด้วยวิราคา-

นุปีสสนา เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในสมุทัย ด้วยนิโรธานุปีสสนา
เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหวในความถึมมั่น ด้วยปฏินิสัคคานุปีสสนา
เพราะอรรถว่า จิตไม่หวั่นไหว ไม่เอนเอียง ไม่กวัดแกว่งไปในอวิชา ใน
กิลีสอันสหรรคด้วยอวิชา และในชั้นนี้ เป็นวิปีสสนาพละ.

[๖๒๘] เสกขพละ ๑๐ อเสกขพละ ๑๐ เป็นไฉน ? ชื่อว่าเสกขพละ
เพราะพระเสขะยังต้องศึกษาสัมมาทิฏฐิ ชื่อว่าอเสกขพละ เพราะพระอเสขะศึกษา
ในสัมมาทิฏฐินั้นเสร็จแล้ว ชื่อว่าเสกขพละ เพราะพระเสขะยังต้องศึกษาสัมมา-
สังกัปปะ ชื่อว่าอเสกขพละ เพราะพระอเสขะศึกษาในสัมมาสังกัปปะนั้นเสร็จ
แล้ว ชื่อว่าเสกขพละ เพราะพระเสขะยังต้องศึกษาสัมมาวาจา ฯลฯ สัมมา-
กัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณ ฯลฯ
สัมมาวิมุตติ ชื่อว่าอเสกขพละ เพราะพระอเสขะศึกษาในสัมมาวาจา สัมมา-
กัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณ
สัมมาวิมุตติ นั้นเสร็จแล้ว เสกขพละ ๑๐ อเสกขพละ ๑๐ นี้.

[๖๒๙] ชินาสวพละ ๑๐ เป็นไฉน ? ภิกษุชินาสพในศาสนานี้ เป็น
ผู้เห็นด้วยดีซึ่งสังขารทั้งปวง โดยความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยปัญญาอันชอบ
ตามความเป็นจริง แม้ข้อที่ภิกษุชินาสพเป็นผู้เห็นด้วยดีซึ่งสังขารทั้งปวง โดย
ความเป็นของไม่เที่ยงด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงนี้ เป็นกำลังของ
ภิกษุชินาสพซึ่งภิกษุชินาสพได้อาศัยปัญญาความสิ้นอาสวะว่า อาสวะทั้งหลาย
ของเราสิ้นไปแล้ว.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุชินาสพเป็นผู้เห็นด้วยดีซึ่งกามทั้งหลายว่า เปรียบ
ด้วยหลุมถ่านเพลิง ด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง แม้ข้อที่ภิกษุชินาสพ
เห็นด้วยดีซึ่งกามทั้งหลายว่า เปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง ด้วยปัญญาอันชอบตาม

ความเป็นจริงนี้ ก็เป็นกำลังของภิกษุจีณาสพ ซึ่งภิกษุจีณาสพได้อาศัยปฎิญาณ
ความสิ้นอาสวะว่า อาสวะทั้งหลายของเราสิ้นไปแล้ว.

อีกประการหนึ่ง จิตของภิกษุจีณาสพเป็นธรรมชาติโน้มไป น้อมไป
เอนไปในวิเวก ยินดีในเนกขัมมะ ตั้งอยู่ในวิเวก สิ้นสูญไปจากธรรมทั้งหลาย
อันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ โดยประการทั้งปวง แม้ข้อที่จิตของภิกษุจีณาสพเป็น
ธรรมชาติโน้มไป น้อมไป เอนไปในวิเวก ตั้งอยู่ในวิเวก ยินดีในเนกขัมมะ
สิ้นสูญไปจากธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะโดยประการทั้งปวงนี้ ก็เป็น
กำลังของภิกษุจีณาสพ ซึ่งภิกษุจีณาสพได้อาศัยปฎิญาณความสิ้นอาสวะว่า
อาสวะทั้งหลายของเราสิ้นไปแล้ว.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุจีณาสพเป็นผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ เจริญดีแล้ว
แม้ข้อที่ภิกษุจีณาสพเป็นผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ เจริญดีแล้วนี้ ก็เป็นกำลังของ
พระจีณาสพ ซึ่งพระจีณาสพได้อาศัยปฎิญาณความสิ้นอาสวะว่า อาสวะทั้งหลาย
ของเราสิ้นไปแล้ว.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุจีณาสพเป็นผู้เจริญสัมมปปธาน ๔ ฯลฯ
อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ ฯลฯ อริยมรรค มีองค์ ๘
เจริญดีแล้ว แม้ข้อที่ภิกษุจีณาสพเป็นผู้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เจริญดีแล้วนี้
ก็เป็นกำลังของภิกษุจีณาสพ ซึ่งภิกษุจีณาสพได้อาศัยปฎิญาณความสิ้นอาสวะว่า
อาสวะทั้งหลายของเราสิ้นไปแล้ว นี้เป็นกำลังของพระจีณาสพ ๑๐.

[๖๓๐] อิทธิพละ ๑๐ เป็นไฉน ? ฤทธิเพราะการอธิษฐาน ๑ ฤทธิ
ที่แสดงได้ต่าง ๆ ๑ ฤทธิที่สำเร็จด้วยใจ ๑ ฤทธิที่แผ่ไปด้วยญาณ ๑ ฤทธิที่
แผ่ไปด้วยสมาธิ ๑ ฤทธิของพระอริยะ ๑ ฤทธิที่เกิดแต่ผลกรรม ๑ ฤทธิของ

ท่านผู้มีบุญ ๑ ฤทธิ์ที่สำเร็จมาแต่วิชา ๑ ฤทธิ์ ด้วยความสำเร็จเพราะเหตุแห่งการประกอบโดยชอบในส่วนนั้น ๆ ๑ อิทธิพละ ๑๐ นี้.

[๖๓๑] ตถาคตพละ ๑๐ เป็นไฉน ? พระตถาคตในโลกนี้ย่อมทรงทราบซึ่งฐานะโดยเป็นฐานะ และอฐานะโดยเป็นอฐานะตามความเป็นจริง แม้ข้อที่พระตถาคตทรงทราบฐานะโดยเป็นฐานะ และอฐานะโดยเป็นอฐานะตามความเป็นจริงนี้ เป็นกำลังของพระตถาคต ซึ่งพระตถาคตได้ทรงอาศัยปฏิญาณฐานะของผู้เป็นโจก บันลือสีหนาทในบริษัท ประกาศพรหมจักร.

อีกประการหนึ่ง พระตถาคตย่อมทรงทราบซึ่งผลแห่งกรรมสมาทาน ทั้งที่เป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน โดยฐานะ โดยเหตุ ตามความเป็นจริง แม้ข้อที่พระตถาคตทรงทราบซึ่งผลแห่งกรรมสมาทาน ทั้งที่เป็นส่วนอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยฐานะ โดยเหตุ ตามความเป็นจริงนี้ ก็เป็นกำลังของพระตถาคต ฯลฯ.

อีกประการหนึ่ง พระตถาคตย่อมทรงทราบปฏิปทาเครื่องให้ถึงประโยชน์ทั้งปวง ตามความเป็นจริง แม้ข้อที่พระตถาคตทรงทราบปฏิปทาเครื่องให้ถึงประโยชน์ทั้งปวง ตามความเป็นจริงนี้ ก็เป็นกำลังของพระตถาคต ฯลฯ.

อีกประการหนึ่ง พระตถาคตย่อมทรงทราบโลกธาตุต่าง ๆ โดยความเป็นอเนกธาตุ ตามความเป็นจริง แม้ข้อที่พระตถาคตทรงทราบโลกธาตุต่าง ๆ โดยความเป็นอเนกธาตุ ตามความเป็นจริงนี้ ก็เป็นกำลังของพระตถาคต ฯลฯ.

อีกประการหนึ่ง พระตถาคตย่อมทรงทราบความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอหยาตย์ต่าง ๆ กัน ตามความเป็นจริง แม้ข้อที่พระตถาคตทรงทราบความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอหยาตย์ต่าง ๆ กัน ตามความเป็นจริงนี้ ก็เป็นกำลังของพระตถาคต ฯลฯ.

อีกประการหนึ่ง พระตถาคตย่อมทรงทราบความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ ของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่น ตามความเป็นจริง แม้ข้อที่พระตถาคตทรงทราบความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์อื่นและบุคคลอื่น ตามความเป็นจริงนี้ ก็เป็นกำลังของพระตถาคต ฯลฯ.

อีกประการหนึ่ง พระตถาคตย่อมทรงทราบความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออก แห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติ ตามความเป็นจริง แม้ข้อที่พระตถาคตทรงทราบความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออก แห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติ ตามความเป็นจริงนี้ ก็เป็นกำลังของพระตถาคต ฯลฯ.

อีกประการหนึ่ง พระตถาคตย่อมทรงระลึกถึงชาติก่อน ๆ ได้เป็นอันมาก คือ ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ ย่อมทรงระลึกถึงชาติก่อน ๆ ได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศด้วยประการดังนี้ แม้ข้อที่พระตถาคตทรงระลึกถึงชาติก่อน ๆ ได้เป็นอันมาก คือ ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ นี้ก็เป็นกำลังของพระตถาคต ฯลฯ.

อีกประการหนึ่ง พระตถาคตทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจติ กำลังอุบัติด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ แม้ข้อที่พระตถาคตทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจติ กำลังอุบัติด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์นี้ ก็เป็นกำลังของพระตถาคต ฯลฯ.

อีกประการหนึ่ง พระตถาคตทรงทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันเข้าถึงอยู่ แม้ข้อที่พระตถาคตทรงทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบันเข้าถึง

อยู่ นี้ ก็เป็นกำลังของพระตถาคต ซึ่งพระตถาคตได้ทรงอาศัยทรงปฏิญาณฐานะของผู้เป็นโจก บันลือสีหนาทในบริษัท ประกาศพรหมจักร ตถาคตพละ ๑๐ นี้.

[๖๓๒] ชื่อว่าสัทธาพละ ชื่อว่าวิริยพละ ชื่อว่าสติพละ ชื่อว่าสมาธิพละ ชื่อว่าปัญญาพละ ชื่อว่าหิริพละ ชื่อว่าโอตตปป์พละ ชื่อว่าปฏิสังขานพละ ชื่อว่าตถาคตพละ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ชื่อว่าวิริยพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน ชื่อว่าสติพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในความประมาท ชื่อว่าสมาธิพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในอุทธัจจะ ชื่อว่าปัญญาพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในอวิชชา ชื่อว่าหิริพละ เพราะอรรถว่า ละอายอกุศลธรรมอันลามก ชื่อว่าโอตตปป์พละ เพราะอรรถว่าเกรงกลัวอกุศลธรรมอันลามก ชื่อว่าปฏิสังขานพละ เพราะอรรถว่า พิจารณากิเลสทั้งหลายด้วยญาณ ชื่อว่าภาวนาพละ เพราะอรรถว่า ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภวานานั้น มีกิจเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่าอนวัชชพละ เพราะอรรถว่า ในเนกขัมมะนั้นไม่มีโทษน้อยหนึ่ง ชื่อว่าสังคาหพละ เพราะอรรถว่า พระโคจรย่อมสะกคจิตไว้ด้วยเนกขัมมะเป็นต้นนั้น ชื่อว่าขันติพละ เพราะอรรถว่า เนกขัมมะเป็นต้นย่อมอดทนต่อนิรรมณ์มีกามฉันทะเป็นต้น ชื่อว่าปัญญาตติพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรตั้งจิตไว้ด้วยเนกขัมมะเป็นต้น ชื่อว่านิชฌัตติพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรย่อมเพ่งจิตด้วยเนกขัมมะเป็นต้น ชื่อว่าอิสรียพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรยอมให้จิตเป็นไปตามอำนาจด้วยเนกขัมมะเป็นต้น ชื่อว่าอธิษฐานพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรยอมตั้งจิตไว้มั่นด้วยเนกขัมมะเป็นต้น ชื่อว่าสมถพละ เพราะอรรถว่า จิตมีอารมณ์เดียวด้วยเนกขัมมะเป็นต้น ชื่อว่า

วิปัสสนาพละ เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรย่อมพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดใน
ภวานั้น ชื่อว่าเสกขพละ เพราะอรรถว่า พระเสขะยังต้องศึกษาในสัมมาทิฏฐิ
เป็นต้นนั้น ชื่อว่าอเสกขพละ เพราะความที่พระอเสขะศึกษาในสัมมาทิฏฐิ
เป็นต้นนั้นเสร็จแล้ว ชื่อว่าจีณาสวพละ เพราะอรรถว่า อาสวะทั้งหลายสิ้น
ไปแล้วด้วยความเห็นด้วยดีนั้น ชื่อว่าอิทธิพละ เพราะอรรถว่า ฤทธิ์ย่อม
สำเร็จเพราะการอธิษฐานเป็นต้น เพราะเหตุแห่งการประกอบโดยชอบในส่วน
นั้น ๆ ชื่อว่าตถาคตพละ เพราะอรรถว่าเป็นกำลังหาประมาณมิได้ ฉะนั้นแล.

จบพลกถา

อรรถกถาพลกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งพลกถา อันมี
พระสูตรเป็นเบื้องต้นอันเป็นโลกุตตรกถา ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ใน
ลำดับแห่งโลกุตตรกถา. ในพลกถานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดง
พละ ๕ โดยพระสูตรแต่ต้น แล้วมีพระประสงค์จะทรงแสดงพละแม้อื่นจาก
พละ ๕ นั้นจึงตรัสพระคำรสมีอาทิว่า อปิจ อภุจสภุจสิ พลานิ อีกอย่างหนึ่ง
พละ ๖๘ ประการ ดังนี้. แม้อะพละ ๖๘ ทั้งหมดก็ชื่อว่าพละ เพราะอรรถว่า
ไม่หวั่นไหวโดยภาวะตรงกันข้ามกับพละ ๕ นั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า หิริพลํ หิริพละดังต่อไปนี้. ชื่อว่า
หิริ เพราะเป็นเหตุละอายต่อบาป. บทนั้นเป็นชื่อของความละอาย. ชื่อว่า
โอดตปปะ เพราะเป็นเหตุกลัวต่อบาป. บทนั้นเป็นชื่อของความหวาดสะอุ้ง.

หิริมีภายในเป็นสมุฏฐาน โอตตปปะมีภายนอกเป็นสมุฏฐาน. หิริมีตนเป็นใหญ่ โอตตปปะมีโลกเป็นใหญ่. หิริตั้งอยู่ในสภาพที่ละอาย โอตตปปะตั้งอยู่ในสภาพที่กลัว. หิริมีความเคารพเป็นลักษณะ โอตตปปะมีความเห็นภัยจากความกลัว โทษ. ชื่อว่า **หิริพละ** เพราะหิรินั้นแล ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความไม่มีหิริ. ชื่อว่า **โอตตปปะพละ** เพราะโอตตปปะนั้นแล ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความไม่มีโอตตปปะ. ชื่อว่า **ปฏิสังขานพละ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยการไม่พิจารณา. บทนี้เป็นชื่อของปัญญาเข้าไปพิจารณา กำลังเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจร ผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ ด้วยความเพียรเป็นหลัก ชื่อว่า **ภาวณาพละ**. บทนี้เป็นชื่อของขันธ ๔ อันเป็นไปอย่างนั้น. ศิลเป็นต้นอันบริสุทธฺิ ชื่อว่า **อนวัชชพละ**. สังคหัตถุ ๔ ชื่อว่า **สังคาหพละ**. ปาฐะว่า **สงฺคเห พลฺ** กำลังในการสงเคราะห์บ้าง. การอดกลั้นทุกข์ ชื่อว่า **ขันติพละ**. การยินดีธรรมกลางของผู้อื่น ชื่อว่า **ปัญญาตติพละ**. การเพ่งถึงประโยชน์อันยิ่ง ชื่อว่า **นิชฌัตติพละ**. ความเป็นผู้มากในกุศลทั้งหลาย ชื่อว่า **อิสริยพละ**. การตั้งตามความพอใจในกุศลทั้งหลาย ชื่อว่า **อธิษฐานพละ**.

ประโยชน์ของหิริพละเป็นต้น ท่านกล่าวถ้อยเอาการประกอบโดยความพิเศษ ด้วยพยัญชนะในบทมาติกาทั้งหลาย. บทว่า **สมถพลฺ วิปสุสนาพลฺ** คือ สมถะและวิปัสสนาอันมีกำลังนั่นเอง.

พึงทราบวินิจฉัยในมาติกานีเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า **อสุสฺสุทฺธิเย น กมุปฺตติ สฺสุทฺธาพลฺ** ชื่อว่า **สัทธาพละ** เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในความไม่มีศรัทธา พระสารีบุตรเถระกล่าวถึงอรรถของพละอันเป็นมูลเหตุ แล้วแสดง สัทธาพละนั้นให้พิเศษด้วยปริยาย ๕ อื่นอีก. จริงอยู่ ธรรมใดไม่หวั่นไหวเป็นธรรมมีกำลัง ธรรมนั้นย่อมอุปถัมภ์ธรรมที่เกิดร่วมกัน พระโยคาวจร

ควบคุมกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์ของตนไว้ได้ ชำระศีลและทิวฐิอันเป็นเบื้องต้นแห่งการแทงตลอดไว้ได้ ยังจิตให้ตั้งมั่นในอารมณ์ ทำจิตให้ส่องใสให้ส่องแผ้วถึงความชำนาญยอมให้บรรลุคุณวิเศษ เมื่อบรรลุยิ่งกว่านั้นยอมให้ทำการแทงตลอดยิ่งขึ้นไป ครั้นบรรลุอริยมรรคความลำดับแล้ว ยอมให้ทำการบรรลุสำเร็จได้ ยอมให้ตั้งอยู่ในนิโรธด้วยการบรรลุผลได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงทำอรรถแห่งผลให้พิเศษโดยอาการ ๘ อย่าง. ในผล ๔ มีวิริยผลเป็นต้นกัณยนี้.

บทว่า **กามฉนฺทํ หิริยติ** ละอายกามฉันทะ คือพระโยคาวจรประกอบด้วยเนกขัมมะ ละอายกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ. แม้ในโอตตปปะกัณยนี้เหมือนกัน. แม้การละอายอกุศลทั้งปวงเหล่านี้ ก็เป็นอันท่านกล่าวถึงความกลัวด้วย. พึงทราบอรรถแม่แห่งบทว่า **พฺยาปาทำ** เป็นอาทิโดยนัยนี้แหละ. บทว่า **ปฺฏิสงฺขาติ** ย่อมพิจารณา คือ พิจารณาโดยความเป็นโทษด้วยความไม่หลง. บทว่า **ภเวติ** คือยอมเจริญ. บทว่า **วชฺชํ** โทษ คือ โทษมีราคะเป็นต้น. บทว่า **สงฺคณฺหาติ** ย่อมสงเคราะห์ คือ ย่อมผูก. บทว่า **ขมติ** ย่อมอดทน คือ พระโยคาวจรนั้นยอมอดทน ย่อมชอบใจ. บทว่า **ปฺลฺยเปติ** ย่อมตั้งไว้ คือ พอใจ. บทว่า **นิชฺฌาเปติ** ย่อมเพ่ง คือ ย่อมคิด. บทว่า **วถฺ วตฺเตติ** ให้เป็นไปในอำนาจ คือ ทำจิตมากในความคิดให้เป็นไปตามอำนาจของตน. บทว่า **อธิฏฺฐาติ** ย่อมอธิษฐาน คือ ย่อมจัดแจง. แม้ผลทั้งหมดมีภาวนาผลเป็นต้นก็เป็นเนกขัมมะเป็นต้นนั้นแหละ. ในอรรถกถาแห่งมัตถิกาท่านกล่าวไว้โดยประการอื่น แต่พึงทราบว่าท่านไม่กล่าวถึงอรรถไว้ในที่นี้ เพราะปรากฏโดยพยัญชนะอยู่แล้ว. ท่านพระสารีบุตรเถระชี้แจงถึงสมถผลและวิปัสสนาผลโดยพิสดาร ในที่สุดกล่าวบทมีอาทิว่า **อุทฺทจฺ-**

สหคตภิเสธ จ ขนฺธฺเจ จ น กมฺปติ จิตฺไม่หฺวันฺโหวใจกิเลสอัน
สหคตด้วยอุทฺธจจะและในชั้นนี้ และบทมื่อาทิวา อวิชาสหคตภิเสธ จ
ขนฺธฺเจ จ น กมฺปติ จิตฺไม่หฺวันฺโหวในกิเลสอันสหคตด้วยวิชาและ
ในชั้นนี้ เพื่อให้เห็นถึงลักษณะของสมถพละ และวิปัสสนาพละ.

ฟังทราบวินิจฉัยในเสกขพละ และอเสกขพละดังต่อไปนี้. บทว่า
สมฺมาทิฏฺฐิ สิกฺขตฺติ เสกฺขพลํ ชื่อว่า เสกขพละเพราะพระเสกขะยังต้อง
ศึกษาสัมมาทิฏฺฐิ ความว่า ชื่อพระเสกขะเพราะพระเสกขบุคคลยังต้องศึกษา
สัมมาทิฏฺฐิ ชื่อว่าเสกขพละ เพราะสัมมาทิฏฺฐินั้นนั่นแหละ เป็นกำลังของ
พระเสกขะนั้น. บทว่า ตตฺถ สิกฺขิตฺตฺตา อเสกฺขพลํ ชื่อว่า อเสกขพละ
เพราะพระอเสกขะศึกษาในสัมมาทิฏฺฐิเป็นต้นนั้นเสร็จแล้ว ความว่า ชื่อว่าพระ-
อเสกขะ เพราะพระอเสกขบุคคลไม่ต้องศึกษา เพราะสัมมาทิฏฺฐินั้นพระอเสกข-
บุคคลศึกษาแล้ว ชื่อว่า อเสกขพละ เพราะสัมมาทิฏฺฐินั้นนั่นแหละเป็น
กำลังของพระอเสกขะนั้น. ในสัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า สมฺมาญาณํ สัมมาญาณ คือ ปัจจเวกขณญาณ (ญาณเป็น
เครื่องพิจารณา). จริงอยู่ แม้ญาณนั้นเป็นโลกียะก็เป็นเสกขพละ เพราะพระ-
เสกขะยังต้องประพฤติดอยู่. ท่านกล่าวว่า อเสกขพละเพราะพระอเสกขะไม่ต้อง
ประพฤดิแล้ว. บทว่า สมฺมาวิมุตฺติ สัมมาวิมุตติ คือ ธรรมสัมปยุตด้วยผล
ที่เหลือ เว้นองค์แห่งมรรค ๘ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า วิมุตติที่เหลือ
เว้นโลกุตรวิมุตติเป็นสัมมาวิมุตติ ความว่า สัมมาวิมุตตินั้นเป็นเสกขพละ
และอเสกขพละมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ญาณพละแม้ทั้งหมดมีในจีณาสวพละ.
บทว่า จีณาสวสุส ภิกฺขุโน อันภิกษุจีณาสพ เป็นจัญญูวิภัตติลงในอรรถ

แห่งตติยวิภัตติ เป็น **จีณาสเวน ภิกขุณา**. บทว่า **อนิจฺจโต** โดยความ เป็นสภาพไม่เที่ยง คือ โดยความไม่เที่ยงด้วยอาการ เป็นแล้วไม่เป็น. บทว่า **ยถาภูตํ** คือ ตามความเป็นจริง. บทว่า **ปญฺญา** ด้วยปัญญา คือ ด้วย มรรคปัญญากับวิปัสสนา ภิกษุจีณาสพเป็นผู้เห็นด้วยดี โดยความเป็นสภาพ ไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยไม่ใช่ตัวตน เพราะมีปัญญานั้นเป็นมูล. บทว่า **ยํ** เป็นภavnปฺงสก หรือมีความว่า ด้วยเหตุใด. บทว่า **อาคมฺม** คือ อาศัย. บทว่า **ปฏฺิขานาติ** ปฏิญาณ คือ รับทำตามปฏิญาณ. บทว่า **องฺคารกาสุปฺมา** เปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง คือ เปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง ด้วยอรรถว่า นากลัวมาก. บทว่า **กามา** คือ วัตถุกามและกิเลสกาม. บทว่า **วิเวกนิหฺนํ** โน้มไปในวิเวก คือ โน้มไปในนิพพาน กล่าวคือความสังัดจาก อุปธิด้วยผลสมาบัติ. จริงอยู่ วิเวกมี ๓ คือ กายวิเวก ๑ จิตตวิเวก ๑ อุปธิวิเวก (สังัดจากกิเลส) ๑.

ผู้มีกายตั้งอยู่ในความสังัด ยินดีในเนกขัมมะชื่อว่า กายวิเวก. ผู้ ขวนขวายในอธิจิต ชื่อว่า จิตตวิเวก. บุคคลผู้ไม่มีอุปธิ ปราศจากเครื่องปรุงแต่ง หรือน้อมไปในนิพพานกล่าวคือความวิเวกอันเป็นเครื่องนำออกไป ชื่อว่า อุปธิวิเวก. ความจริง วิเวกมี ๕ อย่าง คือ วิกขัมภนวิเวก ๑ ตทังควิเวก ๑ สมุจเฉทวิเวก ๑ ปฏิปัสสัทธิวิเวก ๑ นิสสรณวิเวก ๑. อนึ่ง บทว่า **วิเวกนิหฺนํ** คือ โน้มไปในวิเวก. บทว่า **วิเวกโปณํ** คือ โน้มไปในวิเวก. บทว่า **วิเวกปพฺุภารํ** คือ เอนไปในวิเวก. แม้บททั้งสองก็เป็นไวพจน์ของบทก่อน นั้นแหละ. บทว่า **วิเวกฺุจฺจํ** ตั้งอยู่ในวิเวก คือ เว้นจากกิเลสทั้งหลาย หรือ ไปเสียให้ไกล. บทว่า **เนกขมฺมาภิรตํ** ยินดีในเนกขัมมะ คือ ยินดีใน นิพพาน หรือยินดีในบรรพชา. บทว่า **พฺุยนฺตุฏฺุถํ** ลีนสูญไป คือ ปราศจาก

ไป แม้การแสดงครั้งเดียวก็ไม่ผิด ฟันไป ไม่เกี่ยวข้อง. บทว่า สพุพโส คือ โดยประการทั้งปวง. บทว่า อาสวภูจฺจณียะหิ ชมุเมหิ จากกรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ ความว่า จากกิเลสอันเป็นเหตุของอาสวะทั้งหลายด้วยการเกี่ยวข้อง.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า พุยนฺตฺติฏฺฐิตํ ความสิ้นสูญไป คือ ปราศจากความใคร่ อธิบายว่า หมดคฺคณา. จากไหน จากกรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะโดยประการทั้งปวง คือ จากกรรมเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งปวง. ในที่นี้ ท่านกล่าวถึงโลกิยมรรคและโลกุตตรมรรคของพระชีนาสพ ด้วยชีนาสพละ ๑๐ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า พละกำหนดรู้ทุกขว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงมีสภาพไม่เที่ยง พละละสมุทัยว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง พละทำให้แจ้งนิโรธว่า จิตโน้มไปในวิเวก พละในการเจริญมรรค ๗ อย่างมีอาทิว่า สติปฏิฐาน ๔. อิทธิพล ๑๐ อย่างจักมีแจ้งในอิทธิกถา.

พึงทราบวินิจฉัยในตถาคตพละนิตยคังคต่อไปนี้. บทว่า ตถาคตพละนิตยคังค คือกำลังของพระตถาคตเท่านั้น ไม่ทั่วไปด้วยชนเหล่าอื่น หรือว่าพละอันมาแล้วเหมือนอย่างพละของพระพุทธเจ้าแต่ก่อนมาแล้วด้วยการสะสมบุญ. ในบทนั้น ตถาคตพละมี ๒ อย่าง คือ กายพละ ๑ ญาณพละ ๑ ในพละ ๒ อย่างนั้น พึงทราบกายพละโดยติดตามถึงตระกูลข้าง. สมดังที่ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

ตระกูลข้าง ๑๐ เหล่านี้ คือ กาพาวกะ ๑ คังเคยยะ ๑

ปัลลวะ ๑ ตัมพะ ๑ ปิงกละ ๑ กัณฐะ ๑ มังกละ ๑

เหมะ ๑ อุโปสละ ๑ ฉัททันตะ ๑.

เหล่านี้คือตระกูลช้าง ๑๐. ในบทเหล่านั้น บทว่า กภาพวกัม พิงเห็นตระกูลช้างตามปกติ. กำลังกายของบุรุษ ๑๐ เป็นกำลังของช้างกาพวากะเชือกหนึ่ง. กำลังของกาพวากะ ๑๐ เป็นกำลังของคังเคยยะเชือกหนึ่ง. กำลังของคังเคยยะ ๑๐ เป็นกำลังของปัญฑระเชือกหนึ่ง. กำลังของปัญฑระ ๑๐ เป็นกำลังของตัมพะเชือกหนึ่ง. กำลังของตัมพะ ๑๐ เป็นกำลังของปิงคละเชือกหนึ่ง. กำลังของปิงคละ ๑๐ เป็นกำลังของคันธะเชือกหนึ่ง. กำลังของคันธะ ๑๐ เป็นกำลังของมังคละเชือกหนึ่ง. กำลังของมังคละ ๑๐ เป็นกำลังของเหมวตะเชือกหนึ่ง. กำลังของเหมวตะ ๑๐ เป็นกำลังของอุโปสตะเชือกหนึ่ง. กำลังของอุโปสตะ ๑๐ เป็นกำลังของฉัททันตะเชือกหนึ่ง. กำลังของฉัททันตะ ๑๐ เป็นกำลังของพระตถาคตพระองค์เดียว.

บทนี้ท่านกล่าวถึง แม้บทว่า นารายนสงฆาตพลํ คือกำลังของนารายณะ. ตถาคตพละนั้นเท่ากับกำลังช้างปกติ ๑,๐๐๐ โภกฺกิ เท่ากับกำลังบุรุษ ๑๐,๐๐๐ โภกฺกิ นี้คือกายพละของพระตถาคต. ส่วนญาณพละมาแล้วในบาลีนี้และในที่อื่น.

ญาณ ๑,๐๐๐ ไม่น้อยแม้เป็นอย่างนี้ คือ ทศพลญาณ จตุเวสารัชชญาณ อกัมปนญาณ (ญาณไม่หวั่นไหว) ในบริษัท ๘ จตุโยนิปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดกำเนิด ๔) ปัญจคติปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดคติ ๕) มาแล้วในมัชฌิมนิกาย ญาณ ๗๓ ญาณ ๗๗ มาแล้วในสังยุตตนิกาย นี้ชื่อว่า ญาณพละ. ในที่นี้ท่านประสงค์เอาญาณพละนั้นแหละ. เพราะญาณท่านกล่าวว่า เป็นพละด้วยอรรถว่า ไม่หวั่นไหวและด้วยอรรถว่าอุปถัมภ์.

บทว่า ฐานญจ ฐานโต ฐานะโดยเป็นฐานะ คือ เหตุโดยเป็นเหตุ. เพราะเหตุผลย่อมตั้งอยู่ในญาณนั้น คือ ย่อมเกิดขึ้นและย่อมเป็นไป เพราะ

ประพุดติเนื่องด้วยญาณนั้น ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **จានิ**. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงทราบธรรมที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยเพื่อเกิดธรรมว่าเป็นฐานะ ธรรมที่ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัย เพื่อเกิดธรรมว่าไม่เป็นฐานะ ชื่อว่าย่อมทรงทราบฐานะโดยเป็นฐานะและอฐานะโดยเป็นฐานะตามความเป็นจริง. บทว่า **ยมปิ** คือด้วยญาณใด. บทว่า **อิทมปิ** คือแม้ญาณนี้ก็พื้นฐานญาณ อธิบายว่า ชื่อว่า เป็นตถาคตผละของพระตถาคต. แม้ในบทที่เหลือก็พึงทราบการประกอบอย่างนี้.

บทว่า **อาสถณฺจฺจานิ** ฐานะอันสูงสุด คือ ฐานะอันประเสริฐ ฐานะอันสูงสุด อธิบายว่า เป็นฐานะของพระพุทธเจ้าแต่ก่อนทั้งหลายผู้องอาจ. อีกอย่างหนึ่ง โคอุสกะผู้เป็นหัวหน้าโค ๑๐๐ ตัว โควสกะผู้เป็นหัวหน้าโค ๑,๐๐๐ ตัว โคอุสกะผู้เป็นหัวหน้าคอก ๑๐๐ คอก โควสกะผู้เป็นหัวหน้าคอก ๑,๐๐๐ คอก โคนิสกะประเสริฐกว่าโคทั้งหมด อดทนต่ออันตรายทั้งปวงได้ สีขานำรักนำภาระไปได้มาก ไม่สะดุ้งแม้เสียงฟ้าร้องตัง ๑๐๐ ครั้ง ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาอุสกะ เพราะบทว่า **อาสถณฺจฺจานิ** แม้นี้ก็เป็นการกล่าวโดยปริยายของอุสกะนั้น ชื่อว่าอาสกะ เพราะฐานะนี้ของอุสกะ.

บทว่า **จานิ** คือเอาเท้าทั้ง ๔ เหยียบแผ่นดินมันอยู่. อนึ่ง ฐานะนี้ ชื่อว่า อาสกะ เพราะคชผู้องอาจ เหมือนอย่างว่าโคอุสกะ คือโคผู้นำประกอบด้วยอุสุภผล เอาเท้าทั้ง ๔ เหยียบแผ่นดิน ตังไว้โดยไม่หวั่นไหว จันใด แม้พระตถาคตก็ฉนั้นทรงประกอบด้วยตถาคตผละ ๑๐ เอาเท้า คือ เวสาร์ชชะ ๔ เหยียบปฐพี คือ บริษัท ๘ ไม่หวั่นไหวด้วยข้าศึกศัตรูไร ๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลกดำรงอยู่ด้วยฐานะอันไม่หวั่นไหว. อนึ่ง เมื่อดำรงอยู่อย่างนี้ย่อมปฏิญาณ เข้าไปใกล้ ไม่บอกคืน ให้ยกขึ้นในตนซึ่งฐานะอันองอาจนั้น ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า **อาสถณฺจฺจานิ ปฏิขานาติ** ปฏิญาณฐานะอันองอาจ.

บทว่า **ปริสาสุ** คือ ในบริษัท ๘ มีกษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี สมณะ เทพชั้นจาตุम्मหาราชิกะ เทพชั้นดาวดึงส์ มาร และพรหม. บทว่า **สีหนาท** นทติ บันลือสีหนาท คือ บันลือเสียงประเสริฐ เสียงไม่สะอึกแล้ว หรือบันลือเสียงก็ก้องเช่นเสียงสีหะ. พึงแสดงอรรถนี้ด้วยสีหนาทสูตร. ราชสีห์ท่านเรียกว่า **สีหะ** เพราะอดทน เพราะฆ่าสัตว์เป็นอาหาร ฉนฺได พระตถาคตก็ฉนฺได ท่านกล่าวว่า **สีหะ** เพราะอดทนโลกธรรมและกำจัดปรปวาท (ผู้กล่าวโต้แย้ง) การบันลือของสีหะดังกล่าวแล้วอย่างนั้น ชื่อว่า **สีหนาท**. สีหะประกอบด้วย สีหผละแก่วกกล้าปราศจากขนพองสยองเกล้า บันลือสีหนาทในที่ทั้งปวงฉนฺได แม้พระตถาคตดุจสีหะก็ฉนฺได ทรงประกอบด้วยตถาคตผละทรงแก่วกกล้าใน บริษัท ๘ ปราศจากความสยดสยอง ทรงบันลือสีหนาทถึงพร้อมด้วยบทบาท การแสดงหลาย ๆ อย่างโดยนัยมีอาทิว่า **อติ รูป** รูปเป็นดังนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า **ปริสาสุ สีหนาท นทติ** ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทั้งหลาย.

บทว่า **พฺรหฺม** ในบทนี้ว่า **พฺรหฺมจกฺก** ปวตุเตติ ประกาศ พรหมจักร เป็นจักรประเสริฐสูงสุดบริสุทธิ์. พึงทราบจักกศัพท์ดังต่อไปนี้.

จักกศัพท์ปรากฏใน สมบัติ ลักษณะ เครื่อง

ประกอบบรรด อริยาบถ ทาน รัตนจักร ธรรมจักร

อูรจักรเป็นต้น ในที่นี้ปรากฏในธรรมจักร พระโยคา-

จจรพึงประกาศธรรมจักรเมื่อนั้นโดยอาการ ๒ อย่าง.

จักกศัพท์ ปรากฏในสมบัติ ในบทมีอาทิว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** สมบัติของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ประกอบด้วยจักร ๔ เหล่านี้. ปรากฏใน

ลักษณะ ในประโยคนี้ว่า จักรเกิดที่ฝ่าพระบาทเบื้องล่าง. ปราภฏในส่วน
ของรถ ในประโยคนี้ว่า จุจลื้อหมุนไปตามรอยเท้าฉะนั้น. ปราภฏในอิริยาบถ
ในบทนี้ว่า มีจักร ๔ มีทวาร ๘. ปราภฏในทาน ในประโยคนี้ว่า เมื่อให้
ท่านจงบริโภคเกิดและอย่าเป็นผู้ประมาท ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ในแคว้น
โกศล ขอพระองค์จงยังจักรให้เป็นไปเกิด. เป็นไปในรัตนจักร ในบทนี้ว่า
จักรรัตนอันเป็นทิพย์ได้ปราภฏแล้ว. เป็นไปในธรรมจักร ในบทนี้ว่า
จักรอันเราประกาศแล้ว. เป็นไปในอูจจักร ในบทนี้ว่า จักรย่อมหมุนไปบน
หัวของสัตว์ผู้ถูกความริษยาครอบงำแล้ว. เป็นไปในปหรณจักรในบทนี้ว่า ด้วย
จักรมียอดคม. ในอสนิมณฑลในบทนี้ว่า สายฟ้าฟาด. แต่ในที่นี้ จักกศัพท์นี้
ปราภฏในธรรมจักร.

อนึ่ง ธรรมจักรนั้นมี ๒ อย่าง คือ ปฏิเวธญาณ และเทศนาญาณ.
ในญาณทั้ง ๒ นั้น การนำมาซึ่งอริยผลของตนอันเจริญแล้วด้วยปัญญา ชื่อว่า
ปฏิเวธญาณ. การนำมาซึ่งอริยผลของสาวกทั้งหลายอันเจริญแล้วด้วยกรุณา
ชื่อว่าเทศนาญาณ. ในญาณทั้ง ๒ นั้น ปฏิเวธญาณมี ๒ อย่าง คือ กำลังเกิด ๑
เกิดแล้ว ๑. ญาณนั้นชื่อว่ากำลังเกิด ตั้งแต่ออกมหาภิเนษกรรมณ์ จนถึง
อรหัตมรรค ชื่อว่าเกิดแล้วในอรหัตผล. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ากำลังเกิด ตั้งแต่
ประดิษฐาน ณ ภพดุสิต จนถึงบรรลอรหัตมรรค ณ โภธิบัลลังก์ ชื่อว่า
เกิดแล้วในขณะที่แห่งผล หรือกำลังเกิดตั้งแต่ศาสนาพระที่ปังกรทศพล จนถึง
บรรลอรหัตมรรค ชื่อว่าเกิดแล้วในขณะที่แห่งผล. แม้เทศนาญาณก็มี ๒ อย่าง
คือ กำลังเป็นไป ๑ เป็นไปแล้ว ๑. เทศนาญาณนั้นชื่อว่า กำลังเป็นไป
เพียงใดแต่อรหัตมรรคของพระอัญญาโกณฑัญญเถระ ชื่อเป็นไปแล้วในขณะที่
แห่งผล. ปฏิเวธญาณเป็นโลกุตระ เทศนาญาณเป็นโลกิยะ. แม้ทั้ง ๒ นั้น

ก็ไม่ทั่วไปด้วยผู้อื่น เป็นโอรสญาณ (ญาณเกิดแต่อก) ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า **พुरुหมจกั ปวตุเตติ** ประกาศ
พรหมจักร.

บทว่า **กมุสมมาทานิ** กรรมสมาทาน คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรม
ที่สมาทานแล้ว หรือกรรมนั้นแหละชื่อว่ากรรมสมาทาน. บทว่า **จानโส**
เหตุโส โดยฐานะ โดยเหตุ คือโดยปัจจัยและโดยเหตุ ในบทนั้น ฐานะ
แห่งวิบาก เพราะคติ อุปธิ กาล ปโยคะ กรรมเป็นเหตุ. บทว่า **สพฺพตฺถ-**
คามินี ปฏิปทาเครื่องให้ถึงประโยชน์ทั้งปวง คือ ปฏิปทาเครื่องให้ถึงคติ
ทั้งปวง และปฏิปทาเครื่องให้ถึงอคติ. บทว่า **ปฏิบัติ** ปฏิปทา คือมรรค.
บทว่า **ยถาภูตํ ปชานาติ** รู้ตามความเป็นจริง คือ ตถาคตย่อมรู้สภาพโดย
ไม่วิปริตของการปฏิบัติกล่าวคือ กุศลเจตนาและอกุศลเจตนา แม้ในวัตถุเดียว
โดยนัยนี้ว่า แม้เมื่อมนุษย์มากมาสัตว์ตัวเดียวเท่านั้น เจตนาของการมานี้ก็จัก
เป็นเจตนาไปสู่ส่วนรก จักเป็นเจตนาไปสู่กำเนิดดิรัจฉาน. บทว่า **อนกชาตุ**
อนกชาตุ คือชาตุมากด้วยชาตุมีจักขุชาตุเป็นต้น หรือมีกามชาตุเป็นต้น. บทว่า
นานาชาตุ ชาตุต่าง ๆ คือชาตุมีประการต่าง ๆ เพราะชาตุเหล่านั้นมีลักษณะ
ผิดกัน. บทว่า **โลกั** ได้แก่ โลก คือ ชั้นธายตนะชาตุ. บทว่า **ยถาภูตํ ปชานาติ**
รู้ตามความเป็นจริง คือแทงตลอดสภาวะแห่งชาตุนั้น ๆ โดยไม่วิปริต. บทว่า
นานาธิมุตฺตติ คือ ความที่สัตว์ทั้งหลายมีอหยาสัยต่างกัน ด้วยอหยาสัยแล้ว
ประณีตเป็นต้น. บทว่า **ปรสตุตานั** ของสัตว์อื่น คือ ของสัตว์ที่เป็นประธาน.
บทว่า **ปรปุกฺคฺลานั** ของบุคคลอื่น คือของสัตว์แล้วอื่นจากสัตว์ที่เป็นประธาน
นั้น ทั้ง ๒ บทนี้มีอรรถอย่างเดียวกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยอาการ

๒ อย่าง ด้วยสามารถเวไนยสัตว์ แม้ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสโดยนัยดังกล่าวแล้ว.

บทว่า อินฺทฺริยปรปฺริยตุตฺ ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ คือความเป็นอื่นและความไม่เป็นอื่นของอินทรีย์ มีสัทอินทรีย์เป็นต้น อธิบายว่าความเจริญและความเสื่อม.

บทว่า ฌานวิโมกฺขสมาธิสมาปฺตุดินฺ ฌานวิโมกข์ สมาธิและสมาบัติ คือ แห่งฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น แห่งวิโมกข์ ๘ มีอาทิวา ผู้มีรูปย่อมเห็นรูปทั้งหลาย แห่งสมาธิ ๓ มีวิตกวิจารณ์เป็นต้น แห่งอนุปปพสมาบัติ ๕ มีปฐมฌานสมาบัติเป็นต้น. บทว่า สงฺกิลลํ ความเศร้าหมอง คือธรรมอันเป็นไปในฝ่ายเสื่อม. บทว่า โวทานํ ความส่องแผ้ว คือธรรมอันเป็นไปในฝ่ายวิเศษ. บทว่า วุฏฺฐานํ ความออก คือเหตุที่ออกจากฌาน. อนึ่งความออกนั้นท่านกล่าวไว้ว่า แม้ความส่องแผ้วก็เป็นความออก แม้ความออกจากสมาธินั้น ๆ ก็เป็นความออก ได้แก่ฌานอันคล่องแคล่ว และสมาบัติอันเป็นผลแห่งภวังค์.

เพราะฌานอันคล่องแคล่ว ชั้นต่ำ ๆ เป็นปทัฏฐานแห่งฌานชั้นสูง ๆ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า แม้ความส่องแผ้วก็เป็นความออก ความออกจากฌานทั้งปวงย่อมมีได้ด้วยภวังค์ ความออกจากนิโรธสมาบัติ ย่อมมีได้ด้วยผลสมาบัติ ท่านหมายถึงความออกนั้นจึงกล่าวว่า แม้ความออกจากสมาธินั้น ๆ ก็เป็นความออก.

ปุพฺเพนิวาสญฺณ ทิปฺยจกฺขุญฺณ และอาสวักขญฺณท่านประกาศไว้แล้วในหนหลังนั้นแล. ในบทเหล่านั้น บทว่า อาสวานํ ขยา เพราะอาสวะสิ้นไป คือ เพราะกิเลสทั้งหมดสิ้นไปด้วยอรหัตมรรค. บทว่า อนาสวํ ไม่มี

อาสวะ คือปราศจากอาสวะ. ในบทว่า **เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ** นี้ ท่านกล่าวสมาธิสัมปยุตด้วยอรหัตผล ด้วยคำว่า **เจโต** กล่าวปัญญาสัมปยุตด้วยอรหัตผลนั้นด้วยคำว่า **ปัญญา**. อนึ่ง พึงทราบว่าเป็นสมาธิชื่อเจโตวิมุตติ เพราะพ้นจากราคะ ปัญญาชื่อว่าปัญญาวิมุตติ เพราะพ้นจากอวิชชา. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **คูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมาธิพึงเป็นสมาธิในทริยปัญญาพึงเป็นปัญญินทริย คูก่อนภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการดังนี้แล ชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกโรค ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชา.** อีกอย่างหนึ่ง ในบทนี้พึงทราบว่าเป็นสมถผลเป็นเจโตวิมุตติ วิปัสสนาผลเป็นปัญญาวิมุตติ. บทว่า **ทัญญูเรว ฐมฺเม** คือในอรรถาพินี้. บทว่า **สย อภิญญา สจฺจิกฺควา** ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง คือทำให้ประจักษ์ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเอง อธิบายว่า รู้ด้วยปัจจัยอื่นอีก. บทว่า **อุปสมฺปชฺช** เข้าถึง คือบรรลุแล้วหรือสำเร็จแล้ว.

อนึ่ง พึงทราบความพิสดารของทศพลญาณ ๑๐ นี้ โดยนัยดังกล่าวแล้วในอภิธรรม.

ในบทนั้นถ้อยคำฝ่ายปรวาทิมิวว่า ชื่อว่า ทศพลญาณเป็นญาณเฉพาะไม่มี. นี้เป็นประเภทของสัพพัญญุตญาณนั่นเอง ข้อนั้นไม่พึงเห็นอย่างนั้น. เพราะทศพลญาณเป็นอย่างอื่น สัพพัญญุตญาณเป็นอย่างอื่น ทศพลญาณย่อมรู้จักของตน ๆ เท่านั้น สัพพัญญุตญาณย่อมรู้จักนั้นบ้าง กิจที่เหลือจากนั้นบ้าง.

พึงทราบวินิจฉัยในทศพลญาณ ดังต่อไปนี้ ทศพลญาณที่ ๑ ย่อมรู้เหตุและมีไช้เหตุ. ทศพลญาณที่ ๒ ย่อมรู้ระหว่างกรรมและระหว่างวิบาก. ทศพลญาณที่ ๓ ย่อมรู้กำหนดของกรรม. ทศพลญาณที่ ๔ ย่อมรู้เหตุของความต่างแห่งธาตุ. ทศพลญาณที่ ๕ ย่อมรู้อรรถาक्षยของสัตว์ทั้งหลาย. ทศพลญาณที่ ๖

ย่อมรู้ความแก่กล้าและความอ่อนของอินทรีย์ทั้งหลาย. ทศพลญาณที่ ๗ ย่อมรู้ความเศร้าหมองเป็นต้นแห่งญาณเหล่านั้น พร้อมกับฌานเป็นต้น. ทศพลญาณที่ ๘ ย่อมรู้ความสืบท่อของขันธที่อยู่อาศัยในก่อน. ทศพลญาณที่ ๙ ย่อมรู้จู้ติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย. ทศพลญาณที่ ๑๐ ย่อมรู้กำหนดสัจจะเท่านั้น.

ส่วนสัพพัญญุตญาณ ย่อมรู้สิ่งที่ทศพลญาณเหล่านั้นควรรู้ และยิ่งกว่านั้น แต่ไม่ทำกิจทั้งหมดของญาณเหล่านั้น เพราะทศพลญาณนั้นมีฌานก็ไม่อาจให้แนบแน่นได้ มีฤทธิ์ก็ไม่อาจทำให้มหัศจรรย์ได้ มีมรรคก็ไม่สามารถยังกิเลสให้สิ้นได้.

อีกอย่างหนึ่ง ควรถามปรวาทืออย่างนี้ว่า ชื่อว่าทศพลญาณนี้ มีวิตก มีวิจาร์ หรือไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร์ หรือไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิจาร์ เป็นกามาวจร หรือรูปาวจร หรืออรูปาวจร เป็นโลกิยะหรือโลกุตระ. เมื่อรู้ก็จักตอบว่า ฌาน ๗ มีวิตกมีวิจาร์ตามลำดับ จักตอบว่า ฌาน ๒ นอกจากนั้นไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์ จักตอบว่า อาสวัภขยญาณมีทั้งวิตกมีทั้งวิจาร์ก็มี ไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร์ก็มี ไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิจาร์ก็มี. อนึ่ง จักตอบว่า ฌาน ๗ เป็นกามาวจรตามลำดับ ฌาน ๒ นอกจากนั้นเป็นรูปาวจร ในที่สุดจากนั้นเป็นโลกุตระอย่างเดียว จักตอบว่า ส่วนสัพพัญญุตญาณ มีทั้งวิตกมีทั้งเป็นกามาวจร เป็นโลกิยะ.

บัดนี้ พระตถาคตทรงทราบการพรรณนาตามความที่ยังไม่เคยพรรณนาไว้ในบทนี้ อย่างนี้ แล้วทรงเห็นความไม่มีเครื่องกั้นกิเลส อันเป็นฐานะและอฐานะแห่งการบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะ และการไม่บรรลุของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ด้วยฐานาฐานญาณเป็นครั้งแรก เพราะทรงเห็นฐานะของสัมมาทิฏฐิอันเป็นโลกิยะ และเพราะทรงเห็นความไม่มีฐานะของนิยตมิจฉาทิฏฐิ ครั้นแล้ว

ทรงเห็นความไม่มีเครื่องกั้นวิบากด้วยกรรมวิปากญาณ เพราะทรงเห็นปฏิสนธิอันเป็นติเหตุกะ ทรงเห็นความไม่มีเครื่องกั้นกรรมด้วยสัพพัตถคามินีปฏิบัติญาณ (ปรีชากำหนดรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวง) เพราะทรงเห็นความไม่มีอนันตริยกรรม ทรงเห็นจริยาพิเศษ เพื่อทรงแสดงธรรมอนุกุลแก่นาวารณญาณ (ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น) ด้วยนานาชาตญาณ (ปรีชากำหนดรู้ชาติต่าง ๆ) แห่งชาติไม่น้อย เพราะทรงแสดงความต่างกันแห่งชาติ ด้วยประการฉะนี้.

ครั้นแล้วทรงแสดงอธยาศัย ด้วยนานาธิมุตติกตาญาณ (ปรีชากำหนดรู้อธยาศัยต่าง ๆ) ของเวไนยสัตว์เหล่านั้น เพื่อแม้ไม่ถือเอาการประกอบก็ทรงแสดงธรรมด้วยสามารถอธยาศัย ต่อจากนั้นเพื่อทรงแสดงธรรมตามความสามารถตามกำลังของผู้ย่อมไปในทิฏฐิอย่างนี้ จึงทรงเห็นความหย่อนและยิ่งอ่อนของอินทรีย์ ด้วยอินทรียปโรปริยัตตญาณ เพราะทรงเห็นความแก่กล้าและความอ่อนของอินทรีย์ มีสัททินทรีย์เป็นต้น.

อนึ่ง หากว่าเวไนยสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น แม้กำหนดรู้ความหย่อนและยิ่งของอินทรีย์อย่างนี้ยังมีอยู่ไกล เมื่อนั้นพระตถาคตย่อมเข้าถึง ด้วยฤทธิ์วิเศษเร็วพลัน เพราะทรงชำนาญในฉานเป็นต้น ด้วยญาณมีฉานเป็นต้น ครั้นเข้าถึงแล้วทรงเห็นความแจ่มแจ้งของชาติก่อน ด้วยปุพเพนิวาสานุสติญาณ ความพิเศษของจิตเดิมนั้น ด้วยเจโตปริยญาณ อันควรบรรลुเพราะอานุภาพแห่งทิพยจักขุญาณ ทรงแสดงธรรมเพื่อความสิ้นอาสวะ เพราะปราศจากความหลง ด้วยปฏิบัติอันนำไปสู่ความสิ้นอาสวะ ด้วยอานุภาพแห่งอัสวักขยญาณ เพราะฉะนั้น พึงทราบที่ท่านกล่าวถึงกำลัง ๑๐ ด้วยบทนี้ตามลำดับ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระประสงค์จะชี้แจงกำลังทั้งหมด โดยความเป็นลักษณะจึงตั้งคำถามโดยนัยมีอาทิว่า เกณัญฺเณ สทฺธาพลํ ชื่อว่า สัทธาพละ เพราะอรรถว่าอะไร แล้วแก้โดยนัย มีอาทิว่า อสฺสทฺธิเย อกมฺปิยญฺเณ เพราะอรรถไม่ไหวหวั่นในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา.

ในบทเหล่านั้น บทมีอาทิว่า หิริยติ ย่อมละอาย เป็นการแสดงถึงบุคลาธิษฐาน. ในที่สุดอธิษฐานพละมีภาวนาพละเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นท่านกล่าวหมายถึงเนกขัมมะเป็นต้นเท่านั้น ด้วยบทว่า ตตฺถ เตน และ ตํ ในเนกขัมมะนั้น ด้วยเนกขัมมะนั้น ซึ่งเนกขัมมะนั้น.

บทว่า เตน จิตฺตํ เอกกฺกํ จิตฺตมฺหารมณฺเณ ด้วยเนกขัมมะนั้น ท่านอธิบายว่า จิตฺตมฺหารมณฺเณ ด้วยสมาธินั้น. บทว่า ตตฺถ ชาเต ชรรมฺที่เกดในภาวณานัน คีอ ชรรมฺที่เกดในสมถะนัน ด้วยความประกอบหรือมีวิปัสสนาเป็นอารมณฺเกดในสมถะนัน . บทว่า ตตฺถ ลิกฺขติ พระเสกขะยังต้งศึกษาในสัมมาทิฏฺฐินัน ความว่า ชื่อว่า เสกขพละ เพราะพระเสกขะยังต้งศึกษาในเสกขพละนัน. บทว่า ตตฺถ ลิกฺขิตตฺตา เพราะความที่พระอเสกขะศึกษาในสัมมาทิฏฺฐินันเสร็จแล้ว ความว่า ชื่อว่า อเสกขพละ เพราะพระอเสกขะศึกษาแล้วในอเสกขพละนัน. บทว่า เตน อาสวา จีณา อาสวะต้งหลายสิ้นไปด้วยสัมมาทิฏฺฐินัน ความว่า ญาณนัน ชื่อว่า จีณาสวพละ เพราะอาสวะต้งหลายสิ้นไปแล้วด้วยโลกิยญาณ และ โลกุตฺรญาณนัน. จริงอยู่อาสวะต้งหลาย ชื่อว่า สิ้นไปแล้วด้วยโลกิยญาณ เพราะความไม่มีโลกุตฺรชรรม เพราะความไม่มีวิปัสสนา. ชื่อว่า จีณาสวพละ เพราะกำลังของพระจีณาสพอย่างนี้. บทว่า ตํ ตสฺส อิชฺมตฺติ อิทฺธิพลํ ชื่อว่า อิทฺธิพละ เพราะ

ฤทธิ์ย่อมสำเร็จ เพราะการอธิษฐาน ความว่า ฤทธิ์นั้นแหละเป็นกำลังจึงชื่อว่า อิทธิพละ เพราะฤทธิ์ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีฤทธิ์นั้น. บทว่า **อปฺปเมยฺยญฺเณ** เพราะอรรถว่าเป็นกำลังหาประมาณมิได้ คือ สาวกทั้งหลายย่อมรู้ฐานะและ อฐานะเป็นต้น โดยเอกเทศ. ท่านกล่าวว่า **ยถาภูตํ ปชานาติ** ย่อมรู้ชัด ตามความเป็นจริง หมายถึงความรู้นั้นแหละ โดยอาการทั้งปวง ถึงแม้ท่านจะ ไม่กล่าวว่า **ยถาภูตํ ปชานาติ** ไว้ในวิชา ๓ ก็จริง แต่เพราะท่านกล่าวไว้ในที่อื่น จึงเป็นอันกล่าว แม้ในวิชาเหล่านั้นด้วย.

บทว่า **อญฺญตฺถ** คือในญาณพละ ๗ ที่เหลือ และในพละ ๑๐ ใน อภิธรรม. อนึ่ง อินทริยปโรปริยัตตญาณไม่ทั่วไปด้วยสาวกทั้งหลาย แม้โดย ประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น แม้พละ ๑๐ ก็ไม่ทั่วไปด้วยสาวกทั้งหลาย พละ ๑๐ ชื่อว่า หาประมาณมิได้ เพราะอรรถว่ามีประมาณยิ่ง เพราะอรรถว่า ชั่งไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อปฺปเมยฺยญฺเณ ตถาคตพลํ** ชื่อว่าตถาคตพละ เพราะอรรถว่าเป็นกำลังหาประมาณมิได้ ด้วยประการดังนี้.

จบอรรถกถาพลกถา

ยุคนัทธวรรค

สุญญกถา

ว่าด้วยสุญญตา

[๖๓๑] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ :-

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ใกล้พระนครสาวัตถี ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้วได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า โลกสุญญ โลกสุญญ ดังนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เหตุเพียงเท่าไรหนอแล พระองค์จึงตรัสว่า โลกสุญญ ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คุณก่อนอานนท์ เพราะว่าสุญญจากตนและจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน ฉะนั้นเราจึงกล่าวว่าโลกสุญญ คุณก่อนอานนท์ อะไรเล่า สุญญจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน คุณก่อนอานนท์ จักขุสุญญจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน รูปสุญญจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน จักขุวิญญาณสุญญจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน จักขุสัมผัสสุญญจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน แม้อสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ก็สุญญจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน หูสุญญ ฯลฯ เสียงสุญญ จมูกสุญญ กลิ่นสุญญ ลิ้นสุญญ รสสุญญ กายสุญญ โภกฐัพพะสุญญ ใจสุญญจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน ธรรมารมณ์สุญญจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน มโนวิญญาณสุญญจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน แม้อสุขเวทนา

ทุกข์เวทนา หรืออทุกข์ขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ก็
สูญจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่โลกสูญ.

[๖๓๔] สิ่งที่สูงสูญสูง สัจขารสูญ วิปริณามธรรมสูญ อัคคบทสูญ
ลักษณะสูญ วิกขัมภนสูญ ตทังคสูญ สมุจเฉทสูญ ปฏิปัสสัทธิสูญ นิสสรณ-
สูญ ภายในสูญ ภายนอกสูญ ทั้งภายในและภายนอกสูญ ส่วนที่เสมอกันสูญ
ส่วนที่ไม่เสมอกันสูญ ความแสวงหาสูญ ความกำหนดสูญ ความได้เฉพาะสูญ
การแทงตลอดสูญ ความเป็นอย่างเดียวสูญ ความเป็นต่าง ๆ สูญ ความอดทน
สูญ ความอธิษฐานสูญ ความมั่นคงสูญ การครอบงำความเป็นไปแห่งสัมป-
ชานบุคคลสูญ มีประโยชน์อย่างยิ่งกว่าความสูญทั้งปวง.

[๖๓๕] สิ่งที่สูงสูญเป็นไฉน? จักสูญจากตน จากสิ่งที่เนื่องด้วย
ตน จากความเที่ยง ความยั่งยืน ความมั่นคง และจากความไม่แปรปรวนเป็น
ธรรมดา หูสูญ ฯลฯ จมูกสูญ ลิ้นสูญ กายสูญ ใจสูญจากตน จากสิ่งที่
เนื่องด้วยตน จากความเที่ยง ความยั่งยืน ความมั่นคง และจากความไม่
แปรปรวนเป็นธรรมดา นี่สิ่งที่สูญสูญ.

[๖๓๖] สัจขารสูญเป็นไฉน สัจขาร ๓ คือ ปุญญาภิสังขาร อปุ-
ญญาภิสังขาร อเนญญาภิสังขาร ปุญญาภิสังขาร สูญจากอปุญญาภิสังขารและ
อเนญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร สูญจากปุญญาภิสังขารและอเนญญาภิสังขาร
อเนญญาภิสังขาร สูญจากปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิสังขาร นี่สังขาร ๓.

สังขาร ๓ อีกประการหนึ่ง คือ กายสังขาร วจิตสังขาร จิตตสังขาร
กายสังขาร สูญจากวจีสังขารและจิตตสังขาร วจีสังขาร สูญจากกายสังขารและ
จิตตสังขาร จิตตสังขาร สูญจากกายสังขารและวจีสังขาร นี่สังขาร ๓.

สังขาร ๓ อีกประการหนึ่ง คือ สังขารส่วนอดีต สังขารส่วนอนาคต
สังขารส่วนปัจจุบัน สังขารส่วนอดีต สูญจากสังขารส่วนอนาคตและสังขารส่วน
ปัจจุบัน สังขารส่วนอนาคต สูญจากสังขารส่วนอดีตและสังขารส่วนปัจจุบัน
สังขารส่วนปัจจุบัน สูญจากสังขารส่วนอดีตและสังขารส่วนอนาคต นี่สังขาร ๓
นี้สังขารสูญ.

[๖๓๗] วิปริณามธรรมสูญเป็นไฉน ? รูปเกิดแล้วสูญไปจากสภาพ
(ปกติเดิม) รูปหายไป แปรปรวนไปและสูญไป เวทนาเกิดแล้ว ฯลฯ สัญญา
เกิดแล้ว สังขารเกิดแล้ว วิญญาณเกิดแล้ว จักขุเกิดแล้ว ฯลฯ ภพเกิดแล้ว
สูญไปจากสภาพ ภพหายไป แปรปรวนไปและสูญไป นี้วิปริณามธรรมสูญ.

[๖๓๘] อัคคบทสูญเป็นไฉน ? บทนี้ คือ ความสงบแห่งสังขาร
ทั้งปวง ความสะละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความตำรอกกิเลส ความดับ
นิพพาน เป็นบทเลิศ เป็นบทประเสริฐ เป็นบทพิเศษ นี้อัคคบทสูญ.

[๖๓๙] ลักษณะสูญเป็นไฉน ? ลักษณะ ๒ คือ พาลลักษณะ ๑
บัณฑิตลักษณะ ๑ พาลลักษณะสูญจากบัณฑิตลักษณะ บัณฑิตลักษณะสูญจาก
พาลลักษณะ ลักษณะ ๓ คือ อุปปาทลักษณะ (ลักษณะความเกิดขึ้น)
วยลักษณะ (ลักษณะความเสื่อมไป) ฐิตัญญูถัตตลักษณะ (ลักษณะเมื่อยังตั้งอยู่
แปรเป็นอื่นไป) อุปปาทลักษณะ สูญจากวยลักษณะและฐิตัญญูถัตตลักษณะ
วยลักษณะ สูญจากอุปปาทลักษณะและฐิตัญญูถัตตลักษณะ ฐิตัญญูถัตตลักษณะ
สูญจากอุปปาทลักษณะและวยลักษณะ ลักษณะความเกิดขึ้นแห่งรูป สูญจาก
ลักษณะความเสื่อมไปและจากลักษณะเมื่อยังตั้งอยู่แปรเป็นอื่นไป ลักษณะความ
เสื่อมไปแห่งรูป สูญจากลักษณะความเกิดขึ้นและจากลักษณะเมื่อยังตั้งอยู่แปร
เป็นอื่นไป ลักษณะเมื่อยังตั้งอยู่แปรเป็นอื่นไปแห่งรูป สูญจากลักษณะความ

เกิดขึ้นและจากลักษณะความเสื่อมไป ลักษณะความเกิดขึ้นแห่งเวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ สูญจากลักษณะความเสื่อมไป
และจากลักษณะเมื่อตั้งอยู่แปรเป็นอื่นไป ลักษณะความเสื่อมไปแห่งชราและ
มรณะ สูญจากลักษณะความเกิดขึ้นและจากลักษณะเมื่อยังตั้งอยู่แปรเป็นอื่นไป
ลักษณะเมื่อตั้งอยู่แปรเป็นอื่นไปแห่งชราและมรณะ สูญจากลักษณะความเกิด
ขึ้นและจากลักษณะความเสื่อมไป นี้ลักษณะสูญ.

[๖๔๐] วิกขัมภนสูญเป็นไฉน ? กามฉันทะอันเนกขัมมะข่มแล้วและ
สูญไป พยาบาทอันความไม่พยาบาทข่มแล้วและสูญไป ถินมิทระอันอาโลก-
ตัณญาข่มแล้วและสูญไป อุทธัจจะอันความไม่ฟุ้งซ่านข่มแล้วและสูญไป วิจิกิจฉา
อันการกำหนดกรรมข่มแล้วและสูญไป อวิชชาอันญาณข่มแล้วและสูญไป อรติ
อันความปราโมทย์ข่มแล้วและสูญไป นิ वर्ณอันปฐมฌานข่มแล้วและสูญไป
 ฯลฯ กิเลสทั้งปวงอันอรหัตมรรคข่มแล้วและสูญไป นี้วิกขัมภนสูญ.

[๖๔๑] ตทังคสูญเป็นไฉน กามฉันทะเป็นตทังคสูญ (สูญเพราะ
องค์นั้น ๆ) เพราะเนกขัมมะ...นิ वर्ณเป็นตทังคสูญเพราะปฐมฌาน ฯลฯ
ความถือผิดเพราะกิเลสเครื่องประกอบไว้ เป็นตทังคสูญเพราะวิภูฏานานุปัตสสนา
นี้ตทังคสูญ.

[๖๔๒] สมุจเจทสูญเป็นไฉน ? กามฉันทะอันเนกขัมมะตัดแล้วและ
สูญไป...นิ वर्ณอันปฐมฌานตัดแล้วและสูญไป ฯลฯ กิเลสทั้งปวงอันอรหัต-
มรรคตัดแล้วและสูญไป นี้สมุจเจทสูญ.

[๖๔๓] ปฏิปัสสัทธิสูญเป็นไฉน ? กามฉันทะอันเนกขัมมะระงับแล้ว
และสูญไป...นิ वर्ณอันปฐมฌานระงับแล้วและสูญไป ฯลฯ กิเลสทั้งปวงอัน
อรหัตมรรคระงับแล้วและสูญไป นี้ปฏิปัสสัทธิสูญ.

[๖๔๔] นิสสรณสูญเป็นไฉน ? กามฉันทะอันแนกขัมมะสลัดออก แล้วและสูญไป...นิวรรณ์อันปฐมฉานสลัดออกแล้วและสูญไป ฯลฯ กิเลสทั้งปวง อันอรหัตมรรคสลัดออกแล้วและสูญไป นี่นิสสรณสูญ.

[๖๔๕] ภายใตสูญเป็นไฉน ? จักขุภายในสูญจากตน จากสิ่งทีเนื่อง ด้วยตน จากความเที่ยง ความยังยืน ความมั่นคง และจากความไม่แปรปรวน เป็นธรรมดา หูภายใน ฯลฯ จมูกภายใน ลิ้นภายใน กายภายใน ใจภายใน สูญจากตน จากสิ่งทีเนื่องด้วยตน จากความเที่ยง ความยังยืน ความมั่นคง และจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา นี่ภายในสูญ.

[๖๔๖] ภายนอกสูญเป็นไฉน ? รูปภายนอกสูญ ฯลฯ ธรรมารมณ ภายนอกสูญจากตน จากสิ่งทีเนื่องด้วยตน จากความเที่ยง ความยังยืน ความมั่นคง และจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา นี่ภายนอกสูญ.

[๖๔๗] ทั้งภายในและภายนอกสูญเป็นไฉน ? จักขุภายในและรูป ภายนอก ทั้งสองนั้นสูญจากตน จากสิ่งทีเนื่องด้วยตน จากความเที่ยง ความยังยืน ความมั่นคง และจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา หูภายในและเสียง ภายนอก ฯลฯ จมูกภายในและกลิ่นภายนอก ลิ้นภายในและรสภายนอก กาย ภายใตสูญภายในและโผฏฐัพพะภายนอก ใจภายในและธรรมารมณ ภายนอก ทั้งสองนั้น สูญจากตน จากสิ่งทีเนื่องด้วยตน จากความเที่ยง ความยังยืน ความมั่นคง และจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา นี่ทั้งภายในและภายนอกสูญ.

[๖๔๘] ส่วนเสมอกันสูญเป็นไฉน ? आयตนะภายใน ๖ เป็นส่วน เสมอกันและสูญไป आयตนะภายนอก ๖...หवादวิญญาณ ๖...หवादผัสสะ ๖ ...หवादเวทนา ๖...หवादสัญญา ๖.. หवादเจตนา ๖ เป็นส่วนเสมอกัน และสูญไป นี่ส่วนเสมอกันสูญ.

[๖๔๙] ส่วนไม่เสมอกันสุญเป็นไฉน ? อายตนะภายใน ๖ เป็นส่วน ไม่เสมอกันกับอายตนะภายนอก ๖ และสุญไป อายตนะภายนอก ๖ เป็นส่วน ไม่เสมอกันกับหมวดวิญญาณ ๖ และสุญไป หมวดวิญญาณ ๖ เป็นส่วนไม่เสมอกันกับหมวดผัสสะ ๖ และสุญไป หมวดผัสสะ ๖ เป็นส่วนไม่เสมอกันกับ หมวดเวทนา ๖ และสุญไป หมวดเวทนา ๖ เป็นส่วนไม่เสมอกันกับหมวด สัตถุญา ๖ และสุญไป หมวดสัตถุญา ๖ เป็นส่วนไม่เสมอกันกับหมวดเจตนา ๖ และสุญไป นี้ส่วนไม่เสมอกันสุญ.

[๖๕๐] ความแสวงหาสุญเป็นไฉน ? ความแสวงหาเนกขัมมะสุญจาก กามฉันทะ ความแสวงหาความไม่พยายามสุญจากพยายาม ความแสวงหา อาโลกสัตถุญาสุญจากถีนมิทธะ ความแสวงหาความไม่ฟุ้งซ่านสุญจากอุทธัจจะ ความแสวงหาการกำหนดธรรมสุญจากวิจิกิจฉา ความแสวงหาญาณสุญจาก อวิชชา ความแสวงหาปฐมฌานสุญจากนิर्वรณ ๗๗ ความแสวงหาอรหัตมรรค สุญจากกิเลสทั้งปวง นี้ความแสวงหาสุญ.

[๖๕๑] ความกำหนดสุญเป็นไฉน ? ความกำหนดเนกขัมมะสุญจาก กามฉันทะ ๗๗ ความกำหนดอรหัตมรรคสุญจากกิเลสทั้งปวง นี้ความกำหนด สุญ.

[๖๕๒] ความได้เฉพาะสุญเป็นไฉน ? ความได้เนกขัมมะ สุญจาก กามฉันทะ ๗๗ ความได้อรหัตมรรค สุญจากกิเลสทั้งปวง นี้ความได้เฉพาะ สุญ.

[๖๕๓] การแทงตลอดสุญเป็นไฉน ? การแทงตลอดเนกขัมมะ สุญ จากกามฉันทะ ๗๗ การแทงตลอดอรหัตมรรค สุญจากกิเลสทั้งปวง นี้การ แแทงตลอดสุญ.

[๖๕๔] ความเป็นอย่างเดียวสุญ ความเป็นต่าง ๆ สุญเป็นไฉน ?

กามฉันทะเป็นความต่าง เนกขัมมะเป็นอย่างเดียว ความที่เนกขัมมะเป็น
อย่างเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ สุญจากกามฉันทะ พยาบาทเป็นความต่าง ความ
ไม่พยาบาทเป็นอย่างเดียว ความที่ความไม่พยาบาทเป็นอย่างเดียวของบุคคล
ผู้คิดอยู่สุญจากพยาบาท ถิ่นมิทระเป็นความต่าง อาโลกัสัญญาเป็นอย่างเดียว
ความที่อาโลกัสัญญาเป็นอย่างเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ สุญจากถิ่นมิทระ อุทธัจจะ
เป็นความต่าง วิจิกิจฉาเป็นความต่าง อวิชาเป็นความต่าง อรติเป็นความต่าง
นิวรรณ์เป็นความต่าง ปฐมฌานเป็นอย่างเดียว ความที่ปฐมฌานเป็นอย่างเดียว
ของบุคคลผู้คิดอยู่ สุญจากนิวรรณ์ ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นความต่าง อรหัตมรรค
เป็นอย่างเดียว ความที่อรหัตมรรคเป็นอย่างเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ สุญจาก
กิเลสทั้งปวง นี้ความเป็นอย่างเดียวสุญ ความเป็นต่าง ๆ สุญ.

[๖๕๕] ความอดทนสุญเป็นไฉน ? ความอดทนในเนกขัมมะสุญจาก
กามฉันทะ ฯลฯ ความอดทนในอรหัตมรรคสุญจากกิเลสทั้งปวง นี้ความ
อดทนสุญ.

[๖๕๖] ความอธิษฐานสุญเป็นไฉน ? ความอธิษฐานในเนกขัมมะ
สุญจากกามฉันทะ ฯลฯ ความอธิษฐานในอรหัตมรรค สุญจากกิเลสทั้งปวง
นี้ความอธิษฐานสุญ.

[๖๕๗] ความมั่นคงสุญเป็นไฉน ? ความมั่นคงแห่งเนกขัมมะ สุญ
จากกามฉันทะ ฯลฯ ความมั่นคงแห่งอรหัตมรรค สุญจากกิเลสทั้งปวง นี้ความ
มั่นคงสุญ.

[๖๕๘] การครอบงำความเป็นไปแห่งสัมปชานบุคคล สุญมีประโยชน์
อย่างยิ่งกว่าความสุญทั้งปวงเป็นไฉน ? สัมปชานบุคคลครอบงำความเป็นไป

แห่งกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ ครอบงำความเป็นไปแห่งพยาบาทด้วยความไม่
พยาบาท ครอบงำความเป็นไปแห่งถีนมิทระด้วยอาโลกัสัญญา ครอบงำความ
เป็นไปแห่งอุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ครอบงำความเป็นไปแห่งวิจิกิจจา
ด้วยการกำหนดธรรม ครอบงำความเป็นไปแห่งอวิชาด้วยญาณ ครอบงำ
ความเป็นไปแห่งอติด้วยความปราโมทย์ ครอบงำความเป็นไปแห่งนิรณด้วย
ปฐมฉาน ฯลฯ ครอบงำกิเลสทั้งปวงด้วยอหัตมรรค.

อีกประการหนึ่ง เมื่อสัมปชานบุคคลปรินิพพานด้วยอนุปาติเสศ-
นิพพานธาตุ ความเป็นไปแห่งจักขุนี้อย่อมหมดสิ้นไป และความเป็นไปแห่ง
จักขุอื่นก็ไม่เกิดขึ้น ความเป็นไปแห่งหู ฯลฯ ความเป็นไปแห่งจมูก ความ
เป็นไปแห่งลิ้น ความเป็นไปแห่งกาย ความเป็นไปแห่งใจนี้ย่อมหมดสิ้นไป
และความเป็นไปแห่งใจอื่นก็ไม่เกิดขึ้น นี้ความครอบงำความเป็นไปแห่ง
สัมปชานบุคคลสูญมีประโยชน์อย่างยิ่งกว่าความสูญทั้งปวง ฉะนั้นแล.

จบสุตฺตญฺญกถา

จบยุคนัททวรรคที่ ๒

อรรถกถาสุตฺตญฺญกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามลำดับความที่ยังไม่เคยพิจารณาแห่งสุตฺตญฺญกถา
อันมีพระสูตรเป็นเบื้องต้น มีโลกุตตรสุตฺตญฺญกถาเป็นที่สุด อันพระอานนทเถระ
กล่าวแล้วในลำดับแห่งพลกถาอันมีโลกุตตรผละเป็นที่สุด.

ฟังทราบวินิจฉัยในพระสูตรดังต่อไปนี้ก่อน. บทว่า **อถ** เป็นนิบาตลงในความถ้อยมั่นในถ้อยคำ. ด้วยบทนั้นท่านทำการถ้อยมั่นถ้อยคำมีอาทิว่า **อายุสุมา**. บทว่า **โช** เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งบทบูรณ (ทำบทให้เต็ม). บทว่า **เยน ภควา เตนุปลสุงมิ** พระอานนที่ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ เป็นศตยวิภัตติลงในอรรถแห่งสัจจวิภัตติ เพราะฉะนั้นพึงเห็นอรรถในบทนี้เป็นอย่างนี้ว่า **ยตุถ ภควา ตตุถ อุปสุงมิ** พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับ ณ ที่ใด เข้าไปเฝ้าแล้ว ณ ที่นั้น. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นอรรถในบทนี้เป็นอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าอันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พึงเข้าไปเฝ้าด้วยเหตุใด เข้าไปเฝ้าแล้วด้วยเหตุนั้น. อนึ่ง พึงเห็นอรรถในบทนี้เป็นอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าอันเทวดาและมนุษย์พึงเข้าไปเฝ้าด้วยเหตุอะไร ด้วยประสงค์บรรลุลุณวิเศษมีประการต่าง ๆ จุดันไม้ใหญ่ซึ่งผลิตผลอยู่เป็นนิจ อันหมุ่นกทั้งหลายพึงเข้าไปด้วยประสงค์กินผลไม้มีรสอร่อยฉะนั้น เข้าไปหาแล้วด้วยเหตุนี้. อนึ่ง บทว่า **อุปสุงมิ** ท่านอธิบายว่า เข้าไปแล้ว. บทว่า **อุปสุงมิตุวา** ครั้นเข้าไปเฝ้าแล้ว เป็นบทแสดงถึงที่สุดแห่งการเข้าเฝ้า. อีกอย่างหนึ่ง ท่านอธิบายว่า ไปแล้วอย่างนี้ คือ ไปยังที่ระหว่างอาสนะจากที่นั้น กล่าวคือใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้า. บทว่า **อภิวาเทตุวา** คือ ถวายบังคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์.

บัดนี้ พระอานนทเถระประสงค์จะทูลถามข้อความที่ตนมาอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นบุคคลเลิศในโลก จึงยกมือขึ้นถวายบังคมเหนือศีรษะแล้วนั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่ง. บทว่า **เอกมนุต** แสดงถึงเป็นภวานปุงสกคฺจในประโยชน์มีอาทิว่า ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ เดินไม่สม่ำเสมอ เพราะฉะนั้น พึงเห็นอรรถในบทนี้ อย่างนี้ว่า พระอานนทที่นั่งโดยอาการที่นั่ง ณ ที่สมควร

ส่วนหนึ่ง บทนี้เป็นเหตุยวิภัตติลงในอรรถสัตตมวิภัตติ. บทว่า นิสีทิ คือ สำเร็จการนั่ง. จริงอยู่ เทวดาและมนุษย์ผู้ฉลาด ครั้นเข้าไปหาท่านผู้ที่เคารพ ย่อมนั่ง ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง เพราะเป็นผู้ฉลาดในอาสนะ พระเถระนี้ก็เป็นรูปหนึ่งของบรรดาผู้ฉลาดเหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึงนั่ง ณ ที่สมควร ส่วนหนึ่ง ก็นั่งอย่างไรเล่าจึงชื่อว่า นั่ง ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง. คือ เว้นโทษ ของการนั่ง ๖ ประการ คือ ไกลเกินไป ๑ ใกล้เกินไป ๑ เหนือลม ๑ ที่ไม่มีระหว่าง ๑ ตรงหน้าเกินไป ๑ หลังเกินไป ๑. เพราะนั่งไกลเกินไป หากประสงค์จะพูดก็ต้องพูดด้วยเสียงดัง. นั่งใกล้เกินไปย่อมเบียดเสียด. นั่งเหนือลมก็จะรบกวนด้วยกลิ่นตัว. นั่งไม่มีระหว่างประกาศความไม่เคารพ. นั่งตรงหน้าเกินไป หากประสงค์จะเห็นตาต่อตาก็จะจ้องกัน. นั่งหลังเกินไป หากประสงค์จะเห็นก็ต้องเหยียดคอมองดู. เพราะฉะนั้น พระอานนทเถระนี้จึงนั่ง เว้นโทษของการนั่ง ๖ ประการเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เอกมณฺถ์ นิสีทิ นั่ง ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง. บทว่า เอตทโวจ คือ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้า.

บทว่า สุธฺยโล โลก สุธฺยโล โลกติ ฆนฺเต วุจฺจติ ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า โลกสุญฺญ โลกสุญฺญ ดังนี้ ความว่า ภิกษุผู้ปฏิบัติในศาสนานี้ย่อมกล่าวว่า โลกสุญฺญ โลกสุญฺญ ดังนี้ เพราะคำเช่นนั้น พุคกันมากในที่นั้น ๆ เพื่อสงเคราะห์ภิกษุทั้งหมดเหล่านั้นจึงพูดซ้ำ ๆ เมื่อกล่าวอย่างนี้แล้ว ก็เป็นอันรวมคำเหล่านั้นทั้งหมด. บทว่า กิตฺตาวตา คือ ด้วยประมาณเท่าไร. ศัพท์ว่า ฆุ หนอ เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งความ สงสัย. บทว่า สุธฺยํ อตฺตเนน วา อตฺตนิเยน วา สุธฺยจากตนหรือสิ่งที่ เนื่องด้วยตน คือ สุธฺยจากตนที่โลกกำหนดไว้ว่า ผู้ทำ ผู้เสวย ผู้มีอำนาจ

เอง และจากบริหารอันเป็นของตน เพราะความไม่มีตนนั้นแหละ จักขุ เป็นต้นทั้งหมด เป็นธรรมชาติของโลก จักขุเป็นต้นนั้นแหละ ชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าสลายไป. อนึ่ง เพราะตนไม่มีในโลกนี้ และสิ่งที่เนื่องด้วยตน ก็ไม่มีในโลกนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สุญฺโหล โลก โลกสุญฺ- แม้โลกุตระธรรมก็สุญฺเหมือนกัน เพราะเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยตน แต่ท่านกล่าวถึง โลกิยธรรมเท่านั้นโดยสมควรแก่คำถาม.

อนึ่ง บทว่า สุญฺโหล ท่านไม่กล่าวว่า ธรรมไม่มี ท่านกล่าวถึงความไม่มีตนและสภาวะอันเนื่องด้วยตนในธรรมนั้น. อนึ่ง เมื่อชาวโลกพูดว่า เรือนสุญฺ หม้อสุญฺ ก็มีไซ้กล่าวถึงความไม่มีเรือนและหม้อ กล่าวถึงความไม่มีสิ่งอื่นในเรือนและในหม้อนั้น. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความนี้ไว้ว่า ก็สิ่งใดแลไม่มีในสิ่งนั้น ภิกษุย่อมพิจารณาสิ่งนั้นว่าสุญฺด้วยเหตุนี้ แต่สิ่งใด มีเหลืออยู่ในสิ่งนั้น สิ่งนั้นมีอยู่ ภิกษุย่อมรู้ว่าสิ่งนี้มีอยู่ดังนี้. ในญายกัณณะ (คัมภีร์เพื่อความรู้อย่างหนึ่ง) และในสัททกัณณะ (คัมภีร์ศัพท) ก็มีความอย่างนี้เหมือนกัน. ในพระสูตรนี้ ท่านกล่าวถึงอนัตตลักษณะสูตรเหล่านั้นด้วยประการดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในสุตตันตนิเทศดังต่อไปนี้. ท่านยกบทมาติกา ๒๕ บท มีอาทิว่า สุญฺลํ สุญฺลํ ขึ้นด้วยเชื่อมคำว่าสุญฺ แล้วชี้แจงบทมาติกา เหล่านั้น.

พึงทราบความในมาติกา นั้น ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า สุญฺลํ สุญฺลํ เพราะสุญฺคือว่างเปล่า ไม่แปลกไปจากบทอื่น. อนึ่ง ในบทนี้เพราะไม่ชี้แจงว่า อสุกฺ โน้น ท่านไม่เพ่งถึงความเป็นของสุญฺ แล้วจึงทำให้เป็นคำปกป้องสกลิงค์. แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนี้. ชื่อว่า สังขารสุญฺ เพราะสังขารนั้นแหละสุญฺจาก สังขารที่เหลือ. ชื่อว่า วิปริณามสุญฺ เพราะสุญฺผิครูป เปลี่ยนแปลง

แปรปรวนไปด้วยชราและความดับ สูญเพราะวิปริณามธรรมนั้น. ชื่อว่า **อัครสูญ** เพราะอัครคบทนั้นเป็นเลิศจากตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตน หรือสูญจากสังขารทั้งปวง. ชื่อว่า **ลักษณะสูญ** เพราะลักษณะนั้นแหละสูญจากลักษณะที่เหลือ. ชื่อว่า **วิกขัมภนสูญ** เพราะสูญเพราะการข่มมีเนกขัมมะเป็นต้น. แม้ในสุญญะ ๔ มีตังคสูญ (สูญเพราะองค์นั้น ๆ) เป็นต้น มีนัยนี้เหมือนกัน. ชื่อว่า **อชฌัตตสูญ** (ภายในสูญ) เพราะภายในนั้นสูญจากตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตนเป็นต้น. ชื่อว่า **พหิทธาสูญ** (ภายนอกสูญ) เพราะภายนอกนั้นสูญจากตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตนเป็นต้น. ชื่อว่า **ทุกโตสูญ** (ทั้งภายในและภายนอกสูญ) เพราะทั้งสองนั้นสูญจากตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตนเป็นต้น. ชื่อว่า **สภาคสูญ** (ส่วนที่เสมอกันสูญ) เพราะสภาคะมีส่วนเสมอกัน สภาคะนั้นสูญจากตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตนเป็นต้น ความว่า สูญเหมือนกัน. ชื่อว่า **วิสภาคสูญ** (ส่วนที่ไม่เสมอกันสูญ) เพราะวิสภาคะปราศจากส่วนเสมอกัน วิสภาคะนั้นสูญจากตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตน ความว่า สูญไม่เหมือนกัน. ในบางคัมภีร์เขียนไว้ว่า **สภาคสุญญํ วิสภาคสุญญํ** อยู่ในลำดับ **นิสุตฺต-สุญญํ** (สูญเพราะสลัดออก). ชื่อว่า **เอสนาสูญ** (ความแสวงหาสูญ) เพราะการแสวงหาเนกขัมมะเป็นต้น สูญจากกามฉันทะเป็นต้น. แม้ในสุญญะ ๓ มี **ปริกคหสุญญา** (ความกำหนดสูญ) เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ชื่อว่า **เอกัตตสูญ** (ความเป็นอย่างเดียวสูญ) เพราะความเป็นอย่างเดียวนั้นสูญจากความเป็นอย่างเดียว เพราะตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวกัน เพราะไม่มีความฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่าง ๆ กัน. ชื่อว่า **นानัตตสูญ** (ความเป็นต่าง ๆ สูญ) เพราะความเป็นต่าง ๆ นั้นสูญจากความเป็นอย่างเดียวกัน เพราะตรงกันข้ามกันความเป็นอย่างเดียวกันนั้น. ชื่อว่า **ขันตีสสูญ** เพราะความอดทนในเนกขัมมะเป็นต้น

สูญจากกามฉันทะเป็นต้น **อธิฐานสูญ** และความมั่นคงสูญ มีนัยนี้เหมือนกัน. บทว่า **สมุชานสุต** ผู้มีสัมปชัญญะ คือ พระอรหันต์ผู้ปรินิพพานประกอบด้วยสัมปชัญญะ. บทว่า **ปวตฺตปริยาทานํ** การครอบงำความเป็นไป คือ อนุปาทาปรินิพพาน (ปรินิพพานเพราะไม่เกิดอีก). บทว่า **สพฺพสุญฺญตาณํ** คือ กว่ความสูญทั้งปวง. บทว่า **ปรมตฺตสุญฺญํ** คือ ความสูญอันเป็นประโยชน์อย่างสูงสุด เพราะไม่มีสังขารทั้งปวง.

ฟังทราบวินิจฉัยในมัตถิกานิกาย ดังต่อไปนี้. บทว่า **นิจุเจณ วา** จากความเที่ยง คือสูญจากความเที่ยง เพราะไม่มีความเที่ยงไร ๆ อันก้าวล่วงความดับแล้วเป็นไปอยู่ได้. บทว่า **ธฺเวน วา** จากความยั่งยืน คือสูญจากความยั่งยืนเพราะไม่มีความมั่นคงไร ๆ ที่เป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย แม้ในกาลที่มีอยู่. บทว่า **สสุตเตน วา** จากความมั่นคง คือสูญจากความมั่นคง เพราะไม่มีอะไร ๆ ที่มีอยู่ในกาลทั้งปวงซึ่งตัดขาดไปแล้ว. บทว่า **อวิปริณาม-ธมฺมุเมว วา** จากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา คือสูญจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะไม่มีอะไร ๆ ซึ่งปกติจะไม่แปรปรวนไปด้วยความดับเมื่อกกล่าวถึงความสูญจากตนโดยพระสูตรแล้ว เพื่อแสดงความสูญจากความเป็นของเที่ยง และความสูญจากความสุข ท่านจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **นิจุเจณ วั** ในที่นี้. เมื่อกกล่าวถึงความสูญจากความเป็นของเที่ยง เพราะความเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์โดยถูกบีบคั้น เป็นอันท่านกล่าวถึงแม้ความสูญจากความสุขด้วย. อนึ่ง ฟังทราบว่าท่านย่อวิสัย ๖ มีรูปเป็นต้น วิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นต้น และเวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้นไว้ในที่นี้.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า ปุณฺณาสงฺขารो ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **บุญ** เพราะก่อกองการกระทำของตน ยังอรรถาศัยของบุคคลนั้นให้เต็ม และ ยังความเจริญนำบูชาให้เกิด. ชื่อว่า **อกิสังขาร** เพราะปรุ้งแต่งวิบากและ กุฎัตตารูป. การปรุ้งแต่งชื่อว่าปุณฺณาสงฺขาร การปรุ้งแต่งบาปโดยตรงกันข้าม กับบุญชื่อว่าอปุณฺณาสงฺขาร. ชื่อว่า **อนณฺยาสงฺขาร** เพราะปรุ้งแต่งความ ไม่ห้วนไหว.

ปุณฺณาสงฺขารมีเจตนา ๑๓ คือ กามาวจรกุศลเจตนา ๘ เป็นไปด้วย อำนาจแห่งทาน ศีล ภาวนาเป็นต้น และรูปาวจรกุศลเจตนา ๕ เป็นไปด้วย อำนาจแห่งภาวนา. อปุณฺณาสงฺขารมีอกุศลเจตนา ๑๒ เป็นไปด้วยอำนาจแห่ง ปาณาติบาตเป็นต้น. อนณฺยาสงฺขารมีรูปาวจรเจตนา ๔ เป็นไปด้วยอำนาจ แห่งภาวนาเท่านั้น เพราะเหตุนี้ สังขาร ๓ มีเจตนา ๒๕.

ในกายสังขารเป็นต้นมีความดังนี้. ชื่อว่า **กายสังขาร** เพราะเป็น ไปทางกาย หรือปรุ้งแต่งกาย. แม้ในวจีสังขารและจิตตสังขาร ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ท่านกล่าวตักขณินี้เพื่อให้เห็นความเป็นไปทางทวารแห่งปุณฺณาสงฺขาร เป็นต้น ในขณะที่ประมวลกรรมไว้. เจตนา ๒๑ คือ กามาวจรกุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ อภิญญาเจตนา ๑ ยังกายวิญญูติ (ให้รู้ทางกาย) ให้ตั้งขึ้น แล้วเป็นไปทางกายทวาร ชื่อว่า กายสังขาร. เจตนาเหล่านั้นนั้นแหละยังวจี- วิญญูติ (ให้รู้ทางวาจา) ให้ตั้งขึ้น แล้วเป็นไปทางวจีทวาร ชื่อว่า วจีสังขาร. ส่วนเจตนา ๒๕ แม้ทั้งหมดเป็นไปในมโนทวาร ชื่อว่า จิตตสังขาร.

ในบทมีอาทิว่า **อดีตาสงฺขารา** สังสารส่วนอดีต มีความดังต่อไปนี้. สังขตธรรมแม้ทั้งหมด ถึงคราวของตนดับไป ชื่อว่าสังขารส่วนอดีต. สังขต- ธรรมยังไม่ถึงคราวของตน ชื่อว่าสังขารส่วนอนาคต. สังขตธรรมถึงคราว ของตน ชื่อว่าสังขารส่วนปัจจุบัน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงถึงสังขารส่วนปัจจุบัน ในการสูญ เพราะความแปรปรวนแล้ว จึงทรงแสดงปัจจุบันธรรมก่อนว่า ความแปรปรวนของสังขารส่วนปัจจุบันนั้น ๆ สามารถกล่าวได้ง่าย.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ชาติ รูป** รูปเกิดแล้ว คือรูปส่วนปัจจุบัน. ฟังทราบความในบทนี้ว่า **สภเวณ สุญฺญ** สูญไปจากสภาพ ดังต่อไปนี้. ความเป็นเองชื่อว่าสภาพ อธิบายว่า เกิดเอง หรือความเป็นของตน ชื่อว่าสภาพ อธิบายว่า ความเกิดของตนเอง. ชื่อว่า สูญจากสภาพ เพราะความเป็นเอง เว้นปัจจัย เพราะความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย หรือความเป็นของตนไม่มีในสภาพนี้ ท่านอธิบายว่า สูญจากความเป็นเอง หรือจากความเป็นตน. อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นของตนชื่อว่าสภาพ เพราะว่าธรรมหนึ่ง ๆ ในรูปธรรม และอรูปธรรมไม่น้อย มีปฏิวิธาตุเป็นต้น ชื่อว่าตนประสงค์ผู้อื่นด้วย. อนึ่ง บทว่า **ภาโว** นี้ เป็นคำกล่าวโดยธรรมปริยาย. อนึ่ง ธรรมคือความเป็นอื่น ไม่มีแก่ธรรมหนึ่ง เพราะฉะนั้น ชื่อว่าสูญจากความเป็นอื่นของตน ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวความที่ธรรมนั้นเป็นสภาพอย่างเดียวกัน.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **สภเวณ สุญฺญ** สูญไปจากสภาพ คือสูญไปจากสภาพอันเป็นความสูญ. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ท่านอธิบายไว้ว่า สูญ เพราะความเป็นสภาพ สูญ สูญ มิใช่สูญเพราะความเป็นสภาพสูญโดยปริยายอย่างอื่น.

หากอาจารย์บางพวกพึงกล่าวว่า ความเป็นตนชื่อว่าสภาพ สูญจากสภาพนั้น อธิบายไว้อย่างไร. ธรรมชื่อว่า ภาวะ ภาวะนั้นเต็มบท **ส** เข้าไป ประสงค์เอาผู้อื่น รูปเป็นสภาวะ. เพราะธรรมไม่มีแก่ใคร ๆ ท่านจึงกล่าวความไม่มีแห่งรูปว่า รูปเกิดแล้วสูญไปจากสภาพ ดังนี้. เมื่อเป็นอย่างนั้น ย่อมผิด

ด้วยคำว่า **ชาติ รูป** รูปเกิดแล้ว. เพราะรูปปราศจากความเกิด จะชื่อว่า รูปเกิดแล้วไม่ได้. นิพพานต่างหากปราศจากความเกิด นิพพานนั้นจึงไม่ชื่อว่า เกิดแล้ว. อนึ่ง ชาติ ชรา และมรณะ ปราศจากความเกิดก็ไม่ชื่อว่า เกิดแล้ว. ด้วยเหตุนี้แหละ ในบทนี้ท่านจึงไม่ยกขึ้นอย่างนี้ ว่าชาติเกิดแล้ว สูญไป จากสภาพ ชรามรณะเกิดแล้ว สูญไปจากสภาพ แล้วจึงชี้แจงทำภพนั้นแหละ ให้เป็นที่สุด.

พิว่ คำว่า **ชาติ** เกิดแล้วพึงควรแม้แก่ผู้ปราศจากความเกิด ก็ควร กล่าวได้ว่า **ชาติ ชาติ ชาติ ชรามรณะ** ชาติเกิดแล้ว ชราและมรณะเกิดแล้ว เพราะเมื่อชาติชราและมรณะปราศจากความเกิด ท่านก็ไม่กล่าวคำว่า **ชาติ** ฉะนั้น คำว่า **สูญ** คือไม่มีจากสภาพ จึงผิดด้วยคำว่า **ชาติ** เพราะปราศจากความเกิดของความไม่มี. อนึ่ง เมื่อไม่มี คำว่า **สูญ** ก็ผิดด้วยคำของชาวโลกที่กล่าว แล้วในหนหลัง ด้วยพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า และด้วยคำในญายกัณเฑาะ และสังฆคัณเฑาะ และผิดด้วยข้อยุติไม่น้อย เพราะฉะนั้น พึงทิ้งคำนั้นเสีย เหมือนทิ้งขยะ. ในบทนี้เป็นอันยุติว่า ธรรม ธรรมทั้งหลายมีอยู่ในขณะของตน ด้วยประมาณพระพุทธรพจน์มิใช่น้อย และด้วยยุติไม่น้อย มีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่บังเกิดขึ้นทั้งหลายในโลกสมมติว่ามีอยู่ แม้เราก็กล่าวว่า สิ่งนั้นมีอยู่. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่บังเกิดขึ้นทั้งหลายในโลกสมมติว่าไม่มี แม้เราก็กล่าวว่า สิ่งนั้นไม่มี. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่บังเกิดขึ้นทั้งหลายในโลกสมมติว่ามี เราก็กล่าวว่าสิ่งนั้นมี. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ที่บังเกิดขึ้นทั้งหลายในโลกสมมติว่ามี แม้เราก็กล่าวว่า สิ่งนั้นมี.

บทว่า **วิคตฺ รุปํ** รุปรูหายไป คือ รุปส่วนอดีตดับ เพราะเกิดแล้ว ถึงความดับ. บทว่า **วิปริณตญฺเจว สฺสญฺญจ** รุปแปรปรวนไปและหายไป คือรูปถึงความผิกรุป ความแปรปรวนด้วยชราและความดับ และสูญจากความแปรปรวนนั้น เพราะปรากฏความแปรปรวนแห่งรูปที่กำลังเป็นไปอยู่ เพราะไม่มีความแปรปรวนแห่งรูปส่วนอดีต.

แม้ในบทว่า **ชาติ เวทนา เวทนาเกิดแล้วเป็นต้น** ก็มีนัยนี้ เหมือนกัน. อนึ่ง ชาติ ชรา และมรณะไม่ควรในที่นี้ โดยไม่ได้ด้วยภาวะของตน เพราะยังไม่สำเร็จ เพราะฉะนั้น ท่านจึงละนัยทั้งสองอาทิว่า ชาติเกิดแล้ว ชราและมรณะเกิดแล้ว แล้วทำนัยมีภพเป็นต้นนั้นแหละให้เป็นที่สุดตั้งไว้.

บทว่า **อญฺคํ** คือเป็นผู้อยู่ในความเลิศ. บทว่า **เสฏฺฐํ** คือนำสรรเสริญอย่างยิ่ง. บทว่า **วิสิฏฺฐํ** คือวิเศษยิ่ง. ปาฐะว่า **วิเสฏฺฐํ** บ้าง. แม้โดยอาการ ๓ อย่างนั้น คือ **อญฺคํ เสฏฺฐํ วิสิฏฺฐํ** ได้แก่ นิพพานอันประเสริฐ ชื่อว่า **บพ** เพราะความปฏิบัติด้วยปฏิบัติชอบ. บทว่า **ยทิทํ** ตัดบพเป็น **ยํ อิทํ**. บัดนี้ พระอานนทเถระชี้แจงถึงนิพพานอันควรกล่าวไว้ เพราะความสงบสังขารทั้งปวงย่อมมีได้เพราะอาศัยนิพพาน ความสะอาดอุปธิทั้งหลายอันได้แก่ ชั้นรูปธิ กิเลสอุปธิ อภิสังขารูปธิ กามคุณอุปธิ ย่อมมีได้ ความสิ้นตัณหา ความสำรอกกิเลสและความดับย่อมมีได้ ฉะนั้นท่านจึงกล่าววว่า **สพฺพสงฺขารสมโถ** **สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหุขโย วิราโค นิโรโธ** ความสงบสังขารทั้งปวง ความสะอาดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความสำรอกกิเลส ความดับ. บทว่า **นิพฺพานํ** คือ ออกไปจากลักษณะอันเป็นสภาพ.

พึงทราบวินิจฉัยในลักษณะทั้งหลายดังต่อไปนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พาลลักษณะ พาลนิमित พาลปทาน (เรื่องราวของคนพาล) ของคนพาลมี ๓ อย่าง. ๓ อย่างเป็นไฉน. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย คนพาลในโลกนี้มีความคิดชั่ว พุคชั่วและทำกรรมชั่ว. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้แลเป็นพาลลักษณะ พาลนิमित พาลปทานของคนพาล.

พาลลักษณะ ๓ อย่าง ของคนพาล บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่า พาล เพราะลักษณะของตน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตลักษณะ บัณฑิตนิमित บัณฑิตปทาน (เรื่องราวของบัณฑิต) ของบัณฑิตมี ๓ อย่างเหล่านี้. ๓ อย่างเป็นไฉน. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตในโลกนี้คิดดี พุคดี และทำกรรมดี. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้แลเป็นบัณฑิตลักษณะ บัณฑิตนิमित และบัณฑิตปทานของบัณฑิต. บัณฑิตลักษณะ ๓ อย่าง ของบัณฑิต บัณฑิตทั้งหลาย เรียกว่า บัณฑิต เพราะลักษณะของตน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขตลักษณะ ของสังขตธรรม ๓ เหล่านี้. ๓ อย่างเป็นไฉน. ความเกิดปรากฏ ๑ ความเสื่อมปรากฏ ๑ เมื่อตั้งอยู่ความแปรไปปรากฏ ๑. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้แหละเป็นสังขตลักษณะของสังขตธรรม.

ด้วยบทนี้ท่านแสดงถึงความไม่มีลักษณะ ๒ ที่เหลือในขณะเกิด ลักษณะ ๒ ที่เหลือในขณะตั้งอยู่ ลักษณะ ๒ ที่เหลือในขณะดับ. อนึ่ง ในบทนี้ท่านกล่าวถึงลักษณะมีความเกิดเป็นต้นแห่งชาติ และชรามรณะโดยไป-ยาลมูข (ละข้อความ). ลักษณะนั้นละชาติชราและมรณะเสีย เพราะความสูญจากความแปรปรวนจึงพลาดไปด้วยคำแห่งนัยอันมีภพเป็นที่สุดและด้วยลัทธิที่

ไม่พูดถึงความเกิดเป็นต้นแห่งความเกิดเป็นต้น แต่เพราะตกไปในกระแสแห่งลักษณะพึงทราบที่ท่านเขียนทำให้ตกไปในกระแส. อนึ่ง ท่านกล่าวว่าใน อภิธรรมมิได้ยกขึ้นว่า องค์แห่งฉานแม้ได้ในสังคหาวารแห่งมโนธาตุและมโน-วิญญาณธาตุอันเป็นเหตุอุทวิบาก ก็ตกไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ ฉันใด แม้ในที่นี้ก็พึงทราบความที่ลักษณะตกไปในกระแสฉันนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ความเกิดเป็นต้นแห่งสังขารทั้งหลายอันมีชาติ ชรา และมรณะ พึงทราบที่ท่านกล่าวทำสังขารเหล่านั้นจุในบทว่า เห็นชาติชรา และมรณะ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง.

บทว่า เนกขัมเมเน กามฉนุโท วิชขมุภิต เจว สุลโย จ
กามฉนุทอเนกขัมมะข่มแล้วและสุญไป คือ กามฉนุทอเนกขัมมะข่มแล้ว และสุญไปเพราะเนกขัมมะ กล่าวคืออเนกขัมมะนั้นแหละข่ม เพราะไม่มี เนกขัมมะในกามฉนุทนั้น. แม้ในบทที่เหลือก็พึงทำการประกอบอย่างนั้น. อนึ่ง แม้ในตทั้งคปหณะและสมุจเจตปหณะท่านก็กล่าวถึงการข่มด้วยอรรถว่า ทำให้ไกลด้วยบทนี้ว่า ละด้วยตทั้งคะและสมุจเจตเป็นอันทำให้ไกลแล้วนั่นเอง.

บทว่า เนกขัมเมเน กามฉนุโท ตทกสุลโย กามฉนุทอเนกขัมมะ
ตทกสุลโย (สุลโยเพราะองค์นั้น ๆ) เพราะเนกขัมมะ คือ กามฉนุทละได้ด้วย เนกขัมมะ. สุลโยไปด้วยองค์ คือ เนกขัมมะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง กามฉนุทอย่างใดอย่างหนึ่งสุลโยไปด้วยองค์นั้นอันเป็นเนกขัมมะ เพราะไม่มีเนกขัมมะใน กามฉนุทนั้น. แม้ในบทที่เหลือก็พึงทราบการประกอบอย่างนั้น. อนึ่ง ใน บทนี้ท่านชี้แจงความสุลโยเพราะองค์นั้น ๆ ด้วยอุچارฉานและอัปนาฉานและ ด้วยวิปัสสนาเพียงความไม่มีองค์นั้น ๆ ในกามฉนุทนั้น ๆ แต่ท่านชี้แจง วิปัสสนาทำวิวิฎฎานุปัสสนา (การเห็นนิพพาน) ให้เป็นที่สุด เพราะไม่มีคำ แสดงถึงการละ ท่านมิได้ชี้แจงถึงมรรค ๔.

ในบทมีอาทิว่า เนกขัมเมเน กามฉนฺโท สมฺมจฺฉินฺโน เจว สฺสฺสฺสโย

จ กามฉนฺทอเนกขัมมะตัดแล้วและสูญไป พึงทราบอรรถ ในบทนี้โดยนัยดังกล่าวแล้วในวิกขัมภณะ (การข่ม) นั้นแล. ท่านกล่าวถึงสมฺมจฺฉเอตะ (การตัด) โดยปริยายนี้ว่านิรณฺททั้งหลาย แม้ละแล้วด้วยตทั้งคะ และวิกขัมภณะ ก็ชื่อว่าตัดขาดแล้ว เพราะไม่มีความปรากฏขึ้น พึงทราบว่าท่านกล่าวด้วยสามารถให้สำเร็จในการตัดกามฉนฺทนั้น ๆ หรือด้วยสามารถเนกขัมมะอันสัมมุตด้วยมรรคเป็นต้น.

อนึ่ง ในปฏิปัสสัทธิสุญฺญ (สุญฺญเพราะระงับ) และนิสสรณฺสุญฺญ (สุญฺญเพราะสลัดออก) พึงทราบอรรถตามนัยดังกล่าวแล้วในบทนี้นั้นแล. ส่วนในตทั้งคปหานะ วิกขัมภนปหานะ และสมฺมจฺฉปหานะท่านกล่าวถือเอาเพียงความสลัดออก เพราะเพียงระงับในบทนี้. ในสุญฺญะ ๕ เหล่านี้ เนกขัมมะเป็นต้น ท่านกล่าวโดยชื่อว่า วิกขัมภนฺสุญฺญ ตทั้งคสุญฺญ สมฺมจฺฉสุญฺญ ปฏิปัสสัทธิสุญฺญ และนิสสรณฺสุญฺญ. บทว่า อหฺมตฺตํ คือมีในภายใน. บทว่า พหิทฺธา คือมีในภายนอก. บทว่า ทฺวโถ สฺสฺสฺสํ คือ สฺสฺสฺสทั้งภายในและภายนอกทั้งสอง. คำว่า โถ ย่อมมีแม้ในปัจจุบัน (ปฐมวิภคฺติ) เป็นต้น.

อายตนะภายใน ๖ เป็นต้น เป็นส่วนเสมอกันโดยความเป็นอายตนะภายใน ๖ เป็นต้น เป็นส่วนไม่เสมอกันด้วยอายตนะทั้งหลายอื่น. อนึ่ง ในบทมีอาทิว่า วิญฺญาณกายา ด้วยหวมควินฺญาณในที่นี้ท่านกล่าวถึงวิญฺญาณเป็นต้นด้วยคำว่า กายะ. ใน เนกขัมเมสนา (การแสวงหานอกขัมมะ) เป็นต้น พึงทราบความดังต่อไปนี้. ชื่อว่า เสนา เพราะอันวิญฺญาณทั้งหลายผู้มีความต้องการเนกขัมมะนั้นย่อมแสวงหานอกขัมมะนั้นแล.

อีกอย่างหนึ่ง แม้การแสวงหานอกขัมมะเป็นต้น ในส่วนเบื้องต้นก็สูญไปจากกามฉนฺทเป็นต้น. ท่านอธิบายว่า แม้เนกขัมมะเป็นต้น ก็ไม่ต้อง

พูดถึง. ใน **ปริกคห** (ความกำหนด) เป็นต้นพึงทราบความดังต่อไปนี้.
ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า **ปริกคห** เพราะวิญญูชนแสวงหานเนกขัมมะ เป็นต้นในส่วน
เบื้องต้น กำหนดเอาในส่วนเบื้องปลาย ชื่อว่า **ปฏิลาภ** (ความได้) เพราะ
วิญญูชนกำหนดเนกขัมมะยอมได้ด้วยการบรรลู่ และชื่อว่า **ปฏิเวธ** (การ
แทงตลอด) เพราะวิญญูชนได้เนกขัมมะแล้วยอมแทงตลอดด้วยญาณ.

พระอานนทเถระถามถึงความเป็นอย่างเดียวสุญญและความเป็นต่าง ๆ
สุญญ คราวเดียวกันแล้วแก้ความเป็นอย่างเดียวสุญญ ไม่แก้ความเป็นต่าง ๆ สุญญ
แล้วทำการสรุปคราวเดียวกัน. หากถามว่า เพราะเหตุไรจึงไม่แก้. ตอบว่า
พึงทราบว่า ไม่แก้ เพราะท่านเพ่งถึงการประกอบในบพนี้โดยปริยายดังกล่าว
แล้ว. อนึ่ง ในบพนี้พึงทราบการประกอบดังนี้ เนกขัมมะเป็นอย่างเดียว
กามฉันทะเป็นความต่าง กามฉันทะเป็นความต่าง สูญญไปจากความเป็น
อย่างเดียว คือ เนกขัมมะ. แม้ในบพที่เหลือพึงทราบการประกอบอย่างนี้.

ในบพมีอาทิว่า **ขนฺติ** พึงทราบความดังต่อไปนี้. เนกขัมมะ เป็นต้น
ท่านกล่าวว่า **ขันติ** เพราะอดทนชอบใจ กล่าวว่า **อธิฐฐาน** เพราะเข้าไป
ตั้งไว้ซึ่งความชอบใจ และกล่าวว่า **ปรัโยคาหนะ** (ความมั่นคง) เพราะ
เมื่อเข้าไปตั้งแล้วเสพตามความชอบใจ. ปรมัตตสุญญนิเทศมีอาทิว่า **สมฺปะชาโน**
(รู้ตัว) ท่านพรรณนาไว้แล้วในปรินิพพานญาณนิเทศนั้นแหละ.

อนึ่ง ในสุญญะทั้งหมดเหล่านี้ สังขารสุญญะ (สังขารสุญ) วิปริณาม-
สุญญะ (ความแปรปรวนสุญ) และลักษณะสุญญะ (ลักษณะสุญ) ท่านกล่าว
เพื่อให้เห็นความไม่ปนกันและกันของธรรมทั้งหลายตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว.

อนึ่ง ท่านกล่าวถึงความสูญญไปจากธรรมฝ่ายกุศลแห่งธรรมฝ่ายอกุศล
ในฐานะใด เพื่อให้เห็นโทษในอกุศลด้วยฐานะนั้น. ท่านกล่าวถึงความสูญญไป
จากธรรมฝ่ายอกุศลแห่งธรรมฝ่ายกุศลด้วยฐานะใด เพื่อให้เห็นอานิสงส์ในกุศล
ด้วยฐานะนั้น. ท่านกล่าวถึงความสูญญไปจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตนในฐานะใด

เพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายฐานะนั้นในสังขารทั้งปวง. พึงทราบของท่านกล่าวถึง อัคคตสุญฺญและปรมัตตสุญฺญ เพื่อให้เกิดอุตสาหะในนิพพาน.

ในความสุญฺญเหล่านั้น ความสุญฺญ ๒ อย่าง คือ อัคคตสุญฺญและปรมัตตสุญฺญ โดยอรรถได้แก่นิพพานนั่นเอง ท่านกล่าวทำเป็น ๒ อย่างด้วยอำนาจแห่งความ เลิศและมีประโยชน์อย่างยิ่ง และด้วยอำนาจแห่งสอุปาทิเสส และอนุอุปาทิเสส. ความสุญฺญ ๒ อย่างเหล่านั้น มีส่วนเสมอกันเพราะสุญฺญจากตนและสิ่งทีเนื่องด้วย ตนและสุญฺญจากสังขาร. ความสุญฺญ ๖ อย่างเหล่านี้ คือ สุญฺญสุญฺญ ๑ ภายในสุญฺญ ๑ ภายนอกสุญฺญ ๑ ทั้งภายในและภายนอกสุญฺญ ๑ ส่วนเสมอกันสุญฺญ ๑ ส่วนไม่- เสมอกันสุญฺญ ๑ เป็นอันสุญฺญสุญฺญทั้งหมด. อนึ่ง ท่านกล่าวความสุญฺญ ๖ อย่างโดย ประเภทมีภายในสุญฺญเป็นต้น. อนึ่ง ความสุญฺญ ๖ อย่างเหล่านั้นชื่อว่ามีส่วน เสมอกัน เพราะสุญฺญจากตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตนเป็นต้น. ความสุญฺญ ๑๗ อย่าง คือ สังขารสุญฺญ ๑ วิปริณามธรรมสุญฺญ ๑ ลักขณสุญฺญ ๑ วิกขัมภนสุญฺญ ๑ ตทังคสุญฺญ ๑ สมุจเฉทสุญฺญ ๑ ปฏิปัสสัทธิสุญฺญ ๑ นิสสรณสุญฺญ ๑ เอสนาสุญฺญ ๑ ปริกคหสุญฺญ ๑ ปฏิลาภสุญฺญ ๑ ปฏิเวธสุญฺญ ๑ เอกัตตสุญฺญ ๑ นานัตตสุญฺญ ๑ ขันติสุญฺญ ๑ อธิษฐานสุญฺญ ๑ ปรีโยคาหสุญฺญ ๑ ท่านกล่าวไว้ต่างหากกันด้วย อำนาจแห่งความไม่มี เพราะสุญฺญจากกรรมนั้น ๆ อันไม่มีในตน.

อนึ่ง สังขารสุญฺญ วิปริณามธรรมสุญฺญ ลักขณสุญฺญมีส่วนเสมอกัน ด้วย การไม่ปนกับความสุญฺญนอกนั้น. ความสุญฺญ ๕ มีวิกขัมภนสุญฺญเป็นต้น ชื่อว่า มีส่วนเสมอกัน เพราะความสุญฺญไปด้วยกรรมฝ่ายกุศล. ความสุญฺญ ๔ มีเอสนาสุญฺญ เป็นต้น และความสุญฺญ ๓ มีขันติสุญฺญเป็นต้น ชื่อว่ามีส่วนเสมอกัน เพราะ สุญฺญไปจากกรรมฝ่ายอกุศล. เอกัตตสุญฺญและนานัตตสุญฺญ มีส่วนเสมอกันด้วย ตรงกันข้ามของกันและกัน.

ท่านผู้รู้ธรรมแห่งความสุญฺญ ย่อมพรรณนาไว้ใน
ศาสนานี้ว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงโดยย่อเป็นความสุญฺญ
๓ ส่วน ๒ ส่วน และ ๑ ส่วน.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้าที่ 656
อย่างไร. ธรรมทั้งปวงที่เป็น โลกียธรรม ชื่อว่า สูญจากความขังขืน ความงาม
ความสุขและตัวตนเพราะปราศจากความขังขืน ความงามความสุขและตัวตน.
ธรรมอันเป็นมรรคและผล ชื่อว่า สูญจากความขังขืนความสุขและตัวตน เพราะ
ปราศจากความขังขืนความสุขและตัวตน. ความเป็นสภาพไม่เที่ยงนั้นแหละสูญ
ไปจากความสุข. ความไม่มีอาสวะ สูญไปจากความงาม. นิพพานธรรมชื่อว่า
สูญจากตัวตนเพราะไม่มีตัวตน. สังขตธรรมแม้ทั้งหมดทั้งที่เป็นโลกียะและโล-
กุตระ ชื่อว่า สูญจากสัตว์ เพราะไม่มีสัตว์ใด ๆ. นิพพานธรรมอันเป็นอสังขตะ
ชื่อว่า สูญจากสังขารเพราะไม่มีแม้สังขารทั้งหลายเหล่านั้น. ส่วนธรรมทั้งหมด
ทั้งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม ชื่อว่า สูญจากตัวตนเพราะไม่มีบุคคล
กล่าวคือ ตัวตน ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาสุญญกถา

แห่งอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ชื่อว่า สัทธัมมปกาสินี

และ

จบการพรรณนาตามลำดับความที่ยังไม่เคยพรรณนา

แห่งมัชฌิมวรรค

รวมกถาที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. ยุกนัทธกถา ๒. สัจจกถา ๓. โพชฌงคกถา ๔. เมตตากถา
๕. วิจารณ์กถา ๖. ปฏิสัมภิทาภคกถา ๗. ธรรมจักกถา ๘. โลกุตตรกถา
๙. พลกถา ๑๐. สูญญกถา และอรรถกถา นิกายอันประเสริฐนี้ท่านตั้งไว้แล้ว
เป็นวรมรรคอันประเสริฐที่ ๒ ไม่มีวรรคอื่นเสมอ ฉะนี้แล.

ปัญญาบรรค มหาปัญญาถา

ว่าด้วยชนิดของปัญญา

[๖๕๕] อนิจจานุปีตสนาที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาอย่างไรหน้ให้บริบูรณ์ ทุกขานุปีตสนา...อนัตตานุปีตสนา...นิพพิทานุปีตสนา... วิจารณ์านุปีตสนา... นิโรธานุปีตสนา... ปฏินิสัสคคานุปีตสนาที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาอย่างไรหน้ให้บริบูรณ์ ?

อนิจจานุปีตสนาที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังชวนปัญญา (ปัญญาเร็ว) ให้บริบูรณ์ ทุกขานุปีตสนา...ย่อมยังนิพเพชกปัญญา (ปัญญาทำลายกิเลส) ให้บริบูรณ์ อนัตตานุปีตสนา... ย่อมยังมหาปัญญา (ปัญญามาก) ให้บริบูรณ์ นิพพิทานุปีตสนา... ย่อมยังตักขปัญญา (ปัญญาคมกล้า) ให้บริบูรณ์ วิจารณ์านุปีตสนา...ย่อมยังวิบูลปัญญา (ปัญญากว้างขวาง) ให้บริบูรณ์ นิโรธานุปีตสนา...ย่อมยังกัมภีรปัญญา (ปัญญาลึกซึ้ง) ให้บริบูรณ์ ปฏินิสัสคคานุปีตสนาที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังอัสสามันตปัญญา (ปัญญาไม่ไกล) ให้บริบูรณ์ ปัญญา ๗ ประการนี้ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังความเป็นบัณฑิตให้บริบูรณ์ ปัญญา ๘ ประการนี้... ย่อมยังปฤปัญญา (ปัญญาแน่นหนา) ให้บริบูรณ์ ปัญญา ๙ ประการนี้ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังหาสปัญญา (ปัญญาร่าเริง) ให้บริบูรณ์ หาสปัญญา เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา อรรถปฏิสัมภิทาเป็นคุณชาติ อันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา โดยการกำหนดอรรถแห่งหาสปัญญานั้น ธรรมปฏิสัมภิทา เป็นคุณชาติอันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้ง

แล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา โดยการกำหนดกรรมแห่งหาสปัญญานั้น นิรุตติ-
ปฏิสัมภิตา เป็นคุณชาติอันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วย
ปัญญา โดยการกำหนดนิรุตติแห่งหาสปัญญานั้น ปฏิภาณปฏิสัมภิตา เป็น
คุณชาติอันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา โดยการ
กำหนดปฏิภาณแห่งหาสปัญญานั้น ปฏิสัมภิตา ๔ ประการนี้ เป็นคุณชาติอัน
บุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา เพราะหาสปัญญานั้น.

[๖๖๐] การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป ที่บุคคลเจริญแล้ว
ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาย่างไรให้บริบูรณ์ ฯลฯ การพิจารณาเห็น
ความสละคืนในรูป ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาย่างไร
ให้บริบูรณ์ ?

การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มาก
แล้ว ย่อมยังชวนปัญหาให้บริบูรณ์ ฯลฯ การพิจารณาเห็นความสละคืนในรูป
ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังอัสสามันตปัญญาให้บริบูรณ์ ปัญญา
๗ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังความเป็นบัณฑิตให้
บริบูรณ์ ปัญญา ๘ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง
บุรุปัญญาให้บริบูรณ์ ปัญญา ๙ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
ย่อมยังหาสปัญญาให้บริบูรณ์ หาสปัญญาเป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตา...ปฏิสัมภิตา
๔ ประการนี้ เป็นคุณชาติอันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้ว
ด้วยปัญญา เพราะหาสปัญญานั้น.

การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญา

อย่างไรให้บริบูรณ์ ฯลฯ การพิจารณาเห็นความสละคืนในชราและมรณะ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาอย่างไรให้บริบูรณ์ ?

การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในชราและมรณะ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังชวนปัญญาให้บริบูรณ์ ฯลฯ การพิจารณาเห็นความสละคืนในชราและมรณะ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังอัสสัมชิตปัญญาให้บริบูรณ์ ปัญญา ๗ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังความเป็นบัณฑิตให้บริบูรณ์ ปัญญา ๘ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปฎิปัญญาให้บริบูรณ์ ปัญญา ๕ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังหาสปัญญาให้บริบูรณ์ หาสปัญญาเป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา... ปฏิสัมภิทา ๔ ประการนี้ เป็นคุณชาติอันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา เพราะหาสปัญญานั้น.

[๖๖๑] การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาอย่างไรให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน ย่อมยังปัญญาอย่างไรให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นทุกข์ในรูป...การพิจารณาเห็นทุกข์ในรูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน... การพิจารณาเห็นอนัตตาในรูป... การพิจารณาเห็นอนัตตาในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน...การพิจารณาเห็นความเบื้อหน่ายในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน...การพิจารณาเห็นความคลายกำหนดในรูป... การพิจารณาเห็นความคลายกำหนดในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน... การพิจารณาเห็นความดับในรูป... การพิจารณาเห็นความดับในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน... การพิจารณาเห็นความสละคืนในรูป...การพิจารณาเห็นความสละคืนในรูปทั้งเป็น

ส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง
ปัญญาอย่างไรให้บริบูรณ์ ?

การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มาก
แล้ว ย่อมยังชวนปัญญาให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูปทั้ง
เป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน... ย่อมยังชวนปัญญาให้บริบูรณ์ การ
พิจารณาเห็นทุกข์ในรูป... ย่อมยังนิพเพทิกปัญญาให้บริบูรณ์ การพิจารณา
เห็นทุกข์ในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน... ย่อมยังชวนปัญญาให้
บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นอนัตตาในรูป... ย่อมยังมหาปัญญาให้บริบูรณ์ การ
พิจารณาเห็นอนัตตาในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน... ย่อมยัง
ชวนปัญญาให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่ายในรูป... ย่อมยังดิग्ข-
ปัญญาให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่ายในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต
อนาคตและปัจจุบัน... ย่อมยังชวนปัญญาให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความ
คลายกำหนดในรูป... ย่อมยังวิบูลปัญญาให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความ
คลายกำหนดในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน... ย่อมยังชวนปัญญา
ให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความดับในรูป... ย่อมยังคัมภีรปัญญาให้บริบูรณ์
การพิจารณาเห็นความดับในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน... ย่อม
ยังชวนปัญญาให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความสลесึนในรูป... ย่อมยังอัศสา-
มันตปัญญาให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความสลесึนในรูปทั้งเป็นส่วนอดีต
อนาคตและปัจจุบัน... ย่อมยังชวนปัญญาให้บริบูรณ์ ปัญญา ๗ ประการนี้...
ย่อมยังความเป็นบัณฑิตให้บริบูรณ์ ปัญญา ๘ ประการนี้... ย่อมยังปุณปัญญา
ให้บริบูรณ์ ปัญญา ๙ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง
หาสปัญญาให้บริบูรณ์ หาสปัญญาเป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา... ปฏิสัมภิทา ๔

ประการนี้ เป็นคุณชาติอันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วย ปัญญา เพราะหาสติปัญญานั้น ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ.

การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในขราและมรณะ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาอย่างไรให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในขราและมรณะ ทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาอย่างไรให้บริบูรณ์ ฯลฯ การพิจารณาเห็นความสละคืนในขราและมรณะ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาอย่างไรให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความสละคืนในขราและมรณะทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังปัญญาอย่างไรให้บริบูรณ์ ?

การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในขราและมรณะ...ย่อมยังชวนปัญญาให้บริบูรณ์ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในขราและมรณะทั้งเป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน... ย่อมยังชวนปัญญาให้บริบูรณ์ ฯลฯ ปฏิสัมภิทา ๔ ประการนี้ เป็นคุณชาติอันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วย ปัญญา เพราะหาสติปัญญา.

[๖๖๒] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล ๔ ประการเป็นไหน ? คือ สปัปฺริสสังเสวะ คบสັตบุรุษ ๑ สัทธรรมสวนะ ฟังสัทธรรมคำสั่งสอนของท่าน ๑ โยนิโสมนสิการะ ไตรตรองพิจารณาคำสั่งสอนของท่าน ๑ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมที่ได้ตรองเห็นแล้ว ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้แล ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้
มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งซึ่งสกทาคามิผล ฯลฯ ย่อมเป็นไปเพื่อทำ
ให้แจ้งซึ่งอนาคามิผล ฯลฯ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอรหัตผล ๔ ประการ
เป็นไฉน ? คือ สัมปยุตสังเสวะ ๑ สัทธรรมสวนะ ๑ โยนิโสมนสิการ ๑
ธรรมานุธรรมปฏิบัติ ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้แล ที่
บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอรหัตผล.

[๖๖๓] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญแล้ว
ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อได้เฉพาะซึ่งปัญญา เพื่อความเจริญแห่งปัญญา
เพื่อความไพบุลย์แห่งปัญญา เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาใหญ่ เพื่อความเป็นผู้มี
ปัญญาหนา เพื่อความเป็นผู้มีปัญญากว้างขวาง เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาลึกซึ้ง
เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาไม่ใกล้ เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาดังแผ่นดิน เพื่อความ
เป็นผู้มีปัญญามาก เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาเร็ว เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาพลัน
เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาร่าเริง เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาเล่นไป เพื่อความเป็น
ผู้มีปัญญาคมกล้า เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาทำลายกิเลส ๔ ประการเป็นไฉน ?
คือ สัมปยุตสังเสวะ ๑ สัทธรรมสวนะ ๑ โยนิโสมนสิการ ๑ ธรรมานุธรรม-
ปฏิบัติ ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๑ ประการนี้แล ที่บุคคลเจริญแล้ว
ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อได้เฉพาะซึ่งปัญญา ฯลฯ เพื่อความเป็นผู้มี
ปัญญาทำลายกิเลส.

[๖๖๔] การได้เฉพาะซึ่งปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อได้เฉพาะ
ซึ่งปัญญาเป็นไฉน ?

การได้ การได้เฉพาะ การถึง การถึงพร้อม การถูกต้อง การทำ
ให้แจ้ง การเข้าถึงพร้อม ซึ่งมรรคญาณ ๔ ผลญาณ ๔ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔

อภิญา ๖ ญาณ ๗๓ ญาณ ๗๗ นี้ เป็นการได้เฉพาะซึ่งปัญญา ในคำว่า
ยอมเป็นไปเพื่อได้เฉพาะซึ่งปัญญา.

ความเจริญแห่งปัญญา ในคำว่า ยอมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่ง
ปัญญาเป็นไฉน ?

ปัญญาของพระเสขะ ๗ จำพวก และของกัลยาณบุรุษนยอมเจริญ
ปัญญาของพระอรหันต์ยอมเจริญ นี้เป็นความเจริญ นี้เป็นความเจริญแห่ง
ปัญญา ในคำว่า ยอมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา.

ความไพบูลย์แห่งปัญญา ในคำว่า ยอมเป็นไปเพื่อความไพบูลย์แห่ง
ปัญญาเป็นไฉน ?

ปัญญาของพระเสขะ ๗ จำพวกและของกัลยาณบุรุษน ย่อมถึงความ
ไพบูลย์ ปัญญาของพระอรหันต์ เป็นปัญญาไพบูลย์ นี้เป็นความไพบูลย์แห่ง
ปัญญา ในคำว่า ยอมเป็นไปเพื่อความไพบูลย์แห่งปัญญา.

[๖๖๕] มหาปัญญา ในคำว่า ยอมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาใหญ่
เป็นไฉน ?

ชื่อว่าปัญญาใหญ่ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า กำหนดอรรถใหญ่ กำหนด
ธรรมใหญ่ กำหนดนิรุตติใหญ่ กำหนดปฏิภาณใหญ่ กำหนดศีลชั้นใหญ่
กำหนดสมาธิชั้นใหญ่ กำหนดปัญญาชั้นใหญ่ กำหนดวิมุตติชั้นใหญ่
กำหนดวิมุตติญาณทัสนชั้นใหญ่ กำหนดฐานะและอฐานะใหญ่ กำหนดวิหาร-
สมาบัติใหญ่ กำหนดอริยสังใหญ่ กำหนดสติปัญฐานใหญ่ กำหนดสัมมปธาน-
ใหญ่ กำหนดอิทธิบาทใหญ่ กำหนดอินทรีย์ใหญ่ กำหนดพละใหญ่ กำหนด
โพฆงค์ใหญ่ กำหนดอริยมรรคใหญ่ กำหนดสามัญผลใหญ่ กำหนดอภิญา

ใหญ่ กำหนดนิพพานอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง นี่เป็นมหาปัญญา ในคำว่า
ยอมเป็นไปเพื่อเป็นผู้มีปัญญาใหญ่.

[๖๖๖] ปุถุปัญญา ในคำว่า ยอมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญา
แน่นหนาเป็นไฉน ?

ชื่อว่าปัญญาหนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ญาณเป็นไปในขั้นต่างๆ
มาก ในชาติต่างๆ มาก ในอายตนะต่างๆ มาก ในปฏิจกสมุปบาทต่าง ๆ
มาก ในความได้เนื่อง ๆ ซึ่งความสูงตงต่างๆ มาก ในอรรถต่างๆ มาก ใน
ธรรมต่างๆ มาก ในนิรุตติต่างๆ มาก ในปฏิภาณต่างๆ มาก ในศีลขั้น
ต่างๆ มาก ในสมาธิขั้นต่างๆ มาก ในปัญญาขั้นต่างๆ มาก ในวิมุตติ-
ขั้นต่างๆ มาก ในวิมุตติญาณทัสนขั้นต่างๆ มาก ในฐานะและอฐานะ
ต่างๆ มาก ในวิหารสมบัติต่างๆ มาก ในอริยสัจต่างๆ มาก ในสติ-
ปัญญาต่างๆ มาก ในสัมมปปธานต่างๆ มาก ในอิทธิบาทต่างๆ มาก
ในอินทรีย์ต่างๆ มาก ในพละต่างๆ มาก ในโพชฌงค์ต่างๆ มาก ใน
อริยมรรคต่างๆ มาก ในสามัญผลต่างๆ มาก ในอภิญาต่างๆ มาก ใน
นิพพานอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ล่วงธรรมที่ทั่วไปแก่ปุถุชน นี่เป็นปุถุปัญญา
ในคำว่า ยอมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาหนา.

[๖๖๗] วิบูลปัญญา ในคำว่า ยอมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญา
กว้างขวาง เป็นไฉน ?

ชื่อว่าปัญญากว้างขวาง เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า กำหนดอรรถ
กว้างขวาง กำหนดธรรมกว้างขวาง... กำหนดอภิญญากว้างขวาง กำหนด
นิพพานอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งกว้างขวาง นี่เป็นวิบูลปัญญา ในคำว่า เป็น
ไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญากว้างขวาง.

[๖๖๘] คัมภีร์ปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญา
ลึกซึ้ง เป็นไฉน ?

ชื่อว่าปัญญาลึกซึ้ง เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ญาณเป็นไปในขั้น
ลึกซึ้ง ในธาตุลึกซึ้ง...ในอภิญญาลึกซึ้ง ในนิพพานอันเป็นประโยชน์อย่าง
ลึกซึ้ง นี้เป็นคัมภีร์ปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาลึกซึ้ง.

[๖๖๙] อัสสามันตปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มี
ปัญญาไม่ไกล เป็นไฉน ?

อรรถปฏิสัมภิตา เป็นคุณภาพอันบุคคลผู้ใดบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว
ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา โดยการกำหนดอรรถ ธรรมปฏิสัมภิตา เป็นคุณภาพ
อันบุคคลผู้ใดบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา โดยการ
กำหนดธรรม นิรุตติปฏิสัมภิตา เป็นคุณภาพอันบุคคลผู้ใดบรรลุแล้ว ทำให้
แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา โดยการกำหนดนิรุตติ ปฏิภาณปฏิสัมภิตา
เป็นคุณภาพอันบุคคลผู้ใดบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องด้วยปัญญา โดย
การกำหนดปฏิภาณ ใครอื่นย่อมไม่สามารถจะครอบงำอรรถ ธรรม นิรุตติ
และปฏิภาณของบุคคลผู้นั้นได้ และบุคคลผู้นั้นก็เป็นผู้หนึ่งที่ใคร ๆ ครอบงำ
ไม่ได้ เพราะเหตุนี้ ปัญญาอันจึงเป็นปัญญาไม่ไกล ปัญญาของกัลยาณ-
บุรุษนห่างไกลแสนไกล ไม่ไกลไม่ชิดกับปัญญาของบุคคลที่ ๘ (พระอรหันต์)
เมื่อเทียบกับกัลยาณบุรุษ บุคคลที่ ๘ มีปัญญาไม่ไกล ปัญญาของบุคคลที่ ๘
ห่างไกลแสนไกล ไม่ไกล ไม่ชิดกับปัญญาของพระโสดาบัน เมื่อเทียบกับ
บุคคลที่ ๘ พระโสดาบันมีปัญญาไม่ไกล ปัญญาของพระโสดาบันห่างไกล
แสนไกล ไม่ไกล ไม่ชิดกับปัญญาของพระสกทาคามี เมื่อเทียบกับพระโสดาบัน

พระสกทาคามี มีปัญญาไม่ใกล้ ปัญญาของพระสกทาคามีห่างไกลแสนไกล ไม่ใกล้ ไม่ชิดกับปัญญาของพระอนาคามี เมื่อเทียบกับพระสกทาคามี พระอนาคามีมีปัญญาไม่ใกล้ ปัญญาของพระอนาคามีห่างไกลแสนไกล ไม่ใกล้ ไม่ชิดกับปัญญาของพระอรหันต์ เมื่อเทียบกับพระอนาคามี พระอรหันต์มีปัญญาไม่ใกล้ ปัญญาของพระอรหันต์ห่างไกลแสนไกล ไม่ใกล้ ไม่ชิดกับปัญญาของพระปัจเจกพุทธเจ้า เมื่อเทียบกับพระอรหันต์ พระปัจเจกพุทธเจ้ามีปัญญาไม่ใกล้ เมื่อเทียบกับพระปัจเจกพุทธเจ้าและโลกพร้อมทั้งเทวโลก พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเป็นผู้เลิศ ทรงมีปัญญาไม่ใกล้ ทรงฉลาดในประเภทแห่งปัญญา ทรงมีญาณแตกฉาน ทรงบรรลุปฏิสัมภิทา ทรงถึงเวสัชชาญาณ ๔ ทรงพละ ๑๐ ทรงเป็นบุรุษองอาจ ทรงเป็นบุรุษสี่หะ ทรงเป็นบุรุษนาค ทรงเป็นบุรุษอาชาไนย ทรงเป็นบุรุษนำธุระไป ทรงมีพระญาณหาที่สุดมิได้ ทรงมีพระเดชหาที่สุดมิได้ ทรงมีพระยศหาที่สุดมิได้ ทรงเป็นผู้มั่งคั่ง ทรงมีทรัพย์มาก ทรงมีอริยทรัพย์ ทรงเป็นผู้บำเพ็ญ ผู้บำเพ็ญวิเศษ ทรงนำไปเนื่อง ๆ ทรงบัญญัติ ทรงพินิจ ทรงเพ่ง ทรงให้หมู่สัตว์เลื่อมใส แท้จริงพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงยังมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ทรงยังมรรคที่ยังไม่เกิดพร้อมให้เกิดพร้อม ตรัสบอกมรรคที่ยังไม่มีใครบอก ทรงรู้จักมรรค ทรงทราบมรรค ทรงฉลาดในมรรค ก็แหละพระสาวกทั้งหลายในบัดนี้ และที่จะมีมาในภายหลัง ย่อมเป็นผู้ดำเนินไปตามมรรค แท้จริงพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เมื่อทรงทราบก็ย่อมทรงทราบ เมื่อทรงเห็นก็ย่อมทรงเห็น ทรงมีจักขุ ทรงมีญาณ ทรงมีธรรม ทรงมีพรหม ตรัสบอก ตรัสบอกทั่ว ทรงนำอรรถออก ทรงประทานอมตธรรม ทรงเป็นธรรมสามี เสด็จไปอย่างนั้น บทธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น

ไม่ทรงรู้ ไม่ทรงเห็น ไม่ทรงทราบ ไม่ทรงทำให้แจ้ง ไม่ทรงถูกต้องแล้ว ด้วยปัญญามิได้มี ธรรมทั้งปวงรวมทั้งที่เป็นส่วนอดีต อนาคตและปัจจุบัน ย่อมมาสู่คลองในมุข คือ พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้แล้วโดย อากาโรทั้งปวง ชื่อว่าบทที่ควรแนะนำซึ่งเป็นอรรถเป็นธรรมที่ควรรู้ อยางใด อยางหนึ่งและประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ประโยชน์ ภพนี้ ประโยชน์ภพหน้า ประโยชน์ตื่น ประโยชน์ลึก ประโยชน์ลับ ประโยชน์ ปกปิด ประโยชน์ที่ควรนำไป ประโยชน์ที่นำไปแล้ว ประโยชน์ไม่มีโทษ ประโยชน์ไม่มีกิเลส ประโยชน์ขาวผ่อง หรือปรมาตตประโยชน์ทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไปภายในพระพุทธานุภาพ พระญาณของพระพุทธเจ้า ย่อมเป็นรูปตลอด กายกรรม วาจากรรม มโนกรรมทั้งหมด พระญาณของพระพุทธเจ้ามิได้ขัดข้อง ในอดีต อนาคต ปัจจุบัน เนยยบถมิเท่าใด พระญาณก็มีเท่านั้น พระญาณมิ เท่าใด เนยยบถก็มีเท่านั้น พระญาณมิเนยยบถเป็นที่สุครอบ เนยยบถมิพระญาณ เป็นที่สุครอบ พระญาณไม่เป็นไปเกินเนยยบถ เนยยบถก็ไม่เกินพระญาณ ธรรมเหล่านั้นตั้งอยู่ในที่สุครอบของกันและกัน เปรียบเหมือนผอบสองชั้น สนิทกันดี ผอบชั้นล่างไม่เกินผอบชั้นบน ผอบชั้นบนก็ไม่เกินผอบชั้นล่าง ผอบทั้งสองชั้นนั้นต่างก็ตั้งอยู่ในที่สุดของกันและกัน ฉะนั้น พระพุทธานุภาพ ย่อมเป็นไปในธรรมทั้งปวง ธรรมทั้งปวงเนื่องด้วยความทรงคำนึง เนื่องด้วย ทรงพระประสงค์ เนื่องด้วยทรงพระมนสิการ เนื่องด้วยพระจิตศุบาทของ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้แล้ว พระพุทธานุภาพเป็นไปในสรรพสัตว์ พระพุทธานุภาพย่อมทรงทราบอชยาศัย อนุสัย ความประพฤติ อธิมุตติ ของสรรพสัตว์ ย่อมทรงทราบหมู่สัตว์มีกิเลสฐลีน้อยในปัญญาจักขุ ผู้มีกิเลสฐลีนอกในปัญญา จักขุ ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ผู้มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม พระองค์

พึงทรงให้รู้ได้ง่าย พระองค์พึงให้รู้ได้ยาก เป็นภพสัตว์ เป็นอภพสัตว์
โลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์
เทวดาและมนุษย์ ย่อมเป็นไปภายในพระพุทธานุภาพเปรียบเหมือนปลาและเต่า
ทุกชนิด โดยที่สูดตลอดจนปลาตมิและปลาตมิงคละ ย่อมว่ายวนอยู่ใน
มหาสมุทร ฉะนั้น เปรียบเหมือนนกทุกชนิด โดยที่สูดตลอดจนนกครุฑ
ตระกูลเวนเดยยะ ย่อมบินร่อนไปในประเทศอากาศ ฉนใด คู่ก่อนสารีบุตร
แม้บรรดาสัตว์ผู้มีปัญญา ก็ย่อมเป็นไปในประเทศพุทธานุภาพ ฉนนั้นเหมือนกัน
พุทธานุภาพแผ่ไป ขจัดปัญหาของเทวดาและมนุษย์แล้วตั้งอยู่ บรรดากษัตริย์
พราหมณ์ คฤหบดี สมณะ ผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญาละเอียด แต่งวาทะโต้ตอบ
มีปัญญาเปรียบด้วยนายขมังธนูผู้สามารถยิงชนทราย เทียวทำลายปัญญาและทิฏฐิ
ด้วยปัญญา บัณฑิตเหล่านั้นแต่งปัญหาแล้วพากันเข้ามาหาพระตถาคต ถาม
ปัญหาทั้งลึกลับและเปิดเผย ปัญหาเหล่านั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกและทรง
แก้แล้ว มีเหตุที่ทรงแสดงไขให้เห็นชัด ปรากฏแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ความจริง
พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมรุ่งเรืองยิ่งด้วยปัญญา เพราะทรงแก้ปัญหาเหล่านั้น
เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเป็นผู้เลิศ มีพระปัญญาไม่ใกล้ นี้เป็น
อัสสามันตปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาไม่ใกล้.

[๖๗๐] ฐิริปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาดัง
แผ่นดิน เป็นไฉน ?

ชื่อว่าฐิริปัญญา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าครอบงำอยู่ ครอบงำแล้วซึ่ง
ราคะ ครอบงำอยู่ ครอบงำแล้วซึ่งโทสะ ครอบงำอยู่ ครอบงำแล้วซึ่งโมหะ
ครอบงำอยู่ ครอบงำแล้วซึ่งโกธะ ฯลฯ อุปนาหะ มกขะ ปพาสะ อิสสา
มัจฉริยะ มายา สาถยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ

กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง ฯลฯ ครอบงำอยู่ ครอบงำแล้ว ซึ่งกรรมอันเป็นเหตุให้ไปสู่ภพทั้งปวง ชื่อว่ากุริปัญญา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นปัญญาอย่ายิราคะอันเป็นข้าศึก เป็นปัญญาอย่ายิโทสะอันเป็นข้าศึก เป็นปัญญาอย่ายิโมหะอันเป็นข้าศึก เป็นปัญญาอย่ายิโกธะอันเป็นข้าศึก ฯลฯ อุปนาหะ ฯลฯ อภิสังขารทั้งปวง ฯลฯ กรรมอันเป็นเหตุให้ไปสู่ภพทั้งปวง อันเป็นข้าศึก แผ่นดินท่านกล่าวว่า กุริ บุคคลประกอบด้วยปัญญาอันกว้างขวาง ไพบูลย์ เสมอด้วยแผ่นดินนั้น เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้นจึงเป็นกุริปัญญา อีกประการหนึ่ง คำว่า กุริ นี้เป็นชื่อของปัญญา ปัญญาเป็นปริณายก เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากุริปัญญา นี้เป็นกุริปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาดังแผ่นดิน.

[๖๗๑] ปัญญาพาหุละ ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญา มาก เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มีความหนัก เป็นผู้มีความเป็นจริง มีความเป็นที่ยอาศัย น้อมใจเชื่อด้วยปัญญา มีความเป็นตรงซัย มีความเป็นยอด มีความเป็นใหญ่ มีการเลือกเฟ้นมาก มีการค้นคว้ามาก มีการพิจารณามาก มีการเพ่งพินิจมาก มีการเพ่งพิจารณาเป็นธรรมดา มีธรรมเป็นเครื่องอยู่แจ่มแจ้ง มีความเป็นจริง มีความหนัก มีความมาก โน้มไปในปัญญา น้อมไปในปัญญา เจื่อมไปในปัญญา น้อมจิตไปในปัญญา มีความเป็นอธิบดี เปรียบเหมือนภิกษุผู้หนักไปในคณะ ท่านกล่าวว่า มีความผู้หนักในจิตร ท่านกล่าวว่า มีความผู้หนักในบาตร ท่านกล่าวว่า มีความผู้หนักในเสนาสนะ ท่านกล่าวว่า มีความเสนาสนะมาก ฉะนั้น นี้เป็นปัญญาพาหุละ ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญา มาก.

[๖๗๒] สิมปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาเร็ว เป็นไฉน ?

ชื่อว่าปัญญาเร็ว เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ปัญญาเป็นเครื่องบำเพ็ญศีล ให้บริบูรณ์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องบำเพ็ญอินทริยสังวรให้บริบูรณ์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องบำเพ็ญโภชนะ มัตตัญญุตตา ให้บริบูรณ์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องบำเพ็ญชาคริยานุโยคให้บริบูรณ์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องบำเพ็ญศีลขั้นหยาบให้บริบูรณ์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องบำเพ็ญสมาธิขั้นหยาบให้บริบูรณ์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องบำเพ็ญปัญญาขั้นหยาบให้บริบูรณ์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องบำเพ็ญวิมุตติขั้นหยาบให้บริบูรณ์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องบำเพ็ญวิมุตติญาณทัสนขั้นหยาบให้บริบูรณ์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องแทงตลอดฐานะและอฐานะได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องบำเพ็ญวิหารสมาบัติให้บริบูรณ์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องแทงตลอดอริยสัจได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องเจริญสติปัญญานได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องเจริญสัมมัปปธานได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องเจริญอิทธิบาทได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องเจริญอินทรีย์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องเจริญพละได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องเจริญโพชฌงค์ได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องเจริญอริยมรรคได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งสามัญผลได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องแทงตลอดอภิญญาได้เร็ว ๆ เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งได้เร็ว ๆ นี้เป็นสิมปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาเร็ว ๆ.

[๖๗๓] ลหุปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาพลันเป็นไฉน ?

ชื่อว่าปัญญาพลัน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ปัญญาเป็นเครื่องบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ได้พลัน ๆ... เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันเป็นประโยชน์

อย่างยิ่งได้พลัน ๆ นี่เป็นลหุปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาพลัน.

[๖๗๔] หาสปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญา ร่าเริงเป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ มีความร่าเริงมาก มีความพอใจมาก มีความยินดีมาก มีความปราโมทย์มาก บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ บำเพ็ญอินทริยสังวรให้บริบูรณ์... ซึ่งทำให้แจ้งนิพพานอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งให้บริบูรณ์ด้วยปัญญานั้น ๆ เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น ๆ จึงชื่อว่าปัญญาร่าเริง นี่เป็นหาสปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาร่าเริง.

[๖๗๕] ขวนปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญา เล่นไป เป็นไฉน ?

ชื่อว่าขวนปัญญา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ปัญญาเล่นไปสู่รูปทั้งปวง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต มีอยู่ในที่ไกลหรือมีอยู่ในที่ใกล้ โดยความเป็นของไม่เที่ยงไฉไล เล่นไปโดยความเป็นทุกข์ไฉไล เล่นไปโดยความเป็นอนัตตาไฉไล เล่นไปสู่เวทนา ฯลฯ สัญญา สังขาร วิญญาณทั้งปวง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต มีอยู่ในที่ไกลหรือมีอยู่ในที่ใกล้ โดยความเป็นของไม่เที่ยงไฉไล เล่นไปโดยความเป็นทุกข์ไฉไล เล่นไปโดยความเป็นอนัตตาไฉไล เล่นไปสู่จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน โดยความเป็นของไม่เที่ยงไฉไล เล่นไปโดยความเป็นทุกข์ไฉไล เล่นไปโดยความเป็นอนัตตาไฉไล ชื่อว่าขวนปัญญา เพราะอรรถว่า ปัญญาเทียบเคียง พินิจ พิจารณา ทำให้แจ่มแจ้ง รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต

และปัจจุบัน ไม่เที่ยงเพราะอรรถว่าสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะอรรถว่าไม่มีแก่นสาร แล้วเล่นไปในนิพพานเป็นที่ดับรูปไว้ ชื่อว่าชวนปัญญา เพราะอรรถว่า ปัญญาเทียบเคียง พิณิจ พิจารณา ทำให้เห็นแจ่มแจ้งว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชรา และมรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยงเพราะอรรถว่าสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่น่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะอรรถว่าไม่มีแก่นสาร แล้วเล่นไปในนิพพานเป็นที่ดับชราและมรณะไว้ ชื่อว่าชวนปัญญา เพราะอรรถว่า ปัญญาเทียบเคียง พิณิจ พิจารณา ทำให้แจ่มแจ้งว่า รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นของไม่เที่ยงอันปัจฉัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา แล้วเล่นไปในนิพพานเป็นที่ดับรูปไว้ ชื่อว่าชวนปัญญา เพราะอรรถว่าปัญญาเทียบเคียง พิณิจ พิจารณา ทำให้แจ่มแจ้งว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นของไม่เที่ยงอันปัจฉัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา แล้วเล่นไปในนิพพานอันเป็นที่ดับชราและมรณะไว้ นี่เป็นชวนปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาเล่นไป.

[๖๗๖] ดิกขปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญา คมกล้า เป็นไฉน ?

ชื่อว่าดิกขปัญญา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทำลายกิเลสได้ไว้ ไม่รับรองไว้ ย่อมละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีต่อไป ซึ่งกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่รับรองไว้ ฯลฯ ซึ่งพยาบาทวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่รับรองไว้ ฯลฯ ซึ่งวิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่รับรองไว้ ฯลฯ ซึ่งอกุศลธรรมอันตามก

ที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่รับรองไว้ ฯลฯ ซึ่งระคะที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่รับรองไว้ ย่อมละ
บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีต่อไป ซึ่งโทสะ ฯลฯ โมหะ โภคะ
อุปนาหะ มัถะ ปพาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาถะยยะ ถัมภะ สารัมภะ
มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขาร
ทั้งปวง ฯลฯ กรรมอันเป็นเหตุให้ไปสู่ภพทั้งปวง ที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า
ติกขปัญญา เพราะอรรถว่า ปัญญาเป็นเครื่องให้บุคคลได้บรรลุ ทำให้แจ้ง
ถูกต้องอริยมรรค ๔ สามัญผล ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖ ณ อาสนะเดียว
นี้เป็นติกขปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาคมกล้า.

[๖๗๗] นิพเพธิกปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มี
ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มากไปด้วยความสะดุ้ง ความหวาดเสียว
ความเบื่อหน่าย ความระอา ความไม่พอใจ เบื่อหน่ายออก ไม่ยินดีในสังขาร
ทั้งปวง ย่อมเบื่อหน่าย ทำลายกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ ที่ไม่เคย
เบื่อหน่าย ที่ไม่เคยทำลาย ย่อมเบื่อหน่าย ทำลายโภคะ ฯลฯ อุปนาหะ มัถะ
ปพาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาถะยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ
มทะ ปมาทะ กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง ฯลฯ กรรมอัน
เป็นเหตุให้ไปสู่ภพทั้งปวง ที่ไม่เคยเบื่อหน่าย ไม่เคยทำลายด้วยปัญญา
เพราะเหตุนั้น ปัญญานั้น ๆ จึงชื่อว่า นิพเพธิกปัญญา นี้เป็นนิพเพธิกปัญญา
ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญา ๑๖
ประการนี้.

[๖๗๘] บุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญา ๑๖ ประการนี้ เป็นผู้บรรลุ
ปฏิสัมภิทา บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทามี ๒ คือ ผู้หนึ่งถึงพร้อมด้วยความเพียร

มาก่อน ผู้หนึ่งไม่ถึงพร้อมด้วยความเพียรมาก่อน ผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียร
มาก่อน เป็นผู้ประเสริฐ ยิ่ง วิเศษกว่าผู้ไม่ถึงพร้อมด้วยความเพียรมาก่อน
และมีญาณแตกฉาน บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทามี ๒ ดังนี้ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย
ความเพียรมาก่อนก็มี ๒ คือ ผู้หนึ่งเป็นพหูสูต ผู้หนึ่งไม่เป็นพหูสูต ผู้เป็น
พหูสูตเป็นผู้ประเสริฐ ยิ่ง วิเศษกว่าผู้ไม่เป็นพหูสูต และมีญาณแตกฉาน
บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทามี ๒ ดังนี้ บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ผู้ถึงพร้อมด้วย
ความเพียรก่อนมี ๒ แม้ผู้เป็นพหูสูตก็มี ๒ คือ ผู้หนึ่งมากด้วยเทศนา
ผู้หนึ่งไม่มากด้วยเทศนา ผู้มากด้วยเทศนา เป็นผู้ประเสริฐ ยิ่ง วิเศษกว่าผู้
ไม่มากด้วยเทศนา และมีญาณแตกฉาน บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทามี ๒ ดังนี้
บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรก่อนมี ๒ ผู้เป็นพหูสูตมี ๒
และผู้มากด้วยเทศนาก็มี ๒ คือ ผู้หนึ่งอาศัยครู ผู้หนึ่งไม่อาศัยครู ผู้อาศัย
ครูเป็นผู้ประเสริฐ ยิ่ง วิเศษกว่าผู้ไม่อาศัยครู และมีญาณแตกฉาน บุคคล
ผู้บรรลุปฏิสัมภิทามี ๒ ดังนี้ บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ผู้ถึงพร้อมด้วยความ
เพียรก่อนมี ๒ ผู้เป็นพหูสูตมี ๒ ผู้มากด้วยเทศนามี ๒ และผู้อาศัยครูก็มี ๒
คือ ผู้หนึ่งมีวิหารธรรมมาก ผู้หนึ่งไม่มีวิหารธรรมมาก ผู้มีวิหารธรรมมาก
เป็นผู้ประเสริฐ ยิ่ง วิเศษกว่าผู้ไม่มีวิหารธรรมมาก และมีญาณแตกฉาน
บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทามี ๒ ดังนี้ บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ผู้ถึงพร้อมด้วย
ความเพียรก่อนมี ๒ ผู้เป็นพหูสูตมี ๒ ผู้มากด้วยเทศนามี ๒ ผู้อาศัยครู
มี ๒ และผู้มีวิหารธรรมก็มี ๒ คือ ผู้หนึ่งมีความพิจารณามาก ผู้หนึ่งไม่มี
ความพิจารณามาก ผู้มีความพิจารณามากเป็นผู้ประเสริฐ ยิ่ง วิเศษกว่าผู้
ไม่มีความพิจารณามาก และมีญาณแตกฉาน บุคคลบรรลุปฏิสัมภิทามี ๒ ดังนี้
บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรมีก่อนมี ๒ ผู้เป็นพหูสูต

มี ๒ ผู้มากด้วยเทศนามี ๒ ผู้อาศัยครุมี ๒ ผู้มีวิหารธรรมมากมี ๒ และผู้มีความพิจารณามากก็มี ๒ คือ ผู้หนึ่งเป็นพระเสขะบรรลุปฏิสัมภิตา ผู้หนึ่งเป็นพระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิตา ผู้เป็นพระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิตา ผู้เป็นพระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิตาเป็นผู้ประเสริฐ ยิ่ง วิเศษกว่าผู้เป็นพระเสขะบรรลุปฏิสัมภิตา และมีญาณแตกฉาน บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิตามี ๒ ดังนี้ บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิตา ผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรมาก่อนมี ๒ ผู้เป็นพหูสูตมี ๒ ผู้มากด้วยเทศนามี ๒ ผู้อาศัยครุมี ๒ ผู้มีวิหารธรรมมากมี ๒ ผู้มีความพิจารณามากมี ๒ และผู้เป็นพระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิตาก็มี ๒ คือ ผู้หนึ่งบรรลุดังสาวกบารมี ผู้หนึ่งไม่บรรลุดังสาวกบารมี ผู้บรรลุดังสาวกบารมีเป็นผู้ประเสริฐ ยิ่ง วิเศษกว่าผู้ไม่บรรลุดังสาวกบารมี และมีญาณแตกฉาน บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิตามี ๒ ดังนี้ บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิตา ผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรมาก่อนมี ๒ ผู้เป็นพหูสูตมี ๒ ผู้มากด้วยเทศนามี ๒ ผู้อาศัยครุมี ๒ ผู้มีวิหารธรรมมากมี ๒ ผู้มีความพิจารณามากมี ๒ และผู้เป็นพระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิตาก็มี ๒ คือ ผู้หนึ่งบรรลุดังสาวกบารมี ผู้หนึ่งเป็นพระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นพระปัจเจกสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ประเสริฐ ยิ่ง วิเศษกว่าผู้บรรลุดังสาวกบารมี และมีญาณแตกฉาน เมื่อเทียบกับพระปัจเจกพุทธเจ้าและโลก พร้อมทั้งเทวโลก ดังนี้ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นผู้เลิศ ทรงบรรลุปฏิสัมภิตา ทรงเป็นผู้ฉลาดในประเภทแห่งปัญญา มีพระญาณแตกฉาน ทรงได้ปฏิสัมภิตา ทรงบรรลุดังเวสาร์ชชญาณ ทรงพละ ๑๐ ทรงเป็นบุรุษของอาจ ทรงเป็นบุรุษสี่หะ ฯลฯ บรรดากษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี สมณะ ผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญาละเอียด แต่งวาตะโต้ตอบ มีปัญญาเปรียบด้วยนายขมังธนูผู้สามารถยิงชนทราย เทียวทำลายปัญญาและทิฏฐิด้วย

ปัญญา บัณฑิตเหล่านั้นแต่งปัญหาแล้ว พวกเขามาหาพระตถาคต ถ้าม
ปัญหาทั้งสี่ลับและเปิดเผย ปัญหาเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกและทรง
แก้แล้ว มีเหตุที่ทรงแสดงไขให้เห็นชัด ปราภฏแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ความจริง
พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงรุ่งเรืองยิ่งด้วยพระปัญญา เพราะทรงแก้ปัญหา
เหล่านั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเป็นผู้เลิศ ทรงบรรลุปฏิสัมภิตา
ฉะนี้แล.

จบมหาปัญญากถา

อรรถกถามหาปัญญากถา ในปัญญาวรรค

บัดนี้ จะพรรณนาตามความที่ยังไม่พรรณนาแห่งปัญญากถา อัน
พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในลำดับแห่งสุญญกถาอันเป็นปทัฏฐานแห่งปัญญา
โดยพิเศษ.

ตอนต้นในปัญญากถานั้น ปัญญา ๗ ประการ มีอนุปัสสนาหนึ่ง ๆ
เป็นมูลในอนุปัสสนา ๗ พระสารีบุตรเถระชี้แจง ทำคำถามให้เป็นเบื้องต้นก่อน.
ปัญญา ๓ มีอนุปัสสนา ๒ เป็นมูล และมีอนุปัสสนาอันยิ่งอย่างหนึ่ง ๆ เป็นมูล
พระสารีบุตรเถระชี้แจงไม่ทำคำถาม. ท่านชี้แจงความบริบูรณ์ของปัญญา ๑๐
แต่ต้นด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในอนุปัสสนาเหล่านั้น ดังต่อไปนี้. เพราะอนิจจา-
นุปัสสนา (การพิจารณาเห็นเป็นของไม่เที่ยง) แล่นไปในสังขารที่เห็นแล้ว

โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ และโดยความเป็นอนัตตาว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ฉะนั้น อนิจจานุปัสสนานั้น ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังชวนปัญญา (ปัญญาแล่นไป) ให้บริบูรณ์ จริงอยู่ ปัญญานั้นชื่อว่า ชวนา เพราะแล่นไปในวิสัยของตน ชื่อว่า ชวนปัญญา เพราะปัญญานั้นแล่นไป.

ทุกขานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นเป็นทุกข์) มีกำลังเพราะอาศัยสมาธิทริยัย ย่อมชำระแรก ย่อมทำลายปณิธิ เพราะฉะนั้น ทุกขานุปัสสนา ย่อมยังนิพเพทิกปัญญา (ปัญญาทำลายกิเลส) ให้บริบูรณ์. จริงอยู่ ปัญญานั้นชื่อว่า นิพเพทิกา เพราะทำลายกิเลส ชื่อว่า นิพเพทิกปัญญา เพราะปัญญานั้นทำลายกิเลส.

อนัตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นว่า เป็นอนัตตา) ย่อมยังมหาปัญญา ให้บริบูรณ์ เพราะการถึงความเจริญด้วยเห็นความเป็นของสูญเป็นการถึงความยิ่งใหญ่. จริงอยู่ ปัญญานั้นชื่อว่า มหาปัญญา ปัญญาใหญ่เพราะถึงความเจริญ.

เพราะนิพพิทานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย) เป็นปัญญาคมกล้าสามารถเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง เพราะความที่อนุปัสสนา ๓ นั้นแหละเป็นที่ตั้งของการมีกำลังด้วยอาเสวนะ แม้แต่ก่อน ฉะนั้น นิพพิทานุปัสสนาย่อมยังตักขปัญญา (ปัญญาคมกล้า) ให้บริบูรณ์.

เพราะแม้วิราคานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด) ก็กว้างขวางสามารถคลายกำหนดจากสังขารทั้งปวง เพราะอนุปัสสนา ๓ นั้นแหละเป็นที่ตั้งอันเจริญกว่าการมีกำลัง ด้วยอาเสวนะแม้แต่ก่อน ฉะนั้น วิราคานุปัสสนาย่อมยังวิบูลปัญญา (ปัญญากว้างขวาง) ให้บริบูรณ์.

เพราะแม้โรธานุปีตสนา (การพิจารณาเห็นความดับ) ก็ลึกซึ่ง สามารถเห็นความดับทั้งปวง ด้วยลักษณะของความเสื่อม เพราะอนุปีตสนา ๓ นั้นแหละ เป็นที่ตั้งอันเจริญกว่าการมีกำลังด้วยอเสวนะแม้แต่ก่อน ฉะนั้น โรธานุปีตสนาย่อมยังคัมภีรปัญญา (ปัญญาลึกซึ่ง) ให้บริบูรณ์. จริงอยู่ นิโรธชื่อว่า **คมภีโร** เพราะไม่ได้ตั้งอยู่ด้วยปัญญาอันต้น ๆ แม้ปัญญาถึงความหยั่งลงในความลึกซึ่งนั้น ก็ชื่อว่า **คมภีรา**.

แม้เพราะปฏินิสัคคานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นการสละคืน) เป็น ปัญญาไม่ไกลสามารถสละคืนสังขารทั้งปวงด้วยลักษณะแห่งความเสื่อม เพราะ อนุปีตสนา ๓ นั้นแหละเป็นที่ตั้งอันเจริญกว่าการมีกำลัง ด้วยอเสวนะแม้แต่ต้น เพราะพุทธิย่อมอยู่ไกลกว่าปัญญา ๖ เพราะยังไม่ถึงขั้นยอด ฉะนั้น ปฏินิสัคคานุปัสสนาย่อมยังอสามันตปัญญา (ปัญญาไม่ไกล) ให้บริบูรณ์ เพราะ ไม่ไกลเอง. จริงอยู่ อสามันตปัญญานั้น ชื่อว่า **อสามนุตตา** เพราะไกลจาก ปัญญาเบื้องต้น ชื่อว่า **อสามนุตปญญา** เพราะปัญญาไม่ไกล.

บทว่า **ปญฺหิจฺจํ ปุเรนฺติ** คือ ย่อมยังความเป็นบัณฑิตให้บริบูรณ์. เพราะปัญญา ๗ ตามที่กล่าวแล้ว เจริญให้บริบูรณ์แล้ว ถึงลักษณะของบัณฑิต เป็นบัณฑิตด้วยสังขารเปกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณกล่าว คือ วุฏฐานคามินีวิปีตสนาอันถึงยอด เป็นผู้ประกอบด้วยความเป็นบัณฑิต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **ปญฺหิจฺจํ ปุเรนฺติ** ย่อมยังความเป็นบัณฑิตให้บริบูรณ์.

บทว่า **อภฺฐปญฺญา** คือ ปัญญา ๘ ประการทั้งปวงพร้อมด้วยปัญญา คือความเป็นบัณฑิต. บทว่า **ปฺลฺลฺลํ ปรีปฺปฺเรนฺติ** ย่อมยังปฺลฺลฺลปัญญา (ปัญญาแน่นหนา) ให้บริบูรณ์ คือ เพราะบัณฑิตนั้นเป็นผู้ประกอบด้วยความ เป็นบัณฑิตนั้นกระทำนิพพาน ในลำดับโคตรภูญาณให้เป็นอารมณ์ ย่อมบรรลु

ปัญญาคือมรรคผล ที่กล่าวว่า **ปฺลฺลฺย** เพราะปัญญาบรรลุความเป็น
โลกุตรระแนนหนากว่าโลกิยะ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญา ๘ ประการ
ย่อมยังปฺลฺลฺยปัญญาให้บริบูรณ์.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **อิมา นว ปญฺญา** ปัญญา ๙ ประการ
นี้ ดังต่อไปนี้. การพิจารณามรรคของพระอริยบุคคลนั้นผู้บรรลุมรรคและผล
ตามลำดับ ผู้มีจิตสันดานเป็นไปด้วยอาการร่าเริง เพราะมีจิตสันดานประณีต
ด้วยการประกอบโลกุตรธรรมอันประณีต ผู้ออกจากภวังค์ยังลงในลำดับแห่ง
ผลการพิจารณาผลของพระอริยบุคคล ผู้ยังลงสู่ภวังค์แล้วออกจากภวังค์นั้น
การพิจารณากิเลสที่ได้แล้วโดยนัยนี้แหละ การพิจารณากิเลสที่เหลือ การ
พิจารณานิพพาน การพิจารณา ๕ ประการ ย่อมเป็นไปด้วยประการดังนี้แล.
ในการพิจารณาเหล่านั้น การพิจารณามรรค และการพิจารณาผล เป็นปฏิภาณ-
ปฏิสัมภิตาอย่างไร. ท่านติดตามบาติในอภิธรรม แล้วกล่าวไว้ในอรรถกถา
นั้นว่า ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ คือ ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ๑
นิพพาน ๑ อรรถแห่งภายิต ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ เป็นอรรถ. มรรคญาณ
และผลญาณอันมีนิพพานนั้นเป็นอรรถ เพราะพระนิพพานเป็นอรรถ จึงเป็น
อรรถปฏิสัมภิตา เพราะคำว่า ญาณในอรรถทั้งหลาย เป็นอรรถปฏิสัมภิตา.
ปัจจเวกขณญาณแห่งมรรคญาณและผลญาณ อันเป็นอรรถปฏิสัมภิตานั้น เป็น
ปฏิภาณปฏิสัมภิตา เพราะคำว่า ญาณในญาณทั้งหลาย เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตา
ปัจจเวกขณญาณนั้น ชื่อว่าหาสปัญญา (ปัญญาร่าเริง) แห่งจิตสันดานอัน
เป็นไปด้วยอาการร่าเริง เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญา ๘ ย่อมยัง
หาสปัญญาให้บริบูรณ์ และหาสปัญญาเป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตา ปัญญาแม้มี

ประการทั้งปวง ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่า ให้รู้กล่าวคือทำเนื้อความนั้น ๆ ให้ปรากฏ ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะรู้ธรรมทั้งหลายโดยประการนั้น ๆ.

บทว่า **ตสฺส** คืออันพระอริยบุคคลมีประการดังกล่าวแล้วนั้น. บท นั้นเป็นนัจฉฐีวิภัตติลงในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ. บทว่า **อตุถวตฺถานโต** โดยกำหนดอรรถ คือโดยกำหนดอรรถ ๕ อย่างตามที่กล่าวแล้ว. อนึ่ง แม้บัดนี้ ท่านก็กล่าวไว้ในสมณกรณียกถา (กถาอันสมณะพึงกระทำ) ว่าญาณอันมีประเภท เป็นส่วนที่ ๑ ใน ๕ ประเภท ในอรรถคือ เหตุผล ๑ นิพพาน ๑ อรรถแห่งคำ ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑. บทว่า **อธิตตา โหติ** อันบุคคลบรรลุแล้ว คือ ได้แล้ว ปฏิสัมภิทานันนฺหะละ อันบุคคลทำให้แจ้งแล้วด้วยการทำให้แจ้งการได้ เฉพาะ ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา ด้วยผัสสะที่ได้เฉพาะนั้นนฺหะละ. บทว่า **ธมฺมวตฺถานโต** โดยกำหนดธรรม คือโดยกำหนดธรรม ๕ อย่างที่ท่าน กล่าวโดยทำนองแห่งบาลีในอภิธรรมว่า ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ เหตุอันยังผล ให้เกิดอย่างใดอย่างหนึ่ง ๑ อริยมรรค ๑ ภาสิต ๑ กุศล ๑ อกุศล ๑ ชื่อว่า ธรรม. แม้บทนี้ท่านก็กล่าวไว้ในสมณกรณียกถาว่า ญาณอันมีประเภทเป็น ส่วนที่ ๒ ใน ๕ ประเภทในธรรม คือ เหตุ ๑ อริยมรรค ๑ คำพูด ๑ กุศล ๑ อกุศล ๑.

บทว่า **นิรุตฺติวตฺถานโต** โดยการกำหนดนิรุตติ คือโดยการกำหนด นิรุตติอันสมควรแก่อรรถนั้น ๆ. บทว่า **ปฏฺฐิทวตฺถานโต** โดยการกำหนด ปฏิภาณ คือโดยการกำหนดปฏิสัมภิทาญาณ ๑ อันได้แก่ ปฏิภาณ. บทว่า **ตสฺสสิมา** ตัดบทเป็น **ตสฺส อิมา** นี้เป็นคำสรูป.

พระสารีบุตรเถระครั้งแสดงคุณวิเศษของอนุปัสสนาทั้งหลายด้วยการ สงเคราะห์เข้าด้วยกันทั้งหมดอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงด้วยประเภทแห่ง

วัตถุ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **รูป อนิจจานุสสุตนา** การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป. บทนั้นมีความดังได้กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงชวนปัญญาด้วยสามารถแห่งอดีตอนาคตและปัจจุบันในรูปเป็นต้น จึงตั้งคำถามด้วยอำนาจรูปเป็นต้น อย่างเดียว และด้วยอำนาจรูปในอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วได้แก่ไปตามลำดับของคำถาม. ในชวนปัญญานั้น ปัญญาที่ท่านชี้แจงไว้ก่อนในการแก้รูปล้วน ๆ เป็นต้น เป็นชวนปัญญาด้วยสามารถแห่งการแล่นไปในอดีตเป็นต้นในการแก้ทั้งหมด อันมีรูปในอดีตอนาคตและปัจจุบันเป็นมูล.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงประเภทแห่งปัญญาอันมีพระสูตรไม่น้อยเป็นเบื้องต้นอีก จึงแสดงพระสูตรทั้งหลายก่อน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สปปุริสสเสโว** การคบสัตบุรุษ คือการคบสัตบุรุษทั้งหลายมีประการดังกล่าวแล้วในหนหลัง. บทว่า **สทุทฺทมุตฺตวณฺ** การฟังพระสัทธรรม คือฟังคำสอนแสดงข้อปฏิบัติมีศีลเป็นต้นในสำนักของสัตบุรุษทั้งหลายเหล่านั้น. บทว่า **โยนิโสมนสิกาโร** การทำไว้ในใจโดยแยบคาย คือ ทำไว้ในใจโดยอุบายด้วยการพิจารณาอรรถแห่งธรรมที่ฟังแล้ว. บทว่า **ธมฺมานุทฺทมปฏิบัติ** ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือปฏิบัติธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติมีศีลเป็นต้น อันเนื่องในโลกุตรธรรม.

คำ ๔ เหล่านั้นคือ **ปญฺญาปฏิลาภาย** (เพื่อได้ปัญญา) ๑ **ปญฺญาวิภูติยา** (เพื่อความเจริญแห่งปัญญา) ๑ **ปญฺญาเวปุลฺลยา** (เพื่อความไพบูลย์แห่งปัญญา) ๑ **ปญฺญาพาหุลฺลยา** (เพื่อความเป็นผู้มีปัญญามาก) ๑ เป็นคำแสดงภาวะด้วยอำนาจแห่งปัญญา. คำ ๑๒ คำที่เหลือ เป็นคำแสดงภาวะด้วยอำนาจแห่งบุคคล.

อรรถกถาโสปสปัญญาเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในสุตตันตนิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า **ฉนฺนํ อภิญฺยานํ** อภิญญา ๖ คือ อิทธีวิธ (แสดงฤทธิ์ได้) ๑ ทิพยโสต (หูทิพย์) ๑ เจโต-
ปริยญาณ (รู้จักกำหนดใจผู้อื่น) ๑ ปุพเพนิวาสญาณ (ระลึกชาติได้) ๑ ทิพย-
จักขุ (ตาทิพย์) ๑ อาสวักขยญาณ (รู้จักทำอาสวะให้สิ้น) ๑. บทว่า **เตสสุตฺตึนํ**
ญาณานํ ญาณ ๘๓ คือญาณทั่วไปแก่สาวกที่ท่านชี้แจงไว้แล้วในญาณกถา.

ในบทว่า **สุตฺตสุตฺตึนํ ญาณานํ** ญาณ ๘๘ มีพระบาลีว่า ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงญาณวัตถุ ๘๘ อย่าง แก่เธอทั้งหลาย
จงฟัง จงใส่ใจไว้ให้ดี เราจักกล่าว. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ญาณวัตถุ ๘๘ เป็น
ไฉน ? ญาณว่าเพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ ญาณว่า เมื่อไม่มีชาติ
ชราและมรณะก็ไม่มี. ญาณว่า เพราะชาติเป็นปัจจัยแม้ในอดีตกาล ก็มีชราและ
มรณะ ญาณว่า เมื่อไม่มีชาติ ชราและมรณะก็ไม่มี ญาณว่า เพราะชาติเป็น
ปัจจัยแม้ในกาลอนาคตก็มีชราและมรณะ ญาณว่า เมื่อไม่มีชาติ ชราและมรณะ
ก็ไม่มี. ญาณว่า รัมมัญญิตฺตญาณมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อม
ไปเป็นธรรมดา มีความสํารอกกิเลสเป็นธรรมดา มีความดับเป็นธรรมดา.
ญาณว่า เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ. ฯลฯ ญาณว่า เพราะอุปาทานเป็น
ปัจจัยจึงมีภพ. ญาณว่า เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน. ญาณว่า
เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา. ญาณว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมี
เวทนา. ญาณว่า เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ. ญาณว่า เพราะ
นามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายตนะ. ญาณว่า เพราะวิญญูญาณเป็นปัจจัยจึงมีนาม
รูป. ญาณว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญูญาณ. ญาณว่า เพราะอวิชชา

เป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ญาณว่า เมื่อไม่มีอวิชชาสังขารก็ไม่มี. ญาณว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแม้ในกาลเป็นอดีตก็มีสังขาร ญาณว่า เมื่อไม่มีอวิชชา สังขารก็ไม่มี. ญาณว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย แม้ในกาลอนาคตก็มีสังขาร ญาณว่า เมื่อไม่มีอวิชชา สังขารก็ไม่มี. ญาณว่า ชัมมัฏฐิติญาณมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความสำรอกกิเลสเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวญาณวัตถุ ๗๗ อย่างเหล่านี้. ญาณ ๗๗ อย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วในนิทานวรรคด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง ญาณวัตถุ ๔ อย่าง ท่านกล่าวอย่างละ ๔ ในองค์ ๑๑ โดยนัยนี้ว่า ญาณในชราและมรณะ ญาณในเหตุเกิดชราและมรณะ ญาณในความดับชราและมรณะ ญาณในปฏิบัติทำให้ความดับชราและมรณะ ท่านมิได้ถือเอาในที่นี้. อนึ่ง ญาณในทั้งสองแห่งนั้นเป็นวัตถุแห่งประโยชน์เกื้อกูลและความสุข จึงชื่อว่า ญาณวัตถุ.

การได้ในบทย่อที่ว่า ลาภ ท่านกล่าวว่า ปฏิลาภ การได้เฉพาะ เพราะเพิ่มอุปสรรคทำให้วิเศษ. เพื่อขยายความแห่งบทนั้นอีก ท่านจึงกล่าวว่า **ปตฺติ สมฺปตฺติ** การถึง การถึงพร้อม. บทว่า **ผลฺสนา** การถูกต้อง คือ การถูกต้องด้วยการบรรลุ. บทว่า **สจฺฉิกิริยา** การทำให้แจ้ง คือ การทำให้แจ้งด้วยการได้เฉพาะ. บทว่า **อุปสมฺปทา** การเข้าถึงพร้อม คือการให้สำเร็จ. บทว่า **สตุตฺตุนฺนญจ เสกฺขานํ** พระเสกขะ ๗ จำพวก คือของพระเสกขะ ๗ จำพวกมีท่านผู้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติมรรค ซึ่งรู้กันว่า เป็นพระเสกขะเพราะยังต้องศึกษาสิกขา ๓. บทว่า **ปฺนุชฺชนกฺลฺยาณกสฺส** ของกัลยาณปฺนุชชน คือของปฺนุชชนที่รู้กันว่า เป็นคนดีโดยธรรมดา เป็นผู้ดีเพราะประกอบปฏิบัติทานยังสัตว์ให้ถึงนิพพาน. บทว่า **วฑฺฒิตวฑฺฒนา** คือเป็นเหตุเจริญด้วยปัญญา

ยอมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา ด้วยอำนาจแห่งปัญญา ๘ ตามที่กล่าวแล้ว และด้วยอำนาจแห่งปัญญาของพระอรหันต์ ย่อมเป็นไปเพื่อความไพบลูญแห่งปัญญาก็เหมือนกัน.

ในบทมีอาทิว่า มหุนเต อตุเถ ปริกคณฺหาติ ย่อมกำหนดธรรมดาใหญ่มีความดังต่อไปนี้. พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิสัมภิทาย่อมกำหนดธรรมดาเป็นต้นด้วยทำให้เป็นอารมณ์. มหาปัญญาแม้ทั้งหมดก็เป็นของพระอริยสาวกทั้งหลายนั้นแหละ. อนึ่ง มหาปัญญาเป็นวิสัยแห่งปัญญานั้น มีความดังได้กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ.

นานาศัพท์ในบทมีอาทิว่า ปุณฺณานาขนฺธเสถ ในชั้นต่าง ๆ มาก เป็นคำกล่าวถึงธรรมดาแห่งปุณฺณศัพท์. บทว่า ฌาณํ ปวตฺตติติ ปุณฺณปญฺญา ชื่อว่า ปุณฺณปัญญา เพราะญาณเป็นไป ความว่า ญาณนั้นชื่อว่า ปุณฺณปัญญา เพราะญาณเป็นไปในชั้นเป็นต้นตามที่กล่าวแล้วนั้น. บทว่า นานาปฏิจฺจสมฺมุปฺปาเทสุ ในปฏิจฺจสมฺมุปาตต่าง ๆ ท่านกล่าวเพราะเป็นปัจจัยมากด้วยอำนาจแห่งธรรมอาศัยกันเกิดขึ้น. บทว่า นานาสุญฺญตมฺนุสฺสพฺเพสุ ในความได้เนื่อง ๆ ซึ่งความสุญฺญต่าง ๆ คือ การเข้าไปได้ชื่อว่า อุปลัพฺพะ อธิบายว่า การถือเอา การไม่เข้าไปได้ชื่อว่า อนุปลัพฺพะ เพราะการไม่เข้าไปได้ คำมากชื่อว่า อนุปลัพฺภา เป็นพหุวนะ. อีกอย่างหนึ่ง การไม่เข้าไปได้ซึ่งตนและสิ่งทีเนื่องด้วยตนในความสุญฺญต่าง ๆ ด้วยสุญฺญตา ๒๕ ชื่อว่า นานาสุญฺญตานุปลัพฺภา. ในนานาสุญฺญตานุปลัพฺภานั้น. เมื่อควรจะกล่าวว่า นานาสุญฺญตมฺนุสฺสพฺเพสุ ท่านกล่าว ม อักษรด้วยบทสนธิคุณในบทว่า อทุกขมสฺสา ไม่ทุกข์ไม่สุข. ปัญญา ๕ อย่างเหล่านี้ทั่วไป ด้วยกัลยาณปุณฺณ

ปัญญาในบทมีอาทิว่า นานาอตุลา มีอรรถต่าง ๆ ของพระอริยเจ้าเท่านั้น.
บทว่า **ปฺลฺลชฺชนสาธาเรณ ฐมฺเม** ในธรรมทั่วไปแก่ปฺลฺลชฺชน คือโลกียธรรม.
ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า ปฺลฺลชฺชนปัญญา เพราะปัญญาหนา ปัญญาแผนกหนึ่ง
เพราะมีนิพพานอันเป็นของใหญ่เป็นอารมณ์จากโลกียะโดยปริยายในที่สุคนี.
บทว่า **วิปฺลฺลปฺลฺลสา** พึงทราบความนัยแห่งมหาปัญญา. เมื่อกำหนดธรรม
ตามที่กล่าวแล้ว พึงทราบความไพบูรณ์ของปัญญากำหนดธรรมเหล่านั้นเพราะ
มีคุณใหญ่และปัญญากำหนดธรรมเหล่านั้นเพราะความใหญ่ และกำหนดธรรม
เพราะความใหญ่ เพราะความยิ่งใหญ่ด้วยตนเองเท่านั้น. คัมภีร์ปัญญาพึงทราบ
โดยนัยแห่งปฺลฺลชฺชนปัญญา. ธรรมเหล่านั้น อันไม่พึงได้ และปัญญานั้น ชื่อว่า
คัมภีระ เพราะปกติชนไม่พึงได้.

บทว่า **ยสฺส ปฺลฺลคฺลสฺส** คือ แห่งพระอริยบุคคลนั้นแหละ. บทว่า
อญฺโฆ โภจฺจ ใครอื่น คือ ปฺลฺลชฺชน. บทว่า **อภิสมฺภวฺตุ** เพื่อครอบงำได้
คือ เพื่อถึงพร้อมได้. บทว่า **อนภิสมฺภวฺนฺนฺโย** อันใครๆ ครอบงำไม่ได้
คือ อันใคร ๆ ไม่สามารถบรรลุได้. บทว่า **อญฺเฆหิ** คือ ปฺลฺลชฺชนนั้นแหละ.
บทว่า **อฏฺฐมกฺสฺส** ของบุคคลที่ ๘ คือของท่านผู้ตั้งอยู่ในโศคาบัตติมรรค
เป็นบุคคลที่ ๘ นับตั้งแต่ท่านผู้ตั้งอยู่ในอรหัตผล. บทว่า **ทฺฐเร** คือในที่ไกล.
บทว่า **วิทฺฐเร** คือไกลเป็นพิเศษ. บทว่า **สุวิทฺฐเร** คือไกลแสนไกล. บทว่า
น สนฺตฺติเก คือไม่ใกล้. บทว่า **น สามนฺตา** คือในส่วนไม่ใกล้. คำประกอบ
คำปฏิเสธทั้งสองนี้ กำหนดถึงความไกลนั่นเอง. บทว่า **อุปาทาย** คืออาศัย
บทว่า **โศคาปนฺนสฺส** คือท่านผู้ตั้งอยู่ในโศคาปัตติผล. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวว่า
มรรคปัญญานั้น ๆ ห่างไกลจากผลปัญญานั้น ๆ. บทว่า **ปจฺเจกฺสมฺพฺทฺโธ**
แปลกกันด้วยอุปสรรค. ทั้งสองบทนี้ บริสุทธีเหมือนกัน.

พระสารีบุตรเถระครั้งกล่าวคำมีอาทิว่า ปัญญาของพระปัจเจกพุทธเจ้า และชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกห่างไกลจากปัญญาของพระตถาคต แล้วประสงค์จะแสดงปัญญาอันตั้งอยู่ไกลนั้น โดยประการไม่น้อย จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **ปัญญา-ประเภทุสโล** พระตถาคตทรงเป็นผู้ฉลาดในประเภทแห่งปัญญาดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปัญญาประเภทุสโล** คือทรงฉลาดในประเภทแห่งปัญญาอันมีกำหนดมากมายของพระองค์. บทว่า **ปภินุณาโณ** ทรงมีญาณแตกฉาน คือ มีพระญาณถึงประเภทหาที่สุดมิได้. ด้วยบทนี้ แม้เมื่อมีความฉลาดในประเภทแห่งปัญญา พระสารีบุตรเถระก็แสดงความรู้ที่ปัญญาเหล่านั้นมีประเภทหาที่สุดมิได้. บทว่า **อชิตตปฏิสมภิโท** ทรงบรรลุปฏิสัมภिता คือ ทรงได้ปฏิสัมภิตาญาณ ๔ อันเลิศ. บทว่า **จตุเวสารชชุป-ปตุโต**. ทรงถึงเวสารัชชญาณ ๔ คือทรงถึงญาณ กล่าวคือความกล้าหาญ ๔. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่พิจารณานิमित्तนั้นว่า เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้ารู้ธรรมเหล่านั้น สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกนี้จักท้วงเราในข้อนั้นพร้อมกับธรรมว่า ธรรมเหล่านี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ยังมีได้ตรัสรู้แล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเราได้พิจารณาถึงนิमित्तนั้นเป็นผู้ถึงความเกษม ถึงความไม่มีภัย ถึงความกล้าหาญอยู่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่พิจารณาเห็นนิमित्तนั้นว่า เมื่อพระชินาสพรู้ธรรมเหล่านั้น สมณะ พราหมณ์ ฯลฯ หรือใคร ๆ ในโลก จักท้วงเราในข้อนั้นพร้อมกับธรรมว่า อาสวะเหล่านี้ยังไม่สิ้นไป เมื่อพระชินาสพเสพอันตรายิกธรรม ที่กล่าวก็ไม่ควรเพื่อเป็นอันตรายได้ อนึ่ง ธรรมที่ท่านแสดงแล้วเพื่อประโยชน์

แก่บุคคลใด ธรรมนั้นย่อมไม่นำออก เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่บุคคลผู้
กระทำนั้นเลย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่เห็นนิมิตนั้น ฯลฯ อยู่.

บทว่า **ทสพลชารี** ทรงพละ ๑๐ ชื่อว่า **ทสพลา** เพราะมีพละ ๑๐.
พละของท่านผู้มีพละ ๑๐ ชื่อว่า **ทสพลพลา** ชื่อว่า **ทสพลชารี**
เพราะทรงพละของผู้มีพละ ๑๐ อธิบายว่าทรงกำลังทสพลญาณ. ด้วยคำทั้ง ๓
เหล่านี้ ท่านแสดงเพียงหัวข้อประเภทของเวไนยสัตว์อันมีประเภทมากมาย.
พระตถาคตทรงเป็นบรูชของอาจด้วยได้สมมติ เป็นมงคลยิ่ง โดยประกอบด้วย
ปัญญา ทรงเป็นบรูชสี่หะด้วยอรรถว่าความไม่หวาดสะดุ้ง ทรงเป็นบรูชนาค
ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ ทรงเป็นบรูชอาชาไนยด้วยอรรถว่าเป็นผู้รู้ทั่ว ทรงเป็น
บรูชนำธุระไปด้วยอรรถว่านำกิจธุระของโลกไป.

ครั้งนั้น พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงคุณวิเศษที่ได้จากอนันต-
ญาณมีเดชเป็นต้น เพื่อจะแสดงเวลาที่เดชเป็นต้นเหล่านั้นเป็นรากของอนันต-
ญาณจึงกล่าว **อนนุตตมาโน** ทรงมีพระญาณหาที่สุดมิได้ แล้วกล่าวบทมีอาทิว่า
อนนุตเตโช ทรงมีเดชหาที่สุดมิได้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อนนุตตมาโน** คือทรงมีญาณปราศจากที่สุด
ด้วยการคำนวณและด้วยความเป็นผู้มีอำนาจ. บทว่า **อนนุตเตโช** คือทรงมีเดช
คือพระญาณหาที่สุดมิได้ ด้วยการกำจัด มีด คือ โมหะในสันดานของเวไนยสัตว์.
บทว่า **อนนุตตยโส** ทรงมีพระยศหาที่สุดมิได้ คือ ทรงมีการประกาศเกียรติคุณ
หาที่สุดมิได้ แผ่ไป ๓ โลกด้วยพระปัญญาคุณ. บทว่า **อทุโฆ** ทรงเป็น
ผู้มั่งคั่ง คือ ทรงเพียบพร้อมด้วยทรัพย์ คือ ปัญญา. บทว่า **มหทุโฆ**
ทรงมีทรัพย์มาก ชื่อว่า **มหทุโฆ** เพราะมีทรัพย์ คือ ปัญญามากโดยความ
เป็นผู้มากด้วยอำนาจ แม้ในเพราะความเป็นผู้เจริญด้วยทรัพย์ คือ ปัญญา.

บทว่า **ชนวา** ทรงมีอริยทรัพย์ ชื่อว่า **ชนวา** เพราะมีทรัพย์ คือ ปัญญา
อันควรสรรเสริญ เพราะมีทรัพย์ คือ ปัญญาอันประกอบอยู่เป็นนิจ เพราะมี
ทรัพย์ คือ ปัญญาอันเป็นความยอดเยี่ยม. ในอรรถทั้ง ๓ เหล่านี้ ผู้รู้ศัพท์
ทั้งหลายย่อมปรารณาคำนี้.

พระสารีบุตรเถระครั้งนั้นแสดงความสำเร็จในอัสสัมบัติของพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าด้วยพระปัญญาคุณอย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงความสำเร็จสมบัติอันเป็น
ประโยชน์แก่โลกด้วยพระปัญญาคุณอีก จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **เนตา** ทรงเป็น
ผู้นำ.

พึงทราบความในบทเหล่านั้นดังต่อไปนี้. ทรงเป็นผู้นำเวไนยสัตว์
ทั้งหลายไปสู่ฐานะอันเกษม คือ นิพพานจากฐานะอันน่ากลัว คือ สงสาร
ทรงเป็นผู้นำไปให้วิเศษซึ่งเวไนยสัตว์ทั้งหลายด้วยสังวรวินัย และปหานวินัย
ในเวลาทรงแนะนำ ทรงนำไปเนื่องๆ ด้วยการตัดความสงสัยในขณะที่ทรงแสดง
ธรรม ทรงตัดความสงสัยแล้วทรงบัญญัติธรรมที่ควรให้รู้ ทรงพินิจด้วย
ทำการตัดสินใจที่บัญญัติไว้อย่างนั้น ทรงเพ่งอรรถที่ทรงพินิจแล้วอย่างนั้น
ด้วยการประกอบในการปฏิบัติ ทรงให้หมู่สัตว์ผู้ปฏิบัติแล้วอย่างนั้นเลื่อมใส
ด้วยผลของการปฏิบัติ. **หิ** อักษรในบทนี้ว่า **โส หิ ภควา** เป็นนิบาตลงใน
การแสดงอ้างถึงเหตุแห่งอรรถที่กล่าวไว้แล้วในลำดับ. บทว่า **อนุปฺปนฺนสฺส**
มคฺคสฺส **อุปฺปาตฺตา** ทรงยังมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น คือ ยังอริยมรรค
อันเป็นเหตุแห่งสาธารณญาณ ๖ ซึ่งยังไม่เคยเกิดในสันดานของตน ให้เกิดขึ้น
ในสันดานของตน เพื่อประโยชน์แก่โลก **ณ โคนตันโพธิ์**. บทว่า **อสฺยชาติสฺส**
มคฺคสฺส **สฺยชาเนตา** ทรงยังมรรคที่ยังไม่เกิดพร้อมให้เกิดพร้อม คือ ยัง
อริยมรรคอันเป็นเหตุแห่งสาวกปารมิต्यानที่ยังไม่เคยเกิดพร้อมในสันดานของ

เวไนยสัตว์ให้เกิดพร้อมในสันดานของเวไนยสัตว์ ตั้งแต่ทรงประกาศพระธรรมจักรจนตราบเท่าถึงทุกวันนี้. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า **สัตฺตชานตา** เพราะทรงยังอริยมรรคให้เกิดพร้อมในสันดานของเวไนยผู้เป็นสาวกด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้นั้นแหละ. บทว่า **อนกฺขาทสฺส มคฺคสฺส อกฺขาทา** ตรัสบอกมรรคที่ยังไม่มีใครบอก คือ ทรงให้คำพยากรณ์เพื่อความ เป็นพระพุทธรเจ้าของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้สะสมบุญกุศลไว้เพื่อความเป็นพระพุทธรเจ้าผู้ประกอบด้วยธรรม ๘ ประการแล้วทรงบอกมรรค คือ ความเป็นบารมีที่ยังไม่เคยบอก หรืออริยมรรคที่ควรให้เกิดขึ้น ณ โคนต้นโพธิ์โดยเพียงพยากรณ์ว่า จักเป็นพระพุทธรเจ้า. นัยนี้ย่อมได้แม้ในการพยากรณ์พระปัจเจกโพธิสัตว์เหมือนกัน.

บทว่า **มคฺคญฺญู** ทรงรู้จักมรรค คือ ทรงรู้อริยมรรคอันตนให้เกิดขึ้นด้วยการพิจารณา. บทว่า **มคฺควิฑู** ทรงทราบมรรค คือ ทรงฉลาดอริยมรรคอันพึงให้เกิดขึ้นในสันดานของเวไนยสัตว์. บทว่า **มคฺคโกวิท** ทรงฉลาดในมรรค คือ ทรงเห็นแจ้งมรรคที่ควรบอกแก่พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง ทรงรู้มรรคอันเป็นข้อปฏิบัติเพื่ออภิสัมโพธิ์ ทรงทราบมรรคอันเป็นข้อปฏิบัติเพื่อปัจเจกโพธิ์ ทรงฉลาดในมรรคอันเป็นข้อปฏิบัติเพื่อสาวกโพธิ์.

อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายย่อมทำการประกอบบรรดตามลำดับด้วยอำนาจแห่งมรรคของพระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธรเจ้าและพระสาวกในอดีตอนาคตและปัจจุบันด้วยอำนาจแห่งอัปนิหิตมรรคอันมีสุญญตะเป็นนิมิต และด้วยอำนาจแห่งมรรคของอุกกมฺหิตฺตัญญุบุคคล วิปจิตฺตัญญุบุคคล และไนยบุคคลตามควร เพราะบาลีว่า ด้วยมรรคนี้ สาวกทั้งหลาย ข้ามแล้วในก่อน จักข้ามย่อมข้ามซึ่งโธมะดังนี้.

บทว่า **มคฺคาณคามี จ ปน** ก็และพระสาวกเป็นผู้ดำเนินไปตาม
มรรค คือ เป็นผู้ดำเนินไปตามมรรคที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำเนินไปแล้ว.
จ ศัพท์ ในบทนี้เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งเหตุ. ด้วยบทนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสถึงเหตุแห่งการบรรลุคุณมีขังมรรคให้เกิดขึ้นต้น. **ปน ศัพท์** เป็นนิบาต
ลงในอรรถว่าทำแล้ว. ด้วยบทนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงเหตุแห่งมรรคที่
ทำแล้ว. บทว่า **ปจฺจ สมนุสฺสาคตา** พระสาวกที่จะมาภายหลัง คือ เมื่อ
พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปแล้วก่อน พระสาวกประกอบด้วยคุณมีศีลอันมาภาย-
หลังเป็นต้น. ด้วยเหตุดังนี้ เพราะคุณมีศีลเป็นต้น แม้ทั้งหมดของพระผู้มี-
พระภาคเจ้าอาศัยอหัตมรรคนั้นแหละมาแล้วด้วยบทมีอาทิว่า ด้วยขังมรรคที่ยัง
ไม่เกิดให้เกิดขึ้นดังนี้ ฉะนั้น พระเถระกล่าวถึงคุณเพราะอาศัยอหัตมรรค
นั้นแหละ. บทว่า **ชานํ ชานาติ** พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงทราบ ก็ย่อม
ทรงทราบ คือ ย่อมทรงทราบสิ่งที่ควรทรงทราบ อธิบายว่า ธรรมดาสิ่งที่
ควรทราบด้วยปัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อพระสัพพัญญุตญาณยังมีอยู่ ย่อม
ทรงทราบสิ่งที่ควรทราบทั้งหมดนั้นอันเป็นทางแห่งข้อควรแนะนำ ๕ ประการ
ด้วยปัญญา. บทว่า **ปสฺสํ ปสฺสตี** พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงเห็นก็ย่อม
ทรงเห็น คือ ทรงเห็นสิ่งที่ควรเห็น อธิบายว่า ทรงกระทำทางอันควรแนะนำ
นั้นแหละ คุณเห็นด้วยจักขุเพราะเห็นทั้งหมด ชื่อว่า ย่อมเห็นด้วยปัญญาจักขุ
หรือว่าพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้เป็นเหมือนคนบางพวกแม้ถือเอาสิ่งวิปริต ฐ้อย
ก็ย่อมไม่รู้ แม้เห็นก็ย่อมไม่เห็น แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือตามสภาพที่
เป็นจริง ทรงทราบก็ย่อมทรงทราบ ทรงเห็นก็ย่อมทรงเห็น พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าพระองค์นั้นชื่อว่าทรงมีจักขุ เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้นำในการเห็น
ชื่อว่าทรงมีญาณเพราะอรรถว่ามีความเป็นผู้ทรงรู้แจ้งเป็นต้น ชื่อว่าทรงมีธรรม

เพราะอรรถว่ามีสภาพไม่วิปริต หรือสำเร็จด้วยธรรมที่พระองค์ทรงคิดด้วย
พระทัย แล้วทรงเปล่งด้วยพระวาจา เพราะทรงชำนาญทางปริยัติธรรม ชื่อว่า
ทรงมีพรหม เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้ประเสริฐที่สุด. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
ทรงมีจักขุเพราะทรงเป็นคัจฉักขุ ชื่อว่าทรงมีญาณ เพราะทรงเป็นคัจฉญาณ
ชื่อว่า ทรงมีธรรม เพราะทรงเป็นคัจฉธรรม ชื่อว่า ทรงมีพรหม เพราะ
ทรงเป็นคัจฉพรหม.

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นตรัสบอก เพราะตรัสบอกพระธรรม
หรือเพราะยังพระธรรมให้เป็นไป ตรัสบอกทั่ว เพราะตรัสบอกโดยประการ
ต่าง ๆ หรือให้เป็นไปโดยประการต่าง ๆ ทรงนำอรรถออก เพราะทรงนำ
อรรถออกแล้วจึงทรงแนะนำ ทรงประทานอมตธรรม เพราะทรงแสดงข้อ
ปฏิบัติเพื่อบรรลุมตธรรม หรือเพราะทรงให้บรรลุมตธรรมด้วยการแสดง
ธรรมประกาศอมตธรรม ทรงเป็นธรรมสามี เพราะทรงให้เกิดโลกุตระธรรม
ด้วยการประทานโลกุตระธรรมตามความสุขโดยสมควรแก่เวไนยสัตว์ และทรง
เป็นอิสระในธรรมทั้งหลาย. บทว่า ตถาคต มีอรรถดังได้กล่าวแล้วในหนหลัง.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงคุณดังที่กล่าวแล้วด้วยบทมี
อาทิว่า **ขานํ ขานาคิ** เมื่อทรงทราบก็ย่อมทรงถวายให้วิเศษยิ่งขึ้นเพราะ
พระสัมพัณฺณุตตฺถาน เมื่อจะยังพระสัมพัณฺณุตตฺถานให้สำเร็จจึงกล่าวบทมี
อาทิว่า **นตฺถิ** มิได้มีดังนี้ชื่อว่าบทธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นผู้ทรง
เป็นอย่างนั้น มิได้ทำให้แจ้งมิได้มี เพราะกำจัดความหลงพร้อมด้วยวาสนาใน
ธรรมทั้งปวงด้วยอหัตมรรคญาณอันสำเร็จด้วยอำนาจกำลังบุญที่ทรงบำเพ็ญมา
แล้ว ชื่อว่าบทธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงทราบมิได้มี เพราะทรงทราบ
ธรรมที่ปวงโดยความไม่หลง ซึ่งว่าบทธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรง

เห็นมิได้มี เพราะธรรมทั้งปวงพระองค์ทรงเห็นด้วยญาณจักขุ คุชด้วยจักขุ หนึ่ง
ชื่อว่าบทธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงทราบมิได้มี เพราะพระองค์ทรงบรรลุ
แล้วด้วยญาณ ชื่อว่าบทธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงทำให้แจ้งมิได้มี เพราะ
พระองค์ทรงทำให้แจ้ง ด้วยการทำให้แจ้ง ด้วยการไม่หลง ชื่อว่าบทธรรมที่
พระองค์ไม่ทรงถูกต้องด้วยปัญญามิได้มี เพราะพระองค์ทรงถูกต้องด้วยปัญญา
อันไม่หลง. บทว่า **ปจฺจุปฺปนฺนํ** ได้แก่กาลหรือธรรมเป็นปัจจุบัน. บทว่า อุปา-
ทายคือถือเองแล้ว ความว่าทำไว้ในภายใน แม้นิพพานพ้นกาลไปแล้ว ท่านก็ถือ
เอาด้วยคำว่า **อุปาทาย** นั้นแหละ หนึ่ง คำมี **อดีต** ล่วงไปแล้วเป็นต้นย่อม
สืบเนื่องกับคำมีอาทิ **นตฺถิ** หรือกับคำมีอาทิว่า **สพฺเพ**. บทว่า **สพฺเพ ธมฺมา**
ธรรมทั้งหลายทั้งปวงรวมสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งหมด. บทว่า **สพฺพา-**
กาเรน โดยอาการทั้งปวงคือรวมอาการทั้งปวงมีอาการไม่เที่ยงเป็นต้นแห่ง
ธรรมอย่างหนึ่งๆ ในบรรดาธรรมทั้งหมด. บทว่า **ญาณมุข** ใน मुख คือพระญาณ
ได้แก่ในเฉพาะหน้าคือพระญาณ. บทว่า **อาปาถิ อากฺขฺยติ** ย่อมมาสู่คลองคือ
ย่อมถึงการรวมกัน. บทว่า **ชานิตฺตพฺพํ** ควรรู้ท่านกล่าวเพื่อขยายความแห่งบท
ว่า **เนยฺยํ** ควรแนะนำ ว่า ศัพท์ในบทมีอาทิว่า **อตุตฺตฺโต** ว่า และประโยชน์
ตนเป็นสมุจจยรรถ (ความรวมกัน). บทว่า **อตุตฺตฺโต** คือประโยชน์ของตน.
บทว่า **ปรตฺโต** ประโยชน์ของผู้อื่นคือประโยชน์ของโลก ๓ อื่น. บทว่า
อุภยฺตฺโต ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย ได้แก่ประโยชน์ของทั้ง ๒ ฝ่ายคราวเดียวกัน
คือของตนและของคนอื่น. บทว่า **ทิจฺจธมฺมิโก** ประโยชน์ภพนี้ คือประโยชน์
ประกอบในภพนี้ หรือประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ประกอบแล้วในภพหน้า
หรือประโยชน์ในสัมปรายภพชื่อว่า **สมฺปรายิโก**.

พึงทราบความในบทมีอาทิว่า **อตุตฺตาน** ดังต่อไปนี้ ประโยชน์ที่พูด
ใช้โวหารชื่อว่า **อตุตฺตาน** ประโยชน์ต้น เพราะเข้าใจง่าย ประโยชน์ที่พูดเกิน

โหวหารปฏิสังขตด้วยสุญญตาชื่อว่า **คัมภีโร** ประโยชน์ลึก เพราะเข้าใจยาก
ประโยชน์อันเป็นโลกุตระชื่อว่า **คุพฺโห** ประโยชน์ลับเพราะพูดภายนอก
เกินไป ประโยชน์มีความไม่เที่ยงเป็นคั่น ชื่อว่า **ปฏิจฺจนฺโน** ประโยชน์ปกปิด
เพราะปกปิดด้วยขณะ. (ก้อน) เป็นต้น ประโยชน์ที่พูดโดยไม่ใช้โหวหารมาก
ชื่อว่า **เนยฺโย** ประโยชน์ที่ควรนำไป เพราะไม่ถือเอาตามความพอใจ ควรนำ
ไปตามความประสงค์ ประโยชน์ที่พูดด้วยใช้โหวหารชื่อว่า **นิโต** ประโยชน์ที่
นำไปแล้ว เพราะนำความประสงค์ไปโดยเพียงคำพูดประโยชน์คือศีล สมาธิและ
วิปัสสนาอันบริสุทธิ์ด้วยดีชื่อว่า **อนวชฺโซ** ประโยชน์ไม่มีโทษ เพราะปราศ-
จากโทษด้วยตทั้งคะและวิกขัมภณะ ประโยชน์คืออริยมรรคชื่อว่า **นิกฺกิลโส**
ประโยชน์ไม่มีกิเลส เพราะตัดกิเลสขาด ประโยชน์คืออริยผลชื่อว่า **โวกาโน**
ประโยชน์ส่องแผ้ว เพราะกิเลสสงบ นิพพานชื่อว่า **ปรมตฺโต** ประโยชน์
อย่างยิ่ง เพราะนิพพานเป็นธรรมเลิศในสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งหลาย.

บทว่า **ปริวตฺตติ** ย่อมเป็นไป คือแทรกซึมคลุกเคล้าโดยรอบล้อม
เป็นไปโดยพิเศษในภายในพุทธญาณ เพราะไม่เป็นภายนอกจากความเป็นวิสัย
แห่งพุทธญาณ พระสารีบุตรเถระย่อมแสดงความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
สำเร็จพระญาณด้วยบพมโอาทิ **สพฺพํ กายกมฺมํ** ตลอดกายกรรมทั้งปวง. บทว่า
ฉานานุปริวตฺตติ พระญาณย่อมเป็นไปตลอด ความว่าไม่ปราศจากพระญาณ.
บทว่า **อปฺปฏิหิตํ** มิได้ขัดข้อง ท่านแสดงถึงความที่ไม่มีอะไรกั้นไว้ พระ
สารีบุตรเถระประสงค์จะยังพระสัพพัญญุตญาณให้สำเร็จด้วยอุปมาจึงกล่าวบพม
โอาทิว่า **ยาวตกํ** เนยยบพมเฝ้าใด. ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า **เนยฺยํ** เพราะ
ควรรู้ ชื่อว่า **เนยฺยปริยฺนตฺติ** เพราะพระญาณมีเนยยบพมเป็นที่สุด อนึ่งผู้
ไม่เป็นสัพพัญญูไม่มีเนยยบพมเป็นที่สุด แม้นเนยยบพมพระญาณเป็นที่สุดก็มี

ดังนี้เหมือนกัน พระสารีบุตรเถระแสดงความที่ได้กล่าวไว้แล้วในคู้ตันให้พิเศษไปด้วยคู้นี้ แสดงกำหนดด้วยการปฏิเสธด้วยคู้ที่ ๓ อนึ่ง เนยยะในบทนี้ชื่อว่า **เนยยะปลด** เพราะเป็นคลองแห่งญาณ. บทว่า **อญฺญมญฺญํ ปริยหตุฏฺฐายิโน** ธรรมเหล่านั้นตั้งอยู่ในที่สุกรอบของกันและกัน คือมีปกติยังเนยยะและญาณให้สิ้นไปแล้วตั้งอยู่ในที่สุกรอบของกันและกันจากฐานะ. บทว่า **อวชฺชน-ปฏิพฺพธา** เนื่องด้วยความทรงกำนิง คือเนื่องด้วยมโนทวาราวีชชนะความว่าย่อมรู้ลำดับแห่งความกำนิงนั่นเอง. บทว่า **อากฺขบปฏิพฺพธา** เนื่องด้วยทรงพระประสงค์ คือเนื่องด้วยความพอใจ ความว่าย่อมรู้ลำดับแห่งอวิชชนจิตด้วยชวณญาณ ท่านกล่าวบททั้ง ๒ นอกนี้เพื่อประกาศความตามลำดับบททั้ง ๒ นี้.

บทว่า **พฺุทฺโธ อสยฺ ชานาติ** พระพุทธเจ้าย่อมทรงทราบอริยาศัยเป็นต้น ท่านพรรณนาไว้ในญาณกถาแล้ว แต่มาในมหานิทเสศว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบอริยาศัย. ในบทนั้นมาในอาคตสถานว่า **พฺุทฺธสฺส ภคว-โต** ในที่นี้ในที่บางแห่งว่า **พฺุทฺธสฺส**. บทว่า **อนฺุตฺมโส** คือโดยที่สุด.

ในบทว่า **ติมิติมิจฺจคฺคํ** นี้ ฟังทราบดังต่อไปนี้ ปลาชนิดหนึ่งชื่อว่า **ติมิ** ปลาชนิดหนึ่งชื่อว่า **ติมิจิลละ** เพราะตัวใหญ่กว่าปลาติมินั้น สามารถกลืนกินปลาติมิได้ ปลาชนิดหนึ่งชื่อ **ติมิติมิจิลละ** มีลำตัวประมาณ ๕๐๐ โยชน์ สามารถกลืนกินปลาติมิจิลละได้. ในบทนี้ฟังทราบว่าเป็นเอกวจนะด้วยถือเอากำเนิด.

ในบทว่า **ครุพฺ ฺเวณเตยฺยิ** ครุทตระกุลเวณเตยยะนี้ฟังทราบที่ชื่อว่า **ครุพ** เป็นซึ่งโดยกำเนิด ชื่อว่า **เวณเตยฺย** เป็นชื่อโดยโคตร. บทว่า **ปเทเส** คือในเอกเทศ. บทว่า **สารีปฺุตฺตสฺมา** มีปัญญาเสมอด้วยพระสารีบุตรฟังทราบที่ท่านกล่าวหมายถึงพระเถระผู้เป็นพระธรรมเสนาบดีของพระพุทธเจ้าทั้งปวง เพราะพระสาวกที่เหลือไม่มีผู้เสมอด้วยพระธรรมเสนาบดีเถระทางปัญญา

สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายสาวกของเราผู้มีปัญญามาก อนึ่ง ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า

สัตว์ทั้งหลายอื่นใดมีอยู่เว้นพระโลกนาถ สัตว์

เหล่านั้นย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งปัญญา ของพระ-

สารีบุตร.

บทว่า **ผริตฺวา** แปลไป คือพุทธานุภาพบรรลุถึงปัญญาแม้ของเทวดา และมนุษย์ทั้งปวงแล้วแปลไปแทรกซึมเข้าไปสู่ปัญญาของเทวดา และมนุษย์เหล่านั้นโดยฐานะแล้วตั้งอยู่. บทว่า **อติณฺถิตฺวา** ขจัดแล้วคือพุทธานุภาพก้าวล่วงปัญญาแม้ของเทวดาและมนุษย์ทั้งปวงแปลไปกำจัดทำลายเนยยะทั้งปวงแม้ไม่ใช่วิสัยของเทวดาและมนุษย์เหล่านั้นแล้วตั้งอยู่ ปาฐะในมหานิเทศว่า **อภิภวิตฺวา** ครอบงำแล้วคือย้ายแล้ว ด้วยบทว่า **เยปีเต** เป็นต้น. พระสารีบุตรเถระแปลไปขจัดด้วยประการนี้แล้ว แสดงเหตุให้ประจักษ์แห่งฐานะ. ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปญฺชิตฺตา** คือประกอบด้วยความเป็นบัณฑิต. บทว่า **นิปฺพณา** ละเอียด คือมีปัญญาละเอียดสุขุมสามารถแทงตลอดปัญญาสุขุมในระหว่างอรรถได้. บทว่า **กตปรปฺปวาทา** แต่งวาทะโต้ตอบ คือรู้ว่าทะโต้ตอบและแต่งวาทะต่อสู้กับชนเหล่าอื่น. บทว่า **วาลเวธิรูปา** คือ มีปัญญาเปรียบด้วยนายขมังธนูผู้สามารถยิงชนทราย. บทว่า **เต ภินฺทนฺตา ปญฺญา จรฺนฺติ ปญฺญาคเตน ทิฏฺฐิจิตฺตานิ** เทียวทำลายปัญญาและทิฏฐิด้วยปัญญา ความว่าเทียวไปจงทำลายทิฏฐิของคนอื่นแม้สุขุมด้วยปัญญาของตนคุณนายขมังธนูยิงชนทรายฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญานั้นแหละคือ ปัญญาคตะ ทิฏฐินั้นแหละคือทิฏฐิคตะ จุจในคำว่า **อฺนฺนํ อฺนฺนํ อฺนฺนํ อฺนฺนํ** เป็นต้น. บทว่า **ปญฺหํ อภิสงฺขริตฺวา** แต่งปัญหา คือแต่งคำถาม ๒ บทบ้าง ๓ บทบ้าง ๔ บทบ้าง ท่านกล่าว ๒ ครั้ง

เพื่อสงเคราะห์เข้าด้วยกันเพราะทำปัญญาเท่านั้นให้มากยิ่งขึ้น. บทว่า **คฺกุพฺพานิ จ ปฏิจฺจนฺนานิ จ** ปัญหาทั้งสี่ลับและเปิดเผย มีปาฐะที่เหนือว่า **อตุลฺลาตานิ** เกิดประโยชน์ บัณฑิตทั้งหลายถามปัญหาเพราะบัณฑิตเหล่านั้นเห็นข้อแนะนำอย่างนั้นแล้วอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระประสงค์อย่างนี้ว่า ขอจงถามปัญหาที่ตนแต่งมา อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงประทานโอกาสเพื่อให้ผู้อื่นถามทรงแสดงธรรมแก่ผู้เข้าไปเฝ้าเท่านั้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

บัณฑิตเหล่านั้นพากันแต่งปัญหา ด้วยหมายใจว่า จักเข้าไปหาพระสมณโคดมแล้วทูลถามปัญหานี้ หากว่าพระสมณโคดมนั้นถูกพวกเราถามแล้วอย่างนี้ จักพยากรณ์อย่างนี้ พวกเราจักยกวาทะนี้แก่พระองค์ แม้หากว่าพระสมณโคดมนั้นถูกพวกเราถามแล้วอย่างนี้ จักพยากรณ์อย่างนี้ พวกเราจักยกวาทะนั้นเมื่ออย่างนี้แก่พระองค์ ดังนี้. บัณฑิตเหล่านั้นพากันเข้าไปเฝ้าพระสมณโคดมถึงที่ประทับ. พระสมณโคดมก็ทรงชี้แจง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้ร่าเริงด้วยธรรมิกถา. บัณฑิตเหล่านั้นถูกพระสมณโคดมทรงชี้แจง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้ร่าเริงด้วยธรรมิกถา ก็ไม่ถามปัญหาแก่พระสมณโคดมเลย บัณฑิตเหล่านั้นจักยกวาทะแก่พระสมณโคดมที่ไหนได้ ย่อมกลายเป็นสาวกของพระสมณโคดมไปโดยแท้.

หากถามว่า เพราะเหตุไร บัณฑิตทั้งหลายจึงไม่ทูลถามปัญหา. ตอบว่า นัยว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมในท่ามกลางบริษัท ทรงตรวจดู อหิสาของบริษัท แต่นั้นทรงเห็นว่า บัณฑิตเหล่านี้พากันมาทำปัญหา ซ่อนเร้น ลับ ให้มีสาระเงื่อนงำ ครั้นบัณฑิตเหล่านั้นไม่ทูลถามพระองค์เลย พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า โทษประมาณเท่านี้ในการถามปัญหา ประมาณเท่านี้ในการแก้ปัญหา ประมาณเท่านี้ในอรรถ ในบท ในอักขระ ดังนี้ เมื่อ

จะถามปัญหาเหล่านั้น ฟังถามอย่างนี้ เมื่อจะแก้ปัญหาคอร์แก้กันอย่างนี้ ดังนั้น พระองค์จึงทรงใส่ปัญหาที่บัณฑิตเหล่านั้นนำมาทำให้มีสาระซับซ้อน ไว้ใน ระหว่างธรรมกถาแล้วจึงทรงแสดง. บัณฑิตเหล่านั้นย่อมพอใจว่า เราไม่ถาม ปัญหาเหล่านั้น เป็นความประเสริฐของเรา หากว่าเราฟังถามพระสมณโคดม จะฟังทรงทำให้เราตั้งตัวไม่ติดได้เลย. อีกประการหนึ่ง ธรรมดาพระพุทธรเจ้า ทั้งหลายเมื่อทรงแสดงธรรม ย่อมทรงแผ่เมตตาไปยังบริษัท ด้วยการแผ่เมตตา มหาชน ย่อมมีจิตเลื่อมใสในพระทศพล ธรรมดาพระพุทธรเจ้าทั้งหลายทรงมี รูปโฉมงดงาม น่าทึ่งน่า มีพระสุรเสียงไพเราะ มีพระชีวหาอ่อนนุ่ม มีช่อง พระทนต์สนิท ทรงกล่าวธรรมจรรจนัยด้วยน้ำอมฤต ในการทรงกล่าวธรรม นั้น ผู้มีจิตเลื่อมใสด้วยการทรงแผ่เมตตา ย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า เราไม่สามารถจะจับสิ่งตรงกันข้ามกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงกล่าวกถาไม่มีสอง กถาไม่เป็นโมฆะ กถานำสัตว์ออกไป เห็นปานนี้ได้เลย บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่ถามปัญหา เพราะความที่ตนเลื่อมใสแน่นหนาแล้ว.

บทว่า กถิตา วิสขุขตา จ ปัญหาเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกล่าวและทรงแก้แล้ว ความว่า ปัญหาเหล่านั้นเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกล่าว ด้วยการตรัสถึงปัญหาที่บัณฑิตทั้งหลายถามว่า พวกท่านจงถาม อย่างนี้ เป็นอันทรงแก้โดยประการที่ควรแก่นั่นเอง. บทว่า นิหุทธิภูจิจการณา มีเหตุที่ทรงแสดงใจให้เห็นชัด ความว่า ปัญหาเหล่านั้นมีเหตุที่พระผู้มีพระ- ภาคเจ้าทรงแสดงใจให้เห็นชัด ด้วยการแก้ทำให้มีเหตุอย่างนี้ว่า การแก้ย่อมมี ด้วยเหตุการณ์อย่างนี้. บทว่า อุปกุจิตตา จ เต ภควโต สมุปชชนฺติ บัณฑิตเหล่านั้นเข้าไปหมอบเฝ้า ย่อมปรากฏแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ความว่า บัณฑิตเหล่านั้นมีกษัตริย์บัณฑิตเป็นต้น เข้าเฝ้าแทบพระบาท ย่อมปรากฏแก่

พระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยการแก้ปัญหาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ทั้งสาวก ทั้ง อุบาสกย่อมปรากฏ อธิบายว่า บัณฑิตเหล่านั้นย่อมถึงสาวกสมบัติ หรือ อุบาสกสมบัติ. บทว่า **อถ** เป็นนิบาตลงในอรรถว่าลำดับ อธิบายว่า ในลำดับ พร้อมด้วยสมบัติที่บัณฑิตเหล่านั้นเข้าไปเฝ้า. บทว่า **ตตฺถ** คือ ในที่นั้น หรือในอภิการนั้น. บทว่า **อภิโรจติ** ย่อมรุ่งเรือง คือโชติช่วง สว่างไสว อย่างยิ่ง. บทว่า **ยทิตฺถ ปลฺลนฺย** คือ ด้วยปัญญา ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงรุ่งเรือง ด้วยปัญญาของพระผู้มีพระภาคเจ้า. อติศัพท์ ลงในอรรถ แห่งเหตุ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้เลิศ มีพระปัญญาไม่ใกล้ด้วยเหตุนี้.

บทว่า **ราคํ อภิภูยตีติ ฐิริปลฺลนฺย** ชื่อว่า **ฐิริปลฺลนฺย** มีปัญญา ดังแผ่นดิน เพราะอรรถว่า ครอบงำราคะ ความว่า ชื่อว่า **ฐิริปลฺลนฺย** เพราะ มรรคปัญญานั้น ๆ ครอบงำ ย่ำยี ราคะอันเป็นโทษกับตน. บทว่า **ฐิริ** มี อรรถว่า ฉลาด เฉียบแหลม ความฉลาดย่อมครอบงำสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ ความไม่ฉลาดครอบงำไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวอรรถแห่งความครอบงำ ด้วยฐิริปัญญา. บทว่า **อภิภวิตา** ครอบงำอยู่ คือ ผลปัญญานั้น ๆ ครอบงำ ย่ำยีราคะนั้น ๆ. ปาฐะว่า **อภิภวตา** บ้าง. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ในบทมีราคะเป็นต้นพึงทราบความ ดังต่อไปนี้. **ราคะ** มีลักษณะ กำหนด. **โทสะ** มีลักษณะประทุษร้าย. **โมหะ** มีลักษณะหลง **โกธะ** มีลักษณะโกรธ. **อุปฺนาคะ** มีลักษณะผูกโกรธไว้. **โกธะ** เกิดก่อน **อุปฺนาคะ** เกิดภายหลัง. **มัจจะ** มีลักษณะลบหลู่คุณผู้อื่น. **ปลาสะ** มีลักษณะตีเสมอ. **อิสสา** มีลักษณะทำสมบัติผู้อื่นให้สิ้นไป. **มัจฉริยะ** มีลักษณะหลงสมบัติ ของตน. **มายา** มีลักษณะปกปิดความชั่วที่ตนทำ. **สาเจยยะ** มีลักษณะ ประกาศคุณอันไม่มีอยู่ของตน. **ถัมภะ** มีลักษณะจิตกระด้าง **สารัมภะ** มี

ลักษณะการทำความเกินกว่าการทำ. **มานะ** มีลักษณะถือตัว. **อติมานะ** มีลักษณะถือตัวยิ่ง. **มทะ** มีลักษณะมัวเมา. **ปมาทะ** มีลักษณะปล่อยจิตในกามคุณ ๕.

ด้วยบทว่า **ราโค อริ ตํ อริ มทุทนิปยุณา** เป็นปัญญาขำยิ
ราคะอันเป็นข้าศึกเป็นต้น ท่านอธิบายไว้อย่างไร ก็เลสมิราคะเป็นต้น ชื่อว่า
ฐอริ เพราะอรรถว่าเป็นข้าศึกในจิตสันดาน. ท่านกล่าวว่า **ฐอริ** เพราะลบ อ
ักษรด้วยบทสนธิ. ฟังทราบว่าเมื่อควรจะกล่าวว่ ปัญญาขำยิ **ฐอริ** นั้นชื่อว่า
ฐอริมทุทนิปยุณา ท่านกล่าวว่า **ฐอริปยุณา** เพราะลบ **มทุทนิ** ศัพท์เสีย.

อนึ่ง บทว่า **ตํ อริ มทุทนิ** ท่านกำหนดบทว่า **เตสิ อรินํ มทุทนิ**
การขำยิข้าศึกเหล่านั้น. บทว่า **ปจวิสมาย** เสมอด้วยแผ่นดิน คือ ชื่อว่า
เสมอด้วยแผ่นดิน เพราะอรรถว่ากว้างขวางไพบูรณ์นั่นเอง. บทว่า **วิตุตตาย**
กว้างขวาง คือแผ่ไปในวิสัยที่ควรรู้ได้ ไม่เป็นไปในเอกเทศ. บทว่า **วิปุลาย**
ไพบูรณ์คือโอฬาร. แต่มาในมหานิกายว่า **วิปุลาย วิตุตตาย** ไพบูรณ์ กว้างขวาง.
บทว่า **สมนฺนาคโต** คือบุคคลผู้ประกอบแล้ว. **อติศัพท์** ลงในอรรถว่า
เหตุ ความว่า ด้วยเหตุนี้ปัญญาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **ฐอริปัญญา** เพราะ
บุคคลเป็นผู้ประกอบด้วย**ฐอริปัญญา** เพราะเหตุนั้น บุคคลย่อมยินดีในอรรถที่
เจริญแล้ว เมื่อควรจะกล่าวว่ **ฐอริปยุณสุต ปยุณา ฐอริปยุณปยุณา**
ปัญญาของบุคคลผู้ประกอบด้วย**ฐอริปัญญา** ชื่อว่า **ฐอริปัญญาปัญญา** ท่านกล่าว
ฐอริปยุณา เพราะลบ **ปยุณาศัพท์** เสียศัพท์หนึ่ง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
ฐอริปยุณา เพราะมีปัญญาเสมอด้วยแผ่นดิน. บทว่า **อปิจ** ท่านกล่าวเพื่อให้
เห็นปริยายอย่างอื่น. บทว่า **ปยุณายเมตํ** คำว่า **ฐอริ** นี้ เป็นชื่อของ
ปัญญา. บทว่า **อริวงนํ** เป็นคำกล่าวยิ่งนัก. บทว่า **ฐอริ** ชื่อว่า **ฐอริ** เพราะ
อรรถว่า ย่อมยินดีในอรรถที่เจริญแล้ว. บทว่า **เมธา** ปัญญาชื่อว่า **เมธา**

เพราะอรรถว่า กำจัดทำลายกิเลสทั้งหลาย คุจสายฟ้าทำลายสิ่งที่ก่อด้วยหิน
ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะอรรถว่า ถือเอาทรงไว้เร็วพลัน.

บทว่า ปริณายกา ปัญญาเป็นปริณายก. ชื่อว่า ปริณายิกา เพราะอรรถว่า
ปัญญาย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ใด ย่อมนำสัตว์นั้นไปในธรรมอันสัมปยุต ในการ
ปฏิบัติประโยชน์และในปฏิเวธอันมีลักษณะแน่นอน ด้วยบทเหล่านั้นเป็นอัน
ท่านกล่าวถึงคำอันเป็นปริยายแห่งปัญญาเป็นอย่างอื่นด้วย.

บทว่า ปญญาพหุลล ความเป็นผู้มีปัญญามาก ชื่อว่า ปญญา-
พหุโล เพราะมีปัญญามาก ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีปัญญามากนั้น ชื่อว่า
ปัญญาพหุลละ ปัญญานั้นแหละเป็นไปมาก.

ในบทมีอาทิว่า อิเธกัจโจ บุคคลบางคนในโลกนี้ ได้แก้กัลยาณ-
ปถุชน หรืออริยบุคคล. ชื่อว่า ปญญาครุโกล เพราะเป็นผู้มีปัญญาหนัก.
ชื่อว่า ปญญาจิริโต เพราะเป็นผู้มีปัญญาเป็นจิริต. ชื่อว่า ปญญาสโย
เพราะมีปัญญาเป็นที่อาศัย. ชื่อว่า ปญญาธิมุตโต เพราะน้อมใจเชื่อด้วย
ปัญญา. ชื่อว่า ปญญาธโซ เพราะมีปัญญาเป็นธงชัย. ชื่อว่า ปญญาเกตุ
เพราะมีปัญญาเป็นยอด. ชื่อว่า ปญญาธิปติ เพราะมีปัญญาเป็นใหญ่. ชื่อว่า
ปญญาธิปเตยโย เพราะมาจากความเป็นผู้มีปัญญาเป็นใหญ่. ชื่อว่า วจย-
พหุโล เพราะมีการเลือกเฟ้นสภาวะธรรมมาก. ชื่อว่า ปวิจยพหุโล เพราะ
มีการค้นคว้าสภาวะธรรมโดยประการต่าง ๆ มาก. การหยั่งลงด้วยปัญญาแล้ว
ปรากฏธรรมนั้น ๆ คือให้แจ่มแจ้ง ชื่อว่า โอกขายนะ ชื่อว่า โอกขายน-
พหุโล เพราะมีการพิจารณามาก. การเพ่งพิจารณาธรรมนั้น ๆ ด้วยปัญญา
โดยชอบ ชื่อว่า สมฺเพกฺขา. การดำเนินไป การเป็นไปด้วยการเพ่งพิจารณา
โดยชอบ ชื่อว่า สมฺเพกฺขายนัน. ชื่อว่า สมฺเพกฺขายนธมฺโม เพราะมีการ

เฟ่งพิจารณาโดยชอบเป็นธรรม เป็นปกติ. ชื่อว่า วิภูติวิหารี เพราะทำ
ธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง ให้ปรากฏอยู่. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิภูติวิหารี เพราะ
มีธรรมเป็นเครื่องอยู่แจ่มแจ้ง. ชื่อว่า ตจฺจจริโต เพราะมีปัญญาเป็นจรีต.
ชื่อว่า ตคฺครุโก เพราะมีปัญญาหนัก. ชื่อว่า ตพฺพหุโธ เพราะมีปัญญามาก.
โน้มไปในปัญญานั้น ชื่อว่า ตนฺนินโน. น้อมไปในปัญญานั้น ชื่อว่า
ตปฺโปโณ. น้อมไปในปัญญานั้น ชื่อว่า ตปฺปพฺภาโร. น้อมจิตไปในปัญญา
นั้น ชื่อว่า ตทธีมฺตฺโต. ปัญญานั้นเป็นใหญ่ ชื่อว่า ตทธีปติ. ผู้มาจาก
ปัญญาเป็นใหญ่นั้น ชื่อว่า ตทธีปเตยฺโย. บทมีอาทิว่า ปญฺญาครุโก มี
ปัญญาหนัก ท่านกล่าวจำเดิมแต่เกิดในชาติก่อน คุณในประโยชน์มีอาทิว่า
บุคคลนี้เป็นผู้หนักในกาม ย่อมรู้การเสพกาม. บทมีอาทิว่า ตจฺจจริโต ท่าน
กล่าวถึงในชาตินี้.

สีฆปัญญา (ปัญญาเร็ว) ลหุปัญญา (ปัญญาเบา) หาสปัญญา
(ปัญญาร่าเริง) และชวนปัญญา (ปัญญาเล่น) เป็นปัญญาเจือด้วยโลกิยะและ
โลกุตระ.

ชื่อว่า สีฆปญฺญา ด้วยอรรถว่าเร็ว. ชื่อว่า ลหุปญฺญา ด้วยอรรถ
ว่าเบา. ชื่อว่า หาสปญฺญา ด้วยอรรถว่าร่าเริง. ชื่อว่า ชวนปญฺญา
ด้วยอรรถว่าเล่นไปในสังขารเข้าถึงวิปัสสนาและในวิสังขาร. บทว่า สีฆํ สีฆํ
พลัน ๆ ท่านกล่าว ๒ ครั้ง เพื่อสงเคราะห์ศีลเป็นต้นมาก. บทว่า สีลานิ
คือ ปาติโมกขสังวรศีลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้ ด้วยสามารถแห่ง
จาริตศีลและวาริตศีล. บทว่า อินฺทฺริยสํวรํ อินฺทฺริยสํวรํ คือ การไม่ทำให้
ราคะปฏิมะเข้าไปสู่อินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นแล้ว ปิดกั้นด้วยหน้าตาเป็น
สติ. บทว่า โภชเน มตฺตตฺตฺตํ คือความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค

ด้วยพิจารณาแล้วจึงบริโศก. บทว่า **ชาคริยานุโยค** ประกอบความเพียร ด้วยความเป็นผู้ตื่นอยู่ คือชื่อว่า **ชาโคร** เป็นผู้ตื่น เพราะใน ๓ ส่วนของวัน ย่อมตื่น คือไม่หลับในส่วนปฐมยามและมัชฌิมยามของราตรี บำเพ็ญสมณธรรม อย่างเดียว. ความเป็นผู้ตื่น กรรมคือความเป็นผู้ตื่น การประกอบเนื่อง ๆ ของความเป็นผู้ตื่น ชื่อว่า **ชาคริยานุโยค** ยังชาคริยานุโยคนั้นให้บริบูรณ์. บทว่า **สิลกฺขนฺธ** คือ ศีลชั้นอันเป็นของพระเสขะหรือพระอเสขะ. ชั้นนี้ แม้นอกนี้ก็พึงทราบอย่างนี้. บทว่า **ปญฺญาขนฺธ** คือมรรคปัญญาและโลกีย-ปัญญาของพระเสขะและพระอเสขะ. บทว่า **วิมุตติขนฺธ** คือ ผลวิมุตติ. บทว่า **วิมุตติถาณทสฺสนกฺขนฺธ** คือ ปัจจเวกขณญาณ. บทว่า **หาสพฺหุโล** เป็นผู้มีควมร่าเริง เป็นมูลบท. บทว่า **เวทพฺหุโล** เป็นผู้มีควมพอใจมาก เป็นบทซึ่งแจ้งด้วยการเสวยโสมนัสเวทนาอันสัมปยุตด้วยปีตินั้นแหละ. บทว่า **ตฺถุจฺพิพฺหุโล** เป็นผู้มีควมยินดีมาก เป็นบทซึ่งแจ้งด้วยอาการยินดีแห่งปีติมีกำลังไม่มากนัก. บทว่า **ปามุชฺชพฺหุโล** เป็นผู้มีควมปราโมทย์มาก เป็นบทซึ่งแจ้งด้วยควมปราโมทย์แห่งปีติมีกำลัง. บทว่า **ยงฺกิลฺลจฺ รุปี** เป็นอาทิมิควมดังได้กล่าวแล้วในสัมมสนญาณนิตเทศ. บทว่า **ตฺถลยิตฺวา** คือเทียบเคียงด้วยกลาปสัมมสนะ (การพิจารณาเป็นกลุ่มเป็นกอง). บทว่า **ตฺริยิตฺวา** คือ พินิจด้วยอุทฺถัพพยานุปีสสนา. บทว่า **วิภาวยิตฺวา** พิจารณา คือ ทำให้ปรากฏด้วยกังคานุปีสสนาเป็นต้น. บทว่า **วิภูตํ กตฺวา** ทำให้แจ่มแจ้ง คือ ทำให้ฉลาดด้วยสังขารุเบกขาญาณ.

ติกขปัญฺญา (ปัญฺญาคมกล้า) เป็นโลกุตระทีเดียว. บทว่า **อุปฺปนฺน** เกิดขึ้นแล้ว คือ วิตกแม้ละได้แล้วด้วยสมถวิปีสสนา ด้วยวิกขัมภณะและตทังคะ ท่านก็กล่าวว่ เกิดขึ้นยังถอนไม่ได้ เพราะไม่ล่วงเลยธรรมดาที่

เกิดขึ้น เพราะยังถอนไม่ได้ด้วยอริยมรรค. ในที่นี้ท่านประสงค์เอาวิตกที่เกิดขึ้น
ยังถอนไม่ได้นั้น. บทว่า **นาธิวาเสติ** ไม่รับรองไว้ คือ ไม่ยกขึ้นสู่สันดาน
แล้วให้อยู่. บทว่า **ปชหติ** ย่อมละ. คือ ละด้วยตัดขาด. บทว่า **วิโนเทติ**
ย่อมบรรเทา คือ ย่อมซัดไป. บทว่า **พยุญตีกโรติ** ย่อมทำให้สิ้นสุด คือ
ทำให้ปราศจากที่สุด. บทว่า **อนภาวํ กเมติ** ให้ถึงความไม่มีต่อไป ความว่า
ถึงอริยมรรคความลำดับวิปัสสนาแล้วให้ถึงความไม่มีด้วยการตัดขาด.

วิตกประกอบด้วยกาม ชื่อว่า **กามวิตก** วิตกประกอบด้วยความตาย
ของผู้อื่น ชื่อว่า **พยาบาทวิตก**. วิตกประกอบด้วยความเบียดเบียนผู้อื่น
ชื่อว่า **วิหิงสาวิตก**. บทว่า **ปาปเก** คือ ลามก. บทว่า **อกุสเล** **ชมฺเม**
คือธรรมอันไม่เป็นความฉลาด. บทว่า **นิพฺเพชิกปญฺญา** ปัญญาเครื่องทำลาย
กิเลส คือ มรรคปัญญาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มากด้วยความเบื่อหน่าย. บทว่า
อุพฺพลพฺหุโล เป็นผู้มากด้วยความสะดุ้ง คือ เป็นผู้มากด้วยความหวาดกลัว
ภัยในเพราะญาณ. บทว่า **อุตุตาสพฺหุโล** เป็นผู้มากไปด้วยความหวาดเสียว
คือมากไปด้วยความกลัวอย่างแรง. บทนี้ ขยายความบทก่อนนั่นเอง. บทว่า
อุกุกณฺรพฺหุโล คือเป็นผู้มากไปด้วยความเบื่อหน่าย เพราะมุ่งเฉพาะวิสังขาร
นอกเหนือไปจากสังขาร. บทว่า **อนภริติพฺหุโล** เป็นผู้มากไปด้วยความไม่
พอใจ ท่านแสดงถึงความไม่มีความยินดียิ่งด้วยความเบื่อหน่าย. แม้บัดนี้
พระสารีบุตรเถระไขความนั้นด้วยคำทั้งสอง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **พหิมุโข** เบือนหน้าออก คือมุ่งหน้าเฉพาะ
นิพพานอันเป็นภายนอกจากสังขาร. บทว่า **น รมติ** ไม่ยินดี คือ ไม่ยินดียิ่ง.
บทว่า **อนิพฺพิทุชฺชพฺพํ** ไม่เคยเบื่อหน่าย คือไม่เคยถึงที่สุดในสังสารอัน
ไม่รู้เบื้องต้นและที่สุดแล้วเบื่อหน่าย. บทว่า **อปฺปทาลิตฺตพฺพํ** ไม่เคยทำลาย

เป็นคำกล่าวถึงอรรถของบทนั้น ความว่า ไม่เคยทำลายด้วยการกระทำที่สุด
นั่นเอง. บทว่า โลกุขนุชฺช กงโลกะ คือ กงโลกะ หรือมีส่วนแห่งโลกะ.

บทว่า อิมานิ โสพสฺสึ ปญฺญาหิ สมฺนุสฺสาคโต บุคคลผู้ประกอบ
ด้วยปัญญา ๑๖ ประการเหล่านี้ ท่านกล่าวถึงพระอรหันต์โดยกำหนดอย่าง
อุกฤษฏ์ แม้พระโศดาบันพระสกทาคามีและพระอนาคามีก็ย่อมได้เหมือนกัน
เพราะท่านกล่าวไว้ในตอนก่อนว่า เอโก เสขปฏิสัมภิทปุตฺโต ผู้หนึ่งเป็น
พระเสขะบรรลุปฏิสัมภิตา.

อรรถกถาบุคคลวิเสสนิเทศ

พระสารีบุตรเถระแสดงถึงลำดับของบุคคลวิเศษผู้บรรลุปฏิสัมภิตาด้วย
บทมีอาทิว่า เทว ปุคฺคลา บุคฺคล ๒ ประเภท. ในบทเหล่านั้น บทว่า ปุพฺพโย-
โค ผู้มีความเพียรก่อน คือประกอบด้วยบุญอันเป็นเหตุบรรลุปฏิสัมภิตาในอดีต
ชาติ. บทว่า เตน คือเหตุที่มีความเพียรมาก่อนนั้น. แม้ในบทที่เหลือ
ก็อย่างนั้น. บทว่า อติเรโก โหติ เป็นผู้ประเสริฐ คือมากเกินหรือเพราะ
มีความเพียรมากเกินท่านจึงกล่าวว่า อติเรโก. บทว่า อธิโก โหติ เป็นผู้ยิ่ง
คือเป็นผู้เลิศ. บทว่า วิเสโส โหติ เป็นผู้วิเศษ คือวิเศษที่สุด หรือ
เพราะมีความเพียรวิเศษท่านจึงกล่าวว่า วิเสโส. บทว่า ญาณ ปภิชฺชติ
ญาณแตกฉาน คือถึงความแตกฉานปฏิสัมภิตาญาณ. บทว่า พหุสฺสุโต เป็น
พหุสูต คือ เป็นพหุสูตด้วยอำนาจแห่งพุทธพจน์. บทว่า เทสนาพหุโล
เป็นผู้มากด้วยเทศนา คือ ด้วยอำนาจแห่งธรรมเทศนา. บทว่า คุรูปนิสฺสุติโต

เป็นผู้อาศัยครู คือ เข้าไปอาศัยครูผู้ยิ่งด้วยปัญญา. บทว่า **วิหารพหุโล** เป็นผู้มีวิหารธรรมมากก็ได้แก่เป็นผู้มีวิหารธรรม คือวิปัสสนามาก เป็นผู้มีวิหารธรรม คือ ผลสมาบัติมาก. บทว่า **ปจฺจเวกฺขณาพหุโล** เป็นผู้มีความพิจารณามาก ได้แก่เมื่อมีวิหารธรรม คือวิปัสสนาย่อมเป็นผู้มีความพิจารณาวิปัสสนา เมื่อมีวิหารธรรมคือผลสมาบัติ ย่อมเป็นผู้มีความพิจารณาผลสมาบัติมาก. บทว่า **เสกฺขปฺปฏิสมฺภิตปฺปตฺโต** คือเป็นพระเสกขะบรรลุปฏิสัมภิตา เป็นพระอเสกขะบรรลุปฏิสัมภิตาก่อน.

ในบทว่า **สาวกปารมิปฺปตฺโต** เป็นผู้บรรลुสาวกบารมีนี้วินิจฉัยดังต่อไปนี้. การถึงฝั่งแห่งสาวกญาณ ๖๗ ของพระมหาสาวกผู้เลิศกว่าสาวกผู้มีปัญญามากทั้งหลาย ชื่อว่า **ปารมี**. บารมีของพระสาวก ชื่อว่า **สาวกบารมี**. ผู้ถึงสาวกบารมีนั้น ชื่อว่า **สาวกปารมิปฺปตฺโต**. ปาฐะว่า **สาวกปารมิตา-ปฺปตฺโต** บ้าง. มหาสาวกนั้นเป็นผู้รักษาและเป็นผู้บำเพ็ญสาวกญาณ ๖๗ ชื่อว่า **ปโร**. ความเป็นหรือกรรมแห่งปรมะนั้นด้วยญาณกิริยา ๖๗ อย่างนี้ของปรมะนั้น ชื่อว่า **ปารมี**. บารมีของพระสาวกนั้นชื่อว่า **สาวกบารมี**. ผู้ถึงสาวกบารมีนั้น ชื่อว่า **สาวกปารมิปฺปตฺโต**. บทว่า **สาวกปารมิปฺปตฺโต** ได้แก่ พระสาวกรูปใดรูปหนึ่งมีพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น.

พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า **เอโก ปจฺเจกสมฺพุทฺโธ** ผู้หนึ่งเป็นพระปัจเจกสัมพุทฺธะ เพราะไม่มีพระสาวกอื่นยิ่งกว่าพระสาวกผู้บรรลุสาวกบารมี. พระสารีบุตรเถระแสดงสรุปความที่กล่าวแล้วด้วยบทมีอาทิว่า **ปญฺญา-ปเภทุสฺสโล** ทรงเป็นผู้ฉลาดในประเภทแห่งปัญญาอีก. ท่านชี้แจงญาณหลายอย่างแห่งญาณกาโดยมาก. ท่านกล่าวทำปัญญาเมืออย่างหนึ่งแห่งปัญญา-กตาโดยมากให้ต่าง ๆ กัน โดยอาการต่าง ๆ กัน นี้เป็นความพิเศษด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาหาปัญญาภา

ปัญญาบรรค อิทธิกถา

ว่าด้วยเรื่องฤทธิ์

[๖๗๕] ฤทธิ์เป็นอย่างไร ฤทธิ์มีเท่าไร ภูมิ บาท บท มูล แห่ง ฤทธิ์ มีอย่างละเท่าไร ?

ฤทธิ์ในคำว่า ฤทธิ์เป็นอย่างไร ด้วยความว่าสำเร็จ ฤทธิ์ในคำว่า ฤทธิ์มีเท่าไร มี ๑๐ ภูมิแห่งฤทธิ์มี ๔ บาทมี ๔ บทมี ๘ มูลมี ๑๖.

[๖๗๖] ฤทธิ์ ๑๐ เป็นไฉน ?

ฤทธิ์ที่อธิบาย ๑ ฤทธิ์ที่แสดงได้ต่าง ๆ ๑ ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ ๑ ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ๑ ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ ๑ ฤทธิ์ของพระอริยะ ๑ ฤทธิ์เกิดแต่ผลกรรม ๑ ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ๑ ฤทธิ์ที่สำเร็จแต่วิชา ๑ ชื่อว่าฤทธิ์ ด้วยความว่าสำเร็จ เพราะเหตุแห่งการประกอบชอบในส่วนนั้น ๑.

[๖๗๗] ภูมิ ๔ แห่งฤทธิ์เป็นไฉน ?

ปฐมฌานเป็นภูมิเกิดแต่วิเวก ๑ ทุคตฌานเป็นภูมิแห่งปีติและสุข ๑ ตติยฌานเป็นภูมิแห่งอุเบกขาและสุข ๑ จตุตถฌานเป็นภูมิแห่งความไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข ๑ ภูมิ ๔ แห่งฤทธิ์นี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ์ เพื่อความได้เฉพาะ ฤทธิ์ เพื่อแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เพื่อความไหลไปแห่งฤทธิ์ เพื่อความเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ เพื่อความแก้แค้นด้วยฤทธิ์.

[๖๗๘] บาท ๔ แห่งฤทธิ์เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยฉันทะ และปรานสัจจาร ๑ เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่ง ด้วยความเพียร

และประธานสังขาร ๑ เจริญอุทฺธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยจิตและประธาน-
สังขาร ๑ เจริญอุทฺธิบาทประกอบด้วยสมาธิอันยิ่งด้วยวิมังสาและประธานสังขาร ๑
บาท ๔ แห่งอุทฺธินี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้อุทฺธิ... เพื่อความแก้วักล้าด้วย
อุทฺธิ.

[๖๘๓] บท ๔ แห่งอุทฺธิเป็นไฉน ?

ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต ฉันทะไม่ใช่สมาธิ
สมาธิไม่ใช่ฉันทะ ฉันทะเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิเป็นอย่างหนึ่ง ถ้าภิกษุอาศัย
วิริยะได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต วิริยะไม่ใช่สมาธิ สมาธิไม่ใช่วิริยะ วิริยะ
เป็นอย่างหนึ่ง สมาธิเป็นอย่างหนึ่ง ถ้าภิกษุอาศัยจิตได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต
จิตไม่ใช่สมาธิ สมาธิไม่ใช่จิต จิตเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิเป็นอย่างหนึ่ง ถ้าภิกษุ
อาศัยวิมังสาได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต วิมังสาไม่ใช่สมาธิ สมาธิไม่ใช่วิมังสา
วิมังสาเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิเป็นอย่างหนึ่ง บท ๘ แห่งอุทฺธินี้ ย่อมเป็นไป
เพื่อความได้อุทฺธิ... เพื่อความแก้วักล้าด้วยอุทฺธิ.

[๖๘๔] มุถ ๑๖ แห่งอุทฺธิเป็นไฉน ?

จิตไม่ฟูบลง ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน เพราะเหตุนี้
จึงชื่อว่าอเนญชา (จิตไม่หวั่นไหว) จิตไม่ฟูขึ้น ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะ
อุทฺธัจจะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอเนญชา จิตไม่น้อมไป ย่อมไม่หวั่นไหว
เพราะราคะ...จิตไม่มุงร้าย ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะพยาบาท... จิตอันทวิภู
ไม่อาศัย ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทวิภู...จิตไม่พัวพัน ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะ
ฉันทราคะ...จิตหลุดพ้น ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะกามราคะ...จิตไม่เกาะเกี่ยว
ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะกิเลส... จิตปราศจากเครื่องครอบงำ ย่อมไม่หวั่นไหว
เพราะความครอบงำแห่งกิเลส... เอกัคคตาจิต ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะกิเลส

ต่าง ๆ... จิตที่กำหนดด้วยศรัทธา ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา... จิตที่กำหนดด้วยวิริยะ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน... จิตที่กำหนดด้วยสติ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท... จิตที่กำหนดด้วยสมาธิ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ... จิตที่กำหนดด้วยปัญญา ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอเนนฺญา จิตที่ถึงความสว่างไสว ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความมืดคืออวิชชา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอเนนฺญา มูล ๑๖ แห่งฤทธิ์นี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ์ เพื่อความได้เฉพาะฤทธิ์ เพื่อแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เพื่อความสำเร็จแห่งฤทธิ์ เพื่อความเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ เพื่อความแก้แค้นด้วยฤทธิ์.

[๖๘๕] ฤทธิ์ที่อธิบายเป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมแสดงฤทธิ์ได้เป็นอันมาก คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ให้หายไปก็ได้ ทะลุฝ่ากำแพงภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นดำลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินไปบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ลูบคลำพระจันทร์พระอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มีอำนาจมากอย่างนั้นด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้.

คำว่า ในศาสนานี้ คือ ในทิฏฐินี้ ในขันธินี้ ในความชอบใจนี้ ในเขตนี้ ในธรรมนี้ ในวินัยนี้ ในปาพจน์นี้ ในพรหมจรรย์นี้ ในสัตตศาสนา นี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นศาสนานี้.

คำว่า ภิกษุ คือ ภิกษุผู้เป็นกัลยาณบุรุษ เป็นพระเสขะหรือเป็นพระอรหันต์ผู้มีธรรมไม่กำเริบ.

คำว่า แสดงฤทธิ์ได้เป็นอันมาก คือ แสดงฤทธิ์ได้มีประการต่าง ๆ
อย่าง.

คำว่า คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ คือ ท่านผู้มีฤทธิ์โดยปกติเป็น
คนเดียว ย่อมนึกให้เป็นหลายคน คือ นึกให้เป็นร้อยคน พันคนหรือแสนคน
แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า จงเป็นหลายคน ก็เป็นหลายคน ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น
ถึงความชำนาญแห่งจิต แม้คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ เปรียบเหมือนท่าน
พระจุลป็นถรูปเดียวเป็นหลายรูปก็ได้ ฉะนั้น.

คำว่า หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ คือ ท่านผู้มีฤทธิ์โดยปกติหลายคน
ย่อมนึกให้เป็นคนเดียว แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า จงเป็นคนเดียว ก็เป็น
คนเดียว ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถึงความชำนาญแห่งจิต หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้
เปรียบเหมือนท่านพระจุลป็นถ หลายรูปเป็นรูปเดียวก็ได้ ฉะนั้น.

คำว่า ทำให้ปรากฏก็ได้ คือ ที่อันอะไร ๆ ปิดบังไว้ ทำให้ไม่มี
อะไรปิดบังให้เปิดเผยก็ได้.

คำว่า ทำให้หายไปก็ได้ คือ ที่อันอะไร ๆ เปิดไว้ ทำให้เป็นที่
ปิดบังมิดชิดก็ได้.

คำว่า ทะลุฝ่ากำแพงภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ คือ
ท่านผู้มีฤทธิ์ เป็นผู้ได้อากาศกสิณสมาบัติโดยปกติ ย่อมนึกถึงฝ่า กำแพง
ภูเขา แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า จงเป็นที่ว่างก็ยอมเป็นที่ว่าง ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น
ยอมทะลุฝ่ากำแพงภูเขาไปได้ไม่ติดขัด ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถึงความชำนาญแห่งจิต
ยอมทะลุฝ่ากำแพงภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่แจ้ง เปรียบเหมือนพวก
มนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติ ย่อมไปในที่ที่ไม่มีอะไร ๆ ปิดบังกั้นไว้ไม่ติดขัด
ฉะนั้น.

คำว่า ผุดขึ้นต่ำลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ คือ ท่านผู้มีฤทธิ์ เป็นผู้ได้อำปอกสิณสมบัติโดยปกติ ย่อมนึกถึงแผ่นดินแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า จงเป็นน้ำ ก็เป็นน้ำ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นผุดขึ้นต่ำลงในแผ่นดินได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถึงความชำนาญแห่งจิตผุดขึ้นต่ำลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เปรียบเหมือนพวกมนุษย์ ผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติ ผุดขึ้นต่ำลงในน้ำได้ ฉะนั้น.

คำว่า เดินไปบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ คือ ท่านผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ได้ปลุกสิณสมบัติโดยปกติ ย่อมนึกถึงน้ำ แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า จงเป็นแผ่นดิน ก็เป็นแผ่นดิน ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น เดินไปบนน้ำไม่แตกได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น ถึงความชำนาญแห่งจิต เดินไปบนน้ำไม่แตกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เปรียบเหมือนพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติ เดินไปบนแผ่นดินไม่แตกได้ ฉะนั้น.

คำว่า เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ คือ ท่านผู้มีฤทธิ์ เป็นผู้ได้ปลุกสิณสมบัติโดยปกติ ย่อมนึกถึงอากาศ แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า จงเป็นแผ่นดิน ก็เป็นแผ่นดิน ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นเดินบ้าง ยืนบ้าง นอนบ้าง ในอากาศกลางหาวเหมือนนกก็ได้ เปรียบเหมือนพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติ เดินบ้าง ยืนบ้าง นั่งบ้าง นอนบ้าง บนแผ่นดิน ฉะนั้น.

คำว่า ลูบคลำพระจันทร์พระอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มีอานุภาพมากอย่างนั้น ด้วยฝ่ามือก็ได้ คือ ท่านผู้มีฤทธิ์ในศาสนา นี้ ถึงความชำนาญแห่งจิต นั่งหรือนอนก็ตาม นึกถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า พระจันทร์พระอาทิตย์ จงมีในทีไกรล้อม ก็ย่อมมีทีไกรล้อม ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น นั่งหรือนอนอยู่ก็ตาม ย่อมลูบคลำสัมผัสพระจันทร์พระอาทิตย์ด้วยฝ่ามือได้

เปรียบเหมือนพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติ ย่อมลูบคลำสัมผัสรูปอะไร ๆ ที่ใกล้มือได้ ฉะนั้น.

คำว่า ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้ คือ ท่านผู้มีฤทธิ์ผู้ถึงความชำนาญแห่งจิตนั้น ถ้าประสงค์จะไปยังพรหมโลก ก็อธิษฐานที่ใกล้ให้เป็น ที่ใกล้ว่า จงเป็นที่ใกล้ ก็เป็นที่ใกล้ อธิษฐานที่ใกล้ให้เป็น ที่ไกลว่า จงเป็นที่ไกล ก็เป็นที่ไกล อธิษฐานของมากให้เป็นของน้อยกว่า จงเป็นของน้อย ก็เป็นของน้อย อธิษฐานของน้อยให้เป็นของมากกว่า จงเป็นของมาก ก็เป็นของมาก ย่อมเห็นรูปพรหมนั้นได้ด้วยทิพยจักขุ ย่อมฟังเสียงพรหมนั้นได้ด้วยทิพโสตธาตุ ย่อมรู้จิตของพรหมนั้นได้ด้วยเจโตปริยญาณ ท่านผู้มีฤทธิ์ถึงความชำนาญแห่งจิตนั้น ประสงค์จะไปยังพรหมโลกด้วยกายที่ปรากฏ ก็น้อมจิตอธิษฐานจิตด้วยสามารถแห่งกาย ครั้นแล้วหยังลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา แล้วก็ไปยังพรหมโลกได้ด้วยกายที่ปรากฏอยู่ ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์ถึงความชำนาญแห่งจิตนั้น ประสงค์จะไปยังพรหมโลกด้วยกายที่ไม่ปรากฏ ก็น้อมกายอธิษฐานกายด้วยสามารถแห่งจิต ครั้นแล้วหยังลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา แล้วก็ไปยังพรหมโลกด้วยกายที่ไม่ปรากฏ ท่านผู้มีฤทธิ์นิรมิตรูปอันสำเร็จด้วยใจ มีอวัยวะครบทุกส่วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง ไขว้ข้างหน้าของพรหมนั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์เดินอยู่ รูปกายนิรมิตก็เดินอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์ยืนอยู่ รูปกายนิรมิตก็ยืนอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นั่งอยู่ รูปกายนิรมิตก็นั่งอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นอนอยู่ รูปกายนิรมิตก็นอนอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์บังหวนควันอยู่ รูปกายนิรมิตก็บังหวนควันอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์ให้ไฟลุกโพลงอยู่ รูปกายนิรมิตก็ให้ไฟลุกโพลง ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์กล่าวธรรม

อยู่ รูปกายนิรมิตก็กล่าวธรรมอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์ถามปัญหาอยู่
รูปกายนิรมิตก็ถามปัญหาอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์อันรูปกายนิรมิตถาม
ปัญหาแล้วก็แก้ รูปกายนิรมิตอันท่านผู้มีฤทธิ์ถามปัญหาแล้วก็แก้ อยู่ ณ ที่นั้น
ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์ขึ้นสนทนาปราศรัยอยู่กับพรหมนั้น รูปกายนิรมิตก็ขึ้นสนทนา
ปราศรัยกับพรหมนั้นอยู่ ณ ที่นั้น ท่านผู้มีฤทธิ์ทำกิจใด รูปกายนิรมิตก็ทำ
กิจนั้น ๆ นั้นแล นี้ฤทธิ์ที่อธิษฐานเป็นดังนี้.

[๖๘๖] ฤทธิ์ที่แปลงได้ต่าง ๆ เป็นไฉน ?

พระเถระนามว่าอภิกุ เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า อรหันต-
สัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสีขิ สถิตอยู่ในพรหมโลก เปล่งเสียงให้พันโลกธาตุ
ทราบชัด ท่านแสดงธรรมด้วยกายที่ปรากฏก็มี ด้วยกายที่ไม่ปรากฏก็มี ด้วย
กายครึ่งหนึ่งส่วนล่างปรากฏก็มี ด้วยกายครึ่งหนึ่งส่วนบนไม่ปรากฏก็มี
ด้วยกายครึ่งหนึ่งส่วนบนปรากฏก็มี ด้วยกายครึ่งหนึ่งส่วนล่างไม่ปรากฏก็มี
ท่านละเพศปกติแล้วแสดงเพศกุมารบ้าง แสดงเพศนาคบ้าง แสดงเพศครุฑ
บ้าง แสดงเพศยักษ์บ้าง แสดงเพศอสูรบ้าง แสดงเพศพระอินทร์บ้าง แสดง
เพศเทวดาบ้าง แสดงเพศพรหมบ้าง แสดงเพศสมุทรวาปีบ้าง แสดงเพศภูเขาวาปี
บ้าง แสดงเพศป่าบ้าง แสดงเพศราชสีห์บ้าง แสดงเพศเสือโคร่งบ้าง แสดงเพศ
เสือเหลืองบ้าง แสดงพลช้างบ้าง แสดงพลม้าบ้าง แสดงพลรถบ้าง แสดง
พลราบบ้าง แสดงกองทัพตั้งประชิดกันต่าง ๆ บ้าง นี้เป็นฤทธิ์ที่แปลงได้ต่าง ๆ.

[๖๘๗] ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจเป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ นิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ มีรูปสำเร็จด้วยใจ
มีอวัยวะครบทุกส่วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง เปรียบเทียบบุรุษชักไส้ออกจาก
หญาปล้อง เขาเพียงมีความสำคัญอย่างนี้ว่า นี้หญาปล้อง นี้ไส้ หญาปล้องเป็น

อย่างหนึ่ง ใ้เป็นอย่างหนึ่ง แต่ใ้ก็ออกจากหญาปล้องนั่นเอง อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษชักดาบออกจากฝัก เขาเพียงมีความสำคัญอย่างนี้ว่า นี้ดาบ นี้ฝัก ดาบเป็นอย่างหนึ่ง ฝักเป็นอย่างหนึ่ง แต่ดาบก็ออกจากฝักนั่นเอง อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษเอาจูออกจากกระทอ เขาเพียงมีความสำคัญอย่างนี้ว่า นี้จู นี้กระทอ จูเป็นอย่างหนึ่ง กระทอเป็นอย่างหนึ่ง แต่จูก็ออกจากกระทอนั่นเอง ฉนใด ภิกษุก็ฉนนั้นเหมือนกัน นิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ มีรูปสำเร็จด้วยใจมีอวัยวะครบทุกส่วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง นี้ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ.

[๖๘๘] ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณเป็นไฉน ?

ความละนิจสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนิจจานุปัสสนา เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ความละสุขสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยทุกขานุ- ปัสสนา ความละอิตตสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนัตตานุปัสสนา ความละความเพลิดเพลิน ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิพพิทานุปัสสนา ความละราคะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยวิราทานุปัสสนา ความละสมุทัย ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิโรธานุปัสสนา ความละความยึดถือ ย่อมสำเร็จได้ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ท่านพระพักกุละ ท่านพระสังกัจจะ ท่านพระภูตปาละ มีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ นี้ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ.

[๖๘๙] ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิเป็นไฉน ?

ความละนิวรรณ์ ย่อมสำเร็จได้ด้วยปฐมฌาน เพราะเหตุนี้ จึงเป็น ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ ความละวิตกวิจารณ์ ย่อมสำเร็จได้ด้วยทุติยฌาน เพราะ เหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ ความละปีติ ย่อมสำเร็จได้ด้วย ตติยฌาน ฯลฯ ความละสุขและทุกข์ ย่อมสำเร็จได้ด้วยจตุตถฌาน ฯลฯ ความ

ละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอากาศานัญญาต-
สมาบัติ ฯลฯ ความละอากาศานัญญาตสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยวิญญา-
ณัญญาตสมาบัติ ฯลฯ ความละวิญญาณัญญาตสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วย
อากิญจัญญาตสมาบัติ ฯลฯ ความละอากิญจัญญาตสัญญา ย่อมสำเร็จ
ได้ด้วยเนวสัญญานาสัญญาตสมาบัติ เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไป
ด้วยสมาธิ ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสัจจิวะ ท่านพระขานุกโกณฑัญญะ
อุตตราอุบาสิกา สามาวดีอุบาสิกา มีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ นี้ฤทธิ์ที่แผ่ไป
ด้วยสมาธิ.

[๖๕๐] ฤทธิ์ของพระอริยะเป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ถ้าหวังว่า เราพึงมีความสำคัญในสิ่งที่ปฏิภูถว่าเป็น
สิ่งไม่ปฏิภูถอยู่ ก็มีความสำคัญในสิ่งปฏิภูถนั้นว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิภูถอยู่ ถ้าหวังว่า
เราพึงมีความสำคัญในสิ่งที่ไม่ปฏิภูถว่าเป็นสิ่งปฏิภูถอยู่ ก็มีความสำคัญใน
สิ่งที่ไม่ปฏิภูถว่าเป็นสิ่งปฏิภูถอยู่ ถ้าหวังว่าเราพึงมีความสำคัญในสิ่งที่ปฏิภูถ
และในสิ่งที่ไม่ปฏิภูถว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิภูถอยู่ ก็มีความสำคัญในสิ่งที่ปฏิภูถ
และในสิ่งที่ไม่ปฏิภูถนั้นว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิภูถอยู่ ถ้าหวังว่าเราพึงมีความสำคัญ
ในสิ่งที่ไม่ปฏิภูถและในสิ่งที่ปฏิภูถว่าเป็นสิ่งปฏิภูถอยู่ ก็มีความสำคัญในสิ่ง
ที่ไม่ปฏิภูถและในสิ่งที่ปฏิภูถว่าเป็นสิ่งปฏิภูถอยู่ ถ้าหวังว่า เราพึงเว้นสิ่งทั้ง
สองนั้นมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะในสิ่งที่ปฏิภูถและในสิ่งที่ไม่ปฏิภูถอยู่ ก็เป็นผู้
มีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะในสิ่งที่ปฏิภูถและในสิ่งที่ไม่ปฏิภูถอยู่.

ภิกษุมีความสำคัญในสิ่งที่ปฏิภูถว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิภูถอยู่อย่างไร ?

ภิกษุแผ่ไปโดยเมตตา หรือน้อมเข้าไปโดยความเป็นธาตุ ในสิ่งที่ไม่
น่าปรารถนา ภิกษุมีความสำคัญในสิ่งที่ปฏิภูถว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิภูถอยู่ดังนี้

ภิกษุมีความสำคัญในสิ่งที่ไม่ปฏิบัติว่าเป็นสิ่งปฏิบัติอย่างไร ?

ภิกษุแผ่ไปโดยความไม่งาม หรือน้อมเข้าไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง ในสิ่งที่น่าปรารถนา ภิกษุมีความสำคัญในสิ่งที่ไม่ปฏิบัติ ว่าเป็นสิ่งปฏิบัติอยู่
อย่างนี้

ภิกษุมีความสำคัญในสิ่งที่ปฏิบัติและในสิ่งที่ไม่ปฏิบัติ ว่าเป็นสิ่งไม่
ปฏิบัติอยู่อย่างไร ?

ภิกษุแผ่ไปโดยเมตตาหรือน้อมเข้าไปโดยความเป็นธาตุ ในสิ่งทั้งไม่
น่าปรารถนาและน่าปรารถนา ภิกษุมีความสำคัญในสิ่งที่ปฏิบัติและในสิ่งที่ไม่
ปฏิบัติว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิบัติอยู่อย่างนี้

ภิกษุมีความสำคัญในสิ่งที่ไม่ปฏิบัติและในสิ่งที่ปฏิบัติอยู่อย่างไร ?

ภิกษุแผ่ไปโดยความไม่งาม หรือน้อมเข้าไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง
ในสิ่งทั้งที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ภิกษุมีความสำคัญในสิ่งที่ไม่ปฏิบัติ
และในสิ่งที่ปฏิบัติว่าเป็นสิ่งปฏิบัติอยู่อย่างนี้

ภิกษุเว้นสิ่งทั้งสองนั้นมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะในสิ่งที่ปฏิบัติ และใน
สิ่งที่ไม่ปฏิบัติอยู่อย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา
มีสติสัมปชัญญะอยู่ ฟังเสียงด้วยหู คมกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้อง
โผฏฐัพพะด้วยกาย รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา
มีสติสัมปชัญญะอยู่ ภิกษุเว้นสิ่งทั้งสองนั้นมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะในสิ่งที่
ปฏิบัติและในสิ่งที่ไม่ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ นี้ฤทธิ์ของพระอริยะ.

[๖๕๑] ฤทธิ์เกิดแต่ผลกรรมเป็นไหน ?

นกทุกชนิด เทวดาทิ้งปวง มนุษย์บางพวก วินิปาติกเปรตบางพวก
มีฤทธิ์เกิดแต่ผลกรรม นี้ฤทธิ์เกิดแต่ผลกรรม.

[๖๕๒] ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญเป็นไฉน ?

พระเจ้าจักรพรรดิ เสด็จเหาะไปในอากาศพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนา ตลอดจนพวกปกครองม้าเป็นที่สุด นี่เป็นฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ฤทธิ์ของโชติย-คฤหบดี ฤทธิ์ของชฎิลคฤหบดี ฤทธิ์ของเมณฑกคฤหบดี ฤทธิ์ของโฆสิตคฤหบดี ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญมาก ๕ คน เป็นฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ นี่ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ.

[๖๕๓] ฤทธิ์สำเร็จด้วยวิชาเป็นไฉน ?

พวกวิชาธรร้ายวิชาแล้วย่อมหาะไปได้ แสดงพลข้างบ้าง พลม้า บ้าง พลรถบ้าง พลราบบ้าง แสดงกองทัพตั้งประชิดกันต่างๆ บ้าง ในอากาศ กลางหาว นี่ฤทธิ์สำเร็จด้วยวิชา.

[๖๕๔] ชื่อว่าฤทธิ์ด้วยความว่าสำเร็จ เพราะเหตุแห่งการประกอบชอบ ในส่วนนั้น ๆ อย่างไร ?

ความละกามฉันทะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยเนกขัมมะ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าฤทธิ์ด้วยความว่าสำเร็จ เพราะเหตุแห่งการประกอบชอบในส่วนนั้น ๆ ความละพยาบาท ย่อมสำเร็จได้ด้วยความไม่พยาบาท ฯลฯ ความละถีนมิทธะย่อมสำเร็จได้ด้วยอาโลกัญญา ฯลฯ ความละกิเลสทั้งปวง ย่อมสำเร็จได้ด้วยอรหัตมรรค เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าฤทธิ์ด้วยความว่าสำเร็จ เพราะเหตุแห่งการประกอบชอบในส่วนนั้น ๆ ชื่อว่าฤทธิ์ด้วยความว่าสำเร็จ เพราะเหตุแห่งการประกอบชอบในส่วนนั้น ๆ อย่างนี้ ฤทธิ์ ๑๐ ประการเหล่านี้.

จบอิทธิกถา

อรรถกถาอิทธิกา

บัดนี้ จะพรรณนาตามความที่ยังไม่เคยพรรณนาไว้แห่งอิทธิกา อัน
พระสารีบุตรเถระแสดงถึงบุญญาภาพในลำดับแห่งปัญจกถาพิงทราบวินิจฉัย
ในคำถามเหล่านั้นดังต่อไปนี้ก่อน บทว่า กอ อิทธิ ฤทธิเป็นอย่างไร เป็น
สภาวะปุจฉา (ถามถึงสภาพ). บทว่า กติอิทธิโย ฤทธิมีเท่าไรเป็น
ประเภทปุจฉา (ถามถึงประเภท). บทว่า กติภูมิโย ภูมิแห่งฤทธิมีเท่าไร
เป็นสัมภารปุจฉา (ถามถึงสะสม). บทว่า กติปาทา บาทแห่งฤทธิมีเท่าไร
เป็น ปติภูฏปุจฉา (ถามถึงที่ตั้ง). บทว่า กติปทานิ บทแห่งฤทธิมีเท่าไร
เป็น อาสนนการณปุจฉา (ถามเหตุที่ใกล้เคียง). บทว่า กติมูลานิ มูล
แห่งฤทธิมีเท่าไรเป็นอาทิการณปุจฉา (ถามเหตุเบื้องต้น).

พิงทราบวินิจฉัยในคำตอบดังต่อไปนี้ บทว่า อิขณณญฺเณ อิทธิ
ชื่อว่าฤทธิด้วยอรรถว่าสำเร็จ อธิบายว่า ด้วยอรรถว่าสำเร็จและด้วยอรรถว่า
ได้เฉพาะ เพราะสิ่งใดสำเร็จและได้เฉพาะท่านกล่าวสิ่งนั้นว่าย่อมสำเร็จ สมดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ถ้าว่าวัตถุเกมนั้นจะสำเร็จแก่สัตว์ผู้ปรารถนากาม
อยู่ดังนี้ พึงทราบบทมีอาทิว่า ชื่อว่า อิทธิ เพราะเนกขัมมะย่อมสำเร็จ ชื่อว่า
ปาฏิหาริย์ เพราะเนกขัมมะย่อมกำจัดกามฉันทะ พึงทราบนัยอื่นต่อไปชื่อว่า
อิทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ บทที่เป็นชื่อของอุปายสัมปทา (ความถึงพร้อม
ด้วยอุปาย) จริงอยู่ อุปายสัมปทาย่อมสำเร็จเพราะประสพผลที่ประสพสมดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า จิตตคหบดีนี้แลเป็นผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม หากว่า
จิตตคหบดีจักปรารถนาว่าเราพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิดังนี้ ความตั้งใจของผู้มี

คือจักสำเร็จเพราะเป็นผู้บริสุทธิ์ ฟังทราบนัยอื่นต่อไปอีก ชื่อว่า **อิทธิ** เพราะเป็นเหตุสำเร็จของสัตว์. บทว่า **อิชฌนุติ** ย่อมสำเร็จ ท่านอธิบายว่าเป็นความเจริญงอกงามถึงความอุกฤษฎ์.

ชื่อว่าฤทธิที่อธิษฐานเพราะสำเร็จด้วยความอธิษฐานในฤทธิ ๑๐. ชื่อว่าฤทธิที่แผลงได้ต่างๆ เพราะเป็นไปด้วยการทำให้แปลก โดยละวาระปกติ ชื่อว่าฤทธิสำเร็จด้วยใจ เพราะเป็นไปด้วยความสำเร็จแห่งสรีระสำเร็จทางใจอย่างอื่น ชื่อว่าฤทธิที่แผไปด้วยญาณเป็นความวิเศษเกิดด้วยอำนาจของญาณในเบื้องต้น ในภายหลังหรือในขณะนั้น ชื่อว่าฤทธิแผไปด้วยสมาธิเป็นความวิเศษเกิดด้วยอำนาจของสมณะในเบื้องต้นในภายหลังหรือในขณะนั้น ชื่อว่าฤทธิของพระอริยะเพราะเกิดแก่พระอริยะผู้ถึงความชำนาญทางจิต ชื่อว่าฤทธิเกิดแต่ผลกรรมเป็นความวิเศษเกิดด้วยผลกรรม ว่าฤทธิของผู้มีบุญเพราะเป็นความวิเศษเกิดแก่ผู้มีบุญที่ทำไว้ในกาลก่อน ชื่อว่าฤทธิสำเร็จแต่วิชาเป็นความวิเศษเกิดแต่วิชา ความสำเร็จแห่งกรรมนั้น ๆ ด้วยการประกอบขบนั้น ชื่อว่า **อิทธิ** ด้วยอรรถว่าสำเร็จ เพราะเหตุแห่งการประกอบขบในส่วนนั้น ๆ.

บทว่า **อิทธิยา จตสุโต ภูมิโย ภูมิ ๔** แห่งฤทธิ แม้เมื่อท่านกล่าวไม่แปลกกัน ท่านก็กล่าวถึงภูมิแห่งฤทธิที่อธิษฐานที่แผลงได้ต่าง ๆ และที่สำเร็จแต่ใจตามแต่จะได้ มิใช่ของฤทธิที่เหลือ. บทว่า **วิเวกชา ภูมิ** เป็นภูมิเกิดแต่วิเวก คือเป็นภูมิเกิดแต่วิเวกหรือในวิเวก ชื่อว่า**วิเวกชาภูมิ**. บทว่า **ปีติสุขภูมิ** เป็นภูมิแห่งปีติและสุข คือเป็นภูมิประกอบด้วยปีติและสุข. บทว่า **อุpekขาสุขภูมิ** เป็นภูมิแห่งอุเบกขาและสุขคือ ชื่อว่า **ภูมิ** เพราะประกอบด้วยอุเบกขา คือวางตนเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ และด้วยสุข. บทว่า **อทุกขมสุขภูมิ** เป็น

ภูมิแห่งความไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เป็นภูมิประกอบด้วยอทุกข์มสุขเวทนา ในฉน
เหล่านั้น ปฐมฉนแล้วทุกฉนฉนเป็นฉนฉนแห่งปีติ ตฉนฉนเป็นฉน
ฉนแห่งสุข จตุตฉนฉนเป็นฉนฉนแห่งจิต อนึ่ง ในบพนี้ เพราะผู้มี
กายเบาอ่อนควรแก่การงานก้าวล่วงสุขสัจฉน และลหุสัจฉนด้วยสัจฉนด้วยการ
ฉนแห่งสุขยอมได้ฤทธิ ฉนฉน ฉน ๓ ข้างต้นพิจรณว่าเป็นสัมภารภูมิ
เพราะเป็นไปเพื่อได้ฤทธิโดยปริยายนี้ ส่วนจตุตฉนฉนเป็นภูมิปกติเพื่อได้ฤทธิ
เท่านั้น. บพว่า **อิทธิลาภ** เพื่อได้ฤทธิคือเพื่อได้ฤทธิทั้งหลายด้วยความ
ปรากฏในสันฉนฉนของฉน. บพว่า **อิทธิปฏิลาภ** เพื่อได้เฉพาะฤทธิคือเพื่อ
ได้ฤทธิที่เสื่อมแล้วคืนมาด้วยปรารภฉนฉนเพิ่มบพอุปสรรคลงไป บพว่า
อิทธิวิฤพพนาย เพื่อแสดงฤทธิได้ต่าง ๆ คือเพื่อแสดงฤทธิได้หลายอย่าง.
บพว่า **อิทธิวิสวิตาย** เพื่อฉนฉนไปแห่งฤทธิ ชื่อว่า วิสวิ เพราะไป
ไปสู่ฉนฉนวิเศษต่าง ๆ คือให้เกิดให้เป็นไป อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า วิสวิ เพราะ
มีการไปหลายอย่าง ฉนฉนแห่งผู้มีฉนฉนไปชื่อว่า วิสวิตา เพื่อ
ฉนฉนเป็นผู้มีฉนฉนไปแห่งฤทธิฉน ฉนฉนว่าเพื่อแสดงฉนฉนวิเศษของฤทธิ
ได้หลายอย่าง. บพว่า **อิทธิวิสสิภวาย** เพื่อฉนฉนเป็นผู้ชำนาญในฤทธิคือ
เพื่อฉนฉนเป็นฉนฉนในฤทธิ. บพว่า **อิทธิเวสสารชชาย** คือเพื่อฉนฉนเป็นผู้
แก่แล้วกล้าด้วยฤทธิ.

อิทธิบาทมีอรรคฉนได้กล่าวไว้แล้วในฉนฉนฉน บพว่า **ฉนทำ เจ ภิกขุ**
นิสสุฉน หากภิกษุอศัยฉนฉนคือถ้าภิกษุอศัยฉนฉนแล้วทำฉนฉนให้เป็นใหญ่.
บพว่า **ลภติ สฉน** ยอมได้สฉน คือยอมได้เฉพาะทำให้สฉนเกิด แม้ใน
บพที่เหลือก็มีฉนฉนเหมือนกัน ในบพฉนพิจรณบพ คือ ฉนฉน วิริยฉน จิตฉน
วิมังสา พิจรณบพ ๓ อย่างนี้คือสฉน ๔ สัมปยุตด้วยบพฉน บพทั้งหลาย

๔. อนึ่ง เพราะฉันทะคือความใคร่เพื่อให้ฤทธิ์เกิดประกอบโดยความเป็นอันเดียวกันกับสมาธิ ย่อมเป็นไปเพื่อได้สมาธิ วิริยะเป็นต้นก็อย่างนั้น ฉะนั้นพึงทราบที่ท่านกล่าวถึงบท ๘ นี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงถึงโยควิธีที่พระโยคาวจรใคร่จะยังอภิญาให้เกิด จึงตรัสถึงความไม่หวั่นไหวแห่งจิตว่า พระโยคาวจรนั้นเมื่อจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเครื่องยียวน ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อน ควรแก่การงานดำรงมั่นถึงความไม่หวั่นไหวอย่างนี้ดังนี้ พระเถระเมื่อแสดงถึงความไม่หวั่นไววนั้นจึงกล่าวคำมีอาทิว่า **โสพสมฺมุตฺตานิ** มฺล ๑๖ ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อโนนตฺ** จิตไม่ฟุบลง คือไม่ฟุบลงด้วยความเกียจคร้าน อธิบายว่าไม่เร็นลับ. บทว่า **อนุนนตฺ** จิตไม่ฟุขึ้นคือไม่ขึ้นเบื้องบนด้วยความฟุ้งซ่าน อธิบายว่า จิตไม่ฟุ้งซ่าน. บทว่า **อนภินตฺ** จิตไม่น้อมไป คือ ไม่น้อมไปด้วยความโลภ ความว่า ไม่ติดแน่น. ท่านอธิบายว่า จิตน้อมไป น้อมไปยัง เพราะความใคร่อย่างยิ่ง เพราะเหตุนั้น จิตไม่เป็นเช่นนั้น. บทว่า **ราเคน** ด้วยราคะคือด้วยความโลภอันมีสังขารเป็นที่ตั้ง. บทว่า **อนปนตฺ** จิตไม่มุงร้าย คือ ไม่มุงร้ายด้วยโทสะ ความว่า ไม่กระทบกระทั่ง. บทว่า **นตฺ นติ** โดยอรรถเป็นอย่างเดียวกัน คือ น้อมไป. ท่านอธิบายว่า จิตปราศจากความน้อมไป ชื่อว่า **อปนตฺ** คือมุงร้าย จิตนี้ไม่เป็นเช่นนั้น. บทว่า **อนิสฺสิตฺ** จิตอันทวิภูฏิจิไม่อาศัย คือ ไม่อาศัยอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตัวตน หรือเป็นสิ่งเนื่องด้วยตัวตน ด้วยอำนาจทวิภูฏิจิ เพราะเห็นโดยความไม่เป็นตัวตน. บทว่า **อปฺปฏิพฺพทฺ** จิตไม่ฟัวพัน คือ ไม่ฟัวพันด้วยหวังอุปการะตอบ. บทว่า **จนฺทราเคน** เพราะฉันทราคะ คือ เพราะความโลภ มีสัตว์เป็นที่ตั้ง. บทว่า **วิปฺปมฺมุตฺตํ** จิตหลุดพ้น คือ หลุดพ้นจากกามราคะ

ด้วยวิกขัมภนวิมุตติ. อีกอย่างหนึ่ง หลุดพ้นจากกามราคะด้วยวิมุตติ ๕. อีกอย่างหนึ่ง หลุดพ้นจากความเป็นปฏิปักษ์นั้น ๆ ด้วยวิมุตติ ๕. บพนี้ท่านกล่าวด้วยกำหนดอย่างอุกฤษฏ์โดยนัยดังกล่าวแล้วว่า ด้วยญาณจรिया ๑๖ ในนิโรธสมาบัติญาณ เพราะยังอภิญญาให้เกิดแก่พระเสขะผู้เป็นปุถุชนและพระอเสขะแต่ควรถือเอาตามมีตามได้. บทว่า กามราเคน เพราะกามราคะ คือ เพราะความกำหนัดในเมถุน. บทว่า วิสญฺญตฺติ จิตไม่เกาะเกี่ยว คือ ไม่เกาะเกี่ยวด้วยกิเลสที่เหลือเพราะข่มไว้ได้ หรือไม่เกาะเกี่ยว เพราะตัดขาดได้ด้วยความอุกฤษฏ์. บทว่า กิเลสํ คือกิเลสที่เหลือ. บทว่า วิปริยาทิกตํ จิตปราศจากเครื่องครอบงำ คือ จิตกระทำให้ปราศจากขอบเขตของกิเลส ด้วยอำนาจขอบเขตกิเลสที่ควรข่ม หรือด้วยอำนาจขอบเขตกิเลสที่ควรละด้วยมรรคนั้น ๆ. บทว่า กิเลสปริยาเท เพราะความครอบงำของกิเลส คือ เพราะขอบเขตของกิเลสที่ละได้แล้วนั้น ๆ. บทว่า เอกกุกตํ คือจิตมีอารมณ์เดียว. บทว่า นานตฺตฺตฺกิลเสหิ เพราะกิเลสต่าง ๆ คือ เพราะกิเลสอันเป็นไปอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ. บพนี้ท่านกล่าวเพ่งถึงอารมณ์ แต่บทว่า โอนนตํ จิตไม่ฟุบลงเป็นอาทิ ท่านกล่าวเพ่งถึงกิเลสทั้งหลายนั่นเอง. บทว่า โองาสกตํ จิตที่ถึงความสว่างไสว คือ จิตที่ถึงความสว่างไสวเพราะปัญญาด้วยความเป็นไปแห่งความฉลาดเพราะปัญญา. บทว่า อวิขุณฺณการ เพราะความมีดีคือวิชา คือ เพราะวิชามีกำลัง ท่านกล่าวภูมิ ๔ มูล ๑๖ ด้วยเป็นส่วนเบื้องต้นของฤทธิ์. ท่านกล่าวบาท ๔ และบท ๘ ด้วยเป็นส่วนเบื้องต้นและด้วยการประกอบพร้อม.

อรรถกถาสอิทธินิเทศ

พระสารีบุตรเถระ ครั้นแสดงธรรมอันเป็นภูมิ บาท บท และมูลแห่งฤทธิอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงถึงฤทธิเหล่านั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า กตมา อธิฐานนา อิทธิ ฤทธิที่อธิษฐานเป็นไฉน. ท่านกล่าวอรรถแห่งบทที่ยกขึ้นในบทนั้นไว้ในอิทธิวิญญาณนิเทศแล้ว. บทว่า อิธ ภิกขุ คือ ภิกษุในศาสนา. ด้วยบทนั้นท่านแสดงถึงความไม่มีแห่งผู้แสดงฤทธิได้โดยประการทั้งปวงไว้ในที่อื่น. นิเทศแห่งบททั้งสองนี้มีอรรถดั่งที่ท่านได้กล่าวแล้วในหนหลัง. อนึ่ง ด้วยบทนั้นนั้นแหละ ภิกษุประกอบแล้วด้วยธรรมอันเป็นภูมิ บาท บท และมูลแห่งฤทธิ เป็นอันท่านกล่าวถึงความเป็นผู้มีจิตฝึกแล้ว ด้วยอาการ ๑๔ หรือ ๑๕ ดังกล่าวแล้วในวิสุทธีมรรค ด้วยสามารถแห่งการเข้าถึงความเป็นใหญ่อย่างหนึ่ง ๆ มีฉันทะเป็นต้น และความเป็นผู้มีจิตอ่อนควรแก่การงานด้วยสามารถความเป็นผู้ชำนาญ มีอาวัชชนะเป็นต้น. ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยการประกอบเบื้องต้นมีกำลัง เป็นผู้มีคุณมีได้อภิญญาเป็นต้นด้วยการได้เฉพาะพระอรหันต์นั่นเอง ด้วยการถึงพร้อมแห่งการประกอบเบื้องต้น เป็นผู้ประกอบด้วยธรรมทั้งหลาย มีภูมิเป็นต้น เพราะเหตุนี้จึงเป็นอันท่านกล่าวถึงภิกษุเมื่อนั้น.

บทว่า พหุกัม อวชฺชติ ย่อมนึกให้เป็นหลายคน คือ หากภิกษุเข้าจตุตถฌานอันเป็นบทแห่งอภิญญามีปฏิวิกิจเป็นอารมณ์ ครั้นออกแล้วย่อมปรารภเป็น ๑๐๐ คน ย่อมนึกด้วยทำบริกรรมว่าเราจงเป็น ๑๐๐ คน เราจงเป็น ๑๐๐ คน ดังนี้. บทว่า อวชฺชิตฺวา ฌาเณน อธิญาตี ครั้นนึกแล้วอธิษฐานด้วยญาณ คือ ทำบริกรรมอย่างนี้แล้วอธิษฐานด้วยอภิญญา-

ญาณ ครั้นทำบริกรรมในที่นี้แล้วท่านไม่กล่าวถึงการเข้าสมาบัติมีฌานเป็น
บาทอีก ท่านไม่กล่าวไว้ก็จริง แต่ถึงดังนั้นในอรรถกถาท่านก็กล่าวด้วย
สามารถบริกรรมว่า **อวชฺชติ** ย่อมนี้ก็ ครั้นนี้ก็แล้วอริชฌานด้วยญาณ
เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวด้วยสามารถแห่งอภิญาญาณ เพราะฉะนั้น ภิกษุ
ย่อมนี้คนเดียวเป็นหลายคน จากนั้นภิกษุยอมเข้าสมาบัติในที่สุดแห่งจิตบริ
กรรม ครั้นออกจากสมาบัติแล้วนี่ก็อีกว่า เราจึงเป็นหลายคน ต่อจากนั้น
ยอมอริชฌานด้วยอภิญาญาณอย่างเดียวกับท่านนั้น โดยได้ชื่อว่า **อริญาณ**
ด้วยสามารถให้ความสำเร็จด้วยการเกิดในลำดับแห่งจิตอันเป็นส่วนเบื้องต้น ๓
หรือ ๔ ดวงอันเป็นไปแล้ว เพราะเหตุนี้พึงเห็นอย่างนี้แหละ เพราะท่านกล่าว
พึงเห็นอรรถในข้อนี้ด้วยประการฉะนี้ เหมือนอย่างเมื่อกล่าววาทะ กิณแล้วนอน
ก็มีได้หมายความว่า ไม่ดื่มน้ำ ไม่ล้างมือเป็นต้น แล้วนอนตอนกินเสร็จแล้ว
นั่นเอง แม้เมื่อมีกิจอื่นในระหว่างก็กล่าววาทะ กิณแล้วนอนฉันใด พึงเห็น
แม้ในข้อนี้ก็ฉนั้น แม้การเข้าสมาบัติมีฌานเป็นบาทครั้งแรก ท่านก็มีได้
กล่าวไว้ในบาลี.

อนึ่ง พร้อมด้วยอริชฌานญาณนั้นเป็น ๑๐๐ คน. แม้ในพันคน แสนคน
ก็มีเช่นนี้เหมือนกัน. หากไม่สำเร็จอย่างนั้น พึงทำบริกรรมอีก พึงเข้าสมาบัติ
แม้ครั้งที่ ๒ ครั้นออกแล้วพึงอริชฌาน. ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาสังยุตว่า
ควรเข้าสมาบัติครั้งหนึ่ง สองครั้ง ในจิตเหล่านั้น จิตมีฌานเป็นบาทมีนิมิต
เป็นอารมณ์ จิตบริกรรมคน ๑๐๐ เป็นอารมณ์หรือมีคน ๑,๐๐๐ เป็นอารมณ์
จิตเหล่านั้นยอมสำเร็จได้ด้วยวรรณะ มิใช่ด้วยบัญญัติ แม้จิตอริชฌานก็มีคน
๑๐๐ หรือ ๑,๐๐๐ เป็นอารมณ์เหมือนกัน จิตอริชฌานนั้นเป็นรูปาจรจตุต
ถฌานยอมเกิดอย่างนั้นในลำดับโคตรภู คุอุปัปนาจิตดังกล่าวแล้วในก่อน.

เพื่อแสดงถึงกายสักขี ของความเป็นหลายคน ท่านจึงกล่าวว่า เหมือน
ท่านพระจุลบันถกรูปเดียวเป็นหลายรูปก็ได้ฉะนั้น. อนึ่ง ในบทนี้พึงทราบว่
ท่านทำคำเป็นปัจจุบัน เพราะพระเถระเป็นผู้มีปกติทำอย่างนั้น และเพราะ
พระเถระนั้นยังมีชีวิตอยู่. แม้ในวาระว่า เป็นรูปเดียวก็ได้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน
ในข้อนั้นมีเรื่องเล่าว่า พระเถระพี่น้องสองรูป ชื่อว่า ปันถกเพราะเกิดใน
หนทาง. พี่น้องสองรูปนั้นพระมหาปันถกผู้พี่บวชแล้วบรรลุพระอรหัตพร้อม
ด้วยปฏิสัมภิทา. พระมหาปันถกเป็นพระอรหันต์จึงให้จุลบันถกบวชแล้วได้ให้
กาถานี้ว่า

ดอกปทุมชื่อโอกนุทธานในเวลาเช้า ยังไม่สิ้น
กลิ่น ยังมีกลิ่นหอมอยู่ ฉันทใด ท่านจงดูพระอังคีรส
ผู้โพโรจน์อยู่ดูดวงอาทิตย์ รุ่งโรจน์อยู่ในอากาศ
ฉะนั้น.

พระจุลบันถกไม่สามารถท่องกาถานั้นให้คล่องได้ล่วงไป ๔ เดือน
ลำดับนั้น พระเถระจึงกล่าวกะพระจุลบันถกว่า ท่านไม่สมควรในพระศาสนา
จึงออกไปจากพระศาสนาเสียเถิด. อนึ่ง ในเวลานั้นพระเถระเป็นภักตฺตเทศก์
(ผู้แจกภัตร). ชีวกโกมารภัจ ถือเอาดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้เป็นอัน
มากไปยังอัมพวันของตน บูชาพระศาสดา ฟังธรรมถวายบังคมพระทศพล
แล้วเข้าไปหาพระเถระกล่าวว่า พระคุณเจ้าขอรับ พຽງนี้ขอพระคุณเจ้าปาภิกษุ
๕๐๐ รูป มีพระพุทธรเจ้าเป็นประมุขรับภิกษาที่บ้านของกระผมเถิด.

พระเถระก็กล่าวว่า อาตมารับนิมนต์แก่ภิกษาที่เหนือเวฬุบันถก.
พระจุลบันถกได้ฟังดังนั้น เสียใจเป็นอย่างยิ่ง รุ่งขึ้นออกจากวัดแต่เช้าตรู
ย็นรื่องให้อยู่ที่ซุ้มประตูวิหาร เพราะเป็นผู้มีความหวังในพระศาสนา.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นอุปนิสัยของพระจุลป็นถกนั้น จึงเสด็จเข้าไปหาตรัสว่า ร้องให้ทำไม. พระจุลป็นถกกราบทูลเรื่องราวให้ทรงทราบ. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ผู้ไม่สามารถทำการท่องจำได้มิใช่เป็นผู้ไม่สมควรในศาสนาของเรา อย่าเศร้าโศกไปเลย ป็นถก แล้วเอาฝ่าพระหัตถ์ซึ่งมีรอยจักรลูปศิระของพระจุลป็นถกนั้น จูงที่แขนเสด็จเข้าสู่พระวิหารให้นั่ง ณ พระคันชุกฎีตรัสว่า ป็นถก เธอจงนั่งลูปคลำฝ่าเท้าผืนนี้ว่า รโฆหรณฺ รโฆหรณฺ นำธาตุออก นำธาตุออก แล้วทรงประทานขึ้นฝ่าเท้าบริสุทธีอันเกิดด้วยฤทธิ์แก่พระจุลป็นถกนั้น เมื่อถึงเวลาทรงแวดล้อมด้วยภิกษุสงฆ์เสด็จไปเรือนของชีวกประทับนั่ง ณ อาสนะที่เราปูลาดไว้. เมื่อพระจุลป็นถกลูปคลำขึ้นฝ่าเท้าอยู่อย่างนั้น ฝ่าเท้าก็หอมองได้มีสีดำโดยลำดับ พระจุลป็นถกนั้นได้สัญญาว่า ขึ้นฝ่าเท้านี้บริสุทธี ไม่มี ความหอมองคล้ำในฝ่านี้ แต่เพราะอาศัยอรรถภาพจึงได้หอมองคล้ำ ยังญาณให้หยั่งลงในชั้น ๕ เจริญวิปัสสนา. ขณะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปล่งพระโอภาสปรากฏคจประทับนั่งข้างหน้าของพระจุลป็นถกนั้น ได้ตรัสโอภาสคานี้ว่า

ฐลฺลิตฺถิ อรคเเตมิชเรณฺณ (ละออง) คำว่า รโฆ

(ฐลฺลิตฺถิ) นี้เป็นชื่อของรคเเต บัณฑิตทั้งหลายเหล่านั้น
ละฐลฺลิตฺถินี้แล้วอยู่ในศาสนาของตถาคต ผู้ปราศจากฐลฺลิตฺถิ
แล้ว.

ฐลฺลิตฺถิ คฺฉิ โทสะ ฯลฯ ในศาสนาของตถาคตผู้
ปราศจากฐลฺลิตฺถิแล้ว.

ฐลฺลิตฺถิ คฺฉิ โมหะ ฯลฯ ในศาสนาของตถาคต
ผู้ปราศจากฐลฺลิตฺถิแล้ว.

ความโศกทั้งหลาย ย่อมไม่มีแก่ผู้ที่มีจิตยังไม่

ประมาทเป็นมุนี ศึกษาอยู่ในครองแห่งมุนี คงที่สงบ

มีสติทุกเมื่อ.

เมื่อจบคาถาพระเถระบรรลुพระอรหัต พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พระเถระนั้น เป็นผู้ได้ฉานสำเร็จแต่ใจ รูปเดียวเป็นหลายรูปก็ได้ หลายรูปสามารถเป็นรูปเดียวก็ได้. ปิฎก ๓ และอภิญาญา ๖ ได้ปรากฏแก่พระเถระด้วยอรหัตมรรคนั้นแล.

แม้ชีวิตก็น้อมทักษิโณทกเข้าไปถวายแด่พระทศพล พระศาสดาทรงปิดบาตร ชีวกทูลถามว่า เป็นอย่างไร พระเจ้าข้า ตรัสว่ายังมีภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในวิหาร ชีวกนั้นจึงส่งบุรุษไปบอกว่า เจ้าจงไปนำพระคุณเจ้ามาเร็วพลัน พระจุกป็นถกเถระประสงคจะให้พี่ชายรู้ว่าตนบรรลุธรรมวิเศษแล้ว ก่อนที่บุรุษนั้นจะมาถึงจึงนิรมิตภิกษุ ๑,๐๐๐ รูป แม้รูปหนึ่งก็ไม่เหมือนกับรูปหนึ่ง รูปหนึ่งได้ทำกิจของสมณะมีเย็บจีวรเป็นต้น ไม่เหมือนกับรูปอื่น บุรุษไปเห็นภิกษุในวัดมากมายจึงกลับมาบอกแก่ชีวกว่า นาย ภิกษุในวัดมากมาย ผมไม่เห็นพระคุณเจ้าที่ควรจะนิมนต์เลย. ชีวกทูลถามพระศาสดาบอกชื่อของพระเถระรูปนั้นแล้วส่งบุรุษไปอีก บุรุษนั้นไปถามว่า ท่านขอรับ รูปไหนชื่อจุกป็นถก ทั้งพันรูปบอกพร้อมกันกล่าวว่า เราคือจุกป็นถก เราคือจุกป็นถก บุรุษนั้นกลับไปอีกกล่าวว่า นัยว่า พระคุณท่านทั้งหมดเป็นจุกป็นถก ผมไม่รู้จะนิมนต์รูปไหน ชีวกได้รู้โดยนัยว่า ภิกษุมิฤทธิ์ เพราะแห่งตลอดสังฆกรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เธอจงไป จงจับภิกษุที่เห็นเป็นรูปแรกที่ชายจีวรแล้วกล่าวว่า พระศาสดาตรัสเรียกท่านแล้วนำมา บุรุษนั้นไปแล้วได้ทำตามนั้น ทันใดนั้นเองภิกษุที่นิรมิตแล้วทั้งหมดก็หายไป พระเถระส่งบุรุษนั้นกลับไป สำเร็จเสร็จกิจมีล้างหน้าเป็นต้นแล้วไปถึงก่อนนั่งเหนืออาสนะที่เขาปูไว้ ในขณะนั้น พระ-

ศาสดาทรงรับทักษิโณทก เสวยพระกระยาหารเสร็จแล้วให้พระจุลบันถกเถระกล่าวธรรมกถา อนุโมทนาภัตต พระเถระกล่าวธรรมกถา มีประมาณเท่า คัมภีร์ ทีฆนิกายและมัชฌิมนิกาย.

ภิกษุรูปอื่นๆ นิรมิตกายสำเร็จแต่ใจด้วยการอธิษฐานยอมนิรมิตได้ ๓ รูป หรือ ๒ รูป ย่อมนิรมิตหลายรูปให้เป็นเช่นกับรูปเดียวได้ และทำกรรม ได้อย่างเดียวเท่านั้น แต่พระจุลบันถกเถระนิรมิตได้ ๑,๐๐๐ รูปโดยนึ่งครั้ง เดียวเท่านั้น มิได้ทำ ๒ คนให้เป็นเช่นกับคนเดียว มิได้ทำกรรมอย่างเดียว เพราะฉะนั้นพระเถระจึงเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุผู้นิรมิตกายสำเร็จแต่ใจ ส่วนภิกษุ รูปอื่น ๆ ไม่กำหนดจำนวนมากจึงเป็นเช่นผู้มีฤทธิ์นิรมิตได้เท่านั้น ภิกษุรูป อื่น ๆ ย่อมทำกรรมที่ผู้มีฤทธิ์ทำมียืนนั่งเป็นต้น และความเป็นผู้พุดนึ่งเป็นต้น ได้เท่านั้น แต่หากว่า ประสงค์จะทำวรรณะต่างๆ บางพวกก็ทำได้ในปฐมวัย บางพวกก็ในมัชฌิมวัย บางพวกก็ในปัจฉิมวัย อนึ่งประสงค์จะทำผมายาว ไถน ทั้งหมด มีผมนปน มีจิวรสีแดงครึ่งหนึ่งจิวรสีเหลือง หรือทำบทธาณ ธรรม- กถา สรภัญญะถามปัญหาแก้ปัญหาย่อมดัดมเหย็บ ชักจิวรเป็นต้นมีประการต่าง ๆ แหม้อย่างอื่น ครั้นออกจากสมาบัติมีฌานเป็นบาท แล้วทำปริกรรมโดยนัยมี อาทิวา ภิกษุประมาณเท่านี้จึงเป็นผู้มีปฐมวัย แล้วเข้าสมาบัติอีกครั้งนี้ออกแล้ว พึงอธิษฐาน จึงเป็นผู้มีประการที่ตนปรารถนาแล้ว ๆ กับด้วยจิตอธิษฐาน ในบทยามีอาทิวา พุทธาปี หุตฺวา เอโก โหติ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ มีนัยนี้ เหมือนกัน.

แต่ความต่างก็มีดังต่อไปนี้ บทว่า ปกตียา พหุโก โดยปกติ หลายคน คือโดยปกติที่นิรมิตในระหว่างกาลนิรมิตหลายคน อนึ่ง ภิกษุนี้ครั้น นิรมิตความเป็นหลายรูปอย่างนี้แล้ว จึงดำริต่อไปว่า เราจักจงกรมรูปเดียว

จักทำการทอ จักถามปัญหา เพราะความเป็นผู้มีความปรารถนาน้อยว่าวัดนี้มีภิกษุน้อย หากพวกอื่นจักมา จักรู้จักเราว่า ภิกษุประมาณเท่านี้เหมือนรูปเดียวกันมาแต่ไหน นี่จักเป็นอนุภาพของพระเถระแน่แท้ ดังนี้จึงปรารถนาว่า เราจงเป็นรูปเดียว ในระหว่างเข้าสมบัติมีฉานเป็นบาท ครั้นออกแล้วทำบริกรรมว่า เราจงเป็นรูปเดียวเข้าสมบัติอีก ครั้นออกแล้วพึงอธิษฐานว่า เราจงเป็นรูปเดียวพร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเองก็เป็นรูปเดียว เมื่อไม่ทำอย่างนี้ย่อมเป็นรูปเดียวได้เองด้วยตามที่กำหนดไว้.

เพราะบทว่า **อาวิภาว** ทำให้ปรากฏมาเป็นบทตั้งแล้วกล่าวว่ **เกนจิ อนุภา** **โหติ** ทำให้ไม่มีอะไรปิดบัง ท่านจึงกล่าวถึงอรรถแห่งความปรากฏของบทว่า **อาวิภาว** ด้วยบทว่า **เกนจิ อนุภา**. ท่านกล่าวถึงปาฐะที่เหลือว่า **กโรติ** ด้วยบทว่า **โหติ** ดังนี้ เพราะเมื่อทำให้แจ้งก็เป็นอันทำให้ปรากฏ. บทว่า **เกนจิ อนุภา** คือไม่มีอะไร ๆ มีฝาเป็นต้นปิดบัง คือปราศจากเครื่องกั้น. บทว่า **อปฺปฏิจฺจนฺน** ไม่ปกปิด คือไม่ปิดข้างบน ชื่อว่า **วิจฺจ** เปิดเผยเพราะไม่ปิดบัง ชื่อว่า **ปาก** ปรากฏ เพราะไม่ปกปิด. บทว่า **ติโรภาว** ทำให้หายไป คือทำให้อยู่ในระหว่าง ชื่อว่า **ปีหิต** ปิดบังเพราะเครื่องกั้นนั้นปิด ชื่อว่า **ปฏิกุชฺชิต** มิดชิดเพราะปิดที่ที่ปิดบังไว้นั่นเอง. บทว่า **อากาศสลิณสมปตฺติยา** ได้แก่จุดตถฌานสมบัติอันเกิดขึ้นแล้วในอากาศสลิณที่กำหนดไว้. บทว่า **ลาภิ** เป็นผู้ได้ชื่อว่า **ลาภิ** เพราะเป็นผู้มีลาภ. บทว่า **อปริกฺขิตฺเต** ไม่มีอะไรกั้นไว้ คือในท้องที่ที่ไม่มีอะไรกั้นไว้โดยรอบ เพราะท่านกล่าวอากาศสลิณไว้ในที่นี้ ฉานที่เจริญแล้ว ในที่นั้นนั่นแหละย่อมเป็นปัจจัยแห่งอากาศสลิณ ไม่พึงเห็นว่าเป็นอื่น พึงเห็นฉานมีกสิณนั้นเป็นอารมณ์แม้ในบรรดาอาโปกสิณในเบื้องบนเป็นต้น มิใช่อย่างอื่น. บทว่า **ปจฺวี**

อวชฺชติ อุตฺกํ อวชฺชติ อากาสํ อวชฺชติ ย่อมนึกถึงแผ่นดิน ย่อมนึกถึงน้ำ ย่อมนึกถึงอากาศ คือย่อมนึกถึงแผ่นดิน น้ำและอากาศตามปกติ. **บทว่า อนุตฺถิกฺเข** บนอากาศท่านแสดงถึงความที่อากาศนั้นเป็นอากาศไกลกว่าแผ่นดิน เพราะท่านไม่นิยมกสถิณในการดูบลาคำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ จึงกล่าวโดยไม่ว่ากันว่าผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ถือความชำนาญแห่งจิต. **บทว่า นิธินฺนโก वा นิปนฺนโก वा** คือนั่งก็ดี นอนก็ดี ด้วยบทนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงแม้อิริยาบถทั้งสองนอกนั้นด้วย. **บทว่า หตุลฺปาสฺส โหตุ** คือดวงจันทร์ดวงอาทิตย์จะมีในที่ใกล้มือ. **ปาฐะว่า หตุลฺปสฺส โหตุ** จะมีที่ข้างมือบ้าง บทนี้ท่านกล่าวด้วยอำนาจของผู้ใคร่จะทำอย่างนั้น. อนึ่ง ผู้มีฤทธิ์นี้แม้ไปในที่นั้น แล้วก็ยกมือดูบลาคำได้. **บทว่า อามสฺติ** ดูบ คือถูกต้องนิดหน่อย. **บทว่า ปรามสฺติ** คลำ คือถูกต้องหนักหน่อย. **บทว่า ปริมชฺชติ** สัมผัส คือถูกต้องโดยรอบ. **บทว่า รูปคตํ** คือรูปที่ตั้งอยู่ใกล้มือตนเอง. **บทว่า ทูเรปี สนฺติเก อธิญฺจติ** อธิษฐานที่ไกลให้เป็นที่ใกล้คือผู้มีฤทธิ์ครั้งออกจากสมาบัติมีฉานเป็นบาทแล้ว ย่อมนึกถึงเทวโลกก็ดี พรหมโลกก็ดี ในที่ไกลว่า จะมีในที่ใกล้ดังนี้ ครั้นนึกถึงแล้ว กระทำบริกรรมเข้าสมาบัติอีกครั้งนี้ออกแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า จะมีในที่ใกล้ดังนี้ ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ย่อมมีในที่ใกล้ แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้ อนึ่ง พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงถึงความพิเศษของความสำเร็จแห่งฤทธิ์นี้ แม้ไม่เป็นอุปการะแก่ผู้ประสงค์จะไปพรหมโลกกล่าวถึงการกระทำที่ไกลให้เป็นที่ใกล้แล้วไปพรหมโลกได้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **สนฺติเกปี** แม้ในที่ใกล้.

ในบทนั้นมีไช้การทำเล็กน้อยและทำมาอย่างเดียวเท่านั้น สิ่งทั้งหมดที่ปรารถนาย่อมสำเร็จแก่ผู้ฤทธิ์ แม้ในบทมีอาทิว่า **อมชฺฐํ มชฺฐํ** ทั้งไม่อร่อยทั้งอร่อย ฟังทราบนัยอื่นอีก. **บทว่า ทูเรปี สนฺติเก อธิญฺจติ**

อริยฐานแม่ที่ไกลให้เป็นที่ใกล้ คืออริยฐานพรหมโลก ในที่ไกลให้เป็นที่ใกล้
ของมนุษย์โลก. บทว่า **สนฺติเกปิ ทูเร อธิฏฺฐาติ** อริยฐานแม่ในที่ใกล้ให้
เป็นที่ใกล้คืออริยฐานมนุษย์โลกในที่ใกล้ให้เป็นที่ใกล้. บทว่า
พหุํมปิ โลกํ อธิฏฺฐาติ อริยฐานของแม่มาให้เป็นที่ของน้อยคือหากว่าพรหม
ทั้งหลายมาประชุมกันมาก เพราะพรหมมีร่างกายใหญ่จะละทิ้งอุปจาร (การ
เห็นใกล้เคียง) สวณุปจาร (การฟังใกล้เคียง) ผู้มีฤทธิ์ย่อรวมกันในทัพอุปจาร
และสวณุปจาร อริยฐานแม่ของมาให้เป็นที่ของน้อย. บทว่า **โลกมฺปิ พหุํ**
อธิฏฺฐาติ อริยฐานแม่ของน้อยให้เป็นที่ของมาก คือหากว่าผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะไป
กับบริวารมาก เป็นผู้บริวารมากก็เพราะอริยฐานตนชื่อน้อยเพราะมีคนเดียว
ให้มากแล้วไป ฟังเห็นอรรถในบทนี้ด้วยประการฉะนี้แล. เมื่อเป็นอย่างนั้นแม่
บท ๔ อย่างนี้ย่อมเป็นอุปการะในการไปพรหมโลก. บทว่า **ทิพฺเพน จกฺขุณา**
ตสฺส พุรฺหุมนฺ **รูปํ ปสฺสตี** ย่อมเห็นรูปพรหมนั้นด้วยทิพยจักขุ คือ
ผู้มีฤทธิ์ยืนอยู่ในที่นี้เจริญอาโลกกสิณ ย่อมเห็นรูปพรหมที่ประสงค์จะเห็นด้วย
ทิพยจักขุ ยืนอยู่ในที่นั้นแหละย่อมได้ยินเสียงของพรหมนั้นกำลังพูดกันด้วย
ทิพโสทธธาตุ ย่อมรู้จักของพรหมนั้นด้วยเจโตปริยญาณ. บทว่า **ทิสฺสमानน**
ด้วยกายที่ปรากฏ คือด้วยการเพ่งด้วยจักขุ. บทว่า **กายวเสน จิตฺต**
ปริณามเต คือน้อมจิตด้วยสามารถแห่งรูปกาย ยึดจิตมีมานเป็นบาทแล้วยก
ขึ้นในกาย กระทำการไปของกายด้วยสำคัญว่าเบา ให้เป็นการไปเข้าเพราะการ
ไปด้วยกายเป็นความช้า. บทว่า **อธิฏฺฐาติ** เป็นไวพจน์ของบทนี้นั้นแหละ
ความว่าให้สำเร็จ. บทว่า **สุขสฺสยฺยญฺจ ลหุสฺสยฺยญฺจ โอกฺกมิตฺวา** **หยั่ง**
ลงสู่สุขสัจจัญญาและลหุสัจจัญญา คือ หยั่งลงเข้าไปถูกต้องเข้าถึงสุขสัจจัญญาและ
ลหุสัจจัญญาอันเกิดพร้อมกันกับอิทธิจิต มีมานเป็นบาทเป็นอารมณ์ สัจจัญญาสัมปยุต

ด้วยอุเบกขา ชื่อ สุขสัญญา เพราะอุเบกขาท่านกล่าวว่า ความสงบเป็นความ
สุข สัญญานั้นแหละพึงทราบว่าเป็นลหุสัญญาเพราะพ้นจากนิเวศน์และธรรม
เป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้น.

แม้กรชกายของผู้มีฤทธิ์หยั่งลงสู่สัญญานั้นก็เบาคุดปุยนุ่น ผู้มีฤทธิ์นั้น
ไปสู่พรหมโลกด้วยกายอันปรากฏเบาคุดปุยนุ่นที่ถูกลมพัดไป อนึ่ง เมื่อไปอย่าง
นี้หากปรารธนา ก็นิรมิตทางบนอากาศด้วยปลฐวิกสิตแล้วเดินไป หากปรารธนา
ก็นิรมิตดอกปทุมทุก ๆ อย่างเท้าบนอากาศด้วยปลฐวิกสิตนั้นแหละแล้ววางเท้า
บนดอกปทุมเดินไป หากปรารธนาถืออริชฐานลมด้วยวาโยกสิตแล้วไปกับ
ลมคุดปุยนุ่น ความเป็นผู้ใคร่จะไปในั้นแหละเป็นประมาณในเรื่องนี้ เพราะ
ความเป็นผู้ใคร่จะไป ผู้มีฤทธิ์นั้น จึงอริชฐานจิตทำอย่างนั้น ชัดไปด้วยกำลัง
ของอริชฐานปรากฏจลจลจรแล่นไปด้วยกำลังของสายธนู. บทว่า จิตตวเสณ
กาย ปริณามติ น้อมกายไปด้วยอำนาจจิตคือยึดกรชกาย แล้วยกขึ้นในจิต
อันมีมานเป็นบท ทำการไปของจิตให้เป็นการไปเร็ว เพราะการไปด้วยจิต
เป็นความเร็ว.

บทว่า สุขสณฺณญจ ลหุสณฺณญจ โอกกมิตฺวา คือหยั่งลงสู่
สุขสัญญาและลหุสัญญา อันเกิดพร้อมกับทิทธิจิตอันมีรูปกายเป็นอารมณ์. บท
ที่เหลือพึงทราบโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล. แต่บทนี้เป็นกรไปด้วยจิต เมื่อ
ถามว่าผู้มีฤทธิ์นี้ เมื่อไปด้วยกายอันไม่ปรากฏอย่างนี้ ย่อมไปในอุปาทขณะ
แห่งจิตอริชฐานนั้นหรือ หรือว่าในฐิตินขณะ หรือกัณคขณะ. พระเถระกล่าวว่า
ไปในขณะแม้ทั้ง ๓ ไปเองหรือว่าส่งรูปนิรมิตไป ทำตามชอบใจ แต่ในที่นี้
ผู้มีฤทธิ์นั้นไปมาเอง. บทว่า มโนมยํ สำเร็จแต่ใจ ชื่อว่า มโนมยํ เพราะ
เป็นรูปนิรมิตด้วยใจอริชฐาน. ชื่อว่า สพฺพงฺคปจฺจงฺคํ มีอวัยวะครบทุกส่วน

คือมีอวัยวะน้อยใหญ่ครบทั้งหมด. บทว่า **อหิณฺหุริยํ** มีอินทรีย์ไม่บกพร่องนี้ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งสัจฐานของจักษุและโสตะเป็นต้น เพราะในรูปนิมิตไม่มีประสาท.

บทมีอาทิว่า **สจ โส อิทธิมา จงฺกมติ นิรมิตปี ตตฺถ จงฺกมติ** หากผู้มีฤทธิ์จึงกรมอยู่ แม้รูปนิมิตก็จึงกรมในที่นั้น ท่านกล่าวหมายถึงสาวกนิมิตทั้งหมด ส่วนพุทธนิมิตทั้งหลายย่อมทำสิ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำ ทำเป็นอย่างอื่นด้วยอำนาจจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า. บทว่า **ธมฺมายติ ปชฺชลติ** บังหวนควนให้ไฟลุกโพลง ท่านกล่าวด้วยอำนาจเจโตกสิณ. ๓ บทมีอาทิว่า **ธมฺมํ ภาสติ** กล่าวธรรมท่านกล่าวไม่แน่นอน. บทว่า **สนฺตฺติญฺจติ** ยืนอยู่ คือ ยืนร่วมกัน. บทว่า **สลฺลปติ** สนทนากันอยู่ คือ สนทนาร่วมกัน. บทว่า **สากจฺจ สมาปชฺชติ** ปราศรัยกัน คือ ปราศรัยด้วยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของกันและกัน. อนึ่ง ผู้มีฤทธิ์นั้นยืนอยู่ ณ ที่นี้ ย่อมเห็นรูปด้วยทิพยจักษุ ย่อมได้ยินเสียงด้วยทิพยโสตธาตุ ย่อมรู้จักด้วยเจโตปริยญาณ ย่อมยืนสนทนาปราศรัยกับพรหมนั้น. การอธิษฐานของผู้มีฤทธิ์นั้นมีอาทิว่า ย่อมอธิษฐานแม้ในที่ไกลให้เป็นที่ใกล้ได้ ผู้มีฤทธิ์นั้นไปสู่พรหมโลกด้วยกายอันปรากฏหรือไม่ปรากฏ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ย่อมไม่ยังอำนาจให้เป็นไปทางกายได้ ย่อมถึงวิธีดังที่กล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า ผู้มีฤทธิ์นั้นย่อมนิรมิตคนมีรูปไว้ข้างหน้าพรหมนั้นได้ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ชื่อว่าย่อมยังอำนาจให้เป็นไปทางกายได้. ส่วนบทที่เหลือท่านกล่าวไว้ เพื่อชี้ให้เห็นส่วนเบื้องต้นของการยังอำนาจให้เป็นไปทางกาย นี้เป็นฤทธิ์ที่อธิษฐาน.

พึงทราบวินิจฉัยในวิภูพนิทนิเทศ ดังต่อไปนี้. ท่านกล่าวยกตัวอย่างสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าสิขี เพื่อชี้ให้เห็นกายสักขีของฤทธิ์ที่

เพลงได้ต่าง ๆ. พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงถึงฤทธิ์ที่เพลงได้ต่าง ๆ นั้น จึงแสดงฤทธิ์ที่อธิฐานได้ยินเสียงแห่งพื้นโลกธาตุ อันน่าอัศจรรย์อย่างยิ่ง ไม่เคยมีมาก่อนว่า พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิจี สถิตอยู่ในพรหมโลก ทรง เปล่งเสียงให้พื้นโลกธาตุทราบชัด ดังนี้.

บัดนี้ เพื่อแสดงเรื่องราวนี้ ท่านจึงกล่าวข้อความนี้. ในกัป ๓๑ ถอย ไปจากกัปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าสิจี จุตจากสวรรค์ชั้นดุสิตในชาติ เป็นลำดับ อุปบัติในพระครรภ์ของพระมเหสีพระนามว่า ปภาวดี ของพระเจ้า อรุณวดี ในอรุณวดีนคร มีพระญาณแก่กล้าเสด็จออกมหาภิเนษกรรม ณ ตรีสรู พระสัพพัญญุตญาณ ณ โขทิมณฑลทรงประกาศธรรมจักรอันประเสริฐ ทรง อาศัยอรุณวดีนครประทับอยู่ วันหนึ่ง ตอนเช้าตรู่ทรงชำระพระวรกายแล้ว แวดล้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ทรงดำริว่า จักเข้าไปอรุณวดีนครเพื่อบิณฑบาต ประทับยืน ณ ที่ใกล้ซุ้มประตูพระวิหาร ตรีสรูเรียกพระอัครสาวกชื่อ อภิภู มิพระพุทธดำรัสว่า คุณก่อนภิกษุ เข้าไปอรุณวดีนครเพื่อบิณฑบาตกันเถิด เราจักเข้าไปพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า สิจี เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรีสรูเรียกอภิภูภิกษุ มิพระพุทธดำรัสว่า คุณก่อนพราหมณ์ มาเถิดเราจะเข้าไปพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง จนกว่าจะถึงเวลา นั้น คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อภิภูภิกษุรับพระพุทธดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่าสิจี ผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ลำดับนั้นแล พระผู้มี พระภาคเจ้าพระนามว่า สิจี และพระอภิภูภิกษุได้เข้าไปยังพรหมโลกชั้นใด ชั้นหนึ่ง.

ณ พรหมโลกนั้น มหาพรหมเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว มีความ
ชื่นชม ทำการต้อนรับได้ปูลาดพรหมอาสนะถวายเป็นปูลาดอาสนะอันสมควร
แม้แก่พระเถระด้วย. พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งเหนืออาสนะที่ปูลาดไว้.
แม้พระเถระก็นั่งเหนืออาสนะที่ถึงแก่ตน. มหาพรหมถวายบังคมพระทศพล
แล้วนั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่ง.

ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ลำดับนั้นแลพระผู้มีพระภาคเจ้า
พระนามว่าสิขี ผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสกะอภิกษุภิกษุว่า คุณก่อน
พราหมณ์ ธรรมิกถาจงแจ่มแจ้งแก่พรหม พรหมบริษัทและพรหมปารีสัชชะ
ทั้งหลายเถิด คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อภิกษุภิกษุรับพระพุทธานุญาตของพระผู้มี
พระภาคเจ้า ผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว แสดงธรรมกถาแก่พรหม
พรหมบริษัทและพรหมปารีสัชชะทั้งหลาย เมื่อพระเถระกล่าวธรรมกถา หมู่
พรหมทั้งหลายยกโทษว่า ก็พวกเราได้รับการมาสู่พรหมโลกของพระศาสดาตลอด
กาลนาน ภิกษุนี้เว้นพระศาสดาเสียแล้ว แสดงธรรมเสียเอง.

พระศาสดาทรงทราบว่ หมู่พรหมไม่พอใจจึงตรัสกะภิกษุภิกษุว่า
คุณก่อนพราหมณ์ พรหม พรหมบริษัท และพรหมปารีสัชชะทั้งหลายเหล่านั้น
พากันยกโทษ คุณก่อนพราหมณ์ ถ้าเช่นนั้นเธอจงให้พรหม พรหมบริษัท
และพรหมปารีสัชชาทั้งหลาย สลดใจโดยประมาณยิ่ง. พระเถระรับพระคำรัส
ของพระศาสดาแล้ว แผลงฤทธิ์ต่างๆ หลายอย่าง ยังพันโลกธาตุให้รู้แจ่มแจ้ง
ด้วยเสียง ได้กล่าวคาถา ๒ คาถาที่ว่า

ท่านทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า จงประกอบ

(ความเพียร) ในพระพุทธศาสนา จงกำจัดเสนาแห่ง

มัจจุ ดูช่างกำจัดเรือนไม้้อ **จะนั้น** ผู้ใดจักไม่
ประมาทในธรรมวินัยนี้อยู่ **ผู้นั้น**จักละสงสารคือชาติ
แล้วจักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

ก็พระเถระทำอะไร จึงยังพ้นโลกธาตุให้รู้แจ้งด้วยเสียง. พระเถระเข้า
นิลกสิณก่อน ครั้นออกแล้วแผ่ความมืดไปในที่ทั้งปวงในพันธจักรวาลด้วยอภิญญา
ญาณ เมื่อสัตว์ทั้งหลายเกิดความค้ำใจว่า อะไรนี้มีมืดแล้ว พระเถระจึงเข้าอา
โลกสิณครั้นออกแล้วก็ทำแสงสว่างให้ปรากฏ เมื่อสัตว์ทั้งหลายกำลังเพ่งดูว่า
อะไรนี้สว่างแล้ว พระเถระจึงแสดงตนให้ปรากฏ. เทวดาและมนุษย์ในพันธจักร
วาลต่างประคองอัญชลีขึ้นนมัสการพระเถระ พระเถระกล่าวว่า ขอมหาชนจงฟัง
เสียงของเราผู้แสดงธรรม แล้วจึงได้กล่าวคาถาเหล่านี้. เทวดาและมนุษย์ทั้งปวง
ได้ยินเสียงของพระเถระคูนั่งแสดงธรรม ในท่ามกลางบริษัทที่ประชุมกันอยู่
แม้ใจความก็ได้ปรากฏแก่เทวดาและมนุษย์เหล่านั้น ท่านกล่าวว่า พระเถระ
ให้รู้แจ่มแจ้งด้วยเสียง หมายถึงให้รู้แจ่มแจ้งใจความนั้น. ท่านกล่าวคำมีอาทิว่า
โส ทสฺสมานนปิ พระเถระแสดงธรรมด้วยกายที่ปรากฏบ้าง ดังนี้อีก
หมายถึงฤทธิ์ที่แผ่ลงได้ต่าง ๆ หลายอย่างนี้ พระเถระนั้นทำ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ธมฺมํ เทเสถิ** พระเถระแสดงธรรม คือ
แสดงฤทธิ์ที่แผ่ลงได้ต่าง ๆ มีประการดังกล่าวแล้วก่อนจึงแสดงธรรม. แต่
นั้น ฟังทราบว่าเป็นพระเถระกล่าว ๒ คาถา โดยลำดับตามที่กล่าวแล้ว จึงให้รู้แจ่มแจ้ง
ด้วยเสียง. อนึ่ง ในบทมีอาทิว่า **ทิสฺสมานนปิ** กาเยน ด้วยกายที่ปรากฏ
บ้าง เป็นตติยวิภักตติลงในลักษณะแห่งอิตถัมภูตะ (มี ด้วย ทั้ง) คือมีกาย
เป็นอย่างนั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระครั้งแสดงเรื่องราวนั้นแล้ว เมื่อจะแสดงถึงวิธีทำฤทธิ์ที่แสดงได้ต่าง ๆ ของผู้มีฤทธิ์ผู้อื่น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า โส ปกติวณฺณ วิหิตฺวา ผู้มีฤทธิ์นั้นละเพศปกติแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า โส คือ ภิกษุผู้มีฤทธิ์ มีจิตอ่อนสมควรแก่การทำงานที่ทำได้ตามวิธีดังกล่าวแล้วในหนหลัง. หากภิกษุผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะทำฤทธิ์ที่แสดงได้ต่าง ๆ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นละเพศปกติ คือสัจฉนูปกติกของตนแล้วแสดงเพศเป็นกุมารบ้าง. อย่างไร คือออกจากจุดตถฌานมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ มีอภิญญาเป็นบาท แล้วนึกถึงเพศกุมารที่ควรนิรมิตว่า เราจึงเป็นกุมารมีรูปอย่างนี้ ดังนี้แล้ว เมื่อทำบริกรรมเสร็จจึงเข้าสมาบัติอีก ครั้นออกแล้ว อธิษฐานด้วยอภิญญาญาณว่า เราจึงเป็นกุมารมีรูปอย่างนี้ ดังนี้. ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นก็จะเป็นกุมารพร้อมกับอธิษฐาน.

ท่านกล่าวไว้ในปฐวีกสิณในวิสุทธิมรรคว่า สมาบัติมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ มีฌานเป็นบาท ย่อมสมควรในที่นี้ด้วยคำว่า ฤทธิ์ที่แสดงต่าง ๆ มีอาทิอย่างนี้ว่า ความเป็นคนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ด้วยอำนาจปฐวีกสิณ ฯลฯ ย่อมสำเร็จดังนี้. อนึ่ง ในอภิญญานิเทศในวิสุทธิมรรคนั้นนั่นแหละ ท่านกล่าวว่า ออกจากปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ จากฌานมีอภิญญาเป็นบาท ดังนี้ ด้วยฤทธิ์ที่แสดงได้ต่าง ๆ. อนึ่ง ในนิเทศนั้นนั่นแหละ ท่านกล่าวว่า ควรคิดถึงเพศกุมารของตน. คำกล่าวนั้นดูเหมือนจะไม่สมควรในการนิรมิตมีนาคเป็นต้น. แม้ในการนิรมิตมีเพศนาคเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า นาควณฺณ เพศนาค คือมีสัจฉนูปกติกคล้ายงู. บทว่า สุปญฺณวณฺณ เพศครุฑ คือมีสัจฉนูปกติกคล้ายครุฑ. บทว่า อินฺทวณฺณ

เพศพระอินทร์ คือ มีสัณฐานคล้ายท้าวสักกะ. บทว่า **เทวณฺณํ** เพศเทวดา คือ มีสัณฐานคล้ายเทวดาที่เหลือ. บทว่า **สมุทฺทวณฺณํ** เพศสมุทร ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งอาโปกสิณ. บทว่า **ปตฺตํ** พลราบ คือ พลเดินเท้า. บทว่า **วิวิธมฺปิ** เสนาพยุหฺม กงทัพตั้งประชิดกันต่าง ๆ คือ หมู่ทหารหลายเหล่า มีพลข้างเป็นต้น. แต่ในวิสุทธิมรรคท่านกล่าวบทมีอาทิว่า แสดงแม้ข้างด้วย เพื่อให้เห็นข้างเป็นต้น แม้ในภายนอก. ในวิสุทธิมรรคนั้นไม่พึงอธิบายว่า เรืองเป็นข้าง พึงอธิบายว่า ข้างจงมี. แม้ในมำเป็นต้นท่านก็กล่าวว่ามีนัยนี้เหมือนกัน คำนั้นคิดด้วยบทเดิมกล่าวว่า ละเพศปกติ และด้วยความที่ฤทธิ์แสดงได้ต่าง ๆ เพราะว่าการไม่ละเพศปกติตามลำดับ ดังกล่าวในบาลีแล้ว แสดงเพศอื่นด้วยอำนาจอธิบาย ชื่อว่า ฤทธิ์ที่อธิบาย. การละเพศปกติแล้วแสดงตนเป็นอย่างอื่น ด้วยอำนาจอธิบาย ชื่อว่า ฤทธิ์แสดงได้ต่าง ๆ.

พึงทราบวินิจฉัยในมโนมยิทฺธิเทศดังต่อไปนี้. ในบทมีอาทิว่า **อิมฺมุหา** กายา **อณฺณํ** กาย **อภินิมฺมินาติ** ภิกษุ निर्मितกายอื่นจากกายนี้ ความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะทำมโนมยิทฺธิฤทธิ์ทางใจ ครั้นออกจากสมาบัติ มีอากาศกสิณเป็นอารมณ์ มีฌานเป็นบาทแล้วนึกถึงรูปกายของตนก่อนแล้ว อธิษฐานว่า โพรงจงมี โพรงย่อมมี ต่อจากนั้นนึกถึงกายอื่นด้วยอำนาจปลุกวิ-กสิณในภายในของโพรงนั้นแล้วทำบริกรรมอธิษฐาน โดยนัยดังกล่าวแล้ว นั้นแหละ กายอื่นย่อมมีภายในโพรงนั้น ภิกษุนั้นบัวนกายนั้นออกจากปาก แล้วตั้งไว้ภายนอก. บัดนี้พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะประกาศความนั้นด้วยอุปมา จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **เสยฺยถาปี** ดังนี้. ในบทเหล่านั้น บทว่า **มฺลชฺชมฺหา** คือ จากหญ้าปล้อง. บทว่า **อิสิกํ** ปวาเหยย พิงชักไส้ คือ ขูดหน่อ. บทว่า **โกสิยา** คือจากฝัก. บทว่า **กรณฺฐา** จากกระท่อ คือ จากคราบหนังเก่า.

อนึ่ง ในบทเหล่านั้น บทว่า **อุทฺทเรยฺย** พึงยกออก พึงทราบการยกออกแห่งกระต่อนั้นด้วยจิตเท่านั้น เพราะธรรมดานี้ตั้งอยู่ในชาติของตน อาศัยระหว่างท่อนไม้บ้าง ระหว่างต้นไม้บ้าง ด้วยกำลัง คือ การลอกคราบออกจากตัว รังเกียจหนักเท่า คุจเคี้ยวกินตัวย่อมลอกคราบด้วยตนเอง ด้วยเหตุ ๔ ประการเหล่านี้. อนึ่ง ในเรื่องนี้ท่านกล่าวอุปมาเหล่านั้นไว้ เพื่อให้เห็นว่า รูปสำเร็จแต่ฤทธินี้ ของผู้มีฤทธิย่อมเป็นเช่นกันด้วยอาการทั้งปวง เหมือนไม้เป็นต้น ย่อมเป็นเช่นกันออกจากหญ้าปล้องฉะนั้น ภายที่ทำด้วยใจ คือ อภิญญาในบทนี้ว่า ผู้มีฤทธิเข้าไปด้วยฤทธิ ด้วยกายสำเร็จแต่ใจ ชื่อว่า **มโนมยกาโย** กายสำเร็จแต่ใจ ภายที่เกิดขึ้นด้วยใจ คือ ฌานในบทนี้ว่า ผู้มีฤทธิเข้าถึงกายสำเร็จ แต่ใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **มโนมยกาโย** กายสำเร็จแต่ใจ เพราะใจนั้นทำ แต่ในที่นี้ ภายเกิดขึ้นแล้วด้วยใจ คือ อภิญญา ชื่อว่า **มโนมยกาโย** กายสำเร็จแต่ใจ เพราะใจนั้นทำ. เมื่อเป็นเช่นนั้น หากถามว่า ชื่อว่า กายสำเร็จแต่ใจอันฤทธิที่อธิษฐานและอันฤทธิที่แปลงได้ต่าง ๆ ทำ ย่อมมีได้หรือ. ตอบว่า ย่อมมีได้ทีเดียว แต่ในที่นี้ การนิรมิตจากภายในเท่านั้น ชื่อว่า **มโนมยทิ** เพราะท่านกล่าวไว้ว่า เป็นฤทธิที่อธิษฐานและเป็นฤทธิที่แปลงได้ต่าง ๆ เพราะทำให้พิเศษเป็นต่างหากของฤทธิเหล่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในญาณวิปการนิเทศดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **ญาณวิปการ** ฤทธิที่แผ่ไปด้วยญาณ เพราะมีกำลังแผ่ไปแห่งญาณ. อนึ่ง ในบทนี้ พึงทราบว่าท่านแสดงฤทธิด้วยอนุปัสสนา ๗ แล้วย่อฤทธิที่เหลือตลอดถึง อรหัตมรรค.

ในบทมีอาทิว่า ท่านพากุลละมิฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ มีความว่าท่านพากุลละได้ชื่ออย่างนี้ เพราะเป็นผู้เจริญในตระกูลทั้งสอง ละสมบุญบารมีมาในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ เป็นพระเถระที่ถึงพร้อมด้วยบุญสัมปทา. จริ่งอยู่พระเถระนั้นเสวยมหาสมบัติ ท่องเที่ยวไปในเทวโลก และมนุษย์โลก บังเกิดในศาสนาของพระทศพลของเรา เกิดในตระกูลเศรษฐี ในกรุงโกสัมพีก่อน. ในเวลาที่พระเถระนั้นเกิด พี่เลี้ยงพร้อมด้วยบริวารนำไปยังแม่น้ำมุนาพร้อม กับบริวารใหญ่ เพื่อสริมงคล เล่นน้ำคำพูดคำว่าอยู่. ปลาใหญ่ตัวหนึ่งสำคัญว่า ทารกนี้เป็นอาหารของเรา จึงอ้าปากว่ายเข้าไปหา. พี่เลี้ยงทิ้งทารกหนีไป. ปลาใหญ่กลืนกินทารกนั้น. สัตว์ผู้มีบุญไม่ได้รับทุกข์แต่อย่างไร คล้ายเข้าไปยังห้องนอนฉะนั้น ด้วยเดชของทารก ปลาร้อนผ่าว จุกกลืนกระเบื้องร้อนว่ายไปด้วยความเร็วเส้นทาง ๒๐ โยชน์เข้าไปยังตาข่ายของชาวประมง ชาวกรุงพาราณสี. ปลานั้นพอชาวประมงเอาออกจากตาข่ายเท่านั้นก็ตายด้วยเดชของทารกนั้น. ชาวประมงเอาปลานั้นใส่ตะกร้า คิดว่าจะขายในราคาพันหนึ่งเที่ยวไปในนคร ไปถึงประตูเรือนของเศรษฐี ไม่มีบุตร มีทรัพย์ ๘๐ โกฏิ ได้ขายปลาให้ภรรยาเศรษฐี ๑ กหาปณะ. นางเอาปลาวางไว้บนแผ่นกระดาน ด้วยตนเองแล้วผ่าข้างหลัง ครั้นเห็นทารกมีสีคุดทองคำในท้องปลาจึงตะโกนว่า เราได้บุตรในท้องปลาแล้วนำทารกเข้าไปหาสามี. ทันใดนั้นเองเศรษฐีให้ตีกลองประกาศแล้วนำทารกมาเฝ้าพระราชากราบทูลเพื่อความให้ทรงทราบ. พระราชาตรัสว่า ทารกมีบุญ ท่านจงเลี้ยงทารกให้ดี. ตระกูลเศรษฐีที่เป็นมารดาบิดา ครั้นทราบเรื่องราวนั้นก็ไป ณ ที่นั้น พูคว่า บุตรของเรา จึงได้เลี้ยงกันเพื่อจะเอาทารกไป. ทั้งสองก็ได้ไปเฝ้าพระราชา.

พระราชชาติว่า เราไม่อาจทำให้ตระกูลทั้งสองไม่ให้มีบุตรได้ ทารก
นี้จึงเป็นทายาทของตระกูลทั้งสองเกิด. ตั้งแต่นั้นมาตระกูลทั้งสองก็อุดมสมบูรณ์
ด้วยลาภมากมาย. เพราะทารกนั้นเป็นผู้เจริญด้วยสองตระกูลจึงตั้งชื่อว่า พากุล-
กุมาร. เมื่อพากุลกุมารนั้นรู้เตโชแล้ว มารดาบิดาจึงสร้างปราสาทแห่งละ
๓ หลังในนครทั้งสอง หากนพอนรามาแสดงเป็นประจำ. พากุลกุมารอยู่ใน
นครหนึ่ง ๆ นครละ ๔ เดือน. เมื่อพากุลกุมารอยู่ในนครหนึ่งครบ ๔ เดือน
มารดาบิดาจึงสร้างมณฑปไว้ที่เรือนานแล้วให้พากุลกุมารพร้อมด้วยนพอนรามา
ในรูปอยู่บนเรือนานนั้น แล้วนำพากุลกุมารซึ่งเสวยมหาสมบัติไปอีกพวกหนึ่ง
สองเดือนได้ครึ่งทาง. แม้นักพื่อนชวานครอีกนครหนึ่ง ก็เตรียมต้อนรับเหมือน
กัน ด้วยคิดว่า อีกสองเดือนพากุลกุมารจักมาถึงครึ่งทาง แล้วนำมานคร
ของตนอยู่ได้สองเดือน. พากุลกุมารอยู่ในนครนั้น ๔ เดือน แล้วกลับไปอีก
นครหนึ่งโดยทำนองนั้น. เมื่อพากุลกุมารเสวยสมบัติอยู่อย่างนี้ อายุครบ ๘๐ ปี.

ในสมัยนั้น พระโพธิสัตว์ของเราบรรลุพระสัมโพธิญาณแล้วทรง
ประกาศพระธรรมจักรอันประเสริฐ เสด็จจาริกไปตามลำดับบรรลุถึงกรุงโกสัมพี.
พระมัชฌิมภานกาจารย์ กล่าวว่า กรุงพาราณสี. แม้พากุลเศรษฐีก็ได้ยินว่า
พระทศพลเสด็จมา จึงถือของหอมและดอกไม้เป็นอันมากไปเฝ้าพระศาสดา
ฟังธรรมเถา ได้ศรัทธาแล้วก็บวช. พระพากุลละเป็นปุณฺณอยู่ ๗ วันเท่านั้น
ในอรุณที่ ๘ ก็บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา.

ลำดับนั้น มาตุคามที่อยู่ในนครทั้งสอง มายังเรือนตระกูลของตน ๆ อยู่
ณ ที่นั้นทำจิวรส่งไปถวาย. พระเถระใช้จิวรที่ชาวกรุงโกสัมพีส่งไปถวายทุก
กึ่งเดือน. ชาวกรุงโกสัมพีก็ส่งไปถวายทุกกึ่งเดือน โดยทำนองนี้ ได้นำสิ่งที
อุดมในนครทั้งสองมาถวายพระเถระด้วยประการดังนี้. พระเถระบวชได้ ๘๐

พรรษาอย่างมีความสุข. อาพาธแม้มีประมาณน้อยเพียงครู่เดียวก็ไม่เคยมีแก่พระเถระนั้น ในทั้งสองตระกูล พระเถระกล่าวพากุลสูตรในครั้งสุดท้ายแล้วก็ปรินิพพาน ด้วยประการฉะนี้. ความไม่มีโรคในท้องปลา ชื่อว่า ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ เพราะท่านพระพากุละมีภพครั้งสุดท้ายเกิดด้วยอานุภาพแห่งอรหัตตญาณที่ควรได้ด้วยอัธยานั้น. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ด้วยอานุภาพแห่งปฏิสัมภิทาญาณที่บรรลุด้วยผลกรรมอันสุจริต.

แม้พระสังกัจจเถระก็เคยทำบุญไว้ก่อนบังเกิดในครรภ์ของธิดาตระกูลมั่งคั่งในกรุงสาวัตถีผู้เป็นอุปัฐากของพระธรรมเสนาบดีเถระ. ธิดานั้นเมื่อทารกอยู่ในครรภ์ ได้ถึงแก่กรรมในขณะนั่นเอง ด้วยโรคอย่างหนึ่ง. เมื่อร่างของธิดานั้นถูกเผา เนื้อที่เหลือไหม้เว้นเนื้อที่ครรภ์. ลำดับนั้น เนื้อที่ครรภ์ของนางหล่นลงจากเชิงตะกอน สัปเหร่อเอาหลวแทงในที่ ๒-๓ แห่ง. ปลายหลวถูกหางตาของทารก. สัปเหร่อทั้งหลายแทงเนื้อที่ครรภ์แล้วเอาใส่ไว้ในกองเถ้าเอาเถ้ากลับแล้วกลับไป. เนื้อที่ครรภ์ไหม้. แต่บนยอดเถ้า ทารกคล้ายรูปทองคำจุนอนบนกลีบปทุม. จริงอยู่ เมื่อสัตว์ผู้มีภพครั้งสุดท้ายแม้อุภกษัตริย์ทิศาปาณิน ทักขิณ ก็ยังไม่สิ้นชีวิต เพราะยังไม่บรรลุพระอรหัต. วันรุ่งขึ้นสัปเหร่อคิดว่าจะดับเชิงตะกอนจึงพากันมา เห็นทารกนอนอยู่อย่างนั้น เกิดอัศจรรย์ไม่เคยมีจึงพาทารกไปนครถามนักพยากรณ์. นักพยากรณ์กล่าวว่า หากทารกนี้จักอยู่ครองเรือน พวกญาติจักลำบากตลอด ๗ ชั่วตระกูล หากบวช จักมีสมณะ ๕๐๐ แวดล้อมเที่ยวไป. เขาได้เลี้ยงทารกนั้นจนเจริญ เมื่อทารกเจริญแม้พวกญาติก็พากันเลี้ยงดู ด้วยหวังว่าจักให้บวชในสำนักของพระคุณเจ้าของเรา. เมื่อทารกมีอายุได้ ๗ ขวบ เขาได้ยื่นพวกเด็ก ๆ พูดยกกันว่า มารดาของท่านถึงแก่กรรมเมื่อท่านยังอยู่ในครรภ์ เมื่อร่างของมารดาถูกเผา ท่านก็ไฟไหม้

จึงบอกแก่พวกญาติว่า นัยว่าฉันพ้นจากภัยเห็นปานนี้ ฉันจะไม่อยู่เป็น
ฆราวาสละ ฉันจักบวช. พวกญาติกล่าวว่า ดีแล้วพ่อคุณ จึงพาไปหาพระธรรม-
เสนาบดีสารีบุตรได้มอบให้ว่า ขอพระคุณเจ้าให้กุมารนี้บวชเถิด. พระเถระ
ให้ตั้งปัญญากรรมฐานแล้วให้ทารกบวช. ทารกนั้นเมื่อจดปลายมิดโคนเท่านั้น
ก็ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา. ครั้นอายุครบก็ได้อุปสมบทบวชได้
๑๐ พรรษา มีภิกษุ ๕๐๐ เป็นบริวารเที่ยวไป. ความเป็นผู้ไม่มีโรคบนเชิง-
ตะกอนก่อด้วยหิน โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ชื่อว่า ฤทธิแผ่ไปด้วยญาณ
ของท่านตั้งกิจจะ.

แม้พระภูตपालเถระก็เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเหตุมาก่อน. บิดาของท่าน
เป็นคนยากจนอยู่ในกรุงราชคฤห์. บิดาพาทารกนั้นไปคงกับเกวียนเพื่อหาหิน
บรรทุกหินเสร็จแล้ว เดินทางไปถึงใกล้ประตูเมืองในเวลาเย็น. ลำดับนั้น โคน
ทั้งหลายของเขาสลัดแอกออกแล้วเข้าเมือง. เขาให้บุตรน้อยนั่งได้เกวียน แล้ว
เดินตามรอยเท้าโคเข้าเมืองเหมือนกัน. เมื่อเขายังไม่ออกประตูเมืองปิดเสียแล้ว.
ทารกนอนหลับอยู่ภายใต้เกวียนตลอดคืน. ตามปกติกรุงราชคฤห์มีมนุษย์
มาก ก็ที่นี้เป็นที่ใกล้ป่าช้า และไม่มียักษ์ไร ๆ สามารถจะทำอันตรายแก่ทารก
ผู้มีภพครั้งสุดท้ายนั้นได้. ครั้นต่อมาทารกนั้นบวชได้บรรลุพระอรหัต มีชื่อว่า
ภูตपालเถระ. ความเป็นผู้ไม่มีโรคโดยนัยดังกล่าวแล้วในท้องที่ แม้มียักษ์ร้าย
เที่ยวไปอย่างนี้ ชื่อว่า ฤทธิที่แผ่ไปด้วยญาณของท่านพระภูตपालะ.

พึงทราบวินิจฉัยในสมาธิวิปัสสิทธานิเทศ ดังต่อไปนี้. ในบทมีอาทิว่า
อายุสมโต สารีบุตรเถรุตส สมာธิวิปัสสรา อิทฺธิ ฤทธิที่แผ่ไปด้วย
สมาธิของท่านพระสารีบุตร มีความว่า เมื่อท่านพระสารีบุตรอยู่ที่กโปตกันทรา
กับพระมหาโมคคัลลานเถระ เมื่อคืนเดือนหงาย ยังมีได้ปลงผม นั่งอยู่ใน

ที่แจ้ง ยักษ์ร้ายตนหนึ่งแม้อุกยักษ์ผู้เป็นสหายห้ามก็ได้ประหารบนศิระของ พระเถระ เสียงสนั่นหวั่นไหวดุจเสียงเมฆ. ในขณะที่ยักษ์ประหาร พระเถระ นั่งเข้าสมาบัติ จึงไม่มีการเจ็บปวดไร ๆ ด้วยการประหารนั้น. นี่เป็นฤทธิ์ที่ เผื่อไปด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตรเถระนั้น. สมดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าว ไว้ว่า

ข้าพเจ้าสดับมาแล้วอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเวฬุวันกลันทกนิวาปะ ใกล้กรุงราชคฤห์. สมัยนั้น ท่านพระสารีบุตร และท่านพระมหาโมคคัลลานะอยู่ ณ กโปตกันธรา. สมัยนั้น ท่านพระสารีบุตร ตอนกลางคืนเดือนหงายยังมีได้ปลงผม นั่งเข้าสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่ง ณ โอกาสแจ้ง.

สมัยนั้นแล ยักษ์สหายสองตนออกจากทิศอุดรไปทิศทักษิณด้วยกรณียะ อย่างใดอย่างหนึ่ง. ยักษ์ทั้งสองได้เห็นท่านพระสารีบุตร ฯลฯ นั่งอยู่ ณ ที่แจ้ง ครั้นเห็นแล้วยักษ์ตนหนึ่งได้พูดกะยักษ์ผู้เป็นสหายว่า คุณก่อนสหาย ย่อมสว่างไสวกะเรา เพื่อจะประหารศิระของสมณะนี้. เมื่อยักษ์กล่าวอย่างนี้ แล้ว ยักษ์สหายได้พูดกะยักษ์นั้นว่า อย่าเลยสหาย อย่าดูหมิ่นสมณะนั้นเลย สมณะนั้นเป็นผู้ยิ่งใหญ่ มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก. แม้ครั้งที่สอง แม้ครั้งที่ สาม ฯลฯ คุณก่อนสหาย สมณะเป็นผู้ยิ่งใหญ่ มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก.

ครั้งนั้นแล ยักษ์นั้นมิได้เชื่อฟังยักษ์สหายนั้นได้ประหารศิระของท่าน พระสารีบุตรได้มีการประหารยิ่งใหญ่ถึงเพียงนั้น ด้วยการประหารนั้น ยังข้าง ขนาด ๗ ศอก หรือ ๘ ศอกครึ่ง ให้จมได้โดยแท้ หรือพึงทำลายยอดภูเขาใหญ่ ได้ แต่ทว่ายักษ์นั้นร้องว่า เราร้อน เราร้อน แล้วตกลงในมหานรก ณ ที่นั่นนั่นเอง.

ท่านพระมหาโมคคัลลานะเห็นยักษ์นั้นประหารศิระของท่านพระ-
สารีบุตรด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วงเกินของมนุษย์ จึงเข้าไปหาพระสารีบุตร
ได้กล่าวกะท่านพระสารีบุตรว่า คุณก่อนพระสารีบุตรผู้มีอายุพอทนได้หรือ ยัง
เยียวยาได้หรือ ไม่มีทุกข์ไรบ้างหรือ พระสารีบุตรกล่าวว่า คุณก่อนท่านโมคคัล-
ลานะพอทนได้ พอเยียวยาได้ อนึ่ง ศิระะของผมเป็นทุกข์นิดหน่อย.

พระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า คุณก่อนท่านสารีบุตร นำอัสจรรยี่ไม่เคยมี
มาเลย ข้อที่ท่านสารีบุตรมีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก คุณก่อนท่านสารีบุตร ยักษ์ตน
ใดตนหนึ่งได้ประหารศิระะของท่าน ได้เป็นการประหารยิ่งใหญ่ถึงเพียงดัง ๆ๑๑
อนึ่ง ศิระะของผมเป็นทุกข์นิดหน่อย.

พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า คุณก่อนท่านโมคคัลลานะ นำอัสจรรยี่ ไม่
เคยมีมาเลย ข้อที่ท่านมหาโมคคัลลานะมีอานุภาพมาก ย่อมเห็นแม้ยักษ์ในทีใด
บัดนี้พวกเราจะไม่เห็นแม้ปีศาจเล่นฝุ่นในที่นั้นได้อีกเลย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงสดับการสนทนาเห็นปานนั้นของพระมหา-
นาคทั้งสองเหล่านั้น ด้วยทิพโสตราตุอันบริสุทธิ์ล่วงเกินของมนุษย์ จึงทรง
เปล่งอุทานว่า

จิตของผู้ใดเปรียบด้วยภูเขาหินตั้งมั่นไม่หวั่นไหว

ไม่กำหนดในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ไม่

โกรธเคืองในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความโกรธเคือง จิต

ของผู้ใดอบรมแล้วอย่างนี้ ทุกข์จักถึงผู้นั้นได้แต่ไหน.

อนึ่ง คำในอรรถกถาว่า ด้วยการประหารนั้นไม่มีความเจ็บป่วยใด ๆ

เลย เหมาะสมอย่างยิ่งกับพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ทุกข์จักถึงผู้นั้น
ได้แต่ที่ไหน เพราะฉะนั้นทุกขเวทนาย่อมไม่มีด้วยคำที่พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า

อนึ่ง ศีรษะของเราเป็นทุกข์นิดหน่อย แต่ท่านกล่าวว่าทุกข์หมายถึงความที่ศีรษะนั้นไม่ควรแก่การงาน จริงอยู่แม้ในโลกท่านกล่าวว่าปกติของความสุขสามารถจะบริหารได้โดยไม่ง่าย ปกติของความสุขสามารถจะบริหารได้โดยยาก ความที่ศีรษะไม่ควรแก่การงานนั้นพึงทราบว่าได้มีเพราะเป็นสมัยที่ออกจากสมบัติเสียแล้ว ในสมัยที่เอบอ้มด้วยสมบัติจะพึงมีไม่ได้เลย ท่านกล่าวว่า บัดนี้เราย่อมไม่เห็นแม้ปีศาจเล่นฝุ่นเลย เพราะไม่สามารถจะเห็นได้ ท่านกล่าวเพราะไม่มีความขวนขวายในอภิญญาทั้งหลาย นัยว่าพระเถระอนุเคราะห์หมู่ชนในภายหลัง อย่าได้สำคัญฤทธิอันเป็นของปุถุชนว่ามีสาระเลยโดยมากไม่ให้ฤทธิอันนี้ ในไตรคาถาท่านกล่าวไว้ว่า

ความปรารถนาของเรามีได้มีเพื่ออุปพเพนิวาสญาณ
มิได้มีเพื่อทิพยจักขุ มิได้มีเพื่อฤทธิ อันเป็นเจโตปริย-
ญาณ เพื่อจตุตถอภิญญาเพื่อความบริสุทธิ์แห่งโสตธาตุ
เลย.

พระเถระกล่าวถึงความไม่มีความปรารถนาในอภิญญาทั้งหลายด้วยตนเอง แต่พระเถระบรรลุมารมีในสาวกปารมีญาณ.

คนเลียงโคเป็นต้นเข้าใจว่า พระสัจจิวเถระผู้เข้านิโรธเป็นอัครสาวกที่สองของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ากกุสันธะมรณภาพเสียแล้ว จึงลากเอาหญ้าและฟืนเป็นต้นก่อไฟเผา แม้เพียงอังสะที่จีวรของพระเถระก็ไม่ไหม้ นี้เป็นฤทธิที่แผ่ไปด้วยสมาธิ สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนมารผู้ลามก ก็สมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ากกุสันธะเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลก ดูก่อนมารผู้ลามก พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ากกุสันธะผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้มีสาวก

คู่หนึ่งชื่อว่าวิฑูระและสัทธชีวะเป็นคู่เจริญเลิศ สาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ากุสันธะผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่มีสาวกใด ๆ จะเสมอเหมือนด้วยท่านวิฑูระ ในการแสดงธรรม ด้วยปริยายนี้ท่านวิฑูระ จึงมีชื่อว่า วิฑูโร ส่วนท่านสัทธชีวะไปสู่น้ำบ้าง ไปสู่โคนต้นไม้บ้าง ไปสู่เรือนว่างบ้าง ย่อมเข้าสัตตภูตเวทิตนินโรธโดยไม่ยากเลย.

คู่ก่อนมารผู้ลามก เรื่องเคยมีมาแล้ว ท่านสัทธชีวะนั่งเข้าสัตตภูตเวทิตนินโรธ ณ โคนไม้แห่งหนึ่ง พวกคนเลี้ยงโค เลี้ยงปศุสัตว์ ชาวนา นักท่องเที่ยว ได้เห็นท่านสัทธชีวะเข้าสัตตภูตเวทิตนินโรธ ณ โคนไม้แห่งหนึ่ง ครั้นเห็นแล้วก็คิดว่า น่าอัศจรรย์จริงหนอ พ่อคุณเอ๋ย ไม่เคยมีมาแล้ว สมณะนี้นั่งมรณภาพ พวกเราช่วยกันเผาเถิด.

ลำดับนั้น คนเลี้ยงโค คนเลี้ยงปศุสัตว์ ชาวนา นักท่องเที่ยวจึงลาก หู้าพื้นโคมัย แล้วสวมบนกายของท่านสัทธชีวะจุดไฟกลับไป ลำดับนั้น ท่านพระสัทธชีวะโดยราตรีนั่นล่วงไปออกจากสมาบัติสลัดจิวร นุ่งในตอนเช้าถือบาตรและจิวรเข้าไปบ้านเพื่อบิณฑบาต คนเลี้ยงโค คนเลี้ยงปศุสัตว์ ชาวนา นักท่องเที่ยวเห็นท่านสัทธชีวะออกบิณฑบาต จึงคิดว่า น่าอัศจรรย์จริงพ่อคุณเอ๋ย ไม่เคยมีมาแล้ว พระสมณะนี้นั่งมรณภาพ ท่านฟื้นขึ้นมาแล้ว โดยปริยายนี้แล ท่านสัทธชีวะจึงมีชื่อว่า สัทธชีโว ด้วยประการฉะนี้แล.

ส่วนพระขานุกโกณฑัญญเถระตามปกติเป็นผู้มากด้วยสมาบัติ พระเถระนั้น นั่งเข้าสมาบัติตลอดคืนในป่าแห่งหนึ่ง โจร ๕๐๐ ลักข้าวของเดินไป ประสงค์จะพักผ่อนด้วยคิดว่า บัดนี้ไม่มีคนเดินตามรอยเท้าพวกเรา จึงวางข้าวของลงสำคัญว่าตอไม้ วางข้าวของทั้งหมดไว้บนร่างของพระเถระนั่นเอง เมื่อพวกโจรพักผ่อนแล้วเตรียมจะเดินต่อไป ในขณะที่จะถือข้าวของที่วางไว้คราว

แรก พระเถระลุกขึ้นตามเวลาที่กำหนดไว้ พวกโจรเห็นอาการที่พระเถระเคลื่อนไหวได้ต่างกลัวร้องเอ็ดตะโร พระเถระกล่าวว่า อุบาสกทั้งหลายอย่ากลัวไปเลย เราเป็นภิกษุ พวกโจรจึงพากันมาไหว้ด้วยความเลื่อมใสในพระเถระจึงบวชแล้วบรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา จำเดิมแต่นั้นมาพระเถระจึงได้ชื่อว่า **ขาลุคณฺหฺมณฺเฑโร** ความที่ท่านพระขาลุโกณฑัญญเถระนั้นถูกโจรเอาข้าวของ ๕๐๐ ชี้นวางทับไม่มีเจ็บปวด นี่เป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ.

ส่วนนางอุตตราอุบาสิกาธิดาของปณณเศรษฐีผู้มีทรัพย์มากในกรุงราชคฤห์ ในเวลาเป็นกุมาริกานั้นเองได้บรรลुโสดาปัตติผลพร้อมกับมารดาบิดา นางเจริญวัยแล้วมารดาบิดาได้ยกนางให้แก่บุตรของราชคหเศรษฐีผู้เป็นมิชฌาภิกษุด้วยความเกี่ยวดองกันมาก นางอุตตราอุบาสิกาไม่ได้โอกาสเพื่อจะเห็นพระพุทธรเจ้า เพื่อจะฟังธรรมและเพื่อให้ท่านแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธรเจ้าเป็นประมุขเป็นผู้กระวนกระวายจึงเรียกหญิงแพศยาชื่อว่าสิริมา ในนครนั้นเองแล้วให้หาค่าปณะ ๑๕,๐๐๐ ที่นางนำมาจากเรือนของบิดา เพื่อทำบุญตามโอกาสแก่นางสิรินั้นแล้วบอกว่า เจ้าจงถือเอาค่าปณะเหล่านั้นแล้วบำเรอเศรษฐีบุตรตลอดกึ่งเดือนนี้ให้นางสิริมาอ้อมเอิบกับสามีตนเอง อริชฐานองค์อุโบสถ ดีใจว่าเราจักได้เห็นพระพุทธรเจ้าเป็นต้นตลอดกึ่งเดือนนี้ นิมนต์ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธรเจ้าเป็นประมุขตลอดปวารณาได้ถวายมหาทานตลอดกึ่งเดือน ภายหลังอาหารให้จัดแจงของเคี้ยวของบริโภคในโรงครัวใหญ่ ส่วนสามีของนางคิดว่าพรุ่งนี้จะปวารณาจึงยืนที่หน้าต่างกับนางสิริมาแลออกไปภายนอก เห็นนางอุตตราเดินอยู่อย่างนั้น เหนือโถรมเต็มไปด้วยจี๊เข้าประอะไปด้วยเขม่าจึงหัวเราะว่าหญิงโง่ไม่บริโภคนสมบัติของตนทำแต่กุศล แม้นางอุตตราก็แลดูสามีหัวเราะว่าคนโง่ไม่ทำกุศลเพื่อภพหน้า.

นางสิริมาเห็นกิริยาของคนทั้งสองสำคัญว่า เราเป็นเจ้าของเรือนจึงเกิด
ริษยาโกรธนางอุตตราคิดว่า เราจักทำให้นางอุตรราลำบาก จึงลงจากปราสาท
นางอุตรรารู้เหตุนี้จึงนั่งบนตั่งแผ่จิตเมตตาไปยังนางสิรินั้น นางสิริมาลง
จากปราสาท เข้าโรงครัวเอาเนยใสที่เคี้ยวเต็มกระบวยเพราะหุงเป็นขนมลาดลง
บนศีรษะของนางอุตตรา เนยใสกลายเป็นน้ำเย็นบนใบปทุม พวกทาสีพากัน
โยนางสิริมาด้วยมือและเท้าให้ล้มลงบนแผ่นดิน นางอุตรราออกจากเมตตา
ฉานแล้วจึงห้ามพวกทาสี นางสิริมาขอโทษนางอุตตรา นางอุตรรากล่าวว่า
พรุ่งนี้เจ้าจงขอมาต่อพระพักตร์ของพระศาสดา แล้วบอกการปรุงอาหาร
แก่นางสิริมาผู้วิงวอนขอรับใช้ทางกาย นางสิริมาปรุงอาหารแล้ว มีหญิง
แพศยา ๕๐๐ บริวารของตนอังคาสพระศาสดากับพระสงฆ์แล้วกล่าวว่า พวก
เจ้าจงเป็นเพื่อนในการให้นางอุตรรายกโทษเถิด วันรุ่งขึ้น พร้อมด้วยหญิง
แพศยาเหล่านั้น เมื่อพระศาสดาเสวยพระกระยาหารเสร็จแล้วจึงถวายบังคม
พระศาสดาทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า หม่อมฉันได้ผิดต่อนางอุตรราขอให้
นางอุตรรายกโทษให้แก่หม่อมฉันเถิด พระศาสดาตรัสว่า คุณก่อนอุตรรา เจ้าจง
ยกโทษเถิด เมื่อนางทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันยกโทษให้แล้ว ทรง
แสดงธรรมมีอาทิว่า อุกุโธเชน ชิน โภช ฝั่งชนะความโกรธด้วยความ
ไม่โกรธ นางอุตรรานำสามีพ่อพี่แม่พี่เข้าไปเฝ้าพระศาสดา เจปะพระพักตร์
เมื่อจบเทศนา ชนทั้ง ๓ เหล่านั้น และหญิงแพศยาทั้งหมดตั้งอยู่ในโศคาปัตติผล
ความไม่มีเจ็บปวดด้วยเนยใสที่เคี้ยวของนางอุตรราอุบาสิกาเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไป
ด้วยสมาธิ.

อุบาสิกาสามาวดีอัคมเหสีของพระเจ้าอุเทน กรุงโกสัมพี. พระเจ้า
อุเทนนั้นได้มีอัคมเหสี ๓ องค์ มีหญิงบริวารองค์ละ ๕๐๐. บรรดามเหสี

เหล่านั้น นางสามาวดีเป็นธิดาของภัททิสเรศฐีในภัททินคร เมื่อบิดาถึงแก่กรรม มีหญิง ๕๐๐ เป็นบริวารเติบโตในเรือนของโฆสิตเรศฐี ในกรุงโกสัมพีเป็นผู้เป็นสหายของบิดา. พระราชาทอดพระเนตรเห็นนางเจริญวัยแล้ว ทรงเกิดความเสนาหา จึงนำนางพร้อมด้วยบริวารไปยังพระราชมณเฑียรได้ ทรงประกอบการอภิเษกสมรส. มเหสีอีกองค์หนึ่ง ชื่อว่า วาสุลทัตตา พระธิดาของพระเจ้าจันทปโชต. ธิดาของมาคัณทียพราหมณ์ ซึ่งบิดายกให้เป็นบาทบริจาริกา ได้ฟังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

แม้ความพอใจในเพราะเมถุนมิได้มี เพราะเห็น

นางตัณหา นางอรดีและนางรภา ความพอใจอะไร

จักมี เพราะเห็นสตรีระธิดาของท่าน ซึ่งเต็มไปด้วยมุตร

และกรีธ เราไม่ปรารถนาถูกต้อง สตรีระธิดาของท่าน

นั้น แม้ด้วยเท้า

ได้ผูกอาฆาตในพระผู้มีพระภาคเจ้า มารดาบิดาของนางได้บรรลุอนาคามีผล ในเมื่อจบมกัณทียสุดตเทศนา จึงบวชแล้วบรรลุพระอรหัต. มาคัณทียพราหมณ์อาของนางนำไปกรุงโกสัมพี ถวายนางแด่พระราชา นางจึงได้เป็นมเหสีองค์หนึ่งของพระราชา.

ครั้งนั้นแล เศรษฐี ๓ คน คือ โฆสิตเรศฐี กุกกุฏเรศฐี ปาวาริกเรศฐีได้สดับว่า พระตถาคตทรงอุบัติขึ้นในโลก จึงไปเฝ้าพระศาสดายังพระมหาวิหารเชตวัน ฟังธรรมแล้วบรรลุโสดาปัตติผล ถวายมหาทานแก่ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขตลอดถึงเดือน ทูลอาราธนาพระศาสดาเสด็จไปกรุงโกสัมพี ชนทั้ง ๓ สร้างอาราม ๓ แห่ง คือ โฆสิตาราม กุกกุฏาราม ปาวาริการาม ยังพระศาสดาผู้เสด็จมาในที่นั้นให้ประทับอยู่ในวิหารละหนึ่งวัน

ตามลำดับ เศรษฐีคนหนึ่ง ๆ ได้ถวายมหาทานแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยพระสงฆ์. อยู่มาวันหนึ่ง นายมาลาการชื่อว่า สุমনะ อุปัฏฐากของเศรษฐีเหล่านั้น ได้ขอร้องต่อเศรษฐี ขอให้พระศาสดาพร้อมด้วยพระสงฆ์ให้นั่งในเรือนของตนเพื่อฉันภัตตาหาร. ขณะนั้น นางขุชชุตตรา ทาสีรับใช้ของพระนางสามาวดีรับเอา ๘ กหาปณะ ได้ไปยังเรือนของนายมาลาการนั้น. นายมาลาการพูดว่า ท่านจงเป็นเพื่อนในการอังคาสพระศาสดาเถิด. นางขุชชุตตราได้ทำอย่างนั้น เมื่อพระศาสดาเสวยเสร็จแล้ว ฟังพระธรรมเทศนาเป็นโศดาบันในกาลอื่นถือเอา ๔ กหาปณะเพื่อตน เพราะไม่ควรถือเอาสิ่งที่เขาไม่ให้ จึงซื้อดอกไม้ ๘ กหาปณะ นำเข้าไปให้แก่พระนางสามาวดี. เมื่อพระนางสามาวดีตรัสถามถึงเหตุที่ดอกไม้มีมาก นางจึงทูลบอกตามความเป็นจริง เพราะไม่ควรพูดเท็จ. พระนางสามาวดีตรัสถามว่า เพราะเหตุไร วันนี้เจ้าจึงไม่รับ. นางขุชชุตตราทูลตอบว่า ฉันฟังธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วได้ทำให้แจ้งซึ่งอภิมรรคแล้ว. พระนางสามาวดีตรัสว่า แม่อุตตราจงบอกอภิมรรคนั้นแก่พวกเราบ้าง. นางทูลว่า ถ้าเช่นนั้น พระองค์ขอให้ฉันอาบน้ำแล้ว ให้คู่ผ้าบริสุทธ์ ให้นั่งบนอาสนะสูง พวกท่านทั้งหมดจงนั่ง ณ อาสนะต่ำ.

หญิงทั้งหมดเหล่านั้นได้ทำอย่างนั้น นางขุชชุตตราเป็นอริยสาวิกา บรรลุเสขปฏิบัติสมาธิจึงนุ่งผ้าผืนหนึ่ง ห่มผืนหนึ่ง ถือพัคฺวิชนีแสดงธรรมแก่หญิงเหล่านั้น. พระนางสามาวดีและหญิง ๕๐๐ ได้บรรลุโศดาปัตติผล หญิงทั้งหมดเหล่านั้นไหว้นางขุชชุตตราแล้วกล่าวว่า ข้าแต่แม่ ตั้งแต่นี้ไปท่านไม่ต้องทำการรับใช้ ตั้งอยู่ในฐานะมารดา อาจารย์ของพวกเราฟังธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้ว จงกล่าวแก่พวกเรา. นางขุชชุตตราทำตามนั้น ต่อมาเป็นผู้ทรงไตรปิฎก พระศาสดาทรงตั้งในฐานะเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกา

ทั้งหลายผู้เป็นพหูสูต นางได้ตำแหน่งเป็นผู้เลิศ. หญิงที่อยู่กับพระนางสามาวดี กระหิ้มการเห็นพระพุทธรูปเจ้า เมื่อพระทศพลทรงดำเนินถึงระหว่างถนน เมื่อหน้าต่างไม่พอก็เจาะฝามองดูพระศาสดา กระทำการไหว้และบูชา.

นางมาคันทิยาไปในที่นั้นเห็นช่องเหล่านั้น แล้วจึงถามเหตุในที่นั้น รู้ว่าพระศาสดาเสด็จมา ด้วยความอาฆาตในพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงโกรธหญิงเหล่านั้น ได้ทูลพระราชาว่า มหาราชเพคะ หญิงที่อยู่กับนางสามาวดี มีความปรารถนาในภายนอก เจาะฝามองดูพระสมณโคดม ในไม่ช้าก็จะฆ่าพระองค์ พระราชาแม้เห็นช่องก็ไม่เชื่อคำเพ็ทูลของนางมาคันทิยา รับสั่งให้ทำหน้าต่าง มีช่องข้างบน. นางมาคันทิยาประสงค์จะให้พระราชาทำลายหญิงเหล่านั้น จึงให้นำไก่เป็นมา ๘ ตัว แล้วทูลว่า มหาราชเพคะ เพื่อทดลองหญิงเหล่านั้น ขอพระองค์ทรงส่งไก่เหล่านี้ไปด้วยรับสั่งว่า ท่านจงฆ่าไก่เหล่านี้แกลงให้เรา. พระราชาทรงส่งไปตามนั้น เมื่อพระนางสามาวดีรู้ว่าพวกเราไม่ทำปาณาติบาต นางมาคันทิยาจึงพูดอีกว่า จงแกลงไปถวายพระสมณโคดมนั้น. เมื่อพระราชาทรงส่งไปอย่างนั้น นางมาคันทิยาทูลตามนั้นแล้ว จึงส่งไก่อตายไป ๘ ตัว. พระนางสามาวดีจึงแกลงไปถวายพระทศพล. แม้ด้วยเหตุนี้ นางมาคันทิยาก็ไม่อาจให้พระราชาทรงพิโรธได้.

พระราชาประทับอยู่ตำหนักละ ๗ วัน ในตำหนักที่มเหสีองค์หนึ่ง ๆ ในมเหสี ๓ องค์ประทับอยู่. พระราชาทรงถือพิณเรียกช่าง เสด็จไปยังที่ที่พระองค์เสด็จไป ในเวลาพระราชาเสด็จไปยังตำหนักของพระนางสามาวดี นางมาคันทิยาให้นำลูกงูเห่าตัวหนึ่งมาเอาขาล้างเชียว แล้วให้ใส่ลงในข้อไม้ไผ่แล้วใส่ในภายในพิณ เอากลุ่มดอกไม้ปิดช่องไว้. ในเวลาที่พระราชาเสด็จไปในที่นั้น นางมาคันทิยาทำเป็นเดินไปเดินมาแล้ว เอากลุ่มดอกไม้นั้นออกจากช่องพิณ. งูเลื้อยออกมาพันพินแผ่พังพานนอนบนตั่งบรรทม นางมาคันทิยาร้อง-

เสียงดั่งว่า ฐ พระทูลกระหม่อม พระราชาทรงเห็นงูแล้วทรงพิโรธ. พระนาง
สามารถรู้ว่าพระราชาทรงพิโรธ จึงได้นัดหมายแก่หญิง ๕๐๐ ว่า วันนี้พวกเจ้าจง
แผ่เมตตาแก่พระราชา ด้วยโอทิสสกเมตตา (แผ่เจาะจง). แม้พระนางเองก็ได้ทรง
ทำอย่างนั้น พระราชาทรงจับสหัสสถามณู (ธนูใช้กำลังคนหนึ่งพัน) ขึ้นสาย
หมายจะยิงพระนางสามารถก่อนแล้วให้ถึงหญิงเหล่านั้นทั้งหมดตามลำดับ ทรง
สอดลูกศรอาบด้วยยาพิษ ประทับยืนบรรจุลูกธนูแล้ว ไม่สามารถจะชดลูกศรไป
ได้ ไม่สามารถยกลงได้ พระเสโทไหลจากพระวรกาย ทรงเจ็บปวดพระวรกาย
พระเขพะไหลออกจากพระ โอรสไม่เห็นสิ่งควรยึดถือได้ ลำดับนั้นพระนางสามารถ
ทูลถามพระราชาว่า ข้าแต่มหाराชเพคะ พระองค์ทรงลำบากหรือ พระราชา
ตรัสว่า ถูกแล้วพระเทวี เราลำบากมาก เจ้าจงเป็นที่พึ่งของเราเถิด. พระนาง
สามารถทูลว่า ข้าแต่มหाराช ดีแล้ว ขอพระองค์จงทำลูกศรให้มีหน้าตรง
แผ่นดินเถิด. พระราชาได้ทรงทำอย่างนั้น. พระนางสามารถ ทรงอธิษฐานว่า
ขอลูกศรจงหลุดจากพระหัตถ์ของพระราชาเถิด. ในขณะนั้นลูกศรก็หล่นลง.
ในขณะนั้นเอง พระราชาทรงดำลงไปในน้ำ มีผ้าเปียก มีพระเกศาเปียก
ทรงหมอบลงแทบเท้าของพระนางสามารถ ตรัสว่า พระเทวียกโทษให้เราเถิด

เราร่วมหลงมกมาย ทิศทั้งหมดมืดมิดแก่เรา แม่-
สามารถจึงช่วยเรา จงเป็นที่พึ่งของเราเถิด.

พระนางสามารถ ทูลว่า

พระองค์อย่าถึงหม่อมฉันเป็นที่พึ่งเลย หม่อมฉัน
ถึงพระพุทธเจ้าพระองค์ใดเป็นที่พึ่ง ขอพระองค์จง
ทรงถึงพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นเป็นที่พึ่งเถิด และขอ
พระองค์จงเป็นที่พึ่งของหม่อมฉันด้วย.

พระราชารัสว่า ถ้าเช่นนั้นเราจะขอถึงท่านและพระศาสดาเป็นที่พึ่ง อนึ่ง เราจะให้พรแก่เจ้า. พระนางสามาวดี ทูลว่า ข้าแต่มหाराช ขอพระองค์จงทรง ให้หม่อมฉันรับพรเถิด. พระราชาเสด็จไปเฝ้าพระศาสดาขอถึงเป็นที่พึ่งแล้ว นิมนต์ถวายมหาทานแก่ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขตลอด ๗ วัน ตรัสกะพระนางสามาวดีว่า จงรับพรเถิด. พระนางรับว่า ดีแล้ว ข้าแต่มหाराช ขอพระองค์จงทรงให้พรแก่หม่อมฉัน คือ ขอพระศาสดาจงเสด็จมา ณ ที่นี้ พร้อมด้วยพระภิกษุ ๕๐๐ เถิด หม่อมฉันจักฟังธรรม. พระราชาถวายบังคม พระศาสดาแล้วทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์จงเสด็จมา ณ ที่นี้ กับภิกษุ ๕๐๐ เป็นประจำเถิด พวกหญิงที่อยู่กับพระนางสามาวดีก็กล่าวว่ หม่อมฉันทั้งหลายจักฟังธรรม. พระศาสดาตรัสว่า มหาบพิตร การไปยังที่ แห่งเดียวเป็นประจำไม่สมควรแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย แม้มหาชนก็ยังหวังจะ ให้ไปอยู่. พระราชาทูลว่า ถ้าเช่นนั้นขอพระองค์ตรัสตั้งภิกษุเถิด. พระศาสดา ตรัสตั้งกะพระอนนทเถระ. พระเถระพาภิกษุ ๕๐๐ ไปยังราชตระกูลเป็น ประจำ. แม้หญิงทั้งหลายมีพระเทวีเป็นประมุขเหล่านั้นก็อังกาสพระเถระแล้ว พากันฟังธรรม. อนึ่ง พระศาสดาทรงตั้งพระนางสามาวดีไว้ในฐานะเป็นผู้เลศ กว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้มีเมตตาวินัยธรรม. ความที่พระราชาไม่สามารถปล่อย ลูกศรไปได้เป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิของพระนางสามาวดีอุบาสิกาคด้วยประการ ฉะนี้. อนึ่ง ในที่นี้ท่านเรียกว่าอุบาสิกา เพราะเข้าใกล้พระรัตนตรัยด้วยความ เลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ด้วยความเลื่อมใสอันลึกซึ้ง หรือด้วยการถึงพระ- รัตนตรัยเป็นที่พึ่ง.

พึงทราบวินิจฉัยในอริยทนิเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า อริยา อิทฺธิ ฤทธิ์ของพระอริยะ ท่านกล่าวว่าฤทธิ์ของพระอริยะ เพราะเกิดแก่พระอริยะ

ผู้เป็นพระชินาสพผู้ถึงความชำนาญทางจิต. บทว่า **อิธ ภิกขุ** คือ ภิกขุผู้เป็นพระชินาสพในศาสนานี้. บทว่า **อนิฏฺฐสุมี วตฺถุสุมี** ในสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา คือในวัตถุ ในสัตว์ หรือในสังขารที่ไม่ชอบใจ ด้วยอารมณ์ปกติ. บทว่า **เมตฺตตาย วา ผรติ** ภิกขุแผ่ไปด้วยเมตตา คือ หากเป็นสัตว์ ย่อมแผ่ไปด้วยเมตตาภาวนา. บทว่า **ธาตฺวโต วา อุปสฺสฺหริติ** น้อมเข้าไปโดยความเป็นธาตุ คือ หากว่าเป็นสังขาร ย่อมน้อมเข้าไปซึ่งธาตุมนสิการว่า สักว่าเป็นธาตุ การน้อมเข้าไปแม้ในสัตว์ว่าเป็นธาตุก็ควร. บทว่า **อสุภาย วา ผรติ** ย่อมแผ่ไปโดยความไม่งาม คือหากว่าเป็นสัตว์ ย่อมแผ่ไปโดยอสุภภาวนา. บทว่า **อนิจฺจโต วา อุปสฺสฺหริติ** ย่อมน้อมเข้าไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง คือ หากว่าเป็นสังขารย่อมน้อมเข้าไปซึ่งมนสิการว่า เป็นของไม่เที่ยง. บทว่า **ตทฺถุญฺญํ ตตฺตบพเป็นํ ตํ อุกฺขยํ** ได้แก่ ทั้งสองนั้น. บทว่า **อุเปกฺขโก** มีอุเบกขา คือ มีอุเบกขาด้วยอุเบกขามือองศ์ ๖. บทว่า **สโต มีสติ** คือ เพราะถึงความเป็นผู้ไพบูลย์ด้วยสติ. บทว่า **สมฺปชาโน** มีสัมปชัญญะ เพราะเป็นผู้มีความรู้ลึกด้วยปัญญา. บทว่า **จกฺขุณา รูปํ ทิสฺวา** เห็นรูปด้วยจักขุ คือ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณอันสามารถในการเห็นรูปที่ได้ ไวหารว่า จักขุ ด้วยอำนาจแห่งเหตุ แต่พระโบราณจารย์กล่าวว่า จักขุยอมไม่เห็นรูป เพราะจักขุไม่มีจิต จิตยอมไม่เห็นรูป เพราะจิตไม่มีจักขุ แต่ในเมื่อกระทบกันทางทวารารัมมณะ ย่อมเห็นได้ด้วยจิตมีปสาทเป็นวัตถุ. อนึ่ง กลาเช่นนี้ นี้ชื่อว่า สัมภารกถา (กลาเจือปนกัน) ดุจในบทว่า **แพงด้วยธฺนุ** เพราะฉะนั้น ในบทนี้จึงมีอธิบายว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ. อีกอย่างหนึ่ง เห็นรูปด้วยจักขุเป็นเหตุ. บทว่า **เนว สุมฺโน โหติ** ไม่ดีใจ คือ ปฏิเสธความโสมนัสอาศัยเรือน มิใช่โสมนัสเวทนาอันเป็นกิริยา. บทว่า **น ทุมฺมโน** ไม่เสียใจ

คือ ปฏิเสฐโทมนัสทั้งหมด. บทว่า **อุเปกขโก** **วิหริติ** เป็นผู้วางเฉยอยู่ คือ เป็นผู้วางเฉยอยู่ด้วยอุเบกขา คือ วางตนเป็นกลางในอารมณ์นั้น อันได้ชื่อว่า อุเบกขามือองศ์ ๖ เพราะเป็นไปในทวาร ๖ อันเป็นอาการแห่งการไม่ละความบริสุทธิ์เป็นปกติ ในคลองแห่งอิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์. แม้ในบทมีอาทิว่า **โสเตน สทฺทํ สุตฺวา** ฟังเสียงด้วยหูก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ฟังทราบวินิจฉัยในกัมมวิปากชิทฺธิเนตฺตังคํต่อไปนี้. บทว่า **สพฺุพลํ ปกฺุชินํ** แห่งนกทั้งปวง คือ การไปทางอากาศเวียนฉวน และอภิญญา ของนกทั้งหลายทุกชนิด การไปทางอากาศของเทวดาทั้งปวง และการเห็นเป็นต้นก็อย่างนั้น. บทว่า **เอกจฺุจํ มนุสฺุสํ** แห่งมนุษย์บางพวก คือ แห่งมนุษย์ผู้อยู่ครั้งปฐมกัป. บทว่า **เอกจฺุจํ วินิปฺาคิกํ** แห่งวินิบาดบางพวก คือ ฤทธิ์เกิดแต่ผลกรรมมีการไปทางอากาศเป็นต้นของวินิบาดิกเปรตพวกอื่น เพราะตกไปจากกายอันเป็นความสุขมีอาทิอย่างนี้ คือ ปิยงฺกรมารดา ปุณฺ์พพสุกมารดา ผุสสมิตตา รัมมคฺุตตา.

ฟังทราบวินิจฉัยในอิทฺธิเนตฺตังคํต่อไปนี้. บทว่า **ราชา** ชื่อว่า **ราชา** เพราะยังคนอื่นให้ยินดีโดยธรรม ชื่อว่า **จกฺุทฺุติ** เพราะยังรัตนจักรให้เป็นไป. บทว่า **เวหฬํ คจฺุจฺุติ** เหาะไปยังอากาศ เป็นทุติยาวิภตฺติลงในอรรณแห่งอจฺุจฺุตสํโยค บทว่า **จตฺุจฺุคินิยา** ด้วยจตฺุจฺุคินิเสนา ได้แก่เสนามือองศ์ ๔ คือ ช้าง ม้า รถและพลเดินเท้า. บทว่า **เสนา** คือ รวมมือองศ์ ๔ เหล่านั้น. บทว่า **อนุตฺุมโส** โดยที่สุด คนดูแลม้า ชื่อว่า **อสฺุสพฺุธา** คนดูแลโค ชื่อว่า **โคปุริสา**. บทว่า **อุปาทาย** หมายถึง คือ ไม่ปล่อยอธิบายว่า การเหาะไปยังอากาศของชนเหล่านั้นอย่างนี้เป็นฤทธิ์ของผู้มีบุญ.

บทว่า โชติยสุต คหปติสุต ปุณฺณวโต อิทธิ ฤทธิ์ของโชติย-

คหบดีผู้มีบุญ คือ เศรษฐีในกรุงราชคฤห์ ผู้สะสมบุญญาธิการไว้ในพระปัจเจก-
พุทธเจ้าทั้งหลายในก่อน ชื่อว่า โชติกะ. ได้ยินว่า ในเวลาที่โชติกะนั้นเกิด
สรรพาวุธในนครทั้งสิ้นลุกโพลง แม้เครื่องอาภรณ์ที่แต่งไว้ในกายของชน
ทั้งปวงก็เปล่งแสงสว่างดุจลูกโพลง นครได้มีแสงสว่างรุ่งโรจน์เป็นอันเดียวกัน
ลำดับนั้น ในวันที่ตั้งชื่อกุมารนั้นจึงชื่อว่า โชติกะ เพราะนครทั้งสิ้นรุ่งโรจน์
เป็นอันเดียวกัน ครั้นโชติกะเจริญวัย เมื่อชำระพื้นที่เพื่อสร้างเรือน ทำวสัฏก-
เทวราช เสด็จมาปรับพื้นดินในที่ประมาณ ๑๖ กโรธ สร้างปราสาท ๗ ชั้น
สำเร็จด้วยแก้ว ๗ ประการ สร้างกำแพง ๗ ชั้นประกอบด้วยซุ้มประตู ๗ ซุ้ม
สำเร็จด้วยแก้ว ๗ ประการ ในทำกำแพงปลูกต้นกัลปพฤกษ์ไว้ ๖๔ ต้น
ใน ๔ มุมของปราสาท ฝั่งหม้อชุมทรัพย์ประมาณโยชน์หนึ่ง ๓ กาวุต ๒ กาวุต
๑ กาวุต ใน ๔ มุมของปราสาท ต้นอ้อย สำเร็จด้วยทองคำ ๔ ต้นประมาณ
เท่าลำตาลอ่อนเกิดขึ้น ใบของต้นอ้อยเหล่านั้นสำเร็จด้วยแก้วมณี ชื่อสำเร็จ
ด้วยทองคำ ที่ซุ้มประตูทั้ง ๗ ซุ้มหนึ่ง ๆ มียักษ์ ๗ คนมีบริวารคนละ ๑,๐๐๐
๒,๐๐๐ ๓,๐๐๐ ๔,๐๐๐ ๕,๐๐๐ ๖,๐๐๐ ๗,๐๐๐ คอยอารักขา.

พระเจ้าพิมพิสารมหาราช ทรงสดับถึงการสร้างปราสาทเป็นต้น แล้ว
จึงทรงส่งเสวตถัตถ์ของเศรษฐีไปให้. เศรษฐีนั้นจึงชื่อว่า โชติกเศรษฐี เป็นผู้
ปรากฏไปทั่วชมพูทวีป เสวยมหาสมบัติอยู่ ณ ปราสาทนั้นกับภริยาซึ่งเทวดา
ทั้งหลายนำมาจากอสูตรกुरुทวีปแล้วให้นั่งเหนือห้องอันเป็นสิริซึ่งถือเอาข้าวสาร
ทะนานหนึ่งและแผ่นหินให้เกิดไฟ ๓ แผ่นมาด้วย ภัตตรย่อมเพียงพอแก่เขาด้วย
ข้าวสารทะนานหนึ่งตลอดชีวิต ได้ยินว่า หากชนทั้งหลายประสงค์จะบรรทุก
ข้าวสารลงในเกวียน ๑๐๐ เล่ม ทะนานข้าวสารนั้นแหละก็ยังตั้งอยู่ ในเวลา

หุงข้าว ใส่ข้าวสารลงในหม้อข้าวแล้ววางไว้ข้างบนแผ่นดินเหล่านั้น แผ่นดินก็จะลุกเป็นไฟขึ้นทันที เมื่อข้าวสุกก็ดับ ด้วยสัญญาณนั้น คนทั้งหลายก็รู้ว่าข้าวสุกแล้ว. แม้ในเวลาแกลงเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อาหารของคนเหล่านั้นย่อมหุงต้มด้วยไฟให้เกิดไฟอย่างนี้ คนทั้งหลายย่อมอยู่ด้วยแสงสว่างแห่งแก้วมณี ย่อมไม่รู้จักแสงสว่างของไฟหรือของประทีป. โชติกเศรษฐีได้ปรากฏไปทั่วชมพูทวีปว่า มีสมบัติถึงปานนี้ มหาชนขึ้นยานเป็นต้น มาเพื่อจะเห็น. โชติกเศรษฐีให้ภัตตาหารแก่ข้าวดารจากอุตตกุรุทวีปแก่คนที่มาแล้ว ๆ สั่งว่า คนทั้งหลายจงถือเอาผ้าและอาภรณ์จากต้นกัลปพฤกษ์เถิด สั่งว่า คนทั้งหลายจงเปิดปากหม้อขุมทรัพย์ คาวุธหนึ่งแล้วถือเอาให้เพียงพอ. เมื่อชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นถือเอาทรัพย์ไป หม้อขุมทรัพย์ก็มีได้พร้อมแม่เพียงองคฺฐี นี้เป็นฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญนั้น.

บทว่า **ชฎิลสุต คหปติสุต ปุณฺณวโถ อิทฺธิ ฤทธิ** ของชฎิล-คหบดีผู้มีบุญ คือ เศรษฐีในเมืองคักกศิลาสะสมบุญ สร้างธาตุเจดีย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ชื่อชฎิล. นัยว่ามารดาของชฎิลนั้นเป็นธิดาของเศรษฐี ในกรุงพาราณสีมีรูปสวยยิ่งนัก. เมื่อธิดามีอายุได้ ๑๕-๑๖ ปี มารดาบิดาให้นางอยู่บนพื้นบนของปราสาท ๗ ชั้นเพื่อดูแล. วันหนึ่งวิฆาทรเหาะไปทางอากาศเห็นนางเปิดหน้าต่างมองดูภายนอกเกิดสึเนหา จึงเข้าไปทางหน้าต่างทำสนทนะกับนาง. นางจึงตั้งครรภ์ด้วยเหตุนี้.

ลำดับนั้น ทาสีเห็นนางจึงถามว่า นี่อะไรกันแม่. นางกล่าวว่า อย่าเอ็ดไป เจ้าอย่าบอกใคร ๆ เป็นอันขาด. ทาสีก็นิ่งเพราะความกลัว. ครบ ๑๐ เดือน นางก็คลอดบุตร ให้ทาสีนำภาชนะใหม่มาให้ทารกนอนบนภาชนะนั้นแล้วปิดภาชนะนั้นเสีย วางพวงดอกไม้ไว้ข้างบนสั่งทาสีว่า เจ้าจงยกภาชนะนี้

เทินศิระষะไปทิ้งที่แม่น้ำคงคา เมื่อผู้คนถามว่า นี่อะไร เจ้าจึงบอกว่าเป็น
พลีกรรมของแม่เจ้าของฉัน. ทาสีได้ทำตามนั้น. ที่แม่น้ำคงคาทางได้นำ
หญิงสองคนอาบน้ำอยู่เห็นภาชนะนั้น ลอยน้ำมา คนหนึ่งพูดว่า นั่นภาชนะ
ของฉัน คนหนึ่งกล่าวว่า สิ่งที่อยู่ภายในภาชนะนั้นเป็นของฉัน เมื่อภาชนะ
ลอยมาถึง หญิงคนหนึ่งแบกภาชนะนั้นมาวางไว้บนบก ครั้นเปิดออกเห็นทารก
จึงกล่าวว่า ทารกต้องเป็นของฉัน เพราะเธอพูดว่า ภาชนะเป็นของฉัน.
หญิงคนหนึ่งพูดว่า ทารกเป็นของฉันเพราะเธอพูดว่า สิ่งที่อยู่ภายใน
ภาชนะนั้นเป็นของฉัน. หญิงทั้งสองนั้นเถียงกัน พวกกันไปศาลเมื่อผู้พิพากษา
ไม่อาจตัดสินได้ ได้พากันไปเฝ้าพระราชอา.

พระราชอาทรงสดับคำของหญิงทั้งสองนั้นแล้วตรัสสั่งว่า เจ้าจงรับทารก
ไป เจ้าจงรับภาชนะไป หญิงที่ได้ทารกไปเป็นอุปัฏฐากของพระมหากัจจายน-
เถระ. นางเลี้ยงดูทารกนั้นด้วยหวังว่าจะให้บวชในสำนักของพระเถระ. ในวัน
ที่ทารกนั้นคลอด เพราะไม่ล้างมลทินของครรภ์แล้วนำออกไป ผมจึงยุ่ง
ด้วยเหตุนี้ จึงมีชื่อว่า ชฎิล. เมื่อทารกนั้นเดินได้ พระเถระเข้าไปบิณฑบาต
ยังเรือนนั้น. อุบาสิกาณิมนต์พระเถระให้นั่งแล้วถวายอาหาร. พระเถระเห็น
ทารก จึงถามว่า อุบาสิกา ท่านได้ทารกมาหรือ. นางตอบว่า เจ้าคะ ดิฉัน
เลี้ยงดูมาด้วยหวังว่าจะให้บวชในสำนักของพระคุณท่านเจ้าคะ.

พระเถระรับว่าดีละ แล้วพาทารกนั้นไปตรวจดูว่าทารกนี้จะมีบุญกรรม
เพื่อเสวยสมบัติของคฤหัสถ์ไหมหนอ คิดว่า สัตว์ผู้มีบุญจักได้เสวยมหาสมบัติ
ตอนเป็นหนุ่มก่อน แม้ญาณของเขาก้ยังไม่แก่กล้าพอ จึงพาทารกนั้นไปเรือน
ของอุปัฏฐาก คนหนึ่งในเมืองตักกศิลา.

อุปัฏฐากนั้นยื่นไหว้พระเถระเห็นทารกจึงถามว่าได้ทารกมาหรือ พระเถระตอบว่า ถูกแล้วอุบาสก ทารกนี้จักบวช แต่ยังไม่บวชนักขอให้อยู่กับท่านไปก่อน อุบาสกรับว่าดีแล้วพระคุณท่าน จึงตั้งทารกนั้นไว้ในฐานะบุตรประคับประคองอย่างดี หนึ่ง ในเรือนของอุปัฏฐากนั้น มีสินค้าสะสมมาตลอด ๑๒ ปี อุปัฏฐากนั้นไปในระหว่างบ้านนำสินค้านั้นทั้งหมดไปตลาดบอกราคาของสินค้านั้นแก่ชฎิลกุมารแล้วกล่าวว่า เจ้าพึงรับทรัพย์เท่านี้ ๆ แล้วให้ไปในวันนั้น เทวดาผู้รักษานครบันดาลให้ผู้มีความต้องการโดยที่สุด แม้ยี่หระและพริกให้มุ่งหน้าไปตลาดของชฎิลกุมารนั้น ชฎิลกุมารนั้นขายสินค้าที่สะสมมาตลอด ๑๒ ปี หหมดในวันเดียวเท่านั้น กุฎุมพินาไม่เห็นอะไร ๆ ในตลาด จึงพูดว่า พ่อคุณ เจ้าทำสินค้าขายไปหมดแล้วหรือ ชฎิลกุมารบอกไม่หายดอกพ่อ ฉันขายหมดตามที่พ่อสั่งไว้ว่าของอย่างโน้นราคาเท่านี้ ของอย่างนี้ราคาเท่านั้น เพราะเหตุนั้น สินค้าทั้งหมดจึงได้ตามราคา กุฎุมพินาเมื่อคิดที่ชายที่หาค่ามิได้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ไม่ว่าในกาลไหนๆ จึงยกลูกสาวของตนซึ่งเจริญวัยแล้วให้แก่เขาแล้ว สั่งคนงานว่าจงสร้างเรือนให้ชฎิลกุมาร เมื่อสร้างเรือนเสร็จจึงกล่าวว่า เจ้าทั้งสองจงไปอยู่ที่เรือนของตนเถิด ในขณะที่เขาเข้าเรือนพอทำข้างหนึ่งเหยียบธรณีประตู สุวรรณบรรพตประมาณ ๘๐ ศอก ผุดขึ้นในพื้นที่ส่วนหลังสุดของเรือน นี้ว่าพระราชาทรงสดับว่า สุวรรณบรรพตผุดขึ้นทำลายพื้นที่ในเรือนของชฎิล จึงทรงส่งเสวตฉัตรไปให้ชฎิลนั้น ชฎิลนั้นจึงได้ชื่อว่าชฎิลเศรษฐี นี้เป็นฤทธิ์ของผู้มีบุญนั้น.

บทว่า เมณฑกตสฺส คหปติสฺส ปุณฺณวโต อิทธิ ฤทธิ์ของเมณฑกคหบดีผู้มีบุญ คือ เศรษฐีในภัททियนครแคว้นมคธได้สะสมบุญญาธิการในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ชื่อเมณฑกะ ได้ยินว่าที่หลัง

เรือนของเศรษฐีนั้นมีแกะทองคำประมาณเท่าช้าง ม้าและโคอุสุภะในที่ประมาณ ๘ กรีส ทำลายแผ่นดินผุดขึ้นหลังกับหลังชนกันลูกคลื่นหนังของด้าย ๕ สี ใ้ไว้ใ้ปากของแกะทองคำเหล่านั้น ชนทั้งหลายเมื่อมีความต้องการด้วยเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยเป็นต้นก็ดี ด้วยเครื่องปกปิดเงินและทองเป็นต้นก็ดี ดึงลูกคลื่นหนังออกจากปากของแกะทองคำเหล่านั้น เนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง เครื่องนุ่งห่มเงินและทองเพียงพอแก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ออกจากปากของแกะแม่ตัวหนึ่ง ตั้งแต่นั้นมาเศรษฐีนั้นก็ปรากฏชื่อว่า เมณฑกเศรษฐี นี้เป็นฤทธิ์ของผู้มีบุญนั้น.

บทว่า โฆสิตตสฺส คหปติสฺส ปุณฺณวโต อิทธิ ฤทธิ์ของโฆสิต

คหบดีผู้มีบุญคือเศรษฐีในกรุงโกสัมพีแคว้นสักกะ สะสมบุญญาริการในพระปัจเจกพุทธเจ้า ชื่อว่าโฆสิต นัยว่าเศรษฐีนั้นจุติจากเทวโลกบังเกิดในท้องของหญิงงามเมืองในกรุงโกสัมพี ในวันตลอด หญิงงามเมืองนั้นให้ทารกนอนบนกระด้งแล้วให้เอาไปทิ้งที่กองหยากเยื่อ กาและสุนัขทั้งหลายนั่งห้อมล้อมทารกนั้น ชายคนหนึ่งเห็นดังนั้น จึงได้ความสำคัญว่าเป็นบุตรคิดว่า เราได้บุตรแล้วจึงนำไปเรือน ในกาลนั้น โกสัมพิกเศรษฐีเห็นปุโรหิตจึงถามว่า ท่านอาจารย์วันนี้ท่านตรวจจตุฤกษ์คติแล้วหรือ เมื่อปุโรหิตตอบว่า คุณแล้วท่านมหาเศรษฐี จึงถามว่า จักมีอะไรแก่ชนบท ปุโรหิตตอบว่า ในนครนี้เด็กเกิดวันนี้จักเป็นเศรษฐีผู้ใหญ่ ในกาลนั้น ภริยาของเศรษฐีมีครรภ์แก่ เพราะฉะนั้น เศรษฐีนั้นจึงรีบส่งคนไปเรือนสั่งว่า เจ้าจงไป จงรู้ว่าภริยาของเราคลอดทารกหรือยังไม่คลอด ครั้นสดับว่ายังไม่คลอด จึงไปเรือนเรียกนางกาฬิศาสมาให้ทรัพย์ ๑,๐๐๐ สั่งว่า เจ้าจงไป จงสืบดูในนครนี้แล้วนำทารกที่เกิดในวันนี้มา ทาสีไปเที่ยวสืบดูก็ไปถึงเรือนนั้น เห็นทารกรู้ว่าเกิดในวันนั้นจึงให้ทรัพย์ ๑,๐๐๐ นำทารกมาให้แก่เศรษฐี เศรษฐี

คิดว่าถ้าลูกสาวของเราจักเกิด เราจะแต่งงานทาร์กนั้นให้กับลูกสาวแล้วให้ดำรงตำแหน่งเศรษฐี ถ้าเป็นบุตรชายเกิด เราจักฆ่าทาร์กนั้นเสีย แล้วเลี้ยงคูทาร์กนั้นให้เติบโตในเรือน.

ลำดับนั้นล่วงไป ๒-๓ วัน ภริยาของเศรษฐีตลอดบุตรชาย เศรษฐีคิดว่าเมื่อไม่มีทาร์กนี้บุตรของเราจักได้ตำแหน่งเศรษฐี บัดนี้เราควรจะฆ่าทาร์กนั้นเสียแล้วเรียกนางกาฬาทาสีมาสั่งว่า นี่แม่แม่สาวใช้ ในเวลาโคออกจากคอก เจ้าจงให้ทาร์กนั้นนอนขวางในท่ามกลางประตูคอก แม่โคทั้งหลายจักเหยียบทาร์กนั้นให้ตาย เจ้ารู้ว่าทาร์กนั้นถูกแม่โคเหยียบหรือไม่เหยียบแล้วจงกลับมา นางกาฬาทาสีไป พอคนเลี้ยงโคเปิดประตูคอกก็ให้ทาร์กนั้นนอนเหมือนอย่างนั้น โคอุสสะห้าวหน้าฝูงโคครั้งก่อนๆ ออกภายหลังโคทั้งหมด แต่วันนั้นออกก่อนโคทั้งหมด ยืนล้อมทาร์กไว้ในระหว่างเท้าทั้ง ๔ แม่โคหลายร้อยตัวออกเสียดสีข้างทั้งสองของโคอุสสะ แม่คนเลี้ยงโคก็คิดว่าโคอุสสะนี้เมื่อก่อนออกภายหลังโคทั้งหมด แต่วันนี้ออกก่อนยืนนิ่งที่กลางประตู นี่มันอะไรกันหนอ จึงเดินไปเห็นทาร์กนอนอยู่ภายใต้โคอุสสะนั้น จึงได้ความสึเนหาในบุตรคิดว่าเราได้บุตรแล้ว จึงนำไปเรือน นางกาฬาทาสีกลับไปเศรษฐีถามจึงบอกความทั้งหมด เศรษฐีบอกว่าเจ้าจงไปให้ทรัพย์ ๑,๐๐๐ นี้ แก่คนเลี้ยงโค แล้วนำทาร์กนั้นมาอีก.

ครั้งนั้นเศรษฐีจึงบอกนางกาฬาทาสีว่า แม่ทาสีในเมืองนี้มีเกวียน ๕๐๐ เล่ม ออกในย่ำรุ่งไปทำการค้าขาย เจ้าจงนำทาร์กนี้ให้นอนที่ทางล้อหรือโคทั้งหลายจักเหยียบทาร์กนั้น หรือล้อจักขีเสีย เจ้ารู้ความเป็นไปแล้วกลับมา นางทาสีไปให้ทาร์กนอนที่ทางล้อ หัวหน้าคนขับเกวียนได้ออกไปข้างหน้า.

ลำดับนั้น โขของหัวหน้าคนขับเกวียนถึงที่นั้นแล้วจึงสลัดแอก แม่คนขับเกวียนยกขึ้นบ่อย ๆ แล้วขับไปก็ไม่ยอมไปข้างหน้า เมื่อคนขับเกวียนนั้น

พยายามอยู่กับโคเหล่านั้นอย่างนี้ อรุณขึ้นแล้ว คนจับเกี่ยวคิดว่าโคทำอะไร ครั้น เห็นทารกจึงคิดว่า กรรมหนักหนอ ดีใจว่าเราได้บุตร จึงนำทารกนั้นไป เรือน แม่นางกาฬีก์กลับ ถูกเศรษฐีถามเล่าเรื่องให้ฟัง เศรษฐีกล่าวว่าเจ้าจงไป ให้ทรัพย์ ๑,๐๐๐ แล้วนำทารกนั้นมา นางกาฬีก์ได้ทำตามนั้น.

ลำดับนั้น เศรษฐีกล่าวกะนางกาฬีนันว่า บัดนี้เจ้าจงนำทารกนั้นไปป่าช้า ผิดิบแล้วให้นอนระหว่างกอไม้ สุนัขเป็นต้น ณ ที่นั้น จักเกี่ยวกินเสีย หรือ อมนุษย์จักประหารเสีย เจ้าพึงรู้ว่าทารกนั้นตายหรือไม่ตาย นางกาฬีนันนำ ทารกนั้นไปให้นอน ณ ที่นั้นแล้วยืนในข้างหนึ่ง สุนัขเป็นต้นหรืออมนุษย์ไม่ สามารถจะเข้าใกล้ได้ ลำดับนั้น คนเลี้ยงแพะคนหนึ่ง นำแพะไปหาอาหาร ข้างป่าช้า.

แพะตัวหนึ่งเกี่ยวกินใบไม้อยู่เข้าไประหว่างกอไม้เห็นทารกแล้วยืนคุก- เข้าให้นมทารก เมื่อคนเลี้ยงแพะให้เสียงว่า เฮ้ เฮ้ ก็ไม่ออกไป คนเลี้ยงแพะ คิดว่าเราจะต้องตีแพะนั้นนำออกไป จึงเข้าไปในระหว่างกอไม้เห็นแพะยืนคุกเข้า ให้ทารกดื่มนมได้ความสเนหาในทารกว่าเป็นบุตร คิดว่า เราได้บุตรแล้ว จึงพา กลับไป นางกาฬีก์กลับถูกเศรษฐีถามจึงเล่าเรื่องให้ฟัง เศรษฐีกล่าวว่าเจ้าจง ไปจงให้ทรัพย์คนเลี้ยงแพะ ๑,๐๐๐ แล้วนำทารกมาอีก นางกาฬีก์ได้ทำตามนั้น.

ลำดับนั้น เศรษฐีจึงพูดกะนางกาฬีว่า เจ้าจงพาทารกนี้ไปขึ้นภูเขา เหวโจร แล้วโยนลงในเหว ทารกก็จะถูกกระแทกที่หลังเขาเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย จักตกลงบนพื้น เจ้าพึงรู้ว่าทารกนั้นตายหรือไม่ตายแล้วกลับมา นางกาฬีนันนำ ทารกนั้นไปตามนั้นยืนอยู่บนยอดเขาแล้วโยนทารกลงไป พุ่มไฟใหญ่อาศัยหลัง ภูเขานั้นงอกงามไปตามภูเขาพุ่มชะเอมหนาที่บคลุมยอดพุ่มไฟนั้น ทารกเมื่อ ตกลงไป ก็ได้ตกลงบนพุ่มชะเอมนั้นจุดตกในเปละนั้น ในวันนั้นหัวหน้า

ช่างจักสานถึงเวลาจะตัดไม้ไผ่จึงไปกับบุตรเริ่มจะตัดพุ่มไม้ไผ่นั้น เมื่อพุ่มไม้ไผ่ไหว ทารกได้ร้อง เขาได้ยินเหมือนเสียงทารกจึงขึ้นอีกข้างหนึ่งเห็นทารกนั้น ดีใจว่าเราได้บุตรแล้ว จึงพาทารกกลับ นางกาฬิกลับไปถูกเศรษฐีถามจึงเล่าเรื่องให้ฟัง เศรษฐีบอกว่าเจ้าจงไปให้ทรัพย์ ๑,๐๐๐ แล้ว จงนำทารกนั้นมา นางกาฬิได้ทำตามนั้น.

เมื่อเศรษฐีทำแล้ว ๆ เล่า ๆ อยู่อย่างนี้ ทารกก็เติบโตขึ้น เพราะทารกนั้นส่งเสียงร้องมากจึงมีชื่อว่า โฆสิตะ โฆสิตะนั้นปรากฏแก่เศรษฐีคูจนาม ที่ถูกตาไม่อาจดูตรง ๆ ได้ เศรษฐีจึงคิดหาอุบายเพื่อจะฆ่าโฆสิตะนั้น จึงไปหาช่างหม้อของคนถามว่า เมื่อไรท่านจักเผาหลุม เมื่อช่างหม้อบอกพຽງนี้ เศรษฐีจึงพูดว่า ถ้าเช่นนั้นท่านจงรับทรัพย์ ๑,๐๐๐ นี้ไว้ แล้วทำธุระอย่างหนึ่งแก่เรา ช่างหม้อถามว่า ทำอะไรเล่านาย เศรษฐีบอกว่าเรามีบุตรเป็นอวชาตบุตร อยู่คนหนึ่ง เราจะส่งมาหาท่าน ที่นั่นท่านพึงให้บุตรนั้นเข้าไปยังห้อง เอมิดที่คมตัดให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยใส่ลงในตุ่มแล้วฝังในหลุม นี้ทรัพย์ ๑,๐๐ ของท่านเป็นการรับคำ อนึ่ง ที่ยิ่งไปกว่านั้นเราจักสมนาคุณท่านในภายหลังช่างหม้อรับคำ.

รุ่งขึ้นเศรษฐีเรียกโฆสิตะมาสั่งว่า เมื่อวานพ่อได้สั่งช่างหม้อให้ทำธุระอย่างหนึ่ง มาเถิดลูกไปหาช่างหม้อนั้นแล้วบอกว่า เมื่อวานนี้พ่อสั่งให้ท่านทำธุระอย่างหนึ่งให้เสร็จดังนี้แล้วส่งไป โฆสิตะรับคำแล้วก็ไป บุตรคนหนึ่งของเศรษฐีกำลังเล่นลูกข่างอยู่กับพวก ทารกเห็นโฆสิตะกำลังเดินมาถึงที่นั่น จึงร้องเรียกถามว่าจะไปไหน เมื่อโฆสิตะบอกว่าพ่อสั่งให้ไปหาช่างหม้อ บุตรเศรษฐีบอกว่าฉันไปที่นั่นเอง ทารกเหล่านั้นชนะเราไปหลายคะแนนแล้ว ท่านชนะคะแนนนั้นแล้วจงให้แก่เรา. โฆสิตะบอกว่า ฉันกลัวพ่อ ถูกเศรษฐีบอกว่า

อย่างกลัวเลยพี่ ฉันจะนำข่านั้นไปเอง แล้วบอกต่อไปว่า พวกทารกเป็นอันมากชนะไปแล้ว ท่านจงชนะคืนคะแนนให้ฉันจนกว่าจะกลับมา. นัยว่า โฆสิตะฉลาดในการเล่นลูกข่าง. ด้วยเหตุที่บุตรเศรษฐีจึงแค้นได้เขาอย่างนั้น. โฆสิตะบอกว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านจงไปบอกกะช่างหม้อว่า เมื่อวานนี้ พ่อฉันสั่งให้ท่านทำธูระอย่างหนึ่ง ขอให้ท่านทำธูระนั้นให้เสร็จเถิด แล้วส่งบุตรเศรษฐีไป. บุตรเศรษฐีนั้นไปหาช่างหม้อแล้วได้บอกตามนั้น.

ครั้งนั้น ช่างหม้อจึงจับบุตรเศรษฐีนั้นตามที่เศรษฐีตั้ง แล้วโยนลงไป ในหลุม. โฆสิตะเล่นอยู่ตลอดวัน ตอนเย็นจึงกลับเรือน เมื่อเศรษฐีถามว่า ไม่ได้ไปหรือลูก เขาจึงบอกเหตุที่ตนไม่ไปและเหตุที่น้องไป. เศรษฐีร้องเสียงดังลั่นว่า ตายแล้ว ตายแล้ว ! เป็นเหมือนโลหิตร้อนผ่าไปทั่วตัว ประคองแขนคร่ำครวญว่า พ่อช่างหม้อเจ้า อย่าฆ่าลูกฉัน ๆ ได้ไปหาช่างหม้อ ช่างหม้อเห็นเศรษฐีมาอย่างนั้นจึงกล่าวว่า อย่าอะอะไปเลยนาย ธูระกิจสำเร็จแล้ว. เศรษฐีถูกความโศกใหญ่หลวง คุกเข่าท่อมทับ เสวยโทมนัสไม่น้อย.

แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ เศรษฐีก็ไม่อาจมองดูโฆสิตะตรง ๆ ได้ กิดอยู่ว่า เราจะฆ่าโฆสิตะนั้นได้อย่างไร เห็นอุบายว่า เราจักส่งไปหาผู้จัดการทรัพย์สิน ใน ๑๐๐ หมู่บ้านของเราแล้วให้ฆ่าเสีย จึงเขียนหนังสือส่งให้ผู้จัดการทรัพย์ มีความว่า บุตรคนนี้เป็นอวชาตบุตรของเรา ขอให้ฆ่าเสียแล้วปลัดลงในหลุมเถิด ก็เมื่อทำอย่างนี้แล้ว เราจักสมนาคุณแก่ลุง แล้วกล่าวกะโฆสิตะว่า พ่อโฆสิตะ พ่อมีผู้จัดการทรัพย์ใน ๑๐๐ หมู่บ้าน เจ้าจงนำหนังสือนี้ไปให้เขา แล้วผูกหนังสือที่ชายผ้าของโฆสิตะ โฆสิตะไม่รู้อักษรสมัย เพราะตั้งแต่เป็นเด็ก เศรษฐีจะฆ่าเขาทำเดี๋ยวก็น่าจะมาได้ จักให้เรียนอักษรสมัยได้อย่างไร โฆสิตะจึงผูกใบมรณะของตนไว้ที่ชายผ้า เมื่อจะออกไปกล่าวว่า พ่อ ฉันไม่มีเสียบึง

เลย เศรษฐีกล่าวว่าไม่ต้องเสียบึงดอกลูก เศรษฐีสหายของพ่อมีอยู่ที่บ้านโน้น ในระหว่างทาง เจ้าจกินอาหารเช้าที่เรือนของเพื่อนนั้นแล้วเดินต่อไป.

โฆสิตะรับคำแล้วไหว้บิดา ออกไปถึงบ้านนั้น ถามหาเรือนเศรษฐี ไปเห็นภรรยาของเศรษฐี. เมื่อภรรยาเศรษฐีถามว่า พ่อมาจากไหน เขาบอกว่า มาจากภายในเมือง ภรรยาเศรษฐีถามว่า พ่อเป็นบุตรใคร ตอบว่า เป็นบุตร เศรษฐี ผู้เป็นสหายของท่านจ๊ะแม่. ถามว่า พ่อชื่อโฆสิตะใช่ไหม ตอบว่า ใช่จ๊ะแม่. พ่อเห็นเท่านั้นภรรยาเศรษฐีก็เกิดความสึเนหาในโฆสิตะว่าเป็นบุตร เศรษฐีมีลูกสาวอยู่คนหนึ่ง อายุ ๑๕-๑๖ รูปร่างสวย น่าชม. มารดาบิดาให้ ทาสีรับใช้คนหนึ่ง เพื่อดูแล นางให้นอนในห้องสิริชั้นบนของปราสาท ๗ ชั้น. ในขณะนั้น ลูกสาวเศรษฐีส่งทาสีนั้นไปตลาด.

ลำดับนั้น ภรรยาเศรษฐีเห็นทาสีนั้น ถามว่า เจ้าจะไปไหน เมื่อทาสี ตอบว่า ธิดาของแม่เจ้าให้ไปตลาดจ๊ะ จึงกล่าวว่า จงมาก่อน จดไปตลาด ไว้ก่อน เจ้าจกตั้งให้บุตรของเรา หาน้ำมาล้างเท้า ทาน้ำมัน ปูที่นอนให้ ภายหลังจึงไปตลาด ทาสีได้ทำตามนั้น ลูกสาวเศรษฐีดูทาสีมาช้า ทาสีจึงบอก กะธิดาว่า อย่าโกรธฉันเลย โฆสิตะบุตรเศรษฐีมา ฉันทำโน่นบ้าง นี่บ้าง ให้แก่โฆสิตะนั้นแล้วก็ไปตลาด เสร็จแล้วจึงกลับมาให้แหละจ๊ะ. ลูกสาวเศรษฐี ครั้นได้ฟังชื่อว่าโฆสิตะบุตรเศรษฐีเท่านั้น ความรักด้วยอำนาจบุพเพสันนิวาส ตัดผิวหนังเป็นต้นจกเชือกติดตั้งอยู่. นางจึงถามทาสีนั้นว่า เขาอนที่ไหนเล่า ตอบว่า นอนหลับบนที่นอนจ๊ะ. ถามว่า มีอะไรที่มือของเขาบ้าง. อบว่า มีหนังสือที่ชายผ้าจ๊ะ นางคิดว่า นั่นหนังสืออะไรหนอ เมื่อโฆสิตะกำลังหลับ เมื่อมารดาบิดาไม่เห็นเพราะส่งใจไปอื่น จึงไปหาโฆสิตะนั้นแก้หนังสือออก ถือเข้าไปห้องของตนปิดประตู เปิดหน้าต่าง เพราะนางฉลาดในอักษรสมัย

จึงอ่านหนังสือนั้น คิดว่า โอช่างโง่เสียจริง ผูกโบมรณะของตนไว้ที่ชายผ้า
เที่ยวไป หากเราไม่เห็น เขาก็จะไม่มีชีวิต จึงฉีกหนังสือนั้นเสียแล้ว เขียน
หนังสืออื่นแทนด้วยคำของเศรษฐีว่า บุตรของเราชื่อโฆสิตะให้นำบรรณาการ
จาก ๑๐๐ หมู่บ้านมาทำการมงคลสมรสกับธิดาของเศรษฐีชนบทนี้ ให้ปลุกเรื้อน
๒ ชั้น ท่อมกลางบ้านเป็นที่อยู่ของตนแล้วจัดการอารักขาให้ดี ด้วยการล้อม
กำแพงและตั้งยามคุ้มกัน เมื่อทำทุกอย่างเรียบร้อยแล้ว จึงส่งข่าวให้เราทราบ
ด้วย เมื่อทำอย่างนี้เสร็จแล้ว เราจะสมนาคุณแก่ลุง ครั้นเขียนเสร็จจึงมีวน
หนังสือ ผูกไว้ที่ชายผ้าของเขา.

โฆสิตะนอนหลับตลอดวัน ลุกขึ้นบริโภคอาหารแล้วก็กลับไป รุ่งขึ้น
ไปบ้านนั้นแต่เช้าตรู่ เห็นผู้จัดการทรัพย์สินกำลังทำงานในบ้าน. ผู้จัดการ
ทรัพย์สินเห็นโฆสิตะจึงถามว่า อะไรพ่อคุณ โฆสิตะบอกว่า พ่อของฉันส่ง
หนังสือมาให้ท่าน เขารับหนังสือไปอ่านดีใจ สั่งช่างทำเรือนว่า คูเถิด นาย
ของเราเขารักเรา ส่งบุตรมาหาเรา ขอให้ทำพิธีมงคลสมรสแก่บุตรคนใดของเขา
กับลูกสาวของเรา พวกท่านรีบไปหาไม้เป็นต้นมาเถิด แล้วให้ปลุกเรื้อนตาม
ที่กล่าวแล้ว ในท่อมกลางบ้านให้นำเครื่องบรรณาการมาจาก ๑๐๐ หมู่บ้าน
แล้วนำธิดาของเศรษฐีชนบทมาทำพิธีมงคลสมรส เสร็จแล้วส่งข่าวไปให้เศรษฐี
ทราบว่าได้ทำทุกอย่างเสร็จแล้ว.

เศรษฐีได้ฟังดังนั้นก็เกิดเสียใจใหญ่หลวงว่า ชุระที่เราให้ทำไม่สำเร็จ
ชุระที่เราไม่ให้ทำสำเร็จ พร้อมกับความโศกถึงบุตร ความโศกนั้นประดัง
เข้ามาอีก จึงเกิดร้อนท้องถึงกับท้องร่วง แม้ลูกสาวเศรษฐีก็สั่งว่า หากมีใคร
มาจากสำนักของเศรษฐี จึงบอกเรา อย่างบอกแก่บุตรของเศรษฐีก่อน. แม้เศรษฐี
ก็คิดว่า บัดนี้เราจะไม่ให้บุตรชั่วเป็นเจ้าของสมบัติของเรา จึงกล่าวแก่ผู้จัดการ

ทรัพย์อีกคนหนึ่งว่า ลุง ฉันอยากเห็นบุตรของฉัน ลุงส่งคนโกสัจฉิกคนหนึ่ง
แล้วเขียนหนังสือฉบับหนึ่งส่งไป เรียกบุตรของเรามา.

ผู้จัดการทรัพย์สินรับคำ แล้วให้หนังสือส่งบุรุษคนหนึ่งไป ลูกสาว
เศรษฐีได้พาโฆสิตกุมารไปในเวลาที่เศรษฐีเจ็บหนัก เศรษฐีได้ถึงแก่กรรมเสีย
แล้ว เมื่อบิดาถึงแก่กรรม พระราชาทรงประทานสมบัติที่บิดาใช้สอย ทรงมอบ
ตำแหน่งเศรษฐีพร้อมด้วยฉัตรให้. โฆสิตเศรษฐีดำรงอยู่ในมหาสมบัติ รู้ว่า
ตนพ้นจากความตายในฐานะ ๙ ครั้งตั้งแต่นั้นตามคำของลูกสาวเศรษฐีและ
นางกาฬิ จึงสละทรัพย์วันละ ๑,๐๐๐ ปริจาคทาน. ความที่โฆสิตเศรษฐีไม่มีโรค
ในฐานะ ๙ ครั้งอย่างนี้เป็นฤทธิ์ของผู้มีบุญ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **คหิ** คือเรือน ผู้เป็นใหญ่ในเรือนคือคหบดี
บทนี้เป็นชื่อของผู้เป็นใหญ่ในตระกูลมหาศาล ในบางคัมภีร์เขียนเมณฑกเศรษฐี
ไว้ในลำดับของโฆสิตเศรษฐี. ในบทว่า **ปญจนนัม มหาปญฺญานัม ปุญฺญวโต**
อิทธิ ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ๕ คน เป็นฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญนี้ มีความว่า
พึงเห็นบุญฤทธิ์ของผู้มีบุญมาก ๕ คน. ชน ๕ คนเหล่านี้ ชื่อว่า ผู้มีบุญมาก
๕ คือ เมณฑกเศรษฐี ๑ นางจันทปทุมมา ภริยาเมณฑกเศรษฐี ๑ ธนัญชัย
เศรษฐีบุตร ๑ นางสุมนาเทวีสะไก ๑ นายปุลณทาส ๑ ได้สะสมบุญญาธิการ
ในพระปัจเจกพุทธเจ้า. ในชนเหล่านั้นเมณฑกเศรษฐี สร้างฉางไว้ ๑,๒๕๐
ฉาง ลูบศิระแล้วนั่งที่ประตู แหงนคูเบื้องบน สายข้าวสาเลีแดง หล่นจาก
อากาศเต็มฉางทั้งหมด. ภริยาของเมณฑกเศรษฐีนั้น เอาข้าวสารประมาณ
ทะนานหนึ่งหุงข้าว แล้วทำแกงในสุปะและพญฺชนะอย่างหนึ่ง ประดับด้วย
เครื่องประดับทุกชนิด นั่งเหนืออาสนะที่ปูไว้ที่ซุ้มประตู ประภาศเรียกว่า ผู้มี
ความต้องการภัตตาหารทั้งปวงจงมาเถิด ถือกัฬิพาทองคำทักใส่ภาชนะที่คนมา

แล้ว ๆ นำเข้าไปแล้วให้ แม่เมื่อนางให้อยู่ตลอดวันก็ปรากฏเพียงถือเอาด้วย
ทัพพีคราวเดียวเท่านั้น.

บุตรของเมณฑกเศรษฐี ลูกศิษย์แล้วถือเอาอุทฺทพย์ ๑,๐๐๐ ถุง
ประกาศว่า ผู้มีความต้องการกหาปณะจงมาเถิด แล้วใส่ภาชนะที่คนมาแล้ว ๆ
ให้ไป กหาปณะ ๑,๐๐๐ ถุงก็ยังมีอยู่.

สะใภ้ของเศรษฐีประดับด้วยเครื่องประดับทุกชนิด ถือเอาตะกร้าข้าว-
เปลือก ทะนาน นั่งบนที่นั่งประกาศว่า ผู้มีความต้องการพืชข้าวจงมาเถิด
แล้วตัดใส่ภาชนะที่คนถือมาแล้ว ๆ ให้ ตะกร้าก็ยังเต็มอย่างเดิม.

ทาสของเศรษฐีประดับด้วยเครื่องประดับทุกชนิด เชือกทองคำเทียมโค
ที่แอกทองคำ ถือด้ามปฏักทองคำ ให้นิ้วทั้ง ๕ ของโคมิกคินหอม สวมปลอก
ทองคำที่เขาทั้งสองข้างขับไปนา ไถรอยไถไว้ ๗ แห่ง คือ ข้างนี้ ๓ ข้างนี้ ๓
ท่ามกลาง ๑ แล้วไป. ชาวชมพูทวีปถือเอาภัตต พืช เงินและทองเป็นต้น
จากเรือนเศรษฐีตามความชอบใจ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงภัททิยนคร
โดยลำดับ ผู้มีบุญทั้ง ๕ และนางวิสาขาธิดาของธัญชัยเศรษฐี ได้บรรลु
โศคาปัตติผล ด้วยการฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า นีฤทธิของผู้มีบุญมาก
๕ คน เป็นฤทธิของท่านผู้มีบุญ แต่โดยสังเขปความวิเศษแห่งความสำเร็จ
ในการสะสมบุญที่ถึงความแก่กล้าเป็นฤทธิของผู้มีบุญ.

พึงทราบวินิจฉัยในวิชามยิทินิเทศ ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **วิชาธรา**
เพราะทรงไว้ซึ่งวิชาของชาวคันธาระ มีอาการให้สำเร็จ หรือวิชาอื่นอันสำเร็จ
ใกล้เคียง อันสำเร็จตามความปรารถนา. บทว่า **วิชชํ ปริชฺชเปตุวา** ร่ายวิชา
คือ ร่ายวิชาตามที่ใกล้เคียงด้วยปาก บทที่เหลือมีอรรถดังได้กล่าวแล้วนั้นแล.

ฟังทราบวินิจฉัยในสัมมาปโยคิทธิเทศ ดังต่อไปนี้. ท่านถามเพียง
อาการแห่งความสำเร็จ ไม่ถามว่า กตมา เป็นไฉน เพราะไม่มีคุณวิเศษ
อย่างอื่น แล้วถามเพียงประการเท่านั้น จึงตั้งคำถามว่า กถ์ อย่างไร แล้ว
สรุปว่า เอวฺ อย่างนี้. อนึ่ง ในนิเทศนี้บาลีเช่นกับบาลีมีมาก่อนมาแล้วด้วย
การแสดง การประกอบชอบ กล่าวคือการปฏิบัตินั้นเอง แต่มาในอรรถว่า
ความวิเศษเกิดขึ้นเพราะทำกรรมนั้น หมายถึงการเตรียมการอย่างใดอย่างหนึ่ง
ด้วยทำสกุญฺพฺหะ (การตั้งค่ายรบแบบกองเกวียน) เป็นต้น ศิลปกรรมอย่างใด
อย่างหนึ่ง เวชกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง การเรียนไตรเพท การเรียนพระไตร
ปิฎก โดยที่สุตการไถและการหว่าน เป็นต้น ชื่อว่า กุทธี ด้วยความสำเร็จ
เพราะเหตุแห่งการประกอบชอบในส่วนนั้น ๆ ด้วยประการดังนี้.

จบอรรถกถาอิทธิกถา

ปัญญาวรรค อภิสมยกา

ว่าด้วยความตรัสรู้

[๖๕๕] คำว่า ความตรัสรู้ ความว่า ย่อมตรัสรู้ด้วยอะไร ย่อมตรัสรู้ด้วยจิต ย่อมตรัสรู้ด้วยจิตหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีญาณก็ตรัสรู้ได้หรือ บุคคลผู้ไม่มีญาณตรัสรู้ไม่ได้ ย่อมตรัสรู้ได้ด้วยญาณ ย่อมตรัสรู้ด้วยญาณหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีจิตก็ตรัสรู้ได้หรือ บุคคลผู้ไม่มีจิตก็ตรัสรู้ไม่ได้ ย่อมตรัสรู้ได้ด้วยจิตและญาณ ย่อมตรัสรู้ได้ด้วยจิตและญาณหรือ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ได้ด้วยกามาวจรจิตและญาณหรือ ย่อมตรัสรู้ด้วยกามาวจรจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ด้วยรูปาวจรจิตและญาณหรือ ตรัสรู้ด้วยรูปาวจรจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ด้วยอรูปาวจรจิตและญาณหรือ ตรัสรู้ด้วยอรูปาวจรจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ด้วยกัมมัฏฐกตาจิตและญาณหรือ ตรัสรู้ด้วยกัมมัฏฐกตาจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ด้วยสังขานูโลมิกจิตและญาณหรือ ตรัสรู้ด้วยสังขานูโลมิกจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นอดีตและญาณหรือ ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นอดีตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นอนาคตและญาณหรือ ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นอนาคตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณหรือ ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณไม่ได้ (แต่) ตรัสรู้ได้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณ ในขณะที่โลกุตรมรรค.

[๖๕๖] ย่อมตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณในขณะที่แห่งโลกุตรมรรคอย่างไร ?

ในขณะที่โลกุตรมรรค จิตเป็นใหญ่ในการให้เกิดขึ้น และเป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งญาณ จิตอันสัมปยุตด้วยญาณนั้น มีนิโรธเป็นโคจร ญาณเป็นใหญ่

ในการเห็น และเป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งจิต ญาณอันสัมปยุตด้วยจิตนั้น มีนิโรธเป็นโคจร ย่อมตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและด้วยญาณ ในขณะที่แห่งโลกุตรมรรคอย่างนี้.

[๖๕๗] ถามว่า ความตรัสรู้มีเท่านี้หรือ ?

ตอบว่า ไม่ใช่มีเท่านี้ ในขณะที่โลกุตรมรรค ความตรัสรู้ด้วยความเห็นเป็นสัมมาทิฐิ ความตรัสรู้ด้วยความดำริเป็นสัมมาสังกัปปะ ความตรัสรู้ด้วยความกำหนดเป็นสัมมาวาจา ความตรัสรู้ด้วยความเป็นสมุฏฐานเป็นสัมมากัมมันตะ ความตรัสรู้ด้วยความชาว่องเป็นสัมมาอาชีวะ ความตรัสรู้ด้วยความตั้งสติมั่นเป็นสัมมาสติ ความตรัสรู้ด้วยความไม่ฟุ้งซ่านเป็นสัมมาสมาธิ ความตรัสรู้ด้วยความตั้งสติมั่น เป็นสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ความตรัสรู้ด้วยการพิจารณาหาทางเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ความตรัสรู้ด้วยความไม่หวั่นไหวในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นสัทธาพละ ความตรัสรู้ด้วยความไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้านเป็นวิริยะพละ ความตรัสรู้ด้วยความไม่หวั่นไหวในความประมาท เป็นสติพละ ความตรัสรู้ด้วยความไม่หวั่นไหวในอุทัจจะจะเป็นสมาธิพละ ความตรัสรู้ด้วยความไม่หวั่นไหวในอวิชชา เป็นปัญญาพละ ความตรัสรู้ด้วยความน้อมใจเชื่อเป็นสัทธินทรีย์ ความตรัสรู้ด้วยความประคองไว้ เป็นวิริยินทรีย์ ความตรัสรู้ด้วยความตั้งสติมั่นเป็นสตินทรีย์ ความตรัสรู้ด้วยความไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมาธิินทรีย์ ความตรัสรู้ด้วยความเห็นเป็นปัญญินทรีย์ ความตรัสรู้ด้วยอินทรีย์ด้วยความว่าเป็นใหญ่ ความตรัสรู้ด้วยพละด้วยความว่าไม่หวั่นไหว ความตรัสรู้ด้วยโพชฌงค์ด้วยความว่านำออก ความตรัสรู้ด้วยมรรคด้วยความว่าเป็นเหตุ ความตรัสรู้ด้วยสติปัญญาด้วยความว่าตั้งสติมั่น ความตรัสรู้ ด้วยสัมมัตตปัญญาด้วยความว่าตั้งไว้ ความตรัสรู้ด้วยอิทธิบาทด้วยความว่าให้สำเร็จ ความตรัสรู้

ตั้งจะด้วยความว่าเป็นของแท้ ความตรัสรู้ด้วยสมณะด้วยความที่ไม่ฟุ้งซ่าน
ความตรัสรู้ด้วยวิปัสสนาด้วยความว่าพิจารณาเห็น ความตรัสรู้ด้วยสมณะและ
วิปัสสนาด้วยความว่ามีกิจเป็นอันเดียวกัน ความตรัสรู้ด้วยธรรมคู่กันด้วยความ
ว่าไม่ล่วงเกินกัน ศีลวิสุทธิตัวด้วยความว่าสำรวม เป็นความตรัสรู้ จิตวิสุทธิตัว
ความว่าไม่ฟุ้งซ่าน เป็นความตรัสรู้ ทิฏฐิวิสุทธิตัวด้วยความว่าเห็นเป็นความตรัสรู้
ความตรัสรู้ด้วยอริยมกซ์ด้วยความว่าหลุดพ้น ความตรัสรู้ด้วยวิชาด้วยความ
ว่าแทงตลอด วิมุตติด้วยความว่าบริจาต เป็นความตรัสรู้ ญาณในความสิ้นไป
ด้วยความว่าตัดขาด เป็นความตรัสรู้ ฉันทะเป็นความตรัสรู้ด้วยความเป็นมูล
เหตุ มนสิการเป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าเป็นสมุฏฐาน ผัสสะเป็นความตรัสรู้
ด้วยความว่าเป็นที่รวม เวทนาเป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าเป็นที่ประชุม สมภา
เป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าเป็นประธาน สติเป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าเป็น
ใหญ่ ปัญญาเป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าเป็นธรรมยิ่งกว่าธรรมนั้น ๆ วิมุตติ
เป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าเป็นสารธรรม นิพพานอันหยั่งลงในอมตะเป็นความ
ตรัสรู้ด้วยความว่าเป็นที่สุด.

[๖๕๘] ถามว่า ความตรัสรู้มีเท่านี้หรือ ?

ตอบว่า ไม่ใช่มีเท่านี้ ในขณะที่โศคาปัตติมรรค ความตรัสรู้ด้วยความ
ความเห็นเป็นสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ นิพพานอันหยั่งลงในอมตะ เป็นความตรัสรู้
ด้วยความว่าเป็นที่สุด.

ถามว่า ความตรัสรู้มีเท่านี้หรือ ?

ตอบว่า ไม่ใช่มีเท่านี้ ในขณะที่โศคาปัตติผล ความตรัสรู้ด้วยความ
เห็นเป็นสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ญาณในนิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น เป็นความตรัสรู้
ด้วยความว่าระงับ ฉันทะเป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าเป็นมูลเหตุ ฯลฯ นิพพาน
อันหยั่งลงในอมตะ เป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าเป็นที่สุด.

ถามว่า ความตรัสรู้มีเท่านี้หรือ ?

ตอบว่า ไม่ใช่มีเท่านี้ ในขณะที่สกทาคามิมรรค ฯลฯ ในขณะที่สกทาคามีผล ในขณะที่อนาคามิมรรค ในขณะที่อนาคามีผล ในขณะที่อรัหัตมรรค ในขณะที่อรัหัตผล ความตรัสรู้ด้วยความเห็น เป็นสัมมาทิฏฐิ ความตรัสรู้ด้วยความดำริ เป็นสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ ญาณในนิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้นเป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าระงับ ฉันทะเป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าเป็นมูลเหตุ ฯลฯ นิพพานอันหยั่งลงในอมตะ เป็นความตรัสรู้ด้วยความว่าเป็นที่สุด บุคคลนี้นั้นย่อมละได้ซึ่งกิเลสทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน.

[๖๕๕] คำว่า ย่อมละได้ซึ่งกิเลสที่เป็นอดีต ความว่า บุคคลย่อมละได้ซึ่งกิเลสที่เป็นอดีตหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลนั้นก็ทำกิเลสที่สิ้นไปแล้วให้สิ้นไป ทำกิเลสที่ดับไปแล้วให้ดับไป ทำกิเลสที่ปราศไปแล้วให้ปราศไป ทำกิเลสที่หมดแล้วให้หมดไป ย่อมละได้ซึ่งกิเลสที่เป็นอดีตอันไม่มีอยู่ เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้นละกิเลสที่เป็นอดีตหาได้ไม่.

คำว่า ย่อมละได้ซึ่งกิเลสที่เป็นอนาคต ความว่า บุคคลย่อมละได้ซึ่งกิเลสที่เป็นอนาคตหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลนั้นก็ละกิเลสที่ยังไม่เกิด ละกิเลสที่ยังไม่บังเกิด ละกิเลสที่ไม่เกิดขึ้นแล้ว ละกิเลสที่ยังไม่ปรากฏ ละได้ซึ่งกิเลสที่เป็นอนาคตอันไม่มีอยู่ เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้นละกิเลสที่เป็นอนาคตหาได้ไม่.

คำว่า ย่อมละได้ซึ่งกิเลสที่เป็นปัจจุบัน ความว่า บุคคลย่อมละได้ซึ่งกิเลสที่เป็นปัจจุบันหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้กำหนดก็ละระาคะได้ ผู้ขัดเคืองก็ละโทสะได้ ผู้หลงก็ละโมหะได้ ผู้มีมานะผูกพันก็ละมานะได้ ผู้ถือผิดก็ละทิฏฐิได้ ผู้ถึงความฟุ้งซ่านก็ละอุทธัจจะได้ ผู้ลึ้งเลไม่แน่ใจก็ละวิจิกิจฉาได้ ผู้มีกิเลสเรี่ยวแรงก็ละอนุสัยได้ ธรรมฝ่ายคำและธรรมฝ่ายขาวซึ่งเป็นคู่กันกำลังเป็นไป มรรคภาวนาอันมีความหมั่นหมองด้วยกิเลสนั้น. ก็มีอยู่ เพราะเหตุนี้ บุคคลละกิเลสที่เป็นอดีต กิเลสที่เป็นอนาคต กิเลสที่เป็นปัจจุบัน หาได้ไม่.

[๗๐๐] บุคคลย่อมละกิเลสที่เป็นอดีตหาได้ไม่ ละกิเลสที่เป็นอนาคตหาได้ไม่ ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันหาได้ไม่หรือ ถ้าอย่างนั้น มรรคภาวนาก็ไม่มี การทำให้แจ้งซึ่งผลก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มี ธรรมาภิสมัยก็ไม่มี.

หามิได้ มรรคภาวนามีอยู่ การทำให้แจ้งซึ่งผลมีอยู่ การละกิเลสมีอยู่ ธรรมาภิสมัยมีอยู่ เหมือนอะไร ? เหมือนต้นไม้กำลังรุ่ม ยังไม่เกิดผลบุรุษ ฟังตัดต้นไม้ที่ราก ผลที่ยังไม่เกิดแห่งต้นไม้ก็ไม่ได้เกิดเลย ที่ยังไม่บังเกิดก็ไม่บังเกิดเลย ที่ไม่เกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่เกิดขึ้นเลย ที่ยังไม่ปรากฏก็ไม่ปรากฏเลยนั้นใด ความเกิดขึ้น เป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งความบังเกิดแห่งกิเลสทั้งหลาย จิตเห็นโทษในความเกิดขึ้นแล้ว จึงแล่นไปในนิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติแล่นไปในนิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น กิเลสเหล่าใดพึงบังเกิด เพราะความเกิดขึ้นเป็นปัจจัย กิเลสเหล่านั้นที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดเลย ที่ยังไม่บังเกิดก็ไม่บังเกิดเลย ที่ไม่เกิดขึ้นแล้วก็ไม่เกิดขึ้นเลย ที่ยังไม่ปรากฏก็ไม่ปรากฏเลย ฉะนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุดับ ทุกข์ก็ดับ ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุแห่งความเป็นไป เพราะเหตุแห่งสังขารเป็นนิमित เพราะเหตุแห่งกรรมเป็นปัจจัยแห่งความบังเกิดแห่งกิเลสทั้งหลาย จิตเห็นโทษในกรรมแล้วจึงแล่นไปในนิพพานอันไม่มีกรรม เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติแล่นไปในนิพพานอันไม่มีกรรม กิเลสเหล่าใดพึงบังเกิดเพราะกรรมเป็นปัจจัย กิเลสเหล่านั้นที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดเลย ที่ยังไม่บังเกิดก็ไม่บังเกิดเลย ที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วก็ไม่เกิดขึ้นเลย ที่ยังไม่ปรากฏก็ไม่ปรากฏเลย เพราะเหตุดับ ทุกข์ก็ดับด้วยประการฉะนี้ มรรคภาวนามีอยู่ การทำให้แจ้งซึ่งผลมีอยู่ การละกิเลสมีอยู่ ธรรมาภิสมัยมีอยู่ ด้วยประการฉะนี้แล.

จบอภิสมยกลา

อรรถกถาอภิสมยกา

บัดนี้ จะพรรณนาตามความที่ยังมีได้พรรณาแห่งอภิสมยกาอันพระสารี-
บุตรเถระผู้แสดงอภิสมยอันเป็นฤทธิ์อย่างยิ่งในลำดับแห่งอิทธิกากล่าวแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อภิสมโย ความตรัสรู้ คือถึงพร้อมด้วยธรรม
เป็นประธานแห่งสัจจะทั้งหลาย อธิบายว่าแห่งตลอด อาจารย์บางพวกกล่าวว่า
ความตรัสรู้หรือรอด. บทว่า เกน อภิสมเมติ ย่อมตรัสรู้ด้วยอะไร ท่านอธิบาย
ไว้อย่างไร ท่านกล่าวความตรัสรู้ว่า ความตรัสรู้เป็นรสนั้นใดในบทแห่งสูตร
มีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย การตรัสรู้ธรรมให้สำเร็จประโยชน์ใหญ่อย่างนี้แล
เมื่อความตรัสรู้เป็นไปอยู่ บุคคลผู้ตรัสรู้ย่อมตรัสรู้สัจจะด้วยธรรมอะไรเป็นผู้
มีธรรมเป็นประธาน ย่อมถึงพร้อมอธิบายว่าแห่งตลอดนี้เป็นคำถามของผู้ที่วาง
ก่อน. บทว่า จิตฺเตน อภิสมเมติ ย่อมตรัสรู้ด้วยจิต คือแก้อย่างนั้นเพราะ
เว้นจิตเสียแล้วไม่มีความตรัสรู้. บทมีอาทิว่า หลยจิ เป็นการท้วงอีก หลยจิ
แปลว่า ถ้าวา. เพราะท่านกล่าวว่า ด้วยจิตผู้ที่วางกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้นบุคคลผู้ไม่มี
ญาณก็ตรัสรู้ได้ซิ. บทว่า น อญฺญาณิ อภิสมเมติ บุคคลไม่มีญาณตรัสรู้ไม่ได้
คือปฏิเสธเพราะไม่มีความตรัสรู้โดยเพียงจิตเท่านั้น. บทว่า ญาเณน อภิสมเมติ
ย่อมตรัสรู้ด้วยญาณเป็นการรับรอง. บทมีอาทิว่า หลยจิ อีกครั้งเป็นการท้วงว่า
ผู้ไม่มีความรู้ ย่อมตรัสรู้เพราะไม่มีจิตได้ซิเพราะท่านกล่าวว่า ญาเณน ด้วย
ญาณ. บทว่า น อจิตฺตโก อภิสมเมติ บุคคลผู้ไม่มีจิตก็ตรัสรู้ไม่ได้ เป็น
การปฏิเสธเพราะผู้ไม่มีจิตตรัสรู้ไม่ได้. บทมีอาทิว่า จิตฺเตน จ เป็นการรับรอง.
บทมีอาทิว่า หลยจิ อีกครั้งเป็นการท้วงอำนาจทั่วไปแห่งจิตและญาณทั้งหมด.
แม้ในการท้วงและการแก้ที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **กมฺมสฺสสทกตฺตจิตฺเตน จ ญาเณน จ** ด้วยกัมมัสสทกตจิตและด้วยญาณ คือ ด้วยจิตอันเป็นไปแล้วด้วยกัมมัสสทกตอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน. บท **สจฺจานุโลมิกจิตฺเตน จ ญาเณน จ** ด้วย **สัจจานุโลมิกจิต** และด้วยญาณคือด้วยจิตสัมปยุตด้วยวิปัสสนากถาว่าคือ **สัจจานุโลมิกญาณ** เพราะช่วยการแทงตลอดสัจจะและด้วยวิปัสสนาญาณ.

บทว่า **กถิ** อย่างไรเป็นกถุคกัมยตาปุจฺจา (ถามเองตอบเอง) เหมือนอภิธรรม. บทว่า **อุปฺปาทาธิปเตยฺย** จิตเป็นใหญ่ในการให้เกิดขึ้นได้แก่ เพราะเมื่อไม่มีจิตเกิด เจตสิกก็ไม่เกิด เพราะจิตยึดอารมณ์ เจตสิกก็เกิดพร้อมกับจิตนั้น เมื่อไม่มีอารมณ์จะยึดจักเกิดได้อย่างไรเล่า แม้ในอภิธรรมท่านก็จำแนกเจตสิกไว้ด้วยกายเกิดขึ้นแห่งจิตนั้นแหละ ฉะนั้นจิตจึงเป็นใหญ่ในการเกิดขึ้นแห่งมรรคญาณ. บทว่า **ญาณสฺส** คือแห่งมรรคญาณ. บทว่า **เหตุ ปจฺจโย จ** เป็นเหตุเป็นปัจจัยคือเป็นผู้ให้เกิดและเป็นผู้อุปถัมภ์. บทว่า **ตฺสมฺปยุตฺต** คือ จิตสัมปยุตด้วยญาณนั้น. บทว่า **นิโรธโคจร** มีนิโรธเป็นโคจร คือมีนิพพานเป็นอารมณ์. บทว่า **ทสฺสนาธิปเตยฺย** ญาณเป็นใหญ่ในการเห็นคือเป็นใหญ่ในการเห็นนิพพานเพราะไม่มีกิจที่จะเห็นสิ่งที่เหลือ. บทว่า **จิตฺตสฺส** แห่งจิต คือแห่งจิตสัมปยุตด้วยมรรค. บทว่า **ตฺสมฺปยุตฺต** คือญาณอันสัมปยุตด้วยจิตนั้น.

เพราะปริยายแม้มีไขความตรัสรู้ด้วยจิตและญาณเท่านั้น ที่แท้จริงคือจิตและเจตสิกอันสัมปยุตด้วยมรรค แม้ทั้งหมดชื่อว่า เป็นความตรัสรู้ด้วยยังกิจคือความตรัสรู้สัจจะให้สำเร็จ ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงปริยายแม้ดังนั้นจึงถามว่าความตรัสรู้มีเท่านั้นหรือ ปฏิเสธว่า **นหิ** ไม่ใช่มีเท่านั้น แล้วกล่าวคำมีอาทิว่า **โลกุตฺตรมคฺคกฺขณ** ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค.

บทว่า **ทสฺสนาภิสมโย** ความตรัสรู้ด้วยความเห็น คือ ความตรัสรู้อันเป็น
ความเห็น แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้. บทว่า **สจฺจา** คือสัจจญาณ มรรคญาณ
นั้นแลชื่อว่าวิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นพระนิพพาน. บทว่า **วิโมกฺโข**
คือมรรควิโมกซ์. บทว่า **วิขุชา** คือมรรคญาณนั้นแหละ. บทว่า **วิมุตฺติ**
คือสมุจเฉทวิมุตติ. นิพพานชื่อว่า **ภิสมโย** เพราะตรัสรู้ ที่เหลือชื่อว่า
ภิสมยา เพราะเป็นเหตุตรัสรู้.

พระสารีบุตรเถระเพื่อแสดงจำแนกภิสมัยด้วยมรรคและผล จึงกล่าว
คำมีอาทิว่า **ภินฺนุ** ดังนี้. อนึ่ง ในที่นี้ เพราะญาณย่อมไม่ได้ในความสิ้นไป
ด้วยอรรถว่าตัดขาดในขณะผล ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อนุปฺปาเท** ญาณ
ญาณในนิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น. พึงทราบบทที่เหลือตามสมควร บัดนี้
เพราะเมื่อมีการละกิเลส ความตรัสรู้ก็ย่อมมีได้ และเมื่อมีความตรัสรู้การละ
กิเลสก็ย่อมมีได้ ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระ ประสงค์จะแสดงถึงการละกิเลส
อันมีการท้วงเป็นเบื้องต้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **สุวายํ** บุคคลนี้นั้น ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สุวายํ** คือพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคนี
นั้น. คำ ๔ คำในบทนี้มี **เอว** เป็นอาทิ เป็นการถามของผู้ท้วง. บทนี้ว่า
อดีต กิเลส **ปชฺหติ** ละกิเลสที่เป็นอดีต เป็นคำแก้เพื่อให้โอกาสแก่การ
ท้วง.

บทว่า **จึณฺ** คือสิ้นไปแล้วด้วยความดับ. บทว่า **นิรุทฺธํ** ดับแล้ว
คือ ดับด้วยไม่เกิดขึ้นบ่อย ๆ โดยสันดาน. บทว่า **วิกตํ** ปราศไป คือ ปราศไป
จากขณะที่กำลังเป็นไปอยู่. บทว่า **วิกฺกเมติ** คือให้ปราศไป. บทว่า **อตฺตงฺกตํ**
ถึงการดับไป คือ ถึงความไม่มี. บทว่า **อตฺตงฺกเมติ** คือ ให้ถึงความไม่มี.
ครั้งแสดงโทษในข้อนั้นแล้วจึงกล่าวปฏิเสธว่า บุคคลละกิเลสอันเป็นอดีต

หาได้ไม่. บทว่า **อชาต** ที่ไม่เกิดขึ้น คือ ยังไม่เกิดขึ้นจากการท้วงอันเป็น
อนาคต. บทว่า **อนิพพุต** กิเลสที่ยังไม่เกิด คือ กิเลสที่ยังไม่ถึงสภาวะ.
บทว่า **อนุปุพฺพ** กิเลสที่ยังไม่เกิด คือ ยังไม่ปฏิบัติในอนาคตจำเดิมแต่เกิด.
บทว่า **อปราฏ** ไม่ปรากฏ คือ ไม่ปรากฏแห่งจิตโดยความเป็นปัจจุบัน.
เมื่อผู้ละในอดีตและอนาคต ความพยายามไม่มีผลย่อมได้รับ เพราะไม่มีสิ่งที่ควร
ละ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงปฏิเสธแม้ทั้งสองอย่าง. บทว่า **รตุโต ราค** **ปชหติ**
บุคคลผู้กำหนดข่อมละระคะได้ คือ บุคคลผู้กำหนดข่อมละระคะนั้น ได้ด้วยระคะ
ที่กำลังเป็นไปอยู่. แม้ในกิเลสที่กำลังเป็นไปอยู่ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. บทว่า
ถามคโต ผู้มีกิเลสเร็วแรง คือ ผู้ถึงสภาพมั่นคง. บทว่า **กณฺหสุกฺกา**
ธรรมฝ่ายดำและธรรมฝ่ายขาว คือ ธรรมที่เป็นอกุศลและกุศลซึ่งเป็นคู่กันกำลัง
เป็นไป คือ ข่อมถึงเสมอกัน. บทว่า **สงฺกิลลิกา** มรรคภาวนาอันมีความ
หม่นหมองด้วยกิเลส คือ เมื่อความที่ความหม่นหมองสัมปยุตกันมีอยู่ มรรค-
ภาวนาประกอบด้วยความหม่นหมอง ก็ข่อมเกิดขึ้นได้ เมื่อละในปัจจุบันอย่างนี้
มรรคภาวนาอันเป็นความหม่นหมองข่อมมีได้ และความพยายามก็ไม่มีผล
เพราะมีสิ่งที่ควรละกับความพยายาม เพราะยังไม่มีการแยกจิตออกจากกิเลส
อันเป็นปัจจุบัน.

บทว่า **น หิ** ไม่มี คือ ปฏิเสธคำที่ท่านกล่าวไว้แล้ว ๔ ส่วน. บทว่า
อตุลฺลิมิ มีอยู่ คือ รับรอง. บทว่า **ยถา กลฺลิมิ** เหมือนอะไร เป็นการถาม
เพื่อชี้ให้เห็นอุทาหรณ์แห่งความมี คือ มีเหมือนโดยประการไร มีเหมือนอะไร.
บทว่า **ยถาปิ** แม้ฉันใด. บทว่า **ตรุโณ รุกฺโข** ต้นไม้รุ่ม คือ ถือเอา
ต้นไม้รุ่มเพื่อจะได้ให้ผล. บทว่า **อชาตผล** ผลที่ยังไม่เกิด คือ แม้เมื่อ
ยังมีการให้ผลอยู่ที่ฉวยเอาก่อนเวลาจากการได้ผล. บทว่า **ตมนฺ** คือ ต้นไม้

นั้น. บทว่า เอนํ เป็นเพิงนิบาต หรือคือ ตํ เอตํ. บทว่า มฺลํ จินุเทยฺย
พิงตฺตฺรากล คือ พิงตฺตฺตังแต่รากล. บทว่า อชาตผลา คือ ผลยังไม่เกิด. บทว่า
เอวเมวํ ตตฺตบพเป็น เอวํ เอวํ. ท่านกล่าวถึงการสืบต่อขั้นอันเป็นปัจจุบัน
แม้ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ การเกิด ๑ ความเป็นไป ๑ นิमित ๑ การประมวล ๑
ขั้นต้นดานอันไม่เป็นพืชของกิเลสที่ควรละได้ด้วยมรรคญาณ เพราะขั้น
ต้นดานนั้นไม่เป็นพืช กิเลสนั้นมีขั้นต้นดานนั้นเป็นปัจจัยยังไม่เกิดขึ้น ย่อม
ไม่เกิดขึ้น. บทว่า อาทินวํ ทิสฺวา เห็นโทษ คือ เห็นโทษโดยความเป็น
ของไม่เที่ยงเป็นต้น. ท่านกล่าวถึงนิพพานเท่านั้นด้วยบท ๔ บท มีอาทิว่า
อนุปฺปาโท การไม่เกิดขึ้น. บทว่า จิตฺตํ ปกฺขนฺนทติ จิตแล่นไป คือ จิต
ล้มปยุตด้วยมรรค ย่อมแล่นไป. บทว่า เหตุนิโรธา ทุกฺขนิโรธา เพราะเหตุ
ดับ ทุกข์ก็ดับ คือ เพราะความไม่เกิดต้นดานอันเป็นพืชของกิเลสทั้งหลายดับ
ก็เป็นอันดับความไม่เกิดกิเลสอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ อันเป็นขั้นในอนาคต.
เพราะความไม่เกิดกิเลสอันเป็นเหตุแห่งทุกข์อย่างนี้ดับ จึงเป็นอันดับความไม่
เกิดแห่งทุกข์ด้วย. พระสารีบุตรเถระกล่าวคำมีอาทิว่า อตฺถิ มคฺคภาวนา
มรรคภาวนามีอยู่ เพราะมีข้อยุติในการละกิเลส.

แต่ในอรรถถกกล่าวไว้ว่า ด้วยบทนี้ท่านแสดงไว้อย่างไร. ท่านแสดง
ถึงการละกิเลสอันได้ภูมิแล้ว ก็ภูมิที่ได้นั้นเป็นอดีต อนาคต หรือเป็นปัจจุบัน.
พึงทราบกถาพิสดารแห่งการละกิเลสที่ท่านกล่าวแล้วว่า กิเลสอันได้ภูมิเกิดขึ้น
แล้วโดยนัยดังกล่าวแล้วในอรรถถกามรรคสังจนิเทศแห่งสุตมยญาณกถา. แต่ใน
ที่นี้ท่านประสงค์เอากิเลสที่ควรละได้ด้วยมรรคญาณเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถถกอภิสมยกถา

ปัญญาวรรค วิเวกเถา

สาวัตถินิทาน

ว่าด้วยศีลและวิเวก

[๗๐๑] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย การงานที่ต้องทำด้วยกำลังอย่างใด อย่างหนึ่ง การงานทั้งหมดนั้น บุคคลต้องอาศัยแผ่นดิน ตั้งอยู่บนแผ่นดิน จึงทำกันได้ การงานที่ต้องทำด้วยกำลังนี้ บุคคลย่อมทำได้ด้วยประการอย่างนี้ แม้ฉันใด คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้ ฉะนั้นเหมือนกัน.

[๗๐๒] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้อย่างไร ?

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิอันอาศัย วิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในความสละ ย่อมเจริญสัมมาสังกัปปะ ... ย่อมเจริญสัมมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปใน ความสละ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มาก ซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ อย่างนี้แล.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พิชคามและภุตคามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พิชคาม และภุตคามทั้งหมดนั้น อาศัยแผ่นดิน ตั้งอยู่บนแผ่นดิน ย่อมถึงความเจริญ งอกงามไพบูรณ์ พิชคามและภุตคามเหล่านี้ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้ แม้ฉันใด คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉะนั้นเหมือนกันแล

อาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความเจริญองงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย.

[๗๐๓] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความเจริญองงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลายอย่างไร ?

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสัมมาทิฏฐิอันอาศัย วิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในความสละ... เจริญสัมมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในความสละ สัมมาทิฏฐิมิ วิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีความสละ ๕ มีนิตย ๑๒ สัมมาตั้งกับปะ ๗๗ สัมมาสมาธิ มีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีความสละ ๕ มีนิตย ๑๒.

[๗๐๔] สัมมาทิฏฐิมิวิเวก ๕ เป็นไฉน ?

วิเวก ๕ คือ วิกขัมภนวิเวก ตทังควิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสัทธิ- วิเวก นิสสรณวิเวก วิเวกในการข่มนิวรณ์ของภิกษุผู้เจริญปฐมฌาน ๑ วิเวก ในการละทิฏฐิด้วยองค์นั้น ๆ ของภิกษุผู้เจริญสมาธิมีส่วนในการทำลายกิเลส ๑ สมุจเฉทวิเวก ของภิกษุผู้เจริญโลกุตตรมรรคอันให้ถึงความสิ้นไป ๑ ปฏิปัสสัทธิ- วิเวกในขณะผล ๑ นิสสรณวิเวกเป็นที่ดับ คือ นิพพาน ๑ สัมมาทิฏฐิมิวิเวก ๕ เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้เกิดฉันทะ น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นด้วยดี ในวิเวก ๕ นี้.

[๗๐๕] สัมมาทิฏฐิมิวิราคะ ๕ เป็นไฉน ?

วิราคะ ๕ คือ วิกขัมภนวิราคะ ตทังควิราคะ สมุจเฉทวิราคะ ปฏิปัสสัทธิวิราคะ นิสสรณวิราคะ วิราคะในการข่มนิวรณ์ของภิกษุผู้เจริญ

ปฐมฌาน ๑...นิสสรณวิราคะเป็นที่ดับ คือ นิพพาน ๑ สัมมาทิฏฐิมีวิราคะ ๕
เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้เกิดฉันทะ น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นด้วยดี
ในวิราคะ ๕ นี้.

[๗๐๖] สัมมาทิฏฐิมีนิโรธ ๕ เป็นไฉน ?

นิโรธ ๕ คือ วิกขัมภนนิโรธ ตทังคนิโรธ สมุจเฉทนิโรธ
ปฏิบัติสัทธินิโรธ นิสสรณนิโรธ นิโรธในการข่มนิวรณ์ของภิกษุผู้เจริญ
ปฐมฌาน ๑... นิสสรณนิโรธเป็นที่ดับ คือ นิพพาน ๑ สัมมาทิฏฐิมีนิโรธ ๕
เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้เกิดฉันทะ น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นด้วยดี
ในนิโรธ ๕ นี้.

[๗๐๗] สัมมาทิฏฐิมีความสละ ๕ เป็นไฉน ?

ความสละ ๕ คือ วิกขัมภนโอสถคละ ตทังคโอสถคละ สมุจเฉทโอสถคละ
ปฏิบัติสัทธโอสถคละ นิสสรณโอสถคละ ความสละในการข่มนิวรณ์ของภิกษุ
ผู้เจริญปฐมฌาน ๑...นิสสรณโอสถคละ เป็นนิโรธ คือ นิพพาน ๑ สัมมาทิฏฐิ
มีความสละ ๕ เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้เกิดฉันทะ น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิต
ตั้งมั่นด้วยดีในความสละ ๕ นี้.

สัมมาทิฏฐิมีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีความสละ ๕ มีนိสสัย ๑๒
เหล่านี้.

[๗๐๘] สัมมาสังกัปปะ ฯลฯ สัมมาวาจา ฯลฯ สัมมากัมมันตะ ฯลฯ

สัมมาอาชีวะ ฯลฯ สัมมาวายามะ ฯลฯ สัมมาสติ ฯลฯ

สัมมาสมาธิมีวิเวก ๕ เป็นไฉน ?

วิเวก ๕ คือ วิกขัมภนวิเวก ตทังควิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิบัติสัทธ-
วิเวก นิสสรณวิเวก วิเวกในการข่มนิวรณ์ของภิกษุผู้เจริญปฐมฌาน ๑ วิเวก

ในการละทักขิด้วยองค์นั้น ๆ ของภิกษุผู้เจริญสมาธิอันมีส่วนทำลายกิเลส ๑ สมุจเฉทวิเวก ของภิกษุผู้เจริญโลกุตตรมรรคอันให้ถึงความสิ้นไป ๑ ปฏิปัสสัทธิ-
วิเวกในขณะผล ๑ นิสสรณวิเวกเป็นนิโรธ คือ นิพพาน ๑ สัมมาสมาธิมีวิเวก ๕ เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้เกิดฉันทะ น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นด้วยดี ในวิเวก ๕ นี้.

[๗๐๘] สัมมาสมาธิมีวิราคะ ๕ เป็นไฉน ?

วิราคะ ๕ คือ วิกขัมภนวิราคะ ตทังควิราคะ สมุจเฉทวิราคะ ปฏิปัสสัทธิวิราคะ นิสสรณวิราคะ วิราคะในการข่มนิวรณ์ของภิกษุผู้เจริญ
ปฐมฌาน ๑ ... นิสสรณวิราคะเป็นนิโรธ คือ นิพพาน ๑ สัมมาสมาธิมีวิราคะ ๕
เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้เกิดฉันทะ น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นด้วยดีใน
วิราคะ ๕ นี้.

[๗๐๙] สัมมาสมาธิมีนิโรธ ๕ เป็นไฉน ?

นิโรธ ๕ คือ วิกขัมภนนิโรธ ตทังคนิโรธ สมุจเฉทนิโรธ ปฏิ-
ปัสสัทธินิโรธ นิสสรณนิโรธ นิโรธในการข่มนิวรณ์ของภิกษุผู้เจริญปฐมฌาน ๑
... ปฏิปัสสัทธินิโรธในขณะผล ๑ นิสสรณนิโรธเป็นอมตธาตุ ๑ สัมมาสมาธิ
มีนิโรธ ๕ เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้เกิดฉันทะ น้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิต
ตั้งมั่นอยู่ด้วยดีในนิโรธ ๕ นี้.

[๗๑๐] สัมมาสมาธิมีความสละ ๕ เป็นไฉน ?

ความสละ ๕ คือ วิกขัมภนโอสัคคะ ตทังคโอสัคคะ สมุจเฉทโอสัคคะ
ปฏิปัสสัทธิโอสัคคะ นิสสรณโอสัคคะ ความสละในการข่มนิวรณ์ ของภิกษุ
ผู้เจริญปฐมฌาน ๑ ความสละในการละทักขิด้วยองค์นั้น ๆ ของภิกษุผู้เจริญ
สมาธิอันมีส่วนทำลายกิเลส ๑ สมุจเฉทโอสัคคะ ของภิกษุผู้เจริญโลกุตตรมรรค

อันให้ถึงความสิ้นไป ๑ ปฏิปัสสัทธิโวลัคคะในขณะผล ๑ นิสสรณโวลัคคะ เป็นนิโรธ คือ นิพพาน ๑ สัมมาสมาธิมีความสละ ๕ เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้เกิด หนักทะน้อมใจไปด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นด้วยดีในความสละ ๕ นี้.

สัมมาสมาธิมีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีความสละ ๕ มี นิสัย ๑๒ เหล่านี้.

[๗๑๒] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย การงานที่ต้องทำด้วยกำลัง อย่างไร อย่างหนึ่ง การงานทั้งหมดนั้น บุคคลต้องอาศัยแผ่นดิน ตั้งอยู่บนแผ่นดิน จึงทำกันได้ การงานที่ต้องทำด้วยกำลังนี้ บุคคลย่อมทำได้ด้วยประการฉะนี้ แม้ฉันใด คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗ ได้ ฉะนั้นเหมือนกัน ฯลฯ ภิกษุเจริญ ทำให้มาก ซึ่งโพชฌงค์ ๗ อยู่ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย ฯลฯ ภิกษุเจริญ ทำให้มากซึ่งผละ ๕ ฯลฯ ภิกษุเจริญ ทำให้มากซึ่งผละ ๕ อยู่ ย่อม ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย ฯลฯ ภิกษุเจริญ ทำให้มากซึ่ง อินทรีย์ ๕ ฯลฯ

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พืชคามและกุตคามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พืชคาม และกุตคามทั้งหมดนั้น อาศัยแผ่นดิน ตั้งอยู่บนแผ่นดิน ย่อมถึงความเจริญ งอกงามไพบูลย์ พืชคามและกุตคามเหล่านั้นย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ด้วยประการฉะนี้ แม้ฉันใด คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉะนั้นเหมือนกันแล อาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้วเจริญ ทำให้มากอยู่ซึ่งอินทรีย์ ๕ ย่อมถึงความเจริญ งอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย.

[๗๑๓] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอินทรีย์ ๕ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย อย่างไร ?

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสัทธินทรีย์ อันอาศัย
วิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในความสละ เจริญวิริยินทรีย์ ฯลฯ
เจริญสตินทรีย์ เจริญสมาธินทรีย์ เจริญปัญญาธิปไตยอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ
อาศัยนิโรธ น้อมไปในความสละ สัทธินทรีย์มีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕
มีความสละ ๕ มีนิตย ๑๒ วิริยินทรีย์ ฯลฯ สตินทรีย์ ฯลฯ สมาธินทรีย์ ฯลฯ
ปัญญาธิปไตยมีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีความสละ ๕ มีนิตย ๑๒.

[๗๑๔] สัทธินทรีย์มีวิเวก ๕ เป็นไฉน ?

วิเวก ๕ คือ วิกขัมภนวิเวก ตทังควิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสัทธิ
วิเวก นิสสรณวิเวก วิเวกในการข่มนิวรรณ์ของภิกษุผู้เจริญปฐมฌาน ๑
วิเวกในการละทิฐิด้วยองค์นั้น ๆ ของภิกษุผู้เจริญสมาธิอันมีส่วนในการทำลาย
กิเลส ๑ สมุจเฉทวิเวก ของภิกษุผู้เจริญโลกุตตรมรรคอันให้ถึงความสิ้นไป ๑
ปฏิปัสสัทธिवิเวกในขณะผล ๑ นิสสรณวิเวกเป็นนิโรธ คือ นิพพาน ๑
สัทธินทรีย์มีวิเวก ๕ เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้เกิดฉันทะ น้อมใจไปด้วยศรัทธา
และมีจิตตั้งมั่นด้วยดีในวิเวก ๕ นี้ ฯลฯ สัทธินทรีย์มีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕
มีนิโรธ ๕ มีความสละ ๕ มีนิตย ๑๒ เหล่านี้ วิริยินทรีย์ ฯลฯ สตินทรีย์
ฯลฯ สมาธินทรีย์ ฯลฯ

ปัญญาธิปไตยมีวิเวก ๕ เป็นไฉน ?

วิเวก ๕ คือ วิกขัมภนวิเวก ตทังควิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสัทธิ-
วิเวก นิสสรณวิเวก ฯลฯ ปัญญาธิปไตยมีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕
มีความสละ ๕ มีนิตย ๑๒ เหล่านี้ ฉะนั้นแล.

จบวิเวกกถา

อรรถกถาวิเวกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามความที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งวิเวกถา อันมีพระสูตรเป็นเบื้องต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอาการละ ในลำดับแห่งอภิสมยกถามีการละเป็นที่สุดครัสไว้แล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในพระสูตรนั้นก่อน บทว่า **เย เกจิ** ใดๆอย่างหนึ่ง เป็นบทรวมยอดไม่มีเหลือ. บทว่า **พลกรณียา** ทำด้วยกำลัง คือพึงทำด้วยกำลังขาและแขน. บทว่า **กมฺมฺนฺตา** การงาน คือ การงานมีวิ้ง กระโดด ไถและหว่านเป็นต้น. บทว่า **กยิรฺนฺติ** ต้องทำ คือ อันผู้มีกำลังต้องทำ. บทว่า **ลีลํ นิสฺสาย** อาศัยศีล คือทำจตุปาริสุทธิศีลให้เป็นที่อาศัย. บทว่า **ภาวติ** ย่อมเจริญ ในที่นี้ท่านประสงค์เอามรรคภาวนา อันเป็นโลกิยะและโลกุตระ เพราะผู้มีศีลขาดแล้วไม่มีมรรคภาวนา.

บทว่า **วิเวกนิสฺสิตํ** อาศัยวิเวก คืออาศัยตทั้งควิเวก สมุจเฉทวิเวก นิสสรณวิเวก. บทว่า **วิเวโก** คือความสงบ. จริงอยู่ พระโยคาวจรประกอบด้วยอริยมรรคภาวนา ย่อมเจริญอริยมรรคภาวนา อาศัยตทั้งควิเวกโดยกิจ ในขณะที่แห่งวิปัสสนา อาศัยนิสสรณวิเวกโดยอธยาศัย อาศัยสมุจเฉทวิเวกโดยกิจ ในขณะมรรค อาศัยนิสสรณวิเวกโดยอารมณ์ ในการอาศัยวิราคะเป็นต้น ก็มีนัยนี้. จริงอยู่ วิเวกนั้นแหละ ชื่อว่าวิราคะ ด้วยอรรถว่าคลายกำหนด ชื่อว่า นิโรธ ด้วยอรรถว่าดับ ชื่อว่า โวสสัคคะ ด้วยอรรถว่าสละ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิเวก เพราะสกัดจากกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่าวิราคะ เพราะคลายจากกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่านิโรธ เพราะดับกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า

ไวสัคคะ เพราะสละกิเลสทั้งหลาย เพราะปล่อยจิตไปในนิพพาน. อนึ่ง
ไวสัคคะมี ๒ อย่าง คือ ปริจจากไวสัคคะ (ปล่อยด้วยการสละ) และ
ปักขันทนไวสัคคะ. ปล่อยด้วยการเล่นไป. ในไวสัคคะ ๒ อย่างนั้น การ
สละกิเลสด้วยตทั้งคะในขณะแห่งวิปัสสนา ด้วยสมุจเฉทในขณะแห่งมรรค ชื่อว่า
ปริจจากไวสัคคะ. การเล่นไปสู่นิพพานด้วยความนุ่มไปสู่นิพพานนั้นใน
ขณะแห่งวิปัสสนา ด้วยการทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ในขณะแห่งมรรค ชื่อว่า
ปักขันทนไวสัคคะ. แม้ทั้งสองนั้นก็สมควรในนัยแห่งการพรรณนาความ
อันเจือด้วยโลกิยะ โลกุตระนี้. เป็นความจริงอย่างนั้น ในสัมมาทิฐิเป็นต้น
ธรรมนี้อย่างหนึ่ง ๆ ย่อมสละกิเลสโดยประการตามที่กล่าวแล้ว และย่อมเล่น
ไปสู่นิพพาน. บทว่า **ไวสตุคฺคปริณามิ** นุ่มไปในความสละ ท่านอธิบายว่า
นุ่มไป โน้มไป อบรม บ่มให้แก่กล้า เพื่อความสละด้วยคำทั้งสิ้นนี้. ภิกษุผู้
ชวนชวายอริยมรรคภาวนานี้ย่อมเจริญอริยมรรคนั้น โดยประการที่ธรรมหนึ่ง ๆ
ในสัมมาทิฐิเป็นต้น ย่อมอบรมและบ่มให้แก่กล้าเพื่อปล่อยให้สละกิเลส และ
เพื่อปล่อยให้เล่นไปสู่นิพพาน.

ในบทว่า **พีชคามภูตคาม** พีชคามและภูตคามนี้ มีอธิบายว่า
พีช ๕ อย่าง คือ พีชจากราก ๑ พีชจากต้น ๑ พีชจากยอด ๑ พีชจากข้อ ๑
พีชจากพีช ๑ รวมพีชชื่อว่าพีชคาม ชื่อว่าภูตคามจำเดิมแต่ความปรากฏแห่ง
หน่อเขียวสมบูรณ์แล้ว. อธิบายว่า รวมรากหน่อสีเขียวของภูตคามที่เกิดแล้ว
อาจารย์บางคนกล่าวว่า เมื่อเทวดาหวงแหน ย่อมเป็นตั้งแต่เวลามีหน่อสีเขียว
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภูตคาม เพราะเป็นบ้านของภูตคือเทวดาเหล่านั้น. บทว่า
วฺจฺจตี ความเจริญ คือเจริญด้วยหน่อเป็นต้น. บทว่า **วิรุพฺพหิ** งอกงาม คือ
งอกงามด้วยลำต้นเป็นต้น. บทว่า **เวปฺปุลฺลํ** ไพบูลย์ คือไพบูลย์ด้วยดอกเป็นต้น

อนึ่ง ในทางธรรม บทว่า **วฑฺฒตี** คือเจริญด้วยความประพฤติธรรมที่ยังไม่เคยประพฤติ. บทว่า **วิรุพฺพหิ** คือองกงามด้วยการทำกิจให้สำเร็จ. บทว่า **เวปฺพลํ** คือความไพบูลย์ด้วยสำเร็จกิจแล้ว. ปาฐะว่า **วิปฺพลตฺตํ** คือความเป็นผู้ไพบูลย์บ้าง.

อีกอย่างหนึ่ง บท ๓ เหล่านี้ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา.

อรรถกถามักคังคนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในสุตตันตนิเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า **สมฺมาทิฏฺฐิยา** เป็นฉัฏฐีวิภัตติ แห่งสัมมาทิฏฐิอันเป็นไปอยู่ จากการประกอบตามสมควร และจากอารมณ์ ในฉาน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน และในจิต อันสัมปยุตด้วยโลกยวิริติ คือแห่งสัมมาทิฏฐิเป็นอันเดียวกัน โดยเป็นสามัญลักษณ์ะ. บทว่า **วิกฺขมฺภนวิเวโก** วิกขัมภนวิเวก คือความสงัดด้วยการข่มไว้ ด้วยการทำให้ไกล แห่งอะไร แห่งนิเวรณทั้งหลาย. บทมีอาทิว่า **ปรมชฺฌานํ** ภาวยโต เจริญปฐมฉาน ท่านกล่าวถึงปฐมฉานด้วยการข่มไว้ เมื่อท่านกล่าวถึงปฐมฉานนั้น ก็เป็นอันกล่าวถึงแม่ฉานที่เหลือด้วยเหมือนกัน. ชื่อว่า **สัมมาทิฏฺฐิวิเวก** เพราะมีสัมมาทิฏฐิแม่ในฉานทั้งหลาย.

บทว่า **ตทฺถควิเวโก** คือความสงัดด้วยวิปัสสนาญาณนั้น ๆ. บทว่า **ทิฏฺฐิจิตฺตานํ** ทิฏฐิทั้งหลาย ท่านกล่าวว่า ทิฏฐิวิเวก เพราะทิฏฐิวิเวกทำได้ยาก และเพราะเป็นประธาน เมื่อท่านกล่าวถึงทิฏฐิวิเวกก็เป็นอันกล่าวแม่วิเวกมีนิจสัญญาเป็นต้น. บทว่า **นิพฺเพชภาคิยํ** **สมาธิ** สมาธิอันเป็นส่วนแห่ง

การทำลายกิเลส คือ สมาธิสัมปยุตด้วยวิปัสสนา. บทว่า สมุจเฉทวิเวก สมุจเฉทวิเวก คือ ความสงบด้วยการตัดขาดกิเลสทั้งหลาย. บทว่า โลกุตตรขยคามิ มคฺคํ โลกุตตรมรรคอันให้ถึงความสิ้นไป คือโลกุตตรมรรคอันให้ถึงนิพพาน กล่าวคือความสิ้นไป. บทว่า ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิเวก ปฏิปัสสทธิวิเวก คือ ความสงบในการสงบกิเลสทั้งหลาย. บทว่า นิสฺสรณวิเวก นิสสรณวิเวก คือความสงบสังขารอันเป็นการนำสังขตธรรมทั้งหมดออกไป. บทว่า ฉนฺทชาโต โหติ ภิกขุเป็นผู้เกิดฉันทะ คือเป็นผู้เกิดความพอใจในธรรมในส่วนเบื้องต้น. บทว่า สทฺฐาธิมฺมุโต คือเป็นผู้โน้มไปด้วยศรัทธาในส่วนเบื้องต้น. บทว่า จิตฺตํ จสฺส สฺวาธิญฺฐิตํ มีจิตตั้งมั่นด้วยดี คือจิตของพระโยคาวจรนั้นตั้งมั่นด้วยดี คือมั่นคงด้วยดีในส่วนเบื้องต้น. ธรรม ๓ ประการเหล่านี้ คือ ฉันทะ ๑ ศรัทธา ๑ จิต ๑ ซึ่งว่าเป็นที่อาศัย เพราะเป็นที่เข้าไปอาศัยแห่งวิเวกอันเกิดขึ้นแล้วในส่วนเบื้องต้น. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ท่านกล่าวสมาธิว่า มีจิตตั้งมั่นด้วยดี แม้ในวิราคะเป็นต้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในนิโรธวารดังต่อไปนี้. ท่านแสดงคำปริยายอื่นจากนิโรธศัพท์ แล้วกล่าวว่า อมตา ธาตุ อมตธาตุ. พึงทราบในบทที่เหลือต่อไป บทว่า นิโรโธ นิพฺพานํ เป็นนิโรธ คือนิพพาน แม้ในบททั้งสองก็เป็นนิพพานเหมือนกัน. บทว่า ทฺวาทส นิสฺสุยา มินิสฺสํ ๑๒ คือ ทำฉันทะ ศรัทธา จิต อย่างละ ๓ ให้อย่างหนึ่ง ๆ เป็น ๔ อย่าง มีวิเวกเป็นต้นรวมเป็นนิสัย ๑๒. แม้สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ก็พึงทราบการประกอบความโดยนัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง พึงทราบว่าท่านกล่าวถึงวิริตติอันเป็นไปอยู่ ด้วยสามารถส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย แห่งฌาน

และวิปัสสนา เพราะไม่มีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ใน
ขณะแห่งฌาน ในขณะแห่งวิปัสสนาทำฌานและวิปัสสนาให้อาศัยกัน. อนึ่ง
พึงทราบว่ วิเวก วิตถะ นิโรธ และปฏินิสสัคคะ แห่งนิเวรณและทิกฺขณิ
ชื่อว่า วิเวกเป็นต้นแห่งวิริติทั้งหลายอันเป็นอยู่อย่างนั้น. เหมือนที่ท่านกล่าว
ไว้ในอัฐกนิบาตว่า คุณอนภิกษุ แต่นั้นท่านพึงเจริญสมาธินี้ พร้อมด้วยวิตก
พร้อมด้วยวิจาร์ พึงเจริญแม่เพียงวิจาร์ไม่มีวิตก พึงเจริญแม่ไม่มีทั้งวิตก
ไม่มีทั้งวิจาร์ พึงเจริญพร้อมด้วยปีติ พึงเจริญแม่ไม่มีปีติ พึงเจริญแม่สหระค
ด้วยความพอใจ พึงเจริญแม่สหระคด้วยอุเบกขา. ท่านกล่าวเมตตาเป็นต้น
และกายานุปัสสนาเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งสมาธิอันเป็นมูลภายในของตนคุณ
กล่าวถึงจตุกฌานและปัญจกฌาน แม้ในบพนี้ก็พึงทราบว่ท่านกล่าวถึงวิริติ
ด้วยอำนาจส่วนเบื้องต้น และส่วนเบื้องปลายอย่างนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ถือเอาเพียงพยัญชนฉายา (เงาแห่งพยัญชนะ) จึงไม่ควรกล่าวดู. เพราะ
พระพุทธรพจน์ลึกซึ้งมาก พึงเข้าไปหาอาจารย์แล้วเรียนเอาโดยความประสงค.

แม้ในโพชฌงควาระ พลวาระและอินทริยวาระ ก็พึงทราบความโดย
นัยนี้แล.

จบอรรถกถาวิเวกกถา

ปัญญาวรรค จรียากถา

ว่าด้วยจรียา ๘

[๗๑๕] จรียา ในคำว่า จรียา นี้ มี ๘ คือ อิริยาปถจรียา ๑
อายตนจรียา ๑ สติจรียา ๑ สมาธิจรียา ๑ ญาณจรียา ๑ มรรคจรียา ๑
ปัตติจรียา ๑ โลกัถถจรียา ๑.

ความประพฤตินอริยาบถ ๔ ชื่อว่าอิริยาปถจรียา ความประพฤติ
ในอายตนะภายในและภายนอก ๖ ชื่อว่าอายตนจรียา ความประพฤติใน
สติปัญญา ๔ ชื่อว่าสติจรียา ความประพฤติในฌาน ๔ ชื่อว่าสมาธิจรียา
ความประพฤตินอริยสัง ๔ ชื่อว่าญาณจรียา ความประพฤตินอริยมรรค ๔
ชื่อว่ามรรคจรียา ความประพฤติในสามัญผล ๔ ชื่อว่าปัตติจรียา ความ
ประพฤตินั้นเป็นส่วนเฉพาะในพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ความประ-
พฤตินั้นเป็นส่วนเฉพาะในพระปัจเจกพุทธเจ้าความประพฤตินั้นเป็นส่วนเฉพาะ
ในพระสาวก ชื่อว่าโลกัถถจรียา อิริยาปถจรียาของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย
ความปรารถนา อายตนจรียาของท่านผู้คุ้มครองทวาร ในอินทรีย์ทั้งหลาย
สติจรียาของท่านผู้มีปกคิอยู่ด้วยความไม่ประมาท สมาธิจรียาของท่านผู้ชวนขวย
ในอธิจิต ญาณจรียาของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา มรรคจรียาของท่านผู้
ปฏิบัติชอบ ปัตติจรียา ของท่านผู้บรรลุลผลแล้ว และโลกัถถจรียา เป็นส่วน
เฉพาะของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นส่วนเฉพาะของพระปัจเจก-
พุทธเจ้า และเป็นส่วนเฉพาะของพระสาวก จรียา ๘ เหล่านี้.

[๗๑๖] จริยา ๘ อีกประการหนึ่ง คือ บุคคลผู้น้อมใจเชื่อยอม
ประพฤติด้วยศรัทธา ผู้ประคองไว้ ย่อมประพฤติด้วยความเพียร ผู้ตั้งสติมั่น
ยอมประพฤติด้วยสติ ผู้ทำความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมประพฤติด้วยสมาธิ ผู้รู้ชัด
ยอมประพฤติด้วยปัญญา ผู้รู้แจ้ง ย่อมประพฤติด้วยวิญญาน ผู้มนสิการว่า
ท่านผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ย่อมบรรลुकุณพิเศษได้ ก็ประพฤติด้วยวิเศษจริยา
ผู้มนสิการว่ากุศลธรรมของท่านผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ย่อมให้ต่อเนื่องกันไป ก็
ประพฤติด้วยอายตนจริยา จริยา ๘ เหล่านี้.

[๗๑๗] จริยา ๘ อีกประการหนึ่ง คือ การประพฤติด้วยทัศนะแห่ง
สัมมาทิฐิ ๑ การประพฤติด้วยความดำริแห่งสัมมาสังกัปปะ ๑ การประพฤติด
้วยความกำหนดแห่งสัมมาวาจา ๑ การประพฤติด้วยสมุฏฐานแห่งสัมมากัม-
มันตะ ๑ การประพฤติด้วยความขาวผ่องแห่งสัมมาอาชีวะ ๑ การประพฤติด้วย
ความประคองไว้แห่งสัมมาวายามะ ๑ การประพฤติด้วยความตั้งสติมั่นแห่ง
สัมมาสติ ๑ การประพฤติด้วยความไม่ฟุ้งซ่านแห่งสัมมาสมาธิ ๑ จริยา ๘ เหล่านี้
ฉะนั้นแล.

จบจரியากถา

อรรถกถาจริยาถา

บัดนี้ เพื่อให้เห็นอุบายการทำให้แจ้งซึ่งนิพพานกล่าวคือนิสสรณวิเวก อันเป็นความสงบอย่างยิ่งในลำดับวิเวกถา และเพื่อให้เห็นการทำประโยชน์ สุขแก่โลก แห่งนิโรธอันทำให้แจ้งอย่างนั้น พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวจริยาถา แม้ชี้แจงไว้แล้วในอินทริยถาอีก. การพรรณนาความแห่งจริยาถานั้น ท่าน กล่าวไว้แล้วในอินทริยถานั้นแล ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาจริยาถา

ปัญญาวรรค ปาฎิหาริยถา

ว่าด้วยปาฎิหาริย์ ๓

[๗๑๘] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ปาฎิหาริย์ ๓ ประการนี้ ๓ ประการ เป็นไฉน คือ อธิปาฎิหาริย์ ๑ อาเทศนาปาฎิหาริย์ ๑ อนุศาสนีปาฎิหาริย์ ๑.

[๗๑๙] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อธิปาฎิหาริย์เป็นไฉน ?

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ย่อมแสดงฤทธิ์ได้ หลายอย่าง คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปก็ได้ ฯลฯ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลก ก็ได้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าอธิปาฎิหาริย์.

[๗๒๐] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาเทศนาปาฎิหาริย์เป็นไฉน ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ย่อมทายเป็นไปตามเหตุที่กำหนดว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นประการนี้ จิตของท่านเป็นดังนี้ ถึงแม้ภิกษุนั้นจะทายเป็นอันมาก การทายเป็นนั้นก็คงเป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ไม่ทายเป็นตามเหตุที่กำหนดเลย แต่เมื่อได้ฟังเสียงของมนุษย์ก็ดี ของอมมนุษย์ก็ดี หรือของเทวดาก็ดี ก็ทายเป็นได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นประการนี้ จิตของท่านเป็นดังนี้ ถึงแม้ภิกษุนั้นจะทายเป็นอันมาก การทายเป็นนั้นก็คงเป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ไม่ทายเป็นตามเหตุที่กำหนดเลย และหาได้ฟังเสียงของมนุษย์ของอมมนุษย์ หรือของเทวดาแล้วทายเป็นไม่ แต่เมื่อได้ฟังเสียงตริกตรองของผู้กำลังตริกตรองอยู่ ก็ทายเป็นได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นประการนี้ จิตของท่านเป็นดังนี้ ถึงแม้ภิกษุนั้นจะทายเป็นอันมาก การทายเป็นนั้นก็คงเป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ไม่ทายเป็นตามเหตุที่กำหนดเลย หาได้ฟังเสียงของมนุษย์ของอมมนุษย์ หรือของเทวดาแล้วทายเป็นไม่ และหาได้ฟังเสียงตริกตรองของผู้กำลังตริกตรองแล้วทายเป็นไม่ แต่เมื่อกำหนดใจของผู้เข้าสมาธิอันไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ ด้วยใจของตนแล้วก็รู้ได้ว่า ท่านผู้นี้ตั้งมโนสังขารไว้อย่างใด ก็จักตริกถึงวิตกชื่อ โนนั้นในระหว่างจิตนี้เท่านั้น ถึงแม้ภิกษุนั้นจะทายเป็นอันมาก การทายเป็นนั้นก็คงเป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อาทศนาปาฏิหาริย์.

[๗๒๑] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อนุศาสนีปาฏิหาริย์เป็นไฉน ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ย่อมพร่ำสอนอย่างนี้ว่า จงตริกอย่างนี้ อย่าตริกอย่างนั้น จงมโนสิการอย่างนี้ อย่ามโนสิการ

อย่างนั้น จงละกรรมนี้ จงเข้าถึงธรรมนี้อยู่เถิด คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อนุศาสนีปาฏิหาริย์ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ปาฏิหาริย์ ๓ ประการนี้แล.

[๗๒๒] เนกขัมมะย่อมสำเร็จ เพราะฉะนั้น เป็นอิทธิ เนกขัมมะ ย่อมกำจัดกามฉันทะได้ เพราะฉะนั้น เป็นปาฏิหาริย์ ชนเหล่าใดประกอบด้วย เนกขัมมะนั้น ชนเหล่านั้นทั้งหมดเป็นผู้มีจิตหมดจด มีความดำริไม่ขุ่นมัว เพราะฉะนั้น เนกขัมมะจึงเป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ และเนกขัมมะนั้น ท่านทั้งหลายพึงเสพออย่างนี้ พึงเจริญอย่างนี้ พึงทำให้มากอย่างนี้ พึงตั้งสติอันเป็น ธรรมสมควรแก่เนกขัมมะนั้นไว้ให้มั่นอย่างนี้ เพราะฉะนั้น เนกขัมมะจึงเป็น อนุศาสนีปาฏิหาริย์.

ความไม่พยายาท่อมสำเร็จ เพราะฉะนั้น เป็นอิทธิ ความไม่พยายาท ย่อมกำจัดพยายาทได้ เพราะฉะนั้น เป็นปาฏิหาริย์ ชนเหล่าใดประกอบด้วย ความไม่พยายาทนั้น ชนเหล่านั้นทั้งหมดเป็นผู้มีจิตหมดจด มีความดำริ ไม่ขุ่นมัว เพราะฉะนั้น ความไม่พยายาทจึงเป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ และความ ไม่พยายาทนั้น ท่านทั้งหลายพึงเสพออย่างนี้ พึงเจริญอย่างนี้ พึงทำให้มาก อย่างนี้ พึงตั้งสติอันเป็นธรรมสมควรแก่ความไม่พยายาทนั้นไว้ให้มั่นอย่างนี้ เพราะฉะนั้น ความไม่พยายาทจึงเป็นอนุศาสนีปาฏิหาริย์.

อาโลกสัญญา่อมสำเร็จ เพราะฉะนั้น เป็นอิทธิ อาโลกสัญญา่อม กำจัดถีนมิทธะได้ เพราะฉะนั้น เป็นปาฏิหาริย์ ชนเหล่าใดประกอบด้วย อาโลกสัญญานั้น ชนเหล่านั้นทั้งหมดเป็นผู้มีจิตหมดจด มีความดำริไม่ขุ่นมัว เพราะฉะนั้น อาโลกสัญญาจึงเป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ และอาโลกสัญญานั้น ท่านทั้งหลายพึงเสพออย่างนี้ พึงเจริญอย่างนี้ พึงทำให้มากอย่างนี้ พึงตั้งสติ อันเป็นธรรมสมควรแก่อาโลกสัญญานั้นไว้ให้มั่นอย่างนี้ เพราะฉะนั้น อาโลก- สัญญาจึงเป็นอนุศาสนีปาฏิหาริย์.

ความไม่ฟังชานย่อมสำเร็จ เพราะฉะนั้น เป็นอิทธิ ความไม่ฟังชาน
ย่อมกำจัดอุทัจจะ^๑ได้ เพราะฉะนั้น เป็นปาฏิหาริย์ ชนเหล่าใดประกอบด้วย
ความไม่ฟังชานนั้น ชนเหล่านั้นทั้งหมดเป็นผู้มีจิตหมจด มีความดำริไม่
ชุ่มมัว เพราะฉะนั้น ความไม่ฟังชาน จึงเป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ และความ
ไม่ฟังชานนั้น ท่านทั้งหลาย ฟังเสพออย่างนี้ ฟังเจริญอย่างนี้ ฟังทำให้มาก
อย่างนี้ ฟังตั้งสติอันเป็นธรรมสมควรแก่ความไม่ฟังชานนั้นไว้ให้มั่นอย่างนี้
เพราะฉะนั้น ความไม่ฟังชานจึงเป็นอนุศาสนีปาฏิหาริย์ ฯลฯ.

อรหัตมรรคยอมสำเร็จ เพราะฉะนั้น เป็นอิทธิ อรหัตมรรคยอม
กำจัดกิเลสได้หมด เพราะฉะนั้น เป็นปาฏิหาริย์ ชนเหล่าใดประกอบด้วย
อรหัตมรรคนั้น ชนเหล่านั้นทั้งหมดเป็นผู้มีจิตหมจด มีความดำริไม่ชุ่มมัว
เพราะฉะนั้น อรหัตมรรคจึงเป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ และอรหัตมรรคนั้น
ท่านทั้งหลายฟังเสพออย่างนี้ ฟังเจริญอย่างนี้ ฟังทำให้มากอย่างนี้ ฟังตั้งสติ
อันเป็นธรรมสมควรแก่อรหัตมรรคนั้นไว้ให้มั่นอย่างนี้ เพราะฉะนั้น อรหัต-
มรรคจึงเป็นอนุศาสนีปาฏิหาริย์.

เนกขัมมะยอมสำเร็จ เพราะฉะนั้น เป็นอิทธิยอมกำจัดกามฉันทะได้
เพราะฉะนั้น เป็นปาฏิหาริย์ อิทธิและปาฏิหาริย์นี้ ท่านเรียกว่าอิทธิปาฏิหาริย์
ความไม่พยาบาทยอมสำเร็จ เพราะฉะนั้น เป็นอิทธิ ย่อมกำจัดพยาบาทได้
เพราะฉะนั้น เป็นปาฏิหาริย์ อิทธิและปาฏิหาริย์นี้ ท่านเรียกว่าอิทธิปาฏิหาริย์
อาโสกสัญญายอมสำเร็จ เพราะฉะนั้น เป็นอิทธิ ย่อมกำจัดฉันทะได้
เพราะฉะนั้น เป็นปาฏิหาริย์ ฯลฯ อรหัตมรรคยอมสำเร็จ เพราะฉะนั้น
เป็นอิทธิ ย่อมกำจัดกิเลสได้หมด เพราะฉะนั้น เป็นปาฏิหาริย์ อิทธิและ
ปาฏิหาริย์นี้ ท่านเรียกว่าอิทธิปาฏิหาริย์ ฉะนั้นแล.

จบปาฏิหาริยกถา

อรรถกถาปาฎิหาริยกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามความที่ยังไม่เคยพิจารณา แห่งปาฎิหาริยกถาอันมี พระสูตรเป็นเบื้องต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปาฎิหาริยมีการปราสาธน์ ประโยชน์แก่โลกเป็นที่สุด ในลำดับแห่งจรัยาคถาอันมีความพระพฤติเป็นประ- โยชน์แก่โลกเป็นที่สุดครบแล้ว.

ในพระสูตรนั้นพึงทราบความดังต่อไปนี้ก่อน บทว่า **ปาฎิหาริยานิ** คือปาฎิหาริยด้วยการนำสิ่งเป็นข้าศึกออกไปคือนำกิเลสออกไป. บทว่า **อิทธิปา- ฎิหาริย** อิทธิปาฎิหาริยชื่อว่า **อิทธิ** ด้วยความสำเร็จ ชื่อว่า **ปาฎิหาริยะ** ด้วย การนำออกไป อิทธินั้นแหละเป็นปาฎิหาริยะจึงชื่อว่าอิทธิปาฎิหาริย ส่วนใน ปาฎิหาริยนอกนี้ชื่อว่า **อาเทศนา** ด้วยการตัดใจ ชื่อว่า **อนุศาสนิ** ด้วย การปราสาธน์ บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล. บทว่า **อิธ** คือในโลกนี้. บทว่า **เอกจฺโจ** คือบุรุษคนหนึ่ง อิทธิปาฎิหาริยนีเทศมีอรรถดังกล่าวไว้แล้ว ในหนหลัง. บทว่า **นิमितฺเตน อาทิสฺติ** ย่อมทหายใจตามนิमितคือย่อมกล่าว ด้วยนิमितที่มาแล้วด้วยนิमितที่ไปแล้วหรือด้วยนิमितแห่งจิต.

บทว่า **เอวมฺปิ เต มโน** ใจของท่านเป็นอย่างนี้ คือใจของท่านเป็น อย่างนี้มีโสมนัส มีโทมนัสหรือสัมปยุตด้วยกามวิตกเป็นต้น **อปีตฺถ** เป็น สัมบิณฑนัตถะ (มีความรวมกัน). บทว่า **อิตุมฺปิ เต มโน** ใจของท่าน เป็นประการนี้ คือ แสดงประการต่าง ๆ ในจิตแม้อย่างหนึ่ง ๆ จากจิตมีโสมนัส เป็นต้น. บทว่า **อิติปิ เต จิตฺต** จิตของท่านเป็นดังนี้ คือ จิตของท่านแม้ เป็นดังนี้ ความว่า จิตคิดถึงประโยชน์ ๆ เป็นไป. บทว่า **พหุญฺเจปิ อาทิสฺติ**

แม่ภิกษุนี้ทนายใจเป็นอันมาก คือ กล่าวแม่มากกว่าจิตนี้ จิตนี้อื่นจากจิตได้มีแล้ว
ย่อมมี จักมี. บทว่า **ตเถว ตํ โหติ โน อญฺญตา** การทนายใจนั้นก็เป็นอย่าง
นั้น ไม่เป็นอย่างอื่น คือการทนายใจก็เป็นเหมือนที่กล่าวทั้งหมด ไม่เป็นอย่างอื่น
บทว่า **น เหว โข นิमितฺเตน อาทิสฺสตี** ภิกษุไม่ทนายใจตามนิमितเลยคือแม่รู้
นิमितอยู่ก็ไม่กล่าวตามนิमितอย่างเดียว. บทว่า **อปิจ** เป็นบทแสดงปริยายอื่น
อีก. บทว่า **มนุสฺसानํ** คือแห่งมนุษย์ผู้ยังจิตให้เกิด. บทว่า **อมนุสฺसानํ**
คือยักษ์ปีศาจเป็นต้นที่ได้ฟังแล้วหรือยังไม่ได้ฟัง. บทว่า **เทวตานํ** คือเทวดา
ชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นต้น. บทว่า **สทฺทํ สุตฺวา** ฟังเสียงแล้วคือฟังเสียง
ของผู้รู้จิตของคนอื่นแล้วกล่าว. บทว่า **ปน** เป็นนิบาต ลงในความริเริ่มอีก.
บทว่า **วิตกฺกยโต** ของผู้วิตกคือของผู้ตรึกด้วยวิตกตามธรรมดา. บทว่า
วិچارยโต ของผู้ครองด้วยวิचारสัมปยุตด้วยวิตกนั่นเอง. บทว่า **วิตกฺก-**
วិچارสทฺทํ สุตฺวา ฟังเสียงวิตกวิचारคือฟังเสียงละเมอของคนหลับคน
ประมาทปนพิมพาอันเกิดขึ้นด้วยกำลังของวิตก ย่อมทนายมีอาทิว่าใจของท่าน
เป็นดังนี้ด้วยอำนาจแห่งเสียงที่เกิดขึ้นแก่ผู้วิตก.

บทว่า **อวิตกฺกํ อวิจาร์ สมารี** สมารีอันไม่มีวิตกไม่มีวิचारท่าน
กล่าวแสดงความสามารถในการรู้จิตอันสงบปราศจากวิตกวิचारและความกำเริบ
แต่ไม่ต้องกล่าวในความรู้จิตที่เหลือ. บทว่า **เจตฺตา เจโต ปริจฺจ ปชานาติ**
กำหนดใจด้วยใจย่อมรู้ เป็นการได้เจโตปริยญาณ. บทว่า **โภโต** คือผู้เจริญ.
บทว่า **มโนสฺงฺขารา ปณฺหิตา** ตั้งมโนสังขารไว้ คือ ตั้งจิตสังขารไว้.
บทว่า **อมฺนฺุนาม วิตกฺกํ วิตกฺกเสฺสฺสตี** จักตรึกถึงวิตกชื่อโน้น คือย่อม
รู้ว่าจักตรึกจักประพฤติวิตกมีกุศลวิตกเป็นต้น อนึ่ง เมื่อรู้ย่อมรู้ด้วยการเข้าถึง
ย่อมรู้โดยส่วนเบื้องต้น ตรวจดูจิตในภายในสมบัติแล้วรู้ ย่อมรู้ว่าภิกษุนี้เริ่ม
กสิณภาวนายังปฐมฌานทุติยฌานเป็นต้นหรือยังสมบัติ ๘ ให้เกิดด้วยอาการใด

การบริกรรมกลีณนั้นแหละชื่อว่าย่อมรู้ด้วยการเข้าถึง เมื่อเริ่มปฐมวิปัสสนาย่อมรู้
ย่อมรู้ว่าภิกขุณั้นเริ่มวิปัสสนา ยังโศคาปิตติมรรคให้เกิด ฯลฯ หรือยังอรหัต-
มรรคให้เกิดด้วยอาการใด ชื่อว่าย่อมรู้โดยส่วนเบื้องต้น ย่อมรู้ว่ามโนสังขาร
ตั้งอยู่แก่จิตนี้ ภิกขุจักตริกถึงจิตชื่อนี้ในลำดับแห่งจิตชื่อนี้ หรือเมื่อภิกขุ
ออกจากจิตนี้ สมาธิอันเป็นส่วนแห่งความเสื่อมจักมีจักให้สมาธิอันเป็นส่วนแห่ง
ความตั้งอยู่ อันเป็นส่วนแห่งความวิเศษอันเป็นส่วนแห่งความทำลาย หรือ
อภิญญาด้วยอาการใดชื่อว่าตรวจดูจิตในภายในสมบัติแล้วรู้. บทว่า พหุญเจปิ
อาทิสติ ถึงแม้ภิกขุณั้นทนายใจไว้เป็นอันมาก คือถึงแม้กล่าวไว้เป็นอันมาก
ด้วย ประเภท ๑๖ มี สราคะเป็นต้นเพราะทำเจโตปริยญาณให้เป็นอารมณ์แห่ง
จิตและเจตสิก ฟังทราบว่ามีไซ้ด้วยสามารถอย่างอื่น. บทว่า ตเถว ตั โหติ
การทนายใจนั้นก็เป็นอย่างนั้น คือการรู้โดยเจโตปริยญาณก็เป็นอย่างนั้นโดย
ส่วนเดียวไม่มีโดยประการอื่น. บทว่า เอว วิตกุเกล จตริกอย่างนี้คือจตริก
ยังเนกขัมมวิตกเป็นต้นให้เป็นไปอย่างนี้. บทว่า มา เอว วิตกุยกิตฺถ จ
อย่าตริกอย่างนี้ คือจงอย่าตริกให้กามวิตกเป็นต้นเป็นไปอย่างนี้. บทว่า เอว
มนสิ กโรถ จงทำให้ไว้ในใจอย่างนี้คือจงทำให้ไว้ในใจซึ่งอนิจจัญญาหรือในทุกข-
ัญญาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง. บทว่า มาเอว มนสากริตฺถ จงอย่าทำในใจ
อย่างนี้คือจงอย่าทำในใจโดยนัยมีอาทิว่าเที่ยงเป็นต้นอย่างนี้. บทว่า อิํ ปชฺห
จงละกรรมนี้คือจงละกามคุณ ๕ และราคะเป็นต้นนี้. บทว่า อิํ อุปสมฺปช
วิหฺรต จงเข้าถึงกรรมนี้อยู่เถิด คือ จงบรรลู่ให้สำเร็จโลกุตระธรรมอันมี
ประเภทเป็นมรรค ๔ ผล ๔ นี้อยู่เถิด.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะแสดงปริยายอื่นในอิทธิปาฏิหาริย์โดย
วิเศษจึงกล่าวคำมีอาทิว่า เนกขมฺมํ อิหฺมตฺติ อิหฺมิ ชื่อว่าอิทธิเพราะเนก-

ขัมมะยอมสำเร็จในบทเหล่านั้น. บทว่า **กามฉนฺทํ ปฏิหฺรติ** เนกขัมมะยอม
กำจัดกามฉันทะได้ คือเนกขัมมะเป็นกำลังเฉพาะยอมนำออกคือละกามฉันทะอัน
เป็นปฏิปักษ์ของตน เพราะเหตุนี้ เนกขัมมะนั้นแหละ จึงชื่อว่าปาฏิหาริยะ. บท
ว่า **เย เตน เนกขมฺเมน สมฺนฺนาคตา** ชนเหล่าใดประกอบด้วยเนกขัมมะนั้น
คือ บุคคลเหล่าใดประกอบด้วยเนกขัมมะนั้นนำกามฉันทะออกไปอย่างนี้ด้วย
การได้เฉพาะ. บทว่า **วิสุทฺถจิตฺตา** คือมีจิตบริสุทธิ์เพราะไม่มีกามฉันทะ.
บทว่า **อนาวิตฺสฺยกุปฺปา** มีความดำริไม่ขุ่นมัว คือมีความดำริในเนกขัมมะไม่
ขุ่นมัวด้วยการดำริถึงกาม. บทว่า **อิติ อาเทศนาปาฏิหาริยํ** เพราะเหตุนี้
เนกขัมมะจึงเป็นอาเทศนาปาฏิหาริยํ คือ เนกขัมมะเป็นอาเทศนาปาฏิหาริยํอย่าง
นี้ด้วยจิตเป็นอื่นเป็นกุศล ด้วยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอื่นหรือด้วยพระพุทธสาวก
ทั้งหลาย.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังประกอบทำอาเทศนาศัพท์ให้เป็นปาฐะที่เหลือ
เพราะเหตุนี้ การทนายใจอย่างนี้ชื่อว่าอาเทศนาปาฏิหาริยะ. บทว่า **เอวํ อาเส-**
วิตฺพุทฺ ฟังเสพออย่างนี้ คือฟังเสพด้วยประการนี้แต่ต้นใน ๓ บทที่เหลือก็มีนัยนี้
เหมือนกัน. บทว่า **ตทฺนุชฺชมฺมตา สติ อุกฺกุฏาเปตฺพุทฺทา** ฟังตั้งสติเป็นธรรมดา
ตามสมควรคือฟังตั้งสติอันช่วยเนกขัมมะนั้นให้ยังยวคิน บทว่า **อิติ อนุสฺสา-**
ณีปาฏิหาริยํ เพราะเหตุนี้ เนกขัมมะจึงเป็นอนุศาสนีปาฏิหาริยะนี้ฟังทำการ
ประกอบคัจฉด้วยการประกอบอาเทศนาปาฏิหาริยะ แม้ในพยาบาทเป็นต้นก็มี
นัยนี้เหมือนกัน แต่ปาฐะท่านย่อฉานเป็นต้นแล้วเขียนแสดงอรรถมรรคไว้ใน
ที่สุด ฟังทราบที่ท่านกล่าวบทมีอาทิว่า **เอวํ อาเสวิตฺพุทฺ** ฟังเสพออย่างนี้
ด้วยเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งมรรคเพราะเป็นไปในขณะจิตดวงเดียว จริงอยู่ฟัง
ทราบว่า เมื่อยังมรรคให้เกิดด้วยวิปัสสนาอันเป็นภูฐานคามินีกล่าวคือโลกิยะ

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้าที่ 801
มรรคอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งมรรค เมื่อทำอาเสวนะเป็นต้นแล้วแม้มรรค
เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนานั้นก็เป็นอันชื่อว่าเสพแล้ว เจริญแล้วทำให้มากแล้ว. ฝ่าย
อาจารย์ผู้เป็นสัพพัตถิกวาท (มีวาทะทุกอย่างมีประโยชน์) กล่าวว่ามรรคหนึ่งๆ
มี ๑๖ ขณะ แต่การตั้งสติเป็นธรรมดาตามสมควรแก่มรรคนั้น ย่อมพยายามใน
ส่วนเบื้องต้นเท่านั้น. เพื่อแสดงความที่ บทว่า อิทฺธิปาฏิหาริยํ เป็นกัมมชารย-
สมาสท่านจึงกล่าววทมีอาทิว่า เนกขมมํ อิขฺมตฺติ อิทฺธิ อีกครั้ง เมื่อ
ท่านกล่าวความที่อิทธิปาฏิหาริยะเป็นสมาสใน ๓ ปาฏิหาริย์ ดังกล่าวแล้วใน
พระสูตรก็เป็นอันกล่าวถึงแม้ปาฏิหาริยะสองที่เหลือด้วย เพราะเหตุนี้ ฟังทราบ
ว่าท่านกล่าวอรรถแห่งสมาสของอิทธิปาฏิหาริย์อันเป็นบทต้นในปริยายนี้แล.

จบอรรถกถาปาฏิหาริยกถา

ปัญญาบรรค สมถีสกถา

ว่าด้วยธรรมสงบและธรรมส่วนสำคัญ

[๗๒๓] ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง ในสัมมาสมุจ-
เฉทและในนิโรธ เป็นญาณในความว่าสมชรรรมและสี่ชรรรม

คำว่า ธรรมทั้งปวง คือขั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม
อกุศลธรรม อภัยกตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม
โลกุตระธรรม.

คำว่า สัมมาสมุจเฉท ความว่า เนกขัมมะเป็นเครื่องตัดกามฉันทะ
ได้ขาดดี อภัยบาทเป็นเครื่องตัดพยาบาทได้ขาดดี อาโลกสัญญาเป็นเครื่อง

ตัดถิ่นมิทธะได้ขาดดี อวิกเขปะเป็นเครื่องตัดอุทธัจจะได้ขาดดี ธรรมวัตถาน เป็นเครื่องตัดวิจิจฉนาได้ขาดดี ญาณเป็นเครื่องตัดอวิชาได้ขาดดี ความปราโมทย์เป็นเครื่องตัดอรติได้ขาดดี ปฐมฌานเป็นเครื่องตัดนิวรรณ์ได้ขาดดี ฯลฯ อรหัตมรรคเป็นเครื่องตัดกิเลสทั้งปวงได้ขาดดี.

[๗๒๔] คำว่า **นิโรธ** ความว่า เนกขัมมะเป็นเครื่องดับกามฉันทะ อภัยบาทเป็นเครื่องดับพยาบาท...ความปราโมทย์เป็นเครื่องดับอรติ ปฐม- ฌานเป็นเครื่องดับนิวรรณ์ ฯลฯ อรหัตมรรคเป็นเครื่องดับกิเลสทั้งปวง.

คำว่า **ความไม่ปรากฏ** ความว่า เมื่อพระโยคาวจรได้เนกขัมมะ กามฉันทะย่อมไม่ปรากฏ เมื่อได้อภัยบาท พยาบาทย่อมไม่ปรากฏ เมื่อได้ อาโลกสัญญา ถิ่นมิทธะย่อมไม่ปรากฏ เมื่อได้อวิกเขปะ อุทธัจจะย่อมไม่ ปรากฏ เมื่อได้ธรรมวัตถาน วิจิจฉนาย่อมไม่ปรากฏ เมื่อได้ฌาน อวิชา ย่อมไม่ปรากฏ เมื่อได้ความปราโมทย์ อรติย่อมไม่ปรากฏ เมื่อได้ปฐมฌาน นิวรรณ์ย่อมไม่ปรากฏ ฯลฯ เมื่อได้อรหัตมรรค กิเลสทั้งปวงย่อมไม่ปรากฏ.

[๗๒๕] คำว่า **สมชรรม** (ธรรมสงบ) ความว่าเพราะท่านละกาม- ฉันทะได้แล้ว เนกขัมมะจึงเป็นสมชรรม เพราะท่านละพยาบาทได้แล้ว อภัยบาทจึงเป็นสมชรรม เพื่อท่านละถิ่นมิทธะได้แล้ว อาโลกสัญญาจึงเป็น สมชรรม เพราะท่านละอุทธัจจะได้แล้ว อวิกเขปะจึงเป็นสมชรรม เพราะท่าน ละวิจิจฉนาได้แล้ว ธรรมวัตถานจึงเป็นสมชรรม เพราะท่านละอวิชาได้แล้ว ฌานจึงเป็นสมชรรม เพราะท่านละอรติได้แล้ว ความปราโมทย์จึงเป็นสมชรรม เพราะท่านละนิวรรณ์ได้แล้ว ปฐมฌานจึงเป็นสมชรรม ฯลฯ เพราะท่านละ กิเลสทั้งปวงได้แล้ว อรหัตมรรคจึงเป็นสมชรรม.

ศีลธรรม ในคำว่า สีส มี ๑๓ คือ ตัณหาที่มีความกังวลเป็นประ-
ธาน ๑ มานะมีความพัวพันเป็นประธาน ๑ ทิฏฐิมีความถือผิดเป็นประธาน ๑
อุทธัจจะมีความฟุ้งซ่านเป็นประธาน ๑ อวิชชาที่มีกิเลสเป็นประธาน ๑ ศรัทธา
มีความน้อมใจเชื่อเป็นประธาน ๑ วิริยะมีความประคองไว้เป็นประธาน ๑ สติ
มีความตั้งมั่นเป็นประธาน ๑ สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นประธาน ๑ ปัญญามี
ความเห็นเป็นประธาน ๑ ชีวิตินทรีย์มีความเป็นไปเป็นประธาน ๑ วิโมกข์
โคจรเป็นประธาน ๑ นิโรธมีสังขารเป็นประธาน ๑.

จบสมศีลสภา

อรรถกถาสมศีลสภา

บัดนี้ เพื่อแสดงเวลาที่สมศีลสะ (ดับกิเลสพร้อมทั้งชีวิต)
สงเคราะห์เข้าในอธิปาฏิหาริย์อันเป็นปาฏิหาริย์เบื้องต้น ในลำดับแห่ง
ปาฏิหาริย์กถา ว่าเป็นอธิปาฏิหาริย์ พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวสมศีลสภา
(สมธรรม ความสงบ สีสธรรม ธรรมส่วนสำคัญ) ไว้แม้ท่านชี้แจงไว้แล้ว
ในญาณกถา ด้วยสัมพันธ์กับอธิปาฏิหาริย์อีก. การพรรณนาความสมศีลสภา
นั้น ท่านกล่าวไว้แล้วในญาณกถานั้นแล ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาสมศีลสภา

ปัญญาวรรค สติปัฏฐานกถา

สาวตถินิทานบริบูรณ์

ว่าด้วยสติปัฏฐาน ๔

[๗๒๖] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ ๔ ประการ เป็นไฉน คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีปกติพิจารณา เห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัส ในโลกอยู่ เป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ฯลฯ เป็นผู้พิจารณา เห็นจิตในจิต ฯลฯ เป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐาน ๔ ประการนี้แล.

[๗๒๗] ภิกษุเป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกองธาตุคินโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนัด ไม่กำหนัด ย่อมดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสลละคืน ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลาย

กำหนด ย่อมละความกำหนดได้ เมื่อดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืนย่อม
ละความยึดถือได้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายโดยอาการ ๗ นี้ กายปรากฏ ไม่ใช่สติ
สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสติและ
ญาณนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกรูปการพิจารณาเห็นกายในกายว่า สติปัญญา
ภาวนา.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ คือ ภาวนา ด้วยความว่าธรรม
ทั้งหลายที่เกิดในภวานานั้นไม่ล่วงเกินกัน ๑ ด้วยความว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็น
อันเดียวกัน ๑ ด้วยความว่าเป็นเครื่องนำไปซึ่งความเพียร อันสมควรแก่
ความที่ธรรมทั้งหลายไม่ล่วงเกินกัน และอินทรีย์มีกิจเป็นอันเดียวกันนั้น ๑
ด้วยความว่าเป็นธรรมที่เสพ ๑ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกอง
อาโปธาตุ กองเตโชธาตุ กองวาโยธาตุ กองम्म กองขน กองผิว กองหนัง
กองเนื้อ กองเอ็น กองกระดูก กองเยื่อในกระดูก โดยความเป็นของไม่เที่ยง
ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่
พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณา
เห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด
ย่อมดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็น
ของไม่เที่ยง ย่อมละนิจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อม
ละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้
เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละความกำหนดได้
เมื่อดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ ภิกษุพิจารณา
เห็นกายด้วยอาการ ๗ นี้ กายปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย
ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสติและญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ ท่านจึง
เรียกรูปการพิจารณาเห็นกายในกายว่า สติปัญญาภาวนา.

ภavana ในคำว่า ภavana มี ๔ ฯลฯ ภavanaด้วยความว่า เป็น
ธรรมที่เสพ ฯลฯ ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

[๗๒๘] ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่อย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นสุขเวทนาโดยความเป็น
ของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของเที่ยง ฯลฯ ย่อมสละคืน ไม่
ถึมมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจัตถุญญาได้ ฯลฯ
เมื่อสละคืน ย่อมละความถึมมั่นได้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นเวทนาด้วยอาการ
๗ นี้ เวทนาปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย ภิกษุย่อม
พิจารณาเห็นเวทนานั้นด้วยสติและญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงเรียก
การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายว่า สติปฏิฐานภavana.

ภavana ในคำว่า ภavana มี ๔ ฯลฯ ภavanaด้วยความว่า เป็น
ธรรมที่เสพ ฯลฯ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นทุกขเวทนา ฯลฯ
อทุกขมสุขเวทนา จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสคสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ เมื่อ
สละคืน ย่อมละความถึมมั่นได้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นเวทนาด้วยอาการ ๗ นี้
เวทนาปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย ภิกษุย่อมพิจารณา
เห็นเวทนานั้นด้วยสติและญาณนั้น เพราะเหตุดังนี้ นั้น ท่านจึงเรียกการพิจารณา
เห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายว่า สติปฏิฐานภavana.

ภavana ในคำว่า ภavana มี ๔ ฯลฯ ภavanaด้วยความว่า เป็น
ธรรมที่เสพ ฯลฯ ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่อย่างนี้.

[๗๒๙] ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่อย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นจิตมีราคะ โดยความ
เป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของเที่ยง ฯลฯ ย่อมสละคืน

ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจัญญาได้ ฯลฯ เมื่อสลละคืน ย่อมละความถือมั่นได้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นจิตด้วยอาการ ๗ นี้ จิตปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นจิตนั้นด้วยสติและญาณนั้น เพราะเหตุคังนี้ นั้น ท่านจึงเรียกรการพิจารณาเห็นจิตในจิตว่า สติปัญญาฐานภาวนา.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนาด้วยความเป็นธรรมที่ เสพ ฯลฯ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นจิตมีราคะ จิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะ จิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ จิตปราศจากโมหะ จิตหดหู่ จิต- ฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะ จิตไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตตั้งมั่น จิตไม่ตั้งมั่น จิตหลุดพ้น จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฌานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ โดยความเป็นของ ไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของเที่ยง ฯลฯ ย่อมสลละคืน ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจัญญาได้ ฯลฯ เมื่อ สลละคืน ย่อมละความถือมั่นได้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นจิตด้วยอาการ ๗ นี้ จิตปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็น จิตนั้นด้วยสติและญาณนั้น เพราะเหตุคังนี้ นั้น ท่านจึงเรียกรการพิจารณาเห็นจิต ในจิตว่า สติปัญญาฐานภาวนา.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ ฯลฯ ภาวนาด้วยความว่าเป็นธรรม ที่เสพ ฯลฯ ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่อย่างนี้.

[๗๓๐] ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่อย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เว้นกาย เวทนา จิตเสียแล้ว ย่อมพิจารณา เห็นธรรมทั้งหลายที่เหลือจากนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็น

โดยความเป็นของเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดย
ความเป็นสุข ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความ
เป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมดับ
ไม่ให้เกิด ย่อมสลละคืน ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง
ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้
เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย
ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละความกำหนดได้ เมื่อดับ
ย่อมละสมุทัย เมื่อสลละคืน ย่อมละความถือมั่นได้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรม
ทั้งหลายด้วยอาการ ๙ นี้ ธรรมทั้งหลายปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย
เป็นตัวสติด้วย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมเหล่านั้นด้วยสติและญาณนั้นเพราะ
เหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงเรียกรการพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายว่า สติ-
ปัญญาภาวนา.

ภาวนา ในคำว่า ภาวนา มี ๔ คือ ภาวนาด้วยความว่าธรรม
ทั้งหลายที่เกิดในภวานานั้นไม่ล่วงเกินกัน ๑ ด้วยความว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจ
เป็นอันเดียวกัน ๑ ด้วยความว่าเป็นเครื่องนำไป ซึ่งความเพียรอันสมควรแก่
ความที่ธรรมทั้งหลายไม่ล่วงเกินกัน และอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอันเดียวกัน
นั้น ๑ ด้วยความว่าเป็นธรรมที่เสพ ๑ ฯลฯ ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นธรรม
ในธรรมทั้งหลายอยู่อย่างนี้ ฉะนั้นแล.

จบสติปัญญาภาวนา

อรรถกถาสติปัฏฐานกถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามความที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งสติปัฏฐานกถา อันมีพระสูตรเป็นเบื้องต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอนุปัสสนาวิเศษ ๗ อย่าง ยกอิทธิปาฏิหาริย์ที่พระองค์ตรัสแล้วในลำดับแห่งสมสีสกถาเป็นตัวอย่าง ตรัสแล้ว.

พึงทราบความในพระสูตรนั้นก่อน บทว่า จตุตาโร สติปัฏฐาน ๔ เป็นการกำหนดจำนวน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงการกำหนดสติปัฏฐาน ไว้ว่า ไม่ต่ำกว่านั้น ไม่สูงกว่านั้น. บทว่า อิเม นี้เป็นบทชี้ให้เห็นสิ่งที่ควรชี้ให้เห็น. บทว่า ภิกขเว เป็นคำร้องเรียกบุคคลผู้รับธรรม. บทว่า สติปัฏฐานา คือสติปัฏฐาน ๓ อย่าง ได้แก่ สติเป็นโคจร ๑ ความที่ พระศาสดาผู้ประพาศลวงความยินดีในร้าย ในสาวกทั้งหลายผู้ปฏิบัติ ๓ อย่าง ๑ และสติ ๑.

สติโคจรท่านกล่าวว่า สติปัฏฐาน มาในพระบาลีมีอาทิว่า คุณก่อน ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับของสติปัฏฐาน ๔. บทนั้นมีอธิบายว่า ชื่อว่า ปฏฐาน เพราะมีที่ตั้ง อะไรตั้ง สติตั้ง การตั้งสติ ชื่อว่า สติปัฏฐาน.

ความละเมียดคำแนะนำด้วยความข้องใจของศาสดา ในสาวกผู้ปฏิบัติ ท่านกล่าวว่า สติปัฏฐาน ในพระบาลีนี้ว่า พึงทราบการตั้งสติ ๓ ประการ ที่พระอริยะเสพ ซึ่งเมื่อเสพชื่อว่าเป็นศาสดาควรเพื่อสั่งสอนหมู่. บทนั้นมีอธิบายว่า ชื่อว่า ปฏฐาน. เพราะควรตั้งไว้ อธิบายว่า ควรประพาศ ควรตั้งไว้ด้วยอะไร ด้วยสติ การตั้งไว้ด้วยสติ ชื่อว่า สติปัฏฐาน.

อนึ่ง สติ นั้นแหละท่านกล่าวว่า สติปัญญา มาในพระบาลี มีอาทิว่าสติปัญญา ๔ อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์. บทนั้นมีอธิบายว่า ชื่อว่า ปัญฺา เพราะยอมตั้งไว้ ความว่า ตั้งไว้ ก้าวไป แล่นไปแล้วเป็นไปอยู่ สตินั้นแหละตั้งไว้ชื่อว่า สติปัญญา.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สติ เพราะอรรถว่า เป็นที่ระลึก ชื่อว่า อุปัญาน เพราะอรรถว่า เป็นที่เข้าไปตั้งไว้ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า สติปัญญา เพราะสติเข้าไปตั้งไว้บ้าง. นี่เป็นความประสงค์ในที่นี้. ศึกษว่า เพราะเหตุไร จึงทำเป็นพหูจนว่า สติปัญญา. เพราะสติมีมาก. จริงอยู่ ว่าโดยประเภทของอารมณ์ สติเหล่านั้นมีมาก. บทว่า กตเม จตุตฺาโร ๔ ประการเป็นไฉน เป็นกเถตุกมฺยตาปจฺฉา ตามตอบเอง. บทว่า อิธ คือในพระศาสนา. บทว่า ภิกฺขุ ชื่อว่า ภิกขุ เพราะเห็นภัยในสงสาร. ก็การพรรณนาความแห่งบทที่ เหลือในคานานี้ท่านกล่าวไว้แล้วในอรรถกถามรรคสังจนิเทศ ในสุตมยญาณกถา.

ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัญญา ๔ ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง. เพราะเพื่อเป็นประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ เพราะเมื่อต้นหาจริต ทิฏฺฐิจริต สมถยานิก วิปสสนาซานิก เป็นไปแล้วโดยสองส่วน ๆ ด้วยความอ่อนและความเฉียบแหลม กายานุปัสสนาสติปัญญาอย่างหยาบเป็นทางหมดจดของผู้มีต้นหาจริตอ่อน เวทนานุปัสสนาสติปัญญาอย่างละเป็นทางหมดจดของผู้เฉียบแหลม จิตตานุปัสสนาสติปัญญาอันมีประเภทไม่ยิ่งเกินเป็นทางหมดจดของผู้มีทิฏฺฐิจริตอ่อน ธรรมานุปัสสนาสติปัญญา อันมีประเภที่ยิ่งเกินเป็นทางบริสุทฺธิของผู้มีทิฏฺฐิจริตเฉียบแหลม. สติปัญญาข้อที่ ๑ เป็นนิมิตควรถึงโดยไม่ยาก เป็นทางบริสุทฺธิของเป็นสมถยานิกอ่อน. สติปัญญาข้อที่ ๒ เป็นทางหมดจดของผู้เป็นสมถยานิกเฉียบแหลม เพราะไม่ดำรงอยู่ในอารมณ์หยาบ.

สติปัฏฐานข้อที่ ๓ มีประเภทไม่ยิ่งเกินเป็นอารมณ์ เป็นทางหมดจดของผู้เป็นวิปัสสนาญาณก่อน. สติปัฏฐานข้อที่ ๔ มีประเภที่ยิ่งเกินเป็นอารมณ์ เป็นทางหมดจดของผู้เป็นวิปัสสนาญาณเทียบแหลม. เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัฏฐาน ๔ ไว้ในย่อหน้าไม่ยิ่ง.

อีกอย่างหนึ่ง เพื่อละความสำคัญคิดว่าเป็นของงาม เป็นสุข เป็นของเที่ยงและเป็นตัวตน เพราะว่ากายเป็นของไม่งาม. อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายมีความสำคัญคิด ๆ ในกายนั้นว่าเป็นของงาม เพื่อละความสำคัญคิดนั้น ของสัตว์เหล่านั้น ด้วยเห็นความเป็นของไม่งามในกายนั้น จึงตรัสสติปัฏฐานข้อที่ ๑. อนึ่ง พระองค์ตรัสถึงทุกขเวทนาในเวทนาเป็นต้นที่สัตว์ถือว่า เป็นสุข เป็นของเที่ยง เป็นตัวตน พระองค์ตรัสว่า จิตเป็นธรรมชาติไม่เที่ยง ธรรมเป็นอนัตตา สัตว์ทั้งหลายยังมีความสำคัญคิด ๆ ในสิ่งเหล่านั้นว่า เป็นสุข เป็นของเที่ยง เป็นตัวตน เพื่อละความสำคัญคิดเหล่านั้น ของสัตว์เหล่านั้นด้วยแสดงถึงความเป็นทุกข์เป็นต้นในสิ่งนั้น พระองค์จึงตรัสสติปัฏฐาน ๓ ที่เหลือ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัฏฐาน ๔ เพื่อละความสำคัญคิด ๆ ว่าเป็นของงาม เป็นของเที่ยง เป็นตัวตน ด้วยประการฉะนี้ มิใช่เพื่อละความสำคัญคิดอย่างเดียวกันเท่านั้น เพื่อละโอฆะ ๔ โยคะ ๔ อาสวะ ๔ คันถะ ๔ อุปาทาน ๔ และอคติ ๔ บ้าง เพื่อกำหนดรู้อาหาร ๔ อย่างบ้าง ฟังทราบวา พระองค์จึงตรัสสติปัฏฐาน ๔.

ฟังทราบวินิจฉัยในสุดตันนินเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า **ปฐวีกายี** กองปฐวีธาตุ คือธาตุดินในกายนี้. เพื่อสงเคราะห์ปฐวีธาตุทั้งหมด เพราะปฐวีธาตุในกายทั้งสิ้นมีมากท่านจึงใช้ กาย ศัพท์ ด้วยอรรถว่าเป็นที่รวม.

แม้ในกองวาโยธาตุเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ท่านใช้กองผมเป็นต้น เพราะกองผมเป็นต้นมีมาก. อนึ่ง บทว่า วัคคะ ไตเป็นต้น เพราะกำหนดไว้แล้วจึงไม่ใช่ กาย เพราะเหตุนี้ ฟังทราบที่ท่านจึงไม่ใช่ กาย แห่ง วัคคะเป็นต้นนั้น.

ฟังทราบความในบทมีอาทิว่า สุข เวทนํ ดังต่อไปนี้. บทว่า สุข เวทนํ เวทนา ได้แก่ สุขเวทนาทางกายหรือทางจิต. ทุกขเวทนาจึงอย่างนั้น. ส่วนบทว่า อทุกขมสุข เวทนํ ได้แก่ อุเบกขาเวทนาทางจิตเท่านั้น. บทว่า สามิส สุข เวทนํ สุขเวทนาเจืออามิส คือ โสมนัสเวทนาอาศัยเรือน ๖. บทว่า นิรามิส สุข เวทนา สุขเวทนาไม่เจืออามิส ได้แก่ โสมนัสเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖. บทว่า สามิส ทุกข เวทนํ ทุกขเวทนาเจืออามิส ได้แก่ โทมนัสเวทนาอาศัยเรือน ๖. บทว่า นิรามิส ทุกข เวทนํ ทุกขเวทนาไม่เจืออามิส ได้แก่ โทมนัสเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖. บทว่า สามิส อทุกขม-สุข เวทนํ อทุกขมสุขเวทนาเจืออามิส ได้แก่ อุเบกขาเวทนาอาศัยเรือน ๖. บทว่า นิรามิส อทุกขมสุข เวทนํ อทุกขมสุขเวทนาไม่เจืออามิส ได้แก่ อุเบกขาเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖. บทมีอาทิว่า สราคํ จิตฺตํ จิตมีราคะ มีอรรถดังกล่าวแล้วในญาณกถา. บทว่า ตทวเสเส ธมฺเม ในธรรมที่เหลือจากนั้น คือ ในธรรมเป็นไปในภุมิ ๓ ที่เหลือจากกาย เวทนา และจิตเท่านั้น. อนึ่ง ในบททั้งปวง บทว่า เตน ฉาณน คือ ด้วยอนุปัสสนาญาณ ๗ อย่างนั้น. อนึ่ง บทเหล่านี้มีอรรถมิได้กล่าวไว้ในระหว่าง ๆ ในกถานี้ บทเหล่านั้นมีอรรถดังกล่าวแล้วในกถานั้น ๆ ในหนหลังนั้นแล ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาสติปัฏฐานกถา

ปัญญาวรรค วิปัสสนากถา

สาวัตถีนิทานบริบูรณ์

ว่าด้วยเรื่องวิปัสสนา

[๗๑๑] ฯลฯ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นสังขาร
ไร ๆ โดยความเป็นของเที่ยงอยู่ จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ ข้อนี้ไม่
เป็นฐานะที่จะมีได้. ผู้ไม่ประกอบด้วยอนุโลมขันติ จักอย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม
ข้อนี้ไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้ เมื่อไม่อย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งซึ่งโศคา-
ปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตผล ข้อนี้ไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้
คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็น
ของไม่เที่ยงอยู่ จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ ผู้
ประกอบด้วยอนุโลมขันติ จักอย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ ผู้
อย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งซึ่งโศคาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล
หรืออรหัตผล ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้.

[๗๑๒] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นสังขารไร ๆ
โดยความเป็นสุข จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ ข้อนี้ไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้
ผู้ไม่ประกอบด้วยอนุโลมขันติ จักอย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม ข้อนี้ไม่เป็นที่ฐานะที่จะ
มีได้ เมื่อไม่อย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งซึ่งโศคาปัตติผล สกทาคามิผล
อนาคามิผล หรืออรหัตผล ข้อนี้ไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นทุกข์อยู่ จักเป็นผู้ประ-
กอบด้วยอนุโลมขันติ ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ ผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ จัก

อย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม อันเป็นฐานะที่มีได้ ผู้อย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้
แจ้งซึ่งโศคาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตผล ข้อนี้เป็น
ฐานะที่มีได้.

[๗๓๓] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นธรรมไร ๆ
โดยความเป็นอัตตตาอยู่ จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่
จะมีได้ ผู้ไม่ประกอบด้วยอนุโลมขันติ จักอย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม ข้อนี้ไม่เป็น
ฐานะที่จะมีได้ เมื่อไม่อย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งซึ่งโศคาปัตติผล
สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตผล ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ คุก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นธรรมไร ๆ โดยความเป็นอนัตตตาอยู่
จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ ผู้ประกอบด้วยอนุ-
โลมขันติ จักอย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ ผู้อย่างลงสู่สัมมัตต-
นิยาม จักทำให้แจ้งซึ่งโศคาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตผล
ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

[๗๓๔] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นนิพพาน
โดยความเป็นทุกขอยู่ จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่
จะมีได้ ผู้ไม่ประกอบด้วยอนุโลมขันติ จักอย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม ข้อนี้ไม่เป็น
ฐานะที่จะมีได้ เมื่อไม่อย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งซึ่งโศคาปัตติผล
สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตผล ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ คุก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นนิพพานโดยความเป็นสุขอยู่ จัก
เป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ ผู้ประกอบด้วยอนุโลม-
ขันติ จักอย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ ผู้อย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม
จักทำให้แจ้งซึ่งโศคาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตผล ข้อ
นี้เป็นฐานะที่มีได้.

[๗๑๕] ภิขุยอมได้อนุโลมขันติด้วยอาการเท่าไร อย่างลงสู่สัมมัตต-
นิยามด้วยอาการเท่าไร ภิขุยอมได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ อย่างลงสู่สัม-
มัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐.

ภิขุยอมได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ เป็นไฉน อย่างลงสู่สัมมัตต-
นิยามด้วยอาการ ๔๐ เป็นไฉน ?

ภิขุพิจารณาเห็นเบญจขันธ์ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ๑ เป็นทุกข์ ๑
เป็นโรค ๑ เป็นดังหัวฝี ๑ เป็นดังลูกศร ๑ เป็นความลำบาก ๑ เป็นอาพาธ ๑
เป็นอย่างอื่น ๑ เป็นของขำรุค ๑ เป็นเสนียด ๑ เป็นอุบาทว์ ๑ เป็นภัย ๑
เป็นอุปสรรค ๑ เป็นความหวั่นไหว ๑ เป็นของผูกพัน ๑ เป็นของไม่ยั่งยืน ๑
เป็นของไม่มีอะไรต้านทาน ๑ เป็นของไม่มีอะไรป้องกัน ๑ เป็นของไม่เป็น
ที่พึ่ง ๑ เป็นของว่าง ๑ เป็นของเปล่า ๑ เป็นของสูญ ๑ เป็นอนัตตา ๑
เป็นโทษ ๑ เป็นของมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ๑ เป็นของหาสาระมิได้ ๑
เป็นมูลแห่งความลำบาก ๑ เป็นดังเพชรฆาต ๑ เป็นความเสื่อมไป ๑ เป็น
ของมีอาสวะ ๑ เป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง ๑ เป็นเหยื่อแห่งมาร ๑ เป็นของ
มีความเกิดเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความ
ป่วยไข้เป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความตายเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความ
เศร้าโศกเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความร่ำไรเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความ
คับแค้นใจเป็นธรรมดา ๑ เป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ๑ เมื่อ
พิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อ
พิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเที่ยง ย่อมอย่างลงสู่
สัมมัตตนิยาม เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นทุกข์ ย่อมได้อนุโลม-
ขันติ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเป็นสุข ย่อม

อย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นโรค... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีโรค เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยเป็นดังหัวฝี... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีฝีหัว... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นดังลูกศร... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีลูกศร... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความลำบาก... เมื่อพิจารณาเห็นว่าความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความลำบาก... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอาพาธ... เมื่อพิจารณาเห็นว่าความดับแห่งเบญจขันธ์ เป็นนิพพานไม่มีอาพาธ... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอื่น... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีสิ่งอื่นเป็นปัจจัย... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของขำรุค... เมื่อพิจารณาเห็นว่าความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความขำรุคเป็นธรรมดา... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นเสนียด...เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์ เป็นนิพพานไม่มีเสนียด...เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอุบาทว์... เมื่อพิจารณาเห็นว่าความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีอุบาทว์... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นภัย...เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานอันไม่มีภัย... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอุปสรรค... เมื่อพิจารณาเห็นว่าความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีอุปสรรค... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของห้วน ไหว... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความห้วน ไหว... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของผูก... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความผูก... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่ยั่งยืน... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานมีความยั่งยืน... เมื่อพิจารณาเห็น

เบญจจันท์โดยความเป็นของไม่มีอะไรด้านทาน... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความ
ดับแห่งเบญจจันท์เป็นนิพพานเป็นที่ด้านทาน... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจจันท์โดย
ความเป็นของไม่มีอะไรป้องกัน ... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจจันท์
เป็นนิพพานเป็นที่ป้องกัน ... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจจันท์โดยความเป็นของ
ไม่มีที่พึง... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจจันท์เป็นนิพพานเป็นที่
พึง... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจจันท์โดยความเป็นของว่าง... เมื่อพิจารณาเห็นว่า
ความดับแห่งเบญจจันท์เป็นนิพพานไม่ว่าง ... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจจันท์โดย
ความเป็นของเปล่า... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจจันท์เป็น
นิพพานไม่เปล่า... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจจันท์โดยความเป็นของสูญ... เมื่อ
พิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจจันท์เป็นนิพพานสูญอย่างยิ่ง...เมื่อพิจารณา
เห็นเบญจจันท์โดยความเป็นอนัตตา... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่ง
เบญจจันท์เป็นนิพพานเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง...เมื่อพิจารณาเห็นเบญจจันท์โดย
ความเป็นโทษ...เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจจันท์เป็นนิพพานไม่มี
โทษ... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจจันท์โดยความเป็นของแปรปรวนเป็นธรรมดา...
เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจจันท์เป็นนิพพานมีความไม่แปรปรวน
เป็นธรรมดา...เมื่อพิจารณาเห็นเบญจจันท์โดยความเป็นของหาสาระมิได้ ...เมื่อ
พิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจจันท์เป็นนิพพานมีสาระ ... เมื่อพิจารณา
เห็นเบญจจันท์โดยความเป็นมูลแห่งความลำบาก...เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความ
ดับแห่งเบญจจันท์เป็นนิพพานไม่มีมูลแห่งความลำบาก ... เมื่อพิจารณาเห็น
เบญจจันท์โดยความเป็นดังเพชรฆาต ... เมื่อพิจารณาเห็นว่าความดับแห่ง
เบญจจันท์เป็นนิพพานไม่เป็นดังเพชรฆาต... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจจันท์โดย
ความเป็นของเสื่อมไป ... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจจันท์เป็น

นิพพานไม่มีความเสื่อมไป... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมี
อสาระ... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มี-
อสาระ... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์ โดยความเป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง ...
เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง...
เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นเหยื่อแห่งมาร ... เมื่อพิจารณาเห็นว่า
ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่เป็นเหยื่อแห่งมาร ... เมื่อพิจารณาเห็น
เบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา... เมื่อพิจารณาเห็นว่า
ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความเกิด... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจ-
ขันธ์โดยความเป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา...เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความ
ดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความแก่ ... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดย
ความเป็นของมีความป่วยไข้เป็นธรรมดา ...เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่ง
เบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความป่วยไข้ ... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดย
ความเป็นของมีความตายเป็นธรรมดา... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่ง
เบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความตาย...เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็น
ของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา ...เมื่อพิจารณาเห็นว่าความดับแห่งเบญจขันธ์
เป็นนิพพานไม่มีความเศร้าโศก ... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็น
ของมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา...เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจ-
ขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความคร่ำครวญ ... เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความ
ดับแค้นเป็นธรรมดา ย่อมได้อุโลมขันธ์ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่ง
เบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความดับแค้น ย่อมอย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม เมื่อพิจารณา
เห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ย่อมได้อุ-
โลมขันธ์ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีความ
เศร้าหมอง ย่อมอย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม.

[๗๓๖] การพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็น
อนิจจานุปัตสนา โดยความเป็นทุกข์ เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นโรค
เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นดังหัวฝี เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็น
ดังลูกศรเป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นความลำบาก เป็นทุกขานุปัตสนา โดย
ความเป็นอาพาธ เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นอย่างอื่น เป็นทุกขานุปัตสนา
โดยความเป็นของชำรุด เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นเสียด เป็นทุกขานุ-
ปัตสนา โดยความเป็นอุบาทว์ เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นภัย เป็น
ทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นอุปสรรค เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นของ
หวั่นไหว เป็นอนิจจานุปัตสนา โดยความเป็นของผุพัง เป็นอนิจจานุปัตสนา
โดยความเป็นของไม่ยั่งยืน เป็นอนิจจานุปัตสนา โดยความเป็นของไม่มีอะไร
ต้านทาน เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นของไม่มีอะไรป้องกัน เป็นทุกขานุ-
ปัตสนา โดยความเป็นของไม่มีที่พึ่ง เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นของว่าง
เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นของเปล่า เป็นอนัตตานุปัตสนา โดยความเป็น
ของสูญ เป็นอนัตตานุปัตสนา โดยความเป็นอนัตตา เป็นอนัตตานุปัตสนา
โดยความเป็นโทษ เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นของมีความแปรปรวนเป็น
ธรรมดาเป็นอนิจจานุปัตสนา โดยความเป็นของหาสาระมิได้เป็นอนัตตานุปัตสนา
โดยความเป็นมูลแห่งความทุกข์ เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นดังเพชรฆาต
เป็นทุกขานุปัตสนา โดยเป็นความเสื่อมไป เป็นอนิจจานุปัตสนา โดยความเป็น
ของมีอาสวะ เป็นทุกขานุปัตสนา โดยเป็นของมีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นอนิจจานุ-
ปัตสนา โดยความเป็นเหยื่อแห่งมาร เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นของมี
ความเกิดเป็นธรรมดา เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นของมีความแก่เป็น
ธรรมดา เป็นทุกขานุปัตสนา โดยความเป็นของมีความป่วยไข้เป็นธรรมดา

เป็นทุกขานุปัสสนา โดยความเป็นของมีความตายเป็นธรรมดา เป็นอนิจจานุ-
ปัสสนา โดยความเป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดาเป็นทุกขานุปัสสนา โดย
ความเป็นของมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดาเป็นทุกขานุปัสสนา โดยความเป็น
ของมีความคับแค้นเป็นธรรมดา เป็นทุกขานุปัสสนา โดยความเป็นของมี
ความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เป็นทุกขานุปัสสนา.

ภิกษุยอมได้อุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ นี้ ย่อมอย่างลงสู่สัมมัตตนิยาม
ด้วยอาการ ๔๐ นี้.

ภิกษุผู้ได้อุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ นี้ ผู้ย่างลงสู่สัมมัตตนิยามด้วย
อาการ ๔๐ นี้ มีอนิจจานุปัสสนาเท่าไร มีทุกขานุปัสสนาเท่าไร มีอนัตตานุ-
ปัสสนาเท่าไร ?

ท่านกล่าวว่า มีอนิจจานุปัสสนา ๕๐ มีทุกขานุปัสสนา ๑๒๕
มีอนัตตานุปัสสนา ๒๕ ฉะนั้นแล.

จบวิปัสสนากถา

อรรถกถาวิปัสสนากถา

บัดนี้ จะพรรณนาตามความที่ยังไม่พรรณนาแห่งวิปัสสนากถาอันมีพระ
สูตรเป็นเบื้องต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงประเภทแห่งวิปัสสนาใน
ลำดับแห่งสติปัญญานกถาปฏิสังขตด้วยวิปัสสนาตรัสแล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในพระสูตรนั้นก่อนดังต่อไปนี้ บทว่า โส เพราะ
เป็นสรรพนาม จึงเป็นอันสงเคราะห์ภิกษุแม่ทั้งหมดที่มีอยู่. บทว่า วัต

เป็นนิบาตลงในอรรถเอกังสะ. (ทำบทให้เต็ม). บทว่า กญฺจิ สฺงฺขารํ สฺง-
ขารโร ๑ คือสังขารแม้มีประมาณน้อย. ในบทว่า อนุโลมิกาย ขนฺติยา ด้วย
อนุโลมชั้นตินี้มีความดังนี้. ชื่อว่า อนุโลมิกะ เพราะวิปัสสนานั้นแหละย่อม
อนุโลมโลกุตตรมรรค ชื่อว่าอนุโลมิกา เพราะเพ่งถึงชั้นตินั้นแหละ ชื่อว่า
ขนฺติ เพราะสังขารทั้งปวงย่อมพอใจย่อมชอบใจแก่ภิกษุชั้นนี้โดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยเป็นอนัตตา. ชั้นตินั้นมี ๓ อย่าง คือ อย่าง
อ่อน ๑ อย่างกลาง ๑ อย่างกล้า ๑ ชั้นติมีการพิจารณาเป็นกลาปะ (กลุ่มก้อน)
เป็นเบื้องต้น มีอุทฺทพฺพญาณเป็นที่สุด เป็นอนุโลมชั้นติอย่างอ่อน ชั้นติมี
การพิจารณาถึงความคับเป็นเบื้องต้น มีสังขารอุเบกขาญาณเป็นที่สุดชื่อว่า
อนุโลมชั้นติอย่างกลาง ชั้นติเป็นอนุโลมญาณ (ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่
กำหนดรู้หรือริยสัจ) ชื่อว่าอนุโลมชั้นติอย่างกล้า. บทว่า สมฺมุตฺตานิยามํ ปรกอบ
แล้วคือเข้าถึงแล้ว. บทว่า เหนฺติ ฐานํ วิชฺชติ ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้คือ
ไม่เป็นฐานะไม่เป็นเหตุที่จะมีได้ตามที่กล่าวแล้ว. ในบทนี้ว่า สมฺมุตฺตานิยามํ
สํมัตตนิยาม (ความชอบและความแน่นอน) นี้มีความดังนี้. ชื่อว่า สมฺมุตฺ-
ตนิยาม เพราะเป็นสภาวะชอบโดยความหวังอย่างนี้ว่า จักนำประโยชน์เกื้อกูล
และความสุขมาให้แก่เราโดยความเจริญอย่างนั้น และโดยปรากฏความเป็นไป
อันไม่วิปริต ในสิ่งไม่งามเป็นต้นว่าเป็นของงาม ชื่อว่านิยาม เพราะเป็นความ
แน่นอนด้วยการให้ผลในลำดับและด้วยการบรรลุพระอรหัต ความว่าการตั้งใจ
แน่วแน่. ชื่อว่า สมฺมุตฺตนิยาม เพราะความชอบและความแน่นอน. นั้น
คืออะไร คือโลกุตตรมรรค แต่โดยพิเศษก็คือโสดาปัตติมรรค. ด้วยเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า นิยโต สมฺโพธิปรายโน มีการตรัสรู้ในเบื้องต้น
แน่นอน เพราะแน่นอนด้วยมรรคนิยาม สู้สํมัตตนิยามนั้น. บทว่า โฉก-

มิตฺตติ จักยาลงคือจักเข้าไป อธิบายว่าข้อนั้นมีใช้ฐานะ อนึ่ง พึงทราบวาท่านไม่ยึดถือฐานะนั้นเพราะความที่โคตรภูเป็นที่ตั้งแห่งอวัชชนะของมรรคแล้วกล่าวถึงการก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในลำดับแห่งอนุโลมขันติ.

อีกอย่างหนึ่ง ในมหาวิปัสสนา ๑๘ โคตรภูเป็นวิวิฏฐานานุปัสสนา (การพิจารณาถึงนิพพาน) ถึงเหตุ นั้น จึงเป็นอันสงเคราะห์เข้าในอนุโลมิกขันตินั้นแหละ แม้ใน ๔ สูตรก็พึงทราบความโดยนัยนี้แหละด้วยบทเหล่านั้น ท่านกล่าว ๔ สูตรไว้ในนิกกนิบาตว่าธรรม ๖ อย่าง ด้วยสามารถอนุโลมิกขันติสัมมัตตนิยามและอริยผล ๔ เป็นความจริง สูตร ๔ สูตร ย่อมมีด้วยปัจจัยทั้งสองคือกัมหมัพักข์และศุกกัพักข์.

พระโยคาวจรผู้เริ่มวิปัสสนาด้วยการพิจารณากลาปะกำหนดนามรูป และปัจจัยแห่งนามรูปในบทที่อาทิว่า **ปญฺจกฺขนฺเช อนิจฺจโต** พิจารณาเห็นเบญจขันธโดยความเป็นของไม่เที่ยงในสุดตันตนิเทศอันมีคำถามเป็นเบื้องต้นว่า **กตฺติหาการเหตี** ด้วยอาการเท่าไรแล้วเห็นว่าขันธหนึ่ง ๆ ในขันธ ๕ ไม่เที่ยงโดยความเป็นของไม่เที่ยงเพราะปรากฏแล้วและเพราะมีเบื้องต้นและที่สุด.

โดยความเป็นทุกข์ เพราะมีเกิดดับ และบีบคั้นและเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์.

โดยความเป็นโรค เพราะยังชีวิตให้เป็นไปด้วยปัจจัยและเพราะเป็นเหตุแห่งโรค.

โดยเป็นดังหัวผี เพราะประกอบด้วยความทุกข์และความเสียดแทง เพราะอสุจิกคือกิเลสไหลออก และเพราะบวมแก่จัดและแตกด้วยเกิดแก่และดับ.

โดยความเป็นดังลูกศร เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะเสียดแทง
ภายใน และเพราะนำออกได้ยาก.

โดยความลำบาก เพราะนำดีเทียบ เพราะนำความไม่เจริญมาให้ และ
ความชั่วร้าย.

โดยความป่วยไข้ เพราะให้เกิดความไม่มีเสรี และเพราะเป็นที่ตั้งแห่ง
ความอาพาธ.

โดยความเป็นอย่างอื่น เพราะไม่มีอำนาจและเพราะไม่เชื่อฟัง.

โดยความเป็นของชำรุดด้วยพยาธิชราและมรณะ.

โดยความเป็นเสนียด เพราะนำความพินาศไม่น้อยมาให้.

โดยความเป็นอุบาทว์ เพราะนำความพินาศมากมายอันไม่รู้แล้วมาให้
และเพราะเป็นวัตถุแห่งอันตรายทั้งปวง.

โดยความเป็นภัย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งภัยทั้งปวง และเพราะเป็น
ปฏิปักษ์แห่งความหายใจเข้าเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือสงบยากโดยความเป็นอุปสรรค
เพราะถูกความพินาศไม่น้อยติดตาม เพราะเกี่ยวข้องกับโทษะ และเพราะอด
กลั้นไม่ได้คุดอุปสรรค.

โดยความหวั่นไหว เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิชราและมรณะและโลก-
ธรรมมีลาภเป็นต้น.

โดยความผูกพัน เพราะเข้าถึงความผูกพันด้วยความพยายามและด้วยหน้าที่.

โดยความไม่ยั่งยืน เพราะสิ่งที่ตั้งอยู่ตกไป และเพราะความไม่มีความ
มั่นคง.

โดยความเป็นของไม่มีอะไรต้านทาน เพราะต้านทานไม่ได้และเพราะ
ไม่ได้รับความปลอดภัย.

โดยความเป็นของไม่มีอะไรลับลี้ เพราะไม่ควรเพื่อติดและเพราะแม้
สิ่งที่ติดก็ไม่ทำการป้องกันได้.

โดยความเป็นที่พึง เพราะไม่มีสิ่งที่อาศัยอันจะเป็นสาระในความกลัว
ได้.

โดยความเป็นของว่าง เพราะว่างจากความยั่งยืนความสุขและอาหาร
อร่อยตามที่กำหนดไว้.

โดยความเป็นของเปล่า เพราะเป็นของว่างนั่นเอง หรือเพราะเป็นของ
น้อย เพราะของเมื่อน้อยท่านก็กล่าวว่าเป็นของเปล่าในโลก.

โดยความเป็นของสูญ เพราะปราศจากเจ้าของที่อยู่อาศัยผู้รู้ผู้กระทำ
ผู้ตั้งใจ

โดยความเป็นอนัตตา เพราะตนเองไม่เป็นเจ้าของเป็นต้น.

โดยความเป็นโทษ เพราะเป็นทุกข์ประจำและความที่ทุกข์เป็นโทษ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาทินโว เพราะพุ่งไปคือเป็นไปแห่งโทษ
ทั้งหลาย บทนี้เป็นชื่อของมนุษย์ขัดสน. อนึ่ง แม้ขันธ ๕ ก็เป็นความขัดสน
เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าโดยความเป็นโทษ เพราะเป็นเช่นกับโทษ
นั่นเอง.

โดยมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะตามปกติก็แปรปรวน
โดยสองส่วน คือ โดยชราและมรณะ.

โดยความไม่มีสาระ เพราะไม่มีกำลังและเพราะทำลายความสุขคุณกระพี้.

โดยความเป็นเหตุแห่งความลำบาก เพราะเป็นเหตุแห่งความชั่วร้าย.

โดยความเป็นดังฆาตกร เพราะทำลายความวิสาสะคุณข้าศึก ปากพูดว่า
เป็นมิตร.

โดยปราศจากความเจริญ เพราะหมดความเจริญ และความสมบูรณ์.

โดยเป็นของมีอาสวะ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ.

โดยเป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง เพราะเหตุปัจจัยปรุงแต่ง.

โดยความเป็นเหยื่อของมาร เพราะเป็นเหยื่อของมัจจุมารและกิเลสมาร.

โดยความเป็นของมีความเกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นธรรมดา เพราะมี
ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะเป็นปกติ.

โดยเป็นของมีความโศก ความคร่ำครวญ ความคับแค้นเป็นธรรมดา
เพราะมีความโศก ความคร่ำครวญ และความคับแค้นเป็นเหตุ.

โดยความเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เพราะความที่ตัณหา
ทิฎฐิตุจจริตและสังกิเลสเป็นวิสัยธรรมดา.

อนึ่ง ในบทเหล่านั้นทั้งหมดพึงเห็นปาฐะที่เหลือว่า **ปสฺสตี** ดังนี้.
บทว่า **ปญฺจกฺขนุเช** ชั้น ๕ แม้เมื่อกล่าวโดยส่วนรวมก็พึงทราบว่าเป็น
กล่าวพรรณนาอรรถด้วยชั้นหนึ่ง ๆ เพราะมาต่างหากกันในกาลปัสสัมสนนิตเทศ
เพราะในที่สุดค่านวนอนุปัสสนา ด้วยสามารถชั้นทั้งหลายต่างหากกัน และ
เพราะมีความเป็นไปแม้ในส่วนอวัยวะ แห่งคำที่เป็นไปในส่วนรวมกัน. อีก
อย่างหนึ่ง พึงทราบว่าท่านกล่าวว่าเป็น **ปญฺจกฺขนุเช** ด้วยการกล่าวย่อมนัย
อันเป็นไปต่างหากกันร่วมเป็นอันเดียวกัน. อีกอย่างหนึ่ง การพิจารณาชั้น ๕
เป็นอันเดียวกัน เพราะปรากฏคำในอรรถถาว่า ด้วยการประหารครั้งเดียว
ชั้น ๕ ก็ออกไปดังนี้ ย่อมควรที่เดียว.

บทว่า **ปญฺจนฺนิ ขนฺธานํ นิโรโธ นิจฺจํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต**
เมื่อพิจารณาเห็นว่าความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานทีเดียว คือ เมื่อพิจารณา
เห็นว่า นิพพานเที่ยงด้วยอำนาจแห่งญาณอันเป็นทางสงบ ในกาลแห่งวิปัสสนา
ตามที่กล่าวไว้ในอาทีนวญาณนิตเทศ. บทว่า **สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมตี**

ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม คือ ย่อมหยั่งลงในขณะแห่งมรรค ก็ชื่อว่าหยั่งลง
ในขณะแห่งผลด้วย ในปริยายแห่งการหยั่งลงในนิยามทั้งหมดก็มีนัยนี้เหมือน
กัน. บทว่า **อาโรคย์** คือความไม่มีโรค. บทว่า **วิสลด** คือปราศจากลูกศร
ในบทเช่นนี้ก็มียัยนี้เหมือนกัน. บทว่า **อนาพาธ** คือปราศจากอาพาธ หรือ
เป็นปฏิปักษ์ต่ออาพาธ. ในบทเช่นนี้ก็มียัยนี้ บทว่า **อปรปจฺจย** คือปราศจาก
ปัจจัยอื่น อาจารย์บางพวกกล่าวประกอบกันว่า **อุปฺสฺสคฺคฺโคติ จ อนุปฺส-**
สคฺคฺนฺติ จ เห็นจันทร์ ๕ โดยมีอุปสรรคและนิพพานไม่มีอุปสรรค. บทว่า
ปรมฺสฺสฺสฺส สูญอย่างยิ่ง ชื่อว่าสูญอย่างยิ่ง เพราะสูญจากสังขารทั้งหมด และ
เพราะสูญอย่างสูงสุด. บทว่า **ปรมฺตฺล** มีประโยชน์อย่างสูงสุด เพราะเป็น
ของเลิศกว่าสังขตะและอสังขตะ เป็นนบุงสกลิงค์เพราะถึงควิปลาส. ท่านไม่
กล่าวปริยายโดยอนุโลมในสองบทนี้ เพราะนิพพานเป็นของสูญและเพราะเป็น
อนัตตา. บทว่า **อนาสว** คือปราศจากอาสวะ. บทว่า **นิรามิต** คือปราศจาก
อามิส. บทว่า **อชาติ** คือไม่เกิดเพราะปราศจากความเกิด. บทว่า **อมต**
คือปราศจากความตายเพราะไม่ดับ. จริงอยู่ แม้ความตายท่านก็กล่าวว่า **มต**
เพราะเป็นนบุงสกลิงค์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำการสงเคราะห์เป็นอันเดียวกันในอนุปัสสนา
๓ ด้วยสงเคราะห์ตามสภาวะธรรมในอนุปัสสนา ๔๐ อันแตกต่างกันโดยอาการ
ดังกล่าวแล้วตามลำดับนี้ ด้วยประการฉะนี้ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **อนิจฺจฺโคติ**
อนิจฺจฺอนุปฺสฺสนา การพิจารณาเห็นเบญจจันท์โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็น
อนิจฺจฺอนุปัสสนา พึงประกอบในความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาตามสมควร
ในอนุปัสสนาเหล่านั้น แต่ในที่สุดท่านแสดงอนุปัสสนาเหล่านั้น ด้วยการ
คำนวณต่างกัน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปญฺจวิสฺติ ๒๕** คือ อนัตตานุปัสสนา ๒๕ ในชั้น ๕ ทำชั้นหนึ่ง ๆ อย่างละ ๕ คือ **ปรโต** (โดยเป็นอย่างอื่น) ๑ **ริตฺตโต** (โดยเป็นของว่าง) ๑ **ตุจฺจโต** (โดยเป็นของเปล่า) ๑ **สุญฺญโต** (โดยเป็นของสูญ) ๑ **อนตฺตโต** (โดยเป็นอนัตตา) ๑.

บทว่า **ปญฺญาส ๕๐** คือ อนิจจานุปัสสนา ๕๐ ในชั้น ๕ ทำชั้นหนึ่ง ๆ อย่างละ ๑๐ คือ **อนิจฺจโต** (โดยเป็นของไม่เที่ยง) ๑ **ปโลภโต** (โดยการทำลาย) ๑ **จลโต** (โดยความหวั่นไหว) ๑. **ปภฺงฺคุโต** (โดยความผุพัง) ๑ **อทุฐฺวโต** (โดยความไม่ยั่งยืน) ๑ **วิปริณามธมฺมโต** (โดยความแปรปรวนเป็นธรรมดา) ๑ **อสารถโต** (โดยความไม่มีสาระ) ๑ **วิภวโต** (โดยปราศจากความเจริญ) ๑ **สงฺขโต** (โดยปัจจัยปรุงแต่ง) ๑ **มรณธมฺมโต** (โดยมีความตายเป็นธรรมดา) ๑.

บทว่า **สํ ปญฺจวิสฺติ ๑๒๕** คือ ทุกขานุปัสสนา ๑๒๕ ในชั้น ๕ ทำชั้นหนึ่ง ๆ อย่างละ ๒๕ มีอาทิว่า **ทุกฺขโต โรคโต**. บทว่า **ยานิ ทุกฺเข ปุจฺจเร** พึงทราบการเชื่อม ความว่า อนุปัสสนาที่ท่านกล่าวด้วยสามารถการคำนวณชั้นปัญจกอันเป็นทุกข์ ๑๒๕ อย่าง. อนึ่ง ในบทว่า **ยานิ** นี้ พึงเห็นว่าเป็นถึงควิปลาต.

จบอรรถกถาวิปัสสนากถา

ปัญญาวรรค มาติกาถา

ว่าด้วยเนกขัมมะ

[๗๓๗] บุคคลผู้ไม่มีความหิว ย่อมหลุดพ้น เพราะเหตุนี้ ความหลุดพ้น เป็นวิโมกข์ วิชชาวิมุตติ อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา ปัสสัทธิ ญาณทัสนะ สุทธิ เนกขัมมะ นิสสรณะ ปวิเวก โวสัสคคะ จริยา ฌานวิโมกข์ ภาวนาธิฐานชีวิต.

คำว่า **นิจฺฉาโต** ความว่า บุคคลผู้ไม่มีความหิว ย่อมหลุดพ้นจากกามฉันทะ ด้วยเนกขัมมะ ผู้ไม่มีความหิว ย่อมหลุดพ้นจากพยาบาทด้วยความไม่พยาบาท ฯลฯ ผู้ไม่มีความหิว ย่อมหลุดพ้น จากนิวรรณ์ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ผู้ไม่มีความหิว ย่อมหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตมรรค.

คำว่า **วิโมกฺขอ** ความว่า เนกขัมมะชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องพ้นจากกามฉันทะ ความไม่พยาบาทชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องพ้นจากพยาบาท ฯลฯ ปฐมฌานชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องพ้นจากนิวรรณ์ ฯลฯ อรหัตมรรคชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องพ้นจากกิเลสทั้งปวง.

คำว่า **วิชฺชาวิมุตฺติ** ความว่า เนกขัมมะชื่อว่า วิชชา เพราะอรรถว่ามีอยู่ ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถว่า หลุดพ้นจากกามฉันทะ ชื่อว่าวิชชาวิมุตติ เพราะอรรถว่า มีอยู่หลุดพ้น หลุดพ้นมีอยู่ ความไม่พยาบาทชื่อว่าวิชชา เพราะอรรถว่า มีอยู่ ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถว่า หลุดพ้นจากพยาบาท ชื่อว่าวิชชาวิมุตติ เพราะอรรถว่า มีอยู่หลุดพ้น หลุดพ้นมีอยู่ ฯลฯ อรหัตมรรค

ชื่อว่าวิชา เพราะอรรถว่า มีอยู่. ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถว่า หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ชื่อว่าวิชาวิมุตติ เพราะอรรถว่า มีอยู่หลุดพ้น หลุดพ้นมีอยู่.

[๗๓๘] ชื่อว่า **อธิศีล อธิจิตต์ อธิปัญญา** ความว่า เนกขัมมะ ชื่อว่าศีลวิสุทธิตี เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องกั้นกามฉันทะ ชื่อว่าจิตตวิสุทธิตี เพราะอรรถว่าเป็นเหตุไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าทัญญูวิสุทธิตี เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องเห็นความกั้นในศีลวิสุทธิตี เป็นอธิศีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านในจิตตวิสุทธิตี เป็นอธิจิตตสิกขา ความเห็นในทัญญูวิสุทธิตี เป็นอธิปัญญาสิกขา ความไม่พยายาบท ชื่อว่าศีลวิสุทธิตี เพราะอรรถเป็นเครื่องกั้นความพยายาบท ฯลฯ อรหัตมรรค ชื่อว่าศีลวิสุทธิตี เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องกั้นกิเลสทั้งปวง ชื่อว่าจิตตวิสุทธิตี เพราะอรรถว่าเป็นเหตุไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าทัญญูวิสุทธิตี เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องเห็นความกั้นในศีลวิสุทธิตี เป็นอธิศีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านในจิตตวิสุทธิตี เป็นอธิจิตตสิกขา ความเห็นในทัญญูวิสุทธิตี เป็นอธิปัญญาสิกขา.

[๗๓๙] คำว่า **ปสุตทุทธิ** ความว่า เนกขัมมะเป็นเครื่องระงับกามฉันทะ ความไม่พยายาบทเป็นเครื่องระงับพยายาบท ฯลฯ อรหัตมรรคเป็นเครื่องระงับกิเลสทั้งปวง.

คำว่า **ญาณ** ความว่า เนกขัมมะชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถว่ารู้ เพราะเป็นเหตุให้ละกามฉันทะ ความไม่พยายาบทชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถว่ารู้ เพราะเป็นเหตุให้ละพยายาบท ฯลฯ อรหัตมรรคชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถว่ารู้ เพราะเป็นเหตุให้ละกิเลสทั้งปวง.

คำว่า **ทสฺสนั** ความว่า เนกขัมมะชื่อว่าทสฺสนะ เพราะความว่าเห็น เพราะเป็นเหตุให้ละกามฉันทะ ความไม่พยายาบทชื่อว่าทสฺสนะ เพราะความว่าเห็น เพราะเป็นเหตุให้ละพยายาบท ฯลฯ อรหัตมรรคชื่อว่าทสฺสนะ เพราะความว่าเห็น เพราะเป็นเหตุให้ละกิเลสทั้งปวง.

คำว่า **วิสุทธิ** ความว่า บุคคลละกามฉันทะ ย่อมหมดจดด้วย
เนกขัมมะ ละพยาบาทย่อมหมดจดด้วยความไม่พยาบาท ฯลฯ ละกิเลสทั้งปวง
ย่อมหมดจดด้วยอรหัตมรรค.

[๗๔๐] คำว่า **เนกขัมม** ความว่า เนกขัมมะ เป็นเครื่องสลัดกาม
อรูปรมาณ เป็นเครื่องสลัดรูป นิโรธ เป็นเนกขัมมะ จากสิ่งที่มีที่เป็น อัน
ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น ความไม่พยาบาท เป็นเนกขัมมะจากพยาบาท
อาโลกสัญญา เป็นเนกขัมมะจากฉันทะ ฯลฯ

คำว่า **นสฺสรณ** ความว่า เนกขัมมะ เป็นเครื่องสลัดกาม อรูปรมาณ
เป็นเครื่องสลัดรูป นิโรธ เป็นเครื่องสลัดสิ่งที่มีที่เป็น อันปัจจัยปรุงแต่ง
อาศัยกันเกิดขึ้น เนกขัมมะ เป็นเครื่องสลัดกามฉันทะ ความไม่พยาบาท
เป็นเครื่องสลัดพยาบาท ฯลฯ อรหัตมรรค เป็นเครื่องสลัดกิเลสทั้งปวง.

คำว่า **ปวิเวโก** ความว่า เนกขัมมะ เป็นที่สังัดกามฉันทะ ความ
ไม่พยาบาท เป็นที่สังัดพยาบาท ฯลฯ อรหัตมรรค เป็นสิ่งที่สังัดกิเลสทั้งปวง.

คำว่า **โอสฺสุโค** ความว่า เนกขัมมะ เป็นเครื่องปล่อยวางกามฉันทะ
ความไม่พยาบาท เป็นเครื่องปล่อยวางพยาบาท ฯลฯ อรหัตมรรค เป็นเครื่อง
ปล่อยวางกิเลสทั้งปวง.

คำว่า **จริยา** ความว่า เนกขัมมะ เป็นเครื่องประพุดติละกามฉันทะ
ความไม่พยาบาท เป็นเครื่องประพุดติละพยาบาท ฯลฯ อรหัตมรรค เป็น
เครื่องประพุดติละกิเลสทั้งปวง.

คำว่า **ฉานวิโมกฺโข** ความว่า เนกขัมมะชื่อว่าฉาน เพราะอรรถว่า
เกิด เพราะอรรถว่า เสากามฉันทะ ชื่อว่าฉานวิโมกซ์ เพราะอรรถว่า
เกิดหลุดพ้น เพราะอรรถว่า เสาหลุดพ้น เนกขัมมธรรม เพราะอรรถว่า
เกิด เพราะอรรถว่า เสา ชื่อว่าฉานวิโมกซ์ เพราะอรรถว่า รู้กิเลสที่เกิด

และที่ถูกเผา ความไม่พยายาบท ชื่อว่าฌาน เพราะอรรถว่า เกิด เพราะอรรถว่า
เผาพยายาบท ฯลฯ อาโลกสัญญาชื่อว่าฌาน เพราะอรรถว่า เกิด เพราะอรรถว่า
เผาถินมิทระ ฯลฯ อรหัตมรรคชื่อว่าฌาน เพราะอรรถว่า เกิด เพราะอรรถว่า
เผากิเลสทั้งปวง ชื่อว่าฌานวิโมกข์ เพราะอรรถว่า เกิดหลุดพ้น เพราะอรรถว่า
เผาหลุดพ้น อรหัตมรรคธรรมชื่อว่าฌาน เพราะอรรถว่า เกิด เพราะอรรถว่า
เผา ชื่อว่าฌานวิโมกข์ เพราะอรรถว่า รู้กิเลสที่เกิดและที่ถูกเผา.

[๗๔๑] คำว่า **ภาวนาธิฐานานชีวิต** ความว่า บุคคลผู้ละกามฉันทะ
เจริญเนกขัมมะ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าถึงพร้อมด้วยภาวนา ย่อมอธิษฐานจิต
ด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าถึงพร้อมด้วยอธิษฐาน ผู้ถึง
พร้อมด้วยภาวนา ถึงพร้อมด้วยอธิษฐานอย่างนี้นั้น ย่อมเป็นอยู่สงบ ไม่เป็น
อยู่ไม่สงบ เป็นอยู่ชอบ ไม่เป็นอยู่ผิด เป็นอยู่หมดจด ไม่เป็นอยู่เศร้าหมอง
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าถึงพร้อมด้วยอาชีวะ ผู้ถึงพร้อมด้วยภาวนาถึงพร้อม
ด้วยอธิษฐาน ถึงพร้อมด้วยอาชีวะอย่างนี้นั้น เข้าไปสู่ที่ประชุมใด คือ ที่
ประชุมกษัตริย์ก็ดี ที่ประชุมพราหมณ์ก็ดี ที่ประชุมคฤหบดีก็ดี ที่ประชุม
สมณะก็ดี ย่อมมองอาจไม่ก่อเงินเข้าไป ซ้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้น
เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยภาวนา ถึงพร้อมด้วยอธิษฐาน ถึงพร้อมด้วยอาชีวะอย่างนั้น
บุคคลละพยายาบทเจริญความไม่พยายาบท ละถินมิทระเจริญอาโลกสัญญา ละ-
อุทัจจะเจริญความไม่ฟุ้งซ่าน ละวิจิกิจฉาเจริญธรรมวัตถาน ละอวิชชา
เจริญฌาน ละอติเจริญความปราโมทย์ ละนิรวรณเจริญปฐมฌาน ฯลฯ ละ
กิเลสทั้งปวงเจริญอรหัตมรรค เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าถึงพร้อมด้วยภาวนา
บุคคลย่อมตั้งมั่นจิตด้วยสามารถอรหัตมรรค เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าถึงพร้อม
ด้วยอธิษฐาน ผู้ถึงพร้อมด้วยภาวนา ถึงพร้อมด้วยอธิษฐานอย่างนี้นั้น ย่อม
เป็นอยู่สงบ ไม่เป็นอยู่ไม่สงบ ไม่เป็นอยู่ไม่ชอบ เป็นอยู่ไม่ผิด เป็นอยู่
หมดจด ไม่เป็นอยู่เศร้าหมอง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าถึงพร้อมด้วยอาชีวะ

ผู้ถึงพร้อมด้วยภาวนา ถึงพร้อมด้วยอธิษฐาน ถึงพร้อมด้วยอาชีพะอย่างนี้นั้น
เข้าไปสู่ที่ประชุมใด คือ ที่ประชุมกษัตริย์ก็ดี ที่ประชุมพราหมณ์ก็ดี ที่ประชุม
คฤหบดีก็ดี ที่ประชุมสมณะก็ดี ย่อมมองอาจไม่เก้อเงินเข้าไป ข้อนั้นเพราะ
เหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยภาวนา ถึงพร้อมด้วยอธิษฐาน
ถึงพร้อมด้วยอาชีพะอย่างนั้น ฉะนี้แล.

จบมาติกากถา

ปกรณ์ปฏิสัมภิทาจบบริบูรณ์

อรรถกถามาติกากถา

บัดนี้ พระมหาเถระประสงค์จะสรรเสริญธรรม คือ สมณะ วิปัสสนา
มรรค ผล นิพพานที่ท่านชี้แจงไว้แล้ว ในปฏิสัมภิทามรรคทั้งสิ้นในลำดับ
แห่งวิปัสสนากถา โดยปริยายต่าง ๆ ด้วยความต่างกันแห่งอาการจึงยกบทมาติกากถา
๑๕ บท มีอาทิว่า **นิจฺฉาโต** ผู้ไม่มีความหิวขึ้นแล้วกล่าวมาติกากถาด้วย
ชี้แจงบทมาติกากถานั้น. ต่อไปนี้จะพรรณนาตามความที่ยังไม่เคยพรรณนา
แห่งมาติกากถานั้น ฟังทราบวินิจฉัยในมาติกาก่อน. บทว่า **นิจฺฉาโต** คือ
ผู้ไม่มีความหิว. จริงอยู่ กิเลสแม้ทั้งหมดชื่อว่า **มิลิตา** (เหี่ยวแห้ง) เพราะ
ประกอบด้วยความบีบคั้น แม้ราคะอันเป็นไปในลำดับก็เผาผลาญร่างกาย จะ
พูดไปทำไมถึงกิเลสอย่างอื่น. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกิเลส ๓ อย่าง
อันเป็นตัวการของกิเลสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ไฟ ๓ อย่าง คือ **ราคัลล**
(ไฟราคะ) **โทสัลล** (ไฟโทสะ) **โมหัลล** (ไฟโมหะ). แม้กิเลสที่ประกอบ
ด้วยราคะ โทสะ โมหะนั้นก็ย่อมเผาผลาญเหมือนกัน. ชื่อว่า **นิจฺฉาโต** เพราะ

ไม่มีกิเลสเกิดแล้วอย่างนี้ ผู้ไม่มีความหิวนั้นเป็นอย่างไร. พึงเห็นว่า ความหลุดพ้นโดยผูกพันกับวิโมกข์ ชื่อว่า โมกฺโข เพราะพ้น ชื่อว่า วิโมกฺโข เพราะหลุดพ้น นี้เป็นบทมาติกา ๑. บทว่า วิชฺชาวิมุตฺติ คือวิชานั่นแหละ คือวิมุตติ นี้เป็นมาติกาบท ๑. บทว่า ฌานวิโมกฺโข คือฌานนั่นแหละเป็นวิโมกข์ นี้เป็นมาติกาบท ๑. มาติกาบทที่เหลือก็เป็นบทหนึ่ง ๆ เพราะเหตุนี้ จึงเป็นมาติกาบท ๑๕ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า เนกขมฺเมน กามจฺจนฺตฺโต นิจฺจนาโต บุคคลผู้ไม่มีความหิว ย่อมหลุดพ้นจากกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ คือพระโยคาวจรผู้ไม่มีกิเลส ย่อมหลุดพ้นจากกามฉันทะ. เพราะปราศจากกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ แม้เนกขัมมะที่พระโยคาวจรนั้นได้ก็หมดความหิว ไม่มีกิเลสเป็นความหลุดพ้น แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนั้น.

บทว่า เนกขมฺเมน กามจฺจนฺตฺโต มุจฺจตีติ วิโมกฺโข ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นจากกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ คือพระโยคาวจรย่อมพ้นจากกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ. เพราะเหตุนี้ เนกขัมมะนั้นจึงเป็นวิโมกข์ แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนั้น.

บทว่า วิชฺชตีติ วิชฺชา เนกขัมมะชื่อว่าวิชา เพราะอรรถว่ามีอยู่ ความว่า เนกขัมมะชื่อว่าวิชา เพราะอรรถว่า มีอยู่ถือเข้าไปได้โดยสภาพ. อีกอย่างหนึ่ง เนกขัมมะชื่อว่าวิชา เพราะอรรถว่า อันพระโยคาวจรผู้ปฏิบัติ เพื่อรู้ความเป็นจริง ย่อมรู้สีก ย่อมรู้ความเป็นจริง.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิชา เพราะอรรถว่า อันพระโยคาวจรผู้ปฏิบัติ เพื่อได้คุณวิเศษ ย่อมรู้สีก ย่อมได้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิชา เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรย่อมประสบ ย่อมได้ภูมิที่ตนควรประสบ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิชา เพราะอรรถว่า พระโยคาวจรย่อมทำความ
รู้แจ้งสภาวะธรรม เพราะเห็นสภาวะธรรมเป็นเหตุ.

บทว่า **วิชฺชนฺโต มุจฺจติ มุจฺจนฺโต วิชฺชติ** ชื่อว่าวิชาวิมุตติ
เพราะอรรถว่า มีอยู่หลุดพ้น หลุดพ้นมีอยู่ อธิบายว่า ชื่อว่าวิชาวิมุตติ
เพราะอรรถว่า ธรรมตามที่กล่าวแล้วมีอยู่ ด้วยอรรถตามที่กล่าวแล้ว ย่อม
หลุดพ้นจากธรรมตามที่กล่าวแล้ว เมื่อหลุดพ้นจากธรรมตามที่กล่าวแล้ว ย่อม
มีด้วยอรรถตามที่กล่าวแล้ว.

บทว่า **กามจฺจนฺโท อํวเรณ** ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องกั้นกามฉันทะ
ความว่า เนกขัมมะนั้นชื่อว่าศีลวิสุทธิ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องห้ามกามฉันทะ
เนกขัมมะชื่อว่าจิตตวิสุทธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน เพราะความไม่ฟุ้งซ่าน
เป็นเหตุ ชื่อว่าทัญญูวิสุทธิ เพราะอรรถว่าเห็นเพราะการเห็นเป็นเหตุ แม้ใน
บทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **ปฏฺิปลฺสุสมฺเภติ** ย่อมระงับ ความว่า ธรรมมีเนกขัมมะ
เป็นต้น ชื่อว่าปัสสัทธิ เพราะพระโยคาวจรย่อมระงับกามฉันทะเป็นต้น ด้วย
เนกขัมมะเป็นต้น . บทว่า **ปหฺินตุตา** คือ เพราะเป็นเหตุให้ละด้วยปหานะนั้นๆ.
บทว่า **ญาตญฺเณ ญาณ** ชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถว่ารู้ ความว่า เนกขัมมะเป็นต้น
ชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถว่ารู้ ด้วยสามารถพิจารณาฉาน วิปัสสนา มรรค แม้ใน
บทนี้ว่า **ทญฺจตุตา ทสฺสน** ชื่อว่าทศนะ เพราะอรรถว่าเห็นก็มีนัยนี้เหมือน
กัน ชื่อว่า โยคี เพราะบริสุทธิ คือ วิสุทธิมีเนกขัมมะเป็นต้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเนกขัมมนิเทศ ดังต่อไปนี้. เนกขัมมะชื่อว่า
นิสสรณะ (สลัดกาม) เพราะสลัดจากกามราคะเพราะไม่มีโลภ ชื่อว่า
เนกขัมมะ เพราะออกจากกามราคะนั้น. เมื่อกล่าววว่า เนกขัมมะเป็นเครื่อง
สลัดรูป เพื่อแสดงถึงความวิเศษ เพราะไม่แสดงความวิเศษของอรูป ท่าน

จึงกล่าวว่า ยทิท อารูปป์ อรูปฌานสลักรูป ตามลำดับปาฐะที่ท่านกล่าวไว้
แล้วในที่อื่นนั่นแหละ. อนึ่ง อรูปฌานนั้น ชื่อว่าเนกขัมมะ เพราะออกจากรูป
เพราะเหตุนี้ท่านกล่าวด้วยอชัการะ. บทว่า ภูตฺ สิ่งที่เป็นแล้วเป็น
บทแสดงถึงการประกอบสิ่งที่เกิดขึ้น. บทว่า สงฺขตฺ สิ่งที่ปรุงแล้วเป็นบท
แสดงถึงความวิเศษแห่งกำลังปัจจัย. บทว่า ปฏิจฺจสมฺปนฺนํ อาศัยกันเกิดขึ้น
เป็นบทแสดงถึงความไม่ขวนขวายปัจจัย แม้ในการประกอบปัจจัย. บทว่า
นิโรธํ ตสฺส เนกขมฺมํ นิโรธเป็นเนกขัมมะจากสิ่งที่มีที่เป็น คือนิพพาน
ชื่อว่าเนกขัมมะจากสิ่งที่ปรุงแต่นั้น เพราะออกจากสิ่งที่ปรุงแต่นั้น การถือ
อรูปฌานและนิโรธ ท่านทำแล้วตามลำดับดังกล่าวแล้วในปาฐะอื่น. เมื่อกล่าว
ว่าการออกไปจากกามฉันทะเป็นเนกขัมมะ เป็นอันท่านกล่าวซ้ำอีก. ท่านไม่
กล่าวว่า ความสำเร็จแห่งการออกไปจากกามฉันทะ ด้วยคำว่าเนกขัมมะเท่านั้น
แล้วกล่าวว่าเนกขัมมะที่เหลือ ข้อนี้ตรงแท้ แม้ในนิสสรณนิเทศก็พึงทราบ
ความโดยนัยนี้แหละ อนึ่ง ชาติเป็นเครื่องสลัดออกในนิเทศนี้ ท่านกล่าวว่า
เป็นเนกขัมมะตรงทีเดียว.

บทว่า ปวิเวโก ความสงัด คือ ความสงัดเป็นเนกขัมมะเป็นต้นทีเดียว.
บทว่า โวสุตฺตชฺชติ ย่อมปล่อยวาง คือ โยคี. เนกขัมมะเป็นต้นเป็นการ
ปล่อยวาง. ท่านกล่าวว่าพระโยคาวจรประพาศเนกขัมมะ ย่อมเที่ยวไปด้วย
เนกขัมมะ. อนึ่ง เนกขัมมะนั้นเป็นจริยา แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้ ควรจะ
กล่าวไว้ในฉานวิโมกขนิเทศ ท่านก็กล่าวไว้ในวิโมกขกถา ในวิโมกกถานั้น
ท่านกล่าวว่า ฉานวิโมกฺโข หลุดพ้น เพราะฉานว่า ชานาติ ย่อมรู้อย่างเดียว.
แต่ในฉานวิโมกขนิเทศนี้ มีความแปลกออกไป ว่าท่านแสดงเป็นบุคลา-
ธิษฐานว่า ชายติ ย่อมเกิด.

อนึ่ง ในภาวนาธิฐานชีวิตนิตเทศ ท่านแสดงเป็นบุคลาธิฐาน.
แต่ตามธรรมดาเนกขัมมะเป็นต้นนั้นแหละ ชื่อว่า ภาวนา จิตที่ตั้งไว้ด้วย
เนกขัมมะเป็นต้น ชื่อว่า อธิฐาน สัมมาอาชีวะของผู้มีจิตตั้งไว้ด้วยเนกขัมมะ
เป็นต้น ชื่อว่า ชีวิต. สัมมาอาชีวะนั้นเป็นอย่างไร การเว้นจากมิจฉาชีวะ
และพยายามแสวงหาปัจจัยโดยธรรมโดยเสมอ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า สมํ ชีวิติ เป็นอยู่สงบ คือมีชีวิตอยู่อย่างสงบ
อธิบายว่า เป็นอยู่โดยสงบ. บทว่า โน วิสมํ ไม่เป็นอยู่ไม่สงบ ท่านทำ
เป็นอวธารณ (คำปฏิเสธ) ด้วยปฏิเสธความที่กล่าวว่า สมํ ชีวิติ เป็นอยู่สงบ.
บทว่า สมฺมา ชีวิติ เป็นอยู่โดยชอบ เป็นบทชี้แจงอาการ. บทว่า โน
มิจฉา ไม่เป็นอยู่ผิด คือกำหนดความเป็นอยู่นั้นนั่นเอง. บทว่า วิสุทฺธิ
ชีวิติ เป็นอยู่หมดจด คือมีชีวิตเป็นอยู่หมดจด ด้วยความหมดจดตามสภาพ.
บทว่า โน กิลิฏฺฐิ ไม่เป็นอยู่เศร้าหมอง คือกำหนดความเป็นอยู่นั้นนั่นเอง.
พระสารีบุตรเถระแสดงอานิสงส์แห่งสัมปทา ๓ ตามที่กล่าวแล้ว แห่งญาณ
สมบัติด้วยบทมีอาทิว่า ยลฺลทเว. บทว่า ยลฺลทเว ตัคคตฺตํ ยํ ยํ เอว.
บทว่า ขตฺตฺยปรลํ คือประชุมพวกกษัตริย์. ท่านกล่าวว่าบริษัทเพราะนั่ง
อยู่รอบๆ ไม่ต้องใช้ความรู้อะไรกัน ในอีก ๓ บริษัทนอกนี้ก็มียันนี้เหมือนกัน
การถือเอาบริษัท ๔ เหล่านั้น เพราะประกอบด้วยอาคมสมบัติและญาณสมบัติ
ของกษัตริย์เป็นต้นนั่นเอง มิใช่ด้วยบริษัทของพวกศูทร. บทว่า วิสารโท
เป็นผู้แก่ล้าคือถึงพร้อมด้วยปัญญา ปราศจากความครั่นคร้าม คือไม่กลัว.
บทว่า อมฺงฺกุโต ไม่เก้อเงิน คือไม่ขยาด มีความอาจหาญ. บทว่า ตํ กิสุต
เหตุ ข้อนั้นเพราะเหตุไร หากถามว่า ความเป็นผู้กล้าหาญนั้น ย่อมเป็นเพราะ
เหตุไร เพราะการณ์ไร กล่าวถึงเหตุแห่งความกล้าหาญนั้นว่า ตถา हि เพราะ
เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสัมปทา ๓ คือ ภาวนา อธิฐาน อาชีวะ ฉะนั้น พระ-

สารีบุตรเถระครั้งนั้น แสดงถึงเหตุแห่งความเป็นผู้กล้าหาญว่า วิสารโท โหติ เป็นผู้กล้าหาญแล้ว จึงให้จบลงด้วยประการฉะนี้แล.

จบอรรถกถา มาติกา กถา

แห่งอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคชื่อว่า สัทธัมมปกาสิณี

จบการพรรณนาตามลำดับความที่ยังไม่เคยพรรณนาแห่งจูปวรรค

จบอรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามรรค ประดับด้วย ๓๐ กถา สงเคราะห์ลงใน ๓ วรรค ด้วยเหตุเพียงนี้แล.

รวมกถาที่มีในปกรณ์ปฏิสัมภิทานั้นพร้อมกับอรรถกถา คือ

๑. ญาณกถา ๒. ทิฏฐิกถา ๓. อานาปานกถา ๔. อินทริยกถา ๕. วิโมกขกถา ๖. คตติกถา ๗. กรรมกถา ๘. วิปัสสนากถา ๙. มรรคกถา ๑๐. มัชฌิมกถา.

๑. ยุกนัทธกถา ๒. สัจจกถา ๓. โพชฌงคกถา ๔. เมตตากถา ๕. วิจารณ์กถา ๖. ปฏิสัมภิทา กถา ๗. ธรรมจักรกถา ๘. โลกุตรกถา ๙. พลกกถา ๑๐. สุนทรียกถา.

๑. มหาปัญญา กถา ๒. อิทธิกถา ๓. อภิสมย กถา ๔. วิเวก กถา ๕. จริยา กถา ๖. ปาฏิหาริย กถา ๗. สมถีสกถา ๘. สติปัญญา กถา ๙. วิปัสสนา กถา ๑๐. มาติกา กถา.

วรรค ๓ วรรคในปกรณ์ปฏิสัมภิทา มีอรรถกถาวางวลีซึ่งในมรรคเป็นอนันตนัย เปรียบด้วยสาคร เหมือนนภากาศเคลื่อนกลาดด้วยดวงดาว และเช่นสระใหญ่ ความสว่างจ้าแห่งญาณของพระโยคีทั้งหลาย ย่อมมิได้โดยพิลาสแห่งคณะพระธรรมกถิกายจารย์ฉะนี้แล.

จบปฏิสัมภิทาลงด้วยประการฉะนี้

นิกมกถา

ในปฏิสัมภิทามรรคนี้ ท่านพระสารีบุตรเถระ
กล่าวไว้ ๓ วรรค ตามลำดับของขนาดโดยชื่อว่า มหา-
วรรค มัชฌิมวรรคและจุลวรรค. ในวรรคหนึ่ง ๆ
ท่านแสดงไว้วรรคละ ๑๐ กถา การพรรณนาอุทาน-
กถาเหล่านี้ ท่านแสดงตามลำดับของกถาเหล่านั้น.

กถาเหล่านั้นมี ๑๐ คือ ญาณกถา ๑ ทิฏฐิกถา ๑
อานาปานกถา ๑ อินทริยกถา ๑ วิโมกขกถาเป็นที่ ๕
คติกถา ๑ กรรมกถา ๑ วิปัสสาสกถา ๑ มรรคกถา ๑
มัญจาคถา ๑ รวมเป็น ๑๐ กถา.

กถาต่อไปคือ ยุคนั้นชกถา ๑ สัจจกถา ๑ โภช-
ณังคกถา ๑ เมตตากถา ๑ วิศวคกถาเป็นที่ ๕ ปฏิสัม-
ภิทากถา ๑ ชรรมจักกถา ๑ โลกุตตรกถา ๑ พลกถา
๑ สุธัญญตากถา ๑

ปัญญาุกถา ๑ อิทธิกถา ๑ อภิสมยกถา ๑ วิเวก-
กถา ๑ จรียากถาเป็นที่ ๕ ปาฏิหาริยกถา ๑ สมลีส-
กถา ๑ สติปัญญาุกถา ๑ วิปัสสนากถา ๑ มาตีกากถา ๑.

พระเถระผู้เป็นใหญ่กว่าพระสาวกผู้สดับมาจาก
พระสุคต ผู้ยินดีในการทำประโยชน์แก่สัตว์ อรรธกถา
อันมั่นคง กล่าวปฏิสัมภิทามรรคใดไว้แล้ว อรรธกถา
ปฏิสัมภิทามรรคนั้น ข้าพเจ้าเริ่มรจนาเพราะอาศัยนัย
ของอรรธกถาก่อน ๆ เป็นข้อยุติอย่างนั้น อรรธกถา
นั้นจึงถึงความสำเร็จลงได้ด้วยประการฉะนี้.

ท่านผู้มีปัญญายัง เป็นผู้ประกอบด้วยคุณคือ
ปัญญาประกอบด้วยศรัทธาได้กระทำคุณงามความดีไว้
ไม่น้อย ณ บริเวณมหาวิหาร พระเถระผู้อาศัยอยู่ใน
วิหารนี้ มีชื่อปรากฏแล้วว่า โมคคัลลานะ ในพรรษา
ที่ ๓ ได้เคลื่อนไปแล้ว อรรถถาอนุโลมตามสมัย ยัง
ประโยชน์ให้เกิดแก่โลก ได้สำเร็จลงเพราะอาศัยพระ-
เถระผู้แสดงเถรวาท ขออรรถถาอนุโลมตามธรรม
อันให้สำเร็จประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น เป็นที่
ชื่นชมของสรรพสัตว์ จนถึงความสำเร็จเหมือนอย่าง
นั้นเถิด.

ส่วนภณวาร ๕๘ ภณวารที่ควรรู้แจ้ง ท่านผู้
ฉลาดในการคำนวณไว้ในอรรถถาสัทธัมมปกาสินี
ภณวารจำนวน ๑๔,๐๐๐ และคาถา ๕๐๐ คาถา ท่าน
คำนวณด้วยการประพันธ์เป็นฉันทแห่งอรรถถา
สัทธัมมปกาสินีนั้นอย่างรอบคอบ.

ข้าพเจ้าผู้เฝ้าเพื่อเพื่อให้ศาสนาตั้งอยู่นาน และ
เพื่อประโยชน์แก่กุลแก่โลก ได้สะสมบุญนี้ ถึงความ
ไพบูลย์ไม่น้อย ขอโลกจงบริโภครสแห่งพระสัทธรรม
อันปราศจากมลทินของพระทสพลด้วยบุญนั้น ถึง
ความสุข ด้วยความสุขแท้จริงเทอญ.

จบอรรถถาคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ชื่อสัทธัมมปกาสินี